

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

**«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

**№ 4(8) қазан-желтоқсан 2016
ISSN 2710-3994**

EDU.E-HISTORY.KZ
**ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ
журнал**

2016, № 4(8)

EDU.E-HISTORY.KZ
электронный научный журнал

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
electronic scientific journal

2016, № 4(8)

Құрылтайшы:

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,
Н. Әлімбаев, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Edu.e-history.kz»
электрондық ғылыми журналының редакциясы
Телефон: +7(727)272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.
Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель и издатель:

РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусейтова, С. Ажигали,
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комеков,
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

Ответственный редактор:

З. Толенова

Редактор:

Р. Кубеев

Адрес редакции:

050010, Республика Казахстан,
г. Алматы,
ул. Шевченко, 28.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
«Edu.e-history.kz»

Редакция электронного научного журнала

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо обязательно ссылаться на журнал.

Founder and publisher:

RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology"
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Editor-in-chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Editorial board:

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseyitova, S. Azhigali,
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,
Mansura-Khaidar (India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,
W. Fierman (USA), A. Chubaryan (Russia)

Executive editor:

Z. Tolenova

Editor:

R. Kobeev

Editorial address:

050010, Republic of Kazakhstan,
Almaty,

28 Shevchenko Str.

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,

«Edu.e-history.kz»

Editorial electronic scientific journal

Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the
Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, r
egistration certificate:

No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the journal.

ӘОЖ 94 (5) "1242-1259"

АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (1242-1269 жж.)

Абдимомынов Н.Т.

Тарих мамандығы бойынша PhD, Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, «Тарих-география» кафедрасының доценті

Аңдатпа. Мақалада Моңғол империясының ішкі саясатының контекстінде Алтын Орданың 1242-1269 жылдар аралығындағы саяси тарихының кейбір мәселелері қарастырылған. Осы мақсатта автор Алтын Орданың Моңғол империясынан оқшаулануы, Алтын Орда билеушілерінің саясаты мен орталық билікпен қарым-қатынастарын талдаған. Мақалада ортағасырлық араб-парсы, моңғол, еуропалық деректері және тақырып бойынша отандық, шетелдік зерттеушілердің пікірлері қолданылған.

Түйін сөздер: Алтын Орда (Жошы ұлысы), Моңғол империясы, Өгедей-қаған, Бату-хан, Гуюг-қаған, Мөңке-қаған.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ (1242-1269 гг.)

Абдимомынов Н.Т.

PhD по специальности «История», доцент кафедры «История и география» Таразского инновационно-гуманитарного университета

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые вопросы политической истории Золотой Орды в 1242-1269 гг. в контексте внутренней политики Монгольской империи. С этой целью анализируются обособление Золотой Орды от Монгольской империи, политика правителей Золотой Орды и взаимоотношения с центральной властью. В статье использованы арабско-персидские, монгольские, европейские источники и суждение отечественных, зарубежных исследователей по данной теме.

Ключевые слова: Золотая Орда (Улус Джучи), Монгольская империя, Угедей-каган, Бату-хан, Гуюг-каган, Мунке-каган.

SOME PROBLEMS OF THE POLITICAL HISTORY OF THE GOLDEN HORDE (1240-1269)

Abdimomynov N.T.

PhD in History, association professor of the department «History and Geography», Taraz University of Innovation and Humanities

Abstract. This article examines some problems of the political history of the Golden Horde in 1242-1269 in the context of the internal policy of the Mongol Empire. The author considers and analyzes the separation of the Golden Horde from the Mongol Empire, the policy of the rulers of the Golden Horde and relations with the central government of the Empire. In this article used the Arab-Persian, Mongolian, European sources and opinions of domestic and foreign researchers on the subject.

Keywords: Golden Horde (Ulus of Jochi), Mongol Empire, Ogedei Kagan, Batu Khan, Guyug Kagan, Munke Kagan.

Бату қолбасшылығымен моңғолдардың Орталық Еуропаға жорығының соңына қарай (1241-42 жж.) Моңғол империясының астанасы Қарақорымда ұлы қаған Өгедейдің кенеттен қайтыс болуы (1241 ж. желтоқсан) империяның сыртқы және ішкі саясатына айтарлықтай ықпал етті. Сыртқы саясатта ең алдымен моңғолдар Еуропа жасаған жорығын аяқтап, жаңа ғана бағындырылған Шығыс және Орталық Еуропа жерлерін тастап, шығысқа кері қайтты (1242 ж.). Батыс жорығының аяқталуы Батудың жеке шешімі ме, әлде жоғарғы моңғол билігінің шешімі ме ол жағы белгісіз. Шамасы, Батудың жорықты ары қарай жалғастырудан гөрі Қарақорымдағы саяси жағдайлар алаңдатқан секілді. Өйткені, жорық барысында ата-жұрт тобын басқарған Гуюг және бас қолбасшы Бату арасында келіспеушілік пайда болды, ата-жұрттың атынан жолға шыққан ұлы қағанның ұлы Гуюг Бату билігін мойындамады. Бату бұл туралы қаған ағасы Өгедейге құпия хат жолдады. Өгедей өз ұлы Гуюг пен Шағатайдың ұлы Бөріге сөгіс жариялады. Бірақ Гуюг пен Бату арасында қақтығыс жалғаса берді [1, 45-б.].

Батыс жорығы нәтижесінде Жошы ұлысының территориясы батысқа қарай зор аймаққа кеңеюмен қатар жорықтың бас қолбасшы болған Батудың да әулет ішіндегі беделі өсті, Еуразияның аса ықпалды саяси тұлғасына айналды. Бату саяси ықпалының арқасында Моңғол империясының ішкі саясатына ықпал ете бастады. Батудың саясаты да көп жағдайда Шығыста болып жатқан саяси оқиғаларға бағытталды. Сонымен қатар, Жошы ұлысы осы кезеңнен бастап-ақ, Батудың жүргізген саясаты мен геосаяси жағдайына байланысты Моңғол империясынан оқшаулана бастады. Бату хан Қарақорымдағы жоғарғы моңғол билігін тек формалді түрде ғана мойындап, тәуелсіз саясат жүргізгені байқалады. Ұлы қаған Өгедей қайтыс болған соң,

уақытша билікте болған Өгедейдің жесірі Төркін-хатун кезінде, одан кейінгі ұлы қаған тағына Гуюгтің сайлануынан кейін, тіпті орталық моңғол билігіне конфронтациялық бағыт ұстанғаны анық байқалады. Бату мен Гуюг арасындағы қарама-қайшылықтың бастауы жоғарыда айтып өткеніміздей, Батыс жорығында басталғаны белгілі еді. Сонымен қатар, осы кезеңде Шыңғыс-ханның төрт ұлының ұрпақтары екі тарапқа (Жошы-Төле және Өгедей-Шағатай) бөлініп, біріне-бірі қарсылығы байқала бастады. Ол әсіресе, моңғол империясының ұлы қаған тағына сайлау кезінде көрініс берді. Моңғол империясының ұлы қағаны Өгедей қайтыс болған соң, билікті Төркін-хатун өзінің қолына алып, мұнымен Шыңғыс-ханның ұлдарының ішіндегі тірі қалғаны Шағатай да, Бөржегін тайпасының белді ақсүйектері де келісті. Джувейнидің айтуынша, ол тіпті Өгедейдің үлкен әйелі болмаса да, билікті қолына ұстап қалуы, оның ұлы қаған тағына отыруға құқығы бар ұлдарды дүниеге әкелгенінен болар деді [2, p. 240].

Рашид ад-Дин мәліметтері бойынша, ұлы қаған Өгедей тірі күнінде мұрагері ретінде өзінің үшінші ұлы – Куджуды (Кучук) сайлағанымен, ол әкесінен бұрын қаза болған. Өгедей бұл ұлын басқалардан ерекше жақсы көргендіктен, оның (Кучуктың) баласы «алғыр және ақылды» Ширамунды өзі тәрбиелеп, осы немересін тақ мұрагері болатындығын жариялаған еді [3, с. 118]. Билікке келген Төркін-хатун алғашқы кезде марқұм Өгедейдің қалауымен келісіп, Ширамунды тақ мұрагері ретінде мойындаған. Бірақ, біршама уақыт өткен соң, Шыңғыс-хан мен Өгедейдің заңдары мен өкім-биліктерін аса мұқият орындалуын қадағалаған Шағатай қайтыс болуынан кейін, Төркін-хатунның саясаты да өзгеріп шыға келді. Моңғол империясында саяси ықпалын нығайтуға тырысқан Төркін-хатун Өгедейдің өсиеті бойынша ұлы қаған тағына Ширамунды отырғызуға құрылтай жасамай уақытты соза берді. Бұл моңғол ақсүйектерінің, тіпті өзінің ұлдарының да қарсылығын туғызды. Ал бұл уақытта Батудың құрылтайға келуге енжарлық танытуының өзі де Төркін-хатун үшін әбден тиімді еді, өйткені оның үмітсіз билікте біршама уақыт отыруына, Шыңғыс-хан ұрпақтары арасындағы жасы жағынан үлкен, аға ұрпақ Батудың келмеуі құрылтайдың болмауына сылтау болған секілді. Ақыр соңында, 1246 жылы құрылтайға моңғол ақсүйектері жиналды. Құрылтайға шамамен барлық Бөржегін тайпасының игі-

жақсылары, оның ішінде Төленің жесірі Сорхугтан-хатун ұлдарымен бірге, Тэмугэ-отчигин 80 (!) ұлымен бірге, Шыңғыс-ханның немере інісі Илжигдэй және Шыңғыс-хан бауырларының ұрпақтары, Шағатай ұлысынан – Қара-Құлағу, Йису-Мунке, Байдар, Бөрі, Есен-бұға және басқа да Шағатай ұрпақтары, сондай-ақ, құрылтайда сайланатын Өгедей ұрпақтары қатысты. Тек Бату ғана құрылтайға қатысуға енжарлық танытып, денсаулығының сыр беруі мен аяғына түскен ақауды алға тартып, бұл рәсімге келмеді [3, с. 118]. Платано Карпини мәліметі бойынша әлемнің жан-жағынан келген көптеген шетелдік меймандар қатынасып, дүниенің төрт бұрышынан 4 мыңнан аса қонақ қатысты. Бірақ, Жошының мұрагері моңғол дәстүрі және Шыңғыс-хан негізін салған моңғол қағидасы мен заңын құрмет тұтқандықтан, құрылтайға өзінің бауырларын –

Орда, Шайбан, Берке, Беркечар, Таңғұт және Тұқа-Темірді жіберді. Сонымен қатар, құрылтайда көпшілік кімді қолдаса, соны қолдандар деп, моңғол империясының ішкі татулығын сақтау үшін, ашық қарсылыққа барудан бас тартқан еді. Сонымен, құрылтай өтіп, Өгедейдің өсиетіне сәйкес немересі Ширамун емес, оның үлкен ұлы Гуюг ұлы қаған тағына отырды. Ол жөнінде

Рашид ад-Дин мәліметінде былайша сипатталған: Относительно ханского достоинства царевичи и эмиры [так] говорили: «Так как Кудэн, которого Чингиз-хан соизволил предназначить в кааны, скончался, а Ширамун, [наследник] по завещанию каана, не достиг зрелого возраста, то самое лучшее – назначим Гуюк-хана, который является старшим сыном каана». [Гуюк-хан] прославился военными победами и завоеваниями, и Туракина-хатун склонилась на его сторону, большинство эмиров было с ней согласно. После словопрения [все] согласились на возведение его [на престол], а он, как это обычно бывает, отказывался, перепоручая [это] каждому царевичу, и ссылался на болезнь и слабость здоровья. После убедительных просьб эмиров он сказал: «Я соглашусь на том условии, что после меня [каанство] будет утверждено за моим родом» [3, с. 119].

Бастапқы кезеңде Гуюг Жошы ұрпақтарының құрылтайда ашық түрде қарсылық көрсетпей, оны қолдағанын бағалап, тіпті моңғол империясындағы билікті басып алуға ұмтылған Темугэ-отчигинге қатысты тергеуді Жошы ұрпақтарынан Орда мен Төле ұрпақтарынан Мөңкенің жүргізуін бұйырды. Тергеу аяқталған соң, олар үкім шығарды: Яссы заңына сәйкес Отчигинге өлім жазасын кесті. Осылайша, Моңғол державасының тағы үшін Шыңғыс-хан ұрпақтары мен Бөржегін тайпасының басқа мүшелерінің арасындағы таластың соңғы нүктесі қойылды [2, р. 255; 3, с. 119]. Сонымен қатар, Платано Карпини де Гуюг пен Бату екеуінің арасындағы қарама-қайшылықты байқамаған. Платано Карпини Гуюгпен кездескен соң, қайтар жолында Батуға арнайы кіріп жолықты. Бірақ, бұл жолы да Бату мен жаңа сайланған ұлы қаған арасындағы келіспеушілікті байқамады. Платано Карпинидің негізгі мақсаты – моңғол мемлекетінің саяси жағдайын да бақылау еді, бірақ ол өз есебінде Бату мен Гуюг арасындағы араздық жөнінде еш мәлімет қалдырмаған. Осы жағдайларға байланысты Бату мен Гуюг арасында татулық орнаған секілді көрінеді. Сонымен қатар, билікте болған Төркін-хатунда билік тізгінін өз қолында ұстап отырды, себебі оның билігі кезінде мемлекеттік маңызды қызметтерге қойылған моңғол ақсүйектері де өз қызметтерін жалғастыра берді. Бірақ, көп кешікпей Гуюгтің таққа отырғаннан кейін бірнеше айлардан соң, анасы Төркін-хатун жұмбақ жағдайда қаза тапты. Деректер оның уланып өлтірілгені жөнінде айтылмайды. Бірақ, кейбір авторлар Гуюг пен Төркін-хатун арасында айтарлықтай қарама-қайшылықтың болғанын тұспалдайды, яғни Төркін Гуюгті билікке жібермей, өз иелігі Емілде отырғызуға мәжбүрлеген [2, р. 244]. Гуюг-хан Төркіннің өлімінен соң, оның сенімді адамдары болған Фатима-хатун мен Абд ар-Рахманды өлімге кесті. Төркіннің тағайындаған ірі шенеуніктері қызметтерінен айырылып, ол қызметтерге Гуюгтің қойған адамдары отырды. Мысалы, Батуды да, Гуюгті де қолдамай нейтралды бағыт

ұстанған Шағатайдың немересі және мұрагері Қара-Құлағудың орнына Шағатай ұлысында Йису-Мөңке таққа отырды. Сондай-ақ, Батумен Кавказ және Кіші Азиядағы саяси ықпалдасыққа мүдделі Байджу-нойанның орнына, Илжигдэй отырды. Илжигдэй Батумен жақсы қатынаста емес

еді. Сонымен қатар, Байджуға қарағанда ықпалды және әрі Шыңғыс-ханның немере інісі, әрі Гуюгтің сенімді адамы болды. Төркін-хатун билігі кезінде, Иран – Батудың сенімді резиденті Шараф ад-Дин Хорезми арқылы ықпал аймағында болған еді. Бірақ, Шараф ад-Дин 642 х. ж. (1245 ж.) қайтыс болған соң, Гуюг оның орнына өзінің адамы Фахр ад-Дин Бихиштиді отырғызды [2, р. 245; 3, с. 119-120].

Гуюг ұлы қаған тағына отырған соң Жошы ұлысының орталық билікпен қарым-қатынастары шиеленісе бастады. Гуюгтің Жошы ұрпақтарын қарсы жасаған алғашқы қадамы – Батудың сюзерендігін мойындаған, мемлекеттердегі билігін шектей бастады. Бату Гуюгпен ортақ тіл табысатындығына әрекеттеніп, вассалдық мемлекеттердің тағына отыруға үміткерлерді Қарақорымға аттандыра бастады. Олардың қатарында грузин ханзадалары, патшайым Тамараның екі немересі – Георгий IV Лашидың ұлы Улу Давид, Русуданның ұлы Давид Нарини; Селжүк сұлтаны Изз ад-Дин Кей-Кавус II және онымен таққа таласушы оның бауыры Рукн ад-Дин; Екі орыс княздары Ярославтың ұлдары – Александр Невский мен Андрей бар еді. Батумен қарама-қарсы Гуюг оның таңдауы түскен адамды таққа отырғызбай керісінше жасады. Мысалы, Александр Невскийді қоюдың орнына, оның кіші інісі Андрейді отырғызуды қалады. Селжүк ханзадасы Рукн ад-Дин, IV Килич-Арслан атымен сұлтан тағына отырып, сұлтанаттың шығыс жағындағы жерлерін – Сивас, Эрзинджан, Эрзурум және т.б. қалалары билеуге мүмкіндік алса, ағасы II Кей-Кавусқа батыс иеліктері – Конья, Анкара, Анталья жерлерін берді. Грузияның патшасы болып, Георгий IV Лашидың некесіз туылған ұлы Давид VII Улу отырғызылса, Давид VI Нариниге тек оның мұрагері болуға ғана үміті болды [4, с. 195; 3, с. 120]. Вассалдық мемлекеттердің билеушілерін тағайындауда Гуюгтің мақсаты Батудың таңдауымен келіспей, оның орнына өз адамдарын қою арқылы Жошы ұлысы билеушісінің саяси ықпалын әлсірету еді. Сонымен қатар, Гуюг ұлы қаған тағында отырған бес жылда (1246-1251) Орталық Азияда Шағатай әулетінің құзыр билігі артып, Шағатай және бұрынғы Өгедей ұлысының жер көлемі Жошы ұлысы (Ақ Орда) жері есебінен кеңейе түсті. Бату ханға бет бұрып кеткен Масуд Бек қайтып оралып, 1246 жылғы құрылтай шешімімен Мәуераннахр, Түркістан және сол маңдағы отырықшы жұрттың өкілетті билеушісі (даругач) болып қайта тағайындалды. Әрине, мұндай өзгерістер Бату хан бастаған Жошы ұлысы билеушілерінің көңілінен шықпады [1, 557-б.]. Ақыр соңында, Гуюг Батудың көзін құртуға әрекеттеніп, ашық соғысқа шығуға шешім қабылдады. «Батыста алынбай қалған Исмайыл елін жаулап алу» деген сылтаумен әуелі Илжигдэй қолын батысқа аттандырды. «Емел елінің табиғаты жұмсақ, жер суы ауруыма дауа болушы еді» деген сылтаумен соңынан өзі аттанды. Оның мақсаты «Емел табиғатында» емес, Батудың көзін құрту болса керек [1, 46-б.]. Батуға бұл

жағдай Қарақорымдағы сенімді адамдары белгілі болғаны шүбәсіз. Сонымен қатар, Төленің бәйбішесі Сорхугтан хатун бұл хабарды Батуға жеткізу үшін, жедел жаушы аттандырып, бұл хабар туралы мынадай хат жолдайды: «Дайын бол, Гуюг-хан сансыз әскерімен сенің жеріңе бара жатыр» [3, с. 121]. Бірақ, Бату біршама тартыншақтық та жасады, себебі сол кезеңге дейін Моңғол империясында ішкі азаматтық соғыс болмаған, сондықтан Жошы ұлысының билеушісі бірінші бастауға бел бумағанымен, қалай дегенмен жаудың аты жау екенін жақсы білетін Бату қарсы тұруға қамданған секілді. Аталмыш жайды алдын ала білген Батый әскерін сапқа тұрғызып, Гуюгті Қыпшақ шекарасында күтіп алып соққы беруге дайындалды. Бірақ Гуюг көздегеніне жете алмады. 1248 жылы сәуірде Самархан маңында Бесбалыққа жетуге бір-ақ апта жол қалғанда кенеттен қайтыс болды [1, 46-б.]. Гуюгтің өліміне Батудың қатысы жөнінде деректерде ешқандай мәлімет жоқ. Бірақ, Гуюгтің өлімі тек Жошы ұлысының билеушісі Бату үшін ғана тиімді болған жоқ. Сонымен қатар, Гуюгтің өлімі моңғол империясының ішіндегі алауыздықты тоқтатқаны айқын. Академик В. В. Бартольд ортағасырлық шығыс деректеріне сүйене отырып, Гуюгті адамгершіліктен жұрдай, қатал және қыңыр адам ретінде сипаттап, егер өз қалауымен болмаса, оның алдына ешбір шенеунік келуге қорықты, ертеңгі күніне ешкім жауап бере алмаған деп сипаттады [5, с. 554].

Гуюгтің өлімінен соң, Моңғол империясында билік ұлы қағанның жесірі – Оғыл-Ғаймышқа өтті. Бірақ, оның биліктегі отырған кезеңіне өзінің енесі Төркін-хатуннан ерекшелігі, өз билігін нығайту үшін Шыңғыс-хан ұрпақтары арасындағы қайшылықтарды өз пайдасына пайдалануға тырысқан жоқ. Керісінше, Гуюгтің жесірі Қарақорымнан Өгедей ұрпақтарының иелігі Емілге кетуге шешім қабылдап, осылайша оның билігі моңғол империясында айтарлықтай әлсіреді. Тіпті, оның ұлдары Наху мен Қожа ашық түрде қарсы шығып, әрқайсысы өзін билеуші жариялап, өз аттарынан жарлықтар шығара бастағаны жөнінде деректер бар [2, p. 265]. Бату Гуюгтің қазасынан кейін, Оғыл-Ғаймышқа күйеуінің қазасы жөнінде көңіл айтып, жаңа ұлы қаған сайлағанға дейін уақытша билікке отыруға оның кандидатурасын толықтай қолдайтыны жөнінде жолдау жіберді [2, p. 263]. Гуюгтің өлімінен кейін-ақ, Бату Оғыл-Ғаймыш кезінен бастап, вассалдық мемлекеттерге саяси ықпалын қайта жандандыра бастады. Оның алғашқы қадамы вассалдық мемлекет билеушісі ретінде өзінің сенімді, қолдау көрсеткен адамдарын отырғыза бастады. Ал Мөңке ұлы қаған тағына отырған соң, ол тіпті сәтті жүрді. Мысалы: Русте оның сенімді одақтасы Александр Невский билікке келді. Грузияда Батудың көмегі арқылы Русудан патшайымның баласы Давид Нарини билікте отырған өзінің немере бауыры Давида Улудың (Гуюгтің шешімімен) мұрагерліктен, тең басқарушы (соправитель) болып, іс-жүзінде Грузияны екіге бөліп басқарды. Рум сұлтанатында II Кей-Кавус Батудың көмегі арқылы, өзінің бауыры IV Килич-Арсланнан іс-жүзінде иеліктерінен айырып, билігін нығайтты.

Батыс тарихнамасында Жошы ұлысының орталық моңғол билігімен қарым-қатынастары маңызды орынды алды. Оның ішінде неміс

зерттеушілерінің пікірлері аса маңызды. Неміс зерттеушілерінің еңбектерінде осы кезеңдегі ұлы қаған Өгедейдің қайтыс болуынан кейінгі ұлы қаған тағы үшін күрес, Гуюгтің ұлы хан тағына отыруы, оның Батумен күресі, Мөңкенің ұлы хан тағына отыруы және соңында Жошы ұлысының орталық Моңғолиядан тәуелсіздік алуы мәселелері еді. Й. Хаммер Пургшталь өзінің «Алтын Орда тарихы» еңбегінде Өгедей қайтыс болған соң, рах mongolica жағдайын сипаттай отырып, Бату Төркін-хатун мен Гуюгті жек көруінің себебін Пано Карпинидің мәліметіне сүйене отырып, былай дейді: «Ұлы хан Өгедейдің қалауы бойынша билік оның немересі Ширамунға берілуі керек еді, бірақ Төрэгэнэ (Төркін-хатун) – Өгедейдің бес ұлының анасы, үлкен ұлы Гуюгті қолдады. Жаңа ұлы ханды салтанатты жариялағанға дейін ол билікті өз қолына шоғырландырды. Құрылтай Өгедей қайтыс болған соң, тек үш жылдан соң болды, ал Бату Төрэгэнэ және оның ұлы Гуюгті жек көргендіктен ертерек келуге (Еуропадан) асықпады. Нәтижесінде, Батудың қатынаспауына қарамастан (жаңа ұлы ханды) сайланды...» [6, s. 131]. О.Вольфтің пікірінше, Бату Төрэгэнэ (Төркін-хатун) тарапынан «дұшпандық пиғылдан» қауіптеніп, Еуропалық жорықты тоқтатып, кері қайтуға асығып, Моңғолиядағы жаңа қағанды сайлауға шешуші ықпал жасауға әрекеттенді [7, s. 381]. Неміс зерттеушісі Т. Шиманның пікірінше, Өгедей тірі күнінде ұлы хан тағының мұрагері ретінде өзінің үшінші ұлын бекітті, ал ол ұлы өлген соң, немересін, яғни үшінші ұлының баласын таққа отырғызуға бекітті. Бірақ, «моңғол құқығы бойынша жаңа хан сайланғанға дейін үстемдік етуші, ұлы ханның жесірі таққа өзінің үлкен ұлы – Гуюгті отырғызуды қалады. Осыдан кейін қарбаластық басталып, сол кезеңдегі ең қуатты моңғол князы Бату үшін кімге болысатындығы маңызды болды». Шиманн Пано Карпинидің мәліметіне сүйеніп, Бату Өгедей қайтыс болған соң, Батыс жорығын тоқтатты, бірақ шешуші құрылтай оның қатысуынсыз болмайтындықтан, ол түрлі сылтауларды айтып (мысалы: әскери жылқылар көп жылдық жорықтардан соң, әлсіреп әлденуді қажет етті) Моңғолияға баруға асықпады. Ақыр соңында, Бату Гуюгтің сайлануына қарсы тұра алмайтыны түсініп, өзінің өкілдерін жіберді, нәтижесінде 1246 ж. тамызда Гуюг ұлы хан болып сайланды [8, s. 170-171]. Гуюгтің қаған сайлануы, Моңғолиядағы ықпалды саясаткер, империяның Батыс бөлігінің билеушісі Батумен шиеленісуінің асқынуына алып келді. Д'Оссон пікіріне сүйене отырып, Гуюг пен Батудың қарым-қатынастарын сипаттаған Й.Хаммер-Пургшталь пікірінше, Гуюгтің әскери жорық жасауға деген ниетінің себебі, Батудың жаңа қағанға ант етуден бас тартуы еді, яғни «Гуюг ұлы хан тағына отырған құрылтай өткен

жерде қыстап шығып», жорыққа шықты. «Төленің жесірі – Соркуктани, Гуюгтің Батуға ант беруге келмегені үшін дұшпандық пиғылда жорыққа шыққаны деген қауіппен соңғысына құпия түрде хат жолдады. Бірақ, Гуюг сапар кезінде қайтыс болды...». Бату, Гуюгтің өлгені жөніндегі хабарды алған соң, билікті Шыңғыс ұрпақтарының ішіндегі үлкен үй болып саналатын, «дәстүрге сәйкес, Гуюгтің үлкен әйелі Оғыл-Ғаймышқа беріп, моңғолдардың съездін белгіледі» [6, s. 133-134].

Неміс зерттеушісі Б.Шпулердің пікірінше, Бату мен Гуюг арасындағы шиеленіс тек так мәселесі бойынша болған жоқ, сонымен қатар, Моңғол империясының болашақтағы даму концепциясының негізінде бақталастығы еді. Төрэгэнэ (Туракин) баласы Гуюгті ұлы хан тағына отырғызу үшін бар мүмкіндікті пайдаланды, ал Бату бұған қарсы болды. Сонымен қатар, ол Гуюг негізін салған діни және мәдени саясатпен келіспеді. Бату, Шыңғыс-хан және Өгедей секілді Моңғол мемлекетінің территориясында әлемдік барлық діндерге салқынқандылық танытқан еді. Ол шамандықты берік ұстанды... Ал Гуюг... жаңа тенденциямен бағыт алды, ол сол кезеңде моңғолдарға жалпыға бірдей танылғысы келді. Несториандық формасындағы христиандық... моңғолдарға бірнеше ғасырлар бойына белгілі еді, ал бұл ішкі қуаты мен діни құлшынысы жаулаушыларға да таралып, Гуюгке айтарлықтай әсер етті. Яғни ол христиандарға өте үлкен көңіл бөліп, христиандарды өз қарамағында айрықша дәрежелі жағдайда қарады. Оның хан сайлануы моңғолдар арасындағы христиандықтың жеңісі мен көзқарастардың орнығуының бастамасы еді. Бірақ, Бату бұған қарсы тұра алар еді дейді. Гуюгтің сайлануы, Батумен қарулы қақтығысқа дайындыққа себеп болған еді... Осындай жағдайлар кезінде 1248 жылы Гуюг өлді, оның өлімі көптеген күрделі мәселені шешті, бірақ оның билік ету кезіндегі көп үміт күттірген христиандықтың несториандық бағытының толқыны жойылды деген еді [8, s. 117].

Моңғол империясының ұлы қаған тағына ата жолын қуса да, жасын сыйласа да, еліне еткен еңбегін бағаласа да ұлы хаған тағына отыратын ендігі жол Батудікі еді. Бірақ көреген Бату мұндай тәуекелділікке бармай, Төле ұрпағын қолдауға бел буды. «Олай істеуінің өзіндік себебі бар, - деп жазады моңғол тарихының авторлары, Жошы ұрпағы хаған тағына ие болуға еш қарсы емес еді, бірақ Шыңғыстың «өз әулетінің» арасында жаттан туған делініп шеттетіліп келгендіктен, хан әулетінен қолдау таппай қалуымыз мүмкін дегенді сезіп, өздерімен бір тарапта болған Төле ұрпағын қолдауға бел буды» [1, 46-б.]. Сондай-ақ, Джузджани мәліметі бойынша Бату өз сөзінде былай деген: «Мне и брату моему Берка принадлежит уже в этом крае (т. е. Дешт-и-Кипчаке) столько государств и владений, что распорядиться им (краем) да вместе с тем управлять областями Китая (Чин), Туркестана и Ирана (Аджем) невозможно» [9, с. 16].

Моңғол империясының ұлы қаған тағына жаңа үміткерді тағайындау жөніндегі мәселені шешу үшін, Бату хан қанша дегенмен жасын бұлдап, Шыңғыс әулетінің біліктілерін өз ордасына шақырды. Бірақ Шағатай, Өгедей ұрпақтары «Шыңғыс хағанның ордасы, шаңырағы Онон, Хэрленде жатса, Қыпшақ жерінде біздің неміз бар», - деп бұл шақырудан бас тартты. Осынау үзілісті пайдаланып Төленің бәйбішесі Сорхугтан хатун тұңғыш ұлы Мөңкені жол-жоралғысымен ағасы Бату ханға «сәлем беруге» аттандырды. Сөйтіп, Мөңкені ұлы қаған көтеру мәселесі Қыпшақ даласында, Бату ордасында шешілді [1, 46 б.]. Бұл құрылтайға Батудың бауырларымен қатар, Төленің ұлдары – Мөңке, Арық-Бұға және Мөге, Өгедейдің ұлы Қадан және Шағатайдың ұлы Мауци келді. Соңғы екеуінің келмеуге шарасы қалмады,

себебі Бату ықпал ету аймағында иеліктері бар еді. Мауеранахрдағы биліктен айырған Гуюгке наразы Қара-Құлағу, Гуюгтің ұлдары Наху мен Қожа да келді. Бірақ, соңғы екеуі, тәуелсіз бағыт ұстанса да, келесі күннен соң-ақ, орындарына Темір-нойанды тастап, «Бату – хандалар арасында аға ұрпақ «ака». Ол не айтса да, оның сөздері заң. Біз оның айтқандарының барлығымен, кеңестерімен, қандай мәселені дұрыс деп шешсе сонымен келісеміз және оған ешқандай қарсылық көрсетпейміз». Осыған ұқсас түрде Өгедейдің таққа отырмаған мұрагері Ширамун тіпті, құрылтайға келмей өзінің өкілі ретінде Қонқыр-Тоқай-нойанды жіберіп, Өгедейдің ұлдары Темір-нойанға айтқандарындай нұсқаулықты берді [2, p. 557-558; 3, с. 129]. Өгедей ұрпақтарының

құрылтайға толық қатыспауы Батуды әбігерге түсірген жоқ, керісінше олардың қатыспауына байланысты, мынадай өзіндік айыптау қорытындысын айтқан еді: «Дети Угедея поступили вопреки словам отца и не отдали трон Ширэмуну, и, преступив закон и обычай, убили без суда младшую дочь Чаур-сэчен. По этой причине ханство им не подобает» [2, с. 80; 3, с. 558]. Құрылтай соңы салтанатты той-томалақпен аяқталып,

«Бату, как обычно принято среди монголов, поднялся, а все царевичи и нойоны в согласии, распустив пояса и сняв шапки, стали на колени. Бату взял чашу и установил ханское достоинство в своем месте; все присутствующие присягнули на подданство, и было решено в новом году устроить великий курултай» [3, с. 130]. Төле ұрпағы Мөңкенің ұлы қаған тағына салтанатты отырғызуды Жошы мұрагері атасы Шыңғыс-хан негізін қалаған заңы мен моңғол дәстүрін құрметтеп, ағайындар арасындағы алауыздықты туғызбауы үшін келесі жылы, құрылтайдың дәстүрлі өтетін орыны Онон мен Керулен арасында өткізуді жоспарлап, Батудың інісі Беркені қыруар әскермен Моңғолия жеріне жіберді. Джувейнийдің мәліметін сәйкес Берке қатар, Тұқа-Темір бірге үш түмен әскермен барған, ал Рашид ад-Диннің Тұқа-Темірдің орнына Сартақты атайды. Моңғолия жерінде Төле ұлысы оның одақтастарының әскері де топтасырылды [2, р. 563; 3, с. 80]. Ал 1249 жылдың аяғына қарай Жошы ұлысының өкілі және негізгі ұйымдастырушы Берке құрылтайға дайындықты бастады. Беркенің өзі Қарақорымға орналасып, Шыңғыс-хан ұрпақтары мен нойандарын жинауға тырысты, бірақ олардың толық басы қосылмай біршама қиындықтар туындады. Алғашқы болып, Төлениң ұрпақтары, Мөңке және жеті бауырымен бастап келді. Сонымен қатар, біршама моңғол ақсүйектері келді. Ал Гуюгтің ұлдары мен Ширэмун, Шағатай ұрпақтары Йису-Мөңке, Бөрі, Есен-Бұға және басқалар бұрынғыдай келуден бас тартты. Берке біршама алаңдаушылық танытып, Батуға мынадай хат жазды: «Екі жыл өтті қалай біз Мөңке-қағанды таққа отырғызуға келгенімізге, ал Өгедей қаған мен Гуюг ханның ұрпақтары, Шағатайдың ұлы Йису-Мөңке, келген жоқ». Бұған Бату қысқа да, нұсқа жауап қайтарды: «Сен оны таққа отырғыза бер, ал Ясыдан бағынудан бет бұрғандар болса, онда басы алынады» [3, с. 131-132] деп, құрылтайға келмегендерді, іс-жүзінде Ясыны бұзушылар деп жариялады.

Берке белгілі деңгейде сахналанған түрде қатысушылардың жартысына жуығы қатынаспағанына қарамастан құрылтайды сәтті өткізді. Берке

қатысушылардың көп бөлігі Мөңкені қолдаушылар қатарынан болғанына қарамастан құрылтайдың сәтті өтуін қамтамасыз ету үшін қауіпсіздік шараларын жасады. Құрылтай өтетін орнын мындаған әскерімен қоршады және қатысушылардың тиісті орындарына отыру тәртібін бұзып, құрметті орындарға сенімді нөкерлерін отырғызды, ал сенімсіз ақсүйектер мен ханзадаларды алысқа отырғызып, олардың келіспейтін мәселелері бойынша пікірлерінің жарқын-жарқын шығуын шектеді. Осыған сәйкес, Мөңкені ұлы қаған сайлау сәтті өтті [3, с. 131-132]. Осылайша Жошы және Төле ұрпақтары Батудың басшылығымен бірге, құрылтайды дәстүрге сәйкес өткізіп ұлы қаған сайласа да іс-жүзінде мемлекеттік төңкеріс жасаған еді. Сонымен қатар, Бату хан Мөңкені ұлы қаған сайлау кезінде сіңірген еңбегі үшін Мөңке қағанның жарлығымен «Мемлекеттің (империяның-автор) батыс бөлігінің иесі (Ежен қаған) деген дәрежеге көтерілді». Осы кезден бастап Жошы ұлысы державасы із жүзінде империялық орталықтан бейтарап мемлекетке айнала бастады [1, 566-б.].

Жошы әулетінің қолдауымен Мөңке ұлы қаған тағына отырғаннан кейін Шағатай, Өгедей ұрпақтары Мөңке қаған басқарған империялық биліктің қысымшылығына ұшырады. Шағатай, Өгедей әулетінен тараған хан және хан оғландары ұлы қағанға қарсы астыртын әрекеттері үшін қайсыбірі жазаланып, қайсыбіреулері басқа елдерге өтіп кетті. Бұл іске Бату хан тікелей араласып отырды. Бату хан ордасында басы алынғандардың бірі Шағатайдың немересі Бөрі еді. Гуюг, Байдар, Бөрілер Батыс жорығы кезінде топтасып Батуға қарсы шыққан еді. Бұларға кезінде Өгедей қаған басу айтқан болатын. Бірақ, бір жағынан Өгедей, Шағатай ұрпақтары, екінші жағынан Жошы, Төле ұрпақтары арасындағы қақтығыс толастамады. Қақтығыс Бату ханның көмегімен Мөңкені қаған сайлаған кезде тіптен де ушығып кетті [1, 557-б.]. Неміс зерттеушісі О.

Вольфтың пікірінше, Батудың Мөңкені ұлы хан сайлаған құрылтайға қатыспауының себебін, оның Шағатай ұлысы шекарасы маңында, яғни Сырдария өзені бойында Жошы ұлысының әскерін шоғырландырып, Шағатай ұрпақтарының Мөңкенің ұлы хан тағына сайлауға қарсы әрекеттерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етті дейді [7, с. 386].

Т.Шиманның пікірінше, Гуюгтің өлімі «...империядағы басқарушылық ролі Батудың қолына көшті», соның арқасында 1251 жылы құрылтай шақырылып, ұлы хан тағына Төленің ұлы Мөңке отырып, соңғы жылдары империяда билік еткен Өгедей ұрпақтары біртіндеп құртылды» Б. Шпулердің пікірінше, Ұлы хан тағына отыруға Батудың бас тартуы оның жасының егде тартуына байланысты дейді. Моңғол империясында Гуюг хан билігі кезінде-ақ, Жошы ұлысының билеушісі Бату ішкі саясатында тәуелсіз саяси қадамдар жасай бастағаны белгілі, ал Гуюгтің өлімінен кейін, Моңғол империясының тағына Мөңке-хан отырған соң, сыртқы саясатын тәуелсіз түрде жүргізе бастады. Бұл жөнінде Т.Шиманн Жошы ұлысының оқшаулану процесін сипаттай отырып, Мөңке ұлы хан сайланған соң «Қыпшақ немесе Алтын Орда империясы» тәуелсіз болды дейді. 1242 жылы Шыңғыс-ханның соңғы ұлы Шағатайдың қайтыс болуынан кейін-ақ, Бату Бөржегін тайпасының ішіндегі жасы жағынан да, беделі жағынан да үлкен аға ұрпақ болғаны

белгілі. Бірақ, Өгедейдің жесірі Төркін-хатунның да, ұлы қаған болып сайланған Гуюгтің де мұны мойындағысы келмегені анық. Ал Гуюгті Батуға қарсы ашық түрде соғыс басталуына жол бермеген факті оның өлімі ғана себеп болды.

В.В. Трепавловтың пікірінше, Шағатай өлімінен соң, империяның батыс жерлері жасы жағынан үлкен, Бату бастаған Жошы ұрпақтарына берілді дейді. Ал Гуюг ұлы қаған тағына отырған соң, 1246-1248 жылдары іс-жүзінде Бату мен Гуюгпен тең басқарушы (соправитель) болған дейді [11, с. 78-79]. Ал Гуюгтің өлімінен соң, 1248-1251 жжылдар аралығында Бату Моңғол империясындағы ең беделді адам болған белгілі. Ол жөнінде Киракос Гандзакецидің мәліметтерінде былайша сипатталған: «Русудан... послала послов к... Бату... предлагая признать свою зависимость от него, поскольку тот был вторым после хана лицом. И Бату велел ей воссесть в Тифлисе, и татары не стали противодействовать этому, так как в эти дни умер хан» [4, с. 181]. Бұдан байқайтынымыз, ұлы қаған қайтыс болған соң, жаңа кандидатты таққа отырғызғанға дейін Батудың империядағы бірінші адам екені анық байқалады. Ал Мөңкені таққа отырғызған соң, Батудың саяси ықпалы артып, Моңғол империясындағы ұлы қаған әкесі ретінде болғаны байқалды. Армян тарихшысы Киракос Гандзакеци, Мөңке-хан таққа отырған соң, даңқты қолбасшы Батудың «патша әкесі» (хан әкесі) титулын иемденгенін жазады [4, с. 222]. Сондай-ақ, ІХ Людовиктің елшісі Вильгельм Рубрукке Мөңке былайша айтқан: «Как солнце распространяет повсюду лучи свои, так повсюду распространяется владычество мое и Бату» [12, с. 138].

1259 жылы Қытай жорығында жүріп ұлы қаған Мөңкенің қайтыс болуымен байланысты орын алған кезекті саяси дағдарыс Моңғол империясының тұтастығын жойылуына алып келді. Бұрын саяси қарама-қайшылықтар бір жағынан Өгедей-Шағатай, екінші жағынан Жошы-Төле ұрпақтары арасында болса, ендігі жерде Жошы әулетінің қолдауындағы Төле ұрпақтары арасында қаған тағы үшін күрес басталды. Тақ үшін талас Мөңке қағанның бауырлары Құбылай мен Арық-Бұғы арасында өрістеді. 1260 жылы Қытайдағы моңғол әскері Құбылайды ұлы қаған деп мойындаса, Қарақорымда Арық-Бұғыға да жақтастары адалдыққа ант берді. Осылайша, империяда екі қаған, екі орталық, бірінен-бір өзгеше екі билік жүйесі пайда болды. Осыған байланысты Шыңғыс-хан ұрпақтары да екі топқа бөлінді. Бұл күресте Берке-хан бастаған Жошы ұрпақтарының негізгі бөлігі Арық-Бұғаның ұлы қаған тағына отыруын заңды екенін мойындады. Берке-хан Арық-Бұғаны белсенді түрде қолдады. Ол жөнінде араб авторы әл-Муфаддал шығармасында Берке Арық Бұғаға әскери көмек те көрсете отырып, ол жіберген жасақтар бір шайқаста Құбылай әскерін жеңіліске ұшыратқаны сипатталған [13, с. 146]. Сонымен қатар, Берке Бұлғарда Арық-Бұға атынан теңге соқтырған. Осыған байланысты, зерттеушілер арасында оның Арық-Бұғаны ұлы хан ретінде мойындап, оған қолдау көрсетті деп айтып өтті. Б. Шпулердің пікірінше, Берке мен Арық-Бұға арасын көшпенділік байланыстырса, Құлағу мен Құбылай

калалық мәдениетті қолдаушылар қатарында болды дейді [14, с. 72]. Осыған қарағанда, Арық-Бұға өз

тарапынан Берке Алтын Орда территориясындағы билігін ресми заңдастырып, олардың араларында тығыз саяси қарым-қатынас орнаған болуы тиіс. Осындай жағдай Құбылай мен Құлағу арасында орнады. Соңғысы Құбылайдың билігінің заңды екенін мойындап, оған Арық-Бұға мен оның одақтастарына қарсылығын білдірді. Құбылайда өз кезегінде Құлағудың басып алған территорияларына ұлыстың заңды билеуші (Елхан) ретінде бекітті. Моңғол империясының ұлы қаған тағы үшін текетірескен күрес Құбылайдың жеңісімен аяқталды. 1264 жылы Арық-Бұға қарсыласуын тоқтатып, өзінің қалған әскерімен Құбылайға берілді. Құбылай Арық-Бұғаның өмірін сақтап қалды, бірақ оның барлық жақтастарын саяси қастандық ұйымдастырушы, арандатушы ретінде қатал жазалады. Олардың көбін өлім жазасына кесті [

15, с. 324-326].

Құбылайдың таққа отырған кезеңінен бастап, моңғол империясының құрамындағы ұлыстар орталық биліктен қашықтап, іс-жүзінде орталық әкімшілік пен ұлыс әкімшіліктері арасындағы байланыс үзілді. Жошы ұлысының билеушісі Берке мемлекеттің қуаттылығын арттыруда осындай қолайлы жағдайды кеңінен пайдаланды. Ұлыс билеушілері де ұлы қағанның ішкі саясатына араласпады және бұл мемлекеттердің билеушілері де Құбылайдың ұлыстардың ішкі мәселелеріне араласуына ерік бермеді. Осылайша бүкіл Моңғол империясының ұлы қағаны Құбылай деп саналғанымен, іс жүзінде империя бір-біріне тәуелсіз төмендегідей төрт мемлекетке бөлініп кетеді.

1. Моңғолия мен Қытайдағы Шыңғысханның кенже ұлы Төленің ұрпақтары, соның ішінде Құбылай билеген – Юань империясы.

2. 1258 ж. Иранда Төленің ұлы Құлағу негізін қалаған – Құлагидтер немесе Елхандар (тайпа хандары) мемлекеті.

3. Мәуереннахр, Жетісу, Шығыс Түркістан аймақтарын біріктірген – Шағатай мемлекеті.

4. Шығысында Ертістен батысында Дунайға дейінгі жерлердегі Ұлы даланы біріктірген Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы ұрпақтары билеген – Алтын Орда мемлекеті.

Тарихи әдебиеттерде Берке мен Құбылай арасындағы қарым-қатынас жөніндегі мәселе әлденеше рет қарастырылды. Көптеген зерттеушілер, XIII ғасырдың 60-ші жылдарының басында олардың арасындағы қатынасты конфронтациялық бағытта болды деген пікірге келді. Құбылай ұлы қаған болған соң, Сарай мен Пекин арасындағы қатынас тіпті күрделене түсті. Берке мен Құбылай арасындағы қатынастың сипаттамасында белгілі бір қызығушылық туғызатыны ұлы қағанның Моңғол империясының ұлыстық билеушілеріне жіберілген жолдауында Беркенің тіпті аты да аталмайды [3, с. 162]. Демек, Құбылай оның Алтын Ордадағы билігінің заңды құқығын мойындамады, бірақ қалыптасқан жағдайды түбегейлі өзгертуге де мүмкіндігі болмады. Арық-Бұғаны толық жеңгеннен кейін немесе оған дейін Құбылай Құлағуға жарлық берді, онда «ол Аму өзенінен Сирия және Египеттің шеткі шегіне дейін жерлердің билеушісі болып табылды» [9, с. 75]. Осылайша, ұлы қаған Берке мен Құлағу арасындағы территориялық дауды

өзінің бауырының пайдасына қарай шешті. Бірақ, Алтын Орда ханы ол шешіммен келіспей, Құлағуға қарсы, ал ол өлген соң оның мұрагері Абағаға қарсы соғыс қимылдарын белсенді түрде жалғасыра берді. Бұл дегеніміз Беркенің империялық биліктің бұйрықтарына қарсы тайсалмай күресті. Бізге мәлім Берке мен Құбылай арасында «ынтымақтастық» жөніндегі жекелеген бір мәліметтер бар. Мысалы, Құбылай Арық-Бұғаның мәселесіне қатысты сот жүргізу үшін, оның жұмыстарына қатынасуға Құлағу, Берке және Алғұйды шақырғаны жөніндегі мәлімет. Бұл фактінің сенімділігіне күмәнданудың қажеті жоқ, бірақ оны ұлы қағанның саяси айласы іске асқан жоқ деп бағалауға болады, өйткені шақырылғандардың ешқайсысы келген жоқ [16, с. 11]. Қарастылған мәселелердің барлығы, 1264 жылы Құбылай өзінің бауыры Арық-Бұғамен күресте жеңіске жеткен соң, ұлы қаған болды, ал Алтын Орда Моңғол империясынан іс-жүзінде тәуелсіз мемлекетке айналды деп айтуға болады. Егер Алтын Орда мемлекетінің ұлы қағаннан белгілі-бір

тәуелділігі болса да ол формалді сипатқа ғана ие болды.

Құбылайға қарсы күресте Арық-Бұға жеңіліс тапқан соң, оның жақтасы болған және саясатын жалғастырушы Өгедей ұрпағы Хайду күресті жалғастырды. Хайду Юань мемлекеті құрылған соң, империя орталығын Қытайға көшіруіне үлкен қарсылық туғызды. Осының нәтижесінде Моңғол империясының шығысында соғыс басталып, 1301 жылы Хайдудың қайтыс болуына дейін жалғасты. 1266 жылдың аяғына қарай Хайду Құбылайға қарсы әскерді бастап шықты. Оның негізгі әскери күші Еміл маңына шоғырланды. Құбылай Хайдудың шабуылына қарсы күресуге дайындықты бастады. Құбылай өзінің ұлы Номғонға Хайдуға қарсы әскерге қолбасшылықты жүктеді. Номғон ұлы ханның мүргері және империяның Моңғолиядағы бөлігін басқарушы ретінде тағайындалып, оның резиденциясы Қарақорымда орналасты. Номғонға империяның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Хайду қарсылығын талқандау міндеті тұрды. Номғон Қарақорымға келген соң, Хайдуға қарсы әрекетке кірісіп, таңдаулы моңғол әскерлерін жасақтады. Сондай-ақ, Шағатай ұлысы мен Алтын Ордаға елшілер жіберіліп, Құбылайдың атынан жолдаулар арнады және Қытайдан әкелінген бағалы сыйлықтарды бере отырып, Шағатай ұлысының билеушісі Жапармен және Алтын Орда билеушісі Мөңке-Темірмен уақытша келісімге келді. Алтын Орда ханы Мөңке-Темір алғашқы кезде тіпті, Хайду соғыс ашатын болса, Құбылайға көмек көрсетуге дайын екеніне уәдесін берді. Номғон қысқа ғана уақытта моңғол ұлыстарының қолдауына ие болса да, бұл келісім өте осал болды [15, с. 328-329]. Номғон империяның қауіпсіздігі мәселелерімен айналасып жатқан кезде, Хайду да ұлыс билеушілеріне өз елшілерін жіберді. Оның жіберген бір хатының мазмұны былайша сипатталды: «Наши предки и Чингисхан оставили нам завет о строгом соблюдении порядка наследования ханского престола. В настоящее время мы с вами, нойоны-братья, уступили ханский престол тому человеку, кто не выполняет заветов наших предков, наоборот, их отвергает. Я же должен наследовать ханский престол. Хубилай предательски перешел на сторону Китая, он перестал соблюдать старую добрую традицию Монголии и отвергает заветы предков. Если вы

будете помогать ему, то это будет отходом от заветов наших предков. Просим хорошенько подумать об этом»

[17, с. 334]. Номғон мен Хайду мақсатқа жету жолында екі түрлі әдісті қолданды. Номғон Құбылай атынан жазылған хат жіберіп, бағалы сыйлықтар беру арқылы, яғни дәстүрлі Қытайлық дипломатиялық жолмен шешуді көздеді. Ал Хайду болса Құбылайдың дәстүрлі моңғол құқығы мен Шыңғыс-хан негізін қалаған ұстанымдарды бұзғандығын әшкерелеп, өз жағына ұлыс билеушілерін үгіттеу арқылы жүзеге асырмақшы болды. Сондықтан, Алтын Орда билеушісі кешікпей Құбылаймен жасаған келесімін бұзып, Хайдудың жағына шығып кетті [15, с. 329].

1268 жылы Құбылайдың одақтасы, Шағатай ұлысына билеушісі ретінде қойған Барақ Хайдуға қарсы соғысын бастады. Мөңке-Темір Құбылай мен Шағатай ұлысының билеушісімен біріккен әскери одақтың күшеюін қаламағандықтан, Хайдуға көмекке немере атасы Беркечар бастаған 30 000 жауынгер жіберді. Екі жақты қысымға шыдай алмаған Барақ Оңтүстік-Қытайдың Сун империясымен соғысып жатқан Құбылайдан көмек келмеген соң, тізе бүгуге мәжбүр болды [3, с. 70]. Хайду ендігі жерде Құбылаймен күресін тоқтатып, Орталық Азия ұлыстарының береке-бірлігін нығайтуға күш сала бастады. Әуелі Барақты ымыраға шақыру үшін немере інісі Қыпшақты тарту-таралғысымен Бараққа аттандырады. Барақ Хайдудың елшісін Самарқанда қабылдап, арадағы шиеленісті күшпен емес, келісім арқылы шешу керектігін айтып Орталық Азиядағы Моңғол ұлыстарының басын қосқан құрылтай шақыру туралы Хайдудың пікірін қолдайды [1, 562 б.]. Осыған байланысты көптен күткен құрылтай 1269 жылы Вассафтың мәліметі бойынша, Катван даласында, ал Рашид ад-Дин мәліметі бойынша, Талас өзені бойында өтеді. Құрылтайға Хайду, Барақ және Жошы, Шағатай, Өгедей ұлыстарының өкілдері қатысты. Рашид ад-Дин мәліметіне сенсек, құрылтайға Мөңке-Темірдің өзі қатысқан. Басқа деректерде Мөңке-Темірдің өзі бұған қатынасқан жоқ, бірақ жоғарыда аталған Беркечарды жіберді. Құрылтайға қатысушылар Моңғол империясының болашақ тағдырына қатысты бірқатар шешімдер

кабылдады [1, 562-б., 3, с. 60. 18, р. 333]. Оның ішінде шешуші және маңызды шешімдердің бірі қатысушылар өз ұлыстарын Құбылай билігінен тәуелсіздігін ресми түрде қабылдады. Дегенмен, Бату, Берке кезінде Алтын Орданың тәуелсіз саясат жүргізген байқалса да, ал бұл құрылтай шешіміне байланысты ресми түрде Шыңғыс-хан ұрпақтары тарапынан мойындалды. Шығыстағы Шыңғыс-хан ұрпақтарынан ұлыстың тәуелсіздігін мойындаған соң, Мөңке-Темір жалпы империялық саясатқа көп араласпай, одақтастарына көп жағдайда моралді және дипломатиялық түрде қолдау көрсетумен ғана шектелді. Осылайша, Шыңғыс-хан ұрпақтары арасында өзара шиеленіс жағдайында Алтын Орда Мөңке-Темір билігі кезеңінде толық тәуелсіздікке ие болды

Әдебиеттер

1. Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 728 б.
2. Juvaini Ata-Malik. The History of the World Conqueror / Transl. from text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A. Boyle, introduction and bibliography by D.O. Morgan. – Manchester: Manchester University Press, 1997. – 832 p.
3. Рашид ад-Дин // Сборник летописей / пер. с перс. А.К. Арндса, ред. А.А. Ромаскевич, Е.Э. Бертельс, А.Ю. Якубовский. – М.-Л., 1946. - Т.3. – 316 с.
4. Гандзакеци К. История Армении / пер. с древнеарм., предисл. и коммент. Л.А. Ханларян. – М.: Наука, 1976. – 358 с.
5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч.: в 9 т. - М.: Наука, 1963. – Т.1. – С. 43-597.
6. Hammer-Purgstall J. von. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. – Pesth: C.A. Hartleben's Verlag, 1840. – 683 s.
7. Wolff O. Geschichte Mongolen oder Tataren besonders ihres Vordringes nach Europa, so wie ihrer Eroberungen und Einfalle in diesem Welttheile. – Breslau: Verlag von Carl Dülfer, 1872. – 429 s.
8. Spuler B. Geschichte der islamischen Länder, ein Überblick. Die Mongolenzeit. – В.: Wissenschaftl. Edionsges, 1948. – 76 s.
9. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М.-Л., 1941. – Т.II. – 308 с.
10. Почекаев Р.Ю. Батый. Хан, который не был ханом – СПб.: Евразия, 2007. – 350 с.
11. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука, 1993. – 168 с.
12. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Пер. А. И. Малеина, вступит, ст., коммент. М. Б. Горнунга // Путешествия в восточные страны. М., 1997. С. 86-189.
13. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем / Подготовка к новому изданию, введения, дополнения и комментарии Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. – Алматы.: Дайк-Пресс, 2005. – Т. I. – 709 с.
14. Spuler B. Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit. 1220-1350. 2., erweiterte Auflage. – В.: Akademie-Verlag, 1955. – 579 s.
15. Далай Ч. Борьба за великоханский престол при Хубилае и его преемниках // Татаро-монголы в Азии и Европе: сб. статей. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1977. - С. 323-334.
16. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом. – М.: Наука, 1966. – 160 с.
17. Д'Оссон К. История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана / пер. и предисловие проф. Н. Козьмина.– Алматы: Санат, 1996. - 2 изд. – 255 с.
18. Grousset R. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. - New Brunswick: New Jersey and London, 2000.

References

1. Kinaiatuly Z. Shyngys han zhane Kazakh memleketi. – Almaty: Tarih tagylymy, 2010. – 728 b.
2. Juvaini Ata-Malik. The History of the World Conqueror / Transl. from text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A. Boyle, introduction and bibliography by D.O. Morgan. – Manchester: Manchester University Press, 1997. – 832 p.
3. Rashid ad-Din // Sbornik letopisej / per. s pers. A.K. Arends, red. A.A. Romaskevich, E.Je. Bertel's, A. Ju. Jakubovskij. – M.-L., 1946. - T.3. – 316 s.
4. Gandzakeci K. Istorija Armenii / per. s drevnearm., predisl. i komment. L.A. Hanlarjan. – M.: Nauka, 1976. – 358 s.
5. Bartol'd V.V. Turkestan v jepohu mongol'skogo nashestvija // Soch.: v 9 t. - M.: Nauka, 1963. – T.1. – S. 43-597.
6. Hammer-Purgstall J. von. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. – Pesth: C.A. Hartleben's Verlag, 1840. – 683 s.
7. Wolff O. Geschichte Mongolen oder Tataren besonders ihres Vordringes nach Europa, so wie ihrer Eroberungen und Einfalle in diesem Welttheile. – Breslau: Verlag von Carl Dülfer, 1872. – 429 s.
8. Spuler B. Geschichte der islamischen Länder, ein Überblick. Die Mongolenzeit. – B.: Wissenschaftl. Edionsges, 1948. – 76 s.
9. Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. Izvlechenija iz persidskih sochinenij. Sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrabotannye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym. – M.-L., 1941. – T.II. – 308 c.
10. Pochekaev R.Ju. Batyj. Han, kotoryj ne byl hanom – SPb.: Evrazija, 2007. – 350 s.
11. Trepavlov V.V. Gosudarstvennyj stroj Mongol'skoj imperii XIII v.: Problema istoricheskoj preemstvennosti. – M.: Nauka, 1993. – 168 s.
12. Gil'om de Rubruk. Puteshestvie v vostochnye strany / Per. A. I. Maleina, vstupit, st., komment. M. B. Gornunga // Puteshestvija v vostochnye strany. M., 1997. S. 86-189.
13. Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy Izvlechenija iz arabskih sochinenij, sobrannye V.G. Tizengauzenom / Podgotovka k novomu izdaniju, vvedenija, dopolnenija i kommentarii B.E. Kumekova, A.K. Muminova. – Almaty.: Dajk-Press, 2005. – T. I. – 709 s.
14. Spuler B. Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit. 1220-1350. 2., erweiterte Auflage. – B.: Akademie-Verlag, 1955. – 579 s.
15. Dalaj Ch. Bor'ba za velikohanskij prestol pri Hubilae i ego preemnikah // Tataro-mongoly v Azii i Evrope: sb. statej. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Nauka, 1977. - S. 323-334.
16. Zakirov S. Diplomaticheskie otnoshenija Zolotoj Ordy s Egiptom. – M.: Nauka, 1966. – 160 s.
17. D'Osson K. Istorija mongolov ot Chingiz-hana do Tamerlana / per. i predislovie prof. N. Koz'mina. – Almaty: Sanat, 1996. - 2 izd. – 255 s.
18. Grousset R. The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. - New Brunswick: New Jersey and London, 2000.

СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚТЫ АЗЫҚ-ТҮЛІКПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ КАРТОЧКА ЖҮЙЕСІ (1941-1945)

Алдажұманов Қ.С.

Ш.Уәлиханов ат. Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

Аңдатпа. Мақалада 1941-1945 жж. соғыс кезінде КСРО үкіметінің халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету жүйесі, оның Қазақстандағы Бюросының қызметі зерттелген. Қазақстандағы Карточка Бюросы 1941 ж. жаз бен күзде әр облыста, қалада, ауданда, ауыл кеңестерінде, жұмысшы мекемелерінде құрылған азық-түлікті мөлшермен босату (сату) комиссияларының басын біріктіріп, 1942 ж. ақпаннан 1947 ж. желтоқсанның соңына дейін қызмет етті. Карточка жүйесімен азық-түлік сату ауыл-село халқына таралған жоқ. Карточка жүйесі 1941-1947 жж. Қазақстанда жыл сайын орта есеппен 2 млн 200 мыңнан астам адамды қамтыды.

Түйін сөздер: соғыс, карточка, азық-түлік, бюро

КАРТОЧНАЯ СИСТЕМА СНАБЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВИЕМ В КАЗАХСТАНЕ В ВОЕННЫЕ ГОДЫ (1941-1945)

Алдажұманов Қ.С.

Гнс Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, к.и.н.

Аннотация. Статья посвящена деятельности Казахстанского Бюро по нормированному снабжению населения продовольствием в 1941-1945 гг. Функционирование карточной системы обеспечения продуктами питания в городах Казахстана началось с 1 июля 1941 г. С 1 сентября 1941 г. она охватила все районы, города, рабочие поселки республики. Нормированное снабжение продовольствием по карточной системе не коснулось сельского населения. Ежегодно эта система снабжения охватывала в среднем 2,2 млн человек и была отменена в декабре 1947 г. одновременно с реформой денежной системы в СССР.

Ключевые слова: война, продовольствие, карточки, бюро.

CARD SYSTEM IN PROVIDING FOOD TO THE POPULATION OF KAZAKHSTAN DURING THE WAR (1941-1945)

Aldazhumanov K.S.

Abstract. In the article 1941-1945. the system of food supply to the population of the USSR government during the war, the activities of its Bureau in Kazakhstan are studied. In the summer and autumn of 1941, the card Bureau in Kazakhstan was established in different regions, cities, districts, village councils, workers' institutions, combining commissions for the release (sale) of food from February 1942 to the end of December 1947. The sale of food with the card system did not spread to the rural population. Card system 1941-1947. In Kazakhstan, on average, more than 2 million 200 thousand people are covered annually.

Keywords: war, Card, food, Bureau

Соғыс жағдайындағы қандай бір ел болмасын азық-түлікпен қамтамасыз ету жүйесін жолға қоймай ұрыс қимылдарын жүргізе алмайды. Соғысып жатқан кез келген ел үшін азық-түлік мәселесі стратегиялық қару-жарақпен бірдей. Тамақпен қамтамасыз етілмеген әскер соғыспайды және соғыса алмайды. Оның тағы бір алғышарты – соғысып жатқан ел өзінің тылдағы экономикалық қуатын сақтап қана қоймай, оны өсіре білуі керек. Оны ұйымдастыру майданға қажетті әскери техника мен қару-жарақ жасау ісін жолға қоюды талап етеді, ал бұл мәселе өз кезегінде экономикалық қуатты тиісті деңгейде ұстай білетін, жоғары деңгейге көтеретін жұмысшы күшіне, инженер-техник қызметкерлеріне, конструкторлық бюроларға, олардың қабілетіне тікелей байланысты. Ал соны іске асыру үшін ірі металлургия заводтары, авиация, танк өнеркәсібі, зеңбірек пен миномет шығару өндірісі қажет. Бұларға транспорт жүйесі қажет. Сайып келгенде осылардың бәрі азық-түлікпен қамтамасыз етуге, оның аз-көптігіне, онымен қалай қамтамасыз етілуіне тәуелді.

Тағы бір басты мәселе – соғысып жатқан елдің халқы тылда барынша еңбек етуі, майданға көмектесуі үшін, еңбекке және соғысуға жарамсыз адамдар мен балаларды сақтап қалу үшін де азық-түлік қажет. Сондықтан ауыл шаруашылығы саласы, астық пен басқа да өнімдерді шығаратын, өсіретін ауыл-село халқы да азық-түлікпен, киіммен қамтамасыз етілуі қажет. Қысқасы, осының бәрі азық-түліктің стратегиялық маңызы бар сала екенін дәлелдейді. Аш халық соғыспайды, майданға көмектеспейді. Бұл – аксиома.

Ал енді 1941 ж. соғыс басталғаннан кейінгі КСРО жағдайы, оның құрамындағы Қазақстанның азық-түлік мәселесіндегі орыны қандай еді? Қазақстан соғысқа дейінгі жылдары КСРО-ның шығысындағы ең ірі аграрлық аймақ болатұғын. Мұндағы егіс көлемі 1940 ж. 7,2 млн гектар көлеміне жетті [1]. Бұл КСРО-ның астық балансында Қазақстанның маңызды орыны бар екенін көрсетеді. Себебі сол үлкен кеңес мемлекетінің әр аймағындағы егістік жерінің көлемі жағынан Қазақстан Ресей Федерациясы және Украинадан кейін үшінші орында болатын. Солтүстік Кавказ, Краснодар, Ставрополь, Еділ бойы, Сібір, Алтайдың егістік алқаптарымен қатар Қазақстан да соғыстың қарсаңында астық өндіруші стратегиялық маңызы бар аймаққа айналған еді.

Бұған Қазақстанның дәстүрлі мал шаруашылығы аймағы болғанын ескерсек, ет өнімдерін өндіру жағынан Қазақстан КСРО республикалары ішінде алдыңғы орында тұрды [2]. Сондықтан КСРО-ның батыс аудандары жау қолында қалып қойғанда жалпы КСРО-ны, ең алдымен майданды, қала халқын азық-түлікпен қамтамасыз етудегі Қазақстанның рөлі ерекше артқаны түсінікті:

1941 ж. 22 маусымда соғыс басталды деп Москва уақыты бойынша сағат 12-де КСРО орталық радиостанциясы хабар таратысымен елдің әр аймақтарында, әсіресе қалаларда үрейлі дүрмек басталып, халық магазиндер мен дүкендердегі азық-түлікті, шырпы, тұз, сабын сияқты ең бірінші кезектегі тұрмыстық тұтыну заттарын талап әкеткені мәлім. Мысалы, байырғы қазақ журналисі, 1941 ж. Ақтөбе облыстық «Сталин жолы» газеті редакторының орынбасары болған Хасен Наурызбаев кезінде мынадай естелік айтқан еді: «Соғыстың қарсаңында сол кездегі Орталық партия комитетінің үгіт-насихат басқармасының жоспары бойынша КСРО-ның әртүрлі ұлттық республикаларынан бір топ адам Москвада журналистердің мамандығын жетілдіру курсына шақырылды. Оқу мерзімі бітуге жақындағанда соғыс басталып, КСРО үкіметінің төрағасы және сыртқы істер министрі В.М. Молотов радиодан соғыс басталғандығы туралы ресми мәлімдеме жасады. Москваның магазиндеріндегі халық тұтынатын товарлар мен азық-түлік қолма-қол сатылып кетті. Кейін естідік, қала мен жалпы үкімет басшылығы үрей мен абыржушылықты тоқтату үшін қалған товарларды сатуға қоймауға бұйрық беріпті» [3].

Шынында да соғыстың алғашқы күнінен бастап осындай алып қашпа қауесет, үрей азық-түлік мәселесін қиындатып жібергені рас. Сондықтан КСРО үкіметі соғыстың алғашқы күндерінде Москва, Ленинград, Киев және басқа да ірі қалаларда, майдан шебіндегі үлкенді-кішілі елді мекендер мен қалаларда азық-түлікті босатудың, саудаға шығарудың шектелген

мөлшерін енгізді. Әуелде бұл шешім тек майдан төңірегіндегі қалаларға арналса да, КСРО-ның барлық жерінде азық-түлікке байланысты қиындықтар тумас үшін оны белгілі бір нормамен ғана сату, босату сол 1941 ж. жазында барлық облыстар мен республикаларды қамтыды. Бұл жағдай Қазақстанға да таралды.

1941 жылдың 1 шілдесінен бастап азық-түлікті сатудың карточкалық жүйесі Алматыда да енгізілді [4]. Бұл Қарағанды сияқты өнеркәсіп орталықтарында, артынша Сауда халық комиссариаттарының бұйрығымен барлық облыс орталықтарында енгізілді. Сөйтіп 1941 ж. 1 қыркүйегінде Қазақстанның барлық облыс, аудан орталықтарында, жұмысшы поселкелері мен рудниктерде (кен орындарындағы елді мекендерде) азық-түлікке талон енгізілді. Бұл елді мекендерге қоса мемлекет қызметкер, мұғалім, дәрігер, колхоз-совхоз жұмыстарына мобилизациямен жіберілгендерге де азық-түлік карточкасын енгізді.

Халықты азық-түлік карточкасымен жабықтау жүйесі ауылшаруашылығы саласында еңбек ететін, ауылдық, селолық жерлерде тұратын халыққа қатысты болмады. Олар өз еңбек ақыларына колхоз бен совхоздардан натуралдық түрде азық-түлік алатыны және өздерінің жеке отбасылық шаруашылығы (малы, картофель және басқа да көкөніс өсіретін жер телімі) бар екені ескеріліп, азық-түлікпен өздерін өздері қамтамасыз етуі қажет деп ұйғарылды. Алдын ала ескерту қажет: бұл шешім ауылда тұратын халыққа оңай болған жоқ. Себебі барлық соғысқа жарамды ер азаматтар майданға, немесе қорғаныс өнеркәсібіндегі жұмыстар үшін Еңбек армиясына жіберілгенде ауылдағы негізгі жұмыс күші болып қарт адамдар, әйелдер мен жасөспірім балалар есептелгені жасырын емес. Ауыл шаруашылығы жұмыстарының жоспарын орындау, КСРО-ның жау басып алған жерлеріндегі егіс көлемін елдің шығысындағы, ең алдымен Қазақстан, Алтай мен Сібір, Орта Азия республикалары жерінің есебінен ұлғайту сол тылда қалған адамдардың үлесіне тиді.

1930 жылдардың басында ашаршылық нәубетін бастан өткерген қазақ халқы сияқты КСРО-ның колхоз бен совхоздағы, жалпы ауыл шаруашылығындағы адамдарының тағдыры мемлекеттің басыбайлы (крепостной) шаруалары тағдыры іспеттес болды. Сондықтан соғыс ауыртпалығын майдан шебінде жауынгерлер қалай көтерсе, тылдағы танк, ұшақ, зеңбірек пен минаатқыш, автомат, оқ дәрі және басқа да соғысқа керек әскери техника жасаушылармен бірге ауыл шаруашылығы халқы да солай атқарды.

1941 ж. 29 маусымда КСРО үкіметі майдан шебіндегі аудандардан қоймалардағы астықты, барлық материалдық ресурстарды, малды жау қолына қалдырмауға нұсқау берді [5]. Бірақ көп жағдайда моторлы техниканы қолданған жау шабуылының күштілігінен ондай ресурстарды көшіріп әкетуге мүмкіндік болмады. Сондықтан азық-түлікпен елді қамтамасыз ету мәселесі аса маңызды шараға айналды. Бұл жұмысты арнайы қадағалап, ұйымдастыру үшін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде арнайы хатшы тағайындалды. Осындай хатшылар барлық облыстық және қалалық комитеттерде де жұмыс істеді. Олардың ресми лауазымы сауда және қоғамдық тамақтандыру мәселесі бойынша партия хатшысы деп аталды.

КСРО үкіметі соғыс басталғанға дейін бекітіліп қойған халық шаруашылығы жоспарын қайта жасап, оны мобилизациялық халық шаруашылығы жоспары деп атады. Әскер қатарының күрт көбеюіне байланысты бөлшек сауда мен қоғамдық тамақтандыру орындарына бөлінетін азық-түлік мөлшері барынша қысқартылды. Сөйтіп шаруашылықтағы қиыншылықтар тиісті қорлардың тапшылығы жағдайында бар азық-түлікті белгіленген мөлшермен жұмсауға мәжбүр етті. Ал 1942 ж. жазы мен күзінде жаудың Еділ бойына, Сталинградқа дейін жетіп, тағы да көп жерді басып алуы жағдайды онан сайын ұшықтырды. Себебі Кавказдың солтүстігі, Дон мен Еділ арасы ең қажетті ауыл шаруашылықты аймақтар еді. Бұл қиын жағдайдан 1941 ж. жаз бен күзде азық-түлікті карточка жүйесімен сату құтқарып қалды.

Карточка жүйесі бойынша азық-түлік сатып алуға құқы бар адамдар төрт топқа бөлінді: 1) жұмысшылар және соларға теңестірілген қызметкерлер; 2) қызметкерлер; 3) асыраушының қарауындағы және соларға теңестірілгендер; 4) 12 жасқа дейінгі балалар және 12 жастағылар [6].

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес нан алуға арналған карточкалар жұмысшылар үшін екіге бөлінді: 1) қорғаныс, отын өндіру, металлургия темір жол құрлысы, химия және осылар сияқты маңызды өндіріс саласында істейтін жұмысшылар үшін нан 1200 гр. мөлшерінде берілді; 2) басқа өндіріс саласында істейтіндерге онан төменірек категория бойынша босатылды.

Жалпы соғыс жылдары азық-түлікті карточка бойынша сату елдің экономикалық жағдайына байланысты әртүрлі өзгерістерге ұшырағаны мәлім. Сатуға мөлшермен берілетін азық-түліктің құрамы жеткіліксіз болған кезді де халық басынан өткерді. Сату орындары тамақтың бір түрінің орнына қолда бар басқа бір түрін беріп, алмастырып отырған кездері де болған. Егер солардың бәрін жинақтап айтар болсақ, олар мынадай мөлшерде және ассортиментте беріліп отырды. «Нан және азық-түлік товарларын сатып алатын карточкалар мен талондардың тізімі:

1. Ерекше жоғары мөлшермен берілетін азық-түлік карточкасы.
2. Жоғары мөлшермен берілетін азық-түлік карточкасы.
3. Көміршілерге (шахтерлерге) ерекше жоғары мөлшермен азық-түлік берілетін карточка.
4. Шахтер-көміршілерге жоғары нормамен азық-түлік берілетін карточка.
5. Ерекше тізіммен азық-түлік берілетіндер карточкасы.
6. Өнеркәсіп, транспорт және байланыс жұмысшыларына тиісті нормамен берілетін азық-түлік карточкасы.
- 7-13. Күніне 1200, 900, 800, 700, 650, 600, 500 грамнан берілетін нан карточкалары.
14. Ерекше тізіммен босатылатын карточкалар («А» литері).
15. Өнеркәсіп, транспорт және байланыс нормалары бойынша азық-түлік карточкалары.
16. Қызметкерлерге («В» литері) бойынша берілетін бірыңғай транспорт карточкалары.
- 17-20. Жол жүрушілерге берілетін бірыңғай 700, 650, 600, 450 грамдық нан карточкалары.
21. Жұмысшыларға атаусыз берілетін талондар бойынша қант пен нан карточкалары.
22. Қызметшілер нормасы бойынша берілетін азық-түлік карточкалары.
23. Қызметшілер нормасымен азық-түлік алуға болатын карточка.
24. Күніне 450 гр нан алатын қызметшілер карточкасы.
25. Балаға арналған азық-түлік карточкасы.
26. Жоғарғы сынып оқушыларына арналған нан мен азық-түлік карточкасы.
27. Жұмысқа жарамсыз, біреудің қарауындағыларға арналған азық-түлік карточкасы.
28. Қолөнер училищелері мен фабрика-завод мектебі оқушыларының карточкасы.
30. Өкпе ауруына шалдыққандарға берілетін емдеу азық-түлік карточкалары.
31. Жүкті және балалы әйелдерге арналған қосымша карточкалар.
32. Балаға арналған екі мезгілдік тамақтану карточкасы.
33. Қан тапсырушыларға арналған бір мезгілді паяз.
34. Зиянды өндірісте істейтін жұмысшыларға берілетін арнайы тамақ карточкасы.
35. Көмір өндірушілерге берілетін 50 гр шошқа майы мен 10 гр қант карточкасы.
- 36-41. Арнайы түскі тамақ паяз (1,2 категория, «А, Б» нормалары бойынша).
42. 1 топтағы партия-кеңес активтеріне арналған түскі тамақ карточкасы [5] т.б».

Жоғарыдағы тізімдегіден басқа да карточкалардың қосымша түрлері шығарылған еді. Олардың ішінде ересек балалар үшін, ауыр жұмыстағыларға екінші ыстық тамақ беруге арналған карточкалар сияқты және басқа да түрлері болды. КСРО-ның тылдағы әртүрлі аймақтарында берілетін азық-түліктің ассортиментіне және қордағы мөлшеріне байланысты оның құрамын жергілікті атқарушы билік белгілеп отырды. Бірақ барлық жұмыс принциптерін, оларды басқарудың, карточкаларды таратудың барысын әр қаланың аудандарында (ірі қала болса), жұмысшы поселкелерінде арнайы карточка жүйесінің Бюросы іске асырып отырды.

КСРО көлемінде бұл жұмысқа жалпы басшылықты азық-түлікті карточка жүйесі бойынша әртүрлі категорияларға бөлінген адамдарға тиісті мөлшермен таратуды басқаратын Орталық Карточка Бюросы іске асырды. Ол 1941 ж. күзде құрылып, оның бөлімдері әрбір одақтас

республикаларда орналасты. Кеңес Одағы бойынша Карточка Бюросының жүйесінде 1944-1945 жж. 127300 адам жұмыс істеді [5, л.43]. КСРО-ның жау басып алған жерлерін азат ету барысында Карточка Бюросының мекемелері 1944 ж. көбейгені белгілі. КСРО көлемінде әрбір ірі кәсіпорындарда, қалалар мен облыс орталықтарында арнайы осы қызметке тағайындалған 100 мыңдай өкілдері жұмыс істеді [6].

Қазақстанда азық-түліктің карточкалық жүйесі 1941 ж. жаз бен күзден бастап ресми жұмыс істегенімен, әуелде бұл саланы аудандық және қалалық атқару комитетінің сауда бөлімдері жүргізіп отырды. Олардың көпшілігі осыған дейін 1930-1934 жж. жұмыс істеген карточка бюроларының тәжірибесін пайдаланды. Қазақстандағы 1930-1934 жж. жаппай ашаршылық трагедиясы кезінде қала тұрғындары, аудан, жұмысшы елді мекендерінің халқы осы карточка жүйесі арқылы бөлінген азық-түліктің арқасында тірі қалғаны белгілі. Ол жылдары да ауыл тұрғындары өз малы бар, жер теліміне көкөніс өсіреді деген принциппен азық-түлікпен қамтамасыз ету жүйесінен тыс қалдырылған болатын. Ал соғыс жылдары Қазақстанда қайта құрылған Карточка Бюросы бұрынғы тәжірибені ескергені даусыз. 1941 жылдың соңы – 1942 жылдың бас кезінде Қазақстанға эвакуациямен келген 550 мың халықты, жер аударылып келген 374 мың немістерді азық-түлікпен қамтамасыз етуді дұрыс жолға қою үшін республика бойынша бір орталыққа бағынған Карточка Бюросын құру қажет деп табылды. Бұл туралы шешім 1942 ж. ақпанда шықты [7].

Алғашында Қазақстанда Карточка Бюросы республика үкіметінің жанынан құрылды. Ал 1942 ж. наурызда ол Қазақ КСР сауда халық комиссариатына (министрлігіне) берілді. Облыстардағы бюролардың штаттары да әртүрлі болды. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облыстық Бюросы 2,5, Өскеменде, 2 штаттан құралды. Басқа облыстарда да солай болды. Оларда ешқандай күзет, касса, бухгалтерия болмады. Бұларды кеңейту, есеп жүйесін қатаң бақылауға қою қажеттігі туындады. 1942 ж. Қазақстанда 119, 1943 ж. – 120, 1944 ж. – 133 бюро жұмыс істеді. Бұлардың көбеюі жаңа жұмысшы поселкелері мен қалаларының пайда болуынан еді. Мысалы жаңа кен орыны ретінде соғыс кезінде Жезді (кейін Сәтбаев), Теміртау қалалары, Ақшатау, Хромтау сияқты кен орындарының поселкелері пайда болуы осыған дәлел.

Соғыс жағдайында жергілікті басқарушы органдар Картбюроның жұмысына онша мән бере қойған жоқ. Оған тиісті жұмыс бөлмелерінің, қажетті адамдардың жеткілікті бөлінбеуі кедергі болды. Бірақ уақыт өте келе бұл мәселенің маңызы ерекше екені ескеріліп, билік орындары оған қадағалау орнатты. Бұл іс бойынша партия комитеттерінде арнайы хатшылардың тағайындалуы жұмысты жақсартты.

Әркімге тиісті нормамен азық-түліктің бөлінуін, ол кімдер екенін анықтайтын құжаттар мен есепті жүргізетін мекеме жергілікті кеңестер болды. Халықтың тіркелген мекен-жайына байланысты жұмысқа жарамсыздар, балалар, мүгедектер – қысқасы қоғамның барлық мүшелері тіркеуге алынып, жоғарыда көрсетілген тізім бойынша оларға берілетін карточканың түрі тағайындалды. Ауыр жұмыста жүрген шахтерлер, металлургтер, теміржол құрылысында жүргендер өз мекемелері арқылы тиісті үстеме азық-түлікті жұмыс орнынан алып отырды.

Соғыс кезіндегі көп таралған адамдар әскери қызметкерлер еді. Олардың іссапарда жүруі, жеке тұлға ретінде госпитальдан еліне немесе майданға жүруі әскери бөлімдер тарапынан карточкамен қамтамасыз етілді. Ал көп жағдайда олар жергілікті Картбюроларға келген мерзімі бойынша тіркеліп, азық-түлік алып тұрды.

Азық-түлік карточкаларын тарату барысында халықтың әрбір тобына қатысты қосымша пәктер тағайындау, әлеуметтік жағдайына байланысты адамдарды қызметіне, жұмысына, оның маңызына қарап жіктеу жұмыстары карточкалардың түрлерін көбейтуге алып келді. Бұл қоғамдағы халықтың қызметі мен өмірінен туындаған мәселе еді. Сонымен қатар азық-түлік карточкаларын сақтау, оған есеп-қисап жүргізіп, ысырапқа жол бермеу мәселелері де өте маңызды болатын. Себебі карточкаларды қолдан жасап көбейту, ұрлау фактілері де кездесетін болғандықтан олар қазына билеттері (акша) сияқты оюлы қағаздың ішкі арнайы жасырын белгісі

бар түрінде типографиядан басылып шығарылатын болды. Бұл карточкаларды қолдан жасап шығаруға мүмкіндік бермеу үшін қабылданған шара еді.

Соғыс жағдайында азық-түлікпен халықты, әскерді қамтамасыз ету төтенше мәселе болғандықтан карточкаларды олардың түрлеріне байланысты басып шығару жұмысын ішкі істер халық комиссариаты қатаң бақылауға алды. Республика үкіметі ішкі істер халық комиссариатына карточка шығаратын 2 баспаханаға дейін белгілеп берді. Қазақстан бойынша азық-түлік карточкаларының түрлері 1943 ж. көктемде 65, жыл соңына қарай 101 жетті [7, л. 36 об.]. Кейін оның 109 түрі шағарылды. Бұл азық-түлік өндірісінің жолға қойылуына, әсіресе кондитерлік тағамдар мен өнімдерді шығарып, тиісті адамдарға беруге қосымша мүмкіндіктің пайда болуынан еді.

Карточкаларды баспаханадан шығару оңай жұмыс болған жоқ. Олардың бір жолғы тиражы 8,5 млн данаға жеткен еді. Алматы мен Қарағанды қалалары үшін шығарылатын карточкалар түсі ерекше болды. Азық-түлік карточкалары ерекше бақылау арқылы басылып шығарылды: 1) нан карточкалары ПХК (НКВД) баспаханасында басылды; 2) ауылдық жерлерге берілетін нан және өнеркәсіп товарларының карточкалары, лимиттік өнеркәсіп товарларын алуға болатын кітапшалар (карточкалар) Алматыдағы 19-шы баспаханада шығарылды. Басып шығару жұмысын НКВД типографиясының басшылығы мен ОБХСС (социалистік меншікті талан-таражыға салумен күрес бөлімінің) және Республикалық Карточка Бюросының өкілдері қатаң бақылауға алып отырды [7, л.40-41].

Баспаханадан басылып шыққан карточкалар арнайы байланыс жүйесі арқылы облыстарға таратылып отырды. Мысалы, 1943 ж. мамырдан 1 желтоқсанға дейін карточкаларды облыстарға жіберетін экспедиция 19513900 дана әртүрлі карточкаларды жер-жерге жіберген [7, л.36-36 об.].

Карточкалардың түрлерінің көбеюі оны халыққа тарататын бюролардың да жұмысын қиындатып жіберді. Бұл құнды қағаздардың да шығынын арттырды. Оларды бөлшек-бөлшегімен қаптап, облыстардағы тарату нүктелеріне жеткізу іске асырылатын болды. Ондай тарату пункті Қазақстанның 16 облысы бойынша 1943 ж. бас кезінде 93, ал сол жылдың соңына қарай 133-ке жетті. Бұл карточкаларды халыққа тезірек жеткізудің амалынан туындаған еді. Себебі оларды баспаханаларда басып шығарып, тиісті жерлерге жеткізу оңай болған жоқ. Ал облыстан алыс жатқан қалалар, аудандар мен жұмысшы поселкелеріне жеткізу уақыт пен көлікті талап етті. Сондықтан халықтың қолына карточкалар айдың соңында ғана, тіптен келесі айдың басында тиетін еді. Осының бәрі соғыс кезінің тапшылық жағдайында тұтынушылардың наразылығын тудырып отырды. Мұны болдырмас үшін Республикалық Карточка Бюросының аппараты, оның облыстардағы бөлімшелері НКВД және үкіметтік байланыс орындары арқылы карточкалардың уақытында жеткізілуін қадағалайтын болды.

Карточкалардың халыққа күнделікті таратылуын, онан күн соңына қарай қалған карточкалардың есебін Алматы және басқа облыс оталықтарында қадағалау жұмысы арнайы жолға қойылды. Әрине, мұндай қатаң бақылау мен есепке қарамастан адам факторы бұл жұмысқа әсер етпей қойған жоқ. Кей жағдайларда карточкаларды ұрлау, есептен заңсыз шығару, қайталап беру фактілері орын алды. Бұл туралы құжаттарда нақты деректер келтірілген [8].

1 кесте

Карточка Бюросының құрылымы [9]

	1942 ж.	1944 ж.	1945 ж.	1946 ж.
Облыстық бюро	14	14	16	16
Қалалық бюро	10	10	135	145
Аудандық бюро	76	109	109	109
Қызметкерлері	533	879	608	812

Облыстық карточка бюролары аудандық және қалалық бюроларға бөлінді. Соңғылары өз кезегінде учаскелік пункттерден құралды. Оларға тиісті деректерді азаматтардың тұрақты өмір сүріп жатқан жерінің атқарушы билігі, үлкен елді мекендерде адамдарды тіркеуші көше комитеттері, паспорт столдары беріп отырды. Жеке азаматтар азық-түлік карточкаларын алу үшін сол жерлерден анықтама алатын болды. Ол анықтама ай сайын расталып отыруы қажет еді. Бірақ жеке меншік үйлерде тұратын адамдардың анықтамаларын растау қиындық тудырған кездері де болды. Сондықтан мұндай анықтама беретін арнайы өкілдер атқару комитеттерінде істеді.

Азық-түлікті белгілі бір нормамен босату жолға қойылған соң, бұл саладағы мемлекеттік резервті болжауға, шығындарды жоспарлауға мүмкіндік туды. Шындығында Карточка Бюросының қызметкерлерінің еңбегі ауыр еді. Олардың басқа саладағы жұмысшылар мен қызметкерлерден айырмашылығы болмады. Қайта жауапкершілігі өте күшті болды. Себебі карточкаларды сақтау, заңды бұзуға жол бермеу талаптары орындалмаса олар қатаң жауапқа тартылып отырды.

Семей және Қарағанды облыстарында қалалық бюро болған жоқ. Оның міндетін тікелей облыстық бюро атқарды. Сол сияқты Алматыда 4 аудандық бюро, облыс бойынша 11 аудандық бюро істеп тұрды [7]. Оларға әкелінетін карточкалар 15-20 кг бумадан (қораптан) тұратын еді. Карточкаларға берілетін азық-түліктің бағасы тұрақты бекітілген мемлекет бағасынан асқан жоқ.

Карточкаға сатылатын азық-түлік бағасы соғыс жылдарында кімге де болса қол жетімді деңгейде болды. Бұл мемлекеттің қарапайым адамдарға да, әскери қызметкерлер мен қорғаныс маңызы бар жұмыста жүргендерге де жасаған тиімді шешімі еді. Әрине КСРО үкіметі бұл салада өзінің бұрынғы 20-30 жж. тәжірибесін ескергенін, басқа елдерде мұндай жүйе қалай жұмыс жасады, нәтижесі қандай екенін ескергенін байқауға болады.

Соғыс жылдары халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету шарасы ретінде енгізілген карточка жүйесі миллиондаған халықты өлімнен құтқарып қалғанын мойындау керек. Екіншіден, бұл шараның соғыс кезіндегі инфляцияға халықты тәуелді етпей, тұрақты мемлекеттік бағамен азық-түлік сатып алуына көмектескені әскери экономиканы пәрменді жүргізуге септігін тигізді.

1942 ж. соңынан бастап Қазақстандағы азық-түлікті нормамен босататын Карточка Бюросы мен оның жергілікті мекендердегі органдары тіркеудегі барлық халық пен олардың отбасы мүшелерін толық қамтып, қызмет көрсетті. 1942 ж. күзде әскерлерді қоспағанда 2,2 млнға жуық адамды (қала мен жұмысшы поселкелері, аудан орталықтарының тұрғындарын) азық-түлікпен тұрақты қамтамасыз ету жұмысы жолға қойылды.

2 кесте

Қазақстан бойынша азық-түлік карточкаларымен қамтылған адам саны (мың) [10].

	1942 ж.	1944 ж.	1945 ж.	1946 ж.
Қазақстан	2194,2	2178,7	2194,2	2295,6
Салыстыру үшін:				
Қырғызстан	-	-	412,6	417,5
Тәжікстан	-	-	313	318,4
Өзбекстан	-	-	1519	1604

Жоғарыдағы деректер көрсеткендей, соғыс жылдары Қазақстан сауда халық комиссариатының құрамында жұмыс жасаған Карточка Бюросы миллиондаған адамға қызмет көрсетті. Республикаға 1941 ж. күзде және 1942 ж. эвакуациямен келген 550 мыңнан астам адамның көпшілігі қалалық жерге орналасты. Сонымен қатар 1941 ж. күзде Қазақстан мен Сібірге шұғыл түрде күштеп көшірілген немістер, 1943 ж. бастап күштеп көшірілген қарашай, балқар, шешен, ингуш, қалмақ, түрік, курд, ассирия, болгар т.б. халықтардың өкілдерінің бір бөлігі қалалар мен жұмысшы поселкелеріне орналастырылып, карточка жүйесінің тізімінде болды.

Соғысып жатқан елдердің барлығында да кезінде халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің осындай жүйесі енгізілген болатын. Олардың бәрі қиын жағдайда амалсыз енгізілген шаралар. КСРО-да да солай болды. Қазақстанның жергілікті басқару органдары бұл жұмысты дұрыс атқара білгенін айту керек. Карточка жүйесі халықтың басынан өткерген ауыр кезең, бірақ басқаша қамтамасыз ету әдісі болған жоқ. Бұл арада карточка бойынша берілетін азық-түліктің бағасын арзан ұстауы мемлекеттің халыққа жасаған қамқорлығы екенін мойындау керек.

Азық-түлікпен қамтамасыз етудің қосымша шаралары соғыс кезіндегі колхоз саудасы арқылы іске асырылды. Қалалық жерге жақын орналасқан ұжымшарлар, жеке адамдар базарларда өз бағасымен азық-түлік сатумен айналысты. Ұжымдық еңбекшілер атынан сауда жасаушылардың жұмысын үйлестіріп, баға саясатын жүргізетін арнайы комиссиялар атқарушы биліктің атынан бұл жұмысты реттеп отырды [11].

Азық-түлікпен халықты қамтамасыз етудің маңызды жолы ол ауылда да, қалалық жерде де жер телімін алып, жеке меншік огород ісімен айналысу болды. Бұған мемлекет зор мән беріп, бұл шара да өзін ақтады [12].

Соғыс аяқталған соң да азық-түлік тапшылығы карточка жүйесін созуға мәжбүр етті. Ол халық шаруашылығын қалпына келтіру, әскер қатарын қысқартып, адамдарды бейбіт өмірге көшіру себептерінен туындады. Бүгінде кейбір тарихшы ғалымдар КСРО-ны, СОКП-ны, олардың саясатын сынаймыз деп, артық кем пікір айтып қояды. Көбінесе бұл 1946 ж. КСРО-да тағы да ашаршылық басталып, халық қырылды деген тұжырымға байланысты айтылады.

1946 ж. қуаңшылық болғаны рас, ол Қазақстанның солтүстік облыстарының да кейбір жерлерін қамтыды. КСРО-да 1946 ж. астық шықпай қалу фактісі батыс Украина мен Молдавияда орын алғаны мәлім. Бірақ шаралар қабылданып, залалы жойылды. 1947 ж. Қазақстанда 2 млн 144080 адам карточка арқылы азық-түлікпен қамтамасыз етілді [13].

Азық-түлік өндірісінің ұлғаюы, халық шаруашылығының бейбіт жұмыс жағдайында ырғақты жұмыс істеуі 1947 жылдың соңында азық-түлік карточкаларын да жоюға мүмкіндік берді. Бұл шара КСРО көлеміндегі соғыс жағдайында орын алған ақша инфляциясын жойып, оның айналымын қалпына келтіру жұмысымен бірге іске асырылды. 1947 ж. ақша реформасы мен азық-түлікті еркін саудаға шығару, карточка жүйесін жою – осының айғағы [14].

1. Российский госрахив экономики (РГАЭ). Ф.8043, оп.1, д.530, л. 45, 48 и др.
2. Қ. Алдажұмановтың 1971 ж. журналист Х. Наурызбаевтан жазып алған естелігінен.
3. Великая Отечественная война. 1941-1945. Краткая история. Москва: Воениздат. 1984, (560 с.), с. 175.
4. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сб. Документов. 1917-1958. Москва: Госполитиздат. 1958, с.354-356.
5. РГАЭ, ф.7971, оп.5, д.240, л.32-34.
6. РГАЭ, ф.7971, оп.5, д.301, л.4-8; д.240, л.43.
7. РГАЭ, ф.7971, оп.5, д.231, л.18-19.
8. РГАЭ, ф.7971, оп.5, д.301, л.2-5; д.240, л.22; д.231, л.42-45; д.240. л.1,6,8 и др.
9. РГАЭ, ф.7971, оп.5, д.231, л.30-31 об.; д.240, л.45.
10. Кесте мына дереккөздері бойынша жасалды: РГАЭ, ф.7971, оп.5, д.231, д.240, д.420, л.21.
11. Қараңыз. Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. Алма-Ата: Наука, 1971.
12. Госрахив РФ (ГАРФ), ф.5451, оп.25, д.1066, л.91-95; ҚР ОМА, 1482 қ., 5 т., 6-іс, 6 б. т.б.
13. РГАЭ, ф.7971, оп.5, д.308, л.14-14 об.
14. РГАЭ, ф.7971, оп.5, д.315, л.1-63.

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА ЗА 1959 – 1970 ГГ.

Алмагамбетова А.М.

Аннотация. В данной статье рассматривается демографическая ситуация тюркских народов Казахстана за 1959-1970 гг. Этот период является самым малоизученным с точки зрения демографии тюркских народов КазССР. Политическое, экономическое и социальное положение в стране сыграло большую роль в изменении национального состава населения и его роста. Здесь рассмотрены данные материалов Всесоюзной переписи населения 1959 и 1970 гг. по КазССР.

Ключевые слова: демография, перепись, тюркские народы, Казахстан, национальный состав.

1959-1970 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АНАЛИЗЫ

Алмагамбетова А.М.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан түркі халықтарының 1959-1970 жж. аралығындағы демографиялық жағдайы қарастырылған. Аталмыш кезең ҚазСРО түркі халықтарының демографиясы тұрғысынан өте аз зерттелген. Елдегі саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдай халықтың өсуі мен ұлттық құрамының өзгеруіне зор ықпал етті. Мұнда 1959 және 1970 жж. Бүкілодақтық халық санақтары материалдары қарастырылған.

Түйін сөздер: демография, санақ, түркі халықтары, Қазақстан, ұлттық құрам.

HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF TURKIC PEOPLES OF KAZAKHSTAN FOR 1959 - 1970.

Almagambetova A.M.

Abstract. This article examines the demographic situation of the Turkic peoples of Kazakhstan for 1959-1970 years. This period is the most unknown in terms of the demographics of the Turkic peoples of the Kazakh SSR. Political, economic and social situation in the country played an important role in changing the national composition of the population and its growth. Here we consider the data of Union population census materials of 1959 and 1970.

Keywords: demography, census, Turkic peoples, Kazakhstan, the national composition.

Демографический вопрос в истории Казахстана всегда был и остается одним из важных, так как страна имеет очень обширную территорию и многонациональный народ.

Каждый исторический период имеет свои демографические особенности, вызванные политической, экономической и социальной ситуацией в стране. В 60-70 гг. XX столетия командно-административная система по-прежнему пыталась руководить сверху, не давая возможности народу участвовать в управлении страной. Данная политика привела к краху в экономике и, следовательно, влияла на пессимистическое настроение народа.

"Политика реформирования экономики в 1962—1969 гг. свидетельствовала, что к середине 60-х гг. наступил предел перемен. Проводимые мероприятия не предусматривали крупных радикальных преобразований, затрагивавших экономику" [1]. Руководство во главе с Л. Брежневым предпринимают попытку проведения реформ.

Реформы 1965 года касались лишь некоторых отраслей экономики и не охватили остальных сфер жизни страны. Многие предприятия были переведены на хозрасчет, но это не спасло ситуацию [2]. Но, тем не менее, данные реформы дали большой толчок развитию промышленности в Казахстане. Суть реформы 1965 г. состояла в укреплении отраслей промышленности образованием ряда новых министерств, совершенствовании планирования, укреплении хозяйственного расчета, повышении роли экономических факторов [3].

Кроме того, было проведено ряд реформ по административному управлению, которые привели к негативным настроениям местных властей по отношению к центральному управлению, к примеру, образование Целинного края.

Вообще, период с 1959 г. по 1970 г. в Казахстане важен тем, что страна продолжает трансформироваться из аграрной в промышленную. Причем преимущественное развитие получили отрасли добывающей

промышленности. По словам Базановой Ф.Н., за 1961 – 1970 гг. объем промышленности вырос на 2,6 раза, начали функционировать более 1500 крупных промышленных предприятий и цехов: Усть-Каменогорский титаномагниевого, Каратауский горнохимический, Карагандинский металлургический комбинаты, Павлодарский тракторный и Иртышский химико-металлургический заводы [4, с. 109]. Для обеспечения трудовой силой промышленные предприятия Казахстана в страну прибывали выходцы из других союзных республик, что оказало значительное влияние на национальный состав населения.

В целом экономика страны была направлена на экстенсивный путь развития, который истощал ресурсы страны. Достаточно привести в пример идею целины.

На данную тему написано немного исследований. Базанова написала исследование о сложном и многоплановом историческом процессе формирования национальной структуры населения Казахстана именно, делая акцент на влиянии промышленного строительства. Не менее важным является труд Асылбекова М.Х. и Галиева А.Б. о социально-демографических процессах в Казахстане (1917-1980 гг.). Здесь исследуются изменения в составе населения, естественное движение, миграция, расселение и развитие демографической политики.

В данном исследовании в основном были использованы архивные материалы Всесоюзной переписи населения 1959 и 1970 гг. и итоги материалов Всесоюзной переписи населения по КазССР.

Согласно итогам Всесоюзной переписи населения 1959 года в национальном составе КазССР указано около 11 тюркских народов, хотя их намного больше: казахи, татары, узбеки, уйгуры, азербайджанцы, турки, башкиры, киргизы, карачаевцы, балкарцы и аварцы. Всего численность тюркских народов составляет 3 257 701 человек, около 35% всего населения. Среди них большинство составляет титульная нация – казахи, чья численность достигает 2 794 966, иными словами свыше 85% тюркского населения Казахстана. Следующими многочисленными представителями тюркского населения являются татары – 191 925, что составляет около 6% всего тюркского населения Казахстана. За ними следуют узбеки, которые насчитывают 136 570 человек, больше 4%. Уйгуры насчитывают 59 840 человек, а численность азербайджанцев достигает 38 362. Численность остальных этносов не достигает 10 000 человек, а именно турки – 9 916, башкиры – 8 742, киргизы – 6 810, карачаевцы – 5 574, балкарцы – 4 174, аварцы – 822 [5, 388-393 лл.].

По переписи 1959 года среди тюркских народов Казахстана большой процент людей, говорящих на языке своей национальности встречается у казахов - 99%, а самое малое количество у аварцов - 69%. Свыше 95% представителей говорят на своем родном языке узбекской, уйгурской, азербайджанской национальностей. А самый большой процент среди тюркских народов, говорящих на русском языке составили аварцы - 14%, затем башкиры - 12% и татары - 11%. Согласно данной переписи 0,77% казахов разговаривали на русском языке. Это самый низкий показатель среди тюркских народов, что свидетельствует об уровне русификации

отдельных этносов [5, 388-393 лл.].

Численность мужского и женского населения у каждого этноса выглядит по-разному. Если у казахов, татар, узбеков, уйгур мужское население составляет меньшинство по сравнению с женским, то у азербайджанцев, киргизов, карачаевцев и аварцев женское население является меньшинством. У башкирского населения численность мужчин и женщин одинакова.

Данная перепись дает нам также большую информацию об уровне урбанизации среди тюркского населения. 24% казахов живут в городе – 678 531 человек, тогда как в сельской местности живут 2 116 435 казахов. Большинство тюркских народов Казахстана живет в сельской местности, за исключением татар. Если в 1959 году в городе проживало 126 542 татар, то в селе их проживало только половина данной цифры. И естественно, сельское население больше сохранило свой родной язык и культуру. Это можно увидеть проанализировав таблицу [5, 388-393 лл.]. Среди городского населения большую приверженность языку своей национальности сохранили казахи - 98%, далее это наблюдается у узбеков – 95%, у уйгуров - 93% и у балкарцев - 93%. Самый низкий показатель среди тюрков, говорящих на родном языке у аварцев - 70%. В сельской местности представителей вышеуказанных народов, говорящих на своем родном языке становится больше. Казахи - 99%, узбеки - 97%, уйгуры - 98%. В селе азербайджанцев, сохранивших родной язык больше - 96%, чем в городе - 87%. А вот у балкарцев и киргизов наблюдается обратное, если в городе их 93% и 86% соответственно, то в селе на 3% меньше, что вызывает удивление. Таким же образом можно определить степень русификации городского и сельского населения среди тюркских народов Казахстана. Городское население больше говорит на русском языке, нежели сельское население. Только у аварцев (14%) и балкарцев (5%) сельское и городское население говорит на русском языке в равной мере. Большая разница в употреблении русского языка существует между городским и сельским населением у азербайджанцев, турков и киргизов. Если в городе 12% азербайджанцев разговаривает на русском, то в селе только 2%, городские русскоязычные турки составляют 12%, а сельские – 0,9%, а киргизов в городе 8% говорит на русском языке, в селе всего 1% [5, 394-399 лл.].

На территории Казахстана с 1960 года по 1965 год существовал Целинный край, в состав которого входило 5 северных областей: Кокчетавская область, Кустанайская область, Павлодарская область, Северо-Казахстанская область и Целиноградская область. Он был образован 26 декабря 1960 года Указом Президиума Верховного Совета КазССР с целью усовершенствования руководства северными областями республики. Это явилось продолжением реформ, предпринятых советской властью для улучшения экономики страны. Но в 1965 году в связи с неэффективностью предпринятых мер Целинный край был расформирован [6].

Во Всесоюзной переписи населения 1959 года КазССР национальный состав Целинного края и областей представлен в основном казахским и татарским этносами, только в Алматы и Алма-Атинской области к ним присоединяются уйгуры, а в Джамбульской и Южно-Казахстанской областях узбеки, азербайджанцы, киргизы и турки.

Самое большое количество казахов сосредоточено в Южно-Казахстанской области – 406 195, затем в Алма-Атинской области – 304 489, в Гурьевской – 287 803, в Кзыл-Ординской области – 235 873, в Джамбульской области – 219 905, в Карагандинской области – 194 912, в Семипалатинской – 185 930, в Западно-Казахстанской – 175 333, Актюбинской – 173 245. В остальных областях проживает менее 140 000 казахов. Эти области расположены в северном и восточном регионах Казахстана – Кокчетавская, Кустанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская, Целиноградская, Восточно-Казахстанская области. Меньше всего казахов проживало в Северо-Казахстанской области - 56 696 [5, 406-496 лл.].

Соотношение городского и сельского населения в разных областях выглядит по – разному. Большая урбанизация казахского населения наблюдается в Карагандинской области – 101 728. Это в первую очередь связано с интенсивным промышленным строительством в данной области. Здесь по сравнению с другими областями в селе живет меньше казахов (93 184), чем в городе.

Такого показателя ни в какой области КазССР больше нет. Во всех других областях число казахского населения в селе почти вдвое больше, чем в городе. Следующей областью, где наблюдается большая численность казахов в составе городского населения является Гурьевская область – 93 319 человек. Скорее всего это связано с большим количеством поселков городского типа, которые были созданы в результате укрупнения сельских районов. В этой области в селе проживало 114 824 казаха. В Кызыл-Ординской области в городе проживало 82 795, в селе почти вдвое больше – 153 078 казахов. Стоит отметить, что самое малое количество казахов обосновалось в городах Северно-Казахстанской – 7929 и Западно-Казахстанской областей – 9962. А в селах этих же областей их намного больше: в Северно-Казахстанской области – 48 767, в Западно-Казахстанской области – 165 371. Среди всех областей рекордный показатель казахов, проживающих в селе у Южно-Казахстанской области – 333 420. Второе место занимает Алматинская область, где в сельской местности проживало 277 402 казаха. А третьей областью с высоким показателем численности казахов в селе является Джамбульская область (185 677) [5, 406-496 лл.].

После казахов более многочисленным народом из тюрков Казахстана являются татары. В отличие от других тюркоязычных этносов, за исключением казахов, татары проживали во всех областях КазССР. Самая большая численность татар обосновалась в Карагандинской – 25 469 и в Южно-Казахстанской областях – 25 482. В Алма-Ате проживало 12 458 и в Алма-Атинской области 13 754 татар.

Урбанизация татарского населения в наибольшей мере наблюдается в Карагандинской – 22 575 татар, Южно-Казахстанской – 16 360 и Семипалатинской областях – 10 952 татар. А в селах татарское население больше всего проживало в Южно-Казахстанской – 9 122 и в Алма-Атинской областях – 10 080. Самый низкий показатель татарского народа, проживающего в селах наблюдается в Гурьевской области – 401 человек [5, 406-496 лл.].

Представители других тюркских этносов, в основном, сосредоточены в одной или больше областях. К примеру, уйгуры в основном проживали в Алма-Ате и Алма-Атинской области. Их общая численность составила в Алма-Ате – 7 974 и Алма-Атинской области – 49 735. 93% уйгуров проживало в сельской местности, а именно 46550 человек.

В Алма-Атинской области также проживали представители азербайджанской национальности. Общее число азербайджанцев Алма-Атинской области составило 13 845. В том числе городское население – 1 133, сельское население – 12 712. Отсюда следует, что всего 8% азербайджанцев проживало в городе. Азербайджанцы также проживали в Джамбульской области, их было около 8 432. Из них в городе проживало – 505, а в селе – 7 927 человек. Азербайджанцев Южно-Казахстанской области насчитывало 11 510 человек. В городе проживало 1 769, что составляет 15% азербайджанцев области. В селе азербайджанцев насчитывало 9 741, другими словами 85% [5, 406-496 лл.].

Еще одним многочисленным тюркоязычным этносом являются узбеки. Они в основном проживали в Джамбульской и Южно-Казахстанской областях. Самый высокий показатель численности узбеков наблюдается в Южно-Казахстанской области – 116 802. В городах Южно-Казахстанской области узбеков насчитывало 34 769, а в селах – 82 033. Как и у других тюркоязычных народов сельского населения у представителей узбекской национальности больше, а именно около 60%. В Джамбульской области узбеков было меньше, чем в Южно-Казахстанской области, их всего насчитывало 10 783. Среди городского населения численность узбеков составила 8 353, а сельского населения – 2 430 человек [5, 406-496 лл.].

Что касается турецкого народа, то они проживали в Алма-Атинской и Джамбульской областях. В Алма-Атинской области их насчитывало 4 212 человек, в том числе в городе – 249, в селе – 3963. В Джамбульской области проживало всего 2 835 турков, из них только 204 человек жили в городе, а остальные 2 631 обосновались в селе.

В национальный состав населения Джамбульской области входил еще один представитель тюркоязычных народов – киргизский этнос. Всего в области проживало 4 419 киргизов, из них среди городского населения – 304 киргиза, среди сельского населения – 4 115 киргизов.

Изучая Всесоюзную перепись населения 1959 года можно проанализировать картину социального положения представителей тюркоязычных народов. В данной переписи рассчитано число состоящих в браке всего четырех тюркских этносов – казахов, узбеков, татаров и уйгуров.

Естественно, такое положение объясняется тем, что только многочисленные национальности были включены в материалы переписи. Здесь расчет сделан на тысячу человек. Таким образом, число состоящих в браке на 1000 человек населения в возрасте от 16 лет и старше у казахов больше, чем у других вышеназванных этносов. Мужчин – казахов, состоящих в браке насчитывает 722, тогда как число женщин – казашек замужем составило 611 на тысячу человек. Среди всех возрастов мужчин – казахов, состоящих в браке более многочисленными являются представители в возрасте 45-49 лет - 978, а среди замужних женщин – казашек более многочисленны представительницы в возрасте 25-29 лет, их насчитывает 904 на 1000 человек [5, 501 – 502 лл.].

Мужчин – представителей узбекской национальности, состоящих в браке насчитывает всего 671, а женщин – узбечек 594 на 1000 человек. Более многочисленны мужчины – узбеки, состоящие в браке в возрасте 40-44 лет, их – 974 на 1000 человек. Замужних женщин – узбечек больше всего в возрастной категории 30-34 лет, их – 878 на 1000 человек [5, 501 – 502 лл.].

У уйгуров семейных мужчин – 654, женщин – 580 на 1000 человек. В отличие от других тюркоязычных народов у уйгуров мужчин, состоящих в браке больше в возрасте 50-54 лет, их 964 на 1000 человек. Тогда как у других тюркских этносов семейных мужчин больше в возрасте 40-49 лет. Женщин – уйгурок, состоящих в браке больше всего в возрасте 25-29 лет как и у казахов. Их число достигает 831 на 1000 человек [5, 501 – 502 лл.].

У татарского народа число семейных мужчин достигает 621, а женщин – 548 на 1000 человек. Здесь как и у узбеков многочисленны семейные мужчины в возрасте 40-44 лет, их 942, а также женщин в возрасте 30-34 лет. Они насчитывают 791 на 1000 человек [5, 501 – 502 лл.].

Следует отметить, что в 50-60 годах XX века среди тюркских народов все еще были распространены ранние браки. Об этом свидетельствует число, состоящих в браке мужчин и женщин в возрасте 16-19 лет. Среди тюркоязычных народов у казахов высокий показатель ранних браков, а именно мужчин – 51, женщин – 275 на 1000 человек. Когда у узбеков только 28 мужчин и 168 женщин на 1000 человек состояли в браке в возрасте 16-19 лет. Среди татар всего 22 мужчин и 128 женщин на 1000 человек в возрасте 16-19 лет сочетались браком. У уйгуров 18 мужчин и 166 женщин на 1000 человек в этом же возрасте состояли в браке. Из вышеперечисленных чисел можно увидеть, что у всех этих народов женщин, состоявших в раннем браке больше, чем мужчин. Это можно объяснить влиянием традиционного восточного менталитета, а также ограниченным положением прав женщин в обществе.

Образование в Советском Союзе в послевоенное время начало быстро восстанавливаться и стало доступным всем слоям общества. Если сравнить численность образованных людей по переписям 1939 и 1959 годов, то можно увидеть как в 1959 году образованных людей стало во много раз больше.

Во Всесоюзной переписи населения данные по уровню образования тюркских народов КазССР даются только по трем народам: казахи, татары, узбеки. На территории КазССР самыми образованными среди тюркских народов были татары. Об этом говорят числа в материалах Всесоюзной переписи населения КазССР 1959 года. Численность татар, имевших высшее, среднее и неполное среднее образование достигло 312 на 1000 человек, а среди имеющих занятия 518 на 1000 человек. Тогда как среди всех казахов этот показатель достигал всего лишь 194 на 1000 человек, а среди имеющих занятия 384 на 1000 человек. У узбеков уровень образования расположился между показателями казахов и татар. Число всех образованных узбеков составило

213 на 1000 человек, а имеющих занятия 421 на 1000 человек [5, 503 – 504 лл.].

Если рассмотреть высшее и среднее образование по отдельности, то людей, имеющих среднее и неполное среднее образование намного больше, чем тех, кто имеет высшее образование. К примеру, у казахов высшее законченное образование имели всего 8 на 1000 человек, тогда как среднее образование было у 186 на 1000 человек. У татар высшее образование было у 17 на 1000 человек, а среднее образование у 295 на 1000 человек. У узбеков с высшим образованием числится 7 на 1000 человек, со средним образованием 206 на 1000 человек [5, 503 – 504 лл.].

При сравнении уровня образования городского и сельского населения у казахов выясняется, что разница между ними доходит почти до 50%. Такая же большая разница существует между образованными мужчинами и женщинами. Если на 1000 человек 246 представителей мужского населения имеют хотя бы среднее образование, то среди женщин всего 145 казашек являются образованными. Такая же картина у узбеков. Если на 1000 человек 270 мужчин имеют образование, то всего 158 женщин – узбечек являются образованными. У татар большой разницы между численностью образованных мужчин и женщин нет. Если количество образованных мужчин - татар достигает 315 на 1000 человек, то число образованных женщин составляет 310 на 1000 человек [5, 503 – 504 лл.].

В сведениях 1959 года об уровне занятости населения также дается информация только о трех тюркских народах – казахи, татары и узбеки. 31% всего населения КазССР занято физическим трудом, а около 9% занято умственным трудом. Среди лиц, занятых физическим трудом казахи составляют 26%, татары 2%, узбеки 1,4%. В республике умственным трудом занимались в 3,5 раз меньше, чем физическим. Это говорит о том, что наука и образование еще не нашли применения в производстве. Из всего населения КазССР, занятого умственным трудом казахи составляли 19%, татары 2%, узбеки 0,7%. Известно, что страна в основном была аграрной и поворот в развитие промышленности будет сделан только в 60-70-е гг. По этой причине большая часть населения была занята физическим трудом [5, 507 л.].

Но к 70-м годам XX столетия многое из вышесказанного меняется. Это в первую очередь вызвано экономическими реформами, развитием промышленного строительства и большим притоком внешней трудовой силы. Большой приток трудовой силы из разных республик страны несомненно повлиял на национальный состав населения КазССР. Среди прибывших на работу были представители и славянских, и тюркоязычных народов. Об этом Базанова Ф.Н. в своем труде "Формирование и развитие структуры населения КазССР. Национальный аспект" пишет, что за 1961–1970 гг. в эксплуатацию были введены свыше полутора тысяч промышленных предприятий. С 1965 по 1975 годы в республику на промышленные объекты прибыло около 115 тыс. человек из Украины, Белоруссии, Узбекистана, Литвы, Молдавии, Киргизии и Таджикистана [4, с. 109–111]. Анализируя национальное разнообразие прибывших работников Базанова Ф.Н. отмечает, что в строительстве Соколовско-Сарбайского комбината участвовало 42 национальности, горно-химического комбината "Каратау" – 47. Она также дает процентное соотношение национальностей, строивших Казахстанскую Магнитку. Среди них были и представители тюркских народов из других республик: татары - 1,8%, башкиры - 12%, узбеки - 9%, киргизы - 8% [4, с. 119].

Таким образом, согласно переписи населения 1970 года наблюдается рост численности отдельных национальностей, в том числе и тюркских народов. Всего численность тюркских народов составила 4 971 682 человек. Из них 85% составляли казахи, 5,7% - татары, 4,3% - узбеки, 2,4% - уйгуры, азербайджанцы - 1,1%, чувашы – 0,4%, башкиры – 0,4%. Оставшийся 1% составили киргизы, аварцы, турки, карачаевцы и т.д [7, с. 223-231].

Численность казахов в 1970 году выросла на 1 439 200 и составила 4 234 166 человек. После казахов самым многочисленным тюркским народом как и в переписи 1959 года остались татары. Их численность составила 287 712, что почти на 96 тысяч больше, чем в 1959 году. Узбеков стало

больше почти на 80 тысяч человек. Касательно уйгуров можно сказать, что их число выросло в два раза. Если их в 1959 году было 59 840, то в 1970 году стало 120 881. Такой же рост численности наблюдается у башкир. В 1959 году их насчитывало 8 742, а в 1970 году 21 442 человек. Заметный рост наблюдается у азербайджанцев, их стало больше на 19 337 [7, с. 223-231]. Рост наблюдается и у остальных тюркоязычных народов таких как аварцы и киргизы, но они незначительны. Во Всесоюзной переписи населения 1970 года по КазССР турки как отдельная национальность не указаны, по всей видимости они были включены в состав азербайджанцев или других национальностей.

Соотношение мужского и женского населения по сравнению с 1959 годом немного изменилось. Если у казахов и татар мужское население составляет меньшинство по сравнению с женским как раньше, то теперь у остальных народов, таких как узбеки, уйгуры, азербайджанцы, киргизы, чувашаи и аварцы женское население является меньшинством. У башкирского населения численность мужчин и женщин также одинакова (См. таб. 1).

Таблица 1. Распределение населения КазССР по тюркским народам по переписи населения 1970 г. [7, с. 223-231]

Согласно переписи уровень русификации у тюркских народов в 1970 году немного возрос. Более русифицированным народом оказались чувашаи, около 37% чувашей Казахстана говорили на русском языке. После чувашей более русифицированными были татары и башкиры. 16% татар и 18% башкир разговаривали на русском языке. Процент узбеков и уйгур, говорящих на русском возрос на 0,4% и 0,5% соответственно. У азербайджанцев процент русскоговорящих достиг 6% против 3,8% 1959 года. У киргизов русскоговорящих стало больше на 0,8%. Среди тюркских народов меньше всех на русском разговаривали казахи - 1,1%. По сравнению с 1959 годом этот показатель вырос на 0,4%. У таких народов как казахи, узбеки, уйгуры и азербайджанцы более 90% представителей говорили на своем родном языке [7, с. 223-231].

Уровень урбанизации среди тюркоязычных народов сравнительно с 1959 годом особо не изменился. Большинство таких народов как татары, чувашаи, башкиры и аварцы заселяли города, тогда как около 60-70% казахов, узбеков, уйгуров и азербайджанцев жили в сельской местности (См. таб. 1).

В 60 - 70-х годах во время проведения реформ в связи с укрупнением и разукрупнением административных единиц некоторые области были упразднены, а некоторые восстановлены. Если в переписи 1959 года числилось 15 областей, то в 1970 году их стало 17. В 1967 году была восстановлена Талды-Курганская область, а в 1970 году в составе Казахской ССР образована Тургайская область с центром в Аркалыке из частей Кустанайской и Целиноградской областей. Но в 1988 году Тургайская область будет упразднена. Западно – Казахстанская область была переименована в Уральскую, а Южно - Казахстанская область в Чимкентскую.

Население областей КазССР по наиболее многочисленным национальностям уже более разнообразнее. Если по переписи 1959 года некоторые национальности проживали только в одной или двух областях, то в 1970 году они перемещаются в другие области. К примеру, если раньше узбеки заселяли только южные регионы, то в 70-годах они уже проживают в Алматинской, Гурьевской, Кызыл-Ординской, Карагандинской, Семипалатинской, Тургайской и Целиноградской областях. То же самое можно сказать про азербайджанцев и уйгуров. В особенности уйгуры, чьей основной территорией проживания была Алматинская область, в 70-е годы переселились в Джамбульскую, Семипалатинскую, Талды-Курганскую и Чимкентскую области. А азербайджанцы кроме южных регионов, заселяли Гурьевскую и Кызыл-Ординскую области. Неизменной остается территория проживания киргизов – Джамбульская область. Башкиры и чувашаи в основном заселили северные и центральные регионы КазССР. Татары как и сами казахи распределились по всей территории КазССР (См. таб. 2).

Самой густо населенной казахами областью как и прежде является Чимкентская область, там проживает 607 337 казахов, что составляет 14% казахов всей республики. Меньше всего

казахов проживало в Тургайской области – 71 902 человека. Представителей татарской национальности как и раньше было много в Карагандинской области, около 17% всех татар КазССР. Очень малое количество татар проживало в Тургайской области – 5 815. Азербайджанцев и уйгур как и раньше было много в Алматинской области. А что касается чувашей и башкир, то они не были отражены в областном распределении населения в переписи 1959 года. Но по переписи 1970 года они проживали в основном в Карагандинской области, где чувашей насчитывало 5 973, а башкир – 5 428 (См. таб. 2).

В переписи 1970 года даны данные о состоянии семьи и брака только трех тюркских народов: казахов, татар и узбеков. Если в 1959 году браки в

раннем возрасте были популярны, то теперь их стало относительно меньше. Среди казахов ранних браков у мужчин стало в три раза, а у женщин в два раза меньше. А у татар и узбеков число ранних браков сократилось на небольшое количество. Высокий показатель состоящих в браке мужчин-казахов наблюдается в возрасте 40-49 лет, а среди женщин-казашек в возрасте 30-39 лет. По сравнению с 1959 годом возраст замужних женщин, чья численность превысила численность в других возрастных категориях стал старше. У татар высокий показатель семейных мужчин наблюдается в возрасте 50-59 лет, а у женщин в возрасте 30-39 лет. У узбеков показатели состоящих в браке мужчин и женщин и по количественному, и по возрастному характеру похожи на показатели казахов (См. таб. 3).

Уровень образования советского народа в 70-е годы был достаточно высок, но разница между национальностями все же существовала. К примеру, соотношение между мужчинами и женщинами, имеющими высшее образование у разных национальностей выглядит по-разному. Если у казахов и узбеков образованных женщин на 50% меньше, чем мужчин, то у татар их количество одинаково. В 1970 году среди казахов образованных людей стало в 3 раза больше, у татар и узбеков людей с высшим и средним образованием стало в 2 раза больше (См. таб. 4).

Изучив переписи 1959 и 1970 гг. можно сказать, что у всех тюркских народов наблюдается постоянный прирост населения. Если в 50-е годы еще союзные республики восстанавливались после Второй мировой войны, то в 70-е годы многие народы начинают осознавать национальную самоидентичность и эйфория победителей войны постепенно угасает. Народы, ставшие жертвой жесткой советской политики, начинают искать пути возврата на родину. Ярким примером этого могут служить судьбы турков-месхетинцев Казахстана и этнических казахов, проживавших зарубежом. В 60-е годы у них появляется возможность вернуться на родину, таким образом, около 200 тысяч этнических казахов из Китая возвращаются на родину. Но турки по некоторым причинам не смогут вернуться в Месхетию. Некоторые тюркские народы не отражены в переписях населения, например, если в 1959 году турки были указаны в переписи, то в 1970 году их вовсе нет. Та же участь коснулась и чувашей.

Между двумя переписями наблюдается большой поток миграции народов в Казахстан из союзных республик. Он связан в первую очередь с промышленным строительством. С этим же связана внутренняя миграция населения. Так как строительство промышленных предприятий привело к росту городов и улучшению качества жизни. Урбанизация произошла за счет массового переселения сельского населения в города и за счет реформ, в ходе которых многие поселки переведены в разряд городов и поселков городского типа. Высокий показатель урбанизации наблюдается в Кызыл-Ординской и Гурьевской областях.

За данный период произошли позитивные изменения и в уровне образования тюркских народов. С каждым годом становилось больше людей с высшим и средним образованием. Если в 1959 году казахов с высшим образованием было всего 8 на 1000 человек, то в 1970 году их на 23 человека больше. Более медленный, но стабильный рост численности образованных людей наблюдается среди татар и узбеков. Это свидетельствует о росте интеллигенции среди тюркских народов.

Данный период хоть и описывается с экономической точки зрения как начало стагнации, но с демографической стороны для населения Казахстана был благоприятным.

Список использованной литературы

1. Общественно-политическая жизнь Казахстана 1946–1970 гг. – Портал "История Казахстана" - <http://e-history.kz/ru/contents/view/302> - 5.09.2016
2. Сельское хозяйство Казахстана - Портал "История Казахстана" - <http://e-history.kz/ru/contents/view/167> - 5.09.2016
3. Экономика Казахстана в годы военных пятилеток – Образовательный сайт - <http://ibrain.kz/ekonomika-kazahstana/ekonomika-kazahstana-v-gody-poslevoennyh-pyatiletok> - 5.09.2016.
4. Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения КазССР. Национальный аспект. Алматы: Казахстан, 1987. – 195 с.
5. Центральный Государственный Архив РК. Ф. 698 Оп. 21 Д. 225 (по материалам Всесоюзной переписи населения 1959 года по КазССР – всего 616 л).
6. Карстэн А.А. Целинный край. Эл.ресурс / Сайт Геоман - <http://geoman.ru/geography/item/f00/s08/e0008138/index.shtml> - 5.09.2016.
7. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по КазССР. В 7-и томах. М., Статистика, 1973. Т.4. – 648 с.

References:

1. Obshchestvenno-politicheskaya zhizn' Kazakhstana 1946–1970 gg. – Portal "Istoriya Kazakhstana" - <http://e-history.kz/ru/contents/view/302> - 5.09.2016
2. Sel'skoye khozyaystvo Kazakhstana - Portal "Istoriya Kazakhstana" - <http://e-history.kz/ru/contents/view/167> - 5.09.2016
3. Ekonomika Kazakhstana v gody voyennykh pyatiletok – Obrazovatel'nyy sayt - <http://ibrain.kz/ekonomika-kazahstana/ekonomika-kazahstana-v-gody-poslevoennyh-pyatiletok> - 5.09.2016.
4. Bazanova F.N. Formirovaniye i razvitiye struktury naseleniya KazSSR. Natsional'nyy aspekt. Almaty: Kazakhstan, 1987. – 195 s.
5. Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv RK. F. 698 Op. 21 D. 225 (po materialam Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda po KazSSR – vsego 616 l).
6. Karsten A.A. Tselinnyy kray. El.resurs / Sayt Geoman - <http://geoman.ru/geography/item/f00/s08/e0008138/index.shtml> - 5.09.2016.
7. Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda po KazSSR. V 7-i tomakh. M., Statistika, 1973. T.4. – 648 s.

ӘӨЖ 94 (574)

ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ХАЛЫҚТАР БІРЛІГІН НЫҒАЙТУДАҒЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ РУХАНИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ТАРИХ МҰРАЛАРЫ

Алпысбес Махсат

тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дің профессоры

Аңдатпа. Бұл мақалада адамзат тарихының дамуы мен табиғи өзгеру барысында халықтардың бірегейлігі мен бірлігіне қатты әсер ететін жаһандану үдерісінің ықпалы, және жаһандану жағдайындағы түркі әлемінің рухани және мәдени тарих мұралары мен өркениеттік дамуының ерекшеліктері, исламдық құндылықтар мен дүниетанымының халықтар бірлігін нығайтудағы қызметі тарихи еркін ой тұрғысынан қаралады.

Түйін сөздер: ұлттың бірлігі, өркениет, тарих, ислам, түркі халықтары, этнология, жаһандану, рухани әлем, мұралар, мәдени құндылықтар, жәдігерлер

ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ТЮРКСКОГО МИРА В УКРЕПЛЕНИИ ЕДИНСТВА НАРОДОВ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Алпысбес Махсат

Аннотация. В статье представлен теоретический обзор автора о культурно- исторических переменах и влиянии глобализации на идентичность и единства народов, о специфических чертах цивилизационного развития тюркского мира, исламских ценностях и развитии духовного мировоззрения, а также о роли культурно-исторического наследия в укреплении единства народов в условиях процесса культурной унификации.

Ключевые слова: единство нации, цивилизация, история, ислам, тюркские народы, этнология, глобализация, духовный мир, наследие, культурные ценности, памятники

HERITAGE OF SPIRITUAL AND CULTURAL HISTORY OF THE TURKIC WORLD IN STRENGTHENING THE UNITY OF PEOPLES IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION

Alpysbes Mahsat

Abstract. This article examines the influence of the globalization process, which has a strong impact on the identity and unity of peoples in the course of the development and natural transformation of human history, and the features of the heritage of spiritual and cultural history and civilizational development of the Turkic world in the context of globalization, the function of Islamic values and worldview in strengthening the unity of peoples from the point of view of historical Free Thought.

Keywords: unity of the nation, civilization, history, Islam, Turkic peoples, Ethnology, globalization, spiritual world, heritage, cultural values, exhibits

Әлем мен адамзаттың, қазіргі замандағы, қазіргі қарқынды даму кезеңіндегі, ең басты ерекшелігінің бірі – жаһандану үдерісі жағдайында тарихи ілгерілеуі мен өзгеруі болып тұр. Жаһандану ұғымы жер жаһан, дүние жүзі мағынасын білдіргенімен, оның негізгі сипаты – әлемнің байланыс құрылымдарының жедел дамуы нәтижесінде ұқсастық пен біртектілік, біртұтастыққа бет алуында жатыр.

Бұл құбылыс жаңа тарихи шындық, ерекше феномен, жаңаша қалыптасқан ахуал деп қабылдағанымен, жаһандану үдерісі ерте заманнан бар күрделі үрдіс деп білеміз. Ежелгі уақыттардан-ақ адамзат қаншалықты өзара алшақ жатқан қауымдардан құралған болса да, сол есте жоқ ескі заманда да негізінен мәдени алмасу, өзара айырбас, әлеуметтік тығыз қарым-қатынас, этностық байланыстар да дамып жатты. Орта ғасырларда да адамзаттың қауымдары арасында мәдени сабақтастық үзілмеді.

Халықтар бірлігі ұғымы Еуразия құрлығының кеңістігі, Орталық Азия аумағындағы этностардың бейбіт қарым-қатынастар құруы мәселесіне тікелей байланысты. Қазақстанның аумағы тұрғысынан алып қарағанда, бұл кеңістікте саяси-құқықтық мағынадағы халық бірлігі айтылады, Қазақстан халқының бірлігін айтамыз. Қазақ жеріне әртүрлі тағдыр тәлкегімен келіп, қазақ халқының жанына топтасқан диаспора статусына ие әртүрлі этностық топтар өкілдері жүз елу жыл уақыттан бері жалғасқан сыртқы ықпал саясатының жемісі болып табылады. Ел құру тұрғысында, бұл жерде біздің мемлекетіміздің ең әуелгі негізі – қазақтың жері болып табылады. Себебі, мемлекет белгілі бір жерде құрылады-дағы, жалғастығын табады. Жер болмаса ел де болмайтын еді. Сондықтан, жер – ең басты құндылық, ең қымбат мұра.

Қазіргі әлемнің тұтастануы, адамзаттың бірлесе түсуі, ынтымақтасуы, және өзара тығыз әлеуметтік-мәдени жалғасын тауып келуі, жоғары технологиялық жүйелердің дамуымен тікелей байланысты. Дамудың сыры да әртүрлі орталардың айналып жатқан, үнемі өзгеріс үстіндегі мәдени шеңберлер іспетті ықпалдастыққа түсуінде жатыр. Әуелгі табиғи болмасы мен жаратылысында адамзат сан-алуан түрлі қауымдар, этностар, тілдері мен тұрмыс-тіршілігінің ерекшелігіне қарай әртүрлі халықтар болып түзілгені белгілі.

Халық ұғымының өзі қазақ, түрік тілінде араб тілінен алынған сөз, оның аудармасы «жаратылған», «жасалған» деген мағынаға саяды. Мәдениеттер жеке бір қауымдардың өзіне тән ерекшелігі болып қалыптасқанымен, жаһандану барысында жойылып кету хал жағдайына келетіні белгілі. Жаһанданудың төндіретін қауптерінің өзі де адамзаттың этностық әр-алуандығына нұқсан келтіру қаупінде жатыр.

Адамзаттың өмір қоғамдық мәдени-тарихи шындығы этностық жеке болмыс пен полиэтностық қарым-қатынас хал сипатында болуының негізгі сыры, оның жаратылыстың дара түрі ретінде жойылып кетпеу қаупінен сақтау болар. Жаһанданудың ең қайшылықты қырлары да осында. Дегенмен, қалай болса да, өз нәтижесінде мәдениет түрлері де, этностық топтар да, тек қана тіршілікке икемделу, өмір үшін күрес пен өміршендігін бекіту барысында қалыптасқан мәдени бәсекелестіктің арқасында өз тіршілігін жалғастыра алады.

Адамзаттың жеткен бір мәдени жоғары сатысы егер өркениет болса, қазіргі өркениеттің де, өткен замандарда болған өркениеттердің де ерекшелігі мен сыры жаһандану сипатында болуында жатыр. Әлеуметтік жүйе реті мен мәдени ерекшеліктер негізінде қалыптасқан белгілі бір құндылықтар сондай өркениеттердің басты белгілеріне айналған.

Әлемдік өркениеттерді ғылыми сыныптау, және түрлерге бөлу жүйесінен түркі өркениеті, тұран өркениеті аты аталмай тыс қалап жатқанымен, тарихта ол жоқ, болмады, ертеңі келешексіз бір кеңістік деген сөз емес, өйткені көне дәуірден қалған бір сөз бар: "жерді ұстап тұрған үш тірек бар, олар – Тұран, Иран және Рұм" деген. Бұл бекер сөз емес, өз заманының мифологемасы. «Авестада» сақ, тұр тайпалары мекендеген өлке «Тұран» деп аталған. Түріктердің отаны – Тұран (З. Гөкалп)

Жаһандану үдерісі түркі халықтарына да сын сағат тудырып, сындарлы кезеңдерді басынан өткеруге жағдай тудырады. Заманның дамуымен қатар халықтың бөтен ортаға, өгей жұртқа, тегі жат ұлтқа сіңіп кету сияқты қатерлерден, мәдени-өркениеттік ерекшеліктерінен айырылып қалу қаупі де көбейе түседі.

Қоғамның бүгінгі даму барысы адамның кісілікті ізгі қасиеттерін тәрбиелеу, рухани маңызды қажеттіліктерді қанағаттандыру, мәдени дәстүр сабақтастығын қамтамасыз ету мен халықтардың ұлттық салт-санасының кемелдене түсуіне тікелей байланысты. Әл-Фараби

іліміндегі кемел қоғамның белгі-бейнесі осы – адамшерлік пен кісіліктілік, оны еуропалықтар гуманизм, гуманистік ой деп жалғастырып алып кеткен. Әуелгі идеясы – Тұран атты Ұлы Даладан бастау алады.

Жаһандану үдерісі үдеген сайын, қазақ халқының ғана емес, түркі әлемінің бірлігін нығайту мәселесінің өзектілігі артып келеді. Өткен тарихта тарихи үдерістің өзі де қауымдардың бірде ірі, бірде ұсақ болып, бірде бірігіп, бірде шағылып тұруы сияқты құбылмалы болған. Елдерді біріктірілуі барысында алып империялар құрылып, империялар ыдырағанда, оның қалдықтары көптеген ұсақталған қауымдарға бөлшектене түскені белгілі. Тарихта Жошы Ұлысының ыдырауы да сондай көріністегі бір бейнелі үлгі. Ал, жаһандану үдерісі қарқын алған бетте, бұрынғы ыдыраған мәдени-әлеуметтік жүйелер қайта жинақтала түсуі әбден мүмкін.

Бұған ең үлкен әсерін тигізетін басты фактордың бірі – ортақ рухани және мәдени мұралардың халықтар бірлігін нығайтудағы қызметі болмақ. Бұл іс тарих ғибратынан сабақ алу, рухани мәдениетті саралау, мәдени мұраларды сақтауменен іске асады. Әлемдегі кез келген халықтың бейнесі – тарихи даму ерекшеліктері, өзіндік рухани әлемі, қалыптасқан наным-сенімі, діни рәсімдері, салт-дәстүрлері мен өмірлік рәсімдері тұрғысында қабылданады.

Көнеден бері өзіндік дәстүр болып жалғасқан материалдық өндіріс негізінде құндылыққа айналған мәдени мұралары өзіндік сипатқа ие. Қазақта көшпелі тұрмыс пен дала өркениеті символына айналған киіз үй іспетті дәстүрлі баспана түрі болса, соның өзі қазақтан басқа алтайлықтар, башқұрт, қарақалпақ, қырғыз, ноғай, қалқа мұңғолдары, және тағы басқа түркі халықтарына ортақ мәдени мұра, олардың шаруашылығы мен дәстүрлі тұрмысына тән тарихи жәдігер болып табылады.

Дүниедегі әрбір халықтың мәдени болмысы мен келбеті, тарихи тағдыры, діни және ұлттық сана болмысы бір күнде емес, жылдар бойы, ғасырлар бойы қалыптасып, жиналып, халықтың көпғасырлық жеке өмірінің тәжірибесі ретінде қорланып, сондай жалғастық негізде мәдени тұрғыда ортақ бір нәтижеге жетеді. Этноәлеуметтік аралас-құраластық, діни насихат пен жаратылыс ақиқаты жайында ой дамыту арқасында қалыптасқан.

Қазақ жеріндегі ислам құндылықтары, мәдени-тарихи жәдігерлері мен оның тарихи қалыптасуы, және рухани қызметі, адамзатқа ортақ тәжірибе негізінде дамыды. Дала мәдениеті мен тарихын зерттеген ғалымдар, қазақ этносының шығу тегі бұрынғы түрік халықтарының этностық тарихымен тікелей қатысты болғанын айтты, ал зерттеуші Л.Н. Гумилев ғұндар түрік этносы ретінде б.д.д III ғасырдың өзінде олар саны жағынан 60 мың әскер, яғни 300 мың адам болды деп еңбегінде жазды.

Қазақ халқының мәдени құндылықтары көпғасырлық тарихында беріде Ислам, арғы заманда Түрік, Тұран өркениетінен бастау алатыны анық. Сондай ақ, Дала өркениеті деген де атауға ие халық. Қазіргі Қазақстанның бір балама аты ретінде Ұлы Дала Елі деп қосалқы атау да сондықтан ұсынылды. Қазақстан географиялық орналасу жағынан жер кіндігі болып табылатын Еуразияның дәл ортасында тұрған үлкен ел.

Қазақ халқы ислам әлеміне, түркі жұртына мәдениеті, тарихы, дәстүрі жағынан терең рухани байланыс орнатқан ұлт. Еуропалықтар өзін-өзі діни тұрғыдан христиан өркениеті, батыс мәдениеті, протестанттық немесе католиктік құндылықтарға байлап сөйлегеніндей. Қазақ болса шығыстың әдеп-ибасын ұстанып, даланың рухымен қуаттананды. Ислам діні – ашық дін, айқын дін, адамзатқа ортақ дін. Исламның құндылықтары барша адамзатқа ортақ мұра болып табылады. Әсіресе, қазақ үшін, түркі халықтары үшін ислам дінінің маңызы зор.

Ислам мәдениеті мен тәрбиесінің әсеріменен білім, ғылым дамыған, Орта және Батыс Азияда мұсылмандық мәдени өрлеу орын алған, дүниеге әл-Фараби, ибн Сина, әл-Бирунилер келген. Фалес (б.д.д 640-550 ж.ш.), Пифагор (б.д.д 570-490 ж.ш.), Платон (б.д.д 428-348 ж.ш.) сынды көнедегі ірі ғалымдардың шыққан тегі грек болғанымен, олардың білім терген, ғылым үйренген жері ескі Шумер (б.д.д 4-3 мыңжылдық) жері болғанын, сондықтан олардың ғылымы шығыс ғылымының жалғасы болатынын атақты фарабитанушы ғалым Ақжан Әл-Машани

еңбектерінде жазған. Ертедегі көп грек ғалымдарының есімін, білімін Европа елдері ислам арқылы таныған. Ағылшын жазушысы Рональд Бодлей (1892-1970): «Қазіргі батыс мәдениеті ренессансқа, ренессанс исламға қарыздар» деп, ислам ғылымы мен білімінің, мәдениетінің әсерін бағалаған.

Ислам ғылымы еуропалықтар ортасына келген соң протестанттық, яғни жалған уағызға қарсы бой көтеру, қарсы шығу (протест), өтірік сөзді әшкерлеу, қатып қалған сартап түсініктерді бұзуға әсер етті. Бүгінгі таңда адамзат зайырлы мемлекет құру қалпына келді. Зайырлы мемлекет – діни құқық канондарына сүйенбейтін, еркін азаматтық нормалар негізінде реттелетін мемлекет. Оның заңнамалары діни нормаларға ішінара сәйкес келуі мүмкін болғанымен, мемлекет тіршілігі негізіне діни қағидалар алынбайтын болды.

Зайырлылық идеясын құдайсыз қоғам құру құралы ретінде сынаушылар мен дәріптеушілер болғанымен, негізінен зайырлылық дінсіздік дегенді білдірмейді. Зайырлылықты ғылымды діни догмалардан сақтау құралы деп те білуге болады. Бірақ қалай болғанда да, кез келген ғалым адам ретінде діни әдеп, имани сезім сақтауы тиіс деп білеміз.

Табиғат дүниесіне, пұтқа табыну сияқты көпқұдайлық ғұрыптардың кейбірі исламға дейінгі діндерге енген. Ежелгі Грекияда Зевс атты «құдайдың» мүсінін жасап, соған шоқынатын болған. Отқа табынудың көріністері де осы күнге дейін сақталған. Надандық жайлаған заманда ақындар дінсіздікті мадақтаған. Мысырдағы перғауындар заманында сиырды әулие тұтып, алтыннан бұзау жасаған, соған өздері шоқынған.

Ислам діні – Жаратушы Құдай бір Алла тағаладан басқа құдай жоқ, Мұхаммед (с.ғ.с) оның елшісі – дейді. Осыны мойындып мойынсұнған адам мұсылман болады. Қазақ халқы: «Алла бір, пайғамбар хақ» деп иман келтіріп, көңіліне сенім орнықтырған. Әл-Фарабидің «Космология» атты еңбегінде Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с) сахабасы Жабр бин Абдоллаға "Тәңірінің ең алғаш жаратқаны сенің пайғамбарының нұры" деп айтқан хадисі келтірілген.

Бүгінгі әлем де қай замандағыдай болмасын бәсеке, талас, тартыс заман. Көптеген үдерістердің себебі мүдделер қайшылығында жатыр. Дүниешілдікті мақсат тұтқан ынсапсыздардың көздегені шексіз байи беру, тым молшылық іздеу. Осыған қол жеткізу үшін олар әртүрлі аяр іске де барады. Имани адам құдайға құл болса, имансыздар мен құдайсыздар пендеге құл, дүниеге құл. Дүниешілдік дерт пендеге құл болуға мәжбүрлейді. Дүниеге құл болушылар көбейген жерде ұдайы дінсіздік орнайды.

«Исламның алдындағы діндерге қысқаша шолу» атты еңбегінде фарабитанушы ғалым Ақжан Әл-Машани: бастапқы діни кітаптар – Мұсаға келген Тәурат, Дәуітке келген Забур, Ғайсаға келген Інжіл түпнұсқа қалпында толық сақталмай, талас-тартыстардың әсерінен сол кітаптарға орынсыз өзгерістер, шатасулар енгені туралы айтады. Кейін, дін бұрмаланып, христиан дініндегілер Ғайса пайғамбарды Құдай деп адасып, Ғайсаның суретіне шоқынуды әдетке айналдырған. Пайғамбардың сөзін бұрмалап, өзін Құдай деп күпірлікке жол ашқандардың бұл ісі де атаққұмарлық, пайдакүнемдік, өтірік айтуды ұят санамау сияқты жат қылықтардан шыққан. Бір жағынан, құдайсыздықты немесе көпқұдайлықты дәріптеудің де астары бар.

Әлемдегі діндер ашық, яғни нәсіліне, ұлтына, дәстүрі, тіліне қарамастан насихаты баршаға арналған діндер, сондай-ақ нақты бір ұлттарға ғана тән, өзгеге жабық діндер деп тарихи этнология ғылымында ажыратылады. Ислам, христиан, будда діндері әркімге рұқсат етілген ашық діндер деп танылса, иудаизм, синтоизм сияқты діндер нақты бір ұлттардың өзіне тән діндер екені әдебиеттерде айтылады. Қазақ даласына ескі заманда дін насихатын жасап талай уағызшылар келген, құтба айтып дала халқын өз рәсімі, ғибадат атқару тәртібімен құлшылық жасауға шақырған. Қазақ халқы ғасырлар бойы, наным-сенім бастауларын өзінің рухани даму тарихындағы ескідегі түрік ата-бабаларынан мирас болған Көк (аспан), Тәңірі, Ұмай ана (Бай ана) түсінігі, жақсы мен жаман, өмір мен өлім, жалған мен мәңгілік жайында қалыптасқан діни ой-санасы болды.

Ғылыми зерттеулер бойынша, ежелгі түркі тайпалары жаратылыстағы бес нәрсені қасиеттеп, оларды ұлы күш деп санаған: көк (аспан), жер, су, от, ағаш. Ортағасыр дәуірінде бұл ұғым түйдектеле келе ең ұлы күш – көк, және табынатын Тәңірісі – көк болып шығады; көк – тәңіріні араптан келген Алла ұғымына, иранның хұдасына теңеп, «бір Тәңірі» деген ұғым шығарады. Орталық Азияда ислам құндылықтары орнағанға дейінгі дәуірде түркі жұрты өзінің рухани мәдениетінде байырғыдан тәңірге сыйынуға негізделген дүниетанымы, тәңірлік сенім ерекше орын алады.

Қазіргі уақыттағы түркі халықтарының өзара ынтымағы мен бірлігі түрік жұртының осындай ортақ мұрасына айналған діни ортақтық, дүниетанымдық-

құндылықтылық идеялық-көзқарастық жүйе негізінде құрылады. Қазақ жерін мекендеген түрік рулары кие тұту наным түсініктері ертеден болған, киелі орындарға тәу ету, күнге сиыну дүниетанымын ұстанған. Ерте дәуірдегі түрік шежірелерінде көбіне табиғат күшіне сыйынуға негізделген тәңірлік дүниетанымнан туған құбылыс.

Әйгілі шығыстанушы, түрік тарихының білгірі, академик В.В. Бартольд: “ежелгі түркілер дінінің негізі Көкке (Тәңір) және Жерге (жер-суға) сыйыну болды”, – деп еңбегінде жазған. Тонькөк ескерткішінде: “Көк, Ұмай құдай, қасиетті жер-су, бізге жеңіс сыйлаған осылар!” - деген, яғни жер-су түсінігі де табиғатты пір тұтудан туындайды. Жаратушыны Тәңірі деп танып, оның әсерімен гүлдене түсетін табиғатты құрметтеу, аялау салт-дәстүрі орын алған. «Тәңірі сөзі менің ойымша – таң рауаны мағынасынан, немесе Таң-ер сөзінен шыққан болуы тиіс», - дейді С. Ақатаев. Осы ілімдердің барлығы түрік халықтарының ортақ рухани мұрасы емес пе!

Көне түріктер Ұмай ана бейнесін ерекше құрметтеген, Ұмай ана отбасы мен бала-шаға киесі, жебеушісі болған. Табиғатпен біте қайнасып өскен түріктер, табиғат құбылыстарын бақылап, ғаламшар, аспан денелері – Күн, Ай, жұлдыздар қозғалысын бақылаумен ғарышнамалық түсініктерін қалыптастырған, соған орай мүшел жылсанау тәртібін енгізген. Сондықтан, түріктердің тәңірлік дүниетанымы, ежелгі түріктің салт-дәстүрі, наным-сенімі, тыйымдары табиғат құбылыстарымен тығыз байланысты болған, табиғатты бақылаудан туындаған. Түріктер Ай, Күн, от, су, ағаш, темір сияқты адамға пайдалы нәрселерге артық құрмет ететін болған соң, туған балаларына Айбек, Күнсұлу, Күндізбай, Темірбай сияқты ат қоятын болған. Қазақ үлкендерін көбіне «отағасы» деп атаған. Келіншек түскенде, әйел босанғанда отқа май құюлары сол ескіден қалған әдет болған. Ескі түріктерде өз заңдары бар еді, сол заңды орындауда патша, бұқара, бай, жарлы бәрі бірдей міндетті болатын, ал заңға қарсы келген, халыққа қиянат қылған адамдарды өлім жазасына кесетін болған.

Ежелгі түріктерде екі адам дос өзара болмағы үшін, біреуі бармағынан қан шығарып қымызға тамызып, оны ішіп тұрып: «түсі түкті жер ұрсын, төбесі ашық күн ұрсын» - деп серттесетін болған. Осыдан соң қан-қарындас жақын болып өле-өлгенше дос болып өтетін деседі. Бұны «анда», яғни «антас дос» дейтін болған. Бұндай анттасу көрінісін ізтасқа түскен суреттерден, сақалардың алтыннан жасалған қаңылтыр бұйымдарынан, парсылардың барельефі – тас жазуына салынған бейнелерден де көруге болады. Ескі түріктің әдеттері де осындай еді. Алайда бұл тәңірліктен туындағын ескі түріктік түсініктер көбіне ислам талаптарына қайшы келетін.

Мұның барлығы исламнан анағұрлым бұрын болғандығын, ежелгі заманда қалыптасқан ой-сананың түрін аңғартатынын, академик Ә.Х.Марғұлан жазған. Түріктің андас болу рәсімі мен дәстүрі де халықтардың өзара бейбіт қарым-қатынас құра білу, халықаралық келісімге келудің бір көрінісі іспетті.

Түріктер ерте замандарда өзіндік жазулары болған, өз тілінде кітап жазған, бірақ түрік еліне ислам діні келгеннен кейін, араб жазуларын қабылдады. Ертедегі түріктер ағаш тактайларға "қажетті адамдардың аттарын, салық пен малдың санын" есептеу мақсатында ойықтар салатын болған. Сонымен қатар түрік елшілері құжаттармен жабдықталды. Түріктің ескі жазулары жер астынан, обадағы тастардан көп табылған.

Жазу мұралары Түркістан мен Алтайда, Енесей бойынан шыққан, ескі заманда қабірлерге қойылған құлпытас, ескі түрік хандарын мақтау ретінде жазған жазулар болған. Ертедегі бұл түріктің жазу мұралары бірнеше қызмет атқарып тұрды, мысалы – ол түрік қоғамында өткен адал қаған сияқты мемлекет қайраткеріне орнатылған құлпытас, екіншіден – бұнда түрік елінің шежіресі жазылған; үшіншіден – опат болған баба аруағына деген сый-құрмет үшін қойылған.

Кейін ескі түрік салт-санасы, дәстүрі исламмен үйлесіп, қазақтың зират ру таңбасы соғылған тасынан да көрініс табады. Шежіре тұрғысынан бұның негізінде бұрынғы бабалар тұлғасын еске алып отыру, халықтың өткеніне, тарихына ұрпақтардың назарын аударту әдеті жатқанын аңғарамыз. Бұл дәстүрдің негізінде аруаққа құрмет көрсету жатыр, қазақ айтады: «өлі риза болмай, тірі байымайды» деп. Түріктің аруақты қадірлеу, өлікті қасиеттеу, сол туралы жоралар, өлген кісіні үлкен салтанатпен шығарып салу, ас беру, аза тұту, бетін жырту, жоқтау, жыр шығару, өлетін кісінің өсиет сөзі, осының бәрі ескі түрік жырларының қалыптасуына арқау болған дейді Ә.Х.Марғұлан.

Ислам дінін ең алғаш қабылдаған – түріктің алпауыт бектері болған. Қазақ тарихшысы М.-Ж. Көпейұлы, «Пайғамбарға Ақкөсенің қалай келгені» атты бір әңгімесінде, қыпшақтардың пайғамбармен жүздесуі туралы айтады. Аңыздың айтуынша: «заманнан заман өткенде, бұрынғылар өліп таусылып, қалғандарға нәубет жеткенде, «араб жұртынан бір Мұхаммед деген пайғамбар шығыпты» деп, әуезесі айдай әлемге жайылып кеткенде Түркістан аймағынан, түрік ұрпағынан, мұғыл нәсілінен «тоқсан екі баулы қыпшақ» атанып тұрған күнде, әр рудан тоқсан екі батыр атқа мінді дейді, «пайғамбарды көрейік, жақсы болса қасына ерейік» деп, мінген көліктері ат, ұстаған қарулары бір-бір шоқпар-сойыл, құрғақ жолмен жүріп барған екен, – деп жазған.

Осыған ұқсас тарихи үлгі сөздерді де, аңыз-хикаяларды да, хадисті де, М.Қашқаридің араб жазуымен хатталған «Түрік тілі сөздігі» («Диуани лұғат ат-Түрік») еңбегінде де кездестіреміз. Пайғамбар (с.ғ.с.) заманында арабтар көршілес елдерге ислам дінін таратып, Пайғамбар дүниеден өткен соң орнына келген халифтер дін соғысын жалғастырды, VII ғ. арабтар Иранға, Сырдария мен Амудария арасындағы Мәуеренаһр өлкесіне қанат жайып, Түркістанға жетіп, Соғд мен Хорезм елдерін өзіне қаратқан. Қазақтың арғы ата-бабалары ислам қағидаларын ертеден қабылдағаны белгілі. Алайда, ислам діні түрік ортасына тым оңай және жылдам келген деген ойда болуды тарих растамайды. Ерлік салтта жасаған қыпшақ пен қарлықтар, оғыздың кейбір қауымдары екі жүз жыл бойы ислам дініне қарсы тұрып, тек X ғасырда, Қарахан заманынан былай қарай ғана исламға ойыса бастайды.

Қазақ сахарасына исламның діни талаптары, құқтық тәртібі келген уақытта қазақтың көне мифологиялық түсініктерімен қатар халық ырымдары, наным-түсініктері қабыл етілмей, өзгеріске ұшырап, біразы өмір тәжірибесінен алшақтады. Ескі діни ғибадат дәстүрлері, көне түрік әдет-ғұрпы ислам талаптарымен үйлесіп, Пайғамбардың (с.ғ.с.) сүннеті, жаңа мәзһаб келді. Ислам дінінің қанат жайып ескі түрік жұртына тарала бастауымен-ақ біздің ата-бабаларымыздың рухани мәдениетіне мұсылмандық таным орнығып, ой-сана құлпырып, исламдық құндылықтар түркілік сипатта қалыптасты.

Қазақ жерінде ислам діні құндылықтары орнығуы сонау түрік мемлекеттері кезінен бастау алып, орта ғасырларда, жаңа уақытта да үнемі дамып отырған. Құран мен хадис ақиқаты негізінде рухани тәрбие мақсатында хикмет айтушы түрік, кейін қазақ ғұламалары, муфассирлер мен мухаддистер дүниеге аса құнды еңбектер келтірген, артынан қазына боларлық әртүрлі жәдігерлерді мирас еткен – кітап, қолжазбалар, даналық ой мұралары, және т.б. Осынша мағыналы да, мазмұнды келген рухани қазыналарды бүгінгі күні насихаттау зиялы қауымның мемлекет алдындағы, ұлт алдындағы міндеті болса, мемлекет те бұл жағдайды түркі әлемінің рухани және мәдени мұраларын халықтар бірлігін нығайту үшін пайдалануы керек. Әсіресе жаһандану үдерісі күшейге уақытта бұл аа маңызды.

Түрік халықтарының ортақ рухани мұралары ислам жәдігерлерімен көп байланысы бар. Исламның түрік мәдениеті ортасына келуі, орнығуы бірнеше ғасырлар бойы жалғасқан. Бұған көп

еңбек еткен түрік ғұламалары болған. Діни ғылым, біліммен қатар келіп, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Йассауи тәрізді ғұламалар мол қазына қалдырды. Түріктің Қарлық-Қарахан мемлекетінде ислам мемлекетіне айналды.

Исламға дейін түрікте қаншалықты өзіне тән рухани құндылықтар, әдет-ғұрыптар, салт-санасы, дүниеге деген ерекше көзқарасы болса, исламның таралуымен жақсы дәстүрлер молая түсті. Ежелдегі түріктің өзіндік дүниетаным көзқарастарын айшықтайтын бір сөзді біз түріктің данасы Қорқыт Ата былай айтқан:

Алла, Алла демейінше, іс өнбес.

Әзелде жазылмаса, құл басына қаза келмес.

Ажал уақыты жетпейінше, ешкім өлмес.

Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес.

Тәкаппарлық еткенді Тәңірі сүймес.

Көңілін жоғары тұтқан ерде дәулет болмас.

Қадір Тәңірі демейінше ер байымас,

Шолақ сулар тасыса да теңіз болмас.

Түрік жұрты ортасында қалыптасқан ескі сенім-наным жүйесін исламдық қағидалармен өзара келісімге жеткізген діни мектеп (мазһаб) иесі болған Имам Ағзам Әбу Ханифа, қазақ ортасында бекіген сопылық ілімнің негізін дамытушы қайраткер қожа Ахмет Йассауи болды. Қожа Ахмет Йассауи хикметтерінің маңызы – араб тілінде насихатталып келген ислам қағидаларын сайыдтарымен қатар түрік жұрты ортасына түріктің әдеті, діни салт, ғұрыпымен астастырып әлеуметтік тұрмысына бейімдегені.

Бұл құндылықтар тазалық сақтау, тән саулығы, отбасы және неке тазалығы, бала тәрбиесі мен қамқорлық жасау, жасы үлкенге құрмет, кішіге ізет, өзара көмек жасау, қайырымдылық, туыстық қарым-қатынас және қонақжайлық, мұсылманға тән әдептілік пен сыпайылық, қоныс таңдау, қонсымен сыйлас болу, бата беру, тамырлық, жұртшылық, асар, рәсім, дәстүрлерімен байланысты болған.

Адамның тәні де бар, жаны да бар. Тәні де, жаны өз қажетінше азық тілейді. Алланы танып иман келтірген, пайғамбарларға ерген, олардың амалдарын сүннет еткен адамдар үнемі жақсылық істеген, ізгілікті, шыншыл, ойшыл, хәкім болған. Исламның қазақ даласына келу нәтижесінде дала жұртында күрделі идеологиялық әлеуметтік-мәдени жүйе қалыптасты. Тәңірлік пен ислам синтезі нәтижесінде қалыптасқан рухани құрылым пайда болды. Ислам діні келген соң Келес, Отырар, Шауғар, Өзгент қалаларында, мәдениет, ғылым өркендеді.

Қазақ ортасына қожалардың дін уағыздау мақсатында келгені айтылады. Мың жыл бұрын шамасында арабтың ішінен, пайғамбардың әулетінен Мұхаммед-Қанапияның ұрпағы Әбдіжәлил бап, Шайхы Бұзырық деген ғұламалар исламды насихат қылу мақсатымен Орталық Азия жеріне келген. Діни насихат жүргізуге қолайлы болғаны үшін Бұхараға тоқтаған. Әбдіжәлилдің тұқымынан Ысқақбап деген оқымысты адам шыққан. Оның баласы – ислам дінінің асқан білгірі болған Қожа Ахмет Йассауи, халық ішінде Әзірет Сұлтан лақабына ие болған. Әзірет Сұлтан дегені – бүкіл әулиелердің патшасы.

Шежіре мәліметтерінде қыпшақтың пайғамбармен кездесіп, бірге соғыс салғанын айтады: «Ақкөсе, Имамбайыр, Құттықожа, Аққояндар Қаратауда шәйіт болып, молалары Қаратауда бұл күнге шейін әлі жоғалмаған» - деп, М.-Ж.Көпейұлы жазған. «Бұхара қаласы ислам дінін насихаттау орталығына айналады. Әбдіжалелбап пен Шайхы Бұзырық салдырған мешіт-медреселер және олардың зираттары да күні бүгінге дейін бар» - дейді қазақ ортасындағы қожалар.

Мұсылмандық әдет-ғұрып, имандылық, ихсан дәстүрі алғашқы пайғамбар Адам ата заманынан жалғасқан үрдіс болса, ислами рәсім, жол, оның әдет-ғұрыптары мен жалғыз жаратушы Аллаға ислам тәртібімен ғибадат ету әдеті Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар заманынан, яғни VII-VIII ғғ. бері хақ дін ислам келгеннен соң, түріктің бір бөлігі тұтастай бір ислам дінін

ұстанды. Қытайлардан теперіш көрген сол кездегі түркеш қағандары мен қарлұқ жабғулары түпкі мақсатына орай өзара жақын рулық одақ құрды, қара

түркештер арқылы арабтардың қарлұқ жабғуымен ортақ тіл табысып, өрлеу, ілгерілеу үстіндегі ислам әскерінің күш-қуатына сенім артқан.

Қарлықтың арабпен қосылып соғыс салу әңгімесі 751 жылғы Талас өзені бойында орын алды. Сол кездегі түрік руларының ішінде қарлұқ, шығыл, шуйе, шуми қауымдары Шаш пен солтүстік Ферғана өңіріне дендеп еніп, соғды және арабтармен қарым-қатынаста болған. Қытай дерек көздері араб әскері туралы сипаттама беріп, арабтар жағында Зият бастаған Хорасан, парсы қолы Соғды бірлестігіндегі жұрт болған, арабтарға бағынып, ислам дінін қабылдаған. Араб әскері түйелі, найзалы қосын, отпен шабуыл қылушы топ болған. Арабтың қару-жарағы артық болды.

751 жылдың зұл-хиджа (шілде) айында Талас жерінде өткен әйгілі шайқас бес күнге жалғасып, қарлұқ арабқа болысып, екі жақтап Таң әскерін қыспаққа алған. Таң әскері түн жамыла қашқанда, жол тар болғандықтан адам мен ат көлік жолға кептеліп, бірі-бірін таптап қырғын көреді. Тек қана қытайдың Гау деген генералы аздаған адаммен жан сақтаған.

Ислам дінін қыпшақ даласына таратуға күш салған кісінің бірі Алтын Орда ханы Өзбек (1312-1342). Моңғол дәуірінде мұсылмандықтың қазақ даласында өркендеуі Өзбек ханның атын Сұлтан Мұхаммед Өзбек хан есімімен толықтырып, көптеген көшпелі руларға пір болған Сайыд ата әулие. Ұлық Ұлыс атты Алтын Орда мемлекетінде де ноғайлы жұртшылығы, қазақтың Қазақ хандығы құрылмай тұрғандағы кезде жасаған ата-бабалары да дін исламды ұстанды. Даулы мәселелерді дала заңымен де, шарифат тәртібімен де шешетін болған.

Сол кездің өзінде, Орталық Азия өлкесінде түріктің ру-тайпалары жасап жатқан. Олардың тұрмыс-тіршілігі көп жағынан ұқсас болды. Марко Поло XIII ғ. былай деген: «Бұл жерде Арғон дейтін ел бар. Олар екі атаның араласуынан құралған. Ислам дінін қолданады. Түрі сымбатты, өздері ақылды, сауда істейді». Айтып отырған жерлері – Ертіс бойы, Шыңғыстау, Қарқаралы даласы, Аягөз, Алакөл төңірегі, Жошының үлкен баласы Орда-Еженге қараған жерлер еді.

Дін ислам сол Мұхамед-Қанапия келгеннен бері ғасырлар бойы орнығып, қазақ ішінде, түрік ортасында жалғасын тауып келген. Көркем әдебиетте Алтын Орда атын иеленген Ұлы Ұлыс мемлекетінде де ислам орнығып, ықпалды дін ретінде орын тапты. Жошы Ұлысында, Берке хан, кейін Өзбек хан тұсында да ислам діні мемлекет діні болып орнықты. XVII-XVIII ғасырда Өз-Тәуке заманынан Абылай заманына дейін хан ордасында төбе би болған данагөй абыз Бұқар жырау Қалқаманұлы (1668-1783):

Ей, айташы, Алланы айт,
Аты жақсы құдайды айт.
Тәңірім сөзі бұрқанды айт,
Кәлим Алла құранды айт.
Мұхамметтің аяты,
Алла сөзі Құранды айт.
Пайғамбардың сүндеті,
Бес уақытқы намазды айт...
Тәңірім салса аузыңа,
Жан жолдасың иманды айт.
Жамандыққа жақсылық,
Еткен таза арынды айт, - деп айтқан толғауларында, немесе,
Алла деген ар болмас,
Ақтың жолы тар болмас.
Ақтың үйі Мешітте,
Аққа құдай кешімді.
Арамзаның қулығы
Таппайды еш кесімді.

Алла жақтаған зар болмас,
 Ақтың жолы тар болмас
 Тар пейілді кеңімес,
 Кең пейілді кемімес.
 Илаһим Халел жасаған
 Тәңірім үйі Кебені, - деп жырлады.

Мұсылманның бес парызы иман келтіру, намаз оқу, ораза тұту, зекет беру, қажылық өтеу болатын болса, қазақтың хикмет айтқаны данышпаны Абай Құнанбайұлы, иманның толық болуы – Алланы сүйу, адамзатқа сүйспеншілік, және әділетті сүйюмен болады деп, осы үш нәрсенің болуымен ғана орны толатынын жеткізген:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
 Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
 Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
 Және хақ жол осы деп әділетті.
 Осы үш сүйю болады имани гүл,
 Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл.

Ойлан дағы, үшеуін таратып бақ,
 Басты байла жолына, малың түгіл, - деген. Рухани байланыс айқын.

Абай айтып отырған рухани ілім әл-Фараби еңбектерінен жалғасын тапқан екен. Қазақтың фарабитану негізін салушы ғалым Әл-Машани қазаққа әл-Фараби мұралары қаншалықты танымал деп, Абай мен әл-Фарабиді

жалғастырған ғалым Шаһабуддин Маржани (1818-1889) екенін анықтады. Шаһабуддин Маржани Бұқара (1838), Самарқандта (1843) білім алған. Оның пірі – Баһауеддин Нақшбанди шайхы, ұстазының бірі Әбу-Сайыд Самарқанди болған. Ш. Маржани еліне оралады, Қазанға келіп мешіт, медреселер салдырады, оның сонды оқыған шәкірттері Семей мен Қарқаралыда бала оқытқан. Абай Ш. Маржани және оның еңбектері туралы қанық болған. 1870 жылы Ш.Маржанидің «Назрат-үл-Хақ» еңбегі жарыққа шыққан.

Бұдан басқа "Хаккуль-ма'рифа ва хуснуль-идрак" ("Таным ақиқаты", 1880 г.) "Мустафадуль-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар" ("Қазан мен Бұлғар туралы ақпараттар", 1885 г.), "Китабуль-хикма аль-балига аль-джанийя фи шархиль-акаид аль-ханафийя" ("Ханафи даналараның еңбектерін түсінуге құрал кітап ", 1888 г.) сияқты еңбектерін жариялаған. Еңбектерінде Ш.Маржани Әл-Фараби туралы, оның ғылым, философия, музыка саласындағы қағидаларын айтып тоқталған. Әл-Фараби мен Абай арасындағы рухани байланыс турасында көп ойланған Ақжан хазрет Әл-Машани Абай заманында қазақ жерінде исламның ғақли-ислам және накли ислам сияқты екі түрлі ағымы болғанын байқаған. Сол ғақли-ислам Әл-Фарабиден Ұлықбекке, Ұлықбектен – Маржаниге, Маржаниден Абайға жалғасқанын аңғарған.

Әл-Фараби өзінің ислами көзқарастарында адам гармониясы, сол арқылы қоғам гармониясын орнату жайында ойларын білдірген. «Қайырлы қала тұрғындары» еңбегінде осыны айтады. Соның әсерімен Т.Мор (1478-1535), Т.Кампанелла (1568-1639) сынды Европа гуманистері «Утопия» (Кемел ел), «Күн қаласы» атты еңбектерін жазған. Береке, дәулетке қол жеткізу жолында ынсапсыз ашкөздік, қиянат жасау, аярлық болмауы тиіс. Адам гармониясы (үйлесімділік) оның рухани және фәни (тәни) болмысының тең дамуы деп білеміз. Діннің де айтатын жақсы өнегесі сол. Ал кез келген ауытқушылық (үйлесімсіздік) адам болмысының осы екеуінің бірі басым түссе байқалады.

Бүгінгі әлемнің жаһандану қарқыны артқан заманда, жаңаша жалпы әлемдік экономикалық, әлеуметтік-саяси, мәдени, ақпараттық тұтастық құрылуының үрдісі іске асып жатқан уақытта, ұлттық дамудың жолы да өзгере түсетіні анық. Жаһандану барысында халықаралық, мемлекетаралық құрылымдардың күшейе түсетіні де анық. Сондықтан, мемлекеттердің қазіргі таңдағы дамудағы бірден-бір артықшылығы халықтың бірлігін, ынтымағын арттыруда жатыр.

Мемлекеттің негізі болып табылатын жерге ие болу, халықтың рухани өмірі мен ұлттық болмысына қорған болатын дінге, және сана мен діл негізін құрайтын мемлекеттік тілге ие болу – қазіргі таңда ерекше маңызды болмақ!

Ұлт – бүгінгі әлемнің қоғамдық ұйымдасуының негізгі бірлігі болып табылады, ал ұлттық мемлекет – оның саяси ұйымдасуының негізгі өлшемі. Бұл екі бірлікте – қоғамдық және саяси – бір-біріне сәйкес келеді.

Қазақстан ұлттық мемлекет ретінде дамуындағы қажет бірден-бір мәселе – Қазақстан халқының бірлігін сақтауда. Сол тұрғыда, түркі әлемінің рухани, мәдени мұраларының, құндылықтарының, жне тарихи даму ортақтығына баса

назар аудары маңызды. Бұның жаһандану үдерісіндегі халықтар бірлігін нығайтудағы қызметі арта бермек.

Әдебиеттер

Арғынбаев Х. Қазақ отбасы. – А., 1996. – 288 б.

Аязбекова С.Ш. Тюркская цивилизация в системе цивилизационных классификаторов / <http://www.viaevrasia.com/ru>

Әл-Машани А.Ж. Айдың айалдамалары - Көп томдық шығармалар жинағы. – Т.9.- Алматы: Алатау, 2008. - 295б.

Әл-Машани А.Ж. Әл-Фараби және Абай / Көп томдық шығармалар жинағы. – Т.2.- Алматы: Алатау. - 2005. - 296б.

Әл-Машани А.Ж. Әл-Фараби және бүгінгі ғылым / Көп томдық шығармалар жинағы. – Т.6. - Алматы: Алатау, 2007. - 222б.

Әл-Машани А.Ж. Тұран қақпасы / Көп томдық шығармалар жинағы. – Т.14. – Алматы: Алматы-Болашақ. - 400б.

Әл-Машани А.Ж. Шаңырақ / Көп томдық шығармалар жинағы. – Т.10. - Алматы: Алатау, 2008. - 236б.

Әл-Мұхтадирдің Бұлғар патшасына жіберген елшісі Ахмад ибн-Фадлан, ибн-Аббас, ибн-Рашид, ибн-Хаммадтың кітабы // Көне мәдениет жазбалары / Қоңыратбаев Ә. – А., 1991. – 355 бетте.

Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы, 1986.

Батырхан Б.Ш. Тұран өркениеті – қазақ өркениетінің негізі // IX Междунар. науч.-иссл. конфер. «Центральная Азия: регионализация и глобализация», КИМЕР university, 19-21 апреля. – Алматы, 2012.

Бұқар жырау Қалқаманұлы. Шығармалары. - Алматы: Қазақ Ғылымы академиясы, 1992.- 94б.

Гумилев Л.Н. Происхождение казахского этноса // Евразийство и Казахстан. – Астана, 2003. – Т.І. С. 11-18. – 11 бетте.

Дәулетхан Ә. Атлах шайқасына 1250 ж.// Қазақ тарихы, 2001. – №3.

Жолдыбайұлы Қ. Имани гүл – Алматы; 2011 – 384 бет.

История Казахстана в персидских источниках. – А., 2006. – 620 с.

Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.

Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы, Алматы, 1991.

Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қазақ әм хандар шежіресі. – А., 2004. – 80б.

Қыздарбеков Б.Қ. Қазақтардың көне тарихына кіріспе. – Қарағанды: ҚарМТУ, 2012. – 112б.

Марғұлан Ә.Х. Шоқан және «Манас» / «Манас» жырының Шоқан жазып алған нұсқасы туралы зерттеу. – Алматы: «Жазушы» баспасы. — 1971. – 164б.

Мәңгілік Ел: – Оқулық / М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова және т.б. Абай атындағы ҚазҰПУ – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015. – 336 б.

Нарымбаева А.К. Туран – колыбель древних цивилизаций. – Алматы, 2009.

- Омаров Е.С. Краткая история казахской цивилизации – Алматы: Арда, 2005
- Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. – Алматы, 2012. – 324б.
- Сатершинов Б.М. Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФЖСИ КБО, 2011. – 291 б.
- Фирдоуси «Шахнама», С.Хамидян, Тегеран, 2000.
- Argynbayev Kh. Qazaq otbasy. – A., 1996. – 288 b.
- Ayazbekova S.Sh. Tyurkskaya tsivilizatsiya v sisteme tsivilizatsionnykh klassifikatorov / <http://www.viaevrasia.com/ru>
- Әl-Mashani A.Zh. Aydyng ayaldamalary - Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. – Т.9.- Алматы: Alatau, 2008. - 295b.
- Әl-Mashani A.Zh. Al-Farabi zhane Abay / Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. – Т.2.- Алматы: Alatau. - 2005. - 296b.
- Әl-Mashani A.Zh. Әl-Farabi zhane bygingi gylym / Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. – Т.6. - Алматы: Alatau, 2007. - 222b.
- Әl-Mashani A.Zh. Turan qaqpasy / Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. – Т.14. – Алматы: Алматы-Bolashaq. - 400b.
- Әl-Mashani A.Zh. Shangyraq / Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. – Т.10. - Алматы: Alatau, 2008. - 236b.
- Әl-Мүкһтадирдин Bulgar patshasyna zhibergen yelshisi Akhmad ibn-Fadlan, ibn-Abbas, ibn-Rashid, ibn-Khammadtung kitaby // Kone madeniyet zhazbalary / Qongyratbayev A. – A., 1991. – 355 bette.
- Balasagyn Zh. Qutty bilik. – Алматы, 1986.
- Batyrkhan B.Sh. Turan orkeniyeti – qazaq orkeniyetining negizi // IKh Mezhdunar. nauch.-issl. konfer. «Tsentral'naya Aziya: regionalizatsiya i globalizatsiya», KIMEP university, 19-21 aprelya. – Алматы, 2012.
- Buqar zhyrau Qalqamanuly. Shygarmalary. - Алматы: Qazaq Gylym akademiya, 1992.-94b.
- Gumilev L.N. Proiskhozhdeniye kazakhskogo etnosa // YEvrasiystvo i Kazakhstan. – Astana, 2003. – Т.1. S. 11-18. – 11 bette.
- Dauletkhan A. Atlakh shayqasyna 1250 zh.// Qazaq tarikhy, 2001. – №3.
- Zholdybayuly Q. Imani gyl – Алматы; 2011 – 384 bet.
- Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. – A., 2006. – 620 s.
- Kopeyuly M.Zh. Qazaq shezhiresi. – Алматы: Zhalyn, 1993. – 76 b.
- Qongyratbayev Ә. Qazaq fol'klorynyng tarikhy, Алматы, 1991.
- Qudayberdiuly Sh. Turik, qazaq am khandar shezhiresi. – A., 2004. – 80b.
- Qyzdarbekov B.K. Qazaqtardying kone tarikhyna kirispe. – Қарағанды: ҚарMTU, 2012. – 112b.
- Margulan Ә.Kh. Shokan zhane «Manas» / «Manas» zhyrynyng Shokan zhazyp alfan nusqasy turaly zertteu. – Алматы: «Zhazushy» baspasy. — 1971. – 164b.
- Маңғилік Yel: – Oqulyq / M.B. Kasymbekov, S.Zh. Praliyev, K.K. Zhampeisova zhane t.b. Abay atyndaғы ҚазҰПУ – Алматы: «Ұлағат» baspasy, 2015. – 336 b.
- Narymbayeva A.K. Turan – kolybel' drevnikh tsivilizatsiy. – Алматы, 2009.
- Omarov YE.S. Kratkaya istoriya kazakhskoy tsivilizatsii – Алматы: Arda, 2005
- Sartqozhauly K. Orkhon muralary. – Алматы, 2012. – 324b.
- Satershinov B.M. Tarikhi sana – tәuyelsizdiktiң rukhani тұғыry. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК FzhSI КБО, 2011. – 291 b.
- Firdousi «Shakhnama», S.Khamidyan, Tegeran, 2000.

ИСТОРИЧЕСКИЙ НАРРАТИВ - ИСТОЧНИК ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Асанова С.А.

Старший научный сотрудник института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова, к.и.н.

Аннотация. Статья посвящена одной из актуальных проблем современного гуманитарного дискурса кризиса казахстанской идентичности и активизации поиска новой тождественности. Автор предпринимает попытку выявить связь национального характера и исторического нарратива, а так же определить его роль и место в эволюции современной казахстанской идентичности. Апробируется положение о существовании определенных базовых ценностей и черт национального характера, которые существенно не меняются на протяжении истории народа. Анализируются современные этнологические подходы в определении факторов влияющих на формирование картины мира современных казахов.

Ключевые слова: этничность, менталитет, идентичность, нарратив, история

ТАРИХИ ӘНГІМЕ-ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Асанова С.А.

Андатпа. Мақала қазіргі гуманитарлық ізденістің өзекті мәселесі – қазақстандық сәйкестіліктің тоқырауға ұшырап, жаңа сәйкестікті іздеудің жандануына арналған. Автор ұлттық мінез-құлық және тарихи нарратив арасында байланысты айқындауға талпынған. Сонымен бірге оның қазіргі қазақстандық сәйкестіліктегі рөлі мен орнын айқындауға назар аударады. Белгілі бір базалық құндылықтар мен ұлттық мінез-құлықтың халықтың барлық тарихи кезеңінде елеулі өзгеріске ұшырамай өмір сүретіні алға тартылады. Қазіргі қазақтардың өмір бейнесін анықтауға әсер ететін этнологиялық ізденістер сарапқа салынады.

Түйін сөздер: этникалық, менталитет, сәйкестілік, әңгіме, тарих

HISTORICAL NARRATIVE - THE SOURCE OF IDENTITY IN MODERN KAZAKHSTAN

Asanova S.A.

Abstract. The article is dedicated to one of the actual problems of modern Kazakhstani humanities discourse: the crisis of identity and intensification of a new identity search. The author makes an attempt to identify the relationship of the national character and historical narrative, as well as to define its role and place in the evolution of the modern Kazakhstani identity. The author approbates the statement on the existence of certain basic values and traits of the national character, which were not significantly changed over the history of the nation. Besides the author analyzes the modern ethnological approaches at identifying the factors affecting the formation of contemporary Kazakhs' world view.

Keywords: ethnicity, mentality, identity, narrative, history

Сложный и трудный путь, пройденный казахским народом за прошедшие столетия, знаменовался очередным историческим вызовом, связанным с необходимостью формирования новой казахстанской идентичности в сложных и противоречивых условиях 21 века. Адекватность ответа на вызовы современности связана с решением ряда вопросов политического, геополитического, этнополитического характера. В этом ряду проблемы связанные с

идентичностью являются наиболее актуальными. Инерция переходного периода, который для казахов начался еще в 30-х годах XX столетия, продолжает сохраняться со всеми сложными и противоречивыми последствиями. Этот период можно характеризовать как критический. Его содержание состоит в коренном изменении материальной основы существования (кочевнический образ жизни) и переходом к иным формам бытия, по существу мы являемся свидетелями формирования новой идентичности. Основой идентичности является картина мира этноса, которая состоит из совокупности этнических констант, представляющих собой своеобразную форму упорядоченного исторического опыта[1]. Составляющие картину мира этнические константы, наследуются и сохраняются из поколения в поколение, при этом их разнообразие по существу неисчерпаемо. [2]. В разные периоды жизни народа актуализируются одни и уходят на второй план другие. При этом «... – перенос прежних архетипических конструкций номадического мироотношения в город, где задачи выживания заставляют идти по пути сущностного видоизменения традиционных ценностных установок, их ломки и модернизации»[3]. Другими словами, если в прошлом казахский народ вел кочевой образ жизни и соответственно обладал определенным набором этнических констант, то они сохраняются и нигде не исчезают. Однако в разные исторические эпохи происходит смена ценностных ориентиров, которые больше соответствуют потребностям народа и лучше способствуют адаптации этноса к новым условиям существования.

В этой связи определенный интерес вызывает процесс утверждения одних и исчезновения других этнических констант, формирующих картину мира этноса. Механизм смены картины мира и формирования новой идентичности представляет собой сложный и противоречивый процесс. Существует несколько подходов в определении процесса формирования идентичности (примордиалистический, конструктивистский). В данном случае мы придерживаемся определения согласно, которому: «Национальная идентичность – это особая форма идентичности, которая не является естественно заданной, а должна вырабатываться и распространяться, главным образом, через усилия интеллектуалов, политиков и общественных активистов, которые делают связь с нацией основополагающим компонентом сознания» [4]. Т.е. этническая идентичность – это не только природное качество присущее каждому народу, как вещественная данность, но во многом социальный конструкт, который способен превращаться в реальность и задавать рамки для коллективных действий интеллектуальной элиты. При этом согласно конструктивистскому подходу особое значение приобретает именно процесс целенаправленной деятельности. Поскольку этническая идентичность есть одна из форм коллективного самосознания, которая не определяется путем волюнтаристской импровизации, а формируется и поддерживается конкретными культурными реалиями, с глубоко укорененными историческими корнями.

Особое место исторического нарратива в формировании идентичности не нуждается в специальной аргументации. Здесь можно только констатировать, что « историческое описание - это способ воспроизведения этничности»[5]. Ведущая роль исторического знания связана так же и с тем, что становление новой идентичности это процесс этнополитический, где история народа, как нарративный дискурс способствует не только его внутренней консолидации, но и создает своеобразную защиту собственного этнического пространства. Благодаря этим представлениям народ осознает свое единство и одновременно определяет место в мире. Однако, формирование адекватной картины исторического прошлого казахского народа осложняется и тем, что большинство ныне живущих казахов прошли этапы своей социализации в существенно различающихся социально-политических условиях, что привело к определенным искажениям в историческом сознании. Если рассматривать советское время, то в этот период коммунистической идеологией была достаточно успешно реализована историко-культурная парадигма, призванная сформировать «новый» взгляд казахского народа в отношении собственной истории. Идеологической основой этой парадигмы, служило положение, что только

советская власть открыла дорогу к прогрессу и процветанию казахского народа, одномоментно, шагнувшего из феодализма в развитый социализм.[6] Тогда как постсоветский период знаменовался формированием новой, кардинально противоположной картины исторического прошлого казахского народа, которая однако еще находится на стадии формирования. Актуальность истории прослеживается на всех уровнях исторического сознания от академического, до обыденного. Как известно создание новой концепции истории с точки зрения профессионального подхода требует определенных усилий по изучению документальных источников и их анализа на основе дисциплинарного анализа и как следствие требует определенного времени. Однако злободневность исторического дискурса, как форма социального заказа, осознаются на всех уровнях исторического сознания и вполне естественны попытки создать требуемый продукт, как ответ требуемому социальный заказ. Этим объясняется обилие исторических исследований, не выдерживающих критики с точки зрения академического знания, но востребованные современной действительностью. Как правило, здесь нет места научной рефлексии.

Таким образом, ведущее место в идеологическом пространстве современного Казахстана, занимает исторический нарратив, понимаемый, как совокупность исторических свидетельств, изложенных в той или иной повествовательной форме. Само понятие нарратива произошло от латинского *narrare* – «язык повествования». Как, известно жанр исторического нарратива, зачастую носит утвердительный, декларативный характер. Функционирование подобной информации как правило приводит к определенной девальвации, исторического знания, поскольку исторический нарратив далеко не всегда является объективным, в его изложении может иметь место конъюнктурное использование различных мифологем, искажений и интерпретаций. Вместе с тем мы не можем полностью отбрасывать смысл и значение исторического нарратива, поскольку он позволяет, с одной стороны, определить критерии компетентности, свойственные обществу в котором он рассказывается, а с другой — оценить, благодаря этим критериям, результаты, которые в нем достигаются или могут быть достигнуты.

При этом необходимо учитывать, что национальная история является прошлым, которое особым образом организовано, и во многом является «сконструированным». Поскольку «... искаженное восприятие собственной истории, - это существенный фактор в процессе формирования нации». В данном случае искажение понимается как процесс сознательного и выборочного отбора, когда нация должна многое «забыть», но и многое «вспомнить» в своем историческом прошлом [7]. К сожалению, казахи имеют историю, которая в большей степени является историей выживания, а не спокойного существования и созидания. Какой образ прошлого сегодня оформится таковым быть будущий образ казахского народа. Возрождение этих образов, которые неизбежно подвергались искажениям на протяжении длительного зависимого, колониального прошлого является важной задачей современной исторической науки. Именно поэтому новый этап развития казахского народа в условиях государственного суверенитета и как государственно образующей нации открывает большие перспективы для использования истории в формировании конструирования своего будущего.

В качестве наглядного примера предлагается рассмотреть несколько вариантов критического переосмысления утвердившихся стереотипов относительно современных ценностных установок и их исторического обоснования. Существует на уровне обыденного сознания широко распространенное мнение отсутствие в прошлой культуре казахского народа демократии, отсутствие у рядового члена традиционного общества собственного мнения по общественным проблемам, извечная «казахская покорность». [8] Вместе с тем в казахской истории есть вполне устоявшиеся примеры глубокого укоренения в национальном сознании принципов демократического устройства, осознания ответственности верховной власти от воли народа. В частности если мы обратимся к авторитету Ч.Валиханова. Еще в студенческие годы, в письме проф. Березину по поводу объяснения отдельных фрагментов исторических сказаний,

отметил, что простой народ – карабундун – сравнивал своих султанов с пастухами и даже называл их рабами. Отыскивая причины этого явления, Чокан Валиханов писал: «Хотя пословица киргизская – «без султанов не может быть народа, как без поддержки не может стоять юрта» – и показывает понятие народа о необходимости для отдельного народа (иметь) иль отдельной главы, но, тем не менее, относительно влияния на (массу), султаны не значили ничего. Киргизы говорят: ходжи – сарды, а султаны – наши рабы, объясняя это низкое уподобление своих глав... намеком на то, что они рабы, обязанные пасти стада и пугать своим присутствием... поставлены для этой же цели у них. Все управление народа находилось в руках старейших родоначальников, и ханы их были только исполнители воли народной. В случае же неудовольствия черная кость (могла их сместить). Султаны значением своим в последнее время обязаны хану Аблау, который несколько раз разбил народное ополчение...» [9]. В казахской в исторической традиции имело место явление, когда власть казахских ханов держалась на признании и всеобщей поддержке со стороны представителей крупнейших родоплеменных образований, а не на политическом и военном насилии. У казахских правителей не было идеологического обоснования божественного происхождения как у древних фараонов или королей Европы и императоров Азии. Ханы, которые теряли легитимность, в виде поддержке основных политических сил, теряли и власть. Ярким тому примером являются судьбы двух ханов, правивших после Касым-хана.[10]

Характерная черта традиционного казахского сознания о которой сегодня почти забыли, хотя оно как нельзя лучше, отвечает современным вызовам - это альтруизм и высокая социальная ответственность. Кочевое общество, основанное на главенстве рода почти полностью нивелирует личные индивидуальные потребности человека. К тому же жизни в ауле, юрте абсолютно открыта, здесь чтобы ни совершил человек, все находится в поле зрения других. Отсюда высокая ответственность за свои слова и поступки. Поэтому - человек только звено в бесконечной цепи рождений и смертей. Обожествление предков рода поклонение им обязывает и тебя жить, как на виду поскольку ты тоже вскоре станешь предком.

Как известно именно кочевники являлись создателями «рыцарского этоса». Воинственность и, следовательно, мужественность основные характеристики кочевника - его благосостояние целиком зависит от благополучия и сохранности стада, но это богатство нельзя спрятать его можно только защитить. Более того, тяжело вооруженная конница, созданная кочевниками, считалась самым грозным видом оружия и обеспечивала военное, превосходство вплоть до изобретения огнестрельного оружия. Многие народы создавали старались перенять это искусство. Многие исследователи подтверждают тот факт, что средневековый европейский рыцарь и японский самурай – это калька с образа тяжеловооруженного кочевника [11]. Это положение так же подтверждается авторитетом Ч.Ч.Валиханова. В примечании к заметке - «О формах казахской народной поэзии» он писал, что «в древности слово «казак» встречается в смысле «вольный» и «вольница». Нет сомнения, что казачество началось и развивалось в Азии и перешло к русским от татар. Привольные и обширные степи киргизские, как Украина для Руси, сделались с местом стечения удалцов и батыров, искавших свободу и богатство в добычах ... Смутные времена Междоусобий орды, выгоняя не отдельные личности, как на Руси, а, целые племена, способствовали образованию отдельной казачьей общины из разнородных племен... Кочевая степная жизнь и хищнические наклонности – общее свойство и наследие племен степных, кочевых, могли утвердить за новым союзом их новых поколений имя казак, которое, как можно полагать из «Шейбани-намэ», в то время имело значение довольно почтенное и означало возвышенность духа, – соответствовало европейскому рыцарству» [12].

Современную казахстанскую идентичность можно и нужно формировать целенаправленно, как результат критического переосмысления многообразия исторического нарратива. Этот процесс должен стать результатом сознательных усилий интеллектуальной элиты, которая в первую очередь выполняет функцию проводника и выразителя коренных интересов казахского народа, составляющего ядро государства. Необходимо так же определить какие именно стратегии

национально-государственного строительства и социокультурного развития имплицитно выбираются той или иной теоретической модели казахской идентичности. Данная ситуация является своеобразной проверкой на состоятельность и ресурсный потенциал казахстанской интеллектуальной элиты, которой необходимо из разнородных исторических нарративов существующих в современном идеологическом пространстве создать новый образ народа, отвечающий вызовам современного мира, но сохраняющим духовное наследие прошлого.

Изменение картины мира современных казахов. Материальные и духовные предпосылки трансформации этнического сознания. Взять у Нургалиевой по художникам. Связь современной ментальности и истории

Как правило, четко выраженная идентичность присутствует в стабильных обществах, в условиях упорядоченной социально-политической реальности. В тех условиях, где рушатся устойчивые социальные связи, возникает кризис идентичности, активизирующий поиски новой тождественности. Опыт показывает, что значительное влияние на этот процесс оказывает государство.

Основное положение о существовании определенных констант, базовых ценностей и черт национального характера, которые существенно не меняются на протяжении исторического развития. Вторая точка зрения опирается на идею возможности обретения принципиально новой идентичности взамен национальной, которая в условиях глобализации испытывает кризис. Речь идет о «цивилизационной» или региональной (пан европейской, паназиатской) идентичностях. Третья точка зрения основана на постмодернистском подходе, который вводит понятие множественной идентичности. Рассматривая человека как постоянно трансформирующееся существо, отрицая наличие в его менталитете устойчивых опорных основ, постмодернистский подход отрицает возможность наличия единой идентичности [48]. Концепция идентичности некоторыми учеными рассматривается в одной связке с другими новаторскими идеями, составляющими, в частности, идеологию глобализма, в которой заложен конфликт с присущим сегодня государствам и народам стремлением сохранить национально-культурную самобытность.

Список использованной литературы

1. Тишков В.А. Этнология и политика. // Научная публицистика. М., Наука, 2001. С.34.
2. Лурье С.В. Историческая этнология, Москва: Аспект пресс. 1997. С. 432; Гуревич А. Ментальность // Опыт словаря нового мышления. Москва. 1989. С. 454.
3. Шайкемелев М.С. Казахская идентичность. Монография / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – С. 126.
4. Тишков В.А. Реквием по этносу: исследование социально-культурной антропологии. 2003. электрон ресурс С. 500.
5. Сулейменов Р.Б. Лениские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане // Алма-Ата: Наука. 1972 – С.14, 484; Под знаменем Ленинских идей. Ред. Бейсембаев С.Е. Пахмурный И.М. Алма-Ата: Казахстан. 1973. С. 486.
6. Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? // Nationalism. Ed. By J. Hutchinson and A. D. Smith. Oxford; NewYork, 1994. p. 18.
7. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч.Алма-Ата 1961.Т.1. Примечание 34.С.214.
8. Наурызбаева З. Культура кочевников и современный менталитет казахов / Қазақ альманағы [Текст]. – Астана, 2009 – ISSN 2074-9503. – Выходит раз в два месяца 2010г. N 1 С.119.
9. После кратковременного царствования его наследника Мамаш-хана на белой кошке был поднят внук Жаныбека Тахир-султан (1523–1524). Он далеко не пользовался тем влиянием, которым обладал Касым-хан. К тому же Тахир был человек жестокий и совсем недаровитый. Едва приняв власть, Тахир-хан потерпел поражение от ногайцев и ушел в Среднюю Азию. Здесь он вскоре был опять разбит недалеко от Туркестана правителем Могулистана Келди-Мухаммадом. После этого многие казахские племена отложились от Тахира, и он умер около 1530 г. во владениях кыргызов.
10. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Алма-Ата, 1961. Т.1. С. 305.
11. Кардини Ф. // Историка европейского рыцарства. М.: Прогресс., 1987. С.34.
12. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т. I. С.206-207.

UDC 94(574)

EVALUATION OF THE COLONIAL PERIOD IN THE WORKS OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA OF EARLY XX CENTURY

Abdildabekova A.M.

candidate of Historical Sciences, assistant professor of al-Farabi Kazakh National university
E-mail: abdiaigul@mail.ru

Abstract. Kazakh national intelligentsia in the face A.Bukeyhanova, M.Dulatov, Baytursunova A., M. Shokai, Sh.Kudayberdieva showed that under the rule of tsarist, the representatives of our people showed national consciousness and expressed disagreement with the policies of the Russian government, and quite different from the Russian researchers evaluated the accession of Kazakhstan to Russia. The authors decried the negative effects of reforms carried out by the tsarist government and tried to pay attention to the unjust oppression of the Kazakh people. By its actions, the Kazakh intelligentsia called sons of Alash to fight against the king and strengthened among the Kazakhs protest to the authorities. In the works of Kazakh intellectuals of the early twentieth century marked a critical approach to assessing the merger, it emphasizes compulsion to appeal to the Russian Kazakhs, serious consequences of colonial policy. The return of the creative heritage of the Kazakh intelligentsia, reflected in the conceptual views of modern Russian historians.

Keywords: autonomy, achievement, intelligence, colonization, protest

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ОТАРЛЫҚ КЕЗЕҢДІ БАҒАЛАУ

Әбділдабекова А.М.

тарих ғылымының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің доценті

Аңдатпа. Қазақ зиялылары Ә.Н.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, М.Шоқай және Ш.Құдайбердіұлы империялық саясаттың қазақ халқына көрсеткен озбырын ашық айыптады. Қазақ жерінің Ресей империясының құрамына енуіне қатысты ұлттық тұрғыда орыс зерттеушілеріне қарағанда мүлдем басқаша баға берді. Қазақ зиялылары өз көзқарастарында патшалық Ресейдің қазақ халқына қатысты жасаған қысымының әділетсіздігін сынға алды. Алаш жұртын ашық осы саясатқа қарсы ашық күреске шақырды. Нәтижесінде қазақ даласында Ресейлік отарлау саясатына қарсы қозғалыстар басталды. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының еңбектерінде сол тарихи кезеңде Ресейдің қол астына кіруінің салдарын ашық жазды. Отарлау саясатының ұлттық мүддеге әсерін талдау арқылы жаңа жолдарды іздеген қазақ зиялы өкілдерінің көзқарастары бүгінде өз маңызын жоғалтқан жоқ. Қазақ зиялыларының қалдырған мұралары қазіргі отандық тарихшылардың зерттеулерінде осы мәселіні жан-жақты талдауындағы ықпалы орасан. Автор мақалада осы зиялы қауым өкілдерінің еңбектерін жүйелі зерттеу арқылы осы мәселенің таласты тұстарына талдау жасайды.

Түйін сөздер: автономия, жаулап алу, интеллигенция, колонизация, қарсы тұру

ОЦЕНКА КОЛОНИАЛЬНОГО ПЕРИОДА В ТРУДАХ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Әбділдабекова А.М.

кандидат исторических наук, доцент Казахского Национального университета имени аль-Фараби
E-mail: abdiaigul@mail.ru

Аннотация. Казахская национальная интеллигенция в лице А.Букейханова, М.Дулатова, А. Байтурсунова, М. Шокай, Ш.Кудайбердиева показала, что и условиях господства царизма, представители нашего народа проявляли национальное самосознание и выражали несогласие с политикой российского правительства и совершенно иначе от русских исследователей оценивали присоединение Казахстана к России. Авторы открыто осуждали негативные последствия, проводимых царизмом реформ и старались обратить внимание на несправедливые притеснения казахского народа. Своими действиями казахская интеллигенция призывала сынов Алаша к борьбе против царя и среди казахов усилился протест к власти. В работах казахской интеллигенции начала XX века обозначен критический подход к оценке присоединения, подчеркивается вынужденность обращения казахов к России, тяжелые последствия колониальной политики. Возвращение творческого наследия казахской интеллигенции, отразилось на концептуальных воззрениях современных отечественных историков.

Ключевые слова: автономия, завоевание, интеллигенция, колонизация, протест

In late XIX and early XX centuries emerged a cohort of talented Kazakhs (A. Bukeikhanov, A. Baitursunov, M. Dulatov, M. Shokai, S. Kudaiberdiev, etc.) that declared their disagreement with the tsarist colonial policy and expressed their readiness to fight for the preservation of the country's sovereignty. They came with the first wave of the Russian democracy and developed their ideas being the center of the political processes. They witnessed greater massive pressure on Kazakhstan exerted by the metropolis, rather the state of Central Asia, the national intelligentsia viewed its mission first of all in keeping the originality of the Kazakh people. The autocratic regime interested in creating subjugated servicemen out of the locals to delegate them part of the administration employed the Russification policy for the native population, but confronted some problems. Group of thinkers grew out of the Kazakhs eager to dedicate their intellectual potential to protect the national dignity. It should be noted that Kazakhs deeply respected their traditions and cultural values, and their attitude to the fatherland Russian perceived as some kind of nationalism subject to complete eradication.

The totalitarian regime in the soviet times ignored intentionally the works of the Kazakh intelligentsia as not corresponding the political situation. With the independence period their creative works were got into scientific circulation. Growing protest against the Russian colonial policy in the national remote areas was given in the works of A. Bukeikhanov. Most of his works are scholarly researches of encyclopedic character, monographs, written in Russian. Major works deal with the Kazakh people history, economic life, culture, specifics of daily life and household arrangements, ethnographic problems, and Kazakh lands' colonization history. These works contain great material including facts, statistical data, tables, and geographical information, and extracts from the sources he employed. Among them a special place is taken by the research «Historical fates of the Kyrgyz kray and its cultural successes» (issued in 1903), where he from all sides considered the history of Kazakh lands and gave assessment of the Russian colonization. The work did not speculate with the historical facts to please the political situation. The author emphasized forced appeal of the Minor and Middle Hordes sultans to Russian to pledge for the protection, naming the Jungar invasions as the major reason and unstable power of the rulers: «Having recognized the power from the Russian government, Kyrgyzes did not comply

with that situation at once, and attempted several time to restore independence, but failed» [1, p.49.]. Considering the peasant migration policy of the Russian government, Bukeikhanov shows much more advantageous situation in the economics of the Russian migrants' households obvious from the data on their land plots assigned to each family. Limitation of living conditions, taxation for the use of their native lands undermined the major basics of Kazakhs' development. Along with that the colonizers eradicated the spiritual fundamentals of the population. The researcher gave numerous samples of measures taken by the Russian authorities to convert Kazakhs into Christianity that led to the situation when they scared practicing Islam due to the persecution of the colonial authorities.

A.Bukeikhanov referred to document known in the historical literature as «Karkaralinskaya petition» signed 14 500 persons. The document pointed that «voluntary» joining of Kazakhstan to the Russian empire in fact meant only foreign protection, and was signed an agreement on non-interference into the domestic affairs. But according to the laws taken by the Russian government, native lands of Kazakhs were seized into the state property, and the Russians were given better lands taken from the Kazakhs who were evicted by force. The author correctly expressed his disagreement with the unfair solution to the land issue; and if originally he wrote that the state's approach was «careful» but then the interests of the native population were ignored and in the rude way defied. We consider that criticizing the «civilizational mission» of the Russian officials, A. Bukeikhanov correctly noted: «Having conquered the kray, the Russians could not shift to the cultural activities because the original conquest was initiated exclusively for enrichment, and the first conquerors were not prepared to the cultural role» [1, p.62], and the public education cause was initiated much later.

Thus, A.Bukeikhanov made very important conclusions. He as a representative of Kazakh intelligentsia analyzed the Russian colonial policy consequences from the viewpoint of their benefits for the Kazakh people. The researcher noted that the Kazakh rulers appealed to Russian empire explicitly for the external protection, but due to the laws adopted by the tsarist government gradually the Kazakh lands were conquered.

Similar positions were held by Shakarim who did not write a special work on that historical period, but when he referred to other problems in Kazakh life, he expressed his negative attitude to the tsarist policy, and employed the term «conquest» when told about the policy of the empire towards the Great Horde.

Prominent public figure, writer Saken Seifullin in 1920 in the article «On Kazakh intelligentsia» wrote: «Among the enlightened Kazakhs since 1905 were spread revolutionary ideas, voiced calls to national equality and freedom. The awakening Kazakh intelligentsia at that time was inspired by Bukeikhanov, Dulatov, Baitursunov» [2].

M. Dulatov and A.Baitursunov wrote and proliferated proclamations calling the sons of Alash to fight against the tsar, and discontent increased among the Kazakhs by the tsarist regime. It was connected with the situation when in early XX century were surfaced all defects of the colonial policy. M. Dulatov wrote irate articles that being defeated in the Russo-Japanese war, tsarism intensified the pressure on Kazakh people, evicts them from their native lands and gives their territories to migrating peasants. In 1907 in the newspaper «Serke» was published a small by size but deep and actual in content an article of M.Dulatov «Out objective» where he openly tells about the dependence of the Kazakh people from Russia, that Kazakhs are under colonial yoke being persecuted for their traditions and rites, and Islamic faith. Intensification of the Russification policy, forced withdrawal of fertile lands and turning them into the property of Russian officials and migrants caused fair protest of the native population. That article produced a strong effect, as on the growth of the liberation movement and on the autocracy that was seeking how to save its dominance, that was proven by the confiscation of all the circulation and closure of the newspaper after that article had been published [3]. The collection of poems of M.Dulatov «Оян қазақ!» (Awaken, Kazakh!), issued in 1909 served as a political manifesto of Kazakh struggle for freedom, the topicality and content of the book revealed the attitude of the author to the Kazakhstan's status in the empire and colonial policy of tsarism. The significance of the collection was highly valued

by the contemporaries, and further generations of Kazakhs.

On the 2 of February 1913 in Orenburg was released the first issue of the newspaper «Kazakh», and its chief editor was A.Baitursunov, the second editor – M.Dulatov and the editorial board consultant was A.Bukeikhanov. That newspaper raised the national spirit of Kazakhs living on the vast territory from the Caspian to China, and excited their self-consciousness and developed culture. Thus, the historical thought of Kazakhstan in the first quarter of the XX century is based on the works of the best representatives of the Kazakh intelligentsia. The creative legacy of the authors demonstrates wide world outlook and different approach to the evaluation of the tsarism's activities. Their works were written in the times all the deficiencies and consequences of the Kazakh lands' colonization surfaced. The important fact is that the representatives of the native populations made those conclusions and they had no need to hide or falsify the facts.

The evaluation of the Kazakhstan's joining the Russian empire was reflected in the works of professor K. Dosmukhamedov, who researched the movement of Issatai Taimanov and Makhambet Utemisov [4]. The nature of the predatory policy of Russia, in his opinion, was in the desire to exploit Kazakhstan as a bridgehead for expansion into Asia. The author viewed that adoption of the Russian protection by the Kazakh Juzes was a result of the collusion between tsarism and the followers of Abulkhair khan, and the author employed the term «subjugation». «The final subjugation» of Kazakh lands by Russia became the reason for the loss in the national-liberation war of Kazakhs in late XVIII – first half of the XIX centuries.

Considerable in content and depth was the work of T.Shonanuly «Zher tagdury/The fate of the land» written in 1923. The author employed a wide range of sources as statistical data, archival documents, legal acts of the Russian empire and etc. to make a scholarly objective research. In opinion of Shonanuly, with the adoption of the Russian protection the history of Kazakh lands ends and begins the history of a colony. In his work the author in detail investigates the colonial land policy of tsarism pointing that one of the major reasons of the Russian peasants migration was land shortage problem in Russia itself. The Russian government provided the best Kazakh lands to the migrants and did not limit their sizes that eventually led to the discontent of the local population. That policy of the government resulted in huge waves of migrations to Kazakhstan [5].

The problem of Kazakhstan's joining the Russian empire was studied by T.Ryskylov [6, p.37]. He connected that first of all with the external environment of Kazakhstan that was seen in pressure of Jungars from the east, of Kokand, Bukhara and Khiva from the south, from the west Nogays and Volga Kalmyks. T.Ryskylov points strengthening of the Russian expansion along the line Ural and Irtysh rivers after conquest of the Kazan and Astrakhan khanates by Russia in XVI century, and subjugation of Siberia. The author distinguishes two directions of the tsarist colonial policy: from late XVI century – Qazak colonization, and from mid XIX century – peasants, emphasizing that on the way of its expansion the Russian authorities immediately erected fortifications and settled them with the Qazaks and migrant peasants. Kazakhs were ousted to barren regions, and the relations between them grew more and more hostile. «After 1899 the ethnic conflicts between Kazakhs and Russians became the chief characteristic of the steppe life» [7,p.172].

M. Shiokai – historical figure whose name for a long time was tabooed. He viewed the Central Asia and Kazakhstan as indivisible territory of the Muslim peoples of Turkestan and put forward the idea to create «Kokand autonomy». In his researches he analyzed the Bolshevik policy in Turkestan, and assessed it was the continuation of the tsarist colonial policy. In the preface to the French edition of the work «Turkestan under the power of the Soviets» is made a remark: «Turkestan still can be viewed as a colony where the Bolshevik administration goes no far than the tsarist one in roughness and cynicism of the administrative methods» [8, p.319]. It is also stressed that the author belongs to the moist culturally endowed and educated persons of his country. A special place in his numerous publications M.Shokai dedicates to the assessment of the tsarist national policy in Kazakhstan, Russification problem, and defends the idea of Turkic peoples unity.

In the works of the representatives of national intelligentsia the entry of Kazakh lands into the Russian empire is presented from the viewpoint of the native population that experienced all the hardships of the colonial policy of tsarism. Much attention was paid to the land and migration policy consequences, its deficiencies and drawbacks when the interests of Kazakhs were not observed. The topic of the national identity, culture and territory preservation became the mainstream in early XX century and employment of the terms «conquest», «subjugation», «colonization» indicates to the concept of the Russia's conquest of Kazakhstan.

In general, the historical researches reflecting the process of the Russian protection adoption by Kazakh juzes in XVIII – XX centuries undertaken by the Russian officials and public writers are characterized by low historiographic quality level. That level is defined by the selection and accumulation of the materials, data, and facts on the topic under research. Therefore, the problem of Kazakhstan's joining the Russian empire was researched by the Russian authors to influence the public consciousness to make them adopt the civilizational mission of Russia in Kazakhstan.

1. Bukeikhanov A. Selected works. Almaty: Chief editorial board «Kazakh encyclopedia», 1995. - 480 p.
2. Seifullin S. Life of nationalities. M., 1920. 25 of November.
3. Dulatov M. Our goal // Serke. 1907. № 84.
4. Dosmukhamedov K. Selected works. Almaty: Ana tili, 1998. - 384 p.
5. Shonanuly T. The fate of the lands- the fate of the people. Almaty: Sanat, 1995. - 224 p.
6. Ryskulov T. From the history of revolutionary struggle in Kazakhstan // Revolution and nationalities. 1935. №11.
7. Ryskylov T. Uprising of the aborigines in Central Asia in 1916. Almaty, 1997. Collection of works. Vol. 2. - 324 p.
8. Shokai M. Select. Almaty: Kainar, 1999. Volume 2. - 520 p.

АКАДЕМИКТИҢ АМАНАТЫ

Әбжанов Ханкелді

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

Аңдатпа. Мақалада ҚР ҰҒА академигі М.Қ. Қозыбаевтың 1999 жылы жариялаған еңбегінің Отан тарихын зерттеуге қосқан үлесі сараланған. Автор ХХ ғасыр тарихына қатысты мифтерді сынаған еді. Сол мифтерді жою үдерісі жалғасу үстінде.

Түйін сөздер: Ұлттық ғылым академиясы, академик, М.Қ. Қозыбаев, ұлттық тарих, өркениет

АМАНАТ АКАДЕМИКА

Әбжанов Ханкелді

Директор Института истории и этнологии им. Ш. Уалиханова, член-корреспондент НАН РК

Аннотация. В статье прослежено влияние опубликованной в 1999 г. работы академика НАН М.К. Козыбаева на развитие Отечественной исторической науки. В том произведении автор подверг критике исторические мифы касательно ХХ века. Преодоление тех мифов продолжается.

Ключевые слова: Национальная академия наук, академик, Козыбаев М. К., национальная история, цивилизация

ACADEMICIANS TRUST

Abzhanov Khankeldy

Abstract. The article traced the influence of the academician M.K. Kozybayev's paper (published in 1999) on the development of domestic historical science. In that paper the author criticized the historical myths about the XX th century. The overcoming of those myths is continued.

Keywords: National Academy of Sciences, academician M. K. Kozybayev, national history, civilization

Көркем шығарманы жанрға – роман, поэма, повесть, т.б. – топтастыру ежелден бар. Ал тарих ғылымында зерттеулерді түрге жіктеу түпкілікті орнықпаған күйде қалуда. Көлеміне қарай монография, мақала, кітапша деп айдарлап жатамыз. Өмірде небір таңғажайыптар болатыны тәрізді, кейде 15-20 беттік ғылыми мақала өзінің жаңалығы, нәтижелері бойынша көлемі 15-20 баспа табақ монографиядан да салмақты шығып, уақыт өткен сайын ізашар жаңашылдығымен зорайған үстіне зорая түсетініне көзіміз жетуде. Мәселен, 1893 жылғы 15 желтоқсан күні Дания азаматы Вильгельм Томсен Данияның корольдік Ғылым академиясының Президиумында байырғы түркі жазуын оқудың кілтін паш етті. Бүгінде В. Томсен ашқан жаңалықтың арқасында түркі өркениеті мойындалды, сол кілттің әлеуетін барша әлем түркітанушылары кәдеге жаратуда. Қазақстанның тарих ғылымына көз жүгіртсек, ұлы даланың қадір-қасиетін әспеттеген палеолит дәуірі, ортағасырлық түркі және парсы деректері жайлы классикалық еңбектерін археолог Х. Алпысбаев, шығыстанушы С. Ибрагимов алғашқыда ғылыми мақала түрінде жариялағанын көреміз. Қалың-қалың монография жазып отыруға бұлардың уақыты да жетпеді.

Демек, ғалымның ғалымдығы ашқан жаңалығымен, нағыз ақиқатты айта алуымен өлшенеді. Бұған 1991 жылғы 16 желтоқсанда жарияланған мемлекеттік тәуелсіздіктен кейін біржолата

иландық. Шығармашылық еркіндік шын ғалымның жұлдызын жарқыратып, жасампаз қабілет-қарымын шырқау биікке шығаратынын қапысыз дәлелдеген қазақстандық тұлға һәм құбылыс – академик М.Қ. Қозыбаев (1931-2002). Азаттық тұсындағы 10 жыл 2 ай ғана ғұмыры ішінде Манаш аға оқырманның тарихи санасын жаңаша қалыптастырған, бұрын-соңды беймәлім деректер мен құжаттарға сүйенген, «ақтаңдақтар» ақиқатын ашқан ондаған монографиялар, жүздеген мақалалар жариялады. Әрқайсы тарихнамалық, деректанулық, эпистемологиялық, теориялық-методологиялық тұрғыдан арнайы талдау нысанына айналуға лайық. Осылардың ішінен 1992 жылы Бүкілқазақтық тұңғыш құрылтайда оқыған «Ата тарихы туралы үзік сыр» баяндамасын, 1999 жылы «Отан тарихы» журналының №4 санында жарияланған «Қазақстанның XX ғ. тарихын зерделеу проблемалары» мақаласын ғылыми танымның жұлдызды табысы деуге негіз бар. Біріншісі ұлт тарихын мүлде жаңа ұстаныммен зерделеуге есік ашса, екіншісі – академиктің ХХІ ғасыр тарихшыларына қалдырған аманаты.

Бұлай дейтін себебіміз, біріншіден, 1999 жылғы мақалада кеңестік-идеологиялық қысыммен тарихи ақиқаттан алшақ, таптық, партиялық ойлаумен құрастырылған, империялық өктемдікті жақтайтын жалған мифтерді жою міндеті күн тәртібіне қойылған. Содан бері 20 жылға жуық уақыт өтсе де, академиктің аманаты діттеген межесіне жетпегендіктен өзектілігін жойған жоқ. Екіншіден, 1989 жылы қазақ қоғамын дүр сілкіндірген «Ермак: аңыз және ақиқат» атты зерттеуі жарық көргеннен 2002 жылы дүниеден озғанша Манаш аға ұлттық тарихымызды мифтерден арылтуға «күндіз отырмастан, түнде ұйықтамастан» қызмет етті, боламын деген жанға бағыт сілтеді. Тап осы 1989 жылы әлемдік тарихта орны бар бетбұрысты оқиғалармен: Берлин қабырғасының құлауымен, социалистік лагердің ыдырауымен қазақ даласына азаттық елесі мен рухы оралды. Олардың нығаюына республика басшылығына Н.Ә. Назарбаевтың келуі, қазақ тіліне мемлекеттік мәртебенің берілуі септескені сөзсіз. 1990 жылы «Казахстанская правда» газетінің үш санында жарияланған мақаласына «Истина и мифы» деп тақырып беруі де әсте кездейсоқтық емес. Үшіншіден, М. Қозыбаев әшкерелеген мифтер қатары жаңаларымен толығуда. Мәселен, қазақ қазақ болып қалыптаспаған ғасырлардағы қытайдың ақынын, моңғолдың билеушісін қазақ халқының перзенті ретінде «дәлелдеген» қалың-қалың зерттеулер жарық көрді. Демек, мифтермен күресуге шақырған аманат әзірге аманат мәртебесімен сақталуда.

Енді мақалаға оралайық. Еңбекте сегіз мифке арнайы тоқталған. Олар:

1. Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының статусын төмендетіп, қазақ сахарасында пролетариат қозғалысының статусын әсірелеу мифі.
2. Қазақстан тарихында қазақ халқының Ресейдің құрамына енуінің прогрессивтік маңызын әсірелеу мифі.
3. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысын большевиктік арнада әсірелеу мифі.
4. Әдебиетте 1917 жылғы Ақпан революциясының болмысын тұқыртып, оның жасаған жақсылық ісін жасырып, кемшілігін асырып, Қазан революциясымен шендестіру, қарама-қарсы қою мифі.
5. Қазан төңкерісінің заңдылығы туралы миф.
6. Ұлт мүддесін қорғаған қайраткерлерге, кейін барша халыққа ұлтшылдық айдарын тағу мифі.
7. Қазақ кеңестік мемлекеттік статусы әсірелеу мифі.
8. Бұрынғы Одақтың, одан қалды Қазақстанның 70-80 жылдардағы дамуы туралы қарама-қарсы миф.

Бұлардан басқа И. Сталин туралы, Ұлы Отан соғысының сипаты туралы, Ұлы Жеңістің қозғаушы күштері туралы, соғыс шығыны туралы төрт мифке талдау жасалған. Осынау талас проблемалар Қазақстан мысалдары негізінде ғана емес, бүкіл Кеңестер Одағы тарихымен байланысты қарастырылды. Өйткені Жеңістің 55 жылдығы жақындап келе жатты.

Мақала Қазақстанның XX ғасырдағы тарихына арналғанмен хронологиялық ауқымы мен мазмұны бойынша XVIII-XIX, тіпті XV ғасырларға дейін қамтып жатыр. Мәселен, 1-ші мифке

қарсы шыққанда алға тартқан уәжі: «Шын мәнінде, ұлт қозғалысы жұмысшы қозғалысы жоқ кезде қазақ Ресейге бодан болған күннен бастап туындады... Шет аймақтарды XVI ғ. екінші жартысынан жаулап, оны жегідей жеп, метрополия мүддесіне пайдаланған Ресейде орыс халқы отаршылық жүйесіне, жаугершілікке қатысты, отар елден түскен байлыққа кенелді, империялық рухта тәрбиеленді» деген ойлармен өріліп, оқырманды Көшім хан заманына алып кетеді. Азаттық үшін күрестің хронологиялық ауқымын кеңейткені кеше де, ертең де теориялық-методологиялық әлеуеті зор күйінде қала бермек.

Қазақ хандығындағы қиыншылықтар мен қайшылықтар Ресейге бодандықты қабылдауға итермелегенін, Ресей құрамына ену қазақ халқына тек прогрессивті емес, регрессивті де нәтижелер әкелгенін кесек-кесек айғақ-дәлелмен көрсетуі 2-ші мифтің жалғандығын дәйектейді. Осы орайда автор «дәрменсіздік», «амалсыздық», «мәжбүрлік» терминдерін бірнеше қайта қолданған. Ал «қазақ халқының күштеп шоқындырылуы, азаматтық правосының шектелуі, ұлттың рухын жаншуы, қазақ жерін бөлшектеп, ұлт территориясын орыс әкімшілік жүйесіне қосып, ыдыратуы, мұсылман қозғалысы, ұлт-азаттық күресінің үзілмей келген арқауы – бостандық, тәуелсіздік, ұлт болмысын сақтау, өркениетті елдер деңгейінде даму жолында ұлттық дискриминациядан, геноцид саясатынан құтылу жолы сияқты проблемалар ата тарихынан тыс қалды, не көмескі айтылды», деген өткір пайым-тұжырымы ұлттық тарихнамамыздың болашағын болжаған батылдық әрі ғалымдарға жүктеген аманаты.

Түптеп келгенде, осынау екі мифті тарихи сана мен зерттеулерден ығыстырмай, Ресейдің отарлау саясаты мен практикасын сындарлы зерделеу емес, ақтау орын алатын болады.

3-ші миф 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихы мен тағылымын большевиктік бұрмалаумен дүниеге келді. Кеңестік тарихнама ұлы сілкіністі жойдасыз саясаттанған тұрғыдан зерделеуден жаңылмады: большевизм ықпалын дәріптеді, алашшылар сатқын ретінде бағаланды, ұлтаралық қатынастың ушыққаны, патша үкіметінің геноцид саясаты «ақтаңдақ» күйде қала берді. «Шын мәнінде, – дейді М. Қозыбаев, – 1916 жыл XX ғасыр басында қазақ халқының саяси тәуелсіздік пен ұлттық мемлекеттігі үшін күрестің бір белесі болды. Көтеріліс басында ел сайлаған хандар, әскери жасақтардың басында ел сайлаған сардарбектер тұрды, салық жинау жүйесі қалыптасты, хан Кеңесі жұмыс істеді, басқа мемлекеттермен елшілік арқылы байланыс жүргізілді».

Мақалада жергілікті халық пен келісімсектер арасында қантөгіс шайқастар жүргені, ұлыдержавалық шовинизм жаңа белеске көтерілгені, қазақ сахарасы «от жалынға шарпылған жер мен ел» қасіретіне ұрынғаны баса көрсетілген.

Уақыт академиктің болашақты дөп басып болжай алғанын дәлелдеді. Қазақстан тарихшылары ізденетін тақырыптар – осылар екеніне көзіміз жетті. 1916 жылғы көтерілістің 100 жылдығына орай Ресей ғалымдары құжаттар жинағын жариялап, ғылыми еңбектер жазып, патшалық билік пен әскердің отар өлкедегі қанды қылмысын жасыруға, көтеріліс себептерін басқа арнадан іздеуге барын салды. Айталық, 2016 жылы Мәскеуде шыққан «Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии: сборник документов и материалов» атаулы жинақтың алғы сөзін жазған Т.В. Котюкова отарлық, ұлттық езгіні көрмей, көтеріліске себеп ретінде өлкедегі басқару ақпаратының кадрлық әлжуаздығын, байырғы халықтың тілін білмегенін, неміс, түрік шпиондары Ресейге қарсы насихатымен отқа май құйғанын, түркістандықтардан бұрын переселендік деревня тұрғындары жапа шеккенін дәлелдеуге тырысқан.

2016 жылы жарияланған «События в Семиречье 1916 года по документам российских архивов» атаулы жинақтың электрондық нұсқасындағы тарих ғылымдарының докторы А.В. Ганин жазған алғы сөз де Ресейді ақтауды көздейді. Қоныс аудару саясатын сипай сынаған автор 1916 жылғы көтеріліске алыпқашпа сөзді басты себеп санайды. Байырғы халық переселендерді тонауға бейімдік танатыпты. Оның пайым-тұжырымы мынадай: «Мощным катализатором волнений стали слухи, многократно преувеличивавшие истинный масштаб событий. Среди

причин беспорядков было стремление местного населения грабить переселенцев, поземельные споры в связи с активной переселенческой политикой в регионе, налоговое бремя.

Трагическому развитию событий способствовали бездейственность местной администрации, расцвет коррупции, туземная феодальная знать (ханы, беки, манапы) и духовенство, преследовавшие свои интересы, а также внешние дестабилизирующие силы».

Қорыта айтқанда, XX ғасыр соңында академик М. Қозыбаев әшкерелеген 1916 жылғы көтеріліс төңірегіндегі мифтің жаны сірі екен. Аманатты атқару үшін әлі көп интеллектуалды тер төуге тура келеді.

Келесі миф 1917 жылғы Ақпан революциясының Қазақстан тарихындағы орны мен маңызына қатысты. М. Қозыбаев қазақ даласына революция әкелген жеті жақсылықты қадап-қадап көрсетеді. Оның төртеуі (жазалаушы отрядтардың кейін шақырылып алынуы, көтеріліске қатысқан қазақ азаматтарына кеңшілік жариялануы, босқын қазақтардың елге оралуы, шабылған қазақ отбасыларына мемлекеттік көмек көрсетілуі) 1916 жылғы оқиғалармен астасып жатты. Қалған үшеуі Алаш қозғалысымен, зиялы қауым тарихымен, демократиялық үдеріспен байланысты. Кеңестік тарихнамада 1917 жылғы буржуазиялық-демократиялық революция жартыкеш, шала туған, пайдасынан зияны басым оқиға мәртебесімен бағаланатын. Қайта бірінші орыс революциясына жағымды басымдық беретін. Академик ағамыз тарихи әділеттілікті қалпына келтіруді аманаттады. Біздің ойымызша, Ақпан революциясының себебі мен салдарын дұрыс тиянақтау ғана ғасырлар тоғысындағы Қазақстан тарихын тарқата талдауға мүмкіндік береді.

Бесінші миф – Қазан революциясының заңдылығы – большевиктер өктемдігімен түзілді. 1917 жылы Ресей жұмысшы табы елдегі саяси билікті қолына алуға даяр емес еді деген Г.В. Плехановтың пікіріне қосылған М.Қозыбаев социализм қазақ даласына жоғарыдан қондырылды деп қорытындылады. Әкелген нәтижесі де жан шошытарлық болып шықты: «қазақ ұлтын қансыратты».

Иә, социалистік революцияның қазақтарға жат, түсініксіз құбылыс екені рас. Соны кемел ғылыми ізденіспен дәйектейтін уақыт келді. Мақсатқа жету үшін бірінші кезекте Алаш партиясының, Алаш Орда үкіметінің, Түркістан мұхтариятының жеңілу себептерін ашу керек. Қалың бұқараның, ұлт зиялылары мен буржуазиясының миссиясындағы және өзара ықпалдастығындағы қайшылықтарды, кемшіліктерді, жаңсақтықтарды дөп басып табу алдағы күндердің еншісінде. Ең бастысы – социалистік революцияны заңдылық, заңды құбылыс ретінде дәлелдеуге мәжбүрленген тарихшылар қауымы бүкіл социалистік құрылыстың тарихын тоталитарлық өктемдік тұжырымдамасы аясында жазбасқа шамасы қалмады. Миллиондардың өмірін жалмаған ашаршылық азық-түлік тапшылығы деген, қазақтардың ана тілін ұмыта бастауы халықтардың жақындасуы деген жылтыр сөздермен рәсімделді. Қансыраған қазақ халқын еш қымсынбастан социализм бақытына бөленген халық деумен ақиқаттан алшақ пайым санаға тықпаланды. Ендеше, Қозыбаев көрсеткен бағытпен жүріп, дұрыс жол таба білу – бізге серт.

6-шы мифті жою – қазақтың ұлттық болмысын қалпына келтіру деген сөз. Ол мемлекеттік тілді шын мағынасында мемлекеттік деңгейге көтерумен, рушылдық, жершілдік, жемқорлық тәрізді кереғарлықтарды санадан, іс-әрекеттен ығыстырумен, Қазақстан халқының бірлігін және бірегейлігін нығайтумен қалыптасады. Тап қазір ұлттық тарихнамада М. Қозыбаев бекерлеген ұлтшылдықпен айыптау жоқ. Есесіне ұлтсыздық көзге түсуде. Ең ауыры – бүгінгі қазақ өзін-өзі іздеген, қилы тағдырмен этникалық сәйкестігі шайқалған халық. Аты да, заты да бір қазақ өркениеттік, тілдік, рухани т.б. ұстанымдары тұрғысынан қаншаға бөлініп кеткенін көзбен көріп, жүрекпен сезініп отырмыз. Ал енді соларды санап көрейікші: 1. Бар болмыс-бітімімен нағыз қазақ қалпындағы қазақтар бар. Сақтардан жеткен мұра, байырғы түркілердің нақыл сөздері, Қорқыттың күйлері, Ақан, Біржан, Шәмшінің әндері бұларға асылдың сынығындай. 2. Кешегі өктем империяның, яғни Ресейдің сойылын соғып жүрген қазақтар аз емес. Мұндайларды Шер-аған: «Ұлы империяның улы жемісі» деген еді. 3. Тілі, ділі орыстанып кеткенмен халқына бүйрегі бұратын қазақтарды қаперден шығармағанымыз жөн. Бұлардың бір бөлігіне ұлтжандылық сезім

тән. Қазақша сыңар жол өлең жазбаса да О.Сүлейменовты кім орыс ақыны дей алады? 4. Жаһанданудың салмағына жаншылып, Америкаға, Батысқа шыбындап бас изейтін, өзінікіне мұрынын шүйіретін қазақтар шықты. 5. Басқа діннің ықпалына түсіп, не ол емес, не бұл емес қазақтар саны өсіп келеді. Білетіндердің айтуына қарағанда, бұлардың қарасы жарты миллионнан асып түсіпті. 6. Тарихи Отанына сағынышпен жеткенде бауырларының өзін де, сөзін де түсінбей, айран-асыр күйге түскен оралмандар үлкен қауым. 7. Жүзге, руға, жерге бөліну сияқты дерттен айықпаған "ортағасырлық" қазақтар арамызда жүр. 8. Жекешелендіру мен нарықтан қарқ болған "жаңа қазақтар" да этникалық сәйкестігімізді әрлендіре бермейді.

«Алтау ала болса, ауыздағы кетеді», деген екен бабаларымыз. Ал ондайлар алтаудан да көп болғандықтан жеріміздің асты-үстіндегі байлық шетел асып, қулығы мен сұмдығын асырғандардың қанжығасына байланғаны айтудай-ақ айтылды. Бұл – бір.

Екіншіден, этностың өз ішіндегі ала-құлалық ұлттың, мемлекеттіліктің болашағына қатер туғызбай қоймайды. Алғашқыда ұлттық тұтастықтан, сонсоң мемлекетінен айрылудың әкелер қасіретін – бек ұлдардың құл болатынын, пәк қыздардың күң болатынын осыдан 13 ғасыр бұрын Күлтегін тасына қашап жазған байырғы түркілердің даналығына қалайша бас иемейсіз. Кеңестік жылдары Күлтегіндей дананың айтқаны басымыздан өткені рас қой. Ендеше Елбасымыз Н. Назарбаевтың: «Қазақтың сана-сезімі өткендегі, қазіргі және болашақтағы – тарихтың толқынында өзінің ұлттық «МЕН» дегізерлік қасиетін түсінуге тұңғыш рет енді ғана мүмкіндік алып отыр... Бірақ бұл мүмкіндік қана: ол шындыққа, тек қазақтардың ғана емес, барлық қазақстандықтардың жаппай санасына орныққан фактіге айналуы қажет», деп жазуында өмірлік мәні бар шындық жатыр.

Тарихнамадағы 7-ші мифтің туу себебін М. Қозыбаев кеңестік Қазақ автономиясының құрылуынан, шашылған қазақ жерінің жиналғанынан көреді. Бірақ ұлттық мемлекет құрылмады. Академиктің пайымдауынша, Кеңес өкіметі ұлт мәселесінде жарты жолда тоқтады, территориялық ұлттық автономия, кейін одақтас республика құрды, бірақ ол декоративті мемлекеттік құрылым дәрежесінде қалды.

Кеңестік Қазақ мемлекетінің «қуыршақ мемлекет» мәртебесімен өмір сүргенін тәуелсіздік тұсындағы мемлекет құрылысы тәжірибесін, басқа да үдерістерді алға тартумен тиянақтаған жөн шығар. Бәрі салыстырумен танылады. Мәселен, тәуелсіздіктің 25 жылы ішінде адам құқына байланысты 60 халықаралық-құқықтық акт Қазақстанда ратификацияланыпты, адам құқығы мен бостандығы бойынша 78 заң қабылданыпты. Біздің еліміз 8 мыңнан астам халықаралық договорлар мен келісімдерді бекітіпті, 70-тен астам халықаралық ұйымдарға мүшелікке кіріпті. Кеңестік дәуірде бұлар түсімізге де кірген емес. Демек, 7-ші мифті әшкерелеу жалғасын табуы керек.

8-ші екі миф бірін-бірі жоққа шығарады. М. Қозыбаев айтқандай, «бірі – бұл жылдарды шарықтау кезеңі десе, екіншісі – тоқырау кезеңі дегенді айтады. Бұл тартыс принципке негізделген. Егер біз бірінші мифті қостасақ, Кеңес өкіметінің құлауы кездейсоқтық болуын мойындаймыз. Ал, екінші миф тарихи процесті толығымен аша алмайды, шындықты бұрмалайды».

Өкініштісі – ұлттық тарихнамада екеуі де өмір сүріп келеді. Түптеп келгенде, соңғы екі мифке байланған «ақтаңдақтарды» жою ғылыми таным үшін, әсіресе «Қазақстан – 2050» Стратегиясын, «Ұлт жоспары: 100 нақты қадам» іс-шаралар дестесін, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жүзеге асыру үшін ауадай қажет.

Алаш көсемі Ә. Бөкейханнан жеткен мынадай аталы сөз бар: «Әр ұрпақ өзіне артылған жүкті жетер жеріне апарып тастағаны дұрыс, айтпегенде, болашақ ұрпағымызға аса көп жүк қалдырып кетеміз». Осы қағидаттың қапысыз айтылғанына қазақ елі толық отарланған 1865 жылдан бергі тарихқа көктей шолып қарасақ, көзіміз әбден жетеді.

Ең ауыр тағдыр 1971 жылғы революциядан кейінгі ширек ғасыр ішінде туғандардың маңдайына жазылыпты. Бұлар – нағыз тозақта туғандар. XX ғасыр басында 6 млн-ға жеткен

халқымыздан 1939 жылы республикада 3 млн-ға жетер-жетпес қана қазақ бар еді. Тозақта туып, жанкештілікпен тірі қалғаны әке-шешесінің бақыты десек, ат жалын тартып, азамат атанғаны, шынтуайтына келгенде, қазақ ұлтын сақтап қалғандар.

М. Қозыбаев кейініректе сол күндері былайша есіне алған екен: «Бізге үйдің бір бұрышы тиетін, іргесі сыз, тіпті жаз айларында дымқыл тартып тұратын. Сығырайған терезелерді сыртынан шөппен, қармен жауып, жылуды сақтауға тырысатынбыз. Мен осындай өмірден қалай тірі қалғанымға әлі күнге таңғаламын». Тоталитаризмнің қызығы мен шыжығын аз көрмеген ол тарихшы-ғалым ретінде ғасыр жүгін арқалады. Бөкейханның өлшемімен келсек, өзіне артылған жүкті тәуелсіздік тұсында жетер жеріне апарып тастаған бақытты жанның бірегейі. Академиктің аманаты ХХІ ғасыр тарихшыларының мойнында. Ұрпақтар мен идеялар сабақтастығы үзілмеуі керек. Мұнсыз даму жоқ.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ ШЕКАРАЛЫҚ КЕЛІССӨЗДЕР МӘСЕЛЕСІ

Әбубәкірова Ә.П.

Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты 2 – курс магистранты

Аңдатпа. Мақалада ең алғашқы ресми шекаралық келіссөз болып табылатын, Ресей мен Қытай арасындағы және тәуелсіз Қазақстан мен Қытай арасындағы келіссөздерге нақты тоқталып, қарастырылған. 300 жылдан астам уақыт аралығында жүргізілген шекаралық келіссөздердің әр қайсысының ерекшеліктерін көрсету мақсатында жеке – жеке аналитикалық талдау жүргізілген. Әр келіссөздердің артықшылықтары мен кемшіліктері және келіссөз барысында жіберілген қателіктер де көрсетілген.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, Ресей, Қытай, келісім, келіссөз, шекара, территория.

ПРОБЛЕМЫ И ИТОГИ ПЕРЕГОВОРОВ ПО ФОРМИРОВАНИЮ КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКОЙ ГРАНИЦЫ

Әбубәкірова Ә.П.

Аннотация. В статье, рассматриваются первые официальные пограничные переговоры между Китаем и Россией также о переговорах между Китаем и независимым Казахстаном. Приведена специфика состоявшихся пограничных переговоров на протяжении более 300 лет, с их кратким аналитическим анализом. Показаны преимущества и недостатки политического диалога каждой из заинтересованных сторон, рассмотрены ошибки допущенные в ходе переговоров.

Ключевые слова: Казахстан, Россия, Китай, соглашение, переговоры, граница, территория.

PROBLEMS AND RESULTS OF NEGOTIATIONS ON FORMATION OF THE KAZAKHSTAN-CHINESE BORDER

Abubakirova A.P.

Abstract. In an article considered first official border talks between China and Russia are also on the negotiations between China and the independent Kazakhstan. For over 300 years, given the specificity of each of the border negotiations with the analytical analysis. The advantages and disadvantages of each negotiation and mistakes made during the negotiations.

Keywords: Kazakhstan, Russia, China, agreement, negotiations, border, territory.

Қазақстанның территориясы алты ғасырдан бері қазақ халқының өмір сүріп келе жатқан этно – территориясы болып табылады. Бүгінгі таңда аумағының үлкендігі бойынша дүние жүзінде 9 – орынды алатын Қазақстан Республикасының жер көлемі бұдан да үлкен болуы немесе бұдан да кіші болуы мүмкін. XV – XX ғасырлар аралығындағы Қазақстанның территориясының бірде ұлғайып, бірде кішірейіп отырғаны баршамызға тарихтан мәлім. Сол территорияны бекітудегі шекара мәселесі қай елде болмасын, қай кезеңде болмасын өз өзектілігін жоғалтпаған мәселелердің бірі болып табылады. Бүгінгі таңдағы мемлекеттердің өз алдына жеке ел, жеке мемлекет болып отырғандары да сол шекара мәселесімен тікелей байланысты. Егер ел тәуелсіз бірақ шекара бекітілмесе, өзге мемлекеттер тарапынан түгел мойындалмаса, ондай тәуелсіздіктен береке болмайтыны белгілі. Осы мақсатта Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев ең алдымен, көршілес мемлекеттермен арақатынасты, яғни шекаралық мәселелерді шешуге кірісті.

Оның ішінде алғашқысы да, қиыны да Қытай Халық Республикасымен жасалған келіссөз. Қытаймен шекара КСРО кезінде де өз шешімін таппаған болатын. Сол себепті де Қазақстан мен Қытай мәселесі айтарлықтай қиындық туғызған болатын. Негізінен Қазақстан мен Қытай шекарасының айқындалуының тарихы кемінде үш ғасырдай уақытты алып жатыр. Ал, қағаз жүзінде, яғни, құжат күйінде рәсімделе бастауының өзі 190 жылдан асты.

Қазақ хандығы құрылғанғы дейін оның негізін қалаушылар оңтүстік – шығыс шекарасы бойынша қытайлықтармен келісім жүргізбеген. Тарихтан белгілі, б.з.б. 127 – ші, 121 – ші және 119 жылдары қытайлықтар мен ғұндардың арасындағы ең жойқын соғыс болады. Б.з. 73-ші, 86-шы және 91 жылдары болған қан төгісті шайқаста Аспан асты елі жеңіп шығады. 751 жылы Самарқанд түбінде қытайлар мен арабтар соғысады және осыдан барып Жоңғар хандығы құрылады. Бұл хандық Ресейге айтарлықтай қиындық туғызған жоқ. Қайта Қытай мен Ресей арасындағы буферлік зона ретінде болды. Жоңғар хандығының көрші мемлекеттерге басқыншылық жорықтар жасауы, алым – салық төлетулері де қазақ жүздерінің Ресейге қосылу үдерісін тездетті [1.42-43]. Қазақстан Ресейге қосылғаннан кейін оңтүстік және батыс шекаралары патша жарлығы бойынша әкімшілік аймақтарға бөлінді, бірақ көрші елдермен ешқандай да келісімшарттар жасалынбады. Алғашқы рет шет мемлекеттедің ішінде халықаралық деңгейдегі акт Қытаймен жасалынған болатын. Ресей негізгі күшін ұзақ уақыт бойы оңтүстік және батысындағы шекараларға жұмылдырды. Бұған себеп Қара теңізге шығу үшін жеті жылдық соғыс болатын, осыдан Ресей Орта Азияға көп нәрсе істей алмады. Бірақ, өзінің солтүстік – шығыс және солтүстік Қазақстанның шекаралық сызықтарын бекіте отырып, қазақ руларын тыл жұмыстарына қатыстырды және жоңғарлардың агрессивті шабуылдарын тоқтатты. Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін, алғашында Алтай мен шығыс Жетісудағы қытайлардың көшіп – қонына тыйым салынды, кейін олардың барлығы Синь-цзян территориясына қоныс аудартылды. Осыдан барып алғаш рет мемлекеттік шекара сызығы сызылып, келіссөздер мен келісімшарттар жасалынды.

Қытай мен Ресей арасындағы шекара әлемдегі ең ұзын шекара екені белгілі. Оның ұзындығы – 7520 километр. Шекараны анықтауда Ресей, Қытай және Корей мемлекеттерінің түйіскен жері Тумыньцзян өзенінен Шелек өзенінің сағасынан Арғұнға құяр жеріне дейін 4375 км құраған. Шекараны бекіту үшін он төрт келісімшарттар, өзге екі жақтың акттерімен 1689 – 1915 жж. дейін бекіткен [2.19].

Қазақ жері Ресей империясының құрамында болған кезде Ресей мен Қытай арасындағы мемлекеттік шекара алғаш рет заңды тұрғыдан құжатталған. Оның өзі Ресей мен Цин империясының Орталық Азиядағы геосаяси мүдделеріне тікелей байланысты. Сол тұста Жетісу жеріне төрт жақтан бірдей дәмелілер шыққан. Бұл құйқалы аумаққа осы жердің байырғы иесі ретінде қазақтар, жердің біраз бөлігін нақты басып алған Қоқан хандығы, Жоңғарияны жеңген, сөйтіп, оның қол астындағы аумаққа иелік етуге құқымы бар деп санаған Қытай, қазақ хандарынан орыс мемлекетіне адалдыққа ант қабылдаған Ресей таласты [3.85]. Осындай жағдайда Ресейдің де, Қытайдың да сол жердегі өздерінің иеліктерін таңбалайтын шекаралық шептерді белгілеп алуға мүдделі болуы заңды еді. Оның үстіне қазақ жерінің Қытай жақ беті де тыныш емес болатын. Шыңжаңдағы бітпейтін де қоймайтын ұлттық көтерілістерден қажыған Қытай да Іле өлкесіндегі шекарасын заңдастырып алуға ықылас танытты.

Ресей мен Қытай арасындағы ең алғашқы келіссөз Нерчинск келісімі Ресей мен Цин империясының арасында жасалған алғашқы келісім. Бұл келісімге 1689 жылғы тамыздың 27-сінде қол қойылды. Бұл келісімнің жасалуының себебі — Приамурье аймағы үшін болған Ресей - Мәнжу шекара қақтығыстары болды. Қол қоюшылар — Цин императорының атынан Соңғотү, орыс патшалары І - ші Петр және V - ші Иванның атынан — Федор Головин болды.

Осы келісім бойынша, Ресей Жапон теңізіне шығу үшін өзіне жер алмайтын болып міндеттелді және Қытайда орнаған Цин мемлекетімен сауда-саттық қатынастарын орнатты. Орыстың Қытай мен Ресейдің арасындағы даудың себебі болған Албазин бекінісінің тұрғындары

шығарылып, бекіністің өзі қиратылуға тиісті болды. Екі елдің арасындағы шекара Становой жотасы мен Аргун өзені бойынша орнатылды.

Келіссөздердің басы – қасында болған екі аудармашы — Жан-Франсуа Гербильон және Томас Перейра келісімді үш тілге — орыс, мәнжу және латын тілдеріне аударды, бірақ олардың арасында елеулі айырмашылықтар болды. Келісімнің ресми қытайша аудармасы болған жоқ [4. 5-7].

Орыс-қытай арасындағы сауда мәселесі жөнінде жүргізілген келіссөздер орыс - цин қатынастарын әрі қарай шиеленістіріп жіберді.

Цин патшалығы Ресей Империясының Халха жеріне енуін тоқтату мақсатымен бірнеше шаралар қолданды:

Солтүстік Моңғол жеріне Қытай мемлекетінің саудагерлері үшін жол ашылды, мұнда Ресей Империясы саудагерлерін қуу, Халханы Қытай рыногына сай қайта құру мақсаты көзделді. 1689 жылғы Нерчинск келісім - шартын бұзып, моңғол халқына Ресеймен сауда жасауға тыйым салынды [5.7-8]. Бірақ бұл шара жүзеге аса алмады: орыс-моңғол сауда қатынастары одан әрі дами берді.

Жасалған әрекеттердің нашарлығы, Жоңғар хандығымен қатынастардың сууы Цин Императоры Кансидің келесі әрекеттерге итермеледі: Ресей Империясы саудагерлерінің Солтүстік Моңғол жерлеріне енуін тоқтату мақсатында манчжурлықтар орыс керуендерінің Пекин қаласына келуіне тыйым салынады. Ресей-Қытай сауда қатынастарын қайта қалпына келтіру мақсатында 1727 жылы Пекин қаласына Л. Измаилов бастаған миссиясы келіп, бұл миссия саяси мәселелерді шешуге өкілеттіліктің болмауынан миссия сәтсіздікке ұшырайды. Бұл миссия Мәскеудің мүддесін анық көрсетті, яғни Ресей Империясы Солтүстік Моңғолиядағы өз үстемдігін сақтап, Қытай мемлекетімен сауда қатынастарының әрі қарай дамуын көздеді. Ресей өз дегенінен қайтпай, мақсатына әрі қарай ұмтыла бастады.

Ресей Империясымен сауда қатынастарының үзіп, Цин мемлекеті үлкен қателік жіберді. Бұл қателік салдары өте ауыр болды деуге болады:

Ресей Империясы үкіметі аймақтағы шектелген саясатын тоқтатты, себебі орыс-қытай керуендік сауда өз жұмысын тоқтатты. Мұны пайдаланған Ресей көп ұзамай қажетті шараларын қолданыла бастады:

1772 жылы Жоңғар хандығына Ресейден Унковский миссиясы жіберіледі, бұл миссияның мақсаты Жоңғар мемлекетінің Ресей Империясы құрамына енуі, яғни ресей -жоңғар келісім - шартын жасау еді [6.158].

Әрине сол уақыттағы Ресей Империясының патшасы Петр I орыс - жоңғар шартының нәтижесінде кемінде Ресей-Қытай қатынастарының шиеленісіп кету, тіпті соғысқа да алып келу қаупін болжай алды. Ресей Империясы өз жерлерінен айырылып қалудан қорықпады. Әрине Цин Империясының Ресейге деген қысымы жайлы әңгіменің де болуы мүмкін емес еді.

Бірақ Цин Империясының патшасы Кансидің өлімі орыс-жоңғар қатынастарының алыстап кетуіне алып келді. Сонымен қатар орыс-цин байланыстары да біртіндеп үзіле бастады. Осының салдарынан Ресей Империясы Қытаймен сауда байланысын жақсарту, шекара мәселесін шешу мақсатымен 1725 жылы Қытайға I Екатеринаның бұйрығы бойынша С. Рагузинский – Владиславич бастаған елшілігін жібереді [7.10].

Ұзаққа созылған келіссөздер нәтижесінде әуелі 1727 жылы 20 тамызда Бурин трактаты, сонан соң Кяхтинск келісімшарты дүниеге келеді.

1727 жылғы Кяхтинск келісімшарты 1689 жылы Нерчин келісім – шартында болған оқиғалардың нақты қайталауы болып шықты деуге болады. Бір өзгешелігі мұнда әскери қақтығыс, қантөгіс болмады. Бурин трактатының нәтижесінде Ресей империясы Урянхай өлкесін, Косогол мен Далай-нор өзендер аймағын берді. Жауап ретінде Цин үкіметі орыс-қытай сауда керуендерін қайта қалпына келтіріп, орыс керуендерінің санын 200 адамға жеткізіп, әрбір 3 жыл сайын керуендердің жүруіне келісті. Мұнда орыс пен жоңғар керуендерінің мөлшері теңестірілді.

Сонымен қатар Цин үкіметі Ресей Империясы саудагерлеріне орыс-халха шекарасындағы екі аймаққа: Кяхта мен Цурхайту (Маймайчене) жерлеріне сауда жасауға мүмкіндік берді [8.11]. Осының нәтижесінде Цин Империясы Моңғол жерлерінен Ресейдің кетуіне қол жеткізді. Мұнда Циндіктер еш нәрсе жоғалтқан жоқ деуге де болады. Олар Ресей Империясымен сауда қатынасын да дамытып, Орыстардың шекаралас жерлеріне ықпал етуге де мүмкіндік алды.

1758 жылы Қытай Жоңғар хандығын талқандайды, жүз мыңдаған ойраттар қырылады. Енді Ресей үкіметі Байкалдан Тобылға дейінгі шекараны «қайта қалпына келтіруді» талап етті. Жер дәмеленген Ресей Қытаймен келісіп, жаулап алған жерлері мен Синцзянның (Жаңа шекара) территориясын Ресейдің қатысуымен анықтады.

Мемлекеттер арасындағы қатынасты реттейтін Ресей мен Қытайдың арасындағы құжат 1851 жылы 25 шілдеде Іле қаласында өткен кездесуде Орта Азиядағы сауда жолдары Құлжа мен Чугучакты ашу туралы келісімге қол қойды. Онда шекара туралы мәселе қозғалмады бірақ, бұл екі жақ өзара талаптарының шешілуінде дұрыс роль ойнады, яғни, көрші аралық сауда «тек екі державаның достығы үшін» ашылды [9.26].

«Достық қатынастың» дамуы Ресейдің Зайсан өзенінің шығысына және Іле өзеніне, Іле Алатауының оңтүстігіне жылжуына еш кедергісін келтірмеді. 1847 жылы Аякөз, Қапал бекіністері, 1854 жылы Верный бекіністері салынды. Ресейдің бекіністерді салудағы мақсаты Қытайға қарсы тұру және Қоқан хандығына қарсы күрес жүргізу, езілуші Оңтүстік Қазақстан тұрғындарына және қырғыздарға солтүстіктен арашалаушы болу үшін салған. Және бұл Ұлы жүз бен қырғыз руларының Ресей бодандығын қабылдауын тездетті.

Осыдан кейін шекара мәселесі жөнінде Айгун келісімшарты жасалды. Айгун келісімшарты – 1858 жылғы орыс-қытай шекарасы мен сауда мәселесі жөніндегі келісімшарт. 16 мамырда Амур өзенінің оң жақ жағалауындағы Айгун қаласында жасалынды. Ресей Империясы жағынан Шығыс Сібір генерал-губернаторы Н.Н. Муравьев қол қойса, Қытай мемлекеті жағынан ірі қолбасшы И Шань қол қойған болатын. Келісімшартқа сай «Амур өзенінің сол жақ жағалауы, Аргуннан бастап, Амурдың теңізге құятын жеріне дейін» Ресей Империясының жері болып есетелінсе, «оң жақ жағалауы, Уссури өзенінің төменгі ағысына дейін Қытай Империясының жері болатын болды. Уссури өзенінен теңізге дейінгі жерлер жөніндегі Уссурийск аумағы мәселесі ашық болып қала берді [10.15]. Бұл жерлер екі жаққа да ортақ жерлер болып есептелінді. Уссури, Сунгари, Амур, ортақ иелікте болып қала берді, ал шетелдік кемелердің бұл өзендер бойымен жүзуіне тыйым салынатын болды. Айгун келісімшарты Ресей Империясына 1689 жылғы Нерчинск келісімшарты бойынша берілген жерлер түгелімен берді.

Айгун келісімшарты 1860 жылғы Пекин келісімшартымен толықтырылды. Пекин келісімшартында Ресей Империясына Уссурийск аймағы кіретін болды [11.113].

Ұлы Ресей Империясының 37 губерниясының бас билеушісі, император Александр Николаевичтің сенімді өкілі, генерал-лейтенант Николай Муравьев және ұлы Дайцин мемлекетінің генералы, Амурлық қолбасшысы, князь И Шань, көпшіліктің келісуімен, екі мемлекет арасындағы мәңгілік достық үшін, екі ел азаматтарының пайдасы үшін мынаны бекітті:

Амур өзенінің сол жақ жағалауы, Аргуни өзенінен бастап, Амур өзенінің теңізге құятын жеріне дейінгі жерлер Ресей Империясының иелігі болсын, Уссури өзенінің төменгі жағалауы Дайцин мемлекетінің иелігі болсын. Уссури өзенінен теңізге дейін жатқан жерлер Ресей Империясы мен Дайцин мемлекеті иеліктері болсын. Амур, Сунгари, Уссури өзені бойымен тек ресейлік және дайциндік кемелердің жүзуге құқылы. Басқа да шетелдік кемелердің бұл өзендермен жүзеге құқығы жоқ.

Амур өзенінің сол жақ жағалауындағы Зей өзенінен оңтүстікке қарай, Хормолдзинь деревнясына дейін 48 мачжурлық тұрғынды сол жерде мәңгі қалдырып, оларға манчжур үстемдігін сақтап, оларға орыс халқының реніші мен қарсылығы болмасын.

Екі мемлекеттің достығы мен татуластығы үшін Уссури, Амур, Сунгари өзендері бойымен өмір сүріп жатқан халықтар арасында сауда жасау мүмкіндігін беру керек. Ал аталған жерлердің

билеушілері осы сауда қатынастарына өз үлестерін қосуы тиіс [12.88].

Ресей Империясының өкілетті елшісі генерал-губернатор Муравьев пен дайцин мемлекетінің қолбасшысы И Шань, көпшіліктің келісімі бойынша, келісімшарттың мәңгілік және нақты түрде орындалуы тиіс. Ол үшін орыс елшісі генерал-губернатор Муравьев, келісімшартты орыс және манчжур тілдерінде жазып, Дайцин мемлекетінің қолбасшысы И Шаньға тапсырды. Ал Дайциндік қолбасшысы келісімшартты манчжур және моңғол тілдерінде жазып, Ресей Империясының генерал - губернаторы Муравьевқа тапсырды [13.15-17].

Осы келісімшартта жазылған бағдарламаны екі мемлекеттің шекаралық бекет қызметкерлеріне хабарлануы тиіс болды.

Ресей – Қытай шекарасының Қазақстандағы бөлігі Хан – Тәңірі тауынан бастап Тянь – Шаньға дейін, Бұқтырма өзенінен Алтайға дейінгі шекараны анықтап, 9 құжатты бекіткен. Олардың біріншісі – 1860 жылы 2 қарашада «Ресей – Қытай шекарасын анықтауда Пекин қосымша келісімі, саудаға байланысты Құлжа дипломатиялық қатынасы» қабылданған. Бұл келісім шарт 15 тармақтан тұрады. Оның бастапқы екеуі екіжақтық маңызға ие болды. Біріншісі 1858 жылы 16 мамырдағы шығыс шекараға байланысты «Айгунь» келісімі болса, екіншісі батыс шекарасына байланысты болды.

1860 жылы 2 қарашада Қытайдағы орыс өкілі Н.П.Игнатъев пен Қытайдың ұлы князы Гун Пекинде қол қойған трактат Пекин шарты қабылданады. Ол 1858 жылы Айгун шартын және 1858 жылы Тяньцзинь орыс - қытай шартын толықтыра түсті. Трактат бойынша Ресей мен Қытай арасындағы шығыс және негізінен батыс шекара шептері белгіленді. Уссури өңірінің оң жақ жағасы Ресейге, сол жақ жағасы Қытайға қарады, басқа шекара Сунгача өзені, Ханка көлі, Беленхэ өзені бойларымен, Корея шекарасына дейін Тумыньцзян өзенінің бойымен белгіленді. Орыс - қытай сауда қарым - қатынасының тәртібі анықталды. Екі жақ консілдармен алмасуға, Орыс үкіметі өз консулын Ургада және Қашғарда ұстауға келісілді, дипломатиялық хаттар алысу тәртібі белгіленді [14.18-19].

Келесі, Петербург шарты — 1881 жылы Ресей мен Қытайдың Іле аймағындағы шекара мәселесін айқындауға арналған келісімі. Қытайдағы мұсылмандар көтерілісінің қол астындағы ұлт аймақтарына қанат жаюынан сескенген Ресей 1871 жылы қазақ жеріне жақын Іле аймағын басып алды [15.1-5]. Қытай Шыңжаңдағы көтерілісті басқаннан кейін Ресейге Ілені қайтару туралы талап қойды. Екі ел арасындағы ұзаққа созылған дипломат. келіссөздерден кейін 1881 жылы 12 ақпанда екі жақ Петербург шартына қол қойды.

Келісім бойынша орыс әскерлері басып алған Іле аймағы Қытай үкіметінің билігіне қайтарылды, тек Цин өкіметінің билігінде қалғысы келмейтіндерді орналастыру үшін деген желеумен Ресей Іленің батыс бөлігін иемденді. Іле халқына бір жыл ішінде Ресейге дүние мүлкімен кедергісіз қоныс аударуға рұқсат берілді.

Екі мемлекеттің Іле аймағындағы шекарасы Бежінтаудан басталып, Қорғас өзенін бойлай оның Ілеге құяр тұсына дейін созылып, одан қазіргі Алматы облысындағы Көлжат ауылының шығысын орап өтіп, оңтүстікке қарай Ұзынқаратауға дейін, ал қалған жері 1864 жылғы Шәуешек келісімінде көрсетілген сызықпен өтетін болды. Алайда қазақтардың бұрынғысынша жайлау мен қыстауларын ауыстырып, көшіп-қонып жүруі Ресей мен Қытай шекарасында біраз қиындықтар туғызды [16.55-56].

Келіссөздер барысында патша өкіметі “жерлері дұрыс бөлінбеген қазақ рулары тұтасымен Ресей бодандығында болу керек” екендігін дәлелдеу арқылы, Зайсан мен Қара Ертіс аумағындағы шекараны Ресейдің пайдасына қайта белгілеуге қол жеткізді. Шекара сызығы Қара Ертістің Күйтін тауларынан Сауыр жоталарына қарай кесіп өтетін болды. Сондай-ақ Қоқан хандығы Ресейге қарағаннан кейін Ферғана облысы мен Шығыс Түркістан арасындағы шекара сызығы айқындалды. Осы келісімде белгіленген шекараны одан әрі айқындау шаралары 1882 — 84 жылдары жүргізілді. Бірақ өкінішке орай, шекараны айқындау кезінде шекара маңын мекен еткен қазақ пен қырғыз халқының жерлері бәрібір дұрыс бөлінбей, біртұтас халық екі мемлекет

аумағына бөлініп кетуге мәжбүр болды.

Петербург шартынан кейін екі мемлекеттің Орталық Азиядағы шекаралық иеліктерінің жалпы бағыты айқындалып, орыс - қытай шекарасының қалыптасуына мүмкіндік туды. Бұл Ресей мен Қытайдың Орталық Азияда әкімшілік-аумақтық биліктерін толық заңдастырып алуына жол ашты. Шыңжаңның шекарасы айқындалып, ол Қытайдың ажырамас бөлшегіне айналды. Ресей империясының ұлт аймақтарындағы аумақтық шептері айқындалып, әкімшілік және шекаралық мәселелерін реттеуге жағдай туғызды.

Осы келісімнен кейін Қытайдың бірнеше қаласында Ресей өз консулдықтарын ашты және Іле, Тарбағатай аймақтары мен Қашқар, Үрімжі қалаларында салық төленбейтін сауда жеңілдіктерін алды. Бекітілген келісімшарт мәтіндері 1881 жылы 19 тамызда алмасылды [17.16].

1882 жылы Петербург шартына сәйкес шамамен 70 мыңдай ұйғырлардың, дұңғандардың, қазақтардың Ресейдің билігін бейбіт түрде қабылдайды. Сол оқиғалар тұсында экономикалық тұрғыдан да, әскери тұрғыдан да анағұрлым күшті Ресей империясының шекара белгілеу кезінде талай жерде белден басып жібергені, тіпті шекараны Қытай жағына қарай 10-15 километрге дейін жылжытып қоюға дейін барғаны белгілі. Әсіресе, 1917-1922 жылдардағы азамат соғысы кезінде мемлекеттік шекара қараусыз қалып, шекаралық бағаналар жойылған. Мысалы, Мақаншы мен Алакөл маңайында 20 шекара белгісі құртылып, бұл кейіннен кеңес шекарашыларына Қытай аумағына біраз жерге дейін сұғына кіруге мүмкіндік берген. Панфилов ауданындағы Қорғас өзенінің бастауы жағында, Алакөл ауданындағы Сарышілде өзенінің тұсында шекара Қытай жеріне едәуір жылжытылып жіберілген. Осы және өзге де әр түрлі мәселелер болды. КСРО мен ҚХР - ның арақатынастарының шиеленісуіне байланысты бұл мәселеде бірінші орынға шығып отырды. «Таслас территориялар» мәселесі 1969 жылы пайда болды. Талас территориялар КСРО жағынан емес, ҚХР жағынан қойылып отырғанын атап өту керек, яғни, Қытай өзінің жан – жанындағы ұсақ мемлекеттерді жұта бастады. Бұл КСРО мен Қытайдың территориялық таластары болатын [18.98].

КСРО ыдырағаннан кейін шекара мәселесі Ресей мен Қытай Халық Республикасы және Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан арасында жаңа қарқынға ие болды.

Еліміз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев Сыртқы істер министрлігіне, басқа да мүдделі министрліктер мен ведомстволарға елдің бірлігін және аумақтық тұтастығын қамтамасыз ету үшін шекаралас мемлекеттермен Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасын заңды түрде ресімдеу үдерісін бастауды тапсырды. Өйткені, шекара мәселесін түпкілікті шешкенге дейін кез келген шекаралас мемлекеттің біздің елімізге аумақтық талап қою мүмкіндігі сақталатын еді.

1991 жылға дейін Қытаймен байланысты келіссөздерді кеңестік үкімет делегациясы жүргізіп келсе, Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің «Қытай Халық Республикасымен қазақ-қытай шекарасы маңында әскери саладағы сенімді нығайту әрі қарулы күштерді өзара қысқарту жөніндегі келіссөздер туралы және шекара мәселелері жөніндегі келіссөздер туралы» 1992 жылғы 17 шілдедегі № 607 қаулысының негізінде Қазақстан өз делегациясын жасақтап, Қытаймен шекара мәселелері жөніндегі келіссөздерді егемен ел ретінде қолға алды. Қазақстан - Қытай арасындағы шекараны анықтау мәселесі 1992 жылы басталып 1998 жылы аяқталды. Бұл мәселе 1992 жылы ҚР премьер - министрі С. Терещенконың Қытайға сапары кезінде, 1994 жылы ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің төрағасы Ли Пэнның Орта Азия мемлекеттеріне сапары барысында, 1996 жылы Цзян Цзяминнің, 1997 жылы Ли Пэннің Алматыға сапары кезінде, сол сияқты Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылы ақпандағы және М. Балғымбаевтың 1997 жылы мамырдағы Қытайға сапарында, сондай-ақ Цзян Цзяминнің 1997 жылы қыркүйектегі Алматы сапарларында талқылады. Осы кездесулердің нәтижесінде 1997 жылы 29 қыркүйекте «Қазақстан - Қытай» арасындағы шекара мәселесіне байланысты «қосымша келісімге» қол қойылды [19].

Қосымша келісім бойынша, Чогон-оба және Баймұрза аймағында ҚР Сауыр қыратының оңтүстік бөлігі Чогон-оба өтпеліне дейін, Жүрек және Чогон-оба, Керегенты өзендерінің бір бөлігі

(жалпы ұзынд. 442 шаршы км.) Қытай-Адырбай және Талдыойрық өзендерінің жоғарғы ағысы, Баймырза өтпелінің Тарбағатай қыратының оңтүстік бөлігі (ұзынд. 187 шаршы км.), Сарышөлді аймағында Қазақстанға 95 шаршы км. жер Сарышөлді өзенінің сол жақ бөлігі, Шопак өтпеліне дейінгі жер берілді. Қытайға — Сарышөлді өзенінің оң жақ бөлігі берілді. Жалпы ұзындығы 220 шаршы км. Сонымен талас бөліктердегі 944 шаршы км. жердің Қазақстан 537 шаршы км. (56,9%), Қытай 407 шаршы км. (43,1 %) екі жақ заңдастырды [20.236].

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы келіссөздер нәтижесінде Қазақстан - Қытай мемлекеттік шекарасының өту сызығын және оның жергілікті жерде шекаралық белгілермен белгіленуін нақты анықтап әрі егжей - тегжейлі сипаттап берген халықаралық шарттар жасалды, олар:

1. Қазақстан - Қытай мемлекеттік шекарасы туралы Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы 1994 жылғы 26 сәуірдегі келісім;
2. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы Қазақстан - Қытай мемлекеттік шекарасы туралы 1997 жылғы 24 қыркүйектегі қосымша келісім;
3. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы Қазақстан - Қытай мемлекеттік шекарасы туралы 1998 жылғы 4 шілдедегі қосымша келісім;
4. Қазақстан Республикасы, Қытай Халық Республикасы және Ресей Федерациясы арасындағы Үш мемлекеттің мемлекеттік шекараларының түйісу нүктесін айқындау туралы 1999 жылғы 5 мамырдағы келісім;
5. Қазақстан Республикасы, Қытай Халық Республикасы және Қырғыз Республикасы арасындағы үш мемлекеттің мемлекеттік шекараларының түйісу нүктесі туралы 1999 жылғы 25 тамыздағы келісім.

Қытаймен мемлекеттік шекараны демаркациялау процесін Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы Қазақстан -Қытай мемлекеттік шекарасы туралы 1994 жылғы 26 сәуірдегі келісімнің 4 - бабына сәйкес екі елдің Үкіметтерімен құрылған Қазақстан - Қытай бірлескен демаркациялық комиссиясы жүргізді [21].

Демаркациялық жұмыстары алты жұмыс топтарымен 1996 жылғы шілдесінен бастап 2001 жылғы желтоқсанына дейін жүргізілді және 2002 жылғы 10 мамырда Бейжің қаласында Қазақстанның Сыртқы істер министрі Қасымжомарт Тоқаев пен Қытайдың Сыртқы істер министрі Тан Цзясюаньнің Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекарасының сызығын демаркациялау туралы Хаттамаға қол қоюымен аяқталды. Екі елдің арасындағы шекараларды делимитациялау туралы келіссөздер 1992 - 1998 жылдары өтіп, демаркация 2002 жылы толығымен аяқталды.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы шекара мәселесі алғашында Қазақстан Ресейдің құрамында болған кезеңде елдің қауіпсіздігімен қатар, сауда мәселесін шешу және шекаралық жерлерді бекіту мақсатында жүргізілген. Шекараны анықтау айтарлықтай оңай шаруа емес. Анықтау барысында көзге көрінетін, сонымен қатар көзге көрінбейтін қателерде кетіп жатады. Сол кеткен қатаеліктерді түзету мақсатында және алдыңғы жасалған шарттардың қажеттілігіне қарап, оларға өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп отырған.

Бүгінгі таңда Қазақстан - Қытай мемлекеттік шекарасының жалпы ұзақтығы 1783 км, оның ішінде құрлық шекарасы 1 215,86 км, су шекарасы 566,89 км. Шекара сызығы 688 шекаралық белгілермен белгіленген, оның ішінде 346 белгі Қазақстан тарапымен орнатылған. Қытаймен шекаралас 15 мемлекеттің ішінде Қазақстан Қытай үкіметінің келісімімен 100 пайыз шекара аумағын тиянақтап алған жалғыз мемлекет болып табылады. Бүгінгі таңда екі елдің арасында «Қорғас» шекара кедені жұмыс істеуде. Қазақстан территориясы арқылы «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» ірі автомагистралі өтеді. Бұлда Қазақстан экономикасының дамуына өз үлесін қосуда. Қытаймен сауданы дамыту мен екі елдің транзиттік әлеуетін арттыруды көздеген аса ауқымды жобаның жалпы құны – 385 млрд. теңгені құрайды. Қытай орталықтың өзіне тиесілі бөлігінің

құрылысын аяқтаған. Ал Қазақстан тек 2018 ж. аяқтауды жоспарлап отыр. Қазақстан мен Қытай екі ел арасындағы мәңгілік достықты өзара жалғастырып, дамытушы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Лещев Е.Н. Причины создания Семиреченского казачьего войска // Военно – исторический журнал №11. – 2008. С.42-43.
 2. Прохоров А. К вопросу о китайско – советской границе. Москва, 2000. С. 420.
 3. Сыроежкин К.Л. Взаимоотношения Китая с государствами Центральной Азии// Казахстан- Спектр №1.- 2000. С.85.
 4. Ткаченко Б.И. Россия – Китай: восточная граница в документах и фактах. Владивосток: Уссури, 1999. С. 350.
 5. Ткаченко Б.И. Россия – Китай: восточная граница в документах и фактах. Владивосток: Уссури, 1999. С. 350.
 6. Ткаченко Б.И. Восточная граница между Россией и Китаем в договорах и соглашениях XVII – XX веков. Владивосток: Изд-во Дальневосток, 1998. С. 360.
 7. Ткаченко Б.И. Россия – Китай: восточная граница в документах и фактах. Владивосток: Уссури, 1999. С. 350.
 8. Ткаченко Б.И. Россия – Китай: восточная граница в документах и фактах. Владивосток: Уссури, 1999. С. 350.
 9. Русско – китайские отношения 1689 – 1916. Официальные документы [сб.] / Сост. П.Е. Скачков и В.С. Мясников. М.: изд-во вост. лит-ры, 2005. С. 245.
 10. Ткаченко Б.И. Россия – Китай: восточная граница в документах и фактах. Владивосток: Уссури, 1999. С. 350.
 11. Галенович Ю.М. Россия и Китай в XX веке: граница. М.: Изограф, 2001. С. 430.
 12. Гордеев Н.В. Проблемы приграничного сотрудничества России и Китая: история и современность. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2003. С.580.
 13. Ткаченко Б.И. Россия – Китай: восточная граница в документах и фактах. Владивосток: Уссури, 1999. С. 350.
 14. Ткаченко Б.И. Россия – Китай: восточная граница в документах и фактах. Владивосток: Уссури, 1999. С. 350.
 15. ЦГА РК Ф.21, оп.1, д. 51, л. 1-5, 46-48 об.
 16. Русско – китайские отношения 1689 – 1916. Официальные документы [сб.] / Сост. П.Е. Скачков и В.С. Мясников. М.: изд-во вост. лит-ры, 2005. С. 245.
 17. Плотников А.Ю. Формирование дальневосточной границы России в XVIII – первой половине XX вв. М., 2009. С. 340.
 18. Сафанов А.Ф. Uniforma границы. История и современность. М.: НИЦ «Еврошкола», 2009. С. 340.
 19. <http://www.mfa.kz/index.php/kz/aza-stanny-syrt-y-sayasaty/aza-stanny-yntyma-tasty-y/aziya-zh-ne-afrika-memleketterimen-atynastar/8-material-aza/66-aza-stan-respublikasy-men-ytaj-khaly-respublikasy-arysynda-y-atynastar>
 20. Токаев К.К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. Алматы - 2000. - С. 410.
 21. <http://www.mfa.kz/index.php/kz/aza-stanny-syrt-y-sayasaty/aza-stan-syrt-y-sayasatyny-zekti-m-seleleri/memlekettik-shekarany-delimitatsiyalau-zh-ne-demarkatsiyalau>
-
1. Leshchev E. N. The reasons of creation of Semirechensy Cossack army//Voyenno – the historical magazine No. 11. – 2008. Page 42-43.
 2. Prokhorov A. To a question of Chinese – the Soviet border. Moscow, 2000. Page 420.
 3. Syroyezhkin K. L. Relationship of China with the states of Central Asia//Kazakhstan-Range No. 1. - 2000. Page 85.
 4. Tkachenko B. I. Russia – China: eastern frontier in the dokmentakh and the facts. Vladivostok: Ussuri, 1999. Page 350.
 5. Tkachenko B. I. Russia – China: eastern frontier in the dokmentakh and the facts. Vladivostok: Ussuri, 1999. Page 350.
 6. Tkachenko B. I. Eastern frontier between Russia and China in contracts and agreements of the XVII-XX centuries. Vladivostok: Publishing house Dalnevostok, 1998. Page 360.
 7. Tkachenko B. I. Russia – China: eastern frontier in the dokmentakh and the facts. Vladivostok: Ussuri, 1999. Page 350.
 8. Tkachenko B. I. Russia – China: eastern frontier in the dokmentakh and the facts. Vladivostok: Ussuri, 1999. Page 350.
 9. Russko – Chinese the relation 1689 – 1916. Ofitsalny documents [сб.] / Сост. Item E. Jumps and V. S. Myasnikov. M.: publishing house вост. liters, 2005. Page 245.
 10. Tkachenko B. I. Russia – China: eastern frontier in the dokmentakh and the facts. Vladivostok: Ussuri, 1999. Page 350.
 11. Galenovich Yu. M. Russia and China in the XX century: border. M.: Isocolumns, 2001. Page 430.
 12. Gordeev N. V. Problems of border cooperation of Russia and China: history and present. Irkutsk: BGUEP publishing house, 2003. Page 580.
 13. Tkachenko B. I. Russia – China: eastern frontier in the dokmentakh and the facts. Vladivostok: Ussuri, 1999. Page 350.
 14. Tkachenko B. I. Russia – China: eastern frontier in the dokmentakh and the facts. Vladivostok: Ussuri, 1999. Page 350.
 15. TsGA RK F.21, op.1, 51, l. 1-5, 46-48 about.
 16. Russko – Chinese the relation 1689 – 1916. Ofitsalny documents [сб.] / Сост. Item E. Jumps and V. S. Myasnikov. M.: publishing house вост. liters, 2005. Page 245.
 17. A.YU. carpenters. Formation of the Far East border of Russia in XVIII – the first half of the 20th centuries of M., 2009. Page 340.
 18. Safanov A. F. Border uniform. History and present. M: Research Center Evroshkola, 2009. Page 340.
 19. <http://www.mfa.kz/index.php/kz/aza-stanny-syrt-y-sayasaty/aza-stanny-yntyma-tasty-y/aziya-zh-ne-afrika-memleketterimen-atynastar/8-material-aza/66-aza-stan-respublikasy-men-ytaj-khaly-respublikasy-arysynda-y-atynastar>
 20. Tokayev K. K. External the polygeek of Kazakhstan in the conditions of globalization. Almaty - 2000. - Page 410.
 21. <http://www.mfa.kz/index.php/kz/aza-stanny-syrt-y-sayasaty/aza-stan-syrt-y-sayasatyny-zekti-m-seleleri/memlekettik-shekarany-delimitatsiyalau-zh-ne-demarkatsiyalau>

ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР: ФОРМАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТТІК ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ (ТАРИХИ-САЯСИ АСПЕКТІ)

Әділжанов Н.

Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті Phd докторанты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада күні бүгінге дейін демократия мен демократиялық үрдістерді саясаттану пәні және оны саяси сипаттау тұрғысынан ғана қарастырылып, осыған орай оның ішкі мәніне тереңірек тарихи тұрғыдан үңіліп сараптау жүргізу ғылыми тұрғыдан алғанда тасада қалып келе жатқандығы айтыла келіп, батыстық және отандық зерттеушілердің еңбегі негізінде осыларға сараптау жүргізігу тырысады. Бұл тарихи, әлеуметтік, мәдени, психологиялық, этнографиялық, философиялық және т.б. зерттеулердегі демократиялық үрдіс құбылысының (феноменінің) теориялық негізін жасауға қазіргі қоғамдағы күн сайын өзгеріп, өсіп отырған заманауи дамулар талабынан туындап отыр. Өйткені тек өткеніміз бен оның тарихын жазуда ғылыми жаңаша суреттеуді ғана енгізіп қою ғана емес, оны қалпына келтірудегі зерттеулер негізіне методологиялық жаңалықтарды енгізу болмақ. Сондықтан болар, демократия мен демократиялық үрдістер тарихының пайда болуы – Батыстағы гуманитарлық ойлаудағы «тарихи-антропологиялық төңкеріс» деген атауменен ғылыми танымда ерекшелене бастағанын айтады.

Түйін сөздер: демократия, демократиялық үрдістер, саясаттану пәні, тарихи, әлеуметтік, мәдени, психологиялық, этнографиялық, философиялық, құбылыс, зерттеу

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ: КАК ФОРМАЦИОННОЕ И ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ЯВЛЕНИЕ (ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Әділжанов Н.

Аннотация. В статье отмечается, что по сей день демократия и демократические процессы рассматриваются только с точки зрения предмета политологии и ее политического описания, в связи с чем, с научной точки зрения остается проводить более глубокую историческую экспертизу ее внутренней сущности, и на основе заслуг западных и отечественных исследователей делается попытка провести экспертизу. Это исторические, социальные, культурные, психологические, этнографические, философские и т. д. создание теоретической основы феномена (феномена) демократического процесса в исследованиях проистекает из требований современных разработок в современном обществе, которые меняются и растут с каждым днем. Ведь не только ввести новое научное описание нашего прошлого и его истории, но и внести методологические новшества в основу исследований по его восстановлению. Возможно, именно поэтому появление истории демократии и демократических процессов – так называемая «историко-антропологическая революция» в гуманитарном мышлении на Западе-начинает выделяться в научном познании.

Ключевые слова: демократия, демократические тенденции, предмет политологии, исторический, социальный, культурный, психологический, этнографический, философский, феномен, исследование

DEMOCRATIC TRENDS: AS A FORMATIVE AND CIVILIZATIONAL PHENOMENON (HISTORICAL AND POLITICAL ASPECT)

Adilzhanov N.

Abstract. The article says that to this day, democracy and democratic processes are considered only from the point of view of political science and its political description, and in this regard, a deeper historical examination of its inner essence remains in the scientific point of view, and on the basis of the work of Western and domestic researchers, they are trying to conduct an analysis of them. These are historical, social, cultural, psychological, ethnographic, philosophical, etc. the development of the theoretical basis of the phenomenon (phenomenon) of the democratic process in research is dictated by the requirement of modern developments in modern society, which are changing and growing every day. After all, it is not only the introduction of a new scientific description of our past and its history, but also the introduction of methodological innovations into the basis of research in its restoration. This is probably why the emergence of the history of democracy and democratic processes – the so-called "historical and anthropological revolution" in Western humanitarian thinking began to differ in scientific knowledge.

Keywords: democracy, democratic processes, subject of political science, historical, social, cultural, psychological, ethnographic, philosophical, phenomenon, research

Нақтылы бүгінгі тарихи ғылыми көзқарастар мен түсініктер, тұжырымдар мен бағыттар тұрғысынан алғанда да, методологиялық және тарихнамалық жағынан алғанда да «демократия» «демократиялық үрдістер», «жаңартулар» (модернизациялау), «азаматтық қоғам» – тарихи білімдердің ерекше саласы, оның басты зерттеу пәні сан-қилы тарихи-мәдени, саяси-оқиғалық, этникалық және конфессионалдық мәнмәтіндегі (контекстегі) адамның үйреншікті, әдеттегі іс-әрекетінің аясы болып табылады. Олардың тарихын зерттеуде басты назар әртүрлі әлеуметтік топтардың өмірінде үнемі қайталанып отыратын, қалыпты және үйреншікті, олардың өмір сүру тәсілдері мен дағдысын, оған қоса айтқанда өмірлік құбылыстар мен оқиғаларға және мінез-құлықтар сарынына, осы үдерістер жүзеге асырылып жатқан қоғам, қоғам дамуы, оған тікелей ықпал ететін адамдардың тарихи санасы деген күрделі тұстары мен қырларын да кешенді түрде зерттеуге аударылады.

Демократиялық үрдістер түсінігінің тарихилығын қарастыруда, ең алдымен, оның саясаттану пәнінде берілетін анықтамасын басшылыққа аламыз. Дегенмен, оның тарихи-саяси аспектісінде қарастыруда тарих ғылымындарының мақсатына сай қоғамның дамуындағы тарихи үдеріс ретінде зерттеу нысанына аламыз. Сол үдерістердің адамзат қоғамындағы алатын орны мен тәжірибесін, бүгінгі қоғамдағы атқаратын қызметіне талдау жасаймыз. Ал оның мазмұнын ашу үшін жалпы демократия сөзі және түсінігінің шығу тарихына көз жүгіртуіміз қажет.

Қолданыста көп кездесетін орыс тіліндегі «демократия» сөзінің түсініктері сөздікте былайша беріледі: «демократия» (греч. Народ и сила, власть) – одна из форм власти, характеризующаяся официальным провозглашением принципа подчинения меньшинства большинству и признанием равноправия свободы и равноправия граждан» [1]. Дәл осы сөздікте демократияның тарихи дамуын үнемі есте ұстаудың қажеттілігі ең алдымен қоғамдық-экономикалық формацияның ауысуына, таптық күрестің сипаты мен шиеленісуне байланысты деп көрсетілген. Сондай-ақ буржуазиялық және социалистік демократияның ерекшеліктеріне де түсіндірме беріледі [1, 119-120-бб].

Ал кенестік энциклопедиялық анықтамада «Демократия – греч. demokratia, буквально – народовластие, от demos – народ и kratos – власть», форма политической организации общества, основанная на признании народа в качестве источника власти, на его праве участвовать в решении государственных дел и наделении граждан достаточно широким кругом прав и свобод. Демократия в этой связи выступает прежде всего как форма государства» [2] деп беріледі. Ал шығыстық

ілімдерде: «Демократия – бұл саяси құрылымның жүйесі, оның негізіне мынанадай ережелер кіреді: адам мемлекеттің «иесі»; үкімет тікелей халықтың сайлауымен болады; мемлекеттің экономикасы адамдардың тұтыну мүмкіндігінен құрылады; халыққа қызмет ету оның еркімен келісімділікте жүреді; халық мемлекетті басқаруға қатысуға құқылы; мемлекеттік биліктің қайнар көзі халық болып табылады; халық – мемлекеттік басқарудың нысаны емес, ол мемлекетті басқаратын «ие» [3, с. 217],- деп берілген. Ресей Ғылым академиясының академигі А.А. Кокошиннің жетекшілігімен жасалған «Современная мирополитическая семантика» жобасының қатысушылары дайындаған «Концепции и определения демократии: Антология» атты жинақта ХVII ғасырдың басынан бастап бүгінгі күнге дейінгі ресейлік, батысевропалық, американдық и қытайлық әдебиеттердегі демократияның тұжырымдары мен анықтамаларының антологиясына көзжүгіртер болсақ демократия ұғымына қоғамның дамуына қарай анықтамалық-түсініктер беріліп отыратындығын байқаймыз [3].

Демократиялық үрдістердің формациялық және өркениеттік құбылыс ретіндегі түсінігін толық ашу үшін, алдымен демократия түсінігін жан-жақты талдап алуымыз қажет. онымен «Демократия» - түсінігі ол саяси ғылымда маңызды болып келетіндігін атап өттік. Демократия - дегеніміз:

- бір қалыптасқан ұйымның түрі, мүшелерінің шешім қабылдауына тек қатысуына негізделген;
- қоғамдық құрылымның идеалы және оған сәйкес әлем көзқарасы;
- халық билігі және демократияның мақсаты мен идеалының жүзеге асуы үшін әлеуметтік - саяси қозғалыс.

Демократияны мемлекеттік құрылым ретінде зерттеушілер оның мынандай белгілерін баса көрсетеді:

- қоғамда көптеген қызығушылықтармен мүмкіндіктердің бар болуы;
- саяси институтқа - топтарға кепілденген жолы;
- жалпы сайлау құқығы;
- өкіметтік институттардың іс-әрекеттік бақылауы;
- саяси нормаға қатысты көпшілік қоғамның келісуі;
- пайда болған шиеленістерді бейбітшілік жолмен шешу [4].

Сондай-ақ демократияның анықталуы мен пайда болауы және сақталуының басты көрсеткіштері: Біріншіден, экономикалық дамудың биік деңгейі. Даму қорытындысы бойынша тұрақты экономиканың өсуі ең соңында демократияға әкелетіндігін көріп отырмыз. Екіншіден, қоғамда толеранттылықтың болуы, саяси азшылықтың құқығымен санасу және құрметтеу. Үшіншіден, қоғамның базалық құндылығына, тең құқығына қатысты келісімінің болуы десек, төртіншіден, халықтың, бұқараның саяси қатысушылыққа ұмтылысының басты көрінісі - сайлау түрінде байқалады.

Демократия «нысаны» (формасы) және демократия «үлгісі» туралы түсініктерге жалпылама тоқталар болсақ, жоғарыда көрсетілген белгілерге сай келетін кез келген саяси жүйені «демократия нысаналары» дейміз. Ал «демократия үлгісі» ұғымын алғаш зерттеушілер К.Б. Макферсон, Д. Хэлдпен ғылыми айналымға ендірілген. Олардың тұжырымдамасы бойынша «Демократия үлгісі дегеніміз демократия нысандарының негізгі элементтерін, оның негізін құраушы қатынастар құрылымын табуға және оны түсіндіруге бағытталған теориялық конструкциялар» [5], – деп беріледі.

Демократия нысандары – классикалық және либералдық деп бөлінетіндігін саясаттану ғылымына бәрімізге жақсы таныс. Демократияның классикалық формасы көне Грецияда қалыптасқан. Қала-мемлекеттердің (полис) кішігірім территориясы тұрғындардың жеке және тығыз таныстығын, әрі өзара қарым-қатынасын қамтамасыз еткен.

Либералдық демократия белгілеріне келетін болсақ, онда ол классикалық демократияның қарама-қарсы түрі.

Қазіргі либералдық демократия алғышарттары XVII ғ. Батыс Еуропада конституция идеясының пайда болуымен және оның тәжірибесімен байланысты қалыптасқан. Бұл, біріншіден, билікті жүзеге асыру процедурасы тұрақты негізде құрылуы қажеттігін; екіншіден, басқару функцияларын бір қолда шоғырландыруға мүмкіндік бермеу керектігін білдірді.

Сонымен, қысқаша қайырғанда, демократия үлгілері - жалпы демократия формалары стихиялы түрде, мемлекеттік басқарудың тәжірибелік талаптарынан туындайды. Ал демократия үлгілеріне келетін болсақ, онда жағдай тіптен басқаша. Демократия үлгілері теориялық құрылымдар болғандықтан олардың өз авторлары да бар. Әртүрлі кезеңдерде қалыптасқан демократия тұжырымдарының ортақ негізі халықтың саяси билікке араласуы немесе қатысуы мәселесі болып табылады.

Демократиялық саяси жүйе – демократиялық тәртіпке негізделген басқару түрі болғандықтан, соның негізінде – адамның бостандығы, құқық кепілдігі қорғалатындығын бүгінгі қазақстандық демократиялық үрдістің даму барысынан анық көреміз.

Батыс зерттеушілері демократиялық тәртіптің немесе жүйенің келесі басқару түрлерін:

1. Президенттік;
2. Парламенттік;
3. Жартылай президенттік жүйе (режим) деп жігін ажыратып көрсетеді.

Президенттік түрінде парламенттің заң шығарушылық қызметі президенттің ікелей қатаң бақылауында болады және үкіметті де өзі құрады, заңға вето салуға және заң шығаруға, құқығы бар, парламентті таратуға және парламенттік сайлауды мерзімінен бұрын жариялауға құқығы бар және т.б. Сондай-ақ мұнда билікті бөлу қағидаты толығымен қарастырылады және басшылыққа алынады. Оның классикалық түрі АҚШ-та қолданыста.

Ал Парламенттік режимде толық заңшығарушы билік Парламенттің қолында болады, мемлекет басшысы монарх немесе Парламентпен тағайындалған Президент болу мүмкін. Бұл жүйеде Парламент Президент ветосын қабылдамауға, оны орнынан алуға; Президент басқарып отырған Үкіметтің үстінен бақылау жүргізуге құқығы бар, билік бөлу принциптерінің өзара тығыз байланыстығы да байқалады.

Міне осылайша демократия түсінігіне біраз талдау жасап алдық. Ендігі кезекте, демократияландырудың ғылыми-теориялық мәселелеріне тоқталсақ.

Қоғамдағы саяси үрдістің, қазіргі уақытта көптеген зерттеушілерді қызықтырып отырған күрделі мәселесі – демократияландыру үдерісі екендігі ашық мәселе. Себебі, қоғамды демократияландыру саяси үрдістің маңызды түрі. Өздеріңізге белгілі өткен ғасырдың 90-шы жылдарынан бермен қарайғы он жылдықтар авторитарлық жүйелердің құлатылуына байланысты, көптеген мемлекеттерде, әсіресе кешегі социалистік жүйе орнына өз тәуелсіздігін алған жа мемлекеттерде демократиялық институттардың орнығуларымен сипатталып отыр. Танымал американдық ғалым С. Хантингтон бұл үрдісті, көптеген елдерді қамтыған демократияландырудың үшінші толқыны деп көрсетеді. Сондай-ақ ол осы үрдісті әлемдік демократиялық төңкеріс ретінде сипаттай отырып, 90-шы жылдардың бас кезіндегі «демократияны» кез-келген авторитарлық жүйе (режим) түріне баламалы (альтернативті) жалғыз легитимді және өміршең құбылыс ретінде қарастырды [6].

Әйгілі зерттеуші С. Хантингтонның пікірінше, демократияландырудың бірінші толқыны, XIX ғасырда АҚШ-тағы демократиялық қағидалардың таралуымен байланысты. Бұл үрдіс 1826 жылы басталып бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуына (1926) дейін созылды, бірақ одан кейін демократиялық үрдіс біршама тежелді. Алғашқы тежеліс – 1922-1942 жылдар аралығын қамтиды. Демократияландырудың екінші толқынын, бастапқыда Батыс Германияда, Италияда, Жапонияда ұлттық-социализмді жеңуімен байланыстырады да, оның мерзімін 60-шы жылдардың орта кезеңіне дейін (1943-1962) деп белгілейді де, екінші толқынның тежелуі 1954 пен 1974 жылдар аралығын қамтиды.

Ал 1974 жылдан бері қазіргі замандық демократияның үшінші толқыны басталады. Демократияландырудың үшінші толқыны Оңтүстік Еуропаның Испания, Греция сияқты елдерінен, содан кейін Латын Америкасына қарай таралды. Барынша қарқынды да қанатын кең жая алған демократияландырудың осы үшінші толқыны өткен ғасырдың 80-ші жылдардың ортасынан бастап Азияның бірқатар елдеріне, Еуропаның Орталық және Шығыс елдеріне, ал одан барып ҚСРО елдеріне кеңінен таралып кетті.

Дегенмен, С. Хантингтон күткендей және сол жолға түскен елдердің саяси даму тәжірибелері көрсеткендей, демократияландырудың үшінші толқыны барлық елде бірдей нәтиже берген жоқ. Өмір шындығы көрсеткендей, кейбір елдердегі демократияландыру үдерістері демократиялық жүйені енгізе алған жоқ. Мысалға, негізінен бұрынғы КСРО құрамындағы республикалардың барлығында бірдей демократиялық жүйе орнатылмады. Бұдан байқайтынымыз, демократияландыру үрдісінің өте күрделі де қарама-қайшылықтары толы үрдіс екендігі. Зерттеу барысында байқағанымыз, көптеген қоғамтанушы зерттеушілер демократияландыру үрдісінің толқын түрінде келіп тұратын сипатымен толықтай келісетіндігі. Сондай-ақ олар, «үшінші толқынның» өзіндік біршама ерекшелігі бар екенін дәлелдейді. Айырмашылығы:

- 1) нәтижелердің ерекшелігі: үшінші толқынның «демократиялық ағымы» көп жағдайда нығайып біріккен демократиямен ұласпайды;
- 2) трансформацияланушы саяси режимдердің алғашқы басты сипаттарының өзгешеліктері: классикалық авторитаризмнен Латын Америкасындағы әскери хунтаға дейін және Шығыс Еуропа елдеріндегі посттоталитарлық режимдерге дейін ұласуы;
- 3) біршама ыңғайлы халықаралық мәнмәтіннің болуы [7].

Бүгінгі таңдағы қоғамдық ғылымдардың қай саласында болмасын демократияландыру үрдісін зерттеудің, оның мазмұны мен факторларын түсіндірудің түрлі баптары бар. Сондықтан болар, барлық қоғамтанушылар секілді бізде саяси ғылымдардағы басты түсініктерге және саясаттанушылар пікіріне жүгінеміз.

Осы саланың білгір маманы Ю.В. Мельвиль демократияландыру теориясын екі түрлі баптың шеңберінде қарастыруды ұсынады: біріншісі - құрылымды факторлардың талдануына сүйенетін - құрылымды бап; ал екіншісі - процедуралық факторларға бағытталған - процедуралық бап [8].

Алғашқы құрылымдық баптың белгілі өкілдері болып табылатын С. Липсет, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Инглхарт, Л. Пай секілді т.б. зерттеушілер кейбір әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторлар арасындағы тәуелсіздікпен түрлі елдердегі демократиялық жүйенің орнығуы мен сақталу мүмкіндіктерін анықтауға тырысады.

Аталмыш тәуелділік қоғамды демократияландырудың құрылымдық басты себебі ретінде саналады. Толығырақ түсіндіргенде, саяси үрдіске қатысушылардың субъективті ниеті мен әрекеттері емес, ол әр түрлі объективті қоғамдық құрылымдардың ықпалдарының алғы шарттары болып табылатындығында. Сондықтан, демократияның құрылымды алғы себептері ретінде негізгі үш тұрпат белгіленген:

- 1) ұлттық бірлік пен оған сәйкес ұқсастықты иемдену;
- 2) айтарлықтай жоғары деңгейлі экономикалық дамуға жету;
- 3) демократиялық қағидаттарды тануды көздейтін, негізгі саяси институттарға сенетін, өзара сенім мен азаматтық сезім, түсінік сияқты мәдени нормалар мен құндылықтардың кеңінен таралуы [9].

Жоғарыда айтылған, демократия шарттарының ішінен, барлық зерттеушілер тек біреуіне ғана еш күмән келтірмейді – ол, демократияға апаратын ұлттық бірлік пен ұқсастық. Соңғы екі шарт туралы өзара пікір келіспеушілігі мен сын-пікірлер баршылық.

Демократияның пайда болуының шарты ретінде қажетті мәдени құндылықтардың болуын сипаттай отырып, олардың ең алдымен тұрақты да орнықты демократияның қалыптасуына тиімді

жағдайлар жасайтынын ескеруіміз де қажет.

Зерттеушілер Х. Линц пен А. Степанов, белгілі бір қайта құрудың соңғы қорытындысы ретінде бірнеше факторларды көрсетеді:

- 1) мемлекет пен тәуелсіз қоғамдық таптар мен бірлестіктердің өзара әрекеттестігін қамтамасыз ету арқылы азаматтық қоғамды қалыптастыру;
- 2) демократиялық процедуралар мен институттарды дамыту;
- 3) құқықтық мемлекетті дамыту;
- 4) жаңа демократиялық биліктің мақсатына қолдануына болатын тиімді мемлекеттік аппарат пен бюрократияның пайда болуы;
- 5) мемлекет пен нарықтың арасында дәнекер болушы әлеуметтік институттар мен нормалар жүйесін жасау арқылы экономикалық қоғамды дамыту [10].

Демократияның теоретиктері қатарында Ж.-Ж. Руссо, Дж. С. Милль сияқты зерттеушілерді де жатқызамыз. Ж.-Ж. Руссоның демократия теориясы көбінесе қатысу теориясы, яғни адамдардың саясатқа қатысуы болып табылады. Оның пайымдауынша, қатысудың тұтастай құрылымының анықтамасы оның демократия теориясының негізгі сарынын жасап шығарудың, нақтырақ айтқанда: жеке тұлғалардың әлеуметтік-саяси мінез-құлықтарының сипаты мен мазмұнына деген демократиялық қатысудың ықпалы жайындағы мәселенің алғышарты ғана болып табылады [11]. Сонымен қатар, Ж.-Ж. Руссо демократияны толық мағынасында жүзеге асыру үшін бірнеше жағдайлардың қажеттігін көрсетеді: ең алдымен, мемлекет көлемі кішігірім болуы керек, себебі оның азаматтары бір-бірімен етене таныс болып, басқару мәселелерін шешу мақсатында бір жерге жинала алуы керек; екіншіден, өмір сүрудегі қарапайымдылық, ол істердің қордаланбауына және шешілуі қиын дау-жанжалдардың сирек болуы үшін қажет; үшіншіден, қоғамдық және мүліктік жағдайдағы теңдік. Және де Ж.-Ж. Руссо халықты екіге бөліп қарастырады: саяси ақылды жеткізуші халық; саяси артта қалушылықты сақтаушы халық. Мінеки, осылай ол өзінің тікелей халықтық басқаруға қарама-қайшы заң шығарушы – көсем, халық тәрбиешісі ұғымын ендіреді. Жалпы алғанда, Ж.-Ж. Руссо, пікірі бойынша, демократия - мемлекеттік механизм ғана емес, сонымен қатар адамдарды жетілдіру, олардың мүмкіндіктерін дамыту.

Батыстық ғалым Й. Шумпетер өзінің демократиялық теориясында азаматтардың үкіметке жүргізетін бақылауы тек сайлаумен ғана шектелмей, сондай-ақ басшылықты саяси биліктен айыру құқығымен де байланысты екендігін көрсетеді. Ол халықтың бірегей және монолитті еркін басшылыққа алуға талпыну нағыз демократиялық саясаттан алшақ екендігін атап көрсетеді [12]. Й. Шумпетер ұсынған демократиялық теория саяси зерттеулерде азаматтардың саясатқа қатысу феномені мен сәйкес институттарды алдыңғы қатарға шығаратындығына көз жеткіздік.

Демократияның ең тұщымды да беделді тұжырымдамалары американдық ғалым Р. Дальдың тұжырымдамасы болып табылатындығы барлық қоғамдық ғылымдарда дәлелденген. Оның демократияны полиархия ретінде қарастыруы демократиялық қатысу институты жайындағы өте маңызды ой-пікірлерді қамтиды. «Демократия теориясына кіріспе» [13] деп аталатын және басқа да еңбектерінде Р. Даль демократиялық саясаттың мәнін құрайтын сипаттамаларды ұсынады. Ол да Й. Шумпетер сияқты демократияны белгілі бір саяси технология ретінде қарастырады, ал демократияның басты сипаттамалары болса сайлау үдерісін қалыптастыратын институттар жиынтығын құрайды дейді. Американдық ғалым өз зерттеулерінде «Демократиялық теория, - деп жазады, - қарапайым азаматтардың жетекшілерді айтарлықтай жоғары деңгейде бақылау процесін зерттеуге бағытталған» [13, 63-б.].

Ал, италиялық зерттеуші Дж. Сартори өзінің «Демократиялық теория» атты еңбегінде көбіне полиархия тұжырымдамасына ұқсас демократия теориясын ұсынады. Ғалым тұжырымдамасының басты айырмашылығы - оның демократиялық жүйелердің тұрақтылық мәселесіне ерекше баса назар аударатындығында болса керек. Дж. Сарторидің ойынша, демократиялық идеал саяси тәртіптің ең басты деген негіздемелерін бағалаудың дерексіз белгісі

қызметін атқара алады, алайда оны шын мәнісінде қолдану әрекеттері айтарлықтай шектеулі болуы қажет дейді. Бірақ демократиялық жүйе орнығып, тұрақтылыққа ие болғаннан соң-ақ, идеал екінші орынға шығуы керек деген пайымдау жасайды [14].

Ал қазақстандық белгілі философ ғалым, академик Ә.Н. Нысанбаев өзінің «Тәуелсіздік. Демократия. Гуманизм» атты монографиялық еңбегінде жаһандану дәуіріндегі нарықтық экономика мен демократиялық үрдістерге негізделген азаматтық қоғам құру жолындағы тәуелсіздік, демократия және гуманизм ұғымдарын өз ара тығыз байланыстыра отырып мәселені тереңінен қарастырады. Академиктің тұжырымдамасы бойынша: «Демократияландыру процесінде мемлекеттік өкімет билігі институттары мен қоғамның саяси мәдениетін жетілдіру ерекше рөл атқарады. Қазіргі қоғамдық дамуға тән нәрсе - қоғамның неғұрлым ашық бола түсуі және адамның құқықтарын құрметтеуге мән беруі. Құқықтық мемлекет жағдайында ең алдымен құқықтық заңдардың, соның ішінде әсіресе, негізгі заң ретінде Конституцияның басымдығы сөзсіз қамтамасыз етілетін болуы тиіс. Одан соң әрбір адамның, азаматтың, әртүрлі ұжымдар мен ұйымдардың бостандықтары мен құқықтарының заң жүзіндегі кепілдіктері туралы сөз етуге болады. Бұл жерде жеке меншік құқығын мойындап, танудың айрықша мән-мағынасы бар. Өйткені онсыз орташа тапты қалыптастыру, экономиканың нарықтық үлгісін дамыту мүмкін емес. Ал, мемлекеттік өкімет билігі институттарының жүйесі бүкіл саяси организмнің жалпыадамзаттық қазыналарға, демократияға, гуманизмге және жеке адамның бостандығына сәйкес қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етуі керек» [15].

Қазіргі демократиялық үрдістер ашық белең алған тұста азаматтардың құқығы мен бостандықтары да барынша кеңейген сайын, демократия идеалдарын тарату, демократиялық институттарды енгізу мен пайдалану, осылармен қатар тәуелсіз баспасөзді пайдалану, өз өкілдерін жергілікті өзін өзі басқару органдарына сайлау, сондай-ақ парламентке депутаттар жіберу мүмкіндіктерінің де молая түсуі қазақстандық демократиялық үрдістер үлгісінің өркениеттік құбылыс ретіндегі түсінігін тереңдете түседі.

Адамзат қоғамы, қалыптасуы мен дамуы, ондағы болып жатқан өзгерістер, үрдістер мен үдерістер барлық қоғамдық ғылымдардың зерттеу нысаны болса да, әр ғылыми сала өзінің ерекше зерттеу нысанын таңдап алады. Мысалы, осы демократиялық үрдістердің өзін тарих ғылымының зерттеуі - оқиғалардың шығу себептері, дамуы, салдары мен тәжірибесін алса, саясаттану ғылымы – мемлекеттік-саяси билік жүргізу жақтарын, экономиканың зерттеуі - өндіріс пен өндірістік қатынастарға, тұтыну мәселелеріне ықпалын, әлеуметтану ғылымы – қоғамдағы болып жатқан өзгерістердің әлеуметтік мәселелерімен тығыз байланысты. Яғни, әрбір қоғамдық ғылымдардың өзіндік зерттейтін мәселелері осылайша бөлініп алынады.

Демек демократияландыру үрдісі барлық қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарға ортақ зерттеу пәні ретінде қоғамды тұтас қарастырады деп айта аламыз.

Демократияландыру үрдісінің ортақ пән ретіндегі бір ерекшелігі сол, олар біртұтас кешенді сипатта болады да, оған талдау мен сипаттама беру де саяси-экономикалық, саяси-әлеуметтік, саяси-мәдени, тарихи-саяси жағынан біртұтастықта қарастырылады. Бұл бүгінгі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың кешенді түрде сабақтастықта дамуының дәлелі бола алады. Өйткені, өздеріңізге белгілі жеке адам, тап, ұлт, демографиялық, кәсіптік топтар әрқашанда қоғамдық қатынастардың барлық жиынтығының субъектісі болып табылады. Сондай-ақ аталмыш өзара қатынастар мәселелері субъектілермен бірге біртұтас қоғамдық өмір және оның даму заңдылығы болып табылады.

Осыған орай демократиялық үрдістердің өркениеттік құбылыс ретінде сипатын қазіргі қоғамның мемлекеттік-саяси құрылысының өмір сүруі мен дамуының жалпы және ерекше әлеуметтік заңдылықтары жайлы адамдар мен олардың бірлестіктерінің өзара қарым-қатынастарында іске асырудың жолдары, формалары, әдістері жиынтығында, қоғамда жүзеге асырылып отырған демократиялық реформалардың тұрақтылығы мен өміршеңдігінің қазақстандық үлгісінің шеңберінде айқын көруге болады.

Көптеген елдердің қоғамтанушылары соңғы 25 жылда тоталитарлық және авторитарлық жүйелердің демократиялық жүйеге ауысу мәселелерін зерттеу нәтижесінде қазіргі замандық саясаттанудың бағыттарына көптеген өзгерістер енгізді. Қазіргі қоғамдық-саяси жүйе ретінде көрініс беріп отырған демократияның әлсіз және қайшылыққа толы екеніне байланысты біршама сындардың айтылып жүргені анық. Себебі, жалпы қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарды алмаған күнде, тек бір ғана саяси ғылымдардың өзінде ғана демократияның бес жүзге жуық анықтамасы кездеседі екен. Оның себебі демократия туралы ілімдер сантүрлі қағидаттарға негізделеді. Сондай-ақ олардың көпшілігі көпұлттық мемлекеттердегі этникалық жағынан туындайтын мәселелерді ескере бермейді. Мысалы, қазіргі Украинада орын алып отырған саяси жағдай осының жарқын айғағы болып табылады. Қазіргі заманда көпұлтты елдерде демократиялық үрдістердің әртүрлі болатындығына сонымен қатар, сонау 1989 жылы шығыс Еуропаның біраз елдері тоталитарлық жүйеден демократиялық үрдістерге көше бастаған тұста да анық сезілген болатын.

Тәуелсіздікке қол жеткізген тұстан бергі еліміздегі жүзеге асырылып жатқан әлеуметтік-экономикалық құрылымды жаңаша құру, жеке тұлғадан бастап азаматтарды және азаматтық қоғамды әлеуметтендіру жаңа сипат алуда. Қазақстан Республикасындағы саяси реформалардың жүргізілуі, әлемдік аренада қоғамды қазақстандық демократиялық реформалармен, былайша айтқанда, жаңартулар, яғни модернизациялаудың өзіндік ерекшелігі бар екендігін көрсетуде.

1995-2004 жылдары елімізде толығымен жаңарту үдерістері қоғамды демократияландыру үрдісімен тығыз жүзеге асырыла бастады. Осы жылдар ішінде еліміздің мемлекеттік аппарат құрылымы жаңарды, сонымен қатар құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуы қатар жүрді. Оның бастауында тұрған Қазақстан Республикасының Ата Заңы - Конституциясында елімізде еркіндік пен демократияға, бостандықтар мен құқықтарға ерекше мән берілді. Қазақстандық қоғамды демократияландырудың рухани үлгісі толыққанды қалыптасты.

Сонымен демократияландыру үрдісінің формациялық және өркениеттік ерекше құбылыс екендігіне, оның тарихи-саяси аспектісін анықтау барысында көз жеткізгеніміз Қазақстан Республикасының азаматтық қоғамды демократияландыру жолындағы ұстанған саясаты тарихи қажеттіліктен туындаған объективті құбылыс. Дәл қазір Қазақстан қоғамы азаматтық қоғамды қалыптастырудың бастауынан нақтылы шараларды жүзеге асыруға толықтай ауысты.

Мұндай нақтылы шаралардың бастамасы Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 1998 жылдың 29 қыркүйегінде Қазақстан халқына «Елдегі жағдай, ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары: жаңа ғасырда қоғамды демократияландыру, экономикалық және саяси реформа» жолдауында: «Тарихтың даму жолы елдің экономикалық және саяси дамуы қол ұстаса қатар жүруі керектігін, қосыла келіп, ғажап үн шығаратын скрипка мен виолончель сынды бірге тыныстауға тиістігін дәлелдеген үстіне дәлелдей түсуде.

Қазақстан үшін экономикасы дамыған ерен ел болу аздық етеді. Қазақстан демократия мен адам құқықтарының жақтаушысы әрі сенімді символы болуға тиіс.

Сіздерді мынаған сендіргім келеді: бұл айтқаным - болашаққа тілек қана емес, бұл - бүгінгі күннің көкейкесті міндеті.

Бүгінгідей тарихи күнде мен сіздерге қоғамды демократияландыру мен саяси реформалардың бағдарламасын ұсынамын, мұның өзі бізді ұлттық тарихымыздағы жаңа белеске алып шығатын шешім болмақ.

Қазақстандағы саяси реформалардың өзегін демократияландыру мен саяси ырықсыздандырудың негізгі жеті буыны құрайды» [16], – деп көрсетуінен бастау алғандығы ақиқат. Осы Жолдауда Президент атап көрсеткен жеті буын мыналарды қамтиды: 1) «Біріншіден, сайлау процесі адал, кең ауқымды болуы және кандидаттар мен сайлаушылардың оған белсене қатысуына жағдай жасауы тиіс»; 2) саяси партиялардың қоғамдағы орнын бекіте түсу «демократияны дамытуға бағытталған қуатты қадам» болып табылатындығы; 3) «Сенат пен мәжілістің барынша нығаюына, олардың тәуелсіздігін қамтамасыз етуге, Қазақстандағы биліктің

орнықтылығы мен сабақтастығына ұмтылуымыз керек»; 4) «Демократияландырудың төртінші, маңызды буыны - азаматтық қоғам құрудағы Үкіметтен тыс ұйымдардың рөлін күшейту»; 5) демократиялық қоғамның негізгі бір нышаны - тәуелсіз сот»; 6) «еркін, цензурадан азат, тәуелсіз баспасөзді қалыптастыру»; 7) «Қоғамның өркениеттілігі әйелге деген қарым-қатынасынан көрінеді» [16].

Осылайша ғасырлар тоғысы қарсаңында еліміздегі экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени өзгерістерді демократияландыру мен тереңдете түсудің тиімді де жаңаша жолдары белгіленген.

Президенттің Жолдауында мемлекетті өкімет билігінің үш тармағын - атқарушы, заң шығарушы және сот билігін одан әрі жетілдіре түсудің, көппартиялық жүйені қалыптастырудың және жергілікті басқару жүйесінің ауқымын кеңейтудің аса маңызды міндеттері көрсетілген. Нақтылы мақсат пен міндет айқын - еліміздегі саяси жүйені өзгерту туралы болып отыр. Әлеуметтік және саяси тұрақтылық, еркін және алуан пікірлі бұқаралық ақпарат құралдары, тәуелсіз соттар, үкіметтік емес және әйелдер ұйымдарының азаматтық қоғам құрудағы халықтың демократиялық саяси мәдениетін арттырудағы атқарушы рөлі, мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдар арасындағы салауатты бәсеке - қазақстандық қоғамды демократияландыруға тән сипаттар, міне, осылар екендігі тарихи ақиқат.

Міне, өздеріңіз көріп отырғандай қазақстандық қоғамды демократияландыру үрдісінің ауқымы да, түсінігі де, мазмұны да кең. Жиырма бірінші ғасыр табалдырығын біз осындай күрделі міндеттерді шешу арқылы ел экономикасы мен саяси ахуалының тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, батыл да нық сенімдермен аттаған болатынбыз.

Тәуелсіздік қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған асыл мұраты болатын. Ата-бабаларымыз қанын да, жанын да аямай, қанша арпалысса да, жете алмай кеткен қастерлі мақсатқа біздің ұрпақ XX ғасырдың аяғында дау-дамайсыз қол жеткізді. Әлем жұртшылығы халқымыздың дербес елдігін таныды, демократиялық мемлекет құрдық, ұлттық мемлекеттің барлық атрибуттары қалыптасты. Рухани бостандық, ой еркіндігі, халықтың рухани әлемі, ұлттық философия мен ұлттық тарих, қазақ ұлтының сонау көне сақтар мен ғұндар заманынан бүгінгі күнге дейінгі жүріп өткен ұлы жолын өркениеттік әдіснама тұрғысынан тереңірек зерделеу тәуелсіз және егемен Қазақстан жағдайында ғана мүмкін болды. Тек тәуелсіздік пен егеменділік жағдайында ғана Қорқыт ата, әл-Фараби, Қожа Ахмет Яссауи, т.б. ғұлама ойшылдар мен гуманистік көзқарас, қазақтың дәстүрлі дүниетанымы туралы бүкпесіз айтуға, айтып қана қоймай, жүйелі түрде зерттеуге халқымыздың бай рухани мұрасын игере отырып, ұлттық өзіндік сананы қалыптастыруға, біртұтас ұлт болып ұюға мүмкіндік алдық. Бұл орайда ендігі алдымызда тұрған келелі міндеттердің бірі – халқымыздың ежелгі тарихи, мәдени және рухани әлемінің тереңнен тартқан тамырларын анықтап, оларды қопара зерттеп, әлеуметтік-қоғамтанулық тұрғыдан біртұтас жүйеленген ұлттық және теориялық жағынан ұғынылған тарихымызды жасап шығу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Философский словарь / под. Ред. М.М. Розенталя и П.Ф. Юдина. – М.: Изд. Политлитературы, 1963. – С.11-120.
2. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978; Советский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1980. – С. 378.
3. Концепции и определения демократии: Антология / Ред.-составитель и автор предисловия А.В. Фененко. – М.: Комкнига, 2006. – 224 с.
4. Ильин М.В. Ритмы и масштабы перемен. О понятиях «процесс», «изменение» и «развитие» в политологии. - Полис, 1993. - № 2. - С 57-58.
5. Хэлд Д. Модели демократии – пер. с англ. М. Рудакова. – М.: Дело, 2014. – 540 с.; Хэлд Д и др. Глобальные трансформации: политика, экономика, культура. / Пер. с англ. В. В. Сапова и др. - М.: Праксис, 2004. - 576 с.

6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с.
7. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. - 368 с.; Хантингтон С Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Мировая экономика и международные отношения. - 1995. - № 10.
8. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты. Теоретико-методологические и прикладные аспекты. - М.: Московский общественный научный фонд, 1999. – 105 с.
9. Теория политической модернизации / Политология: Учебное пособие. Ставрополь. 2006 [электронный ресурс]. URL: // <http://all-politologija.ru/knigi/politologiya-uchebnoe-posobie/> (дата обращения 12.03.2014)
10. Линц Х., Степанов А. Государственность, национализм и демократизация // Полис. - 1997. - №5.
11. Руссо Ж. Ж. Трактаты. - Москва. 1969. - С. 178-180.
12. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. - Москва, 1995. – С. 238-247.
13. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. – 1994. - №3. - С. 37-48.
14. Сартори Дж. Вертикальная демократия // Полис. - 1993. - №2. - С. 80-89.
15. Нысанбаев Ә.Н. Тәуелсіздік. Демократия. Гуманизм. – Алматы: Философия және саясаттану институты, 2006. – 78-б.
16. Назарбаев Н.Ә. «Елдегі жағдай, ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары: Жаңа ғасырда қоғамды демократияландыру, экономикалық және саяси реформа» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 1998. – 30 қыркүйек.

УДК 316.35:39

ОТБАСЫ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН АНЫҚТАУДАҒЫ ТҮРЛІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Баудиярова К.Б.

Республика Казахстан, г. Алматы, КазНУ им. аль-Фараби
E-mail: bkb79@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі таңдағы Қазақстан тұрғындарының алдындағы басты мақсат – отбасы тұрақтылығы. Отбасының тұрақсыздығы қоғамды, мемлекетті алаңдатады. Отбасы тұрақтылығын ғылыми тұрғыда зерттеу үшін теориялық-әдістемелік, ақпараттық, әдістік мәселелер қаралады. Зерттеу барысында түрлі тәсілдер қолданылды: этнографиялық дерек жинау, сауалнама, анкета, сұхбат, құжаттарды талдау, бақылау, психологиялық тест және т.б. Бұл әдіс-тәсілдердің әр қайсысының артықшылығы мен кемшіліктері бар. Аталған талдау неке-отбасылық қатынас мәселесін шешуде, яғни жаңадан құрылған жас отбасының тұрақтылығын алдын-ала болжауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: отбасы, отбасылық тұрақтылық, неке, анкета, сұхбат, әдіс, әдістеме.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ СЕМЬИ

Баудиярова К.Б.

Аннотация. Одним из важнейших задач жителей современного Казахстана – стабильность семьи. Дестабилизация семьи напрямую отражается на благополучии общества, государства. В процессе научного исследования стабилизация семьи рассматривались научно-методологические, информационные методы. В процессе исследования использовались различные методы: сбор полевых этнографических материалов, опросы, анкета, интервью, анализ документов, наблюдения, психологический тест и др. Каждая из этих методик обладает своими достоинствами и недостатками. Проведенный анализ создает методические предпосылки для решения проблемы семейно-брачных отношений, а именно для создания методики прогнозирования стабильности вновь образуемой семьи.

Ключевые слова: семья, семейная стабильность, брак, анкета, интервью, метод, методика.

RESEARCH METHODS OF STABILITY OF THE FAMILY

Baudiyarova K.B.

Abstract. One of the most important tasks of the citizens of present-day Kazakhstan is stability of the family. Destabilization of the family directly affects the well-being of society and the state. In the process of stabilization of family researchers examined the scientific and methodological, information methods. The research used a variety of methods: the collection of field ethnographic materials, surveys, questionnaires, interviews, document analysis, observation, psychological test, and others. Each of these methods has its own advantages and disadvantages. The analysis methodology creates prerequisites for solving problems of family relations, namely to create methods to predict the stability of the newly formed family.

Keywords: family, family stability, marriage, profile, interview, method.

Бүгінгі күні егеменді Қазақстанның, тәуелсіз қазақ халқының өзінің төл тарихына деген қызығушылығы күннен-күнге артып келе жатқаны белгілі. Оның ішінде неке және отбасы тұрақтылығы жеке адамды, қоғамды, мемлекетті ойландырады. Отбасы – өзінше бір қайнап жатқан әлем болғандықтан, көптеген маңызды мәселелердің жемісі. Отбасы тұрақтылығын анықтауға байланысты әр түрлі тәсілдерді қолданудың барысында зерттеу әдістемесі қалыптасты. Ол үшін әсер ететін факторларды зерттеудің сапасы мен маңыздылығын арттыру үшін теориялық, ғылыми-методологиялық деңгейін көтеру, деректік базасының молдығын, зерттеу барысындағы тәсілдердің жан-жақтылығын, мағлұматтарға терең талдау жасауды көбейту қажет [1]. Белгілі этнограф В.В.Пименов: «Қазіргі этнография әлеуметтік-этникалық шынайылықты зерттей отырып, прогрессивті өзгерістерге бой алдыра, жаңа проблемаларды шешуі үшін теориялық-методологиялық және әдістік жағын толықтырып, дамытуы қажет» – дейді [2]. Сол мақсатта әсер ететін құбылыстар мен процестерді толығырақ сипаттау және болашақтағы дамуын болжау мақсатында соңғы уақыттары сандық және статистикалық, этнографиялық мәліметтер жетілдірілуде [3]. Этнографиялық мәліметтерді талдау барысында математикалық есептеу, әдістерді өзгерту, мәліметтерді алудағы тактика мен процедура неке тұрақтылығын анықтау нәтижесін шығаруда жүйелік-құрылымдық талдауды пайдалануды қажет етеді. Зерттеу барысында этнографиялық және этносоциологиялық мәліметтер деректік мақсаттарды келесі түрде қалыптастырады:

- ғылымның қазіргі даму дәрежесіне сай теориялық-методологиялық білім беру;
- этнографиялық және этносоциологиялық деректер кешені туралы ақпарат беру;
- зерттеудің даму қажеттілігінен шыға отырып, олармен жұмыс істеу тәсілдерін жетілдіру.

Отбасы тұрақтылығын зерттеу барысында теориялық-әдістемелік, ақпараттық және әдістік мәселелер бір-бірімен тығыз байланысты қаралады. Әдістемелік мәселелерді ашу деректерге шолу жасаумен қатар жүргізіледі, бұл жағдайда көңіл негізінен этнографиялық деректер жеткізген мәліметтер мазмұнына емес, әр түрлі деректердің ақпарат беру ерекшелігін көрсетуге бөлінеді [4]. Зерттеу барысында түрлі тәсілдерді қолдана отырып, негізгі деректерге қол жеткізуіміз қажет. Деректердің мәнін ашудың негізінде бақылау және бейнелеу теориясы жатыр. Отбасы-некелік қатынастар алдымен адамның сезімінде, түйсігінде, ойында, істерінде бейнеленеді, этнографиялық дерек сол бейнелеудің жемісі, қорытындысы, соның салдары ретінде пайда болады. Отбасы тұрақтылығын анықтауға байланысты деректерді келесі шағын топтарға бөлуге болады:

- сөздік деректер – хабаршылардан алынға этнографиялық деректер;
- жазба деректер – этносоциологиялық мәліметтер мен статистикалық құжаттар;
- дыбысты деректер – магнитофон мен диктафонға жазылған үйлену тойына байланысты сыңсу, беташар, жар-жар т.б. дыбыстар;
- салттық-деректер – видеотаспаға жазылған тұрмыста, мінез-құлықта қалыптасқан дәстүрлер, әдет-ғұрыптар.

Барлық типтік жіктеулер кезінде негізгі топқа жататыны – жазба деректер. Жазба деректердің аса көп мөлшерде кездесетіндігінен, олармен жүйелі жұмыс істеуге мүмкіндік алу үшін зерттеушілер әр түрге бөледі. Мұндағы негізгі принцип жазба деректердің пайда болуының, формасы мен мазмұнының және арналған мақсатының бірлігі [5]. Осыған сай зерттеуші Л.Н. Пушкарев жазба деректерді екі топқа бөле отырып, оның бірнеше түрлерін көрсетті: құжаттық (картографиялық, статистикалық, актілік, канцеляриялық), баяндаушы (жеке, көркем, тарихи, ғылыми) [6].

Отбасы тұрақтылығын анықтауда түрлі тәсілдерді қолдануға болады. Солардың бірі этнографиялық материалдар. Тақырыпқа байланысты жергілікті жерлердегі әдет-ғұрыптардың ерекшелігін анықтау мақсатында хабаршыларға 1-15 дейінгі аралықты қамтитын сұрақтар қойылды. Бұл сұрақтар үш аспектіні қамтиды: дәстүрдің маңызы, олардың қолданылуы, оған деген көзқарас. Мысалы:

1. Ауыл тұрғындарының барлығында той бірдей өткізіледі ме? (хабаршыға үйлену тойының қандай түрлері белгілі). Бұрынғы мен қазіргі тойдың айырмашылығы?
2. Некеге тұру үшін қыз бен жігіттің қай жас шамасы рұқсат береді? Күйеуі әйелінен 2, 4, 6 т.б. жасқа үлкенге қалай қарайсыз?
3. Қыз бен жігіттің үйленгенге дейін ұзақ уақыт жүруі отбасының тұрақты болуына әсер етеді ме?
4. Некеге тұруға ата-ананың рұқсаты қажет пе?
5. Құда түсуге кімдер барады, қанша рет барады, не апарады? Құда түсу рәсімі қалай өтеді?
6. Үйлену тойына қажет қаражатты екі жақ қашан шешеді? Оған кімдер қатысады? Қалыңмал немесе тоймал т.б. ретінде қанша ақша апарады? (Хабаршының қалыңмал мен жасауға көзқарасы). Жасау кімнің қаражатына жасалады?
7. Құда түсу мен атастыру арасында жасалатын әдет-ғұраптар қалай аталады? Бұрынғымен салыстырғанда қандай айырмашылықтарға ие?
8. Қазіргі таңда ұзатылу тойы өткізіледі ме? Жігіт жағынан кімдер, қанша адам қатысады?
9. АХАЖ арқылы некеге отыру қалай жүреді? Оған кімдер қатысады?
10. Мұсылмандық жолмен неке қию өткізіледі ме? Қайда? Кімдер қатысады?
11. Үйлену тойы қайда және қалай өтеді? Оған кімдерді шақырады? Қанша адам болады? Тойдағы өткізілетін шаралар?
12. Үйлену тойынан кейінгі рәсімдер қалай өтеді? Жас жұбайлар қайда тұрады?
13. Екінші рет үйленсе әдет-ғұрыптардың өткізілуі сақталады ма? Айырмашылықтары қандай?
14. Ұлтаралас некеде үйлену тойы қалай өтеді?
15. Неке тұрақтылығына қандай факторлар әсер етеді? Ажырасу себептері?
16. Ажырасқан отбасындағы балалар кіммен тұрады? [7].

Жоғарыда аталған этнографиялық сұрақтар тақырыпты жан-жақты қамтиды. Хабаршылардан жауап алу барысында сұрақтарды әңгіме түрінде сұраған жөн. Сонымен қатар жауап берушілердің жас мөлшерін ескеру қажет. Себебі жоғарғы, орта, төменгі буын өкілдері сұрақтарды әр түрлі қабылдайды және көзқарастары да түрліше болады. Адамның жасы құндылықтармен, ақпараттану деңгейімен ерекшеленеді. Келесі атап өтетін нәрсе, хабаршылардың тұратын жері: қала және ауыл. Қала және ауыл тұрғындарының арасында да өзіндік ерекшеліктері болады. Қала тұрғындарына әлеуметтік ықшам орта, түрлі қарым-қатынас әсер етпей қоймайды. Хабаршылармен жұмыс істеу барысында ұлттық ерекшелікке де мән берген жөн. Әр ұлттың өзіне тән ділі, өзіндік санасы, этнопсихологиясы болады [8].

Қазіргі таңдағы қоғамдағы жаңалықтар тұрмыс пен өмірге ықпал етеді. Аталған мәселелерді есепке ала отырып, хабаршылардан қажетті мағлұматтарды алуға болады. Хабаршыларға қойылған сұрақтарды жинақтай келе, жүйелеп статистикаға айналдыруға болады. Оны компьютерге енгізіп, толық нәтижеге жетеміз. Отбасы тұрақтылығын анықтау тәсілдеріне сауалнама, анкета жауаптары, сұхбат, құжаттарды талдау, бақылау, психологиялық тест жатқызамыз. Әдістердің қолданылу сипаты әр түрлі болғандықтан олар зерттеудің ауқымына, жағдайларына, мақсаты мен міндеттеріне тікелей байланысты болады. Қандай зерттеу жүргізілмесін, зерттеуші әрқашан мол ақпарат жинауға тырысатындығы заңдылық [9].

Тақырыпқа қатысты фактілерді жинау және талдау этносоциологиялық зерттеулерде қолданылатын арнайы кешенді әдістердің көмегімен жүзеге асырылады. Жұмыстың мақсаты некенің даму заңдылықтарын, олардың нақты көрінуін тереңірек зерттеу болып табылады. Зерттеу әр жақтылық пен алуан түрлілік, жекелік және кездейсоқтық сақталатын шындықтың бейнесін береді. Аталған әдістерді анықтап алғаннан кейін, хабаршылардан алынған сауалнамаларға іріктеу жүргізіледі. Бағдарламада бұл операция кейіннен жеке құжатқа бөліне

отырып, іріктеу жобасының сипаттамасында көрсетіледі. Іріктелген жиынтық – берілген ережеге сәйкес қатаң іріктеліп алынған басты жиынтық элементтерінің белгілі бір саны. Зерттеуге жататын (сауалнама, сұхбаттасу) іріктелген жиынтықтың элементтері (респонденттер, талданатын құжаттар) талдау бірлігі болып табылады. Олар жекелеген адамдар да, сол сияқты тұтас топтар да, жұмыс ұжымдары да болуы мүмкін. Ең бірінші кезекте барлық топқа тән элементтер іріктелініп алынады. Бұл әдісті негізінен механикалық іріктеме деп атайды. Мұндай іріктеу 10, 20, 30, 40, 50 және одан да көп респонденттер арқылы жүргізілуі мүмкін. Іріктелетіндер арасындағы аралық - іріктеу қадамдары деп аталады [10].

Іріктеме мақсатты болуы да мүмкін, мұнда зерттеуші адамдарды, топты мақсатына орай сауалнама үшін іріктеп алады. Кездейсоқ іріктеу халық құрылымының әрбір элементі біркелкі ықтималдылықпен қосылуы мүмкін. Іріктеуге шамасы қаншалықты көп болса, ықтимал қателесу соншалықты аз болады. Үлкен іріктеумен сауалнама жүргізу қиынға түседі. Мамандардың дәлелдеуінше, басты жиынтықтың 10% іріктеме жиынтыққа қосу ісінде өзін-өзі ақтаған. Мұндайда респонденттердің саны 2-2,5 мың адамнан аспауы тиіс. Телефонмен сауалнама жүргізу кезінде миллион тұрғыны бар қалада 300 респондентке сауалнама жүргізсе жеткілікті. Шағындау қалаларда іріктеме көлемі 150-200 адам болса да болады.

Неке тұрақтылығын анықтау үшін қолданылатын тәсіл – анкета. Анкета – этносоциологиялық ақпарат жинаудың ең алғашқы тәсілі. Анкетаның неке және отбасы мәселесінде алатын орны зор. Анкета әдісі арқылы неке тұрақтылығына әсер ететін факторларды, ажырасу себептерін, балалардың ұлтын таңдауын анықтаймыз. Бұл әдісті жүргізудің үш кезеңі бар: дайындық (анкета бағдарламасын жасау), негізгі (сұрау жүргізу), нәтижелік (алынған ақпаратты өңдеу). Әдіс келесі факторлармен ерекшеленеді:

1. Барлық аймақтарды қамтуға мүмкіндік береді, тіпті алыс аймақтарды да.
2. Түрлі тақырыпта және таңдау арқылы жүреді.
3. Жауаптарды сандық сипатта алуға болады.
4. Уақыт үнемдеуге қол жеткізеді [11].

Анкета тәсілін жүргізу үшін зерттеушіде ғылыми негіз болуы тиіс. Сонымен қатар мәліметтерді жинау барысында дұрыс мақсат қоя білген жөн. Зерттеуші респондент-хабаршының мінез-құлқын ескере отырып, жалықтырып алмайтындай етіп сұрақтарды даярласа кез келген анкета объективті нәтиже береді. Психологиялық жағын қарастырсақ анкета жүргізетін орын да өзіндік маңызға ие: қызмет немесе оқу орны, көше, үй т.б. Оған қоса анкетаны дұрыс қабылдауға қағаздың түсі де әсер етеді. Ақ түсті, сапасы жақсы қағаз құжатқа деген сенімділікті арттырса, көк-жасыл түс сабырлыққа шақырады. Керісінше сұр-қоңыр түс немқұрайдылықты білдіреді. Сұрақтар 20-30 минут көлемінен аспаған жөн. Соған қарап анкетаның шамасын белгілейді [12]. Аталған әдіс арқылы алынған ақпарат талданады, жинақталады және ғылыми тұрғыдан түсіндіріледі. Респонденттердің барлық жиналған жауаптары математикалық өңдеуден өткізіледі (жауаптардың алынған нұсқаларының саны анкета жүргізілгендердің жалпы санына пайыздық қатынаста есептеледі), зерттеудің қажетті типі бойынша топтастырылады. 200 адамға сауалнама жүргізу кезінде және салыстырмалы түрде шағындау анкетеге (20 сұраққа дейін) арқылы алынған материалдарды қолмен өңдеуге болады. Егер анкетада сұрақтар 20 дан астам болса, ал сұралғандардың саны 200-ден астам адам болса, онда кодталғаннан кейін ақпарат компьютерлік өңдеуге беріледі, мұнда программистің көмегі қажет болады.

Сонымен жинақтау нәтижелері этносоциологиялық ақпарат деп аталады. Ақпаратты былай топтастырады: номиналды белгісі бойынша (кәсібінің түрі, жасы, ұлты), тиісті рангалық шамасы (еңбек сипаты бойынша: қара жұмыс, ақыл-ой жұмысы) бойынша, сандық белгісі (топтар сандық мән) негізінде сипатталады: 18-20 жас, 20-25 жас, 25-30 жас бойынша. Топтастырылған анкетамен жұмыс істеу математикалық статистиканың көмегімен жүргізіледі. Зерттеудің логикасы да статистикалық деректерді этносоциологиялық деректерге айналдыру.

Отбасы тұрақтылығын анықтауда ішкі отбасылық қатынаспен қатар экономикалық және тұрмыстық аспектілерді, яғни туыстары мен жұбайлардың, көршілерімен, әлеуметтік ортамен қарым-қатынасын қарастыруды да ұмытпаған жөн. Ішкі отбасылық қатынас мәселесін анықтауда сұхбаттасу әдісі қолданылады. Ол анкетамен салыстырғанда көп уақытты талап етпейді. Респондентпен тікелей сөйлесу арқылы толық ақпарат жинауға мүмкіндік береді. Сұхбаттасу алдын-ала дайындалып, артынан жүргізіледі. Бұл тәсілдің ашық және жабық түрі болады. Жабық түрінде сұрақтарды карточкада берсе, ашық түрінде сұрақтар сұхбаттасу барысында қойылады.

Сұхбаттасудың екі типі кең тараған: стандартты, еркін [13]. Стандартты түрде респондентті алдын-ала тақырыппен таныстырады. Сұхбат барысында үшінші адамды да әңгімеге тартуға болады. Қойылатын талапқа шамадан тыс сұрақ қоймау. Соңғы еркін түрінде алдын-ала сұрақтар берілсе де, нақты сұрақтар даярланбайды. Сұхбат әңгіме түрінде өтеді, 10-15 минут көлемінен аспағаны жөн. Бұл әдістің кемшілігі объективті нәтиже алу қиын, әрі сандық көрсеткіште қолдана алмаймыз. Соған қарамастан сапа жағынан құнды деректерді осы сұхбаттасу арқылы жинаймыз.

Сұхбаттасу әдісін жүргізу үшін зерттеуші мынадай қасиеттерді меңгергені жөн:

- хабаршыны тоқтатпай тындай білу, ойлануына мүрсат беру;
- сұрақтарды нақты, мағыналы түрде асықпай дұрыс жеткізу;
- хабаршының көңіл-күйін байқау;
- бөгде адамдардың кірісуіне жол бермеу.

Аталған қасиеттерді меңгере отырып, неке тұрақтылығын анықтауға байланысты келесі жүйені пайдалануға болады:

1. Өз некеңізді қаншалықты бағалайсыз?

- + бақытты;
- + бақытсыздан гөрі, бақытты;
- бақыттыдан гөрі, бақытсыз;
- бақытсыз;
- айтуға қиналады.

2. Егер қарым-қатынасыңыз бұлай болатынын білгенде некеге тұрар ма едіңіз ?

- + иә;
- + жоқ;
- айтуға қиналады.

3. Дәл қазіргі сәттегі жұбайыңызға деген қарым-қатынасыңыз?

- + махаб(бат);
- + достық;
- әдет;
- ескермеу;
- жек көру.

4. Жұбайыңызбен араңыздағы ұрыс, қарама-қайшылық, жанжал қаншалықты болып тұрады?

- + ешқашан;
- + сирек;
- жиі;
- әрқашан.

5. Жұбайыңызбен ажырасқыңыз келетін сәттер бола ма ?

- + ешқашан;
- + сирек;
- жиі;
- әрқашан.

Бес сұрақ бойынша «+» алған адамның некесі тұрақты. Керісінше екеуінен жоғары «-» алғандардың некесі тұрақсыз. Егер жұбайлардың екеуі де некемен қанағаттанса, неке

тұрақтылығы артады. Біреуі ғана қанағаттанса, неке бейтарап күйде қалады.

Келесі неке тұрақтылығын анықтау тәсілі – психологиялық тест. Тесттің ерекшелігі мәліметтердің шынайылығын, дәлдігін, тереңдігін, нақтылығын көрсетеді. Оның қортындысы жұбайлардың некемен қанағаттануы дәрежесі. Әлеуметтану зерттеулерінде неке тұрақтылығына әсер ететін факторлардың ішінде ең алдымен психологиялық, артынан психофизиологиялық, әлеуметтік-тұрмыстық т.б. факторлар тұр. Сондықтан психологиялық тестерді жүргізудің маңызы зор. Некемен қанағаттану дәрежесін анықтай отырып, отбасының тұрақты немесе тұрақсыз екенін білуге болады. Тесттерді құрастыру барысында зерттеушінің дүниетанымы анық байқалады, әрі дін, нәсіл, ұлт мәселесі кеңінен қолданылады. Мақсат – сұрақты дұрыс құрастыру. Өйткені этносоциологиялық сұрақ біздің күнделікті қарым-қатынастағы сұрақтардан күрделі нәрсе. Сұрақ қоюдың бірнеше ережесі бар:

1. Әр сұрақ жауап беру үшін мәнді болуы керек.
2. Қалыптасқан үйреншікті тілді қолдану керек. Зерттеу мақсаты әр сұраққа жауап алу болғандықтан, жалпыға ортақ лексиканы, жазу мен грамматика орынды қолданылуы қажет. Арнаулы терминдер мен әр түрлі қысқартулардан бойды ары ұстаған жөн. Сұрақтар тыңдауға жеңіл болуы тиіс.
3. Сұрақ тым жекелік сипат алмауы тиіс.
4. Әрдайым хабаршының тақырыпқа деген көзқарасын байқау керек.

Психологиялық тестті анықтау үшін тұрақты отбасы жоғарғы балл, тұрақсыз отбасы төменгі баллды иеленуі тиіс. Екі топтың ортақ қортындысындағы ерекшелік статистикамен бірдей болуы қажет. Психологиялық тестті қолданудың арқасында зерттеуші теорияны тәжірибеде дәлелдейді. 1975 жылы неке тұрақтылығын анықтау үшін Мәскеудің Черемушкинский ауданында арнайы психологиялық тест жүргізілді [14]. Ол отбасы тұрмысын, отбасы басшысын, жанжалдың шығу себептерін анықтады. Нәтижесінде жұбайлардың қарым-қатынасына әсер ететін келесі факторлар анықталды: өзара көмек, шешім қабылдаудағы келісушілік, бос уақытты дұрыс өткізу, бірін-бірі түсіну т.б.

Отбасы тұрақтылығын анықтаудың келесі бір тәсілі – бақылау. Бақылау – мәліметтерді көзбен көріп, құлақпен еститін алғашқы әлеуметтік ақпарат жинаудың бірінші түрі. Бұл әдіс кеңінен қолданылады. Объект таңдалынып, жүйелі және мақсатты түрде бақыланады. Бақылаудың арқасында объектінің ерекшеліктерін, іс-әрекеттерін есепке аламыз. Әдіс тәуелсіз, адамға айтпай жүргізіледі. Әдістің ерекшелігі респондентпен зерттеушінің арасында тікелей қарым-қатынастың болмайтындығында. Оған қоса респонденттің белгілі бір оқиғада жасаған іс-әрекетінің мазмұнын нақты және кең түрде түсінуге болады. Бұндай ақпаратты басқа тәсілдерде алу қиын. Бақылау барысында бағдарлама жасалынады. Әдіс үш кезеңнен тұрады: дайындық, негізгі, қортынды. Дайындық кезеңде бақылау графигі, күнделік жасалынады. Негізгі кезеңде ақпарат құжатқа тіркеледі. Қортындыда жиналған мәліметтер талдаудан өтеді [15].

Эксперттік бағалау және болжам жасау әдістерінің де неке мәселесін шешуде маңызды екенін атап айтқан жөн. Сондай-ақ саяси құбылыстардың отбасына, жеке адамның әлеуметтенуіне тигізетін әсерін анықтауда нормативті-құндылықты тәсіл қолданылады. Сонымен қатар, адамдардың саясатқа араласуын, олардың табиғи қажеттіліктерін (тамаққа, киімге, баспанаға, қауіпсіздікке т.б.) қанағаттандырумен байланыстыратын антропологиялық тәсіл де жиі қолданылады. Санасыз түрде жасалынатын психологиялық процестерді, жұбайлардың мінез-құлықтарын, отбасындағы ішкі дүниелік райды психологиялық тәсіл анықтайды. Бұл тәсілдің негізіне келесі ішкі отбасылық факторларды жатқызамыз:

- жұбайлардың көзқарастары мен қызығушылықтарының ортақтығы, психологиялық сәйкестік;
- отбасындағы сезімдік-психологиясын, махаб.баттың күштілігін, міндеткерлігін, силастығын, жауапкершілігін;
- үй еңбегінің қолайлы, дұрыс бөлінуі, отбасы басшысының сипаты (авторитарлы,

эголитарлы);

– некемен қанағаттану дәрежесі, ұлтаралас некеге туысқандары мен жақындарының көзқарасы.

Отбасы тұрақтылығын анықтауда ішкі отбасылық қатынаспен қатар, экономикалық және тұрмыстық аспектілерді, жұбайлардың, туыстары мен көршілерімен, әлеуметтік ортамен қарым-қатынасын қарастыру да маңызды. Сонымен аталған әдістерді қолдана отырып отбасы тұрақтылығын анықтаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Атабаев Қ.М. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 302 б.
- 2 Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М.: Наука, 1979. – 415 с.
- 3 Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2003. – 486 с.
- 4 Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. – СПб.: Литер, 2007. – 174 с.
- 5 Жақишева С.А. Историческая информатика в Казахстане: теория, историография, методика и технология. – Алматы: КазАТиСО, 2011. – 336 с.
- 6 Пушкирев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: Наука, 1975. – 281 с.
- 7 Медушевская О.М. Источниковедения: теория, история и метод. – М.: изд-во Ипполитова, 1996. – 188 с.
- 8 Славко Т.И. Математические методы в исторических исследованиях. – Екатеринбург: УрГУ, 1995. – 187 с.
- 9 Гарская И.М., Измestьева Т.Ф., Малов Л.В. и др. Количественные методы в исторических исследованиях. – М.: Высш. шк., 1984. – 384 с.
- 10 Доманская Л.В. Психология семьи и семейного воспитания. – Красноярск: Красноярск гос. пед. ун-т, 2013. – 212 с.
- 11 Абашинов С.Н. Статистика как инструмент этнографического исследования (узбекская семья в 20 в.) // Этнографическое обозрение. – 1999. – № 1. – С. 14-15.
- 12 Интеграция археологических и этнографических исследований. – Алматы, 2004. – 314 с.
- 13 Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: МГУ, 1996. – 304 с.
- 14 Аженов М.С., Бейсенбаев Д.Э. Социальная стратификация в Республике Казахстан. – Алматы: Білім, 1997. – 112 с.
- 15 Садырова М.С. Социально-профессиональная мобильность интеллигенции Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 14 с.

References

1. Atabaev Q.M. Qazaqstan tarixiniń derektanwlıq negizderi. Oqw quralı. – Almatı: Qazaq wniwersiteti, 2002. – 302 b.
2. Massovie istočnikı po sociálno-ékonomičeskoy istorii Rossii perioda kapitalizma. – M.: Nawka, 1979. – 415 s.
3. Kovalčenko İ.D. Metodi istoričeskogo issledovanıya. 2-e izd., dop. – M.: Nawka, 2003. – 486 s.
4. Garfinkel G. Issledovanıya po étnometodologii. – SPb.: Liter, 2007. – 174 s.
5. Jakıševa S.A. İstoričeskaya informatika v Kazaxstane: teoriya, istoriografiya, metodika i texnologiya. – Almatı: KazATiSO, 2011. – 336 s.
6. Pwškarev L.N. Klassifikaciya rwsskix pišmennix istočnikov po otečestvennoy istorii. – M.: Nawka, 1975. – 281 s.
7. Medwševskaya O.M. İstočnikovedeniya: teoriya, istoriya i metod. – M.: izd-vo İppolitova, 1996. – 188 s.
8. Slavko T.İ. Matematičeskie metodi v istoričeskix issledovaniyah. – Ekaterenbwrg: WrGW, 1995. – 187 s.
9. Garskaya İ.M., İzmeštewa T.F., Malov L.V. i dr. Količestvennie metodi v istoričeskix issledovaniyah. – M.: Vıssh. šk., 1984. – 384s.
10. Domanskaya L.V. Psihologiya semi i semejnogo vospitaniya. – Krasnoyarsk: Krasnoyarsk gos.ped.wn-t, 2013. – 212s.
11. Abašin S.N. Statistika kak instrwment étnografičeskogo issledovaniya (wzbekskaya semya v 20 v.) // Étnografičeskoe obozrenie. – 1999. – № 1. – S. 14-15.
12. İntegraciya arxeologičeskix i étnografičeskix issledovaniy. – Almatı, 2004. – 314 s.
13. Antonov A.İ., Medkov V.M. Sociologiya semi. – M.: MGW, 1996. – 304 s.
14. Ajenov M.S., Beysenbaev D.É. Sociálnaya stratifikaciya v Respwblike Kazaxstan. – Almatı: Bilim, 1997. – 112 s.
15. Sadirova M.S. Sociálno-professionalnaya mobilnost intelliğenciı Kazaxstana. – Almatı: Qazaq wniwersiteti, 1999. – 14s.

ЭОЖ 391.745/749

ӨЗБЕК ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИЕТІ

Егізбаева М.Қ.¹, Бейсегулова А.Қ.²

¹Т.ғ.к., Қазақстан, 140000, Алматы қ., әл-Фараби даңғылы, № 71, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, археология, этнология және музеология кафедрасы, meguegiz@mail.ru

²Қазақстан, 140000, Алматы қ., әл-Фараби даңғылы, № 71, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, археология, этнология және музеология кафедрасы, aika_75@mail.ru

Аңдатпа. Тәуелсіз Қазақстан – көпұлтты мемлекет, елімізде 130-ға жуық ұлттың өкілдері өмір сүреді. Оның ішінде түркі халықтарының орны ерекше. Әлемдік өркениетте өзінің анық ізін қалдырған түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті, оның ішінде түркі халықтарының тарихи-этнографиялық құндылықтары әлі күнге дейін толығымен кешенді түрде зерттелмей келе жатыр. Осындай маңызды зерттеу нысанына Орталық Азияның түркі халықтары да жатады. Аталмыш мәселе мақаламызда өзбек және қарақалпақ халықтарының дәстүрлі мәдениеті негізінде қарастырылады. Бүгінгі таңда кең байтақ Еуразия алқабын бізге мұра етіп қалдырған бабаларымыздың мол дүниетанымға толы мәдени құндылықтарының сырын ашу этнология ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі. Аталған проблемалар жалпы түркі жұртына ортақ мұра. Мұндай мәселелерді зерттеу Қазақстандағы ұлттар арасындағы түсіністік пен ынтымақтастыққа қол жеткізуде үлкен септігін тигізері даусыз.

Түйін сөздер: Этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, киім, қолөнер.

ЭТНОКУЛЬТУРА УЗБЕКСКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДОВ

Егізбаева М.Қ., Бейсегулова А.Қ.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы изучения тюркских народов Средней Азии, на примере узбеков и каракалпаков. Авторы дают описание материальной культуре, в особенности традиционной одежде узбеков, ювелирным изделиям, обработке дерева, а так же традиционному ремеслу каракалпаков.

Ключевые слова: Этнос, нация, этнография, обычаи, одежда, ремесла.

ETHNO-CULTURE OF THE UZBEK AND KARAKALPAK PEOPLES

Yegizbaeva M.K., Beisegulova A.K.

Abstract. The article deals with the problem of studying the Turkic peoples of Central Asia, the example of the Uzbek and Karakalpak. The authors give a description of the material culture, especially traditional clothing ethnic Uzbeks, jewelry, wood processing, as well as traditional craft Karakalpak.

Keywords: Ethnos, nationality, ethnography, traditions, clothing, crafts.

XXI ғасырдың басында көпұлтты Қазақстан ұлтаралық келісім мен азаматтық тұрақтылыққа деген ұмтылысын дәлелдеді. Бұл тұрақтылық ұлттық саясат мәселелерін шешудің жолдары мен тәсілдерін таба білген мемлекет басшылығының ықтиятты жұмысының нәтижесі. Бұл стратегияның негізі болып әрқашан мәмілеге келу жолдарын іздеу, халықтар арасындағы келісім мен сенім аймағын кеңіту болып табылады. Бұл жолда ерекше орынды Қазақстан халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттейтін еңбектерге беруге болады. Міне, осы мақсатпен біз мақаламызда өзбек және қарақалпақ халықтарының этномәдениетінің кейбір аспектілеріне тоқталмақпыз.

Өзбек халқының киімі. Өзбектер, түріктер және тәжіктердің киімі негізінен бір-біріне ұқсас болып келеді. Олардың киімдері қарапайым және пішілуі жағынан барлық жастағылар мен ерлердің де, әйелдердің де киімі бір пішінде болды.

Киім тігу үшін XIX ғ. екінші жартысында қолдан жасалған дөрекі мақта-мата маталарды қолданды. Фабрикалық маталар (әсіресе ала сиса,

қызыл мата, жолақты және ақ қағаз маталар), қала тұрғындарының арасында Ресейге қосылмай тұрып-ақ кең тарады, ауылдық жерлерде темір жолдар салынғаннан кейін, XIX ғ. соңында пайда бола бастады.

Ерлер, әйелдер және балалардың киімдері көйлек, шалбар және шапаннан тұрды. Көйлек немесе «куйляк» туникаға ұқсас етіліп пішілді. Ерлер көйлектері тізеден төмен болып тігілсе, әйелдер мен балалар көйлектері тобыққа дейін түсіп тұрды. Ерлер көйлектерінің жеңінің ұзындығы саусаққа дейін жетсе, ал әйелдердің көйлектері жеңінің ұзындығы қолын төмен түсіргенде тобыққа дейін жететін болды.

Ерлер, балалар және қыздардың көйлектерінің жағасы көлденең жырықты болды, яғни иықтан иыққа дейін жетті (өзбекше айтқанда «киптаки»). Көйлектің жағасын жияк деп аталатын тоқылған таспамен немесе басқа матаның жіңішке жолақ-қиындысымен жиектеді. Әйел көйлегі жағасының ұзын тік жырығы болды. Оны да үш саусақтың көлеміндегі таспамен жиектеп, мойынның тұсынан баумен байлап қойды. Таспаны қара жүннен иіріп, сары және қызыл жіптерден тоқылған кестемен әсемдеді.

Шалбарлар «иштон» деп аталып, кең болып пішілді. Жасы ұлғайған еркектер балағы тобыққа дейін жететін шалбарлар киді, жастар одан сәл қысқалау шалбарлар киді. Әйелдер және қыздардың шалбарлары өкшесіне түсіп тұрды, балағының етегін ені бір саусақтай болатын жүн таспамен жиектеді. Балалар әдетте шалбарсыз ұзын көйлектер киіп жүрді. Жартылай көшпелі өзбектердің кедей отбасыларында тіпті ұл балалар көйлекті 12-13 жасында немесе одан кейін киетін [1, 15 б].

Жасы үлкен еркектердің көйлектері мен шалбарларын боялмаған бөзден тіксе, қалғандарына дөрекі теңбіл маталар - қалымен мен аляктан тікті. Егде әйелдер бөзден тігілген ақ көйлектер киді, алайда шалбарлары қалыменден тігілді. Барлық жерлерде әйелдер шалбарының көрінбей тұратын жоғарғы жағын арзан матадан тіксе, көрініп тұратын төменгі жағын қымбат матадан тікті. Ауқатты обасыларында көйлектер мен шалбарларды алачадан тікті.

Сырт киімдердің түрлері сан алуан болды. Оның негізгі түрі – арасына мақта салып сырылып тігілген шапандар мен тондар болды (чапон, тун). Еркектер оны үнемі киіп жүрді, әйелдер суық кездерде ғана киді. Шапанның түймелігі жоқ, етегінің екі жанынан жырық салынып, жеңі ұшына қарай қусырылып тігілді. Ерлер шапанының жіңішке сырылған тік жағасының екі ұшы кеуде тұсында қосылып тұрды.

Мақта шапанның сыртынан еркектер жегда деп аталатын, аталған пішінмен тігілген, бірақ астарсыз жеңіл шапанды киіп жүрді. Көйлекті пен шапанның белін тек қаралы болған жағдайда ғана буынатын. Белбеудің қызметін «белбоғ» деп аталатын, кестеленген мата кесіндісі – бел орамалы атқарды. Оны қиғаштап бүктеп, алдынан түйіндеп байлады. Базарға немесе алыс жолға шыққанда ұзын мата кесіндісін белге орап буынды.

Суық күндері аталған екі шапанның сыртынан мауытыдан тігілген чекмен немесе қойдың тықырланған терісінен тігілген тон пустинді киді.

Ауқаттылар елтіріден тігіліп, қымбат матамен тысталаған ішіктер барра пустинді киді [2, 112 б].

Еркектер қыста шапанның ішінен гуппи деп аталатын, мақтамен сырылып тігілген көйлекті киді. Малшылар суық күндері сырт киім ретінде кебенек деп аталатын астары киізден жасалған шапандарды киіп жүрді.

Тұрмыстағы әйелдің мунисак деп аталатын мақтамен сырылып тігілген, жағасыз, жеңнің астынан бүріліп тігілген шапанның ерекше түрін, сонымен қатар, астарсыз шапан жегдені киді. Қыздардың сыртқы киімі сырылған, жағасыз шапан болды. Оның мунисактан айырмашылығы жеңінің астында бүрмесі болмады.

Қонаққа барғанда әйелдер бірнеше көйлекті бірінің сыртынан бірін киді. Іш көйлек әдетте ақ түсті болса, жастардың сыртқы көйлектері ашық түсті, ал жасы үлкен әйелдердің киімі сыпайы түсті болды.

Ерлердің бас киімі кестесіз тақиялар мен салла (сәлде) болды. Қарт адамдар салланың астынан сырылған немесе теріден тігілген бөрік киді. Кейбір жерлерде бастарына киіз қалпақ киді, оны қазақы қалпақ деп атады [2, 123 б].

Тұрмыстағы әйел адамның бас киімі күрделі болды. Ол шашбаулары, мойын мен кеудені жабуға арналған ақ мата кесіндісі, бір немесе бірнеше орамалдан тұратын сәлдесі бар дөңгелек бас киімнен тұрды. Бас киімнің пішіні, оның атауы, орамалдардың саны әр түрлі этникалық топтарда бірдей болмады. Жартылай көшпенді өзбектердің көбінде кийгич деп аталатын мұндай бөрік арасына мақта салып сырылған және оның шашбауы бұрымды белге дейін жауып тұрды.

Бөріктің сыртынан румол деп аталатын қиғаш бүктелген үлкен орамалды жауып жүрді. Орамалдың сыртынан сәлденің пішінінде мата қиындысын (дастор) байлап алды.

Мойын мен кеудені тік бұрышты ақ мата кесіндісі лачакпен жауып жүрді.

Жартылай көшпенді өзбектерде сәлденің сыртынан томок румол деп аталатын тағы да бір үлкен орамалды, оның екі ұшын мойынды айналдыра тақты. Жасы егде әйелдер сәлденің сыртынан ақ орамал тақты, ал жастар мұндай орамалыңд түсті жіптермен кестеленген түрін тақты.

Үйден шыққанда әйелдер тағы бір астарсыз, жолақты матадан тігілген желак деп аталатын жеңіл шапанды бастарына жауып шықты. Желекті кигенде оның бір жеңі арқаға түсіп тұрды. Ал паранджа – алдамшы ұзын жеңі бар, жамылғыш шапан тек байларда ғана кездесті, әдетте оны тойға сатып алатын және оны жас келін бетіндегі торсыз киді [3, 37 б].

Еркектер аяқ киіміне келетін болсақ, олар етік, мәсі (махси) және оның сыртынан галош (кавуш) киді. Әйелдер кавушты жалаң аяқтарына ғана киді. Жас әйелдер кавуштың биік өкшелі түрлерін киді. Ауқатты отбасыларының жасы үлкен әйелдері қысты күні мәсіні кавушпен бірге киді.

Әйелдердің зергерлік бұйымдары – моншақ, сырға, білезік және сақиналар негізінен күмістен жасалды, алтын және алтын жалатылған

бұйымдар тек ауатты адамдарда ғана болды (әсіресе, отырықшы халықта). Олар Бұхара және Самарқандтың қалалық зергерлерінің бұйымдары еді.

Зергерлік әшекейлердің ішінде маржан моншақтар барлық жастағы әйелдер арасында кең тарады (чин маржон), ал ақық моншақтар мен күміс теңгелерден жасалған әшекейді (зебигардон) жас келіншектер тақты. Тұрмыстағы әйел міндетті түрде мұрынның шетіне латиба деп аталатын сырға тақты. Жас келіннің сәлдесіне бір біріне жалғанған күміс қаңылтырлар және салпыншақтардан тұратын шекелік әшекейді (синсила) тақты.

Әйелдер шашын екі бұрым қылып өрсе, жас қыздар шаштарын көптеген ұсақ бұрымдарға бөліп өрді. Бұрымдарына жүн немесе қағаз жіптен жасалған шашбауларды (пупак) тақты. Ер адамдар шаштарын тақырлап алып, мұрт пен сақал өсірді, мұрттарын шариаттың заңдылығына

байланысты қиып отырды.

Қарақалпақ халқының дәстүрлі кәсіптері. Қолөнер қарақалпақ халқының дәстүрлі кәсібі болды. Ел арасында ұсталар, ағаш ұстасы, ерші, зергерлер сияқты көптеген шеберлер болды. Әйелдер тоқымашылық, кілем тоқу, киіз басумен айналысты.

XIX-XX ғ. басында қолөнершілер негізінен Чимбай, Кунград, Ходжеили қалаларында шоғырланды. Алайда қолөнершілердің көбі ауылды жерлерде көбірек болды [5, 23 б].

Қарақалпақ ұсталарының өздерінің жеке шеберханалары болды. Бірақ жеке шеберханасы жоқ кейбір ұсталар ашық аспан астында, үйінің жанында жұмыс жасай берді, ал суық түсісімен жұмысын үйінде жалғастырды немесе тапсырыс қабылдауын тоқтатты.

Ұста шеберханасын дукан деп атады. Барлық Орта Азия халықтарына тән түсініктегідей дүкен киелі орын болып саналды.

Ұсталық кәсібі әкеден балаға немесе кіші інісіне мұрагерлікпен қалып отырды, кейде туыс адамдардың балаларын шәкірт қылып алды. Олар бірнеше жыл ұстаның үйінде тегін жұмыс істеді.

Ұстаның құралдарының бастысы төс пен көрік және тағы басқа саймандар болды. Төстен басқа негізгі саймандардың барлығын ұста өз жасады, ал төсті Хиуа, Бұқара, Түркістан немесе Орынбор сияқты Ресейдің қалаларынан жеткізілді.

Төс те басқа құрал-саймандар сияқты киелі болып саналды, оның үстіне отыруға болмайтын. Отты үрлеуге арналаған көрік 7-8 ешкі немесе қой терісінен жасалды және қазақ көріктерімен өте ұқсас болды.

Әр түрлі көлемдегі сабы ағаштан жасалған бірнеше темір балғалар да ұстаның құралдарының бірі болды. Қарақалпақтар олардың көлеміне қарай «үлкен балға» немесе «кіші балға» деп атады. Бұдан басқа ұстаның құралдары кескіш, қашау, қысқыш, тескіш, көсеу, бұрғы, дәнекер, егеу және т.б. болды. Аталған саймандарың көмегімен олар кетпен, орақ, күрек сияқты ауыл шаруашылық құралдар мен күнделікті тұрмыста қолданылатын заттарды жасады.

Қарақалпақ ұсталары қолданған техникалық әдістер, құралдың атаулары, формаларының Орта Азияның басқа халықтарымен айырмашылығы аз болды [6, 45 б].

Қарастырылып отырған кезеңде әр түрлі көлемдегі және үлгідегі, оның ішінде арба дөңгелектеріне арналған шегелерге деген сұраныс жоғары болды. Мұндай шегелерді қарақалпақтар гулмыйық шеге деп атады. Шегенің барлық түрін шеге қалып арқылы соқты.

Ұсталар сонымен қатар, балық аулау құралдары шанышқы, ілме және қой қыркуға арналған қырықтық, аңшының қақпанын жасады.

Жергілікті ұсталар халықты үй тұрмысында қолданылатын қысқаш, қайшы, құлып, қырғыш, кепсер, темирошақ, пышақ, біз, ұстара сияқты металл заттармен де қамтамасыз етті. Әсіресе, халық арасында ұстара мен пышаққа деген сұраныс жоғары болды. Ұстараны болаттан, ал пышақты темірден кейде болаттан жасады.

Зергерлік өнері. Қарақалпақтар зергерлік өнермен Орта Азия және Қазақстан халықтары сияқты өте ертеден айналысты. Қарақалпақ халқының зергерлік өнері туралы аз зерттелген. Дей тұрғанмен, олардың зергерлік бұйымдарының Орта Азия халықтарының бұйымдарынан өзінше ерекшелігі болды.

XIX-XX ғ. басында қарақалпақтар арасында зергерлік өнер өте жоғары деңгейде дамыған болатын. Олар негізінен әйелдің әшекей бұйымдары мен ер-тұрман, белбеу және т.б. заттарды жасаумен айналысты. Күмістен және алтыннан жасалған бұйымдар жоғары сұраныста болды. Әр бір үлкен ауылдың өзінің зергері болды. Ол көршілес ұсақ ауылдардың да талаптарын қанағаттандырып отырды.

Зергерлер тапсырысты өзінің үйінде дайындады, кейде тапсырыс берушінің үйінде жұмыс істеуге де шақыратын. Сирек жағдайларда зергер өзінің құрал-саймандарын ала жүріп, ауыл-ауылдарды аралап, тапсырыс қабылдайтын, жұмыс біткен соң зергерге ақшалай, бидаймен немесе малмен ақысын қайтаратын. Кейбір зергерлер күміспен қайтаруды талап етті.

Әшекей бұйымдарға деген сұраныс үлкен болды, сондықтан тапсырыс беруші өзінің тапсырысын бірнеше ай күтуге тура келетін жағдайлар да болды. Зергерлердің бұйымдарында айырмашылық аз болды. Шебер өз ісіне өзінің баласын, жақын туысының баласын үйретуге тырысты [6, 89 б].

Алайда зергерлердің көбі осы кәсіптен түскен пайдаға күн көре алмады, сондықтан егіншілік, малшылық, балықшылықпен қоса айналысты.

Қарақалпақ зергерлері әр түрлі әйел әшекейлері: сырға, білезік, жүзік, қапсырма, әйкел, өңірмоншақ, түйме, тұмар, кілтбау және т.б. жасады. Көптеген зергерлер мыс құман, леген, насыбай шақша, сандықтың құлпы және т.б. заттарды жасады. Олар негізінен бай адамдардың тапсырысы бойынша жасалды. Асыл тастармен, алтын, күміспен безендірілген белбеулер, ер-тұрмандарды жасату тек ауқатты адамдардың ғана қалтасы көтеретін.

Кейбір зергерлердің арнайы шеберханасы болмады, ондай жағдайда олар бұйымдарды өзінің үйінде жасай беретін. Арнайы шеберханалар саз балшықтан жасалған ескі үйлер немесе киіз үйлер болды.

Зергердің құралдарын ұсталар жасап беретін, кейде өздері де жасай беретін. Зергердің құралдары ұрпақтан ұрпаққа қалып отырды. Зергердің құралдары төс, балға, көрік, қалып, егеу, қашау, қысқыш, іскенже, сымтараш, тескіш көсеу, дәнекер болды.

Әр бір зергердің міндетті түрде асыл металдар мен тастарды өлшеуге арналған таразысы болуы тиіс болды.

Зергерлік бұйымдарды жасайтын негізгі материал күміс болды, алтын сирек қолданылды. Кейде күміс пен алтынның ерітінділерін қосып, ашық сары түсті металды дайындады, оны «тилла» деп атады. Одан сырға, жүзік, білезік жасады [2, 56 б].

Қарақалпақ зергерлерінің техникалық әдістері сан алуан болды. Олар қақтау, құю, оймалау, сіркелеу, қалыптау, шекіме, қақтау, алтын, күміс жалату, сым кәптәу және т.б. әдістерді қолданды.

Қарақалпақ зергерлері өздерінің бұйымдарын ақық, перуза, меруерт, маржан, гаухар сияқты асыл тастармен қатар түрлі түсті шынымен де безендірді. Тасты бұйымның ортасындағы ұяға немесе жан-жағына қондырды.

Қарақалпақ халқының зергерлік бұйымдары Орта Азия халықтарының бұйымдарынан көркемдік өзінділігімен және орындалу техникасымен ерекшеленеді. Олар көбінесе күмістен жасалып, ірі, өрнектелген, көптеген күміс салпыншақтармен безендірілген болып келеді. Кейбір бұйымдар түркмен және қазақ халқының зергерлік бұйымдарымен ұқсас болып келеді [2, 70 б].

Қалайы өңдеу қарақалпақтарда аз таралған еді. Қалайы өңдеумен айналысатын шеберді мыскер деп атады. Бұл металл Ресейден Орынбор және Ташкент темір жолдары арқылы жеткізіліп отырды. Одан негізінен мысқұмған, шәйнек, насыбай шақша, леген, шелек сияқты тұрмыстық заттарды жасады.

Ағаш өңдеу. Қарақалпақ халқында ағаш өңдеу шеберлері алуан түрлі ауылшаруашылық құралдарын жасаумен айналысты, олардың ең бастылары – ала, шығыр, арба, қайық және т.б. болды. Сонымен қатар, олар үй өндірісінде қолданылатын өрмек, мақта тазалайтын шығыршық, ыдыс сияқты ағаш заттарды жасаумен айналысты, ал кейбір ұсталар өте нәзік шеберлікті қажет ететін музыкалық аспаптарды (дугар, қобыз) жасады. Ұсталардың барлығы дерлік ағаш оюдың шебері болды және сандық, киіз үй есігі, сабаяқ, келінің бетін көркем оюмен өрнектеді.

Шеберлер жұмыстарын ұстаханада жүргізді, олар тек тапсырысқа ғана жұмыс істеді. Тапсырыс беруші ағаш материалдарды өзі әкелді.

Арба жасауда жергілікті үйеңкі, өрік, жиде талдарын қолданды. Арбаның бөлшектерін бөлек-бөлек жасап, одан кейін бір-біріне қосты. Бір арбаны жасауға 30-35 күн кетті.

Ер-тұрманды жасауға ақ тал мен теректі қолданды. Ер тоқымның бөліктерін бөлек жасап, одан соң желімдеп жапсырды.

Киіз үйдің ағаш бөліктерін жасайтын шеберді үйші деп атады. Халық түсінігінде олардың өзінің қоғаушы пірі болды, оны Ибрахим Халил деп атады, ол ең алғашқы киіз үйді жасаушы

болып табылады. Үйді жасауды бастар алдында шебер оған сиынатын. Үйшілер көбінесе бес, алты, жеті қанатты киіз үйлерді жасады [6, 156 б].

Міне, мақаламызда біз өзбек және қарақалпақ халықтарының этномәдениетінің кейбір аспектілеріне тоқталдық. Олардың зерттелуіне байланысты жазылған еңбектердің көптігіне қарамастан, өзбек және қарақалпақ халықтарының этномәдениеті әлі де болса кешенді зерттеуді талап етеді. Көпұлтты мемлекетіміздегі толеранттық пен бейбіт өмірді одан әрі нығайту үшін осындай зерттеулерді тоқтатпауымыз керек.

Әдебиеттер

1. Давлатова С.Т. Трансформация традиционной одежды узбеков Кашкардарьинского оазиса (кон. XIX - XX вв.). Автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. ист. наук. – Ташкент, 2006. – 30 с.
2. Этнографические очерки Узбекского сельского населения. – М.: Наука, 1969. – 284 с.
3. Лобачева Н.П. К истории среднеазиатского костюма // Советская этнография. – М., 1965. – С.34-49].
4. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент: «Изд-во лит. и искусства», 1988. -204 с.
5. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Ташкент: Узбекгосиздат, 1953. - 231с.
6. Этнография каракалпаков. XIX-начало XX века (материалы исследования). – Ташкент: Фан, 1980. – 234.

ӘОЖ 316. 334. 55:39(574)

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҒЫ ТУРАЛЫ РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ЖАЗЫЛҒАН ЕҢБЕКТЕР

Жайлыбаев Д.Ж.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада революцияға дейінгі жазылған еңбектердегі қазақтың дәстүрлі құқығы мәселелері қарастырылған. XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс зерттеушілерінің жазып қалдырған еңбектері дәстүрлі қазақ құқығының негізгі дереккөздерінің бірі болып табылады. Осы зерттеулердегі дәстүрлі құқықтың қоғамдық-әлеуметтік орны қазақ елінің дәстүрлі мәдениетімен біте қайнасып жатты. Ол тек жекелеген мәселелерді ғана емес тұтастай қазақтың этномәдениетін және рухани келбетін сипаттап келді. Революцияға дейінгі қазақтың дәстүрлі құқығына қатысты зерттеулер мен деректерді этнографиялық тұрғыда салыстырып қарау қазақ этнографиясының аннотацияланған библиографиялық көрсеткішін құрастырудың бір бөлігі ретінде қарастырса болады.

Түйін сөздер: дәстүрлі құқық, би, сот, әдет-ғұрып, мұра, ру, қазақ, заң, зерттеу.

ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЕ ТРУДЫ ОБ ОБЫЧНОМ ПРАВЕ КАЗАХОВ

Жайлыбаев Д.Ж.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Г. Алматы, Казахстан, Научный сотрудник

Аннотация. В статье рассматривается проблемы обычного права казахов. Автор использовал дореволюционные источники и литературы.

Ключевые слова: обычное права, би, суд, наследство, род, обычай и обряды, казах, исследование, закон.

PREREVOLUTIONARY PROCEEDINGS OF CUSTOMARY LAW KAZAKHS

Zhailybayev D.Zh.

Institute of History and Ethnology. Named after Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan, Researcher

Abstract. The article considers the problem of customary law of Kazakh people. The author used pre-revolutionary sources and literature.

Keywords: customary law, bi, the court, heritage, tribe, tradition and rituals, Kazakh, study law.

XVIII–XIX ғғ. қазақ даласына келген орыстың әскерилері, зерттеуші шенеуніктері еліміздің барлық қыр-сырын қамтып зертеуге тырысты. Соның ішінде табиғат, географиялық орналасулар, топонимика және елдің дәстүрлі мәдениеті мен әдет-ғұрпына ерекше мән берді. Бұл олардың отарлық саясатын жеделдетуге және оны қолайлы етуге мол мүмкіншілік туғызды. Осындай бағыттағы орыс зерттеушілері үшін қазақтың дәстүрлі құқықтарын түсіну және оны зерттеу ауадай қажет болды десек қателеспейміз. Бұл олардың жергілікті қоғамды түсініп, келесі саяси

стратегияларын жүзеге асырудың жеңіл жолы болды.

Қазақ даласын алғашқылардың бірі болып, И.П. Фальк, И.Г. Георги, П.-С. Паллас, Н. П. Рычков, Я.П. Гавердовский, А.И. Левшин және т.б. көптеген зерттеушілер келіп зерттеді. Олардың еңбектері жалпылама қазақ даласының табиғи жағдайын, климатына және даладағы саяси мәселелер, әкімшілік территориялық бөліністер және ұлт-азаттық көтерілістерді де қамтыды. Сонымен қатар, қазақ этнографиясына ерекше назар аударды. Бұл еңбектердің қатарынан қазақтың дәстүрлі құқық мәселесіне де қатысты пікірлер мен зерттеулерді табуға болады. Жалпы XIX ғасырда орыс зерттеушілері үшін қазақ даласы негізгі зерттеу объектісі болды.

Қазақтың дәстүрлі құқық жүйесін зерттеу барысында алдымен билер институтына аса назар аударған жөн. Билер институты қазақ даласында негізгі құқықтық негіздерді біріктіруші рөл атқарды. Билердің шығарған үкімдері мен шешімдері XIX ғасырдың ортасында ерекше назарға ілінді. Себебі, қазақ даласын отарлай бастаған Ресей империясының әкімшілік реформалары тұсында билердің қызметі күшейді.

Қазақ даласындағы билер жөнінде алғашқылардың бірі болып П.И. Рычков былай деген еді «Ордалардағы билік барынша демократиялық негіздерге сүйенеді, кім қарт және бай болса соны сыйлайды» сондай ақ, И.П. Рычков қазақ қоғамында биліктің үш сатысын атап көрсетеді: біріншісі, қожалар; екіншісі, билер; үшіншісі, сұлтандар дейді [1]. Бұндағы мәселе билердің рөлінің өзі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтың ерекше бағаланытының көрсетеді және даладағы демократияның негізін билер қамтамасыз етіп тұрғандығын білдіреді. XIX ғасырдың басы қазақ даласына зерттеушілер мен әскери шенеуніктердің ең көп келгендігімен ерекшеленеді. Соның ішінде Я.П. Гавердовскийдің мәліметтерін атап айтсақ, халықтық судьяны қазақтардың би деп атайтыны, олар бай және сөзге шешен болып келіп. Билердің шешімдері басқалардан басымдыққа ие екендігін көрсетеді [2]. Сондай-ақ Я.П. Гавердовский дәстүрлі құқықты зерттеу барысында дала заңдарының әдеттік нормаларына да аса мән берген. Ал А.И. Левшиннің зерттеулерінде дәстүрлі құқықты барынша сипаттап өтеді ол Тәуке ханның «Жеті жарғысын» негізге ала отырып құн мәселесін жіктеп береді. Мысалға, ұрлықпен ұсталған адам ұрланған дүниені жиырма жеті есе қайтарады, және оның жазасын айып деп атайтындығын көрсеткен. Ал қылмысты әшкерелеу үшін екі немесе үш куәгердің болу қажеттігін атап өтті [2]. Ресей империясынан тек қана зерттеушілер емес сонымен қатар әскери тапсырмаларда көп болды. Олардың көпшілігі шекара аймақтарда белең алып, жергілікті қазақтардың әдет-ғұрпы мен салт дәстүріне назар аударды. Сондай-ақ рулардың басқа да рулармен ара қатынасы және ерекшелігін анықтауға тырысты. Әр рудың билерін де ерекше назарға ұстады және олардың өзара абыройы мен атағының жоғарылығына аса мән беріп арнайы баяндамалар жасап отырды. Қазақтың дәстүрлі құқықтарын зерттей келе Д. Андренің жазбаларында би сайлауда оның қабілетіне, шешендігіне және дәстүрлі құқық ережелерін білуіне қарай сайланатындығын айтады. Ал, көшпенділердің дәстүрлі құқық жүйесін В.В. Григорьев қазақтардың сот жүйесі басқа да дамыған елдердің өзі қызығушылықпен қарайтындығын айтады [3].

А.И. Крахалевтің зерттеуінше қазақтың дәстүрлі құқығы көне заманғы формаға жатады және астарда көптеген ел ішіндегі даулы мәселелер шешілетіндігін айтқан. Сонымен қатар, елдің барлығы қандай да бір күрделі даулар мәселелерін шешу үшін жүгінетіндігін анық көрсеткен [4]. Осы мәселені А. Леонтьевте біраз қарастырады, ол өзінің «Обычное право киргиз: Судостроительство и судопроизводство» атты мақаласында қазақтарда сот құқығы ежелден билер, сұлтандар мен хандарда болғандығын ескертеді. Оның айтуынша билер рудың ішінен шығып биліктің барлық қыр-сырын жеткілікті меңгерген адам болып табылады [5]. Жалпы, көшпенділердегі билердің функциясы ежелден белсенді болғандығын көруге болады яғни, рудың билігін ұстаған билер негізгі билеуші болып табылды. Ал кейін әскери қақтығыстар мен саяси ықпалдастықтар хандар мен сұлтандардың қызметін алдыға шығарды. Билер тек қана сот мәселесі емес сонымен қатар, әлеуметтік мәселелерді де назарда ұстаған. В.В. Радлов өз еңбектерінде билерге және дәстүрлі құқыққа байланысты әр түрлі пікірлерді айта келіп, билердің ішінде ел

сыйлайтын, ақылды және елдің барлығы бағынатын билерді де тыс қалдырмаған [6].

1860 жылдардың ортасында далалық қазақтардың әлеуметтік-экономикалық және құқықтық қатынастарын зерттеуге арнайы комиссия құрылды. Бұл комиссияның негізгі мақсаты қазақ жерлерін ресейлік әкімшілік-территориялық және құқықтық басқаруға жалпыластыру болды. Осы комиссия аясында дәстүрлі құқық пен билер институтын зерттеуде Торғай облысы әскери губернаторы А.К. Гейнсте көп еңбек етті. Алайда оның зерттеулері де кейбір даланың дәстүрлі құқығына өзінің қарама-қайшылық пікірлерін қалдырды. Ол қазақ билері атадан балаға қалдырылатын мұра ретінде көрсетіліп, сондай-ақ, қазақ қоғамындағы билерді биліктің бір формасы ретінде қарап, қолындағы билігі барлардың көпшілігі би бола алады деп атап өтеді [7].

XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ қоғамында сақталып келе жатқан дәстүрлі құқық жүйелерін 1871 жылы Л. Баллюзектың Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімі жазбаларының 2-басылымында жарық көрген «Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющиеся в Малой киргизской орде силу закона» атты мақаласында қазақтың сот жүргізу тәртібі, жаза қолдану, неке мәселесін шешу, мұра қалдыру ісін, ұрлық, қылмыстық істерді және қарыздану мәселесіндегі дәстүрлі құқық жүйелерін қарастырады [8]. Ал, 1878 жылы И. И. Ибрагимовтың Орыс географиялық қоғамы этнограф. 8 томында «Заметки о киргизском суде» атты мақаласында кіші жүз қазақтарының салт-дәстүрлерінің заңдық күшке айналғандығын және қазақтардың сот жүргізу тәртібін иллюстрацияларымен және нақты мысалдармен келтірген [9]. Қазақтардың дәстүрлі құқығын зерттеген зерттеушілер қатарында басқа да ұлттармен салыстырмалы түрде зерттелген мақалалар кездеседі. Солардың қатарына С. Швецовтың «Обычно-правовые воззрения алтайцев (калмык) и киргиз. Брачные и семейные отношения» атты мақаласын атауға болады [10]. Бұл мақала 1898 жылы жарық көрген. Оның негізгі дереккөзі ретінде Белағаш даласындағы қазақтардың қоғамдық қатынастары мен құқықтық жүйесі алынған. Сонымен қатар, В. Д. Троновтың 1891 жылы жарияланған «Обычаи и обычное право киргиз» атты мақаласында неке қатынастары, отбасы құқығы, жетімдерді асырап алу, мүліктік құқық, жер иелену, мұрагерлік, жұмысшы жалдау, қылмыс пен жаза мәселесі қарастырылған [11].

1905 жылы Л. А. Словохотовтың «Народный суд обычного права киргиз Малой орды» атты еңбегінде сот жүйесі мен сот жүргізу тәртібі зерделенген [12]. Сонымен қатар, қазақтың дәстүрлі құқығының негізгі шарттары көрсетілді. Бұл кіші жүз қазақтары мысалы негізінде жазылған еңбек болып табылады. Сондай-ақ, Ж. Ақпаевтың 1907 жылы Орыс геогр. Қоғамының Батыс-Сібір бөлімі, Семипалатинск бөлімшесі Жазбаларының 3-томында «Наброски по обычному, в частности, брачному праву киргиз-казахов» мақаласында қазақтың дәстүрлі құқығының негізгі терминдері мен түсініктеріне талдау жасаған [13]. Лаппо Д.Е. 1906 жылы Русская мысль журналының 10-санында «Об изучении степного права» атты мақаласын жариялады, онда Қазақстан территориясындағы құқықтық жүйені баяндай келе, әртүрлі пікірлер қосқан [14].

Ал, А. И. Мякутин 1911 жылы «Юридический быт киргизов» атты еңбегінде қазақтардың өзгермейтін міндетті құқықтарын жинақтап және оның заңдық дәрежесін басқа да халықтардың құқықтарымен салыстырып сипаттаған [15]. Жалпы, қазақ халқының құқықтық жүйесі жөнінде әр кездерде көптеген жазбалар мен еңбектерден жақсы көріністері берілген. Ал, Д. Архангельскийдің мақаласында орыстар мен қазақтар арасындағы сот істері жөнінде кейбір күрделі мәселелерді әскери соттан гөрі халықтық сотқа жүгінудің тиімді екенін көрсетеді [16].

XIX ғасырдағы зерттеушілердің еңбектеріндегі қазақтың дәстүрлі құқығы өз кезегінде өте өзекті мәселелердің бірі болды. Оның әлеуметтік мәні мен қажеттілігі қазақ қоғамының дамуының жаңа сатысына өту қарсаңында күрделі өзгерістер алдында тұрды. Бұл қазақтың тек қана қоғамдық институттардың (билер институтын) ғана қамтымай, сонымен қатар, елдің рухани дүниесіне де зор ықпал еткен болатын. Билер мен ақсақалдардың дәстүрлі құқық негізін қалыптастырып, оны жаңа әлемдік судьямен салыстыра қарауы қазақ елінің демократиялық және ашық қоғам екенін көрсетті. Билердің айтқандары мен шешімдері әр түрлі эпостарда, ауыз әдебиеті жанрларында сақталып қалды. Олардың ежелгілері қазіргі кезде аңызға айнала бастады.

Алайда, осындай ерекшелікке ие болып отырған құқықтың жалпы қазақ даласына ортақ құндылықтарды қалыптастырып сақтауы көптеген зерттеушілердің назарына әр түрлі күйде ілікті. Дегенмен, қазақтың дәстүрлі құқығының негізгі қызмет еткен кезеңдері мен ортасын жазып зерттеген зерттеушілердің еңбектерін салыстырып қарау ел тарихының негізгі мәселелеріне жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Рычков П.И. История Оренбургская (1730–1750). Оренбург, 1896. – С. 72.
- 2 Гавердовский Я.П. Обозрение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2) или Описание страны и народа киргиз-кайсацкого // История Казахстана в русских источниках XVII–XX веков. – Т. V. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – С. 340.
- 3 Григорьев В.В. О скифском народе саках. – СПб.: Типография Имп. Академии Наук, 1871. – С. 64.
- 4 Крахалев А.И. Суд и следствие у киргизов Сибири // Юридический вестник. – 1888. – № 5. – С. 25.
- 5 Леонтьев А. Обычное право киргиз: Судоустройство и судопроизводство // Юридический вестник. – 1890. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 113–139.
- 6 Радлов В.В. К вопросу об уйгурах // Записки Имп. Академии наук. – СПб., 1893. – Т. 72. – С. 112.
- 7 Гейнс А.К. Объяснительная записка к положению и штатам военно-народного управления Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей // Собр. лит. трудов. – Т. 2. – СПб., 1898. – С. 21.
- 8 Баллюзек Л. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона // Записки Оренб. отдела РГО. – Вып. 2. – 1871. – С. 45–167.
- 9 Ибрагимов И.И. Заметки о киргизском суде // Записки РГО. По отд. этногр. – Т. 8. – 1878. – С. 233–257.
- 10 Швецов С. Обычно-правовые воззрения алтайцев (калмык) и киргиз. Брачные и семейные отношения // Записки Зап.-Сиб. отдела РГО. – Кн. 25. – 1898. – С. 1–16.
- 11 Тронов В. Д. Обычаи и обычное право киргиз // Записки РГО. По отд. этногр. – Т. 17. – Вып. 2. – 1891. – С. 71–86.
- 12 Словохотов Л. А. Народный суд обычного права киргиз Малой орды. – Оренбург, 1905. – С. 158.
- 13 Акпаев Я. наброски по обычному, в частности, брачному праву киргиз-казахов // Записки Семипал, подотдела Зап.-Сиб. отдела РГО. – Т. 3. – 1907. – С. 1–11.
- 14 Лаппо Д.Е. Об изучении степного права // Русская мысль. – 1906. – № 10. – С. 36–51.
- 15 Мякутин А.И. Юридический быт киргизов // Труды Оренб. уч. архивной комиссии. – Вып. 25. – 1911. – С. 1–180.
- 16 Архангельский Д. О неприменимости нашего военного суда над киргизами Большой орды и о возможности замены его их собственными народными судами // Военный сборник. – 1864. – № 2. – С. 307–311

References

- 1 Richkov P.I. Istoriya Orenburgskaya _1730–1750., Orenburg_ 1896. – S. 72.
- 2 Gaverdovskii Ya.P. Obozrenie Kirgiz_kaisaksoi stepi _chast 2, ili Opisanie strani i naroda kirgiz_kaisakskogo // Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah XVII–XX vekov. – T. V. – Almati_ Daik_pre
- 3 Grigorev V.V. O skifskom narode sakah. – SPb._ Tipografiya Imp. Akademii Nauk_ 1871. – S. 64.
- 4 Krahalev A.I. Sud i sledstvie u kirgizov Sibiri // Yuridicheskii vestnik. – 1888. – № 5. – S. 25.
- 5 Leontev A. Obichnoe pravo kirgiz_ Sudoustroistvo i sudoproizvodstvo // Yuridicheskii vestnik. – 1890. – T. 5. – Kn. 1. – S. 113–139.
- 6 Radlov V.V. K voprosu ob uigurah // Zapiski Imp. Akademii nauk. –SPb._ 1893. – T. 72. – S. 112.
- 7 Geins A.K. Obyasnitelnaya zapiska k polozheniyu i shtatam voenno_narodnogo upravleniya Semirechenskoi i Sir_Darinskoi oblastei // Sobr. lit. trudov. – T. 2. – SPb._ 1898. – S. 21.
- 8 Ballyuzek L. Narodnie obichai_ imevshie_ a otchasti i nine imeyushchie v Maloi kirgizskoi orde silu zakona // Zapiski Orenb. otдела RGO. – Vip. 2. – 1871. – S. 45–167.
- 9 Ibragimov I.I. Zametki o kirgizskom sude // Zapiski RGO. Po otd. etnogr. – T. 8. – 1878. – S. 233–257.
- 10 Shvecov S. Obichno_pravovie vozzreniya altaicev_ kalmik, i kirgiz. Brachnie i semeinie otnosheniya // Zapiski Zap._ Sib. otдела RGO. – Kn. 25. – 1898. – S. 1–16.
- 11 Tronov V. D. Obichai i obichnoe pravo kirgiz // Zapiski RGO. Po otd. etnogr. – T. 17. – Vip. 2. – 1891. – S. 71–86.
- 12 Slovohotov L. A. Narodnii sud obichnogo prava kirgiz Maloi ordi. – Orenburg_ 1905. – S. 158.
- 13 Akpaev Ya. Nabroski po obichnomu_ v chastnosti_ brachnomu pravu kirgiz_kazahov // Zapiski Semipal_ podotдела Zap._Sib. otдела RGO. – T. 3. – 1907. – S. 1–11.
- 14 Lappo D.E. Ob izuchenii stepnogo prava // Russkaya misl. – 1906. – № 10. – S. 36–51.
- 15 Myakutin A.I. Yuridicheskii bit kirgizov // Trudi Orenb. uch. arhivnoi komissii. – Vip. 25. – 1911. – S. 1–180.
- 16 Arhangelskii D. O neprimenimosti nashogo voennogo suda nad kirgizami Bolshoi ordi i o vozmojnosti zameni ego ih sobstvennimi narodnimi sudami // Voennii sbornik. – 1864. – № 2. – S. 307–311

БӨРІ БАТЫР: АҢЫЗ ЖӘНЕ ДЕРЕК (сыни талдау тәжірибесі)**Жакин М.С.**

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ «Этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер Орталығының» аға ғылыми қызметкері; тарих ғылымдарының кандидаты; доцент,

Аңдатпа. Мақала Арғын-Қаракесек ішіндегі Сарым руының белді тұлғаларының бірі - Бөрі Кенжебайұлының өмірбаяндық тарихына арналады. Бірінші бөлімде - ғылым пәлсафасы мен зерттеу әдіснамасындағы өзгерістерге қысқаша сипаттама беру арқылы өлкетану, тұлғатану саласындағы тарихи-антропологиялық зерттеулер алдына қойылатын талаптар анықталады. Екінші бөлімде – тарихнама мен дерек көздеріне сыни талдау жасалып, тұлғаның нақты туған және қайтыс болған жылдары анықталады.

Түйін сөздер: ғылым пәлсафасы, зерттеу әдіснамасы, тарихи таным, тарихи-антропологиялық зерттеу, «антропологиялық (адамға) бетбұрыс», өмірбаяндық тарих, тарихты «жоғарыдан жазу», тарихты «төменнен жазу», «түсіндіру», «түсіну» ұстанымдары, өлкетану, тұлғатану, сыни талдау, тарихи шындық, әуесқойлық зерттеулер, аңыз, дерек, туған және қайтыс болған жылдар.

БОРИ БАТЫР: МИФ И ФАКТ (опыт критического анализа)**Жакин М.С.**

Старший научный сотрудник Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований Карагандинского государственного университета им. Академика Е.А. Букетова, кандидат исторических наук, доцент

Аннотация. Статья посвящена биографической истории Бөрі Кенжебайұлы – одного из сильных лидеров Арғын-Каракесекского рода Сарым. В первой части – через краткое описание изменения в философии науки и методологии исследования выясняется требования стоящие перед историко-антропологическими исследованиями, посвященными краеведению, изучению истории личности. Во второй части – через критический анализ историографии и источников, выясняется точная дата рождения и смерти личности.

Ключевые слова: философия науки, методология исследования, историческое познание, историко-антропологическое исследование, «антропологический поворот», биографическая история, «написание истории сверху», «написание истории снизу», «объяснение», «понимание», краеведение, история личности, критический анализ, историческая реальность, любительские исследования, миф, факт, даты рождения и смерти личности.

BORI BATYR: MYTH AND FACT (critical analysis experience)**Zhakin M.S.**

Senior researcher of the Centre of ethno-cultural and historical-anthropological research The Karaganda state University of the name of Academician E.A. Buketov, candidate of historical sciences, associate Professor

Abstract. The article is devoted to the biographical history of Bori Kenzhebaiuly, one of the strong leaders of Argyn-Karakesek kin. In the first part through a brief description of the changes in the philosophy of science and methodology of research the author turns out the requirements that historical-anthropological studies dedicated to the local history, the study of the history of the individual may face. In the second part the exact date of the birth and death of Bori batyr is defined through a critical analysis of the historiography and sources.

Keywords: philosophy of science, methodology of research, historical knowledge, historical and anthropological research, "anthropological turn," biographical history, "writing history from above", "writing history from below", "explanation", "understanding", regional studies, history, personality, critical analysis, historical reality, amateurish research, myth, fact, dates of birth and death of the individual.

Оқырман қауым! Назарларыңызға ұсынылып отырған мақала Арғын-Қаракесек ішіндегі Сарым руының белді тұлғаларының бірі - Бөрі Кенжебайұлының өмірбаяндық тарихына арналады. Осы тақырыпта «Жақсы Жанқұтты: аңыз және дерек» [1] және «Бәйсейіт би: аңыз және дерек» [2] атты мақалалар 2008, 2009 жылдары жарияланған болатын. Онда көтерілген тарихи-антропологиялық зерттеу әдіснамасы мен тәсілдері және тұлғаның өмірбаяндық тарихы мәселелері осы мақалада да жалғасын табады.

Бөрі Кенжебайұлы (1776-1857 ж.):

- Саржан Қасымұлы басқарған 1824-1836 жж. аралығындағы көтеріліске ат салысқан ұйымдастырушылардың бірі;
- Кенесары көтерілісі кезінде Қаратауға ауған және одан оралған елдің көшбасшысы;
- Қоқан, Хиуа езгісіне қарсы көтерілісте қол бастаған батыр;
- Осы қиын-қыстау, жаугершілік замандағы ел ішіндегі қара мен төренің, ру мен рудың арасында да орын алған өзара дауда би қызметін атқарған, ақылшы;
- Бұқара халыққа кейбір билеушілердің озбырлық жасап, өктемдігін асырып, күшке салу белең алса, атқа қонып, жәбір көрген елінің намысын қорғар - ел панасы да болды.

Осы себепті далалық ауызша тарихта оны халық «Бөрі батыр» - деп атады.

Биыл Бөрі Кенжебайұлының туғанына 240 жыл, (қайтыс болғанына келесі 2017 жылы 160 жыл), Саржанмен бірге отаршыл Ресей үкіметіне қолына қару алып, қарсы шыққан көтеріліске 190 жыл толды. Сонымен бірге, Бөрі батыр тұлғасына арналған, ел ішіндегі аңыздардың негізінде жазылып, ұзақ уақыт жарияланбай келген «Бөрі батыр» поэмасының жарық көргеніне 25 жыл, оның авторы ақын Жәкен Байтуовтың туғанына 125 жыл толды.

«Құланның қасынуына, мылтықтың басуы дәл келді» дегендейін, биылғы тәуелсіздігіміздің 25 жылдық мерейтойына орай осы тұлға мен одан қалған мұраны ғылыми ой елегінен өткізіп, тұлғалық, азаматтық өнегесі болса - үлгі тұтып, тұлғаға тән алапат күшті мінезді игере алмай, пендешілікке бой берген қылығы болса - сабақ алып, әр ісінің ұрпақ үшін мән-мағынасы мен жеке басының қадір-қасиетіне қарай лайықты бағасын беру

елдік те, азаматтық та, перзенттік те парызымыз.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдардың бәрі 1998 жылдан бері жинаған мұрағат құжаттарындағы нақты деректер мен осы кезге дейін жарияланған ауызша тарих мәліметтерін салыстыра, сыни талдаудың нәтижесінде анықталғандықтан мақала басында тезис түрінде беріліп отыр. Бөрінің өмірінде орын алған елеулі оқиғалар мен ондағы тұлғаның орнын аңыз бен деректі салыстыра сыни талдай отырып, ретімен анықтаймыз. Оның толық нәтижесі баспаға дайындалып жатқан монографияда жарық көреді.

Ал, әзірге, осы мақаланың тақырыбы зерттеуде қолданып келген тарихи- антропологиялық зерттеу бағытының ерекшеліктері мен тұлғаның туған және дүниеден озған уақытын анықтауға арналады.

Жоғарыда көрсетілген Бөрінің туған және қайтыс болған жылдары мұрағат деректерімен анықталды. Онда Бөрі батыр Саржан көтерілісі кезінде тұтқындалып, жауапқа тартылғанда тергеушіге өз аузымен неше жаста екенін айтып, жаздырған.

Қайтқан жылы да отарлаушы Ресей үкіметінің Қарқаралы дуанында 1832 жылдан бері әр үш жыл сайын жүргізіп отырған халық санағындағы мәліметтер арқылы анықталды. Оқырманға, ең анық және нақты дерекке сүйеніп анықталған жасын мақаланың басында шектей созбай, бірден түсінікті болу үшін беріп отырмын. Ал бұл дерек анықталғанға дейін алдыңғы зерттеулерде қандай болжам, пікірлер болғанын және олардың негізінде жасалған тұжырымдардың қандай қателіктерге ұрындырып келгенін кейінгі беттерде ретімен сыни тұрғыдан талдап шығамыз. Мұрағаттағы деректер осы талдаудың қорытындысы ретінде соңында келтіріледі.

1. Ғылым пәлсафасы мен зерттеу әдіснамасындағы өзгерістерге сипаттама

Зерттеу мақсатына жету үшін ізденушінің алдында бірінші кезекте таным мәселесі тұрады. Сонымен бірге таным мәселесіне ерекше тоқталу қажеттілігі қолға алған тақырыптың тың қабаттарына бойлаудың шарттарына байланысты. Ол үшін қазіргі ғылымның жеткен деңгейі мен мүмкіндіктерімен танысу – зерттеуші үшін ғана емес, оқырман үшін де өте маңызды. Олай болатын себебі – ғылымдағы бұл өзгерісті «адамға бет бұру» деп атайды. Адамға сену, адамға үміт арту, болашақта қандай игілік пен ізгілік болса, соны адамнан күту – қазіргі гуманитарлық ғылымдардың болашаққа жетелер ұстанымы – ешкімді де бейтарап қалдырмайды. Болашақта өмірімізде не орын алса да, бәріне, алдымен, өзіміз жауапты боламыз. Сондықтан да осындай өтпелі шақта өткеннің адамы өмірлік бағдарын анықтап беретін құндылықтарын өз шешімдері мен іс-әрекеттері арқылы қалай сомдап шыққаны академиялық ғылым үшін ғана емес, осы жерде, қазір өмір сүріп жатқан адамның жаһандық толқынға қаншалықты сәтті бейімделіп, өмірін мәнді де, мағыналы жалғастыру үшін маңызды.

Осы мақалада таным мәселесін көтерудің тағы бір себебі бар. Ол өлкетану саласында осы кезге шейін қорланып жиналған аңыз, хикаят, естелік және т.б. деректердің қазіргі зерттеулерге азық болып отыруы - көбінде ғалым емес, мамандығы тарихқа жатпайтын, кейде тіпті, кәсібі де ғылым мен білім саласына қатысы жоқ әуесқой ізденушілердің құйма құлақ, көкейі тұнған шежіре ақсақалдардан естіп-білгенін өз түйсігімен талғап, бар ниетімен «білсем, ел білсе екен» деп, әрі ізденіп, күшін сарқып жұмсаған қажырлы еңбектерінің арқасы.

Осы Бөрі батырға қатысты да біраз дүниенің әртүрлі тақырыптар мен тұлғаларға қатысты ізденістерде жарияланып келуі осы әуесқой ізденушілердің өз әл-қадарынша ғылымға қосқан үлестері екенін ерекше атап өту керек. Оған тек шексіз алғысымды білдіремін. Шындығында, бұл біздердің - ғалым мамандардың міндеті еді. Бірақ, қазіргі ғалымдардың (материалдық мұқтажықтан туындайтын) күнкөрістің қамы мен (білім беру саласындағы негізгі жұмысындағы) қағазбастылықтан мойындарын бұл мәселеге бұру қиындап, үйелеп қалған жағдайы бар.

Ал енді, маман болмағандықтан, алдыңғылардың жазған дүиелерінде орын алған олқылықтарға келсек, оның бәрі де сын елегінен өткізіліп, шындыққа жол аршылу керек. Бұл сын алдында ешкімнің үлкенді-кішілігіне, атақ-абыройына, алыс-жақындығына ... орын жоқ. Бәріміз сын алдында теңбіз. Мақсатымыз - шындыққа қол жеткізу. «Платон маған дос, бірақ ақиқат одан да гөрі қымбатырақ» дегендейін, бұл қағида ғылымға, тарихқа, елтануға, тұлғатануға, адамтануға үлесімді қосам деген кез-келген жанның ізденісте ұстанатын ең басты принципі болу шарт.

Ал сынның нәтижесін қорытқаннан кейін әуесқой жанның әрі қарай ізденуі үшін таным және ғылыми зерттеудің ең болмаса көкжиегін көз алдында елестетіп көру, қыр-сырын түйсігімен сезу, жауапкершілігін мойнына алу деңгейіне көтерілуі керек. Осы мәселе дұрыс түсінілсе, бәріміз де мақсатқа анық жететініміз сөзсіз.

Қазіргі тарих ғылымының да заман талабына сай болуы ғылым пәлсафасы мен зерттеу әдіснамасында соңғы ширек ғасырда әлемде орын алған түбегейлі өзгерістерді игеруіне байланысты. Оны түйсініп, қалыптасып қалған өткен кезеңнің қасаң қағидаларын сын тезінен өткізіп, күрт өзгерістер мен үздіксіз түрленуге бет алған әлеуметтік шындықты игеруде өзіндік рөл атқаратын тарихи таным мүмкіндіктерін көрсететін тың тақырыптардың терең қабаттарын қозғау - қазіргі күннің ең өзекті мәселесі.

Аталмыш өзгерістің нәтижесінде ғылым пәлсафасы мен зерттеу әдіснамасында қалыптасқан қазіргі жағдайды қысқаша қалай сипаттауға болады?! Мысалға, тарихтағы адамды бұрын біз қалай түсіндіріп келдік, қазір қалай түсінуіміз мүмкін?!

Алдыңғы тоталитарлық тәртіп аясында адамда еркіндік болмады. Оның құзырында ел басқарушы билік және партия «нені дұрыс» - деп шешсе, «неге нұсқаса» - соны «қабылдап, орындау, іске асыру» ғана болды. Осы тұрғыдан келіп, өткендегі адам іс-әрекетіне тарихшы баға беріп, үкім шығарғанда сол адамның өзі емес, оның еркінен тыс тұрған, оны мәжбүрлейтін қоғам өмірінің әр саласындағы (экономика, саясат, әлеумет және т.б.) әмбебап заңдылықтарға сүйенді. Бұлай жазылған тарихты қазір «жоғарыдан» жазылған тарих деп атайды. Бұл тарих адамның емес, оны билеп тұрған үкіметтің, билік институттарының мүддесін қорғайтын, соны ақтайтын, соның тұрақты жағдайын идеологиялық тұрғыдан қамтамасыз ету қызметін атқаратын тарих болды. Бұл тарихта адам құқы, мүддесі, қалауы, тілегі толығымен биліктің мүддесіне бағындырылды. Адам өмірі қажеттіліктерінің қоғамда қаншалықты қамтамасыз етілуінің сапасына билік жауапты болды. Сондықтан да ол қалай танып, қалай түсіндіру керектігін өзі анықтап, өзі бағдар беріп, өзі бақылап отырды. Бұлай жазылған тарихты біз тек қазіргі өзгерген жағдайға қатысты ғана «дұрыс емес» деп үкім шығара аламыз. Ал өз уақыты мен кеңістігі аясында қалыптасқан жағдайда бұл тарих міндетін қалай атқарғаны биліктің өз түйсігімен алдына қойған мақсатына жету-жетпеуімен өлшенеді. Таным тұрғысынан бұл ғылым тарихын және білім мен биліктің арасындағы өзара қарым-қатынастың қандай жағдайда қоғам мен адамға тиімді, нәтижелі болатынын түсіну үшін маңызды және өте күрделі мәселе. Сын ол тарихқа емес, уақыты өтіп кетсе де, соның ықпалынан шығып, қазіргі өзгерген жағдайды өз талабына сай түйсінуге мойынымыз жар бермей жүрген өзіміздің жан тыныштығын күйттеген тоғышарлығымызға бағытталуы керек.

Қазіргі жалғасып жатқан өмірге келсек, жаһандану мен демократия жағдайында еркіндік ең басты құндылыққа айналды. Адамға берілген еркін ойлау, өз еркімен қалау, шешім қабылдау құқығы, сонымен бірге оның салдарынан туындаған жағдайларға жауапты енді, тек билік қана емес, адам да өз мойнына алады деген сөз. Осы жағдайда өткендегі адамның ойы мен іс-әрекетіне, қабылдаған шешіміне, жасаған қадамдарына деген көзқарас қалай өзгеруі мүмкін?!

Танымдық тұрғыдан ең басты айырмашылық «түсіндіру» мен «түсіну» ұстанымында жатыр. Өткен кезең зерттеушісі адамды «түсіндіруге» құқығын, өзінің объективті шындықты «тани аламын» деген сеніміне негіздеген болатын. Ол бойынша барлық тұжырым объективті танылған, адамның еркінен тыс тұрған заңдылықтарға сүйеніп жасалады. Сондықтан да ол: «түсіндіруге» толық құқылымын» - деп ойлады.

Ал, қазіргі кездегі жаратылыстану саласындағы ашылған жаңалықтар таным және ғылым пәлсафасының негізін 400 жыл бойы мызғымас қамалдай ұстап келген рационализм қағидаларының алдамшы екенін мойындауға мәжбүрлеп отыр. Бұл өзгерісті талдап жазу мақаланың негізі тақырыбы болмағандықтан түйінін ғана қайырайын. Ең бастысы – адамның таным мүмкіндігі шектілі. Адам танымының көкжиегін өзі өмір сүріп отырған уақыты мен кеңістігі анықтайды. Өткен тарихты білуге қажеттілік өзімізді осы жерде және қазір толғандырып тұрған мәселелерді шешуге байланысты ғана туындайды. Өткен тарихқа қоятын сауалдарымыз арқылы ғана оның бізге қатысты қырын түйсініп, түсіне аламыз. Тарихи шындыққа жақындай аламыз. Ал толығымен оның нақты қалай болғаны біз үшін «өзіндік зат», тылсым құбылыс ретінде қала береді. Бұдан, «тарихты қазбалау бос әурешілік екен

гой» - деген ой тумауы керек. Керісінше, тарих - адамды қазірде толғандырып отырған мәселелердің өз кезінде қалай шешілгендігін бойында сақтаған тәжірибенің сан қабатты, шексіз қазынасы. Оның бізге ашылуы - сұрақты қалай қоюымызға байланысты. Қазіргі жағдайда тарих ғылымында біз өткенмен емес, көпшілігінде «өзімізбен - өзіміз сөйлесіп жүргендей» кейіптеміз. Қазіргінің мәселесін тарихсыз-ақ, «өзім білемнің» керімен немесе қазір өмір сүріп жатқан өзгенің тәжірибесіне еліктеумен шешуге ұмтылу, тарих емес, өзімізді тарих күресінінде қалдыратыны сөзсіз.

Сондықтан, ендігі жағдайда зерттеуші өткенді тек «түсінуге» ғана ұмтыла алатынын мойындауға мәжбүр. Өз мәселесін шешу үшін - өткенді түсіну, өткенді түсіну үшін - өзінің жағдайын терең түйсіну шарт. Ендігі тарихшының танымы «түсіну» ұстанымына негізделеді. Мұндай жағдайда зерттеушінің өз туындысында жазылған ой мен берген түсініктемелері үшін жауапкершілігі бұрынғыдан да арта түседі. Олай болатын себебі, бұрынғы зерттеуде автор: «мен «объективті шындықты» жаздым, кінәрат іздесеңдер сол заңдылықтардан көріндер, оны анықтап берген ұлы ғұламалар (Маркс, Энгельс, Ленин, «Сталин» және т.б.)» – деп, өз басын арашалап алатын. Ғалым алдында зерттеу барысында өзінің қалау-тілегін, нені жақсы - деп, нені жек көретінін, қысқаша айтқанда, өзінің жеке басына тән ортамен қарым-қатынаста ұстанатын дүниетанымдық көзқарастарын ысырып қойып, бейтарап қалып, назар тек зерттеу объектісіне бағытталып, оны жіктеп, сипаттап, талдап, қорытып нәтижесін «шындықты адекватты түрде таныған» мәтін ретінде жариялау керек деген талап қойылатын. Ал қазіргі кезде мұның бәрі алдамшы екенін, автор ешқашан, өзі танып отырған құбылысынан тыс қала алмайтыны, тіпті керісінше, оның мақсатына жетуі - зерттеп отырған құбылысты бейнелейтін мәтінімен тіл табыса алуына байланысты екендігі, екеуінің арасында сенімді диалог орын алғанда ғана және қорытынды мәтінде оқырман сырласқан екеуінің де «дауысын тыңдай алғанда» және сырласудың «куәсі бола алғанда» ғана мүмкіндігі анықталып отыр. Нәтижесінде дүниеге келген мәтіннен біз тек зерттелген құбылыс, тақырып туралы ғана емес, сонымен бірге, мәтінге автор қандай сұрақ қойды, одан алған жауабына қандай мән берді, қорытып жазғанда нәліктен дәл осындай түсініктемелер бергені туралы, қорыта айтқанда, автордың өзін де бейнелейтін ақпаратты аламыз. Осы тұрғыдан келіп, бұрын жазылған өлкетану саласындағы тарихи тұлғаларға қатысты кейбір шығармаларды сын елегінен өткізсең - ол мәтіндер тұнып тұрған: өзінің айтқысы келіп тұрған ойын тарихтағы адамға таңушылық, осыдан келіп мақсатты түрде естіп біліп тұрған және болған оқиғаны бұрмалаушылық, болған жайттың уақыт пен кеңістік аясынан ауа жайылу, адасушылықтардың энциклопедиясы іспетті. Оның бір «жарқын» үлгісі ретінде Шет өңірінің тарихына арналған, аңызбен жазылған Кәмел Жүністегінің «Құба белдер» трилогиясын атауға болады (1-ші кітабы) [3]. Жоғарыда айтқандай, автор «өзімен өзі сырласып кетіп», мәтін тек тыңдаушыға айналып, «не айтты, не істеді» десе, «соған көнуші» болып қана қала береді. Оның кейбір мысалдарын Жанқұтты мен Бәйсейіт би тұлғаларының өмірбаян тарихына қатысты жасалған зерттеуде келтірген болатынымын. Бәрі батырға қатысты жазылған дүниелерде де осы келеңсіз құбылыстың қаншалықты кең жайылып, әлі күнге шейін оқырманның ой-санасын еркін билеп, ойына келгенін істеп отырғанына куә боламыз.

«Түсіну» ұстанымымен жазылатын тарихты кейде «төменнен» жазылатын тарих дейді. Оның мәнісі: бұрынғы «жоғарыдан» жазылған тарихта зерттеуші адамның іс-әрекетін «қоғам», «мемлекет», «халық» және т.б. жалпы ұғымдарға сүйеніп, сол бірліктердің мақсат мүддесіне сай келу-келмеу тұрғысынан бағаласа, ендігі «төменнен жазылатын» тарихта адамның сыртқы құбылыстарға қандай мән беріп, қалай қабылдап, санасында әлем мен қоғамның бейнесін қалай қалыптастырып, онымен өзіне тиімді түрде әрекеттесуге негіз болатын қандай мінез-құлық моделін түзіп, әрекет етіп, шешім қабылдарда ол қалай ықпал ететінін түсінуге тырысады.

Бейнелеп айтсақ, ас үйде тамақ қалай дайындалса, біз зерттейтін тарихи факті де солай - адамның ішкі жан-дүниесі, сана-сезімі, жүрек қалауы, түйсік талғамы қазанында пісіп шығады. «Төменнен» тарихты жазу - тарихтың «ас үйіне» үңілу десе де болады.

Яғни, барлық болған оқиға мен оның себеп-салдарына сол тарихты жасаушы адамның көзқарасымен қарауға тырысады. Біздің таңдап алып отырған тақырыбымыздың қаншалықты ашылып, қазіргі адамның өзін және ортасын түсінуге септігі тиері осы аталған мүмкіндіктерді іске асыруға байланысты.

Таным мәселесіндегі өзгерістерді сипаттауды қорыта келгендегі есте ұстайтын мәселе «жоғарыдан» және «төменнен» жазылатын тарихты бір-біріне қарсықою үлкен қателіктерге ұрындырады. Себебі: адам қоғамда өмір сүреді. Оның бақытты, бай-қуатты өмір сүруін өзі сияқты басқамен арада, және, осының бәрін ұйымдастыру, бағыттау, бақылау қызметін атқаратын билік институттары мен адам арасындағы үйлесімді тіл табыса алу, түсінісу ғана анықтайды. Бұрынғы «жоғарыдан» тарихты жазуда адам «көзге ілінбей» келсе, ендігі «төменнен» жазылатын тарих биліктің «көзін ашуға» міндетті. Одан кейінгі мәселе: екі тарихтың сырласуы, диалогы арқылы тіл табысып, түсінісінде болады. Идеалды түрде екеуі де қатар жүргені абзал. Өкінішке орай, «төменнен» тарихты жазу әлемнің дамыған елдерінде жарты ғасырдан астам бұрын қолға алына бастаса, көрші Ресей елінде ХХ ғ. 90-шы жылдарынан бастау алса, Қазақстанда әлі де оған онша мән берілмей келеді. Сондықтан, әзірге, зерттеушілердің алдындағы бірінші міндет «тарихты төменнен жазудың» қыр-сырын игеру және іске асыру. Өмірбаяндық тарих осы әдіспен тарихты «төменнен» жазуға ең ыңғайлы тақырыптардың бірі.

2. Бөрі батырдың туған және қайтыс болған жылдары

Өмірбаяндық тарихта ең бірінші кезекте тұратын мәселе - тұлғаның туған және қайтыс болған уақытын дұрыс анықтау. Оның қандай қателіктерге ұрындыратынын алдағы зерттеулерде көзіміз жеткен. Бөрі Кенжебайұлының да туған жылын анықтап алмағандықтан осы уақытқа дейін жарияланып келген жеке авторлар қаламынан шыққан дастан, әдеби-тарихи роман, көсемсөздік мақала, шежірелік зерттеулерде осындай қателіктер орын алған.

Оның мысалын, өзін өзі тану үшін әр қазаққа ауадай қажет шежірелік зерттеулерден бастайық. Шежіре – әр қазақ үшін өзін-өзі танудың бастау көзі.

Бөрінің шыққан тегін баяндайтын Сарым шежіресінің бір нұсқасын 2001 ж. Тұрсынбек Жақсыбай ұлы мен

Амангелді Ілиясұлы жариялады.

Онда Амангелді Ілиясұлы Смағұлтегі: «Мен, өзім тарихшы болмағаннан кейін, ... нағыз деректер болмағаннан кейін, ел аузынан, үлкендерден естігенімізді ғана жазып отырмын» - дей келіп: «Сарымнан шыққан Дербісалы, Жалаңтөс, Торак, Бөрі, Едіге, Қалқаман, Жоламан батырлар бар. Бұлардың барлығы да қалмақ-жоңғар соғысына қатынасқандар» - деген тұжырым жасайды. [4: 130 б.]. Осы шежіренің 2013 ж. қайта басылып шыққан нұсқасында жоғарыдағы мәтін түзетілмей, осы қалпында берілген [5: 22 б.].

Шежіренің Кенжебай ұрпақтарына арналған тұсында Тұрсынбек Жақсыбайұлы Бөріден тарайтын ұрпақтарды тізе келіп: «Бөрі елін, халқын сыртқы, ішкі жаулардан қорғаған батыр болған адам. Батырдың өмір жолдары кіріспе бетте жазылды» - деп сілтеме береді [4: 202 б.].

Ал кіріспеде Бөрінің «өмір жолдарына» қатысты бірде-бір нақты дерек жоқ. Тек алдыңғы келтірген екінші автор Амангелді Ілиясұлының пікіріндегідей, батырлардың атын: «Дербісалы, Бөрі, Торак, Жалаңтөс, Ердене, Бабеке, Жоламан, Қалқаман» - деп өз түсінігімен, ретін ауыстырып, басқа да тұлғаларды қосып, әрі қарай: «батырлардың әрбір күні, әрбір айы сан алуан – қым-қиғаш оқиғаларға толы өмір өтті емес пе. Байтақ қазақ жеріне қаптаған жау аяғын тарта басуға өз үлесін қосты емес пе. Тау асып келген жоңғарлар да, қыр асып келген қалмақтар да қазақты қажытып, түбінде аяқ асты ете алмайтынына, осы бабаларымыздың арқасы екенін кейінгілер біле бере ме екен» - деп толғайды [4: 13 б.]. Автордың,

«батырларын ел біле жүрсін» - деген ниеті дұрыс қой, бірақ, әзірге, бірден көзге ұрып тұрғаны - екі батырға қатысты қателік:

1 – Кенжебайұлы Бөрі дүниеге келерден 20 жыл бұрын Жоңғар мемлекеті қытайдың жаулауымен тарих сахнасынан кеткен болатын. Ал Еділ бойындағы қалмақтардың өз отанына оралуы барысында орын алған «шанды жорық» оқиғасы Бөрі дүниеге келерден 5 жыл бұрын орын алған. Бөрінің қазақ-қалмақ шайқастарына қатысы жоқтығы ескерілмеген.

2 – Шәндігенұлы Торақ та Бөрінің замандасы. Торақтың жасына қатысты бір дерек өз аузымен Құнанбайға айтылған өлең жолдарынан қалған деген аңыз бар. Ол аңызды 1998 жылы шежіреші Төрехан Майбас айтып беріп, оны ұнтаспаға жазып, 2004 жылғы зерттеуде жариялаған едім [6: 135-136 б.]. Сонда Торақтың Құнанбайға:

«– Торақты батырмын, Батыр емес, жаяумын, Көңіл содан қаяулы, Тоқсанға келдік, Енді тоғыз күн өмір сүреміз ба, сүрмейміз ба, Сол тоғыз күндік қызық көреміз ба, көрмейміз ба, – дегенде, Құнанбай айтып қапты дейді:

– Ата, бұның қалай? – деп. Сонда Торақты айтқан екен дейді:

– Соның кілті сенде қалды-ау – дегенде:

– А-а, Тоқа, көңілің Кердары атқа түскен екен ғой – деп. Содан Кердары атты қалдырып кетті дейді, Құнанбай» – деген екен. Бұл оқиға Құнанбайдың Қарқаралы дуанына аға сұлтан болып тағайындалған 1849-1851 жылдардың аралығында орын алған. Бұдан 90-ды алсақ, Торақтың туған жылы 1759-1761 ж. аралығына келеді.

Екінші дерек Торақ батырдың Саржан көтерілісіне қолына қару алып қатысып, Бөрі, Ботантайлармен бірге тұтқынға түскендегі құжатта жазылған. Сондағы көрсетіндісінде өз аузымен қанша жасқа келгенін қолға түскеннен кейін тергеушіге айтып, жаздырған. Онда:

«Той же (Айдабол) волости и рода Бий Торақ Чандыгенев. 66 лет» - деп жазған [7: 36 п.]. Бұл дерек 1826 жылы 13 шілдеде жазылғанын ескерсек, Торақ батырдың анық туған жылы 1760 жыл. Оның батырлығымен қатар би болғандығы да айқындалып тұр. Биыл Торақ батырдың да туғанына 256 жыл толады.

Сонда «Шанды жорық» оқиғасы орын алған 1771 жылы Торақ не бары 11 жаста. Торақтың да батырлығы қазақ-қалмақ арасындағы шайқастарға қатысты еместігі ескерілмеген.

Бөріге қатысты нақты деректер осы күнге дейін жарияланбағандықтан алдыңғы қателіктің кетуі түсінікті болғанымен, Тораққа қатысты дерек Сарым шежіресінің соңғы 2013 жылғы басылымынан 9 жыл бұрын жарияланған болатын. Шежірешілердің кейінгі басылымдарда ғылыми айналымға енгізілген тың деректерді қолданбайтыны өкінішті жағдай.

Келесі мысал, Бөрі мен Жарылғап батырдың кенжесі Мырзабектің арасында «болыпты-мыс» деген оқиғада Кәмел Жүністегі де, Төрехан Майбас та Мырзабекті Бөріден едәуір жас, «боз бала» - деп көрсетеді.

Кәмел Жүністегі: «жас Мырзабек құдасын кешкі алаң-белеңде танымаса керек. Ашу қысқан Бөрі Жарылғап ауылына сол сәтте барады. ...» - дейді [8: 121 б.]. Төрехан Майбас: «Жарылғап батыр бақилыққа озғанда Мырзабек іште қалған екен. Шаңырақ кенжесі болғандықтан бұла өседі. ... Бала кезінде атақты Бөрі батырды аттан түсіріп кетеді. ... Сонда Мырзабек он алты жастағы бозбала ғана екен» - дейді [9: 140-141 б.].

Ал енді, осы Мырзабектің Бөрімен арадағы жас алшақтығын тексеріп көру үшін оның әкесі Жарылғаптың қай жылы туып, қай жылы қайтыс болғанына көңіл аудару керек. Кәмел Жүністегі де [8: 120 б.], Төрехан Майбас та [9: 22 б.] оның 51 жас жасағанын бірауыздан аңызға сүйеніп дәлелдейді. Жарылғаптың өмірбаянына арналған талай зерттеулер мен әуесқой ізденушілердің оның жасын біресе көбейтіп («ұзақ жасаған» 1786, 1789 ж. дейін) [9: 21 б.], біресе азайтып («51 жас»), біресе ерте тудырып (1718 ж.), біресе кейін тудырып (1733, 1735) жасаған әртүрлі болжамдарын талдай келіп, ең соңғы қорытынды - «қаймағы» деп, 2013 жылы шығарған Шет ауданы энциклопедиясында туған жылы - 1718 деп, қайтқан жылы 1759 – деген тұжырымға келген [10: 24 б.]. Онсыз да дау- дамаймен әрі-тартып, бері тартып шығарған

басылымда Жарылғаптың жасаған жасынан тағы 10 жас түсіп қалған. Қайтқан жылының 1759 емес, бұл техникалық қателік екенін, 51 жаста қайтыс болғандықтан, дұрысы - 1769 жыл деп, түзетуге де мұршалары келмеген. Төрехан Майбастың 800 беттей материалды жинап, құрастырып, жазып берген энциклопедия материалдарын редакция алқасының төрағасы Кәмел Жүністегі «қолына қайшы алғандай» күзеп, түзеп 390 бетке дейін қысқартып, шығарғандағы нәтижесі осы.

Енді осы келген тоқтамға сүйеніп, Мырзабектің жасын анықтасақ, 1769 ж. Жарылғап батыр қайтқанда «іште қалған» Мырзабек 1770 жылы туған. Сонда ол Бөріден 6 жас үлкен болып шығады?!

Ал, аңызға сүйенсек, Кәмел Жүністегі жазғандай «құдасы» десе, Бөрі кем дегенде қыз баласы кәмелеттік жасқа келіп қалған 40-тың шамасында болуы керек. Осы кезде Мырзабек Төрехан Майбас жазғандай «16 жастағы бозбала ғана екен» - десек, Бөрімен арасы 20-24 жылдай болып шығады. Олай болса Кәмел Жүністегінің Жарылғап 1786 жылы қайтты дегені де дұрыс болмай шығады.

«Ең қызығы» екі автордың алдыңғы берген мәліметтеріне сүйеніп, дұрысы сол нұсқа десек, бұл оқиға 1816 жылдың тұсына келеді. Сонда, Мырзабектің әкесі Жарылғапты қайтеміз?!... Оның да қайтқан жылын 1800-ге әкеп тірейміз бе?!.. Бұлай етсек, Жарылғаптың туған жылын 1749-ға алып келуіміз керек. Сонда Жарылғап батырдың 17 жасқа келгеннен кейінгі, яғни, (1718) 1735 пен (1749) 1766 жылдар аралығындағы тарихи оқиғаларға қатысты деп жазылған дүниенің бәрі бос сөз болып шығады ғой.

Әлде, буыны толық қатпаған «боз бала» Мырзабектің, өзінен екі мүшел жас үлкен, қырықтың шамасындағы бойында күш қайраты тасып тұрған Бөрі батырды «аттан түсіріп кеткені» туралы аңыз кекету-мұқатуды мақсат тұтқан, күндестіктің қиялынан туындаған автордың не басқа күндестердің біреуінің қолдан жасаған дүниесі ме?!.. Екі тұлғаның арасында оқиға орын алған да шығар. «Күш атасын танымайды» дегендейін, Бөріден де күш-қайраты, айласы асып туған тұлға дүниеге келген де шығар. Бірақ, осы оқиғаны «Құба белдер» трилогиясында 1996 жылы алғаш жариялап (кейін 2013 ж. осы басылымды қайта бастырып) отырған Кәмел Жүністегінің, алған бетінен оңайлықпен қайтпайтын, бір-беткей, мінезі ауыр батырды «көзіне жас алғызып» [3: 174 б.], буыны бос, сезімтал жан-ғып көрсеткісі келгені оқырманға тек езу тартқызып, «бөсудің де шегі болу керек қой» - деген ойға келтіреді. Ең болмаса жазушылардың шығармаларында болған оқиғадағы кейіпкерінің ішкі-жан дүниесін терең түйсініп, көркемдік шешіммен ойдан қосу тәсілін қолданып, сенімді баяндау талабын да орындамаған, тарихи шындықты былай қойғанда.

Міне, оқырман және қолына қалам ұстап, тарихты жазып жүрген және жазамын деген үміттегі жас ізденуші қауым, барлық адасу мен шатасудың басы осылай - тұлғаның туған және қайтыс болған жылдарын дұрыс анықтамаудан басталады. Мақала Бөріге қатысты болғандықтан, жоғарыдағы әртүрлі авторлар түгілі, кейде, бір автордың, дерекке сүйенбей, «дейді-дейдіге» «негізделген» - деп, өз пайымдарымен бір шығармасының ішінде жазылған болжам мен ұсынылған пікірлерінің бір-біріне қалай қарама-қайшы келіп жататынын әрі қарай талдап, ақтарып жатуды бұл жерде көлем көтермейді. «Авгийдің ат қорасын Гераклдің тазалағанындай» өлкетанудағы мұндай шығармаларда орын алған қателіктерді түзету кейінгі жылдары қаптап ашылып жатқан ғылыми зерттеу орталықтарының ең басты міндеті.

Бөрінің Жаңабай деген баласының ұрпағы Тұтай Сағытайұлы 1994 жылы Бөрі батыр бабасына арналған мақала жазған екен. Ол Орталық Қазақстан газетінде басылған [11]. Сонда: «Бөрі батыр XVIII ғасырдың тоқсаныншы жылдары дүниеге келіп, XIX ғасырдың алпысыншы жылдарына дейін өмір сүрген» - деген пікірін ұсынады [11: 72 б.]. Бұл пікір де автордың қолында нақты дерек болмаған соң тұспалмен берілген. Қайтқан жылы шындыққа жақын болғанымен, туған жылы қате көрсетілген.

Бөрі мен Дербісалы арасындағы жас айырмашылығы көрсетілген келесі аңыз Жәкен

Байтуовтың «Бөрі батыр» дастанында жарияланған [12]. Алдын ала айта кететін жайт: Бөрі батыр өмірбаянына қатысты деректердің ішіндегі ең шоқтығы биік, шұрайлысы және бізге далалық ауызша тарихтың (ДАТ) көзқарасы мен берген бағасын авторлық нұсқада жеткізіп отырған - осы шығарма. Тарих және ұрпақ ақын Жәкен Байтуовтың алдында шексіз қарыздар.

Дегенмен, ДАТ-тың дерегі негізінде жазылған бұл шығарма осындай бағаға лайық болғанымен, авторлық түсініктеменің алдыңғы мысалдардағыдай сыни талдау елегінен өткізілу қажеттігі еш күман тудырмауы керек. Жәкен Байтуовтың өзі: «Екі ердің «әңгімесін» жаздым теріп, Ұрпақтар оқысын деп, көңіл бөліп. Қарттардан бұл тарихты жаздым сұрап, Болғаны оқиганың анық бірақ» - дейді [12: 70 б.].

Осы соңғы жолдағы «бірақ» - деген сөзге көңіл аударсақ, ақын өз аузымен нақты болған оқиганың заман талабына сай, еріксіз түрде өңделгенін паш етіп тұрғандай.

Енді талдауға көшейік. Дербісалдың жасы туралы мәтінде:

«Сол кезде Деріпсалдың жасы жеткен, Өмірден тозық жетіп, күдер үзген,

... Сол жерде жас Бөріге бір ой түсті, «Ата-Аға, жүрмеңіз, - деп, - бұл сапарға. Осы жолға, Дебеке, Жүргенді қой, тоқтаңыз, Сырттан көрген адамға, Көрініп тұр мініңіз. Жасыңыз келді сексенге, Бұрынғы жоқ күніңіз» - дейді [12: 54-55 б.].

Ал Бөрінің жасы туралы:

«Өлтірген Ақсеркені он жетіде, Атанған Бөрі батыр сол сапарда» - дейді. [12: 70 б.].

Сонда екеуінің арасы шамамен 63 жас. Бұл шығармада оқиганың қай жылы болғаны жазылмаған. Оны анықтау үшін Дербісалының туған жылын анықтаған зерттеулерге жүгіну керек. Ол қай жылы туды? Жоғарыда аталған Шет ауданы энциклопедиясында Бөрі батыр түгілі, Абылай заманының батыры Дербісалы туралы да жазылмапты.

Дербісалының өмірбаянына арналған тарихи танымдық оқу құралын құрастырып жазған Мұса қажы Әрінұлы, мұраларын жинаушы Есмағанбет Мұсатай Ғалымұлы [13].

Онда: «Дербісалы Айдаболұлы шамамен 1707-ші жылы туып, 1794 жылы дүниеден озды» - деп жазады [13: 47 б.]. Бұл пікірге сүйенсек, Бөрі мен Ақсеркенің оқигасы кезінде Дербісалы 80 жаста болса - 1787 жылға келеді. Бұл кезде Бөрінің шын жасы 11 де ғана. Ал «80 жаста» дегені шамалап көрсетілген, шын жасы одан да үлкен болуы керек десе және Бөрінің шын 17 жасында болды бұл оқиға десек – 1793 жылға келеді.

Осы нұсқаны ұсынып отырған Мұса қажы Әрінұлы неге 1707-1794 деген нұсқаны алып отырғанын ешқандай дерекпен дәлелдемейді. Бұл деректі қайдан алғанын да, кімнен естігенін де атап жазбайды. Осы кітапты жазу барысында арнайы келісіп, кездесіп, Дербісалы мен Бөрінің нақты туған жылдарына қатысты мұрағат деректеріндегі мәліметтерге сүйеніп, қандай болжалды пікірге келгенімді 2-3 сағаттай ұзақ тәптіштеп, түсіндіріп, айтып бергем. Және де әзірге анығы Бөрінің туған жылы ғана екенін ескерткем. Осының бәрін ұмытып, ағамыз кітаптың кіріспесінде: «Мәулен Жахин, інімізге, тарихи салада еңбек етіп жүргенін тілге тиек етіп Дебекең жайында білгеніңіз болса бөліссеңіз жөн болар еді дегеніме қазіргі жағдайда экспедицияда жүргендігін айтып кешірім сұрады» - деп жазады [13: 5 б.]. Шындығында, ағамыз телефон шалғанда, 2013 жылдың мамыр айының аяғы мен маусым айының басында Қытай елінің Алтай округінде ғылыми зерттеу жобасы бойынша; одан келген соң, тамыз айының ортасында Шығыс Қазақстан облысының аудандарында; осы екі экспедицияның арасында маусым мен шілде айларында Шет ауданының жер-су атауларына қатысты далалық экспедиция мен Алматыдағы мұрағаттық зерттеулермен жүргем. Ағамызға: «Білетінімнің бәрін айтып бердім ғой, басқа қосарым жоқ» - дегем. Кейін, «ағамыз, осының бәрін ұмытып, неге бұлай жазды екен» - деп ойласам, менің айтқанымның бәрін, енді «шайнап бер», «қағазға түсіріп, жазып бер» - дегені екен. «Шайнап бермеген соң» маған өкпелеп, көрсеткен қыры екен. Бірінші кездескеннің өзінде бұл пікірді дәлелдеу үшін әлі де, бір жағынан, оның растығын қуаттайтын сол кездің басқа да мұрағат құжаттарының талайын ақтару қажеттігін, екінші жағынан, осы күнге дейін жарияланып келген зерттеулердің, ауызшамұралардың мәліметтерімен салыстыра

отырып күрделі сыни талдау қажеттігін; Бұған кірісу үшін едәуір дайындықтың және уақыттың қажеттігін ескерткем. Қалмұқан Исабаев «Шоң биді» жазу үшін қырық жыл материал жинадым дейді ғой. Атүсті, «биыл ас беріледі» - екен деп, мен қолымнан келмейтін нәрсеге бел шешіп кірісе алмайтынымды ашық айтқам.

Бұның бәрін не үшін жазып отырмын?! Бұл жәй бір, екі ізденушінің арасындағы мәліметті бір бірінен қызғанған пендешіліктен туып жатқан әңгіме емес. Ғылыми зерттеуге деген осындай көзқарас өлкетану саласында үлкен дертке айналған. Бір-бірінің материалын айдың-күннің ашығында «барымталап-ап», еш сілтемесіз, өз атынан жариялап жіберіп, қарап отырады. Кейбір ағаларымыздың үйде жатып алып, жастарға: «Әй, мен бәленнің тарихын жазайын деп жатырмын, әлгінде білетін бірдеңе бар деп едің ғой, соны маған әкеліп таста» - деп, жататыны құлаққа үйреншікті әуен болып кетті. Сол мәліметті айтып берген күннің өзінде, оның шикі күйінде қалай түрленіп, ұсынылатынын Мұса қажы ағамыздың мысалынан көріп отырсыздар. Бұл дерт болса - оның емі өткір сынның инесімен шаншылып, емделуі керек. Әйтпесе, өлкетану саласында орын алған былықтардан ешқашан арыла алмаймыз. Әр мерейтой сайын әр аудан энциклопедия шығарып жатады. Онда не жарияланып жатқанын бір алла біледі. Бірде-бір зертеу орталықтарының шындап солардың не шығарып жүргендерін сын тезіне алуына күнкөріс пен қағазбастылық мұрша бермей жүр...

Ал енді осы Дербісалының жасына байланысты 1707-1794 ж. деген нұсқаның дұрыстығына күман тудыратын, Бөрі мен Ақсеркенің оқиғасының нақты қай кезде болғанын анықтауға мүмкіндік беретін мәліметті «Бөрі батыр» дастанындағы әртүрлі мәліметтердің өз арасындағы және олардың мұрағат құжаттарымен арадағы қарама-қайшылықтарынан, және де, керісінше, кей тұстарындағы мұрағат дерегі мен аңыздың мәліметтерінің бір-бірін растауынан көреміз.

Бірінші мысал: Ботантай мен Бөрінің арасындағы жас алшақтығына байланысты. Дастанда: «Ботантай қыз береді, Ақсерке алмақ» - дейді. [12: 30 б.]. Ал Бөрі мен Ақсеркенің жекпе-жекгі болғанда Бөрі «он жетіде» - деп жазады. [12: 70 б.].

Дастанның осы мәліметтеріне сүйенсек, Ботантай қызын ұзатып жатқанда, яғни, ол кем дегенде 40-50 жасқа келген кезінде Бөрі 15-17 дегі «бала болған» екен-мыс.

Ал осы мәліметті мұрағаттағы дерекпен салыстырсақ мынадай қарама-қайшылық туындайды: Ботантай мен Бөрінің екеуі де Саржан көтерілісін ұйымдастырушылар ретінде ұсталып, тергеу жасағанда өз ауыздарымен неше жасқа келгенін айтып, жаздырған. Бұл мұрағат дерегі 1826 жылы 13 шілдеде тұтқынға түскендерден тергеу жауабын алған сотник Карбышевтің Қарқаралы сыртқы дуанына жазған №8 рапортында жазылған. Онда Ботантайдың көрсетіндісінде: «Сарымовской волости рода Айдабульскаго зовут его Ботантай Чувашев, от роду 54-х лет» - деп жазылған [7:35 п.]. Ал келесі Бөрінің көрсетіндісінде: «Той же волости и рода Бии Бурю Кенжебаев, 50 лет» – деп жазады [7: 35 п.]. Сонда екеуінің арасы 4-ақ жас. Бұл жерде «Бөрі батыр» дастанында Жәкен Байтуов екі түрлі себеппен: бірінші – МҚК (КГБ)-ның қырағы көзі цензураның тырнағына өзін және Бөрінің ұрпақтарын іліп бермес үшін, болған оқиғадағы саяси астарды толығымен алып тастап, ру арасындағы тартыс, ағайын туыс арасындағы күндестік орын алатын тұрмыстық деңгейге түсіруге; екінші – шығарма идеясы оқырманға тартымды болу үшін жазушылардың кең қолданылатын қыз бен жігіт арасындағы бозбалашылық қатынастар тақырыбына бұруға мәжбүр болған. Сол үшін Бөрінің жасын 37 жасқа кемітіп көрсеткеніне көзіміз жетеді. Бұдан шығатын қорытынды:

1-ден, Бөрі батырдың туған жылы – 1776 жыл екендігі;

2-ден, дастанда баяндалатын Бөрі мен Ақсеркенің оқиғасы 1826 жылдың тұсында орын алғаны;

3-ден, Дербісалы «1707 жылы туды» - деген пікір қате екендігі анықталды.

Дастан бойынша Дербісалы Бөрі мен Ақсеркенің оқиғасы кезінде 80 жаста болса, (1826-80=) туған жылы 1746 жылға келеді. Ал бұл шамалап алған жас, шындығында 80-

нен асып, 90-ға қараған жаста десе (1826-89=) 1737 жылға келеді. Дербісалының жасын анықтауға септігі тиер әзірге бір ғана мұрағат дерегі анықталып отыр. Оның қалмақ қызынан туған баласы Қыдырәлі Саржан көтерілісі кезінде Бөрі, Ботантай, Торақтармен бірге қолға түскенде берген жауабында «65 жастамын» - деп көрсеткен [7: 36 п.]. Сол 1826 жылы 65-те болса, туған жылы 1761 жылға келеді. Қыдырәлі Дербісалыұлының туғанына биыл 255 жыл толады. Ал Дербісалы бұл кезде 24 жаста. Әрине бұл нақты жасы болмағанымен, ең ерте дегенде, оның туған жылы - 1737-нің тұсы екені аңыз бен мұрағат дерегімен дәлелденіп отыр.

Екінші мысал: Бөрі мен Ақсеркенің арасындағы оқиғаға қатысқан тұлғалардың өмір сүрген кезіне байланысты.

Мысалы, дастанның бір тұсында: «Батыр деп сан соғыста аты шыққан, Ішінде осы қолдың ер Қашқынбай» - деген жолдар бар [12: 35 б.].

Бұл тұлға жөнінде Қояншытағай шежіресін дайындауға ат салысқан Төрехан Майбас: «Қашқынбай Қожабергенұлы Кенесары Қасымұлының он жылға созылған азаттық күресі кезінде көзге түскен батырлардың бірі» [14: 274 б.] - дейді. Мұрағат дерегінде де Қашқынбайдың Кенесары көтерілісі кезіндегі оқиғаларға қатысқанын айғақтайтын құжаттар бар. 1859 жылы 9 маусымда жазылған құжатқа Қояншы-тағай болысының 51 адамымен бірге «Қашқынбай Қожабергенев» те қолын қойған екен [15: 461 п.]. Яғни, ең жас дегенде 1859 жылы Қашқынбай Қожабергенұлы 70-80 жастың шамасында. Бөрінің құрдасы болып шығады. Яғни Қашқынбай батырдың Бөрі мен Ақсерке оқиғасында 1787 жылы емес, ең ерте дегенде Саржан көтерілісі кезінде болғанын дәлелдейді. Бұл дерек дастанда баяндалатын оқиғаның 1826 жылдың тұсында болғанын тағы да айғақтай түседі.

Үшінші мысал: Бөрінің Ақсеркені жекпе-жекте өлтіруіне себеп болған қыз бала Күңілдік туралы «Бөрі батыр» дастанында: «Сол кезде бір қыз туған Итқұлыдан, Кем көрмейді қыз да болса айдарлы ұлдан. Он төрттен он беске аяқ басып, Жақсыны, жаманды да танып қалған» - деп жазады. [12: 35 б.]. Бұл жерде келтіріп тұрған Күңілдіктің 14-15 жаста болғандығы Бөрі мен Ақсеркенің арасындағы жекпе-жектен 3 жыл бұрын басталған құдалыққа баланысты айтылып тұр. Жекпе-жек 1826 жылдан кейін орын алса, құдалық 1824 жылы басталған. Бірінші кезескенде құдалыққа келіскен. Оны дастанда: «Келісіп екі жағы құда болды» - дейді [12: 30 б.]. Бұл 1824 жыл. Одан әрі: «Ұзатпақ қызды ауылдан келер жазда. Ақсерке Ботантаймен қол алысты, Келмек боп туар жылдың мамырында.» - дейді [12: 30 б.]. Осыдан кейін: «Ботантай өзі жүрді он бес кісі, Алуға қалың малды еріп бірге» - дейді [12: 31 б.]. Бұл да Ақсеркенің ауылына келген 1824 жылғы оқиға. Құдаларын күтіп алғаннан кейін: «Ақсерке көпшілікке айтты бәрін, ... Барамыз келер жазда қыз береді» - дейді [12: 31 б.]. «Ботантай Ақсеркемен қош айтысып, «Қыс өтіп, жаз шыққан соң келіндер» - деп» - жазады [12: 31 б.]. Одан кейін келесі 1825 жылы: «Қыс өтіп, қар да кетіп, жаз да шықты. Жүретін уәделі күні бітіп, Ақсерке жүрмек болып талаптанды. ... Басшыға Асан деген Биін қосты, ... Он адам жүріп кетті күйеуді ертіп, ... Жол жүріп алты күндей екі ортада, Күн бата күйеу, құда кеді жетіп» - дейді [12: 32-33 б.]. Осы жылы: «Ботантай ақ үй тікті, қызды ұзатты. ... Күңілдікті күндікке қоса берді» - дейді. [12: 40 б.]. Ботантайдың қызы мен Күңілдікті алып келгеннен кейін: «Той қылды жан-жақтағы елді жинап. Үш күндей ат шаптырып, ойын болды, Кәрі-жас, қыз-бозбала бәрі де дулап. ... Осындай сауықпенен күндер өтті, Қыс өтіп, келесі жаз тағы жетті. «Күн-күн» - деп Күңілдікке күн көрсетпей, Қорлықты Ақсерке енді көрсетті» - дейді. [12: 41 б.]. Бұл келесі 1826 жыл. 1824 жылы 15-те болған Күңілдік 1826 жылы 18-ге келеді.

Ал енді мұрағат құжатында 1826 жылы 13 шілдеде Ботантайдан алған тергеу кезіндегі жауаптың бір тұсында: «потерялись из аула их два мальчика и одна 18 летняя девка» - деп көрсетеді [7: 35 п.]. Бұл жерде «жоғалып кеткен» 18 жастағы қыз өзінің ұзатылған қызымен бірге жіберілген Күңілдіктің дастандағы Ақсерке ауылынан қорлыққа шыдамай қашып шығып, ессіз далада күздің қара суығындағы қарлы жаңбырда үсіп өлген оқиғасымен дәл келеді. Оқиға 1826 жылдың қара күзінде болған. Қыздың өлігін келесі жылдың көктемінде тауып алса, Бөрінің

Ақсеркемен арадағы жекпе-жек оқиғасы 1827 жылы орын алған. Бұл дастандағы Бөрінің басынан өткен тағы басқа оқиғаларға байланысты алдағы жарияланатын мақалалар мен монографияда баяндалатындықтан, әзірге оны талдауды осы тұсынан қайыра тұрамыз.

Ал осы жоғарыда келтірілген аңыз бен мұрағат дерегіндегі үш мысал да:

1-шіден, Бөрінің нақты туған жылы 1776 жыл екеніне;

2-шіден, «Бөрі батыр» дастанында аттары аталатын кейіпкерлердің бәрі де Саржан Қасымұлы және одан кейін Кенесары Қасымұлы басқарған ұлт-азаттық көтеріліске қатысқан, сол заманның тұлғалары екеніне;

3-шіден, «Бөрі батыр» дастанында баяндалған оқиғалар Саржан көтерілісі кезінде 1824 жыл мен 1827 жылдың және одан арғы кезде орын алғандығына;

4-шіден, аңыз бен мұрағат дерегі барлық баяндалған оқиғалардың болған уақытын бір-бірімен дәл келетін шынайылықпен көрсетіп тұрғанына көзімізді жеткізеді.

Бөрінің шыныменен 1776 жылы туғандығын мұрағаттың 1851 жылы 28 қарашасында жазылған тағы бір дерегі дәлелдейді. Онда: «Бюри Кенжебаеву въ настоящее время, какъ видно изъ собственнаго его показанія, отъ роду 75 леть.» - деп жазады [16: 4 п.]. 1851-ден 75-ті алсаң туған жылы 1776 ж.

Ал Бөрінің қайтыс болған жылына келсек, әзірге, 4 дерек анықталды.

1-шісі – 1855 жылғы санақтың дерегі. Онда «Рода Сарымъ-Токсанъ. Отделение Айдабуль. Подразделения: 1-е, Кенджебай. ... Бурю Кенжебаевъ» - деп, жылқысы – 117, ірі қара малы – 2, қойы - 475 – деп көрсетілген [17: 11 қп.]. Бұл дерек Бөрінің 79 жасында ауыл ақсақалы болып отырғанын көрсетеді.

2-шісі - 1858 жылы 21 шілдеде жазылған екі құжат. Онда Әлтеке-Сарым болысының ауыл старшындары мен оның құрамындағы қазақтардың бәрі 18 шаңырақтан тұратын Естемесовтерді Дүйсенбай-Шекшек болысына ауысуына және Дүйсенбай болысындағы: «... Чальджана, Чегебаева, Куркенбая Боздаковых и Кудучу Барлыбаева...» - деп аталған қазақтарды Әлтеке-Сарым болысына қабылдауға «қарсы емеспіз» - деп 40 адам қол қойған тізімде Бөрінің аты жоқ. Екі құжатта да оның орнына «Жанабай Бурин» қол қойған [15: 122, 127 п.].

3-шісі - 1859 жылы 2 маусымда жазылған құжат. Онда 1855 жылмен салыстырғанда 1858 жылғы мал басының кемуін: «в течении минувшаго 1855-1858 год. трехлетия мы от падежа лишились более 5 т. лошадей, до 33 т. баранов и до 800 рогатаго скота» - деп, Сібір қазақтары облысының әскери губернаторы жанындағы ерекше тапсырмалар шенеунігі Менделевке Әлтеке-Сарым болысы қазақтарының берген мәлімдемелерінің соңында қол қойған 78 адамның да тізімінде Бөрі жоқ. Орнында таға да «Жанабай Бурин» қол қойған [15: 450 п.].

4-шісі - Бөрінің 1858 жылға дейін қайтыс болғандығын дәлелдейтін ең нақты дерек. Ол құжат: «СПИСОКЪ киргизамъ вошедшимъ съ 1858 по 1861 по случаю смерти начальниковъ семейства» деп аталады. Онда: «Алтеке-Сарымовской волости ... №535. Ақболат Бурин» - деп жазылған [15: 90 п.]. Кейінгі Сарым шежіресінде Бөріден тарайтын ұрпақтарды жазғанда кейбіреулері кірмей қалғаны анықталып отыр. Онда: «Шыңғыс, Байбала, Жанабай, Аманбай, Базылбек, Батырбек, Егізбек, Сегізбектер» ғана жазылған. Мұрағат деректерінде кездесетін осы Ақболат, Жанбай деген балаларының аты шежіредентис қалған. Оларды Бөріден тараған ұрпақтарды қарастырған тақырып аясында тағы да қарастырамыз. Ал бұл жерде аталып тұрған Ақболат Бөрінің қарашаңырағын ұстаған ең кенжесі болуы мүмкін. Үлкен ағаларының бәрі бөлек отау құрып, өз алдарына еншілерін алып, бөлек ауыл болып тұрғандықтан, Ақболат - кенже болғандықтан, әкесі Бөрі қайтыс болғанда қарашаңыраққа ие болып қалған.

Осы төрт деректі қорыта келгенде: Бөрі Кенжебайұлы 1857 жылы 81 жасында дүниеден озғандығы анықталады.

Сонымен бірге, 1858 жылғы санаққа кіріп, 1859 жылғы қайта жүргізген тексеру санағы

тізіміне қайтыс болуына байланысты кірмей қалғандардың қатарында «№710. Торак Чандагенов» - аталып, оның орнына баласы «№709 Малбасар Тораков» - тіркелгені жазылады [15: 425 п.].

Зерттеп отырған тұлға өмірінің әр-кезінде орын алған оқиғаларды аңыздар мен мұрағат деректерін салыстыра талдап, әлі де талай құнды да, қызық фактілерді анықтай түсеміз. Әзірге, көтеріліп отырған мәселе, Бөрінің туған және қайтыс болған жылына ғана қатысты болғандықтан, жоғарыдағы сыни талдауды төмендегі тұжырымдармен қорытындылайық:

1 – Бөрі Кенжебайұлы - 1776 жылы туған;

2 – Бөрі Кенжебайұлы 1857 жылы 81 жасында қайтыс болған.

3 – Дербісалы батыр шамамен 1737 жылы туып, 1827 жылдан кейін 90-нан асып қайтыс болған.

4 – Оның баласы Қыдырәлі 1761 жылы туған.

5 – Торак батыр Шаңдыгенұлы 1760 жылы туып, 1858 жылы 98 жаста қайтыс болған.

Бөрі батырдың туған және қайтыс болған жылдарын анықтауда осы уақытқа дейінгі зерттеулерде жарияланған барлық нұсқалардың қателікке ұрынуының ең басты себептері:

1-ші - Ауызша мұраны зерттеп жүрген ғалымдар Бөрі батырға қатысты жарияланған мәтіндерді осы уақытқа дейін сыни талдауға алып, ондағы орын алған мәліметтердің тарихи астарын анықтауды қолға алмаған;

2-ші - Өлкетанудағы зерттеулер біржақты аңыз бен жарияланған ғылыми, көсемсөздік, танымдық мәтіндермен ғана шектеліп, мұрағаттың дерегін қолданбаған;

3-ші - Әуесқой зерттеушілер кез-келген зерттеу - алдымен өзіне дейін жазылған зерттеулердегі пікірлерге тарихамалық шолу жасаудан басталып, одан кейін олардың қолданған және өзі ғылыми айналымға алғаш қосып отырған дерек көздерін сыни талдау арқылы шындыққа қатыстылығын анықтаудан, соңынан өзінің зерттеуінде басшылыққа алатын әдіснамалық ұстанымдары мен әдіс-тәселдерін анықтап алудан кейін басталатынына мән бермеген.

Кез-келген тұлғаның өмірбаянына қатысты зерттеу жоғарыда аталған талаптарды орындағанда ғана мақсатына жетеді.

Мақаланы аяқтай отырып, ел болып, іргеміздің сөгілмей, қазіргі тәуелсіздікке жетуімізге өзіндік үлесін қосқан тарихи тұлға - Бөрі батырға арналған осы зерттеуді ұйымдастырып, қаражаттық шығынын қамтамасыз етіп, арнайы тапсырыс беріп, оның орындалуын далалық экспедиция, мұрағаттық ізденістер барысында бел шешіп кірісіп, қамқорлықпен қадағалап отырған «отызында - орда бұзар, қырықында - қамал алар, елуінде - ел ағасы болар» жасқа келген азаматтардың алдыңғы ағаларының ақыл-кеңесімен, үлгі-өнегесімен игілікті бастамаға себепші болғанына шексіз алғысымды білдіремін. Бұл «бітер істің басына, жақсы келер қасына» деген халық даналығын айғақтайтын қадам. Ылайым, ұрпақ үшін маңызды істе әр бастаған бастамамыз баянды аяқталып, ел игілігіне айнала берсін.

Сілтемелер

1. Жакин М.С. Жақсы Жанқұтты: аңыз және дерек (сыни талдау тәжірибесі)// Қазақстан мұрағаттары. – тарих және тұлға сериясы. - 2009. - №2.-66-73 б.; ҚарМУ Хабаршысы, 2008. №2. С.15-23.

2. Жакин М.С. Бәйсейіт би: аңыз және дерек (сыни талдау тәжірибесі)// Қазақстан мұрағаттары. – тарих және тұлға сериясы. - 2009. - №4.-56-68 б.; ҚарМУ Хабаршысы, 2009. №2. С.15-23.

3. Жүністеги Кәмел. Құба белдер. Трилогия. Аңыз мезгіл. 1-кітап. Астана: Нұр-Астана, 2009. – 400 бет.

4. Қаракесек Сарым шежіресі. (Үшінші кітап) Қарағанды облысы, Ақтоғай-Шет өңіріндегі Қаракесек руына жататын Тоқсан-Өтеміс ұрпағының таралымы. /Т. Жақсыбайұлы, А. Илиясұлы. Қарағанды. 2001 ж. – 576 бет.

5. Қаракесек Сарым шежіресі. /Т. Жақсыбайұлы, А. Илиясұлы. Қарағанды. 2013 ж. – 477 бет.

6. Шет өңірінің тарихи-мәдени ескерткіштері: фотошежіре / Жауапты ред. Ж.С.Ақылбаев; мәтін авт., құраст. М.С.Жакин. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2004. – 152 б. (Майбас Төрехан. Естелік әңгіме // «Шет-1998» – далалық этнографиялық экспедиция (Шет ауданы – Ақсу-Аюлы. Ұнтаспа № 2, № 3).
7. ҚР ОММ. 338 қор. 1 тізім. 446 іс. – 281 п.
8. Жүністеги К. Шырағдан. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ, 2007. – 312 бет.
9. Майбас Төрехан. Оныншы ауыл: шежіре кітабы. – Алматы: Қазақпарат, 2007. – 238 бет.
10. Шет ауданы. Энциклопедия. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2013. – 382 б.
11. Тұтай Сағытаев. Бөрі батыр: Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалысының сарбазы еді // Орталық Қазақстан. 1994 жыл 26 сәуір.
12. Жәкен Байтуов. Бөрі батыр (поэма) / Ақын Жәкен Байтуов. Айтыс, өлендер, естеліктер, поэма. – Балхаш: қалалық типография, 1991. – 112 бет. 30-70 б.
13. Айдаболұлы Дербісалы батыр: тарихи танымдық оқу құралы / Құрастырған - Мұса қажы Өрінұлы, мұраларды жинаған - Есмағанбет Мұсатай Ғалымұлы. – Қарағанды: Tengri Ltd баспасы, 2013 ж. – 230 б.
14. Қояншы-Дәулет-Таңай (Қояншытағай) шежіресі – Жалпы редакциясын басқарған Н.О. Дулатбеков. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ, 2008. – 293 б.
15. ҚР ОММ. 345 қор. 2 тізім. 101 іс. – 220 п.
16. ҚР ОММ. 345 қор. 1 тізім. 2802 іс. – 33 п.
17. ҚР ОММ. 345 қор. 2 тізім. 95 іс. – 220 п.

References

1. Zhakin, M. S. Zhaksy Zhankutty: myth and fact (critical analysis experience)// Kazakhstan Archives. Series: history and identity. - 2009. - №2.-P. 66-73; Bulletin of KSU, 2008. №2. P. 15-23.
2. Zhakin, M. S. Baseit bi: myth and fact (critical analysis experience)// Kazakhstan Archives. Series: history and identity. 2009. - №4.-P. 56-68; Bulletin of KSU, 2009. №2. P. 15-23.
3. Zhunistegi Kamel.Kuba belder.Trilogy. Period of legends. 1 book. Astana: Nur-Astana, 2009. – 400 p.
4. Genealogy of Karakesek Sarim. (The third book). The branching of the descendants of Toksan-Otemis of Karakesek kin of Karagandy region, Aktogay-Shet region /T. Zhaksybaiuly, A. Ilyasuly. Karaganda. 2001. – 576p.
5. Genealogy of Karakesek Sarim. / T. Zhaksybaiuly, A. Iiyasuly. Karaganda. 2013. – 477 p.
6. Historical and cultural monuments of the Shetsky region: a photo chronicle / Ed. Zh.S. Akylbayev; author of text, composer M. S. Zhakin. – Karaganda: publishing house of KSU, 2004. – 152 p. (Maibas Torehan. Interviews, stories // "Shet- 1998" – field ethnographic expedition (Shet district -Aksu-Ayuly. Audio recording №2, and № 3).
7. CSA RK. Fund №338. Inventory-1. Case-446. – 281S.
8. Zhunistegi K. Lamp. – Алматы: "El-Shezhire"), 2007. 312p.
9. Maibas Torehan. Tenth aul: the book of genealogy. – Алматы: Kazakparat, 2007. – 238 p
10. Shet district. Encyclopedia. – Алматы: Kazakparat, 2013. – 382 p
11. Tutai Sagytayev. Bori batyr: Sarbaz (warrior) of the national liberation movement under the leadership of Kenesary // Ortalyk Kazakstan. 1994 April, 26.
12. Zhaken Baituov. Bori batyr (poem) / Poet Zhaken Baituov. Aityys (verbal contest of poets), poetry, memory poem. – Balkhash: municipal printing office, 1991. – 112 p. - P. 30-70.
13. Aidaboluly. Derbisaly batyr: a historical-educational study guide / Compiled by Musa kazhy Arynuly, heritage collected by Esmagambet Musatai Galymuly. – Karagandy: publishing house Tengri Ltd 2013. – 230 p.
14. Genealogy of Koyanshi-Daulet-Tanai (Koyanshitagai) – General edition was headed by N. O. Dulatbekov. – Karaganda: "Bolashak-BASPA" RBB, 2008. – 293 p
15. CSA RK. Fund-345. Inventory-2. Case-101. – 220 S. ry-1. Case-2802. – 33 S.
17. CSA RK. Fund-345. Inventory-2. Case-95. – 220 S.1

ӘӨЖ 930.2:94(574):

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР

Жаппасов Ж.Е.¹, Тасилова Н.А.², Байдавлетова М.Д.³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

Қазақстан, қ. Алматы

E-mail: zhappasov-74@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

Қазақстан, қ. Алматы

E-mail: tasnaz@mail.ru

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор

Қазақстан, қ. Алматы

E-mail: b_madina1@mail.ru

Аңдатпа. Бүгінгі таңда Қазақстанның тарих ғылымында деректану мен тарихи зерттеу әдістері мәселесіне ерекше көңіл аударылуда. Қазақ халқының толыққанды іргелі тарихын жазу үшін, ең алдымен сол тарихтың негізін құрайтын деректермен жұмыс істей білу қажет. Үлкен теориялық және методологиялық дайындықты қажет ететін деректану ғылымы – ұлттық тарихты тың, дәйекті мағлұматтармен байытып, толықтыру үстінде. Ортағасырлық Қазақстан тарихында XV ғ. соңы мен XVI ғ. аяғына дейінгі аралық ерекше орын алды. Өйткені, бір ғасырға созылған осы бір тарихи кезең ішінде Қазақ хандығында тарихи маңызы зор күрделі өзгерістер болып өтті. Қазақстан тарихын зерттеу үшін өткен ғасырлардың аса бай жазба мұраларын шығармашылық тұрғыдан меңгеру өте маңызды болып табылады. Бұл мақалада Орталық Азияда жазылған қазақ халқының тарихы мен мәдениеті туралы толық және құнды мәліметтер беретін XV-XVII ғасырлардағы парсы тіліндегі жазба ескерткіштер қарастырылады. Өткеннің тарихын қайта жаңғыртып, қайта қалпына келтіру үшін түрлі жазба деректерді пайдаланып, ол деректердің ерекшелігі мен сабақтастығын, беретін мағлұматтарының әралуандылығын талдап, объективті ақпараттарды алу жолдарын қарастыруымыз қажет. XV-XVII ғасырларда Орталық Азияда жазылған деректердің мәліметтері Қазақ хандығының тарихынан анағұрлым толық және жан-жақты мағлұматтар береді. Оларды тиімді түрде классификациялау зерттеушіге жүйелі әрі толыққанды зерттеулер жүргізуге септігін тигізеді.

Түйін сөздер: дерек, деректану, теория, классификация, принцип, әдіс.

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Байдавлетова М.Д.

Аннотация. Современная историческая наука Казахстана с особым вниманием относится к разработке проблем источниковедения и методов исторических исследований, так как без вовлечения в научный оборот новых исторических источников, невозможно повышение качества и эффективности исторических исследований. Исследования истории казахского ханства является актуальным сегодня и определяется, во-первых, интересом, возросшим к истории истокам казахской государственности в связи с обретением Казахстаном независимости, которая создала для этого историческую основу. Актуальность исследования определяется практической в исторической науке потребностью введения в научный оборот оригинальных источников, содержащих ценный фактический материал по истории Казахского ханства. Для восстановления исторической картины прошлого необходимо привлечение многочисленных, часто противоречивых и разноплановых источников, фактов и данных, которые мы получаем из различных источников, и в первую очередь – письменных памятников. В данной статье рассматриваются письменные памятники XV-XVII вв., созданные в Центральной Азии и содержащие наиболее полные и ценные сведения по истории и культуре казахов. Имеется богатейшая историческая литература на восточных языках, где отразилась многовековая история Казахстана. Письменные памятники Центральной Азии, важные и ценные для изучения истории казахского народа.

Ключевые слова: источник, источниковедение, теория, классификация, принцип, метод.

SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA

Zhappasov Zh.E., Tasilova N.A., Baydavletova M.D.

Abstract. The modern historical science of Kazakhstan pays special attention to the development problems of sources and methods of historical research, since without the involvement of the scientific revolution in the new historical sources, it is impossible to improve the quality and efficiency of historical research. To research the history of Kazakh Khanate is relevant today and is determined, firstly, increasing interest of the history of the origins of Kazakh statehood in connection with the acquisition of independence by Kazakhstan, which created this historical basis. The relevance of the study is determined by practical necessity in historical science introduction to the scientific revolution of original sources containing valuable factual material on the history of Kazakh Khanate. To restore the historic picture of the past is necessary to attract the many, often contradictory, and diverse sources of facts and data that we receive from various sources, first and foremost - written records. This article discusses the written monuments XV-XVII centuries, started in Central Asia and contain the most complete and valuable information on the history and culture of the Kazakh people. It has a rich historical literature in Oriental languages, which reflected the centuries-old history of Kazakhstan. Written monuments of Central Asia are important and valuable to study the history of the Kazakh people.

Keywords: source, theory, classification, principle, method.

Кез келген халықтың төл тарихының табиғи негізін тарихи деректер құрайды. Бірақта бұл деректің өзін шикі түрінде пайдалану, тарихты бұрмалауға алып келетіні анық. Қазақ халқының толыққанды іргелі тарихын жазу үшін, ең алдымен сол тарихтың негізін құрайтын деректермен жұмыс істей білу қажет.

Үлкен теориялық және методологиялық дайындықты қажет ететін деректану ғылымы – ұлттық тарихты тың, дәйекті мағлұматтармен байытып, толықтыру үстінде. Бүгінгі таңда көптеген деректердің ғылыми айналымға енуі, Қазақстан тарихының деректік базасын кеңейтті. Бұл, деректердің өзіндік ерекшеліктерінен шыға отырып, оларды дұрыс, әрі тиімді пайдаланудың жолдарын, әдіс-тәсілдерін іздеп табуды қажет етіп отыр. Бұл қажеттіліктерді толтыру ұлттық деректану ғылымының үлесінде.

Орталық Азия мен Қазақстан тарихы бойынша ортағасырлық тарихи жазба деректер өзінің саны, көлемі жағынан аса көп, мазмұны, түрі жағынан әр алуан. Оның бәрін қамту аса қиын. Сондықтан тарихи деректер теңізінде дұрыс жол табу, тарихи зерттеулерде оларды тиімді және пайдалы етіп қолдана білу қажеттілігі оларды классификациялау проблемасын туғызады. Басқаша айтқанда, деректерді ортақ қасиеттері бар, бірақ бір-бірінен ерекше белгілерімен айырылатын категорияларға бөлу [1, 31 б.].

Ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты жазба деректерді шартты түрде мынандай принциптерге негіздеп бөлуге болады: әулеттік, тілдік, аймақтық.

Көптеген ғалымдар ортағасырлық деректерді бөлгенде әулеттік принципті басшылыққа алады. Аймақтық немесе территориялық принципті басшылыққа алу да маңызды. Яғни, деректің пайда болған жері, оның ерекшеліктері мен табиғи болмысының деректе көрініс табуы өте маңызды. Алайда тілдік, стильдік, жанрлық ерекшелігі деректің объективтілігі мен субъективтілігіне қатты әсер ететіні де ұмытпауымыз қажет.

Шын мәнінде кез келген дерек белгілі бір тарихи оқиғаның, құбылыстың немесе қоғамдық процестің салдарынан пайда болады. Дәлірек айтсақ, нақты тарихи оқиға, құбылыс немесе қоғамдық процесс нақты тарихи деректерде бейнеленіп, ол туралы мәліметті бойында сақтайды. Сондықтан да кез келген деректі белгілі бір тарихи оқиғаның дерек көзі ретінде зерттеуде оның пайда болуының объективтілігін, алғышартын, яғни нақты қандай оқиғаның салдарынан пайда болғандығын анықтаудың маңызы өте зор [1, 35 б.]. Сондай-ақ дерекке деректанулық талдау жүргізгенде тарихилық принципті басшылыққа алып, деректі өзінің пайда болған уақыты контекстінде зерттеу қажет. Өйткені, деректің жасалған уақыты, оның ерекшелігі, нақты айтқанда, сол кезеңде қалыптасқан тарихи жағдай, үстемдік еткен саяси құрылыс т.б. деректің пайда болуына, ішкі мазмұны мен бағытына, мақсаты мен міндетіне әсер ететіні анық.

Ортағасырлық парсы деректерін жүйелі түрде талдап, зерттеп жүрген ғалым Ж.М. Тулибаева өзінің 2003 жылы қорғаған «Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XIII-XIX вв.» деп аталатын докторлық диссертациясында жүзден аса алуан түрлі шығармаларға деректанулық талдау жасаған. Автор «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында деректерді табу, зерттеу және ғылыми айналымға еңгізу мәселесімен айналысып, көптеген деректерді алғаш рет ғылыми айналымға қосты. Атап айтсақ, Ұлықбек мырзаның «Тарихи арба улус», Хафиз Абрудың «Тарихи Хафиз Абру», Хамдаллах ибн Наср Мустауфи Казвинидің «Нузхатат-кулуб», Мұхаммед ал-Хавафидің «Муджмали Фасихи», Мұхаммед Салимнің «Силсилат ас-салатин» және т.б. оннан аса шығармаларды тауып, зерттеді. Әсіресе, Орталық Азия халықтарының рухани мәдениетіне қатысты неғұрлым қызықты, бұрын белгісіз болып келген еңбектерді анықтады. Деректанулық еңбектерінде Ж.Тулибаева деректерді классификациялаудың маңыздылығын негіздеп, парсы деректерді сипаттап, олардың ерекшелігін, бағытын, зерттелу деңгейін, Қазақстан тарихына қатысты маңыздылығын айқындап берген. Деректерді түрлік және типтік жағынан классификациялауда зерттеуші бірнеше ғалымдардың көзқарасын талдап, классификациялаудың шартты түрде тиімді әдістемесін ұсынған. Зерттеуше жүзден аса парсы тіліндегі ортағасырлық деректерді классификациялаудың

өзіне ғана тән жаңа әдістерін қарастырып, ұсынған. Зерттеуші хронологиялық-аумақтық принцип бойынша деректерді Хулагуидтік, Темірлік, Шайбандық, Бабырлық, Сефевидтік, Аштарханилық, Мыңғыттық және Қокандық деп қарастыруға болатынын атап өтті. Бұл классификациялау принципі XIII-XIX ғғ. хронологиялық шегі жағынан үлкен кезең болғандықтан хронологиялық-аумақтық принциптің тиімділігі жоғары[2].

Сонымен қатар Ж.Тулибаева Қазақстан тарихына қатысты мәліметтерді сақтаған парсы деректерін құжаттық және нарративті деп аталатын негізгі типтерге бөлуге болатынын негіздеді. Құжаттық деректерге барлық үкімдер, билеушілердің грамоталары, акт, үкіметтік және ведомстваралық мекемелердің ресми құжаттарын жатқызса. Ал нарративті деректерге анналдар, тарихи хроникаларды, мемуарлар, өмірбаян, трактаттарды жатқызған. Материалдарды баяндауы бойынша барлық тарихи нарративті шығармаларды екі топқа бөлуге болады. Олар: жалпы тарих және әулеттер тарихы деп зерттеуші жіктеп көрсетті. Сонымен қатар, парсы деректеріне тән ерекшеліктерді, ол тілдегі шығармалардың көпшілігі кіріспе, негізгі мәтіннен және қорытындыдан тұратындығы және бірнеше томдардан құралатындығы, арасында билеуші әулеттерге арналған дастандардың болатындығын атап көрсеткен.

XV ғ. соңы мен XVI ғасырдағы Қазақ хандығының құрылуы, күшейіп және нығаюы мен уақытша әлсіреу, қайта өрлеу кезеңдеріне, Орталық Азия тарихына қатысты деректерді әулеттік принципке сай классификациялаудың тиімділігі зор. Бұл кезеңде ортағасырлық шығармаларды Темірлік, Шайбанилық, Аштарханилық, Бабырлық, Сефевидтік деп билеген әулеттердің тапсырмасымен жазылғандықтан осылайша жіктеуге болады. Өйткені, деректер тікелей сол әулеттің тапсырысы бойынша жазылып, көбінесе әулеттің билеушілерін тізбектеп, олардың бірін екіншісінен керемет етіп сипаттау орын алған.

Әулеттік деректердің ішінде Орталық Азия мен Қазақстанның XV ғ. соңы мен XVI ғасырдағы тарихы мен мәдениетінен құнды мағлұматтар беретіні - Шайбани әулетінің шығармалары болып табылады.

Шайбани әулеті - өзбек билеушілерінің әулеті (1500-1598/99 жж.) Орталық Азия мен Мауереннахр аумағында Темірлік әулетті ығыстырып, орнына жаңа мемлекет құрады. Шайбани әулеті Шыңғыс хан тұқымынан тараған, Жошының кіші, бесінші ұлы – Шибанның ұрпақтары. Әулеттің негізін салушы - Әбілхайыр ханның немересі, Шаһ Будақ сұлтанның баласы Мұхаммед Шайбани хан (1451-1510 жж.).

Шайбани хан Орта Азияда Шайбани мемлекетінің негізін қалады. Бұл мемлекет 1500-1598/99 жылдар аралығында өмір сүрді. Бұл мемлекеттің территориясы Каспий теңізінен Тянь-Шаньға, Сырдариядан Орталық Ауғанстанға дейінгі жерді қамтыды [3].

XV ғ. соңы мен XVI ғасырда пайда болған көптеген деректердің ішінде Шайбани әулетінің деректері ерекше құнды болып табылады. Себебі, бұл әулет Қазақ хандығының оңтүстіктегі Орта Азиядағы мықты қарсыласы, әрі көршісі болды. Яғни, екі ел арасында үнемі қарым-қатынас үзілмеді. Сонымен қатар, бұл Шайбанилық деректерде көршілері қазақтар туралы сан қырлы: олардың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, саудасы, діні, мәдениеті, салт-дәстүрі туралы мәліметтер өте көп. Сонымен қатар, қазақ хандары туралы, олардың саясаты, дипломатиясы, Шайбани әулетімен қарым-қатынасы туралы да көп жазылған.

Біз әулеттік деректерге жататын Шайбанилық деректерді шартты түрде төрт топқа бөлеміз. Ол деректің пайда болған уақытына, мазмұнына байланысты бөлініс. Мәселен, Шайбани әулетінің 1-тобының шығармаларына 1500-1511 жж. аралығында жазылған деректер жатқызылады. Оған:

1. Михман наме Бұхара;
2. Тауарихи гузидайи нусрат наме;
3. Шайбани наме;
4. Фатх наме жатады. Шайбани әулеті деректерінің біршамасы «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков.» деп аталатын 1969 жылы жарыққа шыққан, парсы

және түркі тілінен аударылған жинақта шоғырланған. Бұл жинақты кезінде тарихшы-шығыстанушы ғалымдар: С.К. Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин аударып, зерттеп, түсініктемесін беріп, жариялаған болатын. Бүгінгі таңда «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында қайта жарияланған.

Әулеттік деректер тобына жататын Шайбанилық деректердің бірінші тобына Фазл-аллах Ибн Рузбехан Исфханидің «Михман наме Бухаре» «Бұхара қонағының жазбалары» атты еңбегін жатқызамыз. Автор 1457 жылы (хижра бойынша 862 ж) Хундж Ларистанда дүниеге келеді. Ибн Рузбеханның әкесі Жамаладдин Рузбехан кезінде белгілі улем, Исфахандағы садрлардың сословиесіне кірген атақты адамдардың бірі болды [4].

Ибн Рузбеханның жастық шағы Шираз бен Исфаханда өтеді. 17 жасынан Меккеге, Хиджаз, Мысырға саяхат жасап, құранды меңгеріп, араб әдебиетін оқып, көптеген ғалымдар мен ғұламалардың еңбектерімен танысып, олардың көбісінен дәріс алады. Оның көптеген еңбектері жарыққа шығып, танымал болады. Олар бізге жетпеген «Трактат землепашце», «Родословное его Величества наместника всемилостивого» т.б. шығармалары еді.

XVI ғасырдың басында Иранда шииттікті ту еткен Сефевидтік әулет Шах Исмайыл I билікке келгенде, Ибн Рузбехан Хорасанға қашады. Өйткені, оның діні ислам, сүннет жолында болатын.

XVI ғ. басында Мұхаммед Шайбани барлық Орта Азия жерлерін жаулап алып, осы өңірдегі ғалымдар мен ғұламаларды өз құзырына жинағанда Рузбехан да Шайбани ханның жағына өтіп, осы ханның тарихшысына, кеңесшісіне айналады. Рузбехан 1509 жылы 27 қаңтар - 9 қыркүйекте мемуарлық парсы тілінде «Михман наме Бухаре» еңбегін жазады. Ол тікелей Шайбани ханға арналған болатын.

Рузбехан ханның жанында жүріп, оның барлық дерлік саяхаттары мен жорықтарында болады. Фазл аллах Рузбеханисіз Шайбани ханның бір де бір жиналысы да өтпейтін еді. Ол өз ханына 1510 ж. дейін қызмет жасады. 1510 ж. Сефевилік Исмайыл I Шайбани ханның Мерв түбінде басын алғанда, тарихшы ханның жиені Ұбайдолла сұлтанның кеңесшісіне айналады. 1515 ж. кейін оның өмірі туралы ешбір мәліметтер сақталмаған [4, 6-7 бб.].

Исфханидің «Михман наме Бухаре» еңбегі негізінен Шайбани ханның аталарына, ханның өзіне арналып жазылған. Бұндағы көптеген мәліметтер тек өзбек халқы үшін ғана емес, қазақ тарихы үшін де маңызы зор. Дерек негізінен Қазақ хандығы мен Шайбанилер арасындағы байланыстардан, қазақтардың саяси, мәдени, экономикалық, әлеуметтік тарихынан көптеген құнды мәліметтер береді. Негізінен XV-XVI ғғ. Қазақстан тарихына қатысты мынандай мәліметтер береді:

1. Қазақтардың этногенезіне байланысты;
2. Қазақ хандарының генеологиясына байланысты;
3. Қазақтардың қалалары туралы мәліметтер;
4. Қазақтардың шаруашылығы, көшіп-қоны туралы;
5. Қазақтардың діні;
6. Қымыз сусыны;
7. Олардың сауда-саттығы;
8. Қазақ қоғамындағы ұлыстар туралы;
9. Қазақтардың қолөнері туралы;
10. 1509 ж. Шайбанидің қазақтарға қарсы 3 жорығы туралы егжей-тегжейлі

баяндалған.

«Михман наме Бухаре» дерегі Шайбаниді мадақтау мақсатымен арнайы тапсырыспен жазылғанымен, онда объективті мәліметтер де баршылық. Бұл деректің түпнұсқасы бізге қолжазба күйінде екі түрі жетті. Оның бірі Өзбекстан Республикасының ҒА. Шығыстану институтында, ал екіншісі Стамбұлдағы Нұри-Осман-й мешітінің медресесінде сақтаулы.

Шайбанилық деректің 1-тобына жататын келесі дерек «Тауарих-и гузида-йи нусрат-наме» немесе «Жеңіс кітабынан жинақталған жылнама» - ортағасырлардағы тарихи шығарма. Оны

атауына қатысты да бірнеше пікірлер бар. Бұл еңбектің авторы белгісіз. Өртүрлі ғалымдар түрлі көзқарасты білдіреді. Мәселен П. Лерх бұл деректің авторы Жалал ад-Дин Румидің баласы Сұлтан Уәли жазған десе, бірікте ол XIV ғ. басында өмірден озған. Сондықтан оқиғалар желісі 1504 ж дейін жазылған «Тауарихидің» авторы болуы мүмкін емес.

Ал Р.Г. Мукминованың пікірінше «Тауарихиді» жазуға Мұхаммед Шайбани хан атсалысқан, ал оның авторы Шайбани ханның жорықтарында әрқашан бірге жүріп, барлық істердің басы қасында болған адам деп тұжырымдайды. Оның пікіріне сүйенген ғалым А.А. Семенов жоғарыда аты аталған шығарманың авторы Шайбани ханның өзі деп батыл айтады. Зерттеуші А.М. Акрамовтың пікірі мүлдем басқаша. Оның топшылауынша «Тауарихидің» авторы «Шайбани наме» атты түркітілдес шығарманың авторы Мұхаммет Салих. Ал Шайбани хан оған көмектескенін жоққа шығаруға болмайды дейді ғалым. Бұған дәлел ретінде, біріншіден, шығарманың өзінде былай делінген: «Бұл шығарма ханның Бұхара мен Самарқандты басып алғаннан кейінгі шығарған бұйрығымен жазылды», - делінген. Ал «Тауарихидің» авторы Шайбани ханның өзі болса, ол өз-өзіне бұйрық шығармайтыны анық. Екіншіден, «Тауарихидің» құрылымы, ішіндегі өлеңдер «Шайбани наме» дерегіне ұқсас және өлең жолдары содан алынған дейді А.М. Акрамов [5].

Ендігі жерде шығарманың авторы ғана емес атауына байланысты да пікірталастар болған. Көбінесе «Жеңіс кітабынан жинақталған таңдамалы жылнама» немесе «Жеңіс кітабының таңдаулы тарихы» деп аталса, А.М.Акрамовтың пікірінше «Жеңіс кітабы – Таңдамалы тарих». Бұл атаулардың екі нұсқасын да пайдалануға болады, бірақта үшінші нұсқасы ретінде «Жеңістің таңдаулы даталары кітабы» деуге де болады.

Жалпы «Тауарих-и гузида-йи нусратнаме» авторының аты-жөні, ол туралы мәлімет те бұл еңбектің екі белгілі нұсқасында кездеспейді.

Дерек 1502 жылы 2 қарашада басталып 1504 ж. сәуір-мамыр айларында аяқталған, яғни, хижра бойынша 908-909 жылдары. «Тауарихидің» мазмұнындағы басты идея Мұхаммед Шайбани ханның жеңісін көрсету, оның Орта Азияда түпкілікті билеуші болып орныққанын паш ету еді.

Шығарманы жазуда көптеген зерттеушілердің пікірінше монғол шапқыншылығынан кейін Иран мен Орта Азияда жазылған парсы тіліндегі көптеген еңбектер пайдаланылған. Мәселен, Ала ад-Дин Ата-Мелик Жувейнидің «Таварих-и джаханкушай-и Менгу-хан ибн Тулуй-хан», Исламшах Газан-ханның «Таварих-ий гузидай Исламшах Газан-ханның қызы», Хамдаллах Мустауфи Казвинидің «Таварих-ий гузида», Ұлықбек мырзаға жазылған «Таварих-и шахи» еңбектері пайдаланылғанын көптеген шығыстанушылар атап өтеді. А.М.Акрамовтың пікірінше «Тауарихиде» Низам ад-Дин Шамидің «Зафар намесі» мен Абд ар-Раззак Самарқандидің «Матла ас-са дайн ва маджма ал-бахрайн» еңбектері пайдаланылған.

«Тауарих-и гузида-йи нусратнаме» негізінен сонау оғыз, түрік, моңғол тайпаларының Шыңғыс ханның тарихынан бастау алып, оның генеологиясын шежіремен таратқан. Онда Шайбан, Тұқай Темір мен Шағатай ұрпақтарының шежіресі деректің аяқталған уақытына дейін таратылған. Және ең бастысы Мұхаммед Шайбани ханның тарихы жақсы баяндалған. Ерекше тараулар атасы Әбілхайыр ханға, інісі Махмұд Бахадүр сұлтанға, баласы Мұхаммед Темір сұлтанға арналған. Шығарманың соңғы бөлігі Шайбани ханды барынша мықты етіп көрсету, ал оның бәсекелестерін әлсіз етіп көрсету орын алған.

Бұл шығарманың нұсқасы Ресей ҒА шығыс халықтар институтының Санкт-Петербург бөлімшесінде және Британ музейінде сақтаулы. Ол екі қолжазба да толық емес, дефектілер көп. Екеуінде де біраз бөліктері жеткіліксіз. Жалпы Лондондық нұсқасы ленинградтық нұсқадан толығырақ. Негізгі екі түпнұсқадан басқа бүгінгі күнге дейін бізге бірнеше қысқа-қысқа көшірмесі жеткен. Олардан негізгі түпнұсқада келтірілмеген қосымша мәліметтерді алуға болады, әсіресе, 1510 ж. Шайбани ханның өлімі туралы мәліметті осы көшірмелерден табуға болады.

Қазақ халқының тарихы үшін бұл деректерде сақталған Мұхаммед Шайбани ханның өмірі мен оның шежіресі, басқа да Жошы ұрпақтарының шежіресі өте құнды. Олар шыңғыстың ұрпақтарының генеологиясына жаңаша тұрғыдан қарауға жол ашады. Әсіресе, Қазақ хандарының шығу тегін анықтауға, олардың туыстық байланыстарын ажырату үшін маңызды. Мәселен, бұл деректен Бұрындық хан мен Барақ ханның балаларының аттары анықталып, Керей мен Жәнібектің туған ағалы-інілі емес екендігі анықталды.

Деректің мәліметтерін В.В. Бартольд, А.А. Семенов, К.И. Петров, С.К.Ибрагимов, В.П. Юдин және т.б. зерттеушілер өз еңбектерінде пайдаланған. «Тауарихиге» Р.Г. Мукминова, С.А. Азимжанова, Б.А. Ахмедов секілді зерттеушілер сипаттама жасаған. Ал С.К. Ибрагимов деректің шағын бөліктерін орыс тіліне аударып, МИКХ жинағына енгізген болатын. Бұл деректерді өзінің бірнеше ғылыми мақалаларында талдап көрсеткен еді. А.М.Ақрамовтың ғылыми мақалаларында «Тауарихи» түрлі аспектіде талданып, жан-жақты қарастырылған. Ол шығарманы толығымен аударып, сыни мәтінін жасады.

Бұл еңбекте Қазақстан тарихына қатысты мынандай деректер бар:

1. Әбілхайыр ханның өлімінен кейінгі Дешті Қыпшақтағы саяси жағдай;
2. Осыдан кейінгі Керей мен Жәнібектің іс-әрекеттері;
3. Шейх Хайдарға қарсы күрескен одақтастар;
4. 1453 ж. Сығанақ түбіндегі шайқас;
5. Шайбани ханның өмірі мен 1470-90 жж. Қазақ хандығымен Сыр бойы қалалары үшін күреске арналған;
6. XVI ғасырдың басында Шайбани әулетінің Орта Азияға орнығуы;
7. Қазақ хандарының шежіресі берілген.

Келесі 1-топ дерегі «Фатх-наме» [5]. Ол «Жеңіс кітабы» немесе «Жеңіс туралы жыр» деп аударылады. Оның екінші атауы да бар, «Фатх-и хани», бұл дегеніміз «Ханның жеңісі» немесе «Хандық жеңіс». Бұл атауға байланысты шығарманың өзінде:

По той причине оно получило название «Фатх-и хани»,
Что господь даровал ему (Шайбани хан) победу над миром.

Бұл дастан ортазиялық фарси немесе тәжік әдиби тілінде жазылған. Оның жазылу үлгісін Фердаусидің «Шах наме» еңбегі іспеттес.

Еңбектің авторы ханның замандасы Молда Шади. Автор туралы ешбір мәлімет те жоқ. Тек Темірлік Бабырдың айтуынша сол кезеңде Орта Азияда үш Шади, әкесі мен екі ұлы болыпты. Олар өлең шығарумен, оны әртістер сияқты мәтінді оқып, орындауымен, импровизатор, оригиналды дүниелерді шығаратын декламатор ретінде танылған көрінеді. Сол Шадилердің ішіндегі Гулам Шади атты адам (әкесі) осы шығарманың авторы болуы мүмкін деген болжам бар.

Мұнда Шайбани ханның ерлік жолын өлең жолдарымен баяндайды. Онда Шайбани ханды соңғы билеуші, уақыттың имамы, мұсылмандардың рухани тірегі, идеологиялық басшысы ретінде мадақтайды. Сонымен қатар Орта Азиядағы саяси жағдай, Бабырдың қашуы, Самарқанттағы аштық, Әбілхайр ханнан кейінгі саяси жағдайды өлеңмен жеткізген. Бұл деректегі оригиналды, қайталанбайтын мәліметтер де бар. Ол Шығыс Дешті Қыпшақтағы билікке Әбілхайр ханнан кейін Жәдігер ханның келуі. Бұл мәліметтер кейіннен Әбілғазының «Түрік шежіресінде», Мунистің «Фирдаус ал-икбал» еңбектерінде қайталанатын. Сонымен қатар Мұхамед Шайбани ханның сол Жәдігер хан мен оның баласы Бүрекеге қызмет еткені туралы мәліметі де қызықты. Және «Фатх-намеде» ғана Шайбани ханның әкесі Шах Бұдақ сұлтанның қайтыс болған жылы көрсетілген.

Бұл мәліметтерді талдауда, біз Шади деректі жазуда «Тауарихиді» және Шайбани ханның, оның туыстарының ауызша кеңестерін пайдаланған болуы керек деген қорытындыға келдік.

Молла Шадидің айтуынша бұл дастанды жазуда Шайбани хан ұсынған осы шығармамен аттас хрониканы «Фатх-намеде» кеңінен қолданған. Деректе ол туралы мынандай өлең жолдары келтірілген:

Еще искал я у хана «Фатх-наме»,

[И] по своей милости вручил[его] мне шах, убежище веры [5. 46-47 бб.].

Әрине, бұл шығарма Шайбани ханның тапсырысымен жазылған. Мұнда 1501 ж дейінгі оқиғалар жазылған.

Фатх наме жеке тақырыптармен берілген 74 немесе 78 шағын тараудан және қорытындыдан тұрады. Бұл еңбекті тұңғыш рет ғылыми айналымға қосқан В.В. Бартольд болатын. Оның «Тауарихимен» ұқсастығын да зерттеуші атап өткен болатын.

Бұл деректегі ең маңызды мәліметтер:

- Мұнда ешбір деректе кездеспейтін мәлімет, Әбілхайыр ханның қайтыс болған жылы көрсетілген;

- Шайбани ханның әкесі Шах Бұдақ сұлтанның қайтыс болған жылы жазылған;

- Қазақ хандығы мен Шайбанилер арасындағы қарым-қатынастар туралы мәліметтер де бар.

- Қазақ хандары мен сұлтандары туралы мәліметтер бар;

Бұл Шайбанилық әулет дерегінің 5 түрлі нұсқасы бар. Олардың 2-і Санкт-Петербургдың кітапханасының шығыстану бөлімінде (№925, №962) сақталған. 1-ін В.В. Бартольд сипаттаған, ол Өзбекстанның ҒА (№5369) қорында сақталған. 2-і Тәжікстанның ҒА қолжазба мұралары және шығыстану бөлімінде сақталған (№953, №1464).

1-топтағы Шайбани әулетінің деректеріне Камал ад – Дин Али Бинаи бен Устад Мұхаммедхан Харавидің «Шайбани наме» немесе «Шайбани туралы кітап» дерегінің мәліметтері де қазақ тарихы үшін ерекше құнды [5]. Бұл еңбектің авторы жазушы, музыкант ретінде белгілі. Гераттың ең төменгі әлеуметтік тобынан шыққан. Ол 1453 ж. туылып, 1512 ж. Қаршыда Сефевидтік әулеттің әскерінің қолынан қаза тапты.

Бинаи Гератта тұрып, Ирак, Бұхара және Самарқандта саяхат жасап, Шайбани хан, Захир ад-дин Мұхамед Бабыр сияқты танымалы мемлекет басшыларының қол астында қызмет жасаған. Оны барлық зерттеушілер жоғары бағалайды. А. Мирзоев: Бинаи тек тәжік поэзиясын ғана емес, ол өзбек тілінде де өлең шығарады. Ол сонымен қатар шағатай, парсы тілін де білген. Оның көптеген еңбектері бар. Оның екеуі – «Шайбани наме» және «Футухат –и хани», - деген болатын. Олар 1504-1510 жылдар аралығында жазылған. Ондағы мәліметтер жоғарыда қарастырған деректердегі мәліметтер қайталанары. Бірақ ерекшелігі, онда көбіне өлеңдетіп, әсірелеп жазу орын алған.

«Шайбани наме» жаңа әулеттің негізін қалаушы Шайбани ханды мақтау-мадақтау үшін, оның жеңісін күллі әлемге таныту мақсатында жазылған шығарма. Бұл мақсатты іске асыруға жоқшылық итермеледі. Ол шығарманы жазуда хан мен оның баласының қадағалауымен, дайын үлгінің негізінде орындады. Негізгі мазмұны мен жоспары «Тауарихиге» ұқсас.

«Шайбани наме» дерегін зерттеуді кезінде А.А. Самойлович «Шайбани наме», М. Салье «Кемал ад-Дин Бинаи его покровители», Б.А. Ахмедов «Государство кочевых узбеков», С.К. Ибрагимов «Шайбани наме Бинаи как источник по истории Казахстана», П.П. Иванов «Очерки по истории Средней Азии», Р.Г. Мукминова «О некоторых источниках по истории Узбекистана начала XVI века», А.А. Семенов «Первые Шайбаниды», А.Мирзоев сияқты зерттеушілер өз еңбектерінде кеңінен пайдаланған.

Қорыта келгенде, XV ғ. соңы мен XVI ғасырда пайда болған көптеген деректердің ішінде Шайбани әулетінің деректері ерекше құнды болып табылады. Өйткені, бұл әулет Қазақ хандығының оңтүстіктегі Орта Азиядағы мықты қарсыласы, әрі көршісі болды. Яғни, екі ел арасында үнемі қарым-қатынас үзілмеді. Екіншіден, бұл Шайбанилық деректерде көршілері қазақтар туралы сан қырлы: олардың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, саудасы, діні, мәдениеті, салт-дәстүрі туралы мәліметтер өте көп. Сонымен қатар, қазақ хандары туралы, олардың саясаты, дипломатиясы, Шайбани әулетімен қарым-қатынасы туралы да көп жазылған болатын.

Әдебиеттер

1. Атабаев Қ. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. - Алматы: Қазақ университеті, 2003. - 35 б.
2. Тулибаева Ж.М. Письменные памятники по истории Казахстана XIII-XIX вв. - Астана: Издательство Национального центра археологии и источниковедения, 2009. – 237 с.
3. Телеуова Э. Шайбани әулеті. Шайбани мемлекеті. // Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2000. - 634-635 бб.
4. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман наме Бухара. /Пер., пред. и прим. Р.П. Джалиловой. Под. ред. А.К. Арендса. - Москва: Наука., 1976. – 196 с.
5. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Одан әрі МИКХ) /Извлечения из персидских и тюркских сочинений/. Составители: С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. – Алма-Ата: Наука., 1969. – 652 с.

References

1. Atabaev K. Kazakstan tarihyryn derektanulyk negizderi. - Almaty: Kazak universiteti, 2003. - 35 b.
2. Tulibaeva Zh.M. Pis'mennye pamjatniki po istorii Kazahstana XIII-XIX vv. - Astana: Izdatel'stvo Nacional'nogo centra arheografii i istochnikovedenija, 2009. – 237 s.
3. Teleuova E. Shajbani auleti. Shajbani memleketi. // Tүrkistan. Halykaralyk jenciklopedija. – Almaty: «Kazak jenciklopedijasy», 2000. - 634-635 bb.
4. Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman name Buhara. /Per., pred. i prim. R.P. Dzhaliilovoj. Pod. red. A.K. Arends. - Moskva: Nauka., 1976. – 196 s.
5. Materialy po istorii kazahskih hanstv HV-HVIII vekov. (Odan әri MIKH) /Izvlechenija iz persidskih i tjurkskih sochinenij/. Sostaviteli: S.K.Ibragimov, N.N.Mingulov, K.A.Pishhulina, V.P.Judin. – Alma-Ata: Nauka., 1969. – 652 s.

УДК 314.93

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ В XIX-XX ВВ.: ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРЕПИСЕЙ НАСЕЛЕНИЯ

Жетписбаев А.О.

докторант Карагандинского государственного университета им. академика Е.А. Букетова, г. Караганды.

Аннотация. В статье рассматриваются основные этапы этнодемографических изменений на территории Республики Казахстан в период до обретения государственной независимости. Изучается ряд вопросов, связанных с причинами, процессом и последствиями проведения царизмом и советским государством переселенческой, кадровой и образовательной политики, в результате которой имели место значительные изменения в этнодемографической структуре Казахстана с конца XIX в. и до конца XX в. Приводятся данные статистики о численных изменениях казахской части народонаселения в различные периоды времени. Особое внимание уделяется проблеме переселения и формирования в стране русского, украинского, белорусского, немецкого, корейского этнического компонента. На основе статистических материалов и данных переписей показана динамика количественных показателей основных этнических и социальных групп в рассматриваемый период. Учитываются такие показатели как: изменения в численности, половозрастном и социальном составе населения, размер семей, средний и медиальный возраст, уровень образования и урбанизации по основным этнокультурным группам. Часть массива статистической информации по Всесоюзным переписям публикуется впервые.

Ключевые слова: перепись населения в Казахстане, этнодемографические изменения, этносоциальный состав, переселенческая политика царизма, советская кадровая политика, уровень образования, средний и медиальный возраст.

XIX-XX ҒҒ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ: ХАЛЫҚ САНАҒЫ: ХАЛЫҚ САНАҒЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША

Жетписбаев А.О.

Аңдатпа. Мақалада мемлекеттік тәуелсіздікті алуға дейінгі кезеңде Қазақстан Республикасының аумағында этнодемографиялық өзгерістердің негізгі кезеңдері қарастырылады. Нәтижесінде XIX ғасырдың соңынан бастап XX ғасырдың аяғына дейін Қазақстанның этнодемографиялық ұрылымында маңызды өзгерістер орын алған патша үкіметі мен кеңестік мемлекеттің жүргізген қоныс аудару, кадрлық және білім беру саясатының себептеріне, үрдісіне және салдарына байланысты бірқатар мәселелер зерделенеді. Әр түрлі уақыт кезеңдерінде халықтың қазақи бөлігіндегі сандық өзгерістер туралы статистика деректері келтіріледі. Қоныс аудару және елде орыс, украин, белорусь, неміс, корей этностық құраушысын қалыптастыру мәселелеріне назар бөлінеді. Статистикалық материалдардың және санақ деректерінің негізінде қарастырылатын кезеңде негізгі этностық және әлеуметтік топтардың сандық көрсеткіштерінің динамикасы көрсетілген. Халықтың санында, жас жыныстық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер, отбасыларының көлемі, білім деңгейі және негізгі этномәдени топтар бойынша қалалану сияқты көрсеткіштер ескеріледі. Бүкілодақтық санақтар бойынша статистикалық ақпарат массивінің бөлігі алғаш рет жариялануда.

Түйін сөздер: халық санағы, этнодемографиялық өзгерістер, этноәлеуметтік құрам, қоныс аудару саясаты, кадрлық саясат, білім деңгейі, орта және медалды жас.

THE MAIN STAGES OF ETHNODEMOGRAPHIC CHANGES IN KAZAKHSTAN IN 19th - 20th CENTURIES: BASED ON THE POPULATION CENSUS MATERIALS

Zhetpisbayev A.O.

Abstract. The main stages of ethnodemographic changes in the Republic of Kazakhstan before independence reclaim are considered in article. The number of questions, connected with the reasons, process and consequences of carrying out by a tsarism and the Soviet state resettlement, personnel and educational policy as a result of which there were considerable changes in Kazakhstan ethnodemographic structure from the end of 19th century till the end of 20th century are studied. Statistical data about numerical changes of the Kazakh population are given in various periods of time. The attention is paid to a problem of resettlement and forming in the country of the Russian, Ukrainian, Belarusian, German, Korean ethnic component. On the basis of statistical materials and these censuses dynamics of quantitative indices of the primary ethnic and social groups during the considered period is shown. The following indicators as are considered: changes in number, gender and age and social composition of the population, a size of families, an education level and urbanization on the primary ethnocultural groups. The massif part of the statistical information on All-Union census is published for the first time.

Keywords: population census, ethnodemographic changes, ethnosocial composition, resettlement policy, personnel policy, education level, middle and medial age.

Показателем итогов деятельности государства являются изменения в качестве и уровне жизни народонаселения страны. В очередную знаменательную годовщину – 25-летие Независимости Республики Казахстан, можно обратиться к факту успешной политики межэтнического согласия. Государство в нашей стране берет на себя ответственность за проведение этнического и культурного общественного развития. Внутренняя этнокультурная политика, проводимая государством, должна носить превентивный характер. Каждый шаг, сделанный в данном направлении должен носить строго взвешенный и научно-обоснованный характер.

Объектом исследования является история формирования современного этнокультурного облика Республики Казахстан, на основе данных переписей населения имперского и советского периода.

Целью данной работы является изучение динамики политических и социальных процессов в Казахстане, в контексте основных этапов этнодемографических изменений в составе населения страны в период с конца XIX и до окончания советской эпохи. Для современной оценки истории этнокультурных отношений необходимо признание ценного вклада культур каждого из этносов в яркую палитру этнокультурного многообразия. Исследователь должен попытаться проанализировать этнокультурное развитие общества с учетом преемственности поколений и полиморфичности культур. Мы полагаем, что в анализе истории этнокультурных отношений недопустимы ни политизация отдельных событий, ни эклектичное смешение фактов. Принципы диалектики, историзма, системности должны быть основными в оценке событий этнокультурной истории. Опираясь на данные принципы, автор попытается перейти непосредственно к описанию этапов этнокультурной истории Казахстана. В статье предлагается использование хронологического подхода в анализе итогов переписей XIX – XX веков, для отражения эволюционных процессов динамики этнокультурных изменений. Широкое использование данных статистики и демографических методов позволит получить наиболее полную картину основных этапов этнодемографических изменений на территории страны.

Формирование этнокультурной и демографической картины связано с глобальными изменениями в жизни общества. Известно, что самым крупномасштабным и многоцелевым источником информации о населении является его перепись. В исследуемый период (1897-1989 гг.) в Казахстане в рамках России/РСФСР/СССР было проведено несколько переписей населения: одна Всероссийская – 1897 г. и семь Всесоюзных переписей – 1926 г., 1937 г., 1939 г., 1959 г., 1970 г., 1979 г., 1989 г. Также проводились специальные переписи, но поскольку они не охватывали всего населения, здесь мы опираемся лишь на материалы всеобщих переписей населения.

Демографические и миграционные процессы, а также обусловленные ими изменения в этническом составе населения республики получили развитие в трудах таких исследователей, как Н.В. Алексеенко, М.Х. Асылбек, Ж.М. Асылбекова, С.Е. Жусупов, А.Т. Забирова, К. С. Калиева, В.В.Козина, Н.И. Мустафаев, Е.Ю. Садовская, М.Б. Татимов, А.С. Уалтаева и др.

Этап первый 1897-1926 гг. Этот этап этнокультурной истории характеризовался глобальными трансформациями общества на территории Казахстана. Эти трансформации были вызваны массовым крестьянским переселением, резко усилившимся после революции 1905 г., Первой мировой войны, революции 1917 г., Гражданской войны.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, проведенная в 1897 году, зарегистрировала 4 млн. 84 тыс. казахов проживавших в пределах Российской империи, из них примерно 3 млн. 391 тыс. проживали на территории современного Казахстана [1].

В конце XIX – в начале XX вв. Казахстан превращается в полиэтничную провинцию России. Увеличивается, особенно в городах, численность татар, в Казахстан переселяются мордва, эстонцы, поляки и другие этносы. Значительную группу переселенцев составляли уйгуры и дунгане. В некоторых уездах, где изъятие казахских земель под переселенческие участки достигло наибольшего размаха, казахское население оказалось даже в меньшинстве. Так, если в 1897 г. в Омском уезде казахи составляли 38% населения, то с 1915 г. – 15%. В Петропавловском уезде – 44,5% и 32% соответственно, в Кокшетауском уезде – 51 и 26%, в Костанайском – 77 и 41%, в Уральском – 51 и 24% [2, с. 25]. Широкомасштабная сельскохозяйственная колонизация была преимущественно славянской и воспринималась местным населением как русская.

Согласно материалам переписи 1926 г., в современных границах Казахстана проживало 6198 тыс. чел. Численность казахов в 1926 г. составила 3627,6 тыс. чел., а удельный вес снизился по отношению 1897 г. до 57,1%. Численность русского населения увеличилась в 2,8 раза [3, с. 19]. Формирование этнокультурного облика Казахстана шло под активным влиянием миграционных процессов. Миграции сыграли большую роль в истории Казахстана – огромной страны с низкой плотностью населения, значительной пространственной дифференциацией, темпов социально-экономического развития и уровня жизни. Это напрямую отразилось на этносоциальном составе страны. Коренное население к 1925 г. на престижных должностях и в органах управления составляло не более 10 процентов. Также следует отметить низкий процент урбанизации и грамотности казахов. Численность городского населения в целом была незначительной – 519 тыс.чел., из них казахов всего 14,4%. Основную долю населения городов составляли русские – 52,8% [4, с. 10].

Этап второй 1927-1939 гг. Результаты демографических процессов конца 20-х – 30-х гг. XX века были отражены в переписях 1937 и 1939 гг.

Всесоюзная перепись 1937 г. зафиксировала убыль населения на 1071,7 тыс. чел. по сравнению с 1926 г. Произошло сокращение численности казахов на 39,8%. Соответственно, доля казахов в составе населения уменьшилась с 57,1% по переписи 1926 г. до 38,8% по переписи 1937 г. Также произошло сокращение численности украинцев на 36%, узбеков на 19%, уйгуров на 48%. В то же время происходит увеличение численности русских на 33,5%, татар на 13,4%, немцев на 36,6% [5, с. 40].

Исходя из данных переписей можно вычлениить следующие основные тенденции в формировании этнокультурного облика Казахстана в довоенный период:

- наметилась четкая тенденция организованной миграции на территорию Казахстана из европейских регионов СССР.

- за счет прибывшего населения повышается и уровень урбанизации. Если по данным переписи 1926 г. доля городского населения равнялась 8,5% [6], то в 1939 г. – 35,9%, то есть 1710 тыс.чел. [7]

- тенденция к сокращению числа местного, преимущественно сельского населения продолжала усугубляться. К 1939 г. численность казахского населения сократилась в 1,8 раза против данных 1926 г. Если в 1926 г. казахи составляли большинство населения (58,2%), то в 1939 г. доля их снизилась до 36,4%. Большинство населения стали русские — 41,2%, тогда как в 1926 г. доля их составляла 20,5% [8]. Такой резкий спад числа казахского населения был связан с масштабным голодом в 30-х гг. и откочевкой в сопредельные территории. Основная масса откочевавших казахов погибла.

При использовании данных переписи 1939 г., необходимо учитывать, что сведения по численности коренного населения оказались сильно завышенными. Ученые (А.Н. Алексеенко, М.Х. Асылбек, Ж.М. Асылбекова, М.С. Тольц, Поляков, В. Б. Жиромская, Д. д. Богоявленский, Н. Л. Краснобаева, С. А. Баканов, Р. М. Жумашев, В.В. Цаплин, Е.М.Андреев, Л.Е.Дарский, Т.Л. Харькова, Ю. А. И. Н. Киселев) проанализировавшие данные переписей 1937 и 1939 гг. пришли к выводу, что в рамках идеологической борьбы и в целях приобретения политических выгод, общая численность, в частности, сельского населения была сильно преувеличена. Масштабы фальсификации были огромными и беспрецедентными. К общей численности населения республики была «добавлена» восьмая часть, а к числу сельского (преимущественно коренного) населения – пятая часть мужчин и десятая часть женщин. Тем не менее, данные переписи 1939 г. можно использовать в научных исследованиях, но только лишь с учетом корректировок.

Удельный вес коренного населения в Казахстане к 1939 г. снизился до 37,8% [9], несмотря на попытки коренизации очень низкой оставалась доля казахов в среде работников образования – 15,9%, медиков – 6,8% и технических работников – 11,4%. [10].

В 1939 г. процент грамотности населения Казахстана составил около 61,4%, что реально ниже, чем заявленные советской статистикой 76,3%. Тем не менее, впечатляет рост грамотности среди казахского населения: с 6,9% в 1926 г. до 54,5% в 1939 г. [11, с. 143] И это в условиях демографической катастрофы, постигшей казахский народ в начале 30-х годов. Поввысился уровень образованности населения.

Этап 3. 1939-1959 гг. К середине XX века Советский Союз имел уже сложившиеся направления этнодемографической политики. На формирование этнического облика республики в этот период повлияли следующие события: война, эвакуация и реэвакуация, депортации, голод 1946-1947 гг. Следствием этого стали низкая рождаемость и высокая смертность, низкий естественный прирост населения. В этот период времени миграционные процессы не оказали влияния на численность населения, но изменили его этническую картину. В период с 1939 г. по 1959 г. миграция оставила значительный след в формировании населения Казахской ССР. Она носила организованный, вынужденный и насильственный характер. Миграции на этом этапе во многом компенсировали количественную убыль населения, которая произошла в период коллективизации и военных действий 1941-1945 гг.

Согласно переписи населения 1959 г. в КазССР проживало 9310 тыс.чел. Численность населения выросла по сравнению с 1939 г. выросла примерно на 62% или на 3158 тыс.чел. Из них: казахи – 2795 тыс.чел (30% от общего числа населения), русские – 3974 тыс.чел (42,7%), украинцы – 7621 тыс.чел (8,2%), белорусы – 107,4 тыс.чел (1,2%), узбеки – 136,5 тыс.чел (1,5%), татары – 192 тыс.чел (2,1%), евреи – 27,7 тыс.чел (0,3%), корейцы – 74 тыс.чел (0,8%), немцы – 659,7 тыс.чел (7,1%) [12].

По сравнению с данными переписи 1939 г. наиболее высокий прирост населения среди этнодемографических групп показали русские на 1516 тыс.чел., и казахи – на 467 тыс.чел. Остальные этнодемографические группы также показали значительный рост: украинцы – на 104 тыс.чел., белорусы – на 75 тыс.чел., узбеки – на 16 тыс.чел., уйгуры – на 25 тыс.чел., татары – на 89 тыс.чел., евреи – на 8,5 тыс.чел. [13].

Средняя величина семьи по этносам республики составляла: узбеки – 5,04 чел., казахи – 4,68 чел., татары – 4,02 чел., русские – 3,71 чел., украинцы – 3,64 чел., прочие – 4,16 чел. [14].

Еще одной тенденцией второй половины XX века стал рост численности городского населения. Если в 1939 г. в городах проживало 1710 тыс. чел. или всего 27,8% населения [15], то к 1959 г. численность городских жителей увеличилась в 2,4 раза и достигла 4067 тыс. чел. и стала составлять почти 44% населения. При этом самым урбанизированным этносом были в численном отношении были русские – 2343 тыс. чел., в пропорциональном отношении по отношению представителям своего этноса из числа сельского населения – евреи – 25 тыс. чел. или 90%. Из тюркских народов наиболее урбанизированными были татары – 65% проживали в городах. Остальные тюркские народы – казахи, киргизы, узбеки и уйгуры в большей мере являлись сельскими жителями. Например, 80% занятого казахского населения проживало в селе. Из европейских народов наименее урбанизированным этносом были немцы – всего лишь 30% проживали в городах [16]. Это объясняется двумя причинами: первая – немцы традиционно были успешными в аграрном секторе, вторая же причина была связана с ограничениями прав и свобод, наложенными на них как на спецпоселенцев. Огромное стремление жить в городах показали корейцы. К 1959 г. 55% корейцев проживало в городах, тогда как в 1939 г. менее трети. Это объясняется тем, что корейцы включались в новую среду постепенно, так как существовали корейские колхозы, школы, детские сады. А так же они имели возможность занимать руководящие должности и сохранили право на обучение в ВУЗах.

Исходя из данных переписи 1959 г. по распределению населения по занятиям и национальностям, можно сделать вывод, что даже небольшие достижения по коренизации были сведены к минимуму. Так, доля казахов среди руководителей органов государственного управления не превышала 20%, медработников – 9%, работников связи – 12%, работников торговли и делопроизводителей – 18%. В большей степени казахи были представлены в среде научно-педагогических кадров и культурных работников, а также журналистов и редакторов – 31% [17]. В 1959 г. очень большое количество казахского населения считалось неграмотным – 396, тыс. чел. [18].

Количество людей в 1959 г. с высшим образованием по относительным данным составляло 70 чел. на 1000. Уровень высшего образования у казахского населения имевшего занятия составлял 2,38% то есть 23,8 чел. на 1000, у русского населения процент был гораздо выше – 3,37%, или 33,7 чел. на 1000 [19].

Этап 4. 1959-1970 г. Согласно всесоюзной переписи 1970 г. общая численность населения составляла 12297,5 тыс. чел., из них казахов 4234 тыс. чел. [20]. Во многом за счет высокой рождаемости общая численность казахов увеличилась на 51% по сравнению с 1959 г. В процентном соотношении казахи стали составлять 34,43% от общего числа населения против 30% в 1959 г. [21]. Для казахов, как и для других азиатских этносов, по-прежнему характерна многодетность – средний размер казахской семьи достигает в 1970 г. 5,5 чел. что дает второе место после узбекских семей, где средний размер семьи равнялся 6,1 чел., при среднем размере семьи по республике 4,3 чел. Средний размер русской или украинской семьи – 3,6 чел. не позволял иметь положительный демографический баланс, поэтому прирост численности этих групп населения по-прежнему осуществлялся за счет миграции. По сравнению со средним размером семьи в 1959 г. казахские семьи выросли на 1 единицу. Это связано с тем, что в 1959 г., казахские семьи еще не до конца оправались после голода 30-х гг. У европейских этносов Республики наиболее крупные семьи – 4,6 чел. традиционно сохранялись у немцев, а из тюркских

народов малый размер семьи – ниже среднего республиканского сохранялся у татар – 4 чел. Характерно, что на селе, в основном, проживали более крупные, а значит и многодетные семьи. Средний размер городской семьи был ниже общереспубликанского и равнялся 3,9 чел. При этом средний размер казахских и узбекских семей живущих в городах сохранялся на республиканском уровне, а вот семьи городского населения европейских этносов были значительно меньше сельских [22]. Таким образом, естественный прирост населения и рождаемость в республике осуществлялась во многом за счет воспроизводства сельского населения.

В 1970 г. в Казахстане продолжается значительный рост численности казахов, занятых в промышленности, сельском хозяйстве, сфере управления и культуры. Среди руководителей органов государственного управления и их структурных подразделений доля казахов составляла 44,08%, среди партийных руководителей всех уровней – 38,19%, среди руководителей предприятий – 20,02%. В рядах научно-педагогических и воспитательно-культурных работников доля казахов составляла более 30%. По данным переписи 1970 г. в среде горных специалистов численность казахов достигла 13,20% или 3681 чел., среди металлистов – до 111 тыс. чел., химиков – 189,7 тыс. чел. В рядах рабочих на транспорте казахов было 28,5%. [23].

По-прежнему низкий процент казахов был занят в связи – 12%, медицине – 9%, и в рядах работников торговли, планирования и учета, делопроизводства, а также работников коммерческих предприятий – 18,4%. Из работающего городского населения 1677,7 тыс. чел. лишь около десятой части составляли казахи, в то время как среди сельских работников казахов было более трети [24].

Если по данным переписи 1959 г. процент неграмотных составлял 8,64%, то к 1970 г. этот пункт из всесоюзной переписи был убран, а это значит, что лишь к 1970 г. официально была достигнута сплошная грамотность населения.

Согласно данным Всесоюзной переписи населения 1970 г. распределение лиц с высшим образованием по национальностям выглядело следующим образом: казахи – 84,5 тыс. чел. или 6,56 % от общего числа казахского населения, русские – 171,5 тыс. чел. или 6,44%, украинцы – 26 тыс. чел. или 5,17%, белорусы – 3,7 тыс. чел. или 3,32%, узбеки – 2,5 тыс. чел. или 4,30%, татары – 80,5 тыс. чел. или 58,55%, немцы – 15,6 тыс. чел. или 4,54%, уйгуры – 1,5 тыс. чел. или 3,74%, евреи – 6 тыс. чел. или 38,25% [25].

Этап 5. 1970-1979 гг. Итогом данного этапа стала Всесоюзная перепись населения 1979 г. по данным, которой, общая численность населения выросла до 14684 тыс. чел., из них казахов 5289 тыс. чел. [26]. Эти изменения были обусловлены следующими факторами: прямые государственные меры по увеличению рождаемости; улучшение социально-бытовых условий проживания и в целом качества жизни; создание совхозов с благоустроенными центральными усадьбами; решение вопросов жилищного строительства путем массовой застройки типовыми домами, как в селе, так и в городе; рост качества уровня медицинского обслуживания; традиционное в тот период для казахов стремление к многодетности.

Общая численность казахов увеличилась в 1,8 раза по сравнению с 1970 г. В процентном соотношении доля казахского населения республики возросла и стала составлять 36% от общего числа населения против 34,43% в 1970 г. [27]. Характерная для казахов многодетность остается неизменной тенденцией – средний размер казахской семьи составляет 1979 г. 5,5 чел. что дает второе место после узбекских семей, где средний размер семьи равнялся 6,2 чел. Средний размер семьи по республике понизился до 4,1 чел. Средний размер русской или украинской семьи – 3,3 чел. в 1979 г. против 3,6 чел. в 1970 г. Наблюдается демографический спад численности славянских групп населения. Период широкомасштабных миграций окончился, а потому и снизился темп роста численности европейских этнических групп. В традиционно крупных семьях немцев также наблюдается спад рождаемости – 3,8 чел. на семью. Из тюркских народов малый размер семьи был по-прежнему характерен, но с заметным понижением – ниже среднего республиканского уровня, у татар – 3,7 чел. в семье. Средний городской семьи размер был ниже

общереспубликанского и равнялся 3,7 чел. Для сельских семей по-прежнему была характерна многодетность. На селе средний размер семьи составлял 4,7 чел [28].

По данным переписи численность казахов составляла 5991205 чел. Казахи оставались вторым по численности этносом в стране после русских. Многодетность казахских и узбекских семей сохранялась на тот момент и у городских жителей. Хотя казахское население по-прежнему представлено в основном сельчанами – 54% жителей села являлось казахами. Наименее урбанизированным этносом являлись уйгуры – 26% проживали в городе. Наиболее же урбанизированным этносом были евреи – 96% проживало в городах страны. Абсолютное большинство жителей города составляли русские – 4426,5 тыс. чел. или 57% от всего городского населения. То есть 74% всех русских проживали в городах. Но этот уровень является средним по республике. Например, в крупных городах, таких как Алма-Ата, цифры значительно отличались от общереспубликанских данных – в среднем казахи составляли не более 20% населения города [29]. По сравнению с 1970 г. значительно возросла степень урбанизации. Если в 1970 г. в селе проживало 56% населения или 7892,5 тыс. чел., то в 1979 г., лишь 46,5% или 6829 тыс. чел. Это было обусловлено несколькими факторами: для получения высшего или среднеспециального образования зачастую был необходим переезд из села в город; отток сельских жителей в город был также обусловлен тем, что городские жители рабочих специальностей имели большие доходы, чем жители села; значительный контраст социально-бытовых и культурно-досуговых учреждений делал город более привлекательным для проживания; механизация труда в селе привела к экономии рабочих мест, а рост городских производств, привел к дефициту рабочей силы; укрупнение многих населенных пунктов и присвоение наиболее крупным селам и поселкам статуса города и ПГТ (поселков городского типа); психологический фактор – совокупность выше названных причин делало проживание в городе престижным.

К 1979 г. в Казахстане закрепилась положительная динамика в росте численности казахов, занятых в промышленности, сельском хозяйстве, сфере управления и культуры. В числе руководителей органов государственного управления и их структурных подразделений доля казахов составила 45,39%. Среди партийных руководителей всех уровней 44,42%, в группе руководителей предприятий – 24,25%. В рядах научно-педагогических и воспитательно-культурных работников доля казахов составляла более 36,65% [30].

Доля казахов, занятых в связи, выросла до 26%, медицине – 29,47%, в рядах работников торговли, планирования и учета, делопроизводства, а также работников коммерческих предприятий – 26%. Из работающего городского населения 4040 тыс. чел. шестую часть составляли казахи [31], в то время как среди сельских работников казахов было по-прежнему большинство – 46% [32].

В 1979 г. относительные данные по распределению всего и занятого населения отдельных национальностей по возрасту и уровню образования серьезно изменились по сравнению 1970 г.: казахи – 40 чел. на тысячу; русские – 56 чел. на тысячу; украинцы – 52 чел. на тысячу; белорусы – 40 чел. на тысячу; узбеки – 28 чел. на тысячу; татары – 51 чел. на тысячу; немцы – 20 чел. на тысячу; уйгуры – 23 чел. на тысячу. Изменения в относительных цифрах объясняются ростом общей численности населения [33].

Этап 6. Последний – 1979-1989 гг. К 1989 г. впервые с 1926 г. казахи вновь стали этническим большинством в республике. Из 16,5 млн. чел. проживающих в республике 40% или 6534 тыс. чел. составляли казахи, русские отодвинулись на второе место – по-прежнему значительные 38% населения или 6227,5 тыс. чел. [34]. К 1989 г. средний размер семьи по различным этническим группам равнялся: казахи – 4,9 чел., русские – 3,3 чел., украинцы – 3 чел., белорусы – 2,9 чел., узбеки – 6 чел., татары – 3,45 чел., немцы – 3,6 чел., уйгуры – 5 чел., корейцы – 3,7 чел., при сохранении среднего размера семьи на уровне 1979 г. – 4,1 чел. Дальнейшая урбанизация привела к тому, что у белорусских и украинских семей, проживающих в селе, среднее количество членов снизилось до 2,8 чел., что гораздо ниже нормы, при общереспубликанском размере сельских

семей – 4,5 чел [35].

Размер средней городской семьи был ниже общереспубликанского и равнялся 3,9 чел. При этом средний размер казахских и узбекских семей, наименее урбанизированных этносов, сохранялся на республиканском уровне. Естественный прирост населения и рождаемость в республике осуществлялась во многом за счет воспроизводства сельского населения, в этой связи, на сегодняшний день, необходимо больше внимания уделять проблемам села, так как основное воспроизводство населения исторически осуществлялось именно сельскими жителями. Дальнейший упадок сельского хозяйства может привести к ситуации «демографического креста», когда пожилое нетрудоспособное население будет численно превышать молодое трудоспособное.

К 1989 г. сокращение численности европейских этносов было связано с малодетностью, высокой границей среднего возраста и активной миграцией за пределы страны на фоне ухудшающихся социально-бытовых условий для проживания.

При учете распределения населения отдельных национальностей по полу и возрасту на основании материалов переписи 1989 г. мы имеем следующие данные: среди казахов количество людей в возрасте старше трудоспособного составляет 460 тыс. чел., что в 5,6 раз меньше чем количества лиц в возрасте моложе трудоспособного – 2616,7 тыс. чел. Русских в возрасте старше трудоспособного в 1989 г. было 859,6 тыс. чел., что всего лишь 2,2 раза меньше, чем количество лиц в возрасте моложе трудоспособного – 1895 тыс. чел. Лиц трудоспособного возраста было почти равное количество – по 3,4 млн. чел. Средний возраст казахского населения составлял 24,4 года, а русского 31,1 года. Медиальный возраст составлял 20,8 и 29,2 года соответственно [36].

В 1989 г. из 6534 тыс. казахов занятыми числились 2749 тыс. чел., из них 1666 тыс. чел. являлись рабочими, 879 тыс. чел. – служащими и 201 тыс. чел. были колхозниками. А также 2,5 тыс. чел. – являлись служителями культа.

Из 6227,5 тыс. чел. русских занятыми числились 3100 тыс. чел. Из них: рабочие – 1949 тыс. чел., служащие – 1098,5 тыс. чел., колхозники 49,9 тыс. чел. и 2,9 тыс. чел. являлись служителями культа. При этом тенденция превалирования казахского сельского населения над городским продолжает сохраняться. По-прежнему высоким остается уровень урбанизации русских [37].

Переселенческая политика, в частности, и этнокультурная политика, в целом, Российской империи и советского государства наложила серьезный отпечаток на сложнейший период истории Казахстана, кардинальным образом изменив этно-демографический и социально-политический облик республики. Основные тенденции этнических трансформаций, заложенных Российской империей и СССР, по сию пору оказывают влияние на актуальные тренды этнокультурной политики современного Казахстана. Несмотря на то, что к основной части массива статистических данных необходимо использовать уточняющие сведения, в целом, материалы переписей являются важным источником научной информации. Вышеизложенный анализ основных аспектов этнодемографических изменений позволяет очертить круг проблем стоящих перед независимым Казахстаном. Решение этих проблем лежит в принятии кардинальных мер по снижению числа малодетных семей, предотвращении повышения среднего и медиального возраста населения страны. Также необходимо снизить риски, возникшие в результате демографического и миграционного кризиса – последствий отрицательного сальдо миграции. Государство и общественность должны направить значительные усилия на поддержку баланса численности сельского населения при сохранении равномерного темпа урбанизации.

Литература

1 Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – СПб., 1905. – с. XXV-XXVI.

2 Козина В.В. Демографическая история Казахстана. – Караганда: Изд. -во КарГУ, 2007. – 130 с.

3 Краснобаева Н.Л. Динамика численности и этнический состав населения Казахстана по данным I Всесоюзной переписи 1926 г.// Известия Алтайского государственного университета Выпуск № 4 / 2004. С. 17-21.

- 4 Уалтаева А.С. Историко-Демографические тенденции в развитии народонаселения Казахстана в советский период. (население Казахстана в 1917-1939 гг.)//Деловая неделя. – 2013. – 30 августа. – (№32). – С. 10.
- 5 Краснобаева Н. Л. Статистика 1930-х гг. Как основной Источник для характеристики населения Казахстана в предвоенные годы. Известия Алтайского государственного университета Выпуск № 4 / 2013. С. 38-43.
- 6 ВПН 1939, Ф.1562, оп.336, д.388–402.
- 7 ВПН 1939, Ф.1562, оп.336, д.1056, л.101.
- 8 Население Казахстана в 1926-1939 годах // Компьютер и историческая демография / Ред. В.Н. Владимиров. Барнаул, 2000. 210 с.
- 9 Тольц М. Этнический состав населения Казахстана накануне второй мировой войны (реконструкция Действительных результатов переписи 1939 года) // Демоскоп Weekly, №245-246 (1 - 21 мая 2006).
- 10 ВПН 1939, РГАЭ, Ф.1562, оп.336, д.264, л.36-40.
- 11 Жумашев Р.М., Баканов С.А. О темпах ликвидации неграмотности в Казахстане в 1926-1939 гг. // Вопросы истории. 2002. № 8. С. 142-145.
- 12 Уровень образования, национальный состав, возрастная структура и размещение населения СССР по республикам, краям и областям. По данным ВПН 1959 г. – М.: ГОССТАТИЗДАТ ЦСУ СССР. – 1960. 20 с.
- 13 ВПН 1959, Ф.1562, оп.336, д.1565, л.162-166.
- 14 Подсчитано по ВПН 1959, Ф.1562, оп.336, д.3473, л.1-18.
- 15 ВПН 1939, Ф.1562, оп.336, д.1056, л.101.
- 16 ВПН 1959, Ф.1562, оп.336, д.1565, л.177.
- 17 ВПН 1959, Ф.1562, оп.336, д.2880, л.1-14.
- 18 ВПН 1959, Ф.1562, оп.336, д.3012, л.1-81.
- 19 ВПН 1959, Ф.1562, оп.336, д.3012, л.290.
- 20 ВПН 1970, Ф.1562, оп.336, д.5209, л.49-97.
- 21 Численность, размещение, возрастная структура, уровень образования, национальный состав, языки и источники средств существования населения СССР: по Данным Всесоюзной переписи населения 1970 г./Центральное статистическое управление при Совете министров СССР. М.: Статистика, 1971. 33 с.
- 22 ВПН 1970, Ф.1562, оп.336, д.5547, л.19.
- 23 ВПН 1970, Ф.1562, оп.336, д.4809, л.1-32.
- 24 ВПН 1970, Ф.1562, оп.336, д.4809, л.193-194.
- 25 ВПН 1970, Ф.1562, оп.336, д.5498, л.198.
- 26 ВПН 1979, Ф.1562, оп.336, д.6241, л.1.
- 27 О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения 1979/ЦСУ СССР. – М.: Статистика, 1979. 16 с.
- 28 ВПН 1979, Ф.1562, оп.336, д.7617, л.25.
- 29 ВПН 1979, Ф.1562, оп.336, д.6241, л.22.
- 30 ВПН 1979, Ф.1562, оп.336, д.7486, л.145.
- 31 ВПН 1979, Ф.1562, оп.336, д.7486, л.97-98.
- 32 ВПН 1979, Ф.1562, оп.336, д.7486, л.193-194.
- 33 ВПН 1979, Ф.1562, оп.336, д.7249, л.312.
- 34 ВПН 1989, г. Ф. 1562, оп.69, д.199, таб.9С.
- 35 ВПН 1989, г. Ф. 1562, оп.69, д.2729, л.36.
- 36 ВПН 1989, Ф.1562, оп.69, д.1792, л.6.
- 37 ВПН 1989, Ф.1562, оп.69, д.2570, л.1.

ӘӘЖ 913.1: 94"04/15"

ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫ МЕКЕН ЕТКЕН ТЕРРИТОРИЯНЫҢ ТАБИҒИ ЛАНДШАФТЫ (VI-X ҒҒ.)

Искакова Ғ.З., Байдавлетова М.Д.

Аңдатпа. Мақалада Еуразия даласында VI-X ғасырлар арасында Батыс Түрік қағанаты, Түргеш қағанаты, Қарлұқ қағанаты т.б мемлекеттер өмір сүрген кеңістікте қалыптасқан табиғи ландшафт ерекшеліктеріне талдау жасалынған. Сонымен қатар қарастырып отырған территорияның табиғат жағдайының адам өміріне қолайлылық дәрежесі сипатталған.

Түркі жазба ескерткештерінде және қытай жазба деректерінде түркі тайпалары мен олар мекен еткен аймақ пен климат өзгешелі туралы көптеп мәлімет кездеседі. Бұнда кездесетін ақпарат мақалада жан-жақты талданып, қазіргі кездегі географиялық объектілермен сәйкестендіріліп қарастырылған.

Түйін сөздер: Еуразия, ландшафт, табиғат, түркілер, климат, деректер

ПРИРОДНЫЙ ЛАНДШАФТ ТЕРРИТОРИИ НАСЕЛЕННЫЙ ТЮРКСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ (VI-X ВВ.)

Искакова Ғ.З., Байдавлетова М.Д.

Аннотация. В данной статье дается анализ особенностям природного ландшафта территории на которой в VI-X века существовали такие государства как Западно Тюркский каганат, Тюркешкий каганат, Карлукский каганат и тд. Так же, описывается уровень благоприятности природных условий для существования человека.

В тюркских письменных памятниках и в китайских письменных источниках содержится множество информации об особенностях природных условий и климате в зоне населенной тюркскими племенами. Данная информация все сторонне проанализирована и найдено соответствие с современными географическими объектами

Ключевые слова: Евразия, ландшафт, природа, тюрки, климат, источники.

THE NATURAL LANDSCAPE OF THE TERRITORY INHABITED BY TURKIC TRIBES (VI-X CENTURIES.)

Iskakova G.Z., Baydavletova M.D.

Abstract. This article analyzes the features of the natural landscape in the territory on which the VI-X century there were countries such as the Western Turk khanate, Turgesh khanate, Karluk khanate and so on. More over described the level of favorable natural conditions for human existence.

The Turkic written monuments and Chinese written sources contain a lot of information about the features of the natural environment and climate in the area inhabited by Turkic tribes. This information all parties analyzed and found to comply with modern geographic features

Keywords: Eurasia, landscape, nature, Turks, climate, sources.

Еуразия даласында VI-X ғасырлар арасында өмір сүрген Түрік қағанаты, Батыс Түрік қағанаты, Түргеш қағанаты, Қарлұқ қағанаты т.б мемлекеттер мен олардың негізін құраған тайпалар континенттің дәл ортасындағы кеңістікті иеленіп отырды. Түрік қағанаты (552-603) қазіргі Орталық Азия мен Оңтүстік Сібір жерінде орналасты. Қытай деректеріне сәйкес бұл мемлекет территориясы шығысында Корей бұғазынан батысында Батыс теңізіне (Каспий) дейін он мың ли, оңтүстікте Песчанная даласынан (Алашань немесе Гоби шөлі) солтүстікте Солтүстік теңізіне дейін (Байкал теңізі) бестен алты мың лиға дейінгі жерді алып жатқан [1, 120-с.]. Батыс Түрік қағанаты Орта Азияда Жоңғария, Шығыс Түркістан жерін иеленді. Алтай тауынан Тянь-Шань тауына, Баркөлден Арал теңізіне дейінгі территориядағы Он оқ тайпасын Түргештер түгел биледі [2, 139-б.]. Ал Қарлұқ конфедерациясы Жетісу территориясының басым бөлігінде және Қашқарияда Сырдарияның ортаңғы ағысына дейінгі және Ферғанаға дейінгі аймақта қалыптасты. Сондықтан шамамен біз қарастыратын кеңістік Каспий теңізінен Байкал көліне дейінгі Оңтүстік Сібірден Сырдарияның төменгі ағысына дейінгі территория болып табылады.

Батысында Византия мен Парсы мемлекетінен шығысында Қытай мемлекетіне дейінгі территорияда біздің зерттеулерімізге сәйкес қарастырып отырған уақыт аралығында көшпелілер құрған мемлекеттер орын алды. Бұл кеңістіктің географиялық сипатының өзіне тән ерекшеліктері ол мемлекеттер мен оны құраған халықтардың қалыптасуларының, дамуының ерекшеліктеріне, миграциялық жиілігіне т.б. өз ықпалын тигізді.

Ішкі Азия мен Қытайдың өзара шектескен аймақтарын Моңғолия, Солтүстік Қытай, Манжурия және Түркістан деп негізгі төрт экологиялық және мәдени зоналарға бөлуге болады. Моңғолия жазық және тау баурайында мал өсірген көшпенділердің отаны болды. Көшпенділер мезгілімен көшіп жүретін, ауқымды экономикалы, халқы шашырап орналасқан. Ол халқы суармалы ауыл шаруашылығы алқаптарына тығыз қоныстанған, орталықтанған бюрократиялық аппаратқа бағынатын қоғамға негізделген қытайлықтарға барлық жағынан қарама-қайшы болды. Бұл екі қоғамның арасындағы алшақтық және географиялық жағдайға байланысты олардың арасындағы шекара Цинь династиясынан бастап салына бастаған, Қытай мен көшпенділер әлемін бөліп тұрған Қытай ұлы қорғанының бойымен өтті. Қытай мен Моңғол бөлек категорияларға оңай бөлінеді, ал олардың шығысқа және батысқа қарайғы географиялық аймақтары неғұрлым күрделі болып келеді. Сонымен қатар, Манжурия мен Түркістанның халқы көшпенді және отырықшы болып аралас қоныстанған кейбір экологиялық зоналарды өзіне кіргізді.

Бүгінгі Моңғолия 2700 000 км² ауданы бар Еуразияның орталық бөлігінде орналасқан аймақ. Оның ауа райы континентті, қысы өте суық, жазы ыстық жауын-шашыны аз болады. Моңғолия негізінен далалық жерді, яғни ұлы Еуразия даласының шығыс бөлігін қамтиды. Сонымен қатар, жасыл жазықтар, таумен ұласқан орманға бай. Тау көлемі шығыстағы Манжурия шекарасынан Қара теңізге және батыстағы Венгрия жазықтықтарына дейін созылған. Моңғол үстірті оның батыс бөлігінде орналасқан және теңіздің деңгейінде орналасқан түрік даласына қарағанда үлкен биіктікте, және оның биіктігі теңіз деңгейінен 1500 м.

Гоби шөлі Моңғолияның 2/3 бөлігін алады. Көптеген географтардың пікірі бойынша Гоби негізінен шөл дала емес, құрғақ жазық далаға жатады. Солтүстік және оңтүстік өріс зоналарына ажыратылған, оларды Қытайға географиялық жақын орналасуына байланысты Сыртқы және Ішкі Моңғолия деп атайды. Гоби орталық бөліктің құрғақ аймағына жататындықтан малы мен халқы өте аз, көшпелі моңғол халқының көптеп шоғырланған аймағы Моңғол үстіртіндегі отырықшылық аймағы. Мұндағы ең жайлы деген өрісті аймақ солтүстікте өзен жағалауларында, яғни Байкал (Байкөл) көліне құйылатын Амур өзенінің ағысы мен Алтай тауының қыратты аймақтары. Қытай даласымен шекаралас, әсіресе Ордос, Жэхэ және Батыс Моңғолия көшпенділердің көп шоғырланған аймақтары, алайда қазір Қытай елі оларды біраз ығыстырған.

Түркістан құрғақ аймаққа жатады, шөл далалардан, оазистерден, Ганьсуй қақпасы мен Арал теңізіне дейін созылған құрғақ жазық далалардан тұрады және оңтүстігінде Тибет, Памир, Гиндукуш тауларымен, солтүстігінде Тянь-Шань тауы мен ұлы Еуразия даласымен шектеледі.

Түркістанның шығыс шекарасы Моңғолиядан анық бөлінбеген, себебі Моңғол қыраттары біртіндеп Түркістанның құрғақ даласына ұласқан. Бұл құрғақтықтан тіпті кейбір жерлер көшпелі малшаруашылығына жарамсыз болып келеді. Түркістан бір-бірінен Памир тауы арқылы бөлініп батыс және шығыс аймақтарына бөлінеді. Шығыс Түркістанда халық Тарым және оазистерде шоғырланған. Әр оазис ауыл шаруашылығына қажет су көзін тау өзендерінен алады. Батыс Түркістан Амудария мен Сырдария (Окс мен Яксарт дейді) ағыстары аралықтарын қамтиды. Бұл аймақ Трансоксания деген атауға ие. Бұл өзендердің деңгейі Шығыс Түркістанда ағатын өзендердің деңгейінен жоғары, сол себепті климаты да шығыспен салыстырғанда жұмсақ. Сәйкесінше, батыста халық шығыспен салыстырғанда тығыз шоғырланған және Бұхара мен Самарқанд сияқты ірі қалалар бар. Территориясы бойынша үлкен, халық саны бойынша аздау келетін Түркістан Азияның батысы мен шығыс бөлігін сауда жолдары арқылы жалғайды. Бұл жолдар арқылы түрлі сападағы және бағадағы тауарлар ғасырлар бойы тасымалданған [3, 26-29-с.].

Жетісу. Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ қағанаттарының оңтүстік-шығыс бөлігі солтүстігінде Балқаш, Сасыкөл және Алакөл көлдері, оңтүстік-шығысында Жоңғар Алатауы жотасы, оңтүстігінде Солтүстік Тянь-Шань жоталары. Жетісудың атауы аймақтағы негізгі жеті көлмен байланыстырылады: Іле, Қаратал, Биен, Ақсу, Лепсі, Басқан, Сарқанд. Тарихи әдебиетте Жетісуға оның батысында орналасқан аймақтар қатысты қарастырылады. Жетісу негізінен Қазақстан территориясының оңтүстік-шығысын алып отыр. Жетісудың жалпы аумағы 250 мың км².

Геоморфологиялық тұрғыдан алғанда Жетісудың негізгі территориясын Солтүстік Тянь-Шань таулары алып жатыр. Қазақстанның оңтүстігінде және оңтүстік-шығысында Тянь-Шань жүйесіне жататын көп жылдық қар мен мұздықтар басқан аса ірі тау жоталары жатыр. Оңтүстіктен шығысқа қарай ендік бойымен Теріскей, Күнгеі және Іле Алатауы жоталарымен, Кетмен (Ұзынқар) жотасы, Торайғыр, Боғыту таулар жүйесінен тұрады. Іле аңғары жоталарды Жоңғар Алатауынан бөліп тұр. Ең жоғарғы нүктелер Теріскей-Алатауында. Батысқа қарай Шу мен Іле аймағындағы таулар сипатты таулар аласалап, аласа таулы-ұсақ шоқылы рельефке ауысады.

Тау жоталары өзара тау аралық аңғаралармен бөлінген олар: Текес, Кеген, Жалаңаш, Қуғалы, Іле (ішінде ең ірісі). Іле Алатауы мен Жоңғар Алатауы, Балқаш көлі арасында ірі Оңтүстік Балқаш және Алакөл шұңғымалары, олардың беткі жағында кең ауқымды құмды шөлдер орналасқан [4, 13- с.].

Іле Алатауы Солтүстік Тянь-Шанның ірі, әрі биік тау жотасы (ең биік жері Талғар шыңы). Іле Алатауы сейсмик өңір және мұнда ірі мұздану ошақтары өте көп (393 мұздық). Шығысында Шарын шатқалымен шектеліп, батысында Кіндік тас тауына ұласады да, одан солтүстік-батыста аласа таулы төбешікті Шу-Іле таулары жалғасады.

Жетісу (Жоңғар Алатауы) Алатауының ұзындығы 450 км, ені 100-250 км. Көксу аңғары тау жүйесін екі жотаға (Солтүстік және Оңтүстік Жетісу жоталары) бөледі. Солтүстік Жетісу жотасының орталық бөлігінде бүкіл тау жүйесінің ең биік жері – Бесбақан шыңы (4465 м) бар. Тау батысқа қарай біртіндеп аласарып, Баянжүрек, Қойтас т.б. жоталарға тарамдалып кетеді. Оңтүстік Жетісу жотасы негізінен ірі Токсанбай, Мұзтау, Бежінтау, Тышқантау жоталарынан құралады. Жетісу Алатауының басты ерекшеліктері – бұнда терең аңғарлар мен шатқалдар көп. Жетісу Алатауы оңтүстігінде Іле ойысымен шектеседі [5, 13- б.].

Шу мен Іле өзендерінің суайырығы бойынша солтүстік-батыс бағытында жоталар жүйесі орын алған, олар Шу-Іле таулары ортақ атымен бірігеді.

Мұндағы неғұрлым биік таулар Аңырақай (1183 м), Құлжабасы (1178 м) және Хантау (1024 м). Бұл аймақ күрделі геологиялық, геоморфологиялық және неотектоникалық құрылыммен ерекшеленеді. Қарастырылып отырған аймақтың денудациялық рельефті болып келеді. Яғни Балқаш көлінен Шу-Іле таулары және одан батыс бағыттағы территория.

Аймақтың гидрожүйесі негізгі екі су аймақтарымен байланыстырылады, олар – Шу мен Іле

өзендері. Шу өзенінің алқабы талданып отырған аймаққа тек орта ағысының бір бөлігі ғана кіреді. Шу-Іле аймағының гидрографиялық жүйесі жақсы дамыған. Алайда су ағыны аз. Су ағыны мол есептелетін өзендер Коба, Ашысу, Жынғылды, Шокпар, Ашыбұлақ және Қопалы [6, 10-с.]. Аталған аймақ климаты құрғақ және континенталды [7, 50- с.]. Іле өзенінің алқабы Қараой мен Итжон платоларын кесіп, тереңдігі 200 м каньон жасайды. Іле өзені үш арнаға (Жиделі, Іле, Топар) бөлінеді және дельта территориясының 30% алатын бөгеттер су ағысын баяулатады.

Жетісу – салыстырмалы үлкен емес кеңістікте көптеген ландшафты белдеулер орын алған: биік таулы ландшафтар орманды ұсақ шоқылармен, одан төмен орман алды жазықтықпен алмасып, ары қарай құмды Балқаш маңы шөліне ұласады. Шөлдер аймақтың 57,3%, тау етегіндегі ландшафт аймақтың 16%-ын құрайды. Жалпы алғанда Жетісудың табиғи-климаттық жағдайы өмір сүруге қолайлы аймақтардың бірі. Мұнда мал шаруашылығымен қоса егіншілікпен айналасуға қолайлы орта қалыптасқан.

Оңтүстік аймақ. Қазіргі Қазақстан территориясы Арал теңізінен Балқаш көліне дейінгі кеңістікті алып отыр. Осы аймақтың табиғи шекаралары батысында Арал теңізімен, солтүстігінде Бетбақдала шөлдерімен, шығысында Балқаш көлімен сипатталады. Аймақтың маңызды элементтері ретінде Арал теңізі мен Арал маңындағы Қарақұмдар, Сырдария өзенінің алқабы, Қызылқұм шөлдері. Сырдарияның оң жағалауында орналасқан Қаратау таулары солтүстіктегі субтропиктердің табиғи шекарасы. Аймақ территориясы арқылы Сырдариядан басқа Шу мен Талас өзендері өтеді. Оңтүстік Қазақстан территориясының жалпы көлемі 465 мың км².

Тянь-Шань тауларының ең солтүстік-батыс бөлігі Қаратау жотасы. Қаратау жотасы Тұран плитасы жазықтығымен бірігеді. Қаратау жотасы аласа тауларға жатқызылады (1000-2000 м). Қаратау жотасы келесідей бірнеше морфоқұрылымдық элементтерге бөлінеді: Үлкен және Кіші Қаратау, Боралдай жотасы және Билікөл ойпаты. Қаратау жотасының солтүстік-шығыс бөктерінде төмендегідей көл котловиналары орналасқан: Билікөл, Ақкөл, Ашыкөл, Тұзкөл, Соркөл (Шоркөл) және Қызылкөл.

Қаратау жотасы, Қазақ ұсақ шоқысы, Тянь-Шань тау сілемдерінің арасында ұзындығы 600 км Шу-Сырысу ойпаты орналасқан.

Арал теңізінен шығыста және оңтүстік-шығысқа Сырдарияның ойпатының аккумулятивті жазықтықтары орналасқан. Аралдың солтүстігінде геоморфологиялық тұрғыда Шағрай еңіс платосы, Ырғыз-Шалқар жазықтығы, Үлкен және Кіші Борсық құмды массивтері және Арал маңы Қарақұмы.

Үлкен Борсық шөлінің ұзындығы 200 км және ені 10-30 км, Арал теңізіне бағыттала ені 60 км-ге жетеді. Кіші Борсық 100 км қашықтықты қамтып, ені 10-40 км құрайды. Арал маңындағы құрылымдық-денудациялық жазықтықты құмды массивті Арал маңы Қарақұмдары алып отыр [4, 9- с.].

Шу алқабында жайылымдарға, жабайы аң-құсқа бай, климаты жайлы аймақ болғандықтан ерте кезден көшпелілердің қоныстарына айналған жер.

Талас ұзындығы жағынан Шу мен Сырдария өзендерінен кем, алайда Қырғыз жотасынан шыққан жерде көптеген бағыттардан тұратын дельтаны құрайды. Бұл Талас өлкесінің бұл бөлігі археологиялық және тарихи ескерткіштерге бай. Оңтүстік Қазақстан территориясы барлық ландшафт және климаттық зона орын алған: құмды шөлдерден далаға, мәңгі мұздықтарға дейін. Шөл дала аймақтың 83%-ын құрайды.

Оңтүстік қыста қары аз, өзен бойында шөбі қалың шығатын неғұрлым жылы аймақ. Бұндағы Сырдария мен Шу өзендерінің жағалаулары ерте кезден көшпелілер қыстауы болса, Сырдария өзенінің аллювиалды жазықтықтары мен террасасы егіншілік зонасы болып келді.

Біз қарастырып отырған территорияда пайда болған топонимдер туралы айтар болсақ, қытай деректерінде кездесетін ортағасырлардағы Орталық Азия территориясындағы топонимдерге сипаттамалар көптеп беріледі. «Да Тан Сиюй цзи» («Ұлы Таң әулеті заманындағы Батыс өлке туралы жазбалар») еңбегінің авторы Сюань Цзан, Мұзтау мен Тұнық көл, Үлкен құм, Темір қақпа

сияқты топонимдер аталып өтеді, соларға талдау жасауды жөн көрдік: «Балука елінен солтүстік батысқа қарай 300 лиден астам жол жүріп, тастанты шөлден өтіп, Мұзтауға жеттік. Бұл Памирдің солтүстік сілемі, ондағы өзен-сулардың дені шығысқа қарай ағады. Мұндағы тау аңғарлары жыл бойы қар жамылып, көктем мен жазда да мұз құрсанып жатады, әредік уақытша ерігенімен, көп өтпей бәрібір қайтадан жылдам мұз болып қатып қалады. Өткел жолдары тым қатерлі, қат-қабат кедергілері мол, боранды, аязы ызғарлы, “үрейлі айдаһар” деп аталатын қар көшкіні апаты жолшыбай жүргіншілерге көп қатер тудырады. Бұл жолдан жүрушілер үстеріне қызыл түсті киім киюіне немесе қолына қабақ алып жүруіне, дауыстап айғайлауына болмайды, одан сәл жаза басса болғаны әп-сәтте-ақ ғаламат апат туады, құм мен ұсақ қиыршық тасты құйындатар сұрапыл алай-дүлей боран тұрады. Оған душар болғандар сөзсіз мерт болады, тірі қалуы неғайбыл.

Мұзтауды көктей өтіп, 400 лиден астам жол жүріп, Тұнықкөлге (Көгілдір көл) жеттік. Көлдің өзгеше атаулары – Жэхай (Ыстықкөл), Сяньхай (Тұздықөл). Оның айналасы мың лиден асады, көл айдынының шығысы мен батыс ені кең, ал түстігі мен терістігі тарлау. Көлдің төрт төңірегін таулар қоршаған, күллі өзен-сулар тоғысып, осында келіп құяды. Көл суы қара көгілдір түсті, дәмі ащы да, тұзды. Буырқанған асау толқыны түйдек-түйдегімен көл жағасын соққылайды. Көлде балықтар мен айдаһарлар бірге тіршілік етеді, су бетінен кейде аруақтар да көрінеді-мыс, сол кезде жолай өткен жолаушылар табынып, құлшылық етіп, олардан бақ-дәулет тілейді екен. Көлде сан алуан су өнімдері болса да, бірақ онда ешкім аушылық жасамайды [8, 22-23-б.].

Мұндағы Мұзтауды кейбір зерттеушілер қазіргі ШҰАР жеріндегі Ақсу аймағынан Іле аңғарына асып түсетін Тянь-Шань тауындағы ең қатерлі Мұзарт (кейде Мұзұр дауан деп аталады) асуы деп есептейді. Ал шындығында көпшілік ғалымдар зерттеп мойындағандай, ол Ақсудың батысында, оңтүстік Тянь-Шань тауындағы қазіргі қытай-қырғыз шекарасын бөліп жатқан Беделі (Бодалин) асуы [8, 34- б.]. Бодалин туралы Ду Хуан «Ду Хуань Си син цзи» («Ду Хуанының Батысқа саяхат естеліктері») кітабында былай деген болатын: «Аньсиден батыс солтүстікке қарай мың лиден астам жерде Бодалин тауы деп аталатын асқар тау бар. Осы таудың түстік жағы Ұлы Таң патшалығының солтүстік жақ шекарасымен шектесіп жатады. Ал таудың терістік жағы Түркеш жерінің түстік жақ шекарасы болып келеді. Оңтүстік жақтағы Цинлин жоталарына дейінгі жол екі мың лиден асады. Таудың түнгей бетінен бастау алған өзен-дариялар дерліктей Чжунго жерін басып өтіп шығыс теңізге барып құяды. Тау теріскейінен бастау алған өзендер мен дариялар Ғулардың жерін басып ағып Солтүстік теңізге барып құяды».

Бодалин тауы – кезінде шамасы Тянь-Шань тау сілемдері жоталарының бірін ғана білдірсе керек. Осы тұрғыдан қарағанда, бұл тауларды Чжан Силян мырзаның Беделі тауы (Bedal) деген пікірін құптауға болады. Бұл пікірді ұсынушылардың бірі француз ғалымы Эдвард Чаваннез болды. Сол сияқты Солтүстік Теңіз (қытайша Бэйхай). Қытайдың көне ресми тарихи жазба деректемелерінде Бэйхай деп көбінесе Байқал немесе Балқаш меңзеледі, ал бұл жерде Бэйхай деп Арал теңізін атап отыр [8, 41-44- б.].

Ал Тынықкөл, Көгілдір көл деп бұл арада Сюань Цзан қазіргі Қырғызстандағы Ыстықкөлді айтып отыр. Көне түріктер бұл көлді айтып отыр. Көне түріктер бұл көлді Ыстықкөл, суының тұздылығына байланысты Тұзкөл, қайраңында көл түбінен шайылып шығып жатқан темір рудасына қарай Теміртінор деп те атаған.

Үлкен құм. Осы жерден солтүстік-батысқа қарай жол тартқанда су да жоқ, өсімдік те жоқ үлкен құм кездеседі. Ол өзі шекарасын болжап болмас, жолсыз, соқпақсыз ұлан-ғайыр меңіреу тұз, тек алыстағы асқар тауларға қарап, жапан далада қурап жатқан жиһанкездердің мүрделеріне қарап қана бағыт-бағдар ажыратып, жол табуға болады. Бұдан әрі 500-ден астам ли жол жүріп Самарқанд еліне жетуге болады [8, 27- б.].

Темір қақпа. Темір қақпаның екі жағы бірдей құлама беткейлі биік тау, тау аңғарында кішігірім соқпақтар болғанымен, бірақ онымен жол жүру қиын да қатерлі. Тар соқпақтардың екі жағы құлама жартастар, олар темір түстес болып келеді. Тау сағасына үлкен қақпа орнатылып, ол темірмен бекемделген. Үлкен қақпаның басына көптеген темір қоңыраулар ілінген, қақпа енселі

әрі бекем болғандықтан Темір қақпа деп аталып кеткен [8, 30- б.].

Темір қақпа – қытай, араб, парсы және батыс деректемелерінде ол туралы деректер көп Батыс Түрік қағанатының шекарасы, орны – Өзбекстанның оңтүстігіндегі Дербенттендігі батысына қарай 13 км жерде [8, 38- б.].

Түркі ескерткіштері мысалы ретінде, екінші түркі қағанаты кезіндегі Күлтегін, Білге қаған, Тонүкөк, Онгин ескерткіштеріндегі топонимдер қарастырып отырмыз. Мұнда Түркі ескерткіштерінің географиялық бейнелеуі басқалардан ерекшелеу, оларда топонимдер әскери жорық маршруты бойынша «төрт бұлұңға» бөліп орналастырылған болатын.

Шантұң язы. Шантұң жазығы қазіргі Хэбэй жазығын меңзесе керек. «Шантұңның» қытайша мағынасы «таудың шығысы», ал «Шантұң» жазығы Тайханшань тауының шығысындағы жазықты немесе қазіргі Хэбэй жазығын меңзейді, бірсыпыра ғалымдар оны қазіргі «Шаньдун» провинциясы тұрған жер деп жүр.

Қадырқан йыш туралы Күлтегін ескерткішінде түркологтардың зерттеуінше, «Қадырқан йыш» қазіргі Үлкен Хинган тауы. Түркі ескерткіштерінде Қадырқан мен қатар Өтүкен тауы аталады. Өтүкен тауы Тыва республикасының солтүстік батысында. Күлтегіннің Түркештерге қарсы шайқасында Алтұн йыш (КТ636), Ертіс өгүз (КТ637), Болчу (КТ637), Табар (КТ638), Йінчү өгүз (КТ639), Кеңрес (КТ639), т.б. топонимдер, этнонимдер кездеседі. Алтын йыштың қазіргі Алтай тауы екенін, Ертіс өгүздің қазіргі Ертіс өзені екенін түркологтар бірауыздан құптайды. Болчу, Табар, Йінчү, өгүз, Кеңрес жөнінде түркологтардың тұжырымы алуан түрлі [9, 259-б.].

Табар. Болчұдағы шайқастан кейін, қара түркеш халқын Табарда қондырады. Күлтегін ескерткішінде осы жер өшкін болғандықтан, С.Е. Малов осы топонимді жақшаның ішіне жазады (КТ638). Ю.А. Зуев осы топонимді Талас деп жаңғыртады. Түркі руникасында «б» мен «л», «р» мен «с» әріптерінің пішіні ұқсастау болғандықтан, Зуев реконструкциясын дұрыс-бұрыстығын қайта қарау керек. Өйткені түп нұсқада осы руникалар айна қатесіз «Табар» деп жазулы тұр.

Йінчү өгүз. Осыдан соң Көк түріктер Йінчү өгүзді кешіп, Темір қапығқа дейін барады. Ғалымдар бірауыздан Йінчү өгізді Сырдария деп кесім жасайды.

Таң патшалығы дәуірінде, қытай деректерінде, қазіргі Нарын өзенін Йінчү өгіз деп атады. «Таң патшалығының жаңа тарихы. География баянында» Цзя Данның Кучаның батыс солтүстігіндегі елдер туралы жазған мынадай дерегі бар: «Ансиден (Кучадан) батысқа қарай Чәкүр қамалынан жолға шыққаннан кейін Баймахэ езенінен (Ақсу өзені) өтіп, одан әрі қарай 180 ли жол жүрген кезде Куйбило шөліне жетуге болады ... 30 шақырым жүрген соң Йінчү өзенінен өтеміз ... Ыстықкөлге жеткен соң 80 шақырым жүрсек таудан шығып Шу алабына ілінеміз, 80 шақырым басып Баласағұнға, одан батысқа қарай тағы 40 шақырым жүріп Суяб қаласына жетеміз, қаланың солтүстігінде Шу өзені ағып жатыр, өзеннің солтүстігінде 40 шақырым жерде Цзедань тауы бар, он оқ қағандары әр рет осы тауда елағаларын сайлайды. Суябтан батысқа 10 шақырым жүрсек Пенжикентке (Мигочэн) жетеміз». Аталмыш Йінчү өзені туралы «Таң патшалығының жаңа тарихы. Батыс өңір баяны» Шаш елі тарауында: «оңтүстік батысында Яксарт өзені бар, қытай жеріндегі бөлігі Йінчү өзені деп аталады, осы өзен Чжи (Сыр) өзені деп те аталады» делінген.

Орталық Азиядағы жер-су аттарының бірнеше аталымы болған, тек Сейхун деген өзеннен бірнешеуі бар.

«Таң патшалығының жаңа тарихы. География баяны» 40 бумасында: «Чэлин асуынан асқан соң Кеңүт қаласына жетеміз. Сейхун өзені мен Чжэшими қаласын басып, Іле өзенінен өткен соң (Іле өзенінің тағы бір аты Диди өзені), Суяб шекарасына аяғымыз ілінеді. Батысқа мың шақырым жүрсек Суяб қаласына жетеміз, (осы арадағы) өзен солтүстікке ағып құмға және Ибо теңізіне құяды». Мәтіндегі Сейхун өзені қазіргі Іле өзенінің жоғары ағарындағы Қас өзенін меңзейді. Махмұд Қашқарида аталмыш өзен «Қаз суы» деп аталады [9, 261-б.].

Жоғарыдағы деректерге сүйенсек Түркі ескерткіштеріндегі Йінчү өгүзі Йафинч өзенін меңзейді. Түріктер Сырдарияға жорық жасамаған, Сырдария қытай деректері «Суй шу» («Суй

патшапығының тарихы») мен «Синь Тан шуда» («Жаңа Таңнама») «Яо ша шуй» деп хатталған, бұл әрине Яксарттың дыбыстық аудармасы.

Жоғарыдағы деректерге талдау жасасақ, Түркі ескерткіштеріндегі «Йінчү өгүзі» қазіргі Іле өзенінің батысындағы бір өзен деген қорытындыға келеміз [9, 262-б.].

Қорытындылайтын болсақ, ежелгі түркілер мекендеген аймақтар геоморфологиялық құрылым және табиғи ландшафт тұрғысынан әртүрлі болып келеді. Мұның өзі түркі көшпенділерін отырықшы қауымдармен үздіксіз байланыста болуға итермеледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.;Л.: АН СССР,1950. – Т. 1. – 381 с.
2. Нығмет Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.
3. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Астрель, 2010. – 575 с.
4. Историко-культурный Атлас казахского народа/ отв. ред. ... Л.Е. Масанова, Б.Т. Жанаев. – Алматы: Print-S, 2011. – 300 с.
5. Қазақстан табиғаты. Энциклопедия / бас ред. Б. Аяған. –Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2008. – Т. 1.– 392 б.
6. Омарбеков Т. Қазақ түркілерінің мемлекеттілігі: қағанаттар, ұлыстар мен хандықтар баяны.– Алматы: Қазақ Университеті, 2015. – 192 б.
7. Климат Казахстана. под ред. Утешева А.С. – Л.: Гидрометеоздат, 1959. – 360 с.
8. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Саяхатнамалар мен тарихи-географиялық еңбектерден таңдамалылар.– Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 1. – 396 б.
9. Кенжеахмет Н. Ежелгі түркі (Орхон) ескерткіштеріндегі топонимдер // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2009. – № 1 (268). – Б. 257-267.

ӘОЖ 94(574)

ҚАЗАҚСТАНҒА АРНАЙЫ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ

Кабдушев Б.Ж., Кабдушева Л.Ж.

Аңдатпа. Мақалада 1940 жылдары Қазақстанға депортацияға ұшыраған халықтарды күштеп қоныстандырудың тарихы қаралады. Арнайы қоныстандырылған ұлттар мен халықтардың құрамы, республиканың халық шаруашылығына тартылуы, жергілікті әкімшілік органдарының арнайы қоныстанушылар арасында жүргізген әлеуметтік саясаты және олардың жергілікті халықпен арадағы қарым-қатынасы талданады.

Депортацияға ұшыраған ұлт пен ұлыстардың басым бөлігі Қазақстанға қоныстандырылған. Олар қазақ халқынан қамқорлық көріп, өз тағдырларын мәңгілікке қазақ жерімен байланыстырды.

Түйін сөздер: депортация, ұлттар, арнайы қоныстаушылар, күштеу саясаты, қоныстандыру.

НАСИЛЬСТВЕННАЯ ДЕПОРТАЦИЯ В КАЗАХСТАН

Кабдушев Б.Ж., Кабдушева Л.Ж.

Аннотация. В статье рассматривается история насильственной депортации народов в Казахстан в 1940 годы. Анализируется состав переселенных наций и народностей, их занятость в народном хозяйстве республики, социальная политика местных органов в отношении переселенцев и их взаимоотношения с коренным населением.

Они были распределены по территории Казахстана. По сравнению с соседними республиками как Узбекистан, Киргизия, основная часть их была заселена в Казахстан. Переселенные нации и народности навсегда свезали свою судьбу с казахским народом.

Ключевые слова: депортация, нации, спецпереселенцы, насильственная политика, переселение.

THE FORCED DEPORTATION IN KAZAKHSTAN

Kabdushev B.Zh., Kabdusheva L.Zh.

Abstract. The article deal with the history of Kazakhstan under the deportation. The analysis of the people and nationalities under the deportation, their participation in the economical, social and political life of the republic and their relationship with native population and local administration is given in this article.

They were located throughout the territory of Kazakhstan as compared to neighboring countries as Uzbekistan, Kirghizia the most part of the emigrants settled in Kazakhstan.

There relocated nations and nationalities came to the very close relations with the Kazakh people by fade together .

Keywords: deportation, nations, special immigrants, violent politics, immigrants.

1930-40 жылдары КСРО саясатының құрбандығына ұшырап Қазақстанға арнайы қоныстандырылған негізінен азшылық болып есептелетін мұндай ұлттар, ұлт өкілдері республикамызда баршылық. Олардың қатарында немістер, поляктар, месхет түріктері, чешендер, ингуштер, қарашай, балқар ұлтының өкілдері бар. Егеменді еліміздің тең құқылы азаматтары болып есептеліп, республикамыздың экономикасының өркендеуіне елеулі үлес қосып жүрген ұлт өкілдерінің туған жерінен қоныс аударуының негізгі себебі-жалған интернационализмді бетперде қылып ұстанған КСРО саясатында жатыр. Қиыр Шығыстан алғаш құрбандыққа ұшырап жер аударылған корейлер болатын. Корейлер киген кепті арада аз уақыт өткеннен кейін поляктар, немістер, т.б. ұлт өкілдері киеді.

Қазіргі күнде Қазақстан жерінде 51 мыңдай поляктар тұрады. Егер 1989 жылғы санақ бойынша олардың республика көлеміндегі жалпы саны 60 мың адам шамасында болғанын ескерсек, славяндардың батыс тобына жататын осы ұлт өкілдерінің санының кеміп келе жатқанын бағамдау қиын емес. Таңданарлық жай, соғыс кезінде күштеп қоныс аударылған халықтардың қатарында бұлар жоқ. Сонда поляктар Қазақстанға қалай келіп жүр? Енді мына төмендегі құжатқа көз жүгіртіп көріңіз.

«КСРО ішкі істер халық комиссары, 1-ші дәрежелі мемлекеттік қауіпсіздік комиссары жолдас Л.П.Берияға (18 қазан 1940 жыл).

КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 10 көкектегі № 497-178 санды қаулысы бойынша Батыс Украина мен Беларусь КСР-нен поляктардың әртүрлі қуғынға түскен топтары өкілдерінің: бұрынғы поляк армиясы офицерлерінің, полицейлерінің, түрмедегілерінің, жандармының, ірі жер-фабрика иелерінің, сондай-ақ бұрынғы поляк мемлекеттік аппаратындағы чиновниктер отбасы мүшелерінің 50667 адамы (кейбір деректерде 61092 адам) Қазақ КСР-іне қоныстандырылды.

Олар негізінен Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Семей облыстарына орналыстырылған. Қазақ КСР-інің халық шаруашылығындағы жұмыс қолының орасан жетіспеушілігіне қарамастан арнайы қоныстандырылушыларды еңбекке тарту өте қанағаттанарлықсыз күйде. Павлодар облысында арнайы қоныстандырылушылардың тек 40 проценті ғана еңбекке пайдаланылуда.

КСРО НКВД ГЭУ-і 6-шы бөлімнің бастығы, мемлекеттік қауіпсіздік капитаны Безруков» [1].

Бұған дейін Қиыр Шығыстан корей ұлты өкілдерін 1937 жылы дәл осындай жолмен негізінен Қазақстанға күштеп қоныс аударған КСРО сынды қатаң тәртібі бар үлкен ел үшін бұл жай, әрине, жаңалық емес. Бірақ мұның Ұлы Отан соғысы кезінде әдеттегі заңдылыққа айналғаны анық. Сонымен корей мен поляктар киген кепті кімдер киді. КСРО көлеміндегі олардың саны төмендегідей (1948 жылғы санақ бойынша):

1. Немістер – 1 млн 24 мың 722 адам.
2. Чешен, ингуш, қарашай, балқарлар -608 мың 749 адам.
3. Қырым татарлары, армяндар, гректер – 228 мың 392 адам.
4. Түріктер, курдтар, хемшиндер – 94 мың 955 адам.
5. Қалмақтар – 91 мың 919 адам.
6. «Оуновшылар» - 100 мың 310 адам.
7. «Власовшылар» - 148 мың 079 адам.
8. Литвалықтар – 49 мың 331 адам.
9. «Жазалылар» - 16 мың 465 адам.
10. «Фолкдойче» ұйымдағылар – 5 мың 914 адам.
11. Бұрынғы кулактар – 962 мың 251 адам.

Барлығы 3 миллион 290 мың 367 адам.

Міне, осы халықтар, топтар өкілдерінің үштен бірі 1941 жылдан 1948 жылға дейін негізінен Орта Азия республикаларында, мұның ішінде Қазақстанға 774 мың 730 адам; Қырғызстанға 124

мың 282 адам; Өзбекстанға 167 мың 274 адам қоныстандырылады. Жоғарыдан көріп отырғандарыңыздай, қоныс аударылғандардың көпшілігі негізінен әртүрлі саяси айып тағылған ұйым, топ, сондай-ақ тап мүшелері екенін ескерсек, республика жеріне арнайы қоныстандырылғандар негізінен «қошқар қойдың сақасы» екенін бағамдау қиын емес. Осындай арнайы жүргізілген күштеп қоныстандыру шараларының саны 2 миллион адамға жуықтап, 1 миллион 976 мың 746 адамға жетеді. Ұлттық құрамына назар аударсақ, ол төмендегідей.

Еуропа өңірінен: немістер – 448626 адам; поляктар – 35960 адам; Солтүстік Кавказдан: чешендер – 244674 адам; ингуштер – 80844 адам; қарашайлар – 35735 адам; балқарлар – 16819 адам; басқа ұлт өкілдері – 1032 адам. Қара теңіз жағалауынан: гректер – 37619 адам, түріктер - 18 адам, армян дашнактары – 17 адам, басқа ұлт өкілдері – 69 адам. Грузиядан: (1951-1952 жылдары) «Оуновшылар» - 8011 адам; басқа ұлт өкілдері – 3574 адам. Қырымнан: татарлар – 2511 адам; кабардалықтар – 1717 адам; гректер – 1240 адам; ирандықтар – 4707 адам; армяндар – 575 адам; басқа ұлт өкілдері – 366 адам. Краснодар өлкесі мен Ростов облысынан: орыстар – 6057 адам (кулак). Молдовиядан: (1940-1941 жылдары) молдавандар – 3681 адам. Волгоград маңайынан: қалмақтар – 2472 адам. Орта Азия Республикаларынан: 2747 адам (басмашы). Сондай-ақ Прибалтика республикаларынан: – 12. Оның ішінде 4 литвалық, 4 латыш, 4 эстондық арнайы қоныстандырылады.

Әрине, бүкіл КСРО-ны шарпыған жалынан қазақтар да кенде қала қоймаған. Арнайы қоныстандыру қармағына ілініп құқай көрген олардың саны 2074. Қазақтар мұндай «ұлы» арнайы қоныстандырылу тізімінде өзбектерден кейін 25-ші орында тұр. Төгеріш көруден алдыңғы орында тұратын халқымыздың бұл «игі» шарадан шет қалуының негізгі себебі 1930 жылдардағы аштықтың кесірінен қырылып және 1937-1938 жылдарда бас көтерерлерінен тұтастай айрылып қалғандығынан болса керек.

Сондай-ақ арнайы қоныстандырылушылардың республика көлемінде орналастырылуы төмендегідей (1952 жылғы 1 шілдедегі мәлімет, облыстар бойынша):

1. Ақмола – 117 183 адам.
2. Ақтөбе – 31618 адам.
3. Алматы – 55587 адам.
4. Шығыс Қазақстан – 45055 адам.
5. Жамбыл – 65581 адам.
6. Батыс Қазақстан – 1335 адам.
7. Қарағанды – 133 017 адам.
8. Қызылорда – 25225 адам.
9. Көкшетау – 98128 адам.
10. Қостанай – 81091 адам.
11. Павлодар – 66680 адам.
12. Солтүстік Қазақстан – 47343 адам.
13. Семей – 25517 адам.
14. Атырау – 8128 адам.
15. Талдықорған -38115 адам.

Барлығы 974 мың 469 адам (Бұл жерде арнайы қоныстандырылушылардың 17 жастан асып арнайы есепте тұрғандарының ғана саны алынып отыр).

Әрине, «қоныс аударушылардың» жағдайы көңілдегідей болды деп ешкім де айта алмайды. Мысалы, КСРО көлемінде жер аударылған 608 мың 749 қарашай, чешен, ингуш, балқар ұлты өкілдерінің 144 мың 704-і;

- 228 мың 392 қырым татарлары, армян, гректердің – 44 мың 125-і;

- 94 мың 955 курд, түріктердің – 14 мың 185-і;

- 91 мың 919 қалмақ ұлты өкілдерінің – 16 мың 017-і;

- 100 мың 310 «оуновшылардың» - 10 мың 384-нің жағдайының ауырлығынан, әртүрлі

аурудан өлгенін ескерсек, қоныстандырылушыларға жасалған жағдайдың «құдасының үйіне келгендегідей» емес екенін пайымдауға болатындай.

Үлкен елдің бір пұшпағы саналатын Қазақстанда да мұндай келеңсіз жай көпке дейін түзеле қоймаған.

Бұл тұрғыда 1949 жылғы 14 мамырда КСРО Ішкі істер министрі генерал-полковник С.Кругловқа жазған баяндамасында КСРО бойынша арнайы қоныстандыру бөлімінің бастығы полковник Шиян төмендегідей жайды мәлімдеуге мәжбүр болады.

«1948 жылғы астық өнімдерінің нашар шығуына байланысты Қазақстанның солтүстік және солтүстік шығыс аудандарындағы халықты, әсіресе арнайы қоныстандырылушыларды азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету өте қанағаттанарлықсыз жағдайда.

КСРО Ішкі істер министрлігіндегі арнайы қоныстандыру бөлімінен алынған толық емес мәліметтер бойынша Ақмола, Ақтөбе, Көкшетау, Солтүстік Қазақстан және Семей облыстарында көшіп келушілердің 118 мың 259 адамы тамаққа өте мұқтаж екені анықталды. Бұлардың 2590-ы дистрофиямен ауырады, сондай-ақ тамақтың жеткіліксіздігінен 18 адамның қайтыс болғандығы тіркелді» [2].

Сондай-ақ бұл баяндамада арнайы қоныстандырылушылардың Ақмола облысындағы 110 097 адамның – 28 405-і;

- Көкшетау облысындағы 91 634 адамның – 16 302-і;
- Солтүстік Қазақстан облысындағы 45 314 адамның – 5 355-і;
- Семей облысындағы 49 787 адамның – 9 142-і;

- Ақтөбе облысындағы 30 112 адамның – 6 442-і аштыққа ұшырағандығы көрсетіледі. Сосын салдарынан кейбір аудандардағы «қоныстанушылардың» тышқан, мысық еттерін жеу оқиғалары кездескендігі айтылды. Әрине, бұл сол заманның шындығы.

Үкімет сол кезде Қазақстанға қоныстандырылушыларға жағдай жасауға, оларды құтқарып қалуға қолдан келгенді жұмылдырғанын архив құжаттары дәлелдейді. Ол кезде қысқа жіп күрмеуге келмей, республиканың байырғы тұрғындарының да шекесі шылқып тұрмағаны тағы белгілі. Соған қарамастан қазақ халқының тікелей өз тарапынан да, жергілікті үкімет тарапынан да қоныстандырылушыларға қал-қадірінше көмек көрсетіліп, жағдай жасалғанына тарих куә. Қазақтардың қонақжай, қайырымдылығы арқасында көшіп келгендер зауалдан аман қалып, есіп жиып, еңсесін көтерді. Оған сол кездегі бала – қазіргі ақсақал, - аға толқын, немере-шөбере сүйіп, өсіп өркендеген ақ самайлы әжелер куә... «Аштықта жеген құйқаның дәмі кетпес» дегендей, көзі тірі қоныс аударушылар мұны ұмыта қойған жоқ. Оларға жасалған нақты қамқорлықты төмендегі архив құжаты да растай түседі.

«Министру внутренних дел СССР
тов. Чернышову В.В

...На территории Казахской ССР на 1.X.1946 г. из числа получивших скот имелось в республике 5123 семьи спецпереселенцев, в том числе 56 семей калмыков. Спецпереселенцев из Грузии в Казахскую ССР было вселено 6295 семей. На IX.1946 г. их имелось – 6573 семей. Последним было отпущено – 1332,3 тонн, что могло обеспечить из расчета 215 кг на семью 6192 семей.

Как видно, выделение скота оказалось недостаточным для обеспечения спецпереселенцев из Грузии, и по той причине 165 семей этого контингента получили скот, предназначенный для спецпереселенцев с Северного Кавказа.

Учитывая изложенное, Совет Министров Казахской ССР не имеет возможности удовлетворить Вашу просьбу.

Д.Кунаев,
заместитель Председателя Совета
Министров Казахской ССР.
11 февраля 1947 год» [3].

Сондай-ақ республика көлемінде қоныстанушыларды арнайы үй-жаймен қамтамасыз ету, жұмысқа орналастыру, балаларын мектепке оқыту мәселесі де назардан тыс қалмаған. Мысалы, 1946 жылға дейін арнайы қоныстанушылардың жұмысқа жарамды 169 мың 881 адамның 160 мың 390-ы әртүрлі жұмысқа алынып, шаруашылықтың, өндірістің әр түрлі саласында жұмыс істесе, 1945-1946 жылдары 1000-ға жуық адам әртүрлі зәру мамандықтар бойынша арнайы мамандық алып шығады. Нақтырақ айтсақ, олар елімізге сол кезде өте қажет (трактористер – 189 адам, комбайыншылар – 74 адам, жүргізушілер – 159 адам, ұсталар – 114 адам, жөндеушілер – 432 адам) мамандық иелері-тұғын. Әрі сол жылы 92 мың отбасы тұрғын үймен қамтамасыз етіліп, 60800 отбасы колхоз-совхоздарға әртүрлі артельдерге мүшелікке қабылданды.

Дегенмен Қазақстан көлеміндегі сол кездегі қалыптасқан қиын жағдай қоныстандырушылар балаларының мектепке оқуы тұрғысындағы мәселені көпке дейін күн тәртібінен түсірмейді. Әрі ол кезде қоныстандырушылар өздерінің тұрған жерінен тек НКВД органдарының арнайы рұқсат беруімен ғана шыға алатын еді. Осындай-ақ олардың балаларының мектепке не үшін «құлық» танытпағанын бағамдау қиын емес.

Осындай қиындықтардың әсерінен 1946-1947 оқу жылында қоныстанушылардың мектеп жасындағы 89102 балаларының тек 22000-ның ғана мектеп партасына отыру мүмкіндігі болады.

Сөз орайында айта кетейік, жағдайлары қиын болғандықтан «қоныстанушылар» арасында ұрпақ мәселесі, яғни туу, өсім жалғастыру мәселесі көңілдегідей болды деп айта алмаймыз. Мысалы, 1945 жылғы мәлімет бойынша қоныс аударушылар арасындағы туу мен өлімнің арасалмағы төмендегідей:

Реті	Қоныс аударғандар	Туу	Өлім
1	Солтүстік Кавказдан келгендер арасында		
2	Немістер	2230	44652
3	Бұрынғы кулактар	1914	6930
4	Грузиядан	1691	8194
5	Қырымнан	1691	6202
6	Қалмақтар	1099	15997
7	Неміс пособниктері	351	3735
8	Литвадан келгендер	6	118
9	Таза православиелік христиандар	3	142
		1	72
	Барлығы	8039	89659

Көріп отырсыздар, туу өлімнен 11 еседен астам аз...

Әрине, кімге болсын туған жерінен күштеп қуылу оңай емес. Атамекенді, сондай-ақ бостандық аңсау сезімі қоныс аударылғандардың кейбіреуін ғана жүрек жұтқандарын, КСРО-ның темір тәртібіне мойынсұнбай қашып кетуге мәжбүр етеді. Мысалы, НКВД, басқа да құқық қорғау органдары осындай тәртіпке мойынсұнбаған қоныс аударушылардың 1947 жылға дейін 24 мың 524-не, 1947 жылы 10 мың 897-не, 1948 жылы 15 мың 424-не, 1949 жылы 11 мың 205-не іздеу салып қуғындаған. Соғыс жүріп жатқан кезде де тіпті сонан кейінгі уақытта да қашқындарды ұстау, жазалау жүйелі түрде жүргізіліп, 1948 жылдың соңына қарай ұсталып жазаланғандардың саны 30 мың 67 адамға жетеді. Егер бұл жылдардағы жалпы «қашқындар» санының жиынтық мөлшері 50 мың 805 адам болғанын ескерсек, темірдей тәртіп олардың 60 проценттен астамын, түрмеден бір-ақ шығарды. Бейбіт кезеңдей емес, сол аласапыран уақытта да қашқындарды ұстап жазалауға деген мұндай мұқияттылыққа таңданбау мүмкін еместей... Ал ұсталғандар туралы 1948 жылғы мәліметке көз жүгіртсек, олардың 6577-і неміс, 2208-і солтүстік Кавказдан, 2293-і қырымнан, 315-і курд-түрік, 227-і қалмақ ұлтының өкілдері болатын.

Жалпы халыққа сенімсіздік көрсетіліп отырғанда, қоныстандырушылардың құқық қорғау органдарында істейтін қызметкерлеріне де сенім көрсетілмегені белгілі. Бұл тұрғыда соғыс аяқталғанына төрт жылдай уақыт өтсе де КСРО Ішкі істер министрлігі тарапынан генерал-

лейтенант Рясной қол қойған төмендегідей өкім қабылданады.

«КСРО Ішкі істер министірлігі бойынша ӨКІМ. Өлкелік және облыстық Ішкі істер басқармаларының бастықтарына!

Келіп түскен сұрау салуларға орай КСРО ІІМ талап етеді.

Ұлы Отан соғысы кезінде тұрақты тұруға қоныс аударылған халықтардың (чешендердің, қарашайлардың, ингуштердің, балқарлардың, қалмақтардың, немістердің, қырым татарларының тағы басқаларының) бұрынғы НКВД – НКГБ, МВД (ІІМ) – МГБ-дағы (МКМ) қызметкерлері отбасы мүшелерімен бірге шұғыл түрде жергілікті жердегі арнайы қоныстандырылушылар қатарына есепке алынсын.

КСРО ХКК-нің 1945 жылғы 8 қаңтарда «Арнайы қоныстандырылушылардың құқықтық жағдайы туралы» №35 санды қаулысын және КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1948 жылғы 26 қарашадағы «Қоныстандырылушылардың ... уақытша және тұрақты тұрған жерден қашуына байланысты қылмыстық жауапкершілігі туралы» жарлығын басшылыққа ала отырып, КСРО НКВД-ның 8 мамырдағы №00246 және 1945 жылғы 7 желтоқсандағы жарлықтарына сәйкес (оларға) әкімшілік бақылау күшейтілсін. Орындау жайында мәлімделсін.

Генерал-лейтенант Рясной,
КСРО Ішкі істер министірінің орынбасары.
12 наурыз 1949 жыл» [4].

Міне, кезінде КСРО-ның Сталин тұсындағы аз ұлттарға жасаған «интернационалистік» саясатының көрінісі осындай. Халықтар көсемінің қайтыс болуына байланысты ұлттар тағдырына қарсы жасалған қастандықтың темір құрсауы сәл-пәл босаңсығанымен көпке дейін үзіліп кете қоймағаны да көпшілікке белгілі. Ал үзілу КСРО-ның ыдырауымен мүмкін болды.

Қазіргі күнде мақалаға арқау болған ұлт өкілдері егемен елдің тең құқылы азаматтары ретінде байтақ Қазақстанда, ынтымақты тірлікпен бейбіт күй кешіп жатыр.

«Бірлік болмай тірлік болмайды» дейді халқымыз. Сондай-ақ Ата Заңымыздың 1-бабында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады: оның қымбат қазынасы адам және адамның өмірі мен бостандықтары» деп жазылған. Сондай-ақ Конституциямыздың 10-бабында: «Республиканың азаматын ешқандай жағдайда азаматтығынан, өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға, сондай-ақ оны Қазақстаннан тыс жерлерге аластауға болмайды» деп көрсетілген [5].

Мұндай жайдың Қазақстанды атамекен етіп отырған барлық халықтар мен ұлттардың өкілдеріне, сондай-ақ кешегі күні кеңес өкіметінің қатал саясатының салдарынан туған жерінен қол үзіп қазақ даласына келген, қазіргі күнде республикамыздың тең құқылы азаматтары болып отырғандарға да қатысты екеніне дау жоқ. Лайым солай болғай.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 ҚРОМА, 30-қ, 10-т, 8-іс, 118-п.
- 2 Бұл да сонда, 1137- қ., 1-т., 15- іс, 1-п.
- 3 Бұл да сонда, 1137- қ., 1-т., 10-іс, 7-п.
- 4 Бұл да сонда, 1987-қ., 1-т., 19-іс, 27-п.
- 5 Қазақстан Республикасының Конституциясы. -Алматы, 1999.

ӘОЖ 930.85 (008). 902.

ЕУАЗИЯ КӨНЕ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ БАСТАУЛАРЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАСЫ (ерте темір дәуірі және қазіргі заман)

Кариев Е.М.

Аңдатпа. Назардағы ғылыми еңбекте, ерте темір дәуірі скиф-сақ тайпаларының этномәдениетінің көріністерін сараптау арқылы Еуразияның көне түркі өркениетінің бастаулары қарастырылады, сонымен қатар қазіргі заманғы түркі халықтарының рухани және заттай құндылықтарының ортақ белгілерін айқындау арқылы көне түркілердің мәдени мұрасына баға берілуде.

Түйін сөздер: көне түркі мәдениеті, ерте темір дәуірі, бастаулар, қазіргі заман түркі халықтары, мифология және фольклор, мәдени мұра

ИСТОКИ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ ЕВРАЗИИ (ранний железный век и современность)

Кариев Е.М.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Казахстан, г. Алматы

e-mail: eldos.05.82@gmail.com

Аннотация. В представленном научном исследовании, на основе анализа этнокультурной составляющей сако-скифских племен эпохи раннего железа, рассматриваются истоки древнетюркской цивилизации Евразии, также путем выявления общих черт в духовной и материальной жизни современных тюркских народов дается оценка культурному достоянию. Общеизвестно, что в мировой исторической науке имеет место мнение о минимальном вкладе тюркских народов в развитие мировой культуры, так как они будто бы в большинстве своем, являясь кочевыми народами, не имели ничего исконного, а лишь пользовались достижениями, созданными оседлыми народами. Роль тюркских народов в развитии человеческой цивилизации в науке игнорировалась и, к сожалению, игнорируется до сих пор. Обнаруживаемые в ареале тюркской культуры археологические находки считаются продуктами импорта, присваивания или следствием влияния культуры оседлых народов, а то, что тюрки имели свою письменность, монотеистическую религию, развитый язык и многогранную материальную и духовную культуру, уходящую своими корнями в глубь веков, остается в тени. Представленная научная статья исследует ряд вышеотмеченных вопросов и дает наиболее объективные, на взгляд автора, ответы.

Ключевые слова: древнетюркская культура, эпоха раннего железа, истоки, тюркские народы современности, мифология и фольклор, культурное наследие

THE ORIGINS AND CULTURAL HERITAGE OF THE ANCIENT TURKIC CIVILIZATION OF EURASIA (early iron age and the present)

Kariyev Y.M.

Kazakh National University named after Al-Farabi

Kazakhstan, Almaty

e-mail: eldos.05.82@gmail.com

Abstract. In the present research investigated the beginnings of the ancient Turkic civilizations of Eurasia, based on analysis of ethno-cultural component of Saka-Scythian tribes in the early Iron Age and by identifying similarities in the spiritual and material life of modern Turkic peoples assesses the cultural heritage. It is well known that in the world historical science, there is a view of the minimum contribution of the Turkic peoples in the development of world culture, because they seemed to be in the majority, as the nomadic peoples, had nothing primordial, but only to enjoy the benefits created by sedentary peoples. The role of the Turkic peoples in the development of human civilization in science was ignored and, unfortunately, ignored else now. Detectable archaeological finds in the area of Turkish culture are considered to be imports products, an assignment or a consequence of the influence of the culture of sedentary peoples, but the fact that the Turks had their own written language, monotheistic religion, language and developed a multi-faceted material and spiritual culture, rooted in ancient times silenced. Presented scientific article explores all the above-noted issues and provides the most objective, of author's opinion, answers.

Keywords: ancient Turkic culture, the early Iron Age, the origins, the Turkic peoples of our time, mythology and folklore, cultural heritage

Сан ғасырлар бұрын кең байтақ Еуразия даласында отырықшы-көшпелі тұрмыс кешкен, өзіндік «әскери демократияға» ие болған, Көк тәңіріне сыйынған зор жауынгерлердің алып бірлестігі тарихи сақынаға шықты. Бұл аты аңыз Көне түркілер. Дегенмен, әлі күнге дейін ғылымда сол түркі халқының шығу тегіне қатысты көптеген мәселелер, көне түркілердің түпкі отаны туралы бірқатар сұрақтар және сонау Саха республикасынан Түркия мемлекетіне дейінгі жердің басым бөлігін алып жатқан қазіргі заман түркі халықтарының рухани және заттай мәдениетіндегі көне түркі өркениетінің мұрасы әлі де болса тиісті назар ала алмай отырғанын мойындау керек. Айтылғанның бірінші қатарындағыларды әлемдік тарих ғылымында европоцентризм атты кері бағыттың салдарымен түсіндіруге болады. Түркілердің ресми тарихы көп жағдайда б.д. VI ғасырынан, яғни, Түркі қағанатының құрылуынан басталады, ал оның алдындағы кезеңдер дауға және жалғанға толы. Мысалға, түркі халықтарының ата жері ерте темір дәуірінде үндіуропалық халықтардың мекені болған деген аса күмәнді қағида кең етек жайған және қазіргі таңда біраз түркі халықтарының тарихында ресми мойындалып дәріптелуде. Келтірілген тұжырымға сай көлемі орасан зор үндіуропалықтар/үндірандықтар біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдықтың соңына таман кенеттен жоғалып кеткен немесе жер аударған, қалдықтары, салыстырмалы түрде саны аз, түркітілдес «келімсектермен» түгелдей ассимиляцияланған-мыс делініп, ал түркілердің қайдан келгені туралы нақты айтылмайды - кейбір зерттеушілер Оңтүстік Сібір немесе Алтай десе [1: 185-187], басым жағдайда нақты жауап жоқ, себебі, көптеген мәліметтер бойынша қазіргі түркі халықтары өз жерлерін ертеден мекен еткен – кем дегенде сол ерте темір дәуірінен [2]. Түркі елдеріне тиесілі жерлерді ерте тарихта жаппай үндіуропалық және үндірандық етіп көрсету қате екенін бірқатар ғалымдар бұрыннан айтып келуде, соңғы уақытта еуропалық мемлекеттердің және Ресейдің кейбір зерттеушілеріде аталған көлемді жер біркелкі этномәдени сипаттағы халықтың мекені болуы мүмкін емес деп, антропология және тілтану ғылымдарының негізінде үндіуропалықтардың арасында басқада

халықтар болғанын айтуда [3: 776-791]. Әлемдік тарихнамада азиялық ғұндардың тілі және мәдениетіне қатысты белгілі бір ауызбіршілік байқалады – ғалымдардың көбісі олар түркі сипаттағы халық деп тануда [4: 60-61] және бұл қазіргі таңда түркілердің арғы тегінің нақты аңғарылатын ізі десе болады. Бұл тұрғыда түркілердің ерте тарихына қатысты әр-түрлі жалған мәліметтердің көптеп таралуы, басым жағдайда шын тарих айтылмауы отарлаушылар саясатының салдары екенін айта кеткен жөн – жауланған жерлердің халықтарын өз тарихынан алшақтатып, олардың ата жерлерін отарлаушыларға этномәдени тараптан жақын аңыз халықтармен мекендету оларға отар жерлерге өз хұқықтарын «заңдастыру» үшін қажет болғаны анық.

Қазіргі кезде әлем отаршылдықты кері құбылыс ретінде әшкерлеп, дүние жүзілік саясат және мәдениетте түркі халықтарының беделі ұлғайған шақта көне түркілердің шынайы тарихын қалпына келтіріп, жалпыға ортақ мәдени мұрасына баға беретін күн туды. Түркі халықтарының тарихы тереңде жатқаны анық және тұрмысымен мәдениетіндегі ортақтастықтарға қарап ол тарихты жоқ дегенде ерте темір ғасырынан бастауға болады. Бұл тұрғыда отанымыздың беделді ғалымдарының қола дәуірінде өмір сүрген Заратуштра арийліктерінде түркілердің ата-бабаларын тануы орынды деп есептеуге болады [5].

Түркі ғаламының ерте темір дәуіріндегі бастауларын зерттеу алдында ғалымдар аталған кезеңнің халықтарын айқындауда қолданатын негізгі белгілерін айта кетсек - бұл бірінші кезекте шаруашылық, тұрмыс, мәдениет өмірінің көріністері болатын заттай олжалар. Осы аталғанның бәрі басым жағдайда археология ғылымының құзырында екені сөзсіз, ал қазіргі түркі халықтарының аумағындағы көп жылдық археологиялық зерттеулер скиф-сақ тайпаларының өмір салты түркілермен бірдей болғанын анық көрсетеді, мысалға, маусымдық көшпелі мал шаруашылығы, осыған бейімделген тұрмыс, наным сенімдер және тағысын тағы.

Бұл тұрғыда балқар ғалымы Мизиевтің зерттеулері өте құнды – өз еңбегінде археология, этнография, өнертану және басқада ғылым салалары мәліметтерінің негізінде сақ-скифтермен түркілердің заттай және рухани мәдениеттегі сабақтастығын айқын көрсетеді [6]. Осы аталғанға европоцентрист ғалымдардың зерттеулерінде аса бір назар аударылмайды, яғни, олардың «кешенді» зерттеулерінде қазіргі заман иран халықтарының этномәдени және өмір-тұрмыстық мұрагерлігі хақындағы этнографиялық ізденістер жоқтың қасы. «Ирантанушылар» өзі еңбектерінде лингвистикалық зерттеулерге ерекше көңіл бөледі – олардың сақ-скиф және сармат тектес тайпалары ирантілді болыпты-мыс дегендей тұжырымдары қазіргі таңда, өкінішке орай, ғылыми аксиомаға айналған [7; 8; 9]. Арине оған түркітанушы ғалымдардың қарсыласуы заңды. Олардың қарастырылудағы мәселе бойынша жарияланған сан алуан және көп жағдайда пәнаралық сипаттағы зерттеулері [2; 10; 11; 12; 13] жетерлікті, дегенмен аталған еңбектер еуропоцентрист ғалымдар тарапынан «байқалмайды». Салдарынан қазіргі таңда ғылымда сақ-скифтердің ирантілдестігін мойындау басым. Ол қағида өз негізін Ж. Дюмезиль және В.Абаев сынды ғалымдардың еңбектерінен алуда [7; 14]. Мысалға, Абаев скифтердің ирантілдес болғандығын қазірге дейін сақталған адам (басым жағдайда жерлеу-ғұрыптық орындардағы есімдер) және жер-су атауларына лингвистикалық сараптама жүргізу арқылы айтқан [15], бірақ сол есім-атаулар скифтердің үндіиран мәдениеттерімен тығыз байланыста болған аумақтардан алынғаны кең мәлімделмейді. Сонымен қатар, Абаев скифтердің тікелей ұрпағы осетиндер деп олардың қазіргі замандағы тілін негіз етіп көне скиф тілін қалпына келтіру бойынша зерттеулерін жүргізген [16]. Айта кететіні аталмыш осетиндер өздерін алан демейді және дегенде, өз этноатаулары «ирон», ал осы күнге дейін өзін «аланла» деп балқар халқы атайды және көне аландармен сабақтастығын тура айтады [17]. Сондай-ақ скифтекес көне халықтардың ирантілдестігі жөніндегі қағида қазіргі заман Хотан сақтарының және тохарлардың ирантілді болуына да сүйенеді [18]. Шағын осетин халқының және ирани ортада ассимиляцияға ұшыраған хотандықтармен тохарлардың осы таңдағы тілінің негізінде 2-2,5 мың жыл бұрынғы орасан зор аумақты иеленген скиф-сақ-сібір әлемін ирантілдес ету қаншалықты ғылыми екені түсінікті.

Ирантанушылардың ең әлсіз тұрғысы - жоғарыда аталып өткен, ерте темір дәуірінде Еуразияның көлемді аумағын мекен еткен «ирантілдес» сақ-скифтер кенеттен қайда жоғалып кеткені. Ал қайда деген сұраққа олардың жауабы күрделі емес – келімсек түркілерге сіңіп кетті немесе жер аударды-мыс, бірақ салыстырмалы түрде саны әлдеқайда аз түркілер қалайша көлемді ирантектестерді ассимиляциялады немесе ығыстыра алды? Тіпті өздері секілді жаугер көшпелілерді? Жақын тарих көрсеткендей, мысалға моңғол шапқыншылығын алатын болсақ, саны аздау жаулаушылар өмір-тұрмыс және мәдени-шаруашылық тұрғыдан жақын халықтарға ізсіз сіңіп кетеді. Бұл жағдайда ирантанушыларда жуырдағы тарихқа сілтеме жасайды – шағын уақытта осман түркілері Кіші Азияның қомақты аумағын өз тілі мен мәдениетіне қаратты деп түркі халықтарын ерекше бір ассимиляциялық дарынға ие етеді. Шындыққа келсе ат үстіндегі шапшаң османдықтар отырықшы Кіші Азия халықтарын түркілендіргені таңғалдырмайды, тандай қақтырып, жаға ұстататыны – түркілер саны көп «көшпелі ирандықтарды» сіңіріп, бір уыс отырықшы ирандықтарды, атап өтсе тәжіктерді, әлі күнге дейін түркі ете алмағандығы. Бір жерге байланған адамға өз саясатын жүргізудің жеңілдігін отарлаушылар бұрыннан түсінген – Ресей орыстандыру мақсатымен бодандықтағы көшпелі және жартылай көшпелі халықтарды отырықшылыққа өткізу саясатын жүргізгенін мысал етуге болады және сол саясаттың салдарын өз көзімізбен көре аламыз.

Енді теориялық ой тоқулардан нақты ғылымдардың мәліметтеріне бет бұрсақ – генетика саласындағы кейбір зерттеулердің нәтижелерімен танысайық. Генетик ғалымдардың халықаралық зерттеу тобы Ресейдің Ростов облысындағы скиф ескерткіштерінен алынған көне ДНҚ-ның 16 үлгісіне жүргізген зерттеулер аталған өңірдің скифтері алуан гентикалық түрлілікке ие болғанын көрсетіп [19: 59] алынған мәліметтерді Қазақстан аумағындағы дәл осындай ізденістермен [20] салыстыру сақтарда ұқсас геноқор болғанын айқындаған. Сондай-ақ қазіргі заман халықтарының ДНҚ-мен салыстыру сақтар мен скифтерге ең жақын келетіні Еуразияның орта тұсы - Оралдың және Батыс Сібірдің оңтүстігінің, Алтай мен Қазақстанның адамдары [19: 60] деген нәтижелі тұжырым сақ-скифтер жер аударды деген пікірдің түкке тұрмайтыны туралы айтады.

Жалпы, ерте темір дәуірінде осыншама көлемді аумақты этномәдениет жағынан біркелкі халықтар мекендеуі шындыққа жанаспайды, сақ-скиф жерлерінде аталған кезеңде прототүркі, палеоазиат, финно-угор, протославян, үнді-иран және т.б. халықтар өмір сүргені сөзсіз. Скиф-сақ әлемінің орталық және шығыс өңірлерінің басым бөлігін түркітектес тайпалар иеленіп, даусыз - уақыт өте жанындағы бірқатар өзге мәдениеттегі аз санды халықтарды өзіне сіңіріп, ерте ортағасырда түркі өркениетін шарықтатты десек қателеспейміз.

Бабалардың ұлылығы ұрпақтарының мұрасынан көрініс табады. Қазіргі таңда түркі халықтары Қиыр Солтүстіктен Кіші Азияға дейінгі жердің айтарлықтай аумағын алып жатыр. Олардың бәрін туыс тілден басқа сонау көне түркілердің рухани және заттай болмысынан бастау алатын мәдениеттеріндегі, әдет-ғұрыптарындағы, наным-сенімдеріндегі және көп жағдайда тұрмыс-шаруашылығындағы ортақтастықтар біріктіреді. Қазіргі таңдағы түркі елдерінің руханиатындағы көне түркі мәдениетінің іздері жайлы сөз алғанда ең бірінші кезекте Тәңірге табыну туралы айту керектігі хақ. Тәңір сөзі көптеген түркі халықтарының тілінде ұқсас дыбысталады – Таңыр, Теңгірі, Таңра, Тейірі, Таңры, Даңғыры, Даңғыр дейді түрік, өзбек, қырғыз, татар, башқұрт, алтай, якут бауырларымыз.

Бір Тәңірге сыйыну түркілердің ислам дінін қабылдауға көп септігін тигізді және қазіргі таңда түркітектес мұсылмандар арасында Тәңір Алланың бір есімі ретінде кең қолданыста. Осы күнге дейін сақталған көптеген көне түркі дәстүрлері тәңіршілдіктен бастау алады: отқа, ата-баба аруағына табынуға, дүниеге келу мен қазаға және т.б. байланысты әдет-ғұрыптар және наным-сенімдер.

Көне түріктер аластау және сақтау қасиеттеріне бөлеген [21: 95-96] отқа табыну ғұрпы осы заманның барлық дерлік түркі халықтарында сақталған десе болады. Аталғанға дәлелді алысқа

бармай-ақ қазақтардың «отпен аластау» және «отқа май тамызу» дәстүрлерінің әлі күнге дейін кең таралып баршаға мәлім екенінен-ақ таба аламыз. Отқа май тамызу сынды рәсім қырғыз халқында да бар, олар оны «отқо киргизуу» [22: 27] деп атап тура қазақтар сияқты жаңа түскен келіннің отау жаны отқа сый-сыйапатын білдіртуде және жарылқауын сұрауда қолданған.

Неке қидыру рәсiмiнде отты қолдану өзбек елiде сақтап қалған –жiгiт жарын алып кетуге келгенде арбасы үйдiң алдында жағылған кiшiгiрiм от арқылы өтуге мiндеттi болған және жас жұбайлар арбаға мiнгескеннен кейiн шырақ жағылып, ол үйге жеткенге дейiн сөнбеуi тиiс едi. Шырақ келiнмен бiрге баспанаға кiрiп, жастардың бөлмесiнде 2-3 күн жанып тұру керек едi [22: 21-22].

Қазақ дәстүрiнде малды аластау сынды көне рәсiм отқа табынудың бiр көрiнiсi болып келедi. Көктем келе қазақ ауылдарында жағылған оттың арасымен малды айдап өтiп жын-шайтаннан аластағаны белгiлi. Тура осындай дәстүр түркiмен халқында бар [23: 24]. Сонымен қатар түркiмендер «гара чаршенбе» деп аталатын оттан аттап секiру арқылы күнә-жамандықтан тазалану рәсiмiн кеңiнен қолданады [22: 25]

Көне түркi дәстүрлерiнiң көбiсi ата-баба аруқтарына табынумен тығыз байланысты және арғы текке тағзым күрделi жерлеу-аза тұту рәсiмдерiн өткiзу арқылы жүзеге асқан. Қазiргi заман түркi елдерiнiң жерлеу-аза тұту рәсiмдерiнде дәстүрлi және ислами әдет-ғұрыптар ықпалдаса араласқаны айқын көрiнедi және осыған байланысты наным-сенiмдердiң басым бөлiгiнiң негiзiнде ата-баба рухына сыйыну жатқанын аңғаруға болады. Түркiтекес халықтар ата-бабасының о дүниедегi өмiрiне сенiп, олар тiрiлердiң ғұмырына әсер ете алады деп бiлген. Мұның бiз қазақтың «өлi разы болмай, тiрi байымайды» деген мақалынан анық көре аламыз. Көне түркi дәстүрлi рәсiмдерiн зерттеушi В.Н. Басилов түркiмендердiң кiсi өлiмiне қатысты әдет-ғұрыптарын сипаттап қазақтың жоғарыда айтылған сөздерiне ұқсас мақалды келтiредi – «өлi тоймай, тiрi тоймайды» [24].

Түркiлер қайтқан жақындарын бiрiншi кезекте мол тағаммен разы қылуға талпынған және өлiлердi о дүниеге сапарында азықпен қаматамсыз ету сынды дәстүрдiң тамыры көне түркiлерге дейiнгi ғасырлар тереңдiгiнде жатыр. Ислам келе қабiрге адамның мәйтiмен бiрге ас қою дәстүрi тыйымдалғанмен, трансформацияланған күйде әлiде кең тараған және түркi халықтары үшiн тұрмыс-салтына сай бұл азық ет болуы мiндет едi. М. Бердыевтың пайымдауынша марқұмдарды еттi тағамдармен аза тұту дәстүрi түркi-моңғол көшпелi мәдениеттерiне тән келедi және түпнегiзi ирантекес халықтарға жат – олар басым жағдайда өсiмдiктiк азық даярлаған және аза тұтулардың саны аздау болған, сондай-ақ ирани халықтарда адам қайтыс болғаннан кейiн алғашқы үш күн бойы оның үйiнде тамақ iстеуге қатаң тыйым салынады [25: 31]. Ал түркiлер жерлеу және азаларын мал союдан бастап мал союмен аяқтайтыны баршаға мәлiм. Осыданда тарихи сабақтастық тұрғысында белгiлi бiр нәтижелер шығару қиын емес.

Көне түркiлер уақытты дүние кезек, ұрпақ-буындардың бiр-бiрiн алмастыру тiзбегi деп түсiнген. Әр адам осы қатарда өз орнын, шежiресiн бiлуге мiндеттi болған. Көне түркiлерде шежiресiн бiлу тектiлiктiң нышаны едi. Жалпы көне түркiлер бұл дүниеге кездейсоқ келмегенiне нық сенген және өзiн ата-бабасының жалғасы санап, өзiнiң жалғасын ұрпақтарында көрген [26: 22]. Бұл қазiргi түркi халықтарында жақсы сақталған – қазақтардың «жетi атасын бiлмеген жетесiз» деген мақалы дәлел бола алады.

Көне түркi наным-сенiмдерi арасында ең жақсы сақталғандардың санына бөриге тағзым етудi жатқызуға болады. Көптеген қазiргi түркi халықтары көне түркiлер сияқты өз түп-тегiн бөриден бастайды. Қазан татарларының аңызында ақ бөри адасқан елге жол сiлтеп аман алып қалып, пiрiне айналады, дәл осындай аңыз башқұрттарда да бар [27: 264]. Сонымен қатар башқұрттардың бiрқатар аңыздарында олардың халқын оңтүстiктен бөри алып келген [28: 103-104, 106]. Башқұрт этнонимiнiң өзi бөриге табыну ғұрпына сiлтейдi – баш құрт-бас бөри. Бөриге тағзым көрiнiстерi қазақтардың дәстүрлi мәдениетiнде айқын көрiнедi – бақсылар ем-жораларын атқару кезiнде бөри ана және бөри атаны көмекке шақырады. Қазақтарда және басқада

түркі халықтарында бөрінің басы, терісі, тістері және т.б. тұмар ретінде пайдаланылған. Қырғыздың саяқ тайпасы өз тегін Қабе атты жалды бөріден бастайды [27: 265].

Жалпы қазіргі заман түркі халықтарына көне түркілерден қалған мәдени мұра халық ауыз әдебиетінде жақсы көрініс табады. Исламды және басқада әлемдік діндерді қабылдаған Еуразия түркі халықтарының фольклорына мұсылмандық үлкен әсері еткені анық. Қорқыт баба, Шопан ата, Зеңгі баба және т.б. сынды көне түркі пантеонының өкілдері уақыт өте ислам әулиелері санатына қосылған. Көне түркілердің мифологиялық жүйелерінің қалдықтарын біз бірқатар түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың Жер-Суға, Ұмай анаға, Құтқа, Жады тасына тағзым етуінен аңғара аламыз. Саян-Алтай түркілерінің ауыз әдебиетіндегі бірқатар аңыздар көне түркі мифологиясынан тікелей бастама алады, мысалға, алтайлықтардың бір эпосында бөрі баланы тәрбиелеп батыр болдырады [29: 536-541].

Қарастырылған салт-дәстүр, жосын-жоралғы, әдет-ғұрыптар - ата-баба рухына, Көк Тәңірге, отқа, бөріге табыну және тағысын тағы көне түркілердің қазіргі таңдағы түркі халықтарының мәдениетіндегі өшпес ізін көрсетеді.

Сонымен, жоғарыда аталғанның бәрін нәтижелеп бүгінгі барлық түркітөктес халықтарына ортақ мәдениет өз бастауын кем дегенде сонау сақ заманынан алады және дамуының негізі түркілердің қазіргі иеленудегі жерлерінің басым бөлігінде салынған деп айтуға хақымыз бар. Осы тұрғыда атақты ғалым Н.Я. Бичуриннің сөзінің жаны бар – «Бүкіл Орта Азия жерінде, Шығыс мұхиттан Каспи теңізіне дейінгі аумақта бұрыннан бері қазір мекен етудегі халықтар өмір сүрген, екі мың жыл бұрынғыдай дәл сол өмір-тұрмысы, кішігірім өзгерген дәл сол жері, шекаралары» [30: 12].

Әдебиеттер

1. Кляшторный С., Савинов Д. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2005
2. Лайпанов К., Мизиев И. О происхождении тюркских народов. Черкесск: ПАО «ПУЛ», 1993
3. Яблонский Л. Археолого-антропологическая гипотеза к проблеме формирования культур сакского типа // Центральная Азия: Источники. История. Культура. Москва: 2005. С. 776-791
4. Гумилев Л. История народа хунну. Москва: Институт ДИ-ДИК, 1998.
5. Шалекенов-Баласагуни У. Цивилизация ариев Центральной Азии. Тараз: ТарГПИ, 2012
6. Мизиев И.М. История Рядом. Нальчик: «Эльбрус», 1990
7. Абаев В. Скифо-сарматские наречия. Основы иранского языкознания. Т.1. Москва: 1979
8. Витчак К. Скифский язык: Опыт описания. Вопросы языкознания. № 5. Москва: 1992. С. 50-59
9. Петров В. Скифи. Мова і етнос. Київ: 1968
10. Закиев М. Происхождение тюрков и татар. Москва: Издательство «Инсан», 2002
11. Гасанов З. Царские скифы. Нью-Йорк: LibertyPublishing, 2002
12. Durmuş İ. Skitler (Sakalar). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993
13. Аманжолов А. Руноподобная надпись из сакского захоронения близ Алма-Аты. Вестник АН КазССР, N 12 (320). Алма-Ата: 1971. С. 64-66
14. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. Москва: Наука, 1988
15. Абаев В. Скифо-европейские изоглоссы. Москва: Наука, 1965
16. Абаев В. Осетинский язык и фольклор. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949

17. Байрамкулов А. К истории аланской ономастики и топонимики. Черкесск: Карачаево-Черкес. респ. кн. изд-во, 1995.
 18. Герценберг Л. Хотаносакский язык. Москва: Наука, 1965
 19. Балановский О.П., Батиева Е.Ф., Der Sarkisyan С., Запорожченко В.В., Соопер А., Балановская Е.В., Наак W. Анализ древней ДНК из скифских могильников Нижнего Подонья в контексте современного и древнего населения Евразии // Население Юга России с древнейших времен до наших дней: Международная научная конференция: Донские антропологические чтения-2013, 26-30 августа
 20. Lalueza-Fox С, Sampietro M.L., Gilbert M.T.P., Castri L, Facchini F, et al. Unravelling migrations in the steppe: mitochondrial DNA sequences from ancient Central Asians. *Proceedings: Biological Sciences* 271 (1542): 941–947. London, 2004
 21. Гумилев Л. Древние тюрки. Санкт-Петербург: СЗКЭО: Кристал, 2002.
 22. Лобачева Н. Из истории верований и обрядов. Огонь в свадебном комплексе хорезмийских узбеков (по материалам середины XX века). Этнографическое обозрение. № 6. Москва: 2001. С. 21-32
 23. Оразаев А. (отв. ред.). Материалы по исторической этнографии туркмен. Сборник статей. Ашхабад: Ылым, 1987
 24. Басилов В. Народная культура в исламе и задачи её исследования. Ислам и народная культура. Москва: 1998
 25. Бердыев М. Очерки по исламской культуре Туркменистана. Центральная Азия. № 12. Ашхабад: 1997. С. 30-40
 26. Иткулова Л. Нравственный выбор в башкирской сказке (философско-мировоззренческий анализ). Уфа: РИО БашГУ, 2002
 27. Самашев З. Көне түркі графикасы. Астана: ProsperPrint, 2013
 28. Надршина Ф. (сост.). Башкирское народное творчество, Т.II. Предания и легенды. Уфа: 1987
 29. Басилов В. Тюркоязычных народов мифология. Мифы народов мира, т.2. Москва: 1991
 30. Бичурин Н. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950
- References
1. Kljashtornyj, S, Savinov, D. Stepnye imperii drevney Evrazii. Sankt Peterburg: Filologicheskij fakul'tet SPbGU, 2005. [In Rus]
 2. Laypanov, K., Miziev, I. O proishozhdenii tjurkskih narodov. Cherkessk: PAO "PUL", 1993. [In Rus]
 3. Jablonskii, L. Arheologo-antropologicheskaya gipoteza k probleme formirovaniya kul'tur saksogo tipa. Central'naja Aziya: Istochniki. Istorija. Kul'tura. Moskva: 2005. S. 776-791. [In Rus]
 4. Gumilev, L. Istorija naroda hunnu. Moskva: Institut DI-DIK, 1998. [In Rus]
 5. Shalekenov-Balasaguni, U. Civilizaciya ariev Central'noy Azii. Taraz: TarGPI, 2012. [In Rus]
 6. Miziev, I. Istorija ryadom. Nalchik: "Elbrus", 1990. [In Rus]
 7. Abayev, V. Skifo-sarmatskie narechiya. Osnovy iranskogo jazykoznaniya. T.1. Moskva: 1979. [In Rus]
 8. Vitshak, K. Skifskii jazyk: Opyt opisanija. Voprosy jazykoznaniya. № 5. Moskva a, 1992. S. 50-59. [In Rus]
 9. Petrov, V. Skifi. Mova i etnos. Kiiv: 1968. [In Ukr]
 10. Zakiev, Mirfatyh. Proishozhdenie turkov i tatar. Moskva: Izdatel'stvo «Insan», 2002. [In Rus]
 11. Gasanov, Z. Zarskie skify. New York: Liberty Publishing, 2002. [In Rus]

12. Durmuş, İ. Skitler [Sakalar]. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993. [In Turk]
13. Amanzholov, A. Runopodobnaya nadpis' iz saksogo zahoroneniya bliz Alma-Aty. Vestnik AN KazSSR, N 12 [320]. Alma-Ata: 1971. S. 64-66. [In Rus]
14. Djumezil', Zh. Skify i narty. Moskva: Nauka, 1988. [In Rus]
15. Abayev, V. Skifo-evropeyskie izoglossy. Moskva: Nauka, 1965. [In Rus]
16. Abayev, V. Osetinskii jazyk i fol'klor. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1949. (In Rus)
17. Bairamkulov, A. K istorii alanskoy onomastiki i toponimiki. Cherkessk: Karachaevo-cherkeskiy respublikanskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1995. [In Rus]
18. Gerzenberg, L. Hotanosakskii jazyk. Moskva: Nauka, 1965. [In Rus]
19. Balanovskij O.P., Batieva E.F., Der Sarkisyan c., Zaporozhchenko V.V., Cooper A., Balanovskaya E.V., Haak W. Analiz drevnej DNK iz skifskix mogilnikov Nizhnego Podonya v kontekste sovremennogo i drevnego naseleniya Evrazii // Naselenie yuga Rossii s drevnejshix vremen do nashix dnei: Mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya donskie antropologicheskie chteniya 2013 26-30 avgusta. [In Rus]
20. Lalueza-Fox C., Sampietro M.L, Gilbert M.T., Castri L, Facchini F., Pettener D., Bertranpetit J. Unravelling migrations in the steppe: mitochondrial DNA sequences from ancient central Asians // Proc Biol Sci. 2004, May 7;271[1542]:941-7. [In Eng]
21. Gumilev, L. Drevnie tjurki. Sankt-Piterburg: Kristal, 2002. [In Rus]
22. Lobacheva, N. Iz istorii verovaniy i obryadov. Ogon' v svadebnom komplekse horezmiyskih uzbekov [po materialam serediny XX veka]. Jetnograficheskoe obozrenie. № 6. Moskva: 2001. S. 21-32. [In Rus]
23. Orazayev, A. Materialy po istoricheskoy jetnografii turkmen. Ashhabad: Ylym, 1987. [In Rus]
24. Basilov, V. Narodnaya kul'tura v islame i zadachi ego issledovaniya. Islam i narodnaya kul'tura. Moskva: 1998. [In Rus]
25. Berdyev, M. Ocherki po islamskoy kul'ture Turkmenistana. Central'naya Aziya. № 12. Ashhabad: 1997. S. 30-40. [In Rus]
26. Itkulova, L. Nravstvennyy vybor v bashkirskoy skazke [filosofsko-mirovozzrencheskij analiz]. Ufa: RIO BashGU, 2002. [In Rus]
27. Samashev, Z. Kone turki grafikasy. Astana: ProsperPrint, 2013. [In Kaz]
28. Nadrshina, F. Bashkirskoe narodnoe tvorchestvo, T.II. Predaniya i legendy. Ufa:1987. [In Rus]
29. Basilov, V. Tjurkoyazychnyh narodov mifologiya. Mify narodov mira. T.2. Moskva: 1991. [In Rus]
30. Bichurin, N. Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena. T. 1-3. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950-1953. [In Rus]

УДК 323.1:94(476)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БЕЛОРУС ЭТНОСЫНЫҢ ӨКІЛДЕРІ: ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН БҮГІНІ

Каринбаев Ж.Ә.

Варшава университетінің докторанты, халықаралық қатынастар маманы, тарихшы.

Аңдатпа. Мақала қазақстандағы белорус этностық тобының қалыптасу тарихына арналып, белорус ұлтының этногенезі мен мемлекеттігінің негізделуіне назар аударылған. Қазақстандағы белорус этносы өкілдерінің қалыптасу барысы тарихи, саяси, әлеуметтік және экономикалық аспектілерден талданады.

Сонымен қатар, Қазақстандағы этносаралық саясатқа мән беріліп, қазақстандық белорустардың этно-мәдени ұйымдарының жұмысы, ана тілі мен дәстүрлерін жаңғырту қадамдары сөз болады.

Мақала «Қазақстан Республикасындағы этносаралық, конфессияаралық қатынастар тарихы, оның ішінде ірі этникалық топтардың тарихы» тақырыбындағы ғылыми бағдарлама шеңберінде дайындалған.

Түйін сөздер: белорустар, Речпосполита, Беларусь, ұлт – азаттық қозғалыстар, жер аудару, ұлт, ассимиляция, Қазақстан, Сібір, Орталық Азия, тың және тыңайған жерлер, депортация, эвакуация.

ПРЕДСТАВИТЕЛИ БЕЛОРУССКОГО ЭТНОСА В КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И НАСТОЯЩЕЕ

Каринбаев Ж.Ә.

Докторант Варшава ского университета, специалист по международным отношениям, историк

Аннотация. Статья посвящена истории формирования белорусской этнической группы Казахстана. Данный вопрос рассматривается с точки зрения этногенеза белорусского народа и истории белорусской государственности. Рассматриваются исторические, политические, социальные и экономические аспекты процесса формирования белорусской этнической группы Казахстана.

Также, в статье прослеживается политика Казахстана в межэтнической сфере, работа этно-культурных центров представителей белорусского этноса и их работа по возрождению языка и традиций.

Статья подготовлена в рамках научного проекта «История межэтнических и межконфессиональных отношений в Республике Казахстан, включая историю наиболее крупных этносов»

Ключевые слова: белорусы, Речь Посполитая, Беларусь, национально – освободительные движения, ссылка, нация, ассимиляция, Казахстан, Сибирь, Центральная Азия, целинные и залежные земли, депортация, эвакуация.

REPRESENTATIVES OF THE BELORUSSIAN ETHNOS IN KAZAKHSTAN: HISTORY OF FORMATION AND CURRENT STATUS

Karinbayev Zh.A.

Doctoral student of Warsaw University Majoring in International Relations, historian

Abstract. The article is devoted to the history of formation of the Belarusian ethnic group in Kazakhstan. The issues is being considered in the context of the Belarusian people ethnogenesis and the history of the Belarusian nationhood.

The historical, political, social and economic aspects of the formation of the Belarusian ethnic group in Kazakhstan are being examined.

Furthermore, the article expresses the policy of Kazakhstan in the sphere of inter-ethnic relations, activity of ethno-cultural centers of the Belarusian nation representatives and their work on the revival of the language and traditions.

The article is prepared in the framework of the scientific project on «History of inter-ethnic, inter-religious relations in the Republic of Kazakhstan, including the history of the largest ethnic groups».

Keywords: Belarusians, Polish-Lithuanian Commonwealth, Belarus, national liberation movement, exile, nation, assimilation, Kazakhstan, Siberia, Central Asia, virgin and fallow lands, deportation, evacuation.

Қазақстан – жүз жиырмадан астам ұлт пен ұлыс өкілдері береке мен бірлікте өмір сүріп жатқан жас мемлекет. Еліміздің көпэтносты бейнесінің қалыптасуына үлесін қосушы әрбір ұлт пен ұлыстың қазақ жеріне түрлі жағдайда, тағдырдың тәлкегімен қадам басқандығы бүгінде баршаға белгілі.

Қазақстанның көпэтносты, көп конфессиялы қоғамында өмір сүріп жатқан түрлі халық өкілдері арасында белорус этнос өкілдерінің де өзіндік орны бар.

Қысқаша ақпарат беретін болсақ, белорустар – шығыс славян тегіндегі, басым көпшілігі христиан дінінің православ тармағын ұстанатын халық. Беларусь Республикасының негізгі және мемлекет түзуші халқы. Жалпы саны – 10 млн. шамасында. Беларусьтің өзінен тыс көпшілік бөлігі мемлекетке іргелес орналасқан Ресейдің, Украинаның, Польша мен Литваның, Латвияның аумақтарын мекендейді. Славян тілдерінің шығыс тармағына жатқызылатын белорус тілінде сөйлейді.

Белорустардың этногенезі басым түрде қазіргі Беларусь Республикасының аумағында өтті деуге толық негіз бар. Себебі, географиялық тұрғыда белорус халқының қалыптасуы жоғарғы Днепр, Припять, Батыс Двина, Неман, Батыс Буг өзендерінің алабтарында жүрген.

Белорус ұлтының этногенезінде негізгі рөлді кривич, дрегович және радимич тайпалары ойнады. Бірақ, ішінара волыняндар мен древляндардың да ықпалын жоққа шығаруға болмайды.

Аталған славян тектес тайпалар жергілікті балт этникалық топтарымен араласып, нәтижесінде, олардың бір бөлігі славянданып, ассимиляцияланған. Сондықтан, белорус халқының этногенезіне балт тайпаларының да қатысым алғандығы күмән тудырмайды [1].

Белорустардың жеке ұлт ретінде қалыптасу уақытына қатысты тарихшылар арасында нақты орныққан, ортақ пікір жоқ. Бірақ, белорустардың этногенезін зерттеумен айналысатын ғалымдардың көпшілігі ұлтты қалыптасу үдерісі моңғол шапқыншылығынан кейін жүзеге асқандығымен келіседі. Ғылыми айналымда бар ақпарат көздеріне талдау жасау арқылы белорустардың жеке ұлт ретінде қалыптасуы XIII – XVI ғасырлар аралығында жүрді деуге негіз бар.

Белорус атауының шығуына қатысты пікірлер де саналуан болып келеді. Ресей империясының тұсында, 1878 жылы Санкт Петербургтегі «Общественная польза» баспасынан жарық көрген «Белорусы и поляки» атты еңбекте белорус ұлтының тарихына, тұрмысы мен әдет – ғұрыптарына қатысты едәуір толымды мәліметтер келтірілген. Аталған еңбекте «Белорус» атауының шығуын жергілікті халықтың басым түрде ақ (мүмкін боз) түсті киім кигендігімен түсіндіреді [2,1 б.].

Белорус атауының орнығуына қатысты тарихи деректерден де бірқатар мағлұматтар алуға болады. Мысалы, XVI ғасырда Польшаның тақ канцлеры Я. Чернковский Полоцкті «Бело Русьтегі қамал» деп атаған. Ал XVIII ғасырда герман императорының елшісі Меерберг «Московияға саяхат» атты еңбегінде Белая Русь атауы «Припять, Днепр мен Двина аралығындағы...сонымен қатар, Новгород, Минск, Мстислав, Смоленск, Витебск пен Полоцк және олардың оқуғтерімен» алғандағы облыстарға қатысты екендігін жазып қалдырған [3, 17 б.].

Белорусияның IX – XIII ғасырдың басындағы тарихы Киев Русімен тікелей байланысты. Себебі, оның аумағы басым түрде аталған мемлекеттің құрамында еді. Православ діні Киев Русінде 988 жылы ресми дін ретінде қабылдағаннан кейін қазіргі Беларус аумағына тарай бастады [3, 40 б.]. IX ғасырда Беларус аумағында Полоцк және Туров княздықтары болды. XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығына дейін аталмыш княздықтар даму мен құлдырау кезеңдерін бастан өткерді.

XIII ғасырдың ортасында Полоцк және Туров жерлерінде отызға тарта бытыраңқы, әлсіз княздықтар өмір сүрді. Бірақ, аталған шағын княздықтардың жеке дара өмір сүруі қиын болғандықтан олар «дінсіз», қуатты Литов княздығымен саяси тұрғыда жақындаса бастады. Осылайша ғасырдың ортасында қазіргі Беларусь аумағы Ұлы Литов княздығының қарамағына енді.

1386 жылдан көршілес Польшада Ягелло әулетінің билігі орнығады [4, 516 б.]. Ал Алтын Орда мемлекеті Тоқтамыс ханның тұсындағы уақытша күшеюінен кейін ішкі себептермен күрт әлсірей бастады. Бұрнағы уақытта Ордаға тиесілі болған аумақтарда ендігі кезекте қазіргі Литва аумағынан Қара Теңізге дейін жерлерді өз иелігіне қосқан, басшылығында Ягелло әулеті Ұлы Литов княздігі орныға бастайды. Аталған аумақтар тек соғыстар арқылы ғана емес, сонымен қатар, династиялық некелер, келіссөздер және т.б. амалдар арқылы Ұлы Литов княздігінің қарамағына енді.

1569 жылы Люблин қаласында бекітілген уния негізінде қос мемлекет Польша мен Литва бірігіп, саяси сахнада жаңа субъект – Речпосполита мемлекеті негізделді [5, 95 б.]. Елдердің бірігуі барысында этникалық құрамы бойынша көпұлтты, әскери – саяси тұрғыда қуатты мемлекет қалыптасты.

Тиісінше, Ұлы Литов княздығының аумағында болып келген белорус жерлері бірлескен Речпосполита мемлекетінің қарамағына енгенді.

Ұлттық құрамы бойынша Речпосполита көпұлтты болатын. Поляктар ең үлкен этникалық топ болғанымен, мемлекет халқының 40 % құраса, 20% шығыс славян тілдер тобында сөйлейтін халықтар (украиндар, белорустар мен орыстар), 15% литовтықтар, 10% астамын немістер, 5 % еврейлер құрады. Ал қалған бөлігін өзге этностар: латыштар, шотландықтар, татарлар және т.б. түзді.

Діни – наным сенімдері бойынша да Речпосполита көпконфессиялық ел болатын. Халықтың жартысынан астамын католиктер құрағанымен, православ, лютеран және иудаизм дінін ұстанушылардың да саны қомақты еді [5, 105 -106 бб.]. Мемлекеттің жүргізген саясаты барысында Речпосполитаның шығыс бөліктерінде (полякша, Кресы) поляктардың саны артып, поляктандыру саясаты да жүргізілді.

XVI – XVIII ғғ. аралығында Еуропа құрлығының Орталық және Шығыс аймағында, қала берді құрлықтың тұтас саяси өмірінде Польша мен Литваның бірлескен Речпосполита

мемлекеті маңызды рөлге ие болғанды. Бірақ, XVIII ғасырдың екінші жартысынан қуатты мемлекеттің әлсіреуі басталып, көршілес орналасқан Австрия, Пруссия және Ресей сынды алпауыт бәсекелес мемлекеттер оның аумағына көз аларта бастады.

Бірлескен поляк – литов Речпосполита мемлекетін 1772, 1793 және 1795 жылдардағы бөліске салу барысында қазіргі Беларусь аумақтары Ресей империясының қоластына көшті.

Империя қоластына көшкен белорус жерлері бейресми түрде Солтүстік – Батыс өлке деп атала бастады. Витеб және Могилев губерниялары Белорус генерал – губернаторлығын құрады. Осылайша Белорус атауы орныға бастады [2, 177 б.].

Бірақ, басталған Наполеон жорықтары белорус жерлерінде орныға бастаған Ресей империясының билігін уақытша тоқтатты.

1812 жылы Ресейге қарсы соғысты бастаған Наполеон Речпосполитаның бұрынғы барлық аумақтарын қайтаруға уәде еткеннен кейін поляктанған жергілікті шляхта (ақсүйектер тобы) ресей тарапының қорғаныс жұмыстарын қызу қолдай қоймады. Өз кезегінде Беларусь аумағында Речпосполита кезеңінде қалыптасқан шляхтаның саны едәуір болатын.

Осы ретте жергілікті халықтың екінші бір бөлігінің Наполеон қолына қарсы күрескендігін де айтып өтуге тиіспіз. Наполеон әскерлеріне қарсы күрес негізінен партизандық қозғалыс түрінде жүзеге асты.

Дей тұрғанмен, Наполеон жорығы жеңіліске ұшырып, белорус жерлерінде Ресей империясының билігі қайта орнағандығы тарихтан белгілі.

Наполеонды қолдаған поляк, сонымен қатар, белорус ұлтының өкілдері де империяның ішкі аумақтарына, негізінен, Батыс Сібірге жер аударылды. Бірақ, ол кезеңдегі құжаттарда әскери тұтқындар негізінен француз, поляк және литов ұлтының өкілдері ретінде рәсімделгендіктен (тегі белорус бола тұра едәуір бөлігі өздерін поляк ұлтымен сәйкестендірген) белорустарды нақты анықтау қиынға соғады.

Соңғы жылдары, белорустардың Қазақстанға іргелес Батыс Сібір, тіпті, Шығыс Сібір аумақтарына XVII ғасырдан қоныстана бастағандығын дәлелдей түсетін ғылыми мақалалар жарық көруде. Мұндай мәлідемелер жүйелі зерттеу мен байыпты талдауды қажетсінеді. Белорус ұлты өкілдерінің қазақ жерлеріне қоныстана негізінен XIX ғасырдан жүзеге аса бастаған. Сонымен, аталған үдеріс қандай саяси алғышарттар жағдайында және қандай саяси ахуалда жүзеге асқан еді? Осы сауалға жауап іздеп көрелік.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Еуропаны шарлаған революциялық идеялардың, сонымен қатар, поляк және орыс саяси зиялы қауымының ықпалымен белорус жерлерінде де жастардың патша үкіметіне қарсы, жасырын ұйымдары негіздел бастады. Және ұйым өкілдері ұлттық құрамы бойынша түрлі этнос өкілдерінен құралғанды.

Ел аумағында бірнеше бөлімшелерге тармақтала жұмыс жасап, ерекше саяси белсенділігімен танылған: «Филоматтар» (грекшеден, білімге ұмтылушылармағынасында), «Прамяністыя», «Заряне», «Әскери достар» [2, 183 - 185 бб.] және т.б ұйымдар мен үйірмелерді атауға болады.

Аталған және сол бағыттағы өзге де ұйымдар петербургтік желтоқсаншылардың үлгісімен көтеріліс жасамақ болғанда олардың жұмысы әшкереленіп, мүшелері едәуір бөлігі Орал аймағына, Батыс Сібірге жер аударылды.

Осылайша бірте – бірте қазақ халқы мекендеген аумақтарға белорус ұлтының өкілдері қоныстана бастады.

1830 жылдың 29 қарашасында Варшавада Ресей империясының билігіне қарсы ұлт – азаттық көтеріліс басталады. Көтеріліс Польша тарихына «Қараша көтерілісі» атауымен енген.

Польша аумағынан басталған көтеріліс уақыт өте қазіргі Беларусь аумағына ойысады. Беларусь пен Литва аумағында Вилен орталық көтерілісші комитеті құрылып, жұмыс жасайды. Бірақ, 1831 жылдың мамыр айында Вилен және Минск губерниялары аумағындағы көтеріліс ошақтары орыс әскерлерінің күшімен жойылады. Сол жылдың тамыз айында Беларусьтің

тұтас аумағындағы және көршілес Польшадағы көтерілісшілер толықтай жеңіліс тауып, көтеріліс аяқталады [5, 178 – 180 бб.].

Көтеріліс аяқталысымен Вилен университеті жабылып, көтерілісті қолдаған белорус шляхтасы мен көтеріліске белсенді қатысқан қоғам белсенділері жазалана бастады. Шляхтаның бірқатар бөлігін мал – мүлкінен айырып, қосымша салықтар салса, қоғам белсенділері империяның ішкі аудандарына жер аударылды.

Белорустардың Батыс Сібір аумақтарына, Қазақстанның солтүстігі мен шығысына қоныстануының алғашқы лектерінің бірі Ресей империясындағы «Киселев реформасы» (Павел Киселевтың атымен) деп аталған науқанның тұсында жүзеге асты. Ресейдің Сібір жерлерін игеру саясатының аясында империяның еуропалық бөлігінен Батыс Сібір аумақтарына шамамен 1,5 млн. шаруалар қоныс аударды [6, 137 б.]. Әрине, қоныс аударушылардың негізін орыс шаруалары құрады. Бірақ, олардың арасынан аз да болса белорус ұлтының өкілдерін кездестіруге болатын.

Белорустардың Сібірге қоныс аударуы аймақта (сібір жерінде) кең таралған «самоходы» (өздері жүретін, қозғалатын мағынасында) атауымен де тығыз байланысты. Әдетте, бұл атаумен батыс губернияларынан шыққан қоныс аударушыларды, басым түрде қазіргі Беларусь аумағының тумаларын атаған [7, 68 б.]. Қоныс аударушылардың ұрпақтары бұл атаудың мағынасын Транссібір магистралына дейін арғы аталарының Сібірде «аяндай», өз мүліктерін арбаларда алып жүруімен түсіндіреді.

Белорус тілінде «самохаць» еркін, өз қалауымен дегенді білдіреді [8, 218 б.]. Осылайша «самоходтар» шаруалардың ең бір қозғалуға бейім тобы ретінде жақсы өмірге қол жеткізу үшін туған жерін тастай, шығыс бағытында мыңдаған шақырымдарды артта тастаған. Нәтижесінде, «өз еркімен келушілер» Сібір халқының санын молайтты, сонымен қатар, аз көлемде болса да қазақ жеріндегі белорустардың санын көбейте түсті.

XIX ғасырдың 60 жылдарының бас кезінде бұрнағы Речпосполита құрамында болған аумақтарда (Польша, Литва, Беларусь пен Батыс Украина) салыстырмалы түрдегі «жылымық» кезеңінен кейін тағы бір көтерілістің алғышарттары пісіп жетілді. 1863 жылдың 22 қаңтарында Уақытша ұлттық үкімет жарияланып, кезекті көтеріліс басталып кетті [9, 55 – 56 бб.].

Беларусь аумағындағы көтерілісшілердің негізгі басшыларының бірі Викентий Константин Калиновский болды. Шляхта тегінен шыққан Калиновский 1861 жылы Санкт Петербург университетінің заң факультетін тәмамдап, отанына, Беларуське оралады. Орыс және поляк зиялы қауымының саяси ұстанымдарының ықпалымен Калиновский қоғамдық мәселені күшпен шешу жолының жақтаушысына айналады [2, 191 -192 бб.].

Көтеріліс барысында ондаған мың адамның өмірі қиылып, мыңдағаны империяның шалғай аумақтарына, басым түрде Сібірге күштеп жер аударылды. Жер аударылғандар аз мөлшерде болса да қазақ халқы мекендеген Астрахань, Орынбор губерниялары мен Батыс Сібір аумақтарына, Алтайға, кейінірек Сыр бойы мен Жетісуға да жіберілді [9, 55 б.].

Жер аударылған көтерілісшілердің ішінде белорус ұлтының өкілдері поляктарға қарағанда әлдеқайда аз еді. Сондықтан, қазіргі Қазақстан аумағындағы халықтың құрамына ешбір өзгеріс алып келе қойған жоқ.

Белорустардың туған жерін тастап, шығысқа (Батыс және Шығыс Сібір аумақтарына) қоныстануы Ресей билігінің басыбайлылықты жоюының барысында жүзеге асты.

1857 – 1859 жж. Ресей империясында ішінара жүргізілген халық санағы бойынша мемлекетті 62,5 млн. халық мекен етсе, соның 23,1 млн. басыбайлы шаруалар болатын.

1861 жылы 19 ақпанда (3 наурызда) Александр II жалпы саны 17 заңнамалық актілерден тұратын Басыбайлық құқықты жою туралы манифест пен Басыбайлылықтан шығарылған шаруалар туралы ережеге қол қойды.

Империяның бұл қадамын біріншіден, шаруалардың өте күрделі әлеуметтік жағдайымен,

наразылықтың өсе түсіп, соңы мемлекеттің экономикасы мен шаруашылығына үлкен нұқсан келтіретін көтерілістерді болдырмауға күш салуымен түсіндіруге болады. Екіншіден, империяның Орта Шығыста британ әскерлерінің пайда болуына байланысты шұғыл түрде Орталық Азияны алып, аймақты игеру жоспарымен байланыстарға дұрыс.

Патша үкіметінің Қырым соғысында (1854-1856 жж.) өзінен қуаттырақ қарсыластарынан жеңіліс табуы Ресейдің белсенді сыртқы саясатын біршама тежеді. Бірақ, мемлекет ішіндегі нарықтық қатынастар жыл өткен сайын күшейе түскендіктен, қосымша, мемлекеттің өнеркәсібі мен саудасына жаңа нарықтар қажеттігі де туындады [10, 368 б.]. Сонымен қатар, Британ империясының Оңтүстік Азия мен Орта Шығыстағы белсенді әрекеттері патша үкіметінің Орталық Азия аймағын игеруін күнтәртібіне өткір қойды.

Осылайша XIX ғасырдың 50-60 жылдарында Ресейдің Орталық Азияны басып алудағы қимылдары күрт күшейді. Отарлау екі тәсілмен жүргізілді. Біріншіден, оңтүстік аймақтарға көптеген әскери, әскери –барлау және жазалау экспедицияларының жіберілсе, екіншіден, стратегиялық қолайлы орындарға бекініс шептерін салу жүзеге асырылды. Орталық Азияға жол ашатындықтан, аймақты басып алуға дайындық жұмыстары Орынбор және Сібір шептері арқылы да қызу жүргізілді. Сібір шебінен бастап, Ақтау (1835 ж.), Ұлытау (1835 ж.), Қапал (1846 ж.), Сергиополь (Аягөз, 1831 ж.) және өзге де Ресейлік бекініс пунктері салынды [10, 370 б.]

Аталған кезеңде Қазақстанның оңтүстік аймақтары негізінен қоқан хандығының қоластында болғандықтан, Ресейдің аймаққа ішкерілей енуі орыс – қоқан соғысына ұласты. Қос тарап та басқыншылар болғандықтан, жергілікті қазақ халқына қатысты қатаң саясат ұстанды.

Ресей империясының әскери қуаты, заман талабына сай қару – жарағының болуы бұл қарсыластықты ұзаққа создырмады. 1860 жылдың 26 тамызында Токмақ, 4 қыркүйегінде Пішпек (Бішкек), 1864 жылдың 4 маусымында Мерке бекінісі, 6 маусымда Әулиеата (Тараз), 12 маусымда Түркістан, 21 қыркүйекте Шымкент алынды [10, 371 -379 б.]. Араға едәуір уақыт сала 1865 жылдың 17 маусымында тіке шабуыл барысында Ташкенттің алынуымен Қазақстанның оңтүстік аймағы толықтай патша үкіметінің қарамағына енгізілді.

1865 жылдан құрылған Түркістан облысы алғашқыда Орынбор генерал – губернаторлығына бағынысты болды. Ал 1867 жылдан бастап құрамына орталығы – Ташкент болған Сырдария облысы мен орталығы – Верный (Алматы) болған Жетісу облыстары енген дербес Түркістан генерал - губернаторлығы құрылды.

Империяның құрамына жаңадан енгізілген аумақтарда патша үкіметінің саясатын жүзеге асыруды қолдайтын, көмек көрсететін адамдар тобы қажет болғандықтан Ресей мемлекетінің еуропалық бөлігінен жаңадан қосылған аумақтарға халықты көшіру саясаты жергілікті жерлерде қызу қолдауға ие болды. Осылайша жаңадан қосылған аумақтарға, атап айтқанда Қазақстанның оңтүстік аймағына орыс және украин шаруаларымен қатар бірен –саран болса да белорус ұлтының өкілдері де көшіп келе бастады.

Жоғарыда айтылғандай, көп жағдайда көшіп келушілер арасынан этникалық белорустарды анықтау оңай болмайтын. Себебі, православ дініндегі, шығыс славяндары белорустар көбінде орыстар ретінде де жазылып кеткен. Тіркеушілер негізінен бұл мәселенің байыбына да бармаған.

Белорус ұлтының империяның батыс бөлігін мекендейтін едәуір бір бөлігі католик дінін ұстанғандықтан түрлі дерек көздері арқылы олардың жекелеген жағдайларда поляктар немесе литовтықтар атауымен де жазылып келгендігіне көз жеткіземіз.

Дей тұрғанмен, Орал және Сібір аймағына, уақыт өте Орталық Азия мен Солтүстік Кавказға қоныс аударған этникалық белорустарды орыс, украин немесе поляк сынды туыстас халық өкілдерінен қалай ажыратуға болатын еді? Осы сауалды тарқатып көрелік.

XX ғасырдың 30 жж. дейін шаруалардың басым бөлігі хат танымағандығы шындық. Тиісінше, олардың арасында өз ортасына тән терминдердің кеңінен қолданылғандығы мәлім.

Бірақ, біз келтіретін атаулар этнографиялық зерттеулер барысында жинақталғандықтан оларды ғылыми мақсатта қолдануға болады деген сенімдемін. Ендеше, империяның шалғай аумақтарында белорус жерінің тумаларын, этникалық белорустарды өзге славяндық массадан қалай ажыратты?

XIX ғасырдың екінші жартысында, XX ғасырдың басында империяның азиялық бөлігінің тұрғындары арасында этникалық белорустарға қатысты «булбаштар» (белорусша бульба – картоп), «лапотондар» немесе «лапотниктер» (шаруалар арасында кеңтаралған, тоқылған лапти аяқ киімінің атауына байланысты), «посельщиктер», «посельга», «самоходтар» атаулары қолданылған.

Сонымен қатар, олардың туған өлкесіне байланысты минщина (минскіліктер), витебтіктер, гомелдіктер, моголевтіктер және т.б атаулар қолданыста болған [6, 138 б.].

XIX ғасырдың 80 -90 жж. тегі белорус шаруалардың Сібірге, Алтай өңіріне кезекті үлкен көші жүзеге асты.

Тұтас алғанда, революцияға дейінгі белорус ұлты өкілдерінің Қазақстан аумағындағы саны, жыныстық құрамы туралы алғашқы толымды әрі кешенді ақпаратты тұтас Ресей империясының аумағында 1897 жылы жүргізілген бірінші халық санағы мәліметтерінен ала аламыз.

Халық санағына сәйкес, сол кезеңдегі Орта Азияны (қазір Орталық Азия) небәрі 829 белорус ұлтының өкілдері мекендеген. Жыныстық тұрғыдан олардың 534 ер және 295 әйел азаматтар болған. Мәліметтерді сараптау арқылы өзін белорус ретінде көрсеткен халықтың жыныстық тұрғыда басым түрде ерлерден құралғандығына көз жеткіземіз.

Санақ бойынша белорустарға тілдік және мәдени тұрғыдан жақын орыстар мен украиндердің аймақтағы саны тиісінше 587 992 (орыстар) және 101 641 (украиндер) адамды құраған [11].

Белорус ұлты өкілдерінің Орталық Азия сынды ұлан – ғайыр аймақта аз санды болуы (санақ бойынша небәрі 829 адам), сонымен қатар, жапсарлас өмір сүріп жатқан 690 мыңдық шығыс славян компоненті, қосымша жыныстық диспропорция жағдайында халықтың тілдік, мәдени тұрғыдан орыс халқы тарапынан жоғарғы деңгейде ассимиляциялануы заңдылық еді.

Белорустардың санын әкімшілік – аумақтық бөлініс негізінде қарастыра болсақ. Аталмыш халық санағы бойынша Орталық Азия аймағындағы белорустардың ең үлкен бөлігі – 246 адам сол кездегі Ақмола облысының аумағын мекендеген [12, 19 б.]. Закаспий облысын (қазіргі Түркіменстан мен Маңғыстау облысының, ішінара Өзбекстан аумағы) – 180, Семей облысын (Семипалат облысы) – 114 [11], Сырдария облысын – 81 [13, 179 б.], Оралоблысын - 57 [14, 3 б.], Жетісу облысын – 15 [15, 52 б.] белорус мекендесе, Торғай облысында небәрі - 2 [16, 9.] белорус ұлтының өкілдері өмір сүрген.

Ал қазақи қауым жекелеген өңірлерінде басым болып табылатын Астрахань губерниясында – 774, Орынбор губерниясында – 2247, Тобыл губерниясында - 4396, Том губерниясында – 4586, жалпы Сібір аймағында (Орал тауынан Тынық мұхитына дейінгі аумақ) – 12 346 белорустар мекен еткен [11]. Егер, халық санағының ана тілі бойынша жүргізілгендігін ескерсек, белорустардың саны жоғарыда ресми мәліметтегіден әлдеқайда көп болуы мүмкін.

1917 жылдың 25 қазанында Қазан революциясы жүзеге асып, елдегі биліктің большевиктердің қолына тигендігі белгілі.

Ұзақ жылдар Ресей империясының бодандығында болып, тек әкімшілік– аумақтық бірліктерден тұрған Қазақстан 1920 жылы автономды, ал 1936 жылы КСРО құрамындағы одақтық республика ретінде құрылды.

1926 жылы жүргізілген халық санағы бойынша Қазақстандағы белорус ұлты өкілдерінің саны – 25584 адамды құраған [17]. Осылайша келесі 29 жылда Қазақстандағы белорус ұлты өкілдерінің сандық тұрғыдан едәуір өсе түскендігіне көз жеткіземіз.

1939 жылдың 1 қыркүйегінде Германия Польша аумағына батыстан шабуыл жасап, II Дүниежүзілік соғысы басталды.

1941 жылдың 22 маусымында Германияның КСРО –на шабуылымен II Дүниежүзілік соғыстың Кеңестер Одағының аумағын шарпығандығы тарихтан белгілі. БСКР КСРО –н батысында орналасқандықтан мемлекет соғыстың азабын алғашқылардың бірі болып сезінді.

Соғыс қимылдарына байланысты Белорусияның 1,5 млн. халқы КСРО –н шығыс аймақтарына эвакуацияланған болатын [18, 286-292 бб.].

Бұл үдерістен Қазақстан да тыс қалмады. Соғыс жылдарында еліміз аумағында жалпы саны 11 мыңға жуық эвакуацияланған белорусиялық жұмысшылар мен түрлі сала қызметкерлері, олардың отбасы мүшелері пана тапты. Сонымен қатар, Белоруссияның опера және балет театрының ұжымы, Я. Колас атындағы Витебск облыстық драма театрының ұжымы, жекелеген белорус киноматографистері қазақ жеріне көшіріліп, жұмыс жасады.

Белорус опера және балет театрының примасы Ларис Александровская да соғыс жылдары Алматыда болып, Күләш Бәйсейітовамен бірге көптеген концерттер берді [19].

Соғыс жылдары эвакуацияланған кәсіпорнындар мен мекемелер жұмысшыларының бір бөлігі қазақ жерінде қалып, еліміздегі белорус ұлты өкілдерінің санын молайта түсті.

Соғыс аяқталып, И. Сталин дүние салғасын билікке Н. Хрущевтің келгендігі белгілі. Хрущевтің еліміздің демографиялық көрсеткіштеріне түбегейлі өзгерістер алып келген бастамаларының бірі мемлекетіміздің солтүстік бөлігінде орналасқан, түрен түспеген аумақтарды игеру науқаны болды.

Тың және тыңайған жерлерді игеру бастамасына КСРО –н миллиондаған азаматары үн қатты. Бастамадан дәстүрлі ауылшаруашылығы, сала бойынша қуатты инфрақұрылымы бар Белоруссия да шеткері қалмады.

XX ғасырдың 50- 60 жж. Қазақстанға Белоруссиядан ондаған мың еріктілер қоныс аударды. Нәтижесінде, 1950 жж. соңында қазақстан белорустарының 60 % еліміздің солтүстігін мекендегендігі белгілі .

XX ғасырдың 60 жж. Белоруссиядан Қазақстанның тың және тыңайған жерлеріне қоныс аударту жоспар негізінде де жүзеге асты. Мысалы, сол кезеңдегі Брест облысының жоспарына сәйкес 1960 жылдың қаңтар – сәуір айларының аралығында 850 отбасы тың және тыңайған жерлерге көшірілген. Ал 1964 – 1965 жж. Белоруссиядан 2200 отбасы қоныс аударған. КСРО –н көптеген батыс облыстары тың өлкесіндегі колхоздарды өз қамқорлығына алған болатын. Мысалы, Гродно облысы сол кездегі Көкшетау облысының Қызылту ауданымен тығыз ынтымақтастық орнатқанды.

Тыңды игеруге тек әкімшілік аумақтар ғана емес сонымен бірге арнаулы жоғары оқу орындары да белсенді атсалысты. Белорус ауылшаруашылық академиясы 1955 жылдан бастап өз түлектерін тың облыстарындағы колхоздар мен совхоздарға жолдамамен жібере бастаған болатын. Атап айтар болсақ, 1958 жылдың өзінде академияның 21 түлегі жұмыс істеуге Қазақстанға келді. Соңынан, олардың едәуір бөлігі қазақ жерінде өзінің екінші отанын тауып, еліміздің дамуына үлкен еңбек сіңірді.

Белоруссиядан қоныс аударған мамандарға тоқталар болсақ олардың қатарында: 25 мың механизаторлар, 3 мың құрылысшылар болды. Белорус мамандарының есебінен 24 совхоз жабдықталғанды.

Жалпы, аталған уақыт аралығында тың облыстарындағы белорус ұлты өкілдерінің саны 7 есеге өсті [20].

КСРО да 1959 жылы өткізілген кезекті халық санағының нәтижесіне сәйкес елімізді 107 463 белорус ұлтының өкілдері мекендеген екен.

Қазақстан XX ғасырдың 50 жылдарының екінші жартысынан бастап 70 жылдардың ортасына дейін индустрияландырудың қуатты дүмпуін басынан өткерді. 1959 -1975 жж. аралығында елімізде жалпы саны 2074 құрайтын ірілі ұсақты кәсіпорындар мен цехтар

салынып, іске қосылды. Олардың арасынан Қазақстандық Магнитканы, Скоколов – Сарыбай тау кен – байыту комбинатын, Бұқтырма және Қапшағай СЭС-н, Ақсу және Жамбыл ЖЭС –н, Өскемен титан – магний және Жітіқара асбест комбинаттарын, Ақсу феррокорытпа, Павлодар алюминий және трактор, Шымкент және Қаратау фосфор, Жамбыл қосарланған суперфосфат зауыттарын, Екібастұз разрездерін ерекше атауға болады.

Аталғандай қуатты өндіріс кешендерінің құрылысы мен іске қосылуы барысында КСРО –н еуропалық бөлігінен көптеген мамандар жолдамамен немесе жұмыс бойынша елімізге келіп жатты.

Қазақстандағы белорус ұлты өкілдерінің ең жоғарғы көрсеткіші 1970 жылғы халық санағы барысында тіркеліп, 197 592 адамды құрады. Одан кейінгі жылдары бұл көрсеткіш ұдайы кемумен болды.

КСРО экономикасындағы дағдарыс, 1991 жылы алпауыт мемлекеттің ыдырап, тәуелсіз ұлт мемлекеттерінің құрылуы халықтың этникалық тегіне байланысты тарихи отандарына қоныс аудару үдерісін күшейтті. Және аталмыш үдеріс посткеңестік мемлекеттердің барлығына да тән болатын. Елімізге келер болсақ, егер 1989 жылы Қазақстанды 182 601 белорус этносының өкілдері мекендеген болса, 1999 жылы олардың саны 111 927 адамды құраған [21].

2009 жылғы халық санағына сәйкес Қазақстанды 66 476 белорус этносының өкілдері мекендеген [22]. Бүгінгі күні қазақстандық белорустардың ең көп бөлігі Қостанай облысының аумағын мекендейді. Олардың саны – 15 171 адам [23, 4 б.]. Ал жалқылай алғанда облыстағы белорус этносы өкілдерінің Рудный қаласында, Қарасу және Қостанай аударындағы саны едәуір [23, 15 - 31 бб.].

Белорустардың көбірек қоныстанған өңірлердің бірі Қарағанды облысы. Санақ мәліметіне сәйкес облыста – 13 370 белорус этносының өкілдері тұрады [24, 4 б.]. Жергілікті белорустар негізінен облыстың орталығы мен оған іргелес Теміртау, Шахтинск, Абай және Сарань елді мекендерінде тұрады [24, 21 - 30, б.].

Астана қаласы орналасқан Ақмола облысының аумағын – 11 927 белорус этносының өкілдері мекендейді [25, 4 б.]. Белорустар облыс орталығымен қатар, Атбасар, Есіл, Шортанды, Целиноград және Щучье аудандарында біршама жинақы қоныстанған [25, 9 - 42 бб.].

Аталған өңірлерден өзге Солтүстік Қазақстан облысында – 6856 [26, 4 б.], Павлодар облысында – 5419 [27, 4 б.], Астана қаласында – 3753 [28, 4 б.], Алматы қаласында – 1782 [29, 4 б.] белорус этностық тобының өкілдері тұрып жатыр.

Қазақстандық белорустар бүгінде мемлекет халқының ажырамас бір бөлігі. Еліміздегі белорустар республиканың дамуына өз үлестерін қоса отырып, Қазақстан мен Беларусь республикаларының арасында алтын көпір міндетін атқаруда.

Екі елдің арасындағы бұрнағы жылдардан қалыптасқан жылы қарым – қатынас мемлекеттер тәуелсіздігін алғаннан кейінгі кезеңде жаңа деңгейге көтерілді. 1992 жылы 16 қыркүйекте Қазақстан Республикасы мен Беларусь арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнатылды. Сол кезеңнен бері қос мемлекет сенімді әріптестер ретінде тығыз жұмыс жасап келеді.

Қазақстандық белорустардың алғашқы бейресми бірлестіктері 1990-шы жылдардың басында пайда болды. Алғашқы негізделгендердің бірі «Беларусь» ұлттық – мәдени орталығы. Ұйым 1992 жылы құрылған. Бастамашысы және алғашқы басшысы - Павел Атрушкевич.

Жиырмамыншы ғасырдың тоқсаныншы жылдарының соңында белорустардың ұлттық мәдени орталықтары Павлодар, Өскемен, Астана, Қостанай, Қарағанды, Көкшетау және Петропавл қалаларында құрылып, жұмыс жасай бастады. Орталықтардың жұмыстары ҚХА ұйымының қызметімен тығыз байланыста жолға қойылды. Бүгінде республикада 12 белорус этно-мәдени бірлестіктері жұмыс жасайды. 2002 жылдан Қазақстан белорустарының ассоциациясы тіркеліп, жұмыс жасап келеді. Басшысы – Леонид Николаевич Питаленко [30, 10 б.]. Леонид Николаевич қазір Қазақстан халқы Ассамблеясы

төрағасының орынбасары лауазымын қоса атқаруда [31].

Қазақстандағы белорус этносының өкілдері тарихи отандарымен тығыз байланыс орнатқан. Өз жұмысы барысында Қазақстан мен Беларусьтің айтулы тарихи даталары, мерекелері тұрақты түрде аталып өтіледі.

Еліміздегі белорус этно-мәдени орталықтарының көпшілігінде жексенбілік мектептер ашылған. Онда тілден өзге белорустардың тарихы мен мәдениеті, салт – дәстүрлері мен әдет ғұрыптары оқытылады.

Мәдени орталықтар жұмысының негізгі бағыттарының бірі еліміздегі ішкі бірлікті сақтай отыра мемлекетіміздің дамуына атсалысу. Осы орайда белорус мәдени орталықтары республикалық, облыстық және жергілікті деңгейлерде белсенді жұмыс атқаруда.

Ортақ құндылықтарды бірге жүзеге асыру мақсатында белорус мәдени орталықтары өзге де этно-мәдени орталықтарымен тығыз байланыс орнатып, бірлесе жұмыс жасауда.

Пайдаланылған әдебиеттер мен дерек көздерінің тізімі

1. Белорусы: становление этноса и национальная идея. www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-32.html
2. Народы России. Белоруссы и поляки. Санкт – Петербург, «Общественная польза», 1878. - 75 с.
3. Чиргинов П.Г. История Беларуси. Минск, 2002. – 432 с.
4. Тымовский Михал, Кеневич Ян, Холцер Ежи. История Польши. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 544 с.
5. A. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. Wyd. Naukowe PWN. Warszawa 1994. 372 s.
6. Жигунова М.А. Восточнославянское население в Сибири: этнокультурная история и идентичность/ Томский журнал лингвистических и антропологических исследований. – 2015. -№ 3 (9).
7. Федоров Р.Ю. Крестьянские переселения белорусов в Азиатскую Россию// Ойкумена. Регионоведческие исследования. – 2014. - №3 (30).
8. Беларуска-Рускі слоўнік. Мінск: Аверсэв, 2003. 372 с.
9. Ж. Қарынбаев. Қазақстандағы поляк ұлтының өкілдері: қалыптасу тарихы мен бүгінгі//Қоғам және дәуір. – 2015. – №1 (45).
- 10.История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 3. – Алматы: «Атамұра», 2000. 768 с.
- 11.Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. – Т.II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – Санкт-Петербург, 1905. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку.
- 12.Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. LXXXI. Акмолинская область. – Санкт- Петербург, 1905.
- 13.Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. LXXXVI. Сыр–Дарьинская область. – Санкт-Петербург, 1904.
- 14.Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. LXXXVIII. Уральская область. – Санкт- Петербург, 1905.
- 15.Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. LXXXVII. Семиречинская область. – Санкт-Петербург, 1905.
- 16.Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. LXXXVII. Тургайская область. – Санкт- Петербург, 1904.

17. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т. VIII. – М., 1928. – С. 15- 46.
18. Беларусь паміж Усходам і Захадам. - Мн. – 1997. – Ч. 1.
19. Белорусы в Казахстане. <http://www.belarus.kz/kultura/37>.
20. История белорусской диаспоры в Казахстане. <http://allby.tv/article/2655/istoriya-beloruskoj-diasporyi-v-kazahstane>.
21. Зимовина Е.П. Динамика численности и состава населения Казахстана во второй половине XX века. <http://demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit03.php>.
22. Аналитический отчет. «Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года». Под ред. Смаилова А.А./ Астана, 2011. – С. 65.
23. Костанайская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник. Под ред. Смаилова А.А. Астана, 2011.
24. Карагандинская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник. Под ред. Смаилова А.А. Астана, 2011 – 160 с.
25. Акмолинская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник. Под ред. Смаилова А.А. Астана, 2011 – 150 с.
26. Северо – Казахстанская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник. Под ред. Смаилова А.А. Астана, 2011 – 138 с.
27. Павлодарская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник. Под ред. Смаилова А.А. Астана, 2011.
28. Город Астана. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник. Под ред. Смаилова А.А. Астана, 2011 – 74 с.
29. Город Алматы. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник. Под ред. Смаилова А.А. Астана, 2011 – 118 с.
30. Менің Қазақстаным. – Справочник о деятельности этнокультурных объединений Казахстана. Астана, 2015. – 80 стр.
31. <http://assembly.kz/ru/substituents/pitalenko-leonid-nikolaevich>.

УДК 94 (574) 902.2

ҚҰДЫҚ ҚАЗУ ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ҚҰДЫҚ ТҮРЛЕРІ (АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР БОЙЫНША)

Картаева Т.Е.¹, Оралбай Е.²

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры міндетін атқарушы, тарих ғылымдарының кандидаты, kartaeva07@mail.ru

²Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, oralbai79@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ жерінде құдық қазу ісі ерте кезеңнен қалыптасқан. Археологтар қола дәуіріне саятын Солтүстік Қазақстандағы Шағалалы қонысынан, Батыс Қазақстандағы Тастыбұлақ қонысынан қазылған цилиндр тәрізді құдықтардың орнын тапқан. Сол заманның өзінде ежелгі тайпалар құдық қазудың күрделі технологиясын меңгерген.

Құдықтар қазақ халқының тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінде ауыз суды қамтумен бірге, мал суару жүзеге асыруда маңызды роль атқарған. Көш жолдарын жалғап жатқан құдықтардың маңызды бекет саналды. Маңғыстау мен Үстіртте көш жолдарын құдықтар жалған жатты. Суы тұщы, әрі аса терең емес жерден бір-біріне жақындау етіліп, оншақты құдыққа дейін қазылған. Құдық қазу өте ауыр жұмыс болған. Құдық қазумен арнайы осы істі кәсіп қылған, судың көзін тани білетін шеберлер – құдықшылар айналысты. Шыңырау құдықтардағы жердің тасты қабатын, таза су көздеріне жеткенше ұңғып қазған. Кей жерде тасты қабат 40 метрге дейін жеткен. Құдықшылар диаметрі 1-1,5 метр құдық ішінде отырып жұмыс жасаған, жаздың күні құдық тереңдігінде тон киіп қазған. Құдықтардың әр түрлі атаулары мен түрлерінің қалыптасуы оның орналасқан жері, иесі, тереңдігі мен суының көлеміне байланысты.

Түйін сөздер: Маңғыстау, Қызылқұм, Қаракұм, құдық, құдықшы, суат.

РАЗВИТИЕ КОЛОДЕЗНОГО ДЕЛА И ЕГО РАЗНОВИДНОСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ)

Картаева Т.Е., Оралбай Е.

Аннотация. Искусство колодезного дела берет свое начало из покон веков. Археологи обнаружили во время раскопок след колодцев в виде цилиндр, в местности Шагалалы в Северном Казахстане, Тастыбулаке в Западном Казахстане относящихся к бронзовому веку. Древние племена из давних времен обладали знанием выкапывания сложной колодезной технологии.

Колодцы играли огромную роль в традиционном жизнеобеспечении казахского народа, помимо нужд людей необходимо было поить многочисленное поголовье скота. Вода была главным богатством во время передвижения. В Устюрте и Мангыстау вся вода на пути перекочевки сосредоточивалась в колодцах. В местах близкого залегания грунтовых вод хорошего качества выкапывали до нескольких десятков колодцев. Процесс создания колодца был очень трудоемким. В пустынной и каменистой местности важно было определить место закладки колодезного ствола. Занимались этим только мастера профессионалы – кудыкшы. Сложность и грандиозность мероприятия состояла в том, что нужно было вручную пробить пласт известняка и добраться до водосного слоя. Толщина скальной плиты могла достигать до 40 метров. Мастера кудыкшы сидя на корточках в диаметром около 1-1,5 метра при помощи инструментов рубили скользкую породу.

В глубине колодца летом мастера работали в зимней шубе. Множественное название колодцев была связано с его местом нахождения, хозяином, глубиной и объемом воды.

Ключевые слова: Мангыстау, Кызылкум, Каракум, колодец, мастера колодезцы, водоем

THE DEVELOPMENT OF BUSINESS IN THE WELL AND ITS VARIANTS (MATERIALS OF ARCHEOLOGY AND ETHNOGRAPHY)

Kartaeva T.E., Oralbai Y.

Abstract. Art of well business originates since ancient centuries. Archeologists found during excavation a trace of wells in the form of cylinders, in Shagalala's district in the Northern Kazakhstan, Tastybulake in the Western Kazakhstan belonging to a bronze age. Ancient tribes since old times had knowledge about excavation of difficult well technology.

Wells played a huge role in the traditional life support of the Kazakh people, besides needs of people it was necessary to give to drink numerous quantity of cattle. The water was the main wealth during the movement. In Ustyurt and Mangystau all water on the way of removal concentrated in wells. In areas of shallow groundwater of good quality dug up several dozen wells. The process of creating the well was very time-consuming.

In the desert and stony district it was important to define a place of a laying a well trunk. Only masters professionals – kudykshy, were engaged in it. The complexity and enormity of the event was that it was necessary to manually break the formation of limestone and reach the layer of water. The thickness of the rock slab could reach up to 40 meters. Masters kudykshy squatting cut with tools rocky breed in a diameter of about 1-1.5 meters. The depth of the well in the summer master worked in winter fur coat. Multiple wells name has been associated with its location, hozyaynom, depth and volume of water.

Keywords: Mangistau, Kyzylkum, Karakum, well, master kolodeztsy, water.

Кіріспе

Қазақ халқының тіршілік қамын қамтамасыз ету жүйесінде құдықтардың алатын орны зор болды. Құдық – байырғы, күрделі жер асты, гидротехникалық құрылыс ісі. Құдық қазу ісінің бағзы замандардан қалыптастан кәсіп екендігін археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған құдық іздері, археологиялық аэротүсірілімдер айғақтайды. Қазақ жерінің оңтүстік өңірі, Сырдарияның орта ағысы бойындағы орта ғасырлық қалалар тіршілігінде жер асты су көздері арқылы жалғасқан бірнеше құдықтар жүйесі – кәріздердің болғаны, байырғы тайпалардың күрделі білімдер жүйесінен мәлімет береді. Қазақ даласындағы күрделі құдықтар жүйесі және оның ерекшелігі қазақ жеріне келген, саяхатшылар, зерттеушілер, әскери шенеуніктердің ерекше назарын аударған, олар топонимикалық карта жасағанда, елді мекендермен қатар, суаттар мен құдықтар аттарын енгізіп, олардың қала орталығынан қашықтығын көрсетіп отырған. Бұл еңбектердің тарихи география, тарихи топонимика үшін берері мол. Олардың қатарында Б.Залесский, А.П.Залесский, Маг-Гахан, С.П. Швецов, О.С. Вялов т.б. атауға болады.

Мәселенің әдістемесі

Құдық қазу ісінің, құдықшылық кәсібінің даму тарихын ғылыми практикалық қырынан игерудің отандық археология ғылымы үшін де, этнология ғылымы үшін де маңызды зор. “Құдық” тақырыбы пән аралас ғылымдардың тоғысында (археология, этнография, тарихи топонимика, тарихи ономастика, тарихи география) өзінің толық мәнісін ашатын тақырып. Тақырыптың ғылыми аппараты үш бағыт негізінде жасақталады, бірінші тікелей тақырыпқа қатысты, екінші тақырыпқа жанама қатысты, үшінші тақырыпты салыстырмалы деңгейде қарастырылады. Қазақ жерін мекендеген байырғы тайпалардың қала қоныстарын табылып жатқан құдық іздері байырғы халықтардың гидротехникалық білімдер жүйесінен мәлімет беріп қанай қоймай, байырғы

тұрмыс-тіршілік, кәсіптердің дамуынан, табиғат өнімдерін, тұрмыс қажетіне жаратудың көздерін нақтылайды.

Қазақ жерінің Маңғыстау, Үстірт өңірінде дамыған шыңырау қазу ісі – құдықшылық кәсібімен қатар, тас қашау кәсібінің әдіс-тәсілдерінен, материалдарды өңдеу ісінен мәлімет беретін материалдық заттық айғақтар. Қазақ жеріндегі құдықтар тек жергілікті материалдар ғана емес, тасып қолданылған көршілес аймақ материалдарын қолданған өндіріс екендігін айғақтайды. Оған Іңкәрдария, Жаңадария, Қуандария аймақтарындағы қазақ жерінің солтүстік батысынан, Арқа өңірінен тасылған еменмен шегенделген құдықтар айғақ бола алады. Шыңырау құдықтардың тереңдігін нақтылауға жазбаша және ауызша деректермен қатар, нақты мәліметке көз жеткізу үшін тас лақтырып су түбіне жеткізу, арқан тастау тәсілдері қолданылады.

Этнографиялық экспедициялық материалдарды интерпретациялау арқылы құдықшылық кәсібіне аймақтық ерекшеліктерді нақталатын кәсіптік сөздер қоры жинақталды, құдықтың қазіргі кездегі қолданыстық маңызы ашылды. Дегенмен де «құдық», «құдықшылық» тақырыбына қатысты археологиялық және этнографиялық материалдық та, материалдық емес те мұралар өте тапшы, оның себебі біріншіден жиі кездесетін таяз құдықтарды көміп тастаумен байланысты, екіншіден этнографиялық мәлімет беретін су көзін танитын, көзі қарақты, халықтық білімді игерген қариялардың қатары сиреп кетті. Жер-су аттарының өзгеруі де құдық атауларына қатысты топонимикалық, ономастикалық мәліметтер жинауға қиындық тудырады. Экспедиция барысында жиналған құдыққа қатысты кәсіби сөздер мен атаулар қорын алғашқы авторлар жазбаларындағы мәліметтер мен тарихи карталар белгілері арқылы нақтылай түсу мәселенің ғылыми ақпаратын нығайтады.

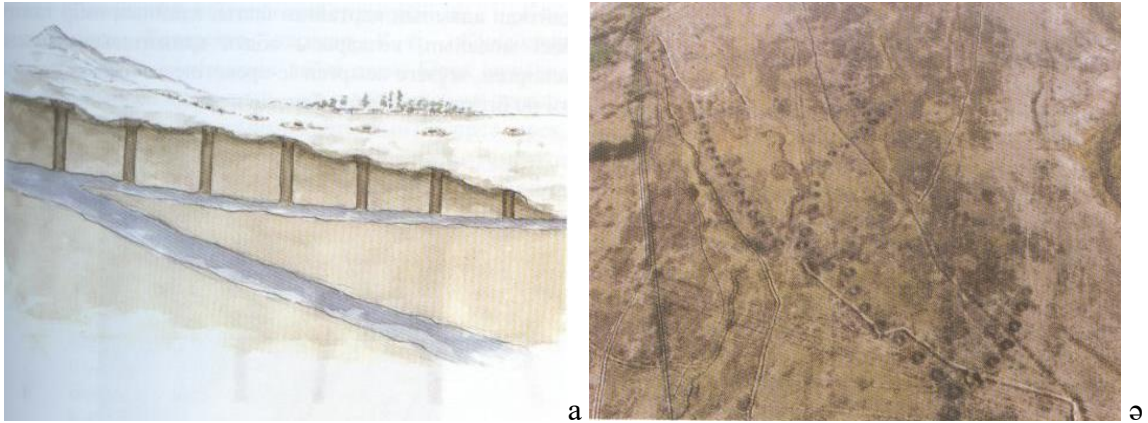
Бағзы заман құдықтарының іздері

Қазіргі кезеңде археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде жер асты суларын құдық қазу арқылы пайдалану көне дәуірлерден қалыптасқандығы белгілі болып отыр. Қола дәуірінің орта кезеңіндегі қоныстарға жататын Батыс Қазақстандағы Тастыбұлақ, Солтүстік Қазақстандағы Шағалалы деген қоныстардан орташа диаметрі 95-100 см, тереңдігі 5 м болатын цилиндр тәріздес археологиялық құдықтардың орындары табылған [14; 20, с.154]. Б.э.д. XV-XIII ғасырларына саятын Алакөл мәдениетінің кеңінен танымал қоныстары – Алексеевское, Перелески-2, Явленка-1, Петровка-1, Атасу-1 қоныстарынан шеті шыбықтармен өрілген немесе саз балшықтан бекітілген таяз құдықтар табылған. Археологиялық құдықтардың кейбір түрлері азық-түлікті салқын сақтайтын мұздатқыш-шұңқыр қойма ретінде қызмет еткен. Мұздатқыш ретіндегі құдықтар су көздеріне дейін, жердің ылғалды қабатын қоса алып қазылғанға ұқсайды [14].

Б.э. д. 1 мыңжылдықтың орта кезінен бастап қазақ жерінің оңтүстігінде Сырдарияның орта және төменгі ағысында алқапты қолдану суару, ирригация ісі қалыптасты [10, с.4]. Сырдарияның орта ағысының сол жақ жағалауында орналасқан Ақтөбе-2 қонысы Қауыншы мәдениетінің жақсы зерттелген ескерткіштерінің бірі. Қазба жұмысы кезінде Сарай үйі толық ашылып, Сарай ортасындағы шаршы зал (едені 3,6x3,6 м, биіктігі 6 м) еденінің ортасынан құдық табылған. Яғни байырғы тайпалар өздерінің тіршілік қамын қамтамасыз ету жүйесінде суды тұрғын-жай немесе әкімшілік орынның ішінен құдықты шығару арқылы тұрмыс салтанатының болғандығын көрсетеді. Бұл сондай-ақ отырықшы қала мәдениетіндегі су көздерін иемдену тәсілдерінің бір түрін көрсетеді [5]. Қазақ және түрікмен жеріндегі Қарақұм сияқты құмды аймақтардан кездесетін археологиялық құдық іздері бұл өңірден ертеден мал шаруашылығына қолайлы аймақ болғанын дәлелдейді [8, с.228].

Ортағасырлық Сауран қаласы *кәріздер* арқылы суғарылған. Оны іздестіру кезінде археологтар (аэрофототүсірілім және көзбен жобалап қарау) аралары 5-12-15 м құдық орындарының іздерін Міртөбе қаласы маңынан анықтап, жер асты су галареясын тапқан. Кәріз жер астынан қазылған орта мағынасын беретін парсы сөзі. Кәріздер – жер асты суларын бір орынға жинап, шаруашылыққа

пайдалану үшін суды сыртқа шығаратын көлбеу қазылған бірнеше қуыс арна, жүздеген құдықтардың жер асты орны арқылы жалғасатын сыртқы құрылысы шахмат бейнесін құрайтын суландыру жүйесі. Жазық жерге жетпейтін тау басындағы бұлақтың суын сарку үшін сол арадан құдық қазады да, оған жиналған суларды жыра арқылы төменге түсіреді. Бұл әдісті көшпелі қазақтар ертеде пайдаланғанға ұқсайды. Өйткені осы сияқты су ағызу жүйелерінің сілімдерін Қаратау, Ұлытау сияқты таулардан әлі де көруге болады. Кәріздердің ұзындығы бірнеше км-ге созылған, ені 0,7 – 1 м, биіктігі 0,5 – 2 м болған. Нұраты елді мекенінде жер қатты, су 10-12 аршын тереңдіктен шықса да, жергілікті халық суландырудың осы жүйесін тиімді санаған. Нұратыда 36 кәріз, 1890 шаңырақ болған. Егер құдықтар жыл сайын ұқыпты тазаланып тұрса, кәріздерді жүз жылға дейін пайдалануға болады. Сауран қаласы орнында 300-450 құдықтан тұратын кәріз орны сақталған. Ірі кәріздер кәріз қаздырған адамның ұрпағына мұрагерлікке де өтіп отырған [3а; 6а]. Қазақ жерінде кәріздер жүйесі гидротехникалар кең қолданысқа енгенге дейін, XX ғасырдың басына дейін қолданыста болған. Кәріздер Орта Азиядан басқа Әзербайжан, Иран елдерінде де қолданылған [5; 10; 16; Сурет 1 а,б.]. Кәріз қазу өте қауіпті іс болған, жер асты топырақтары опырылып құлап, құдықшылардың көміліп қалуы, жер асты газдарынан уланып өлуі жағдайлары да жиі кездескен [16].

Сурет 1 – а) Кәріз құдықтары б) Кәріз құдықтары іздерінің аэротүсірілімі [5; 16, 22-23]

Ортағасырлық Отырар қаласынан қабырғалары күйдірілген кірпішпен өрілген құдықтардың аузы аршылды. Құдық қабырғасын күйдірілген кірпішпен шегендеу сондай-ақ Сырдарияның төменгі ағысындағы кеуіп кеткен арнасы Іңкәрдария, Қалғандария аңғарында және Қуандария өңірлерінде кездеседі [5].

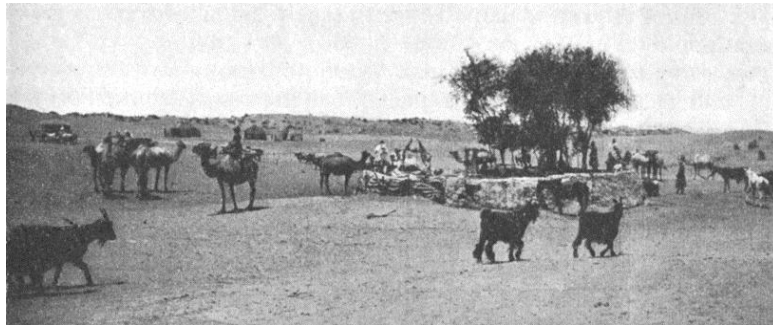
Археологиялық құдықтар бағзы заманның өзінде ежелгі тайпалардың құдық қазудың күрделі технологиясын меңгергендігінің нақты дәлелі болады.

Құдық түрлері және тіршілік қамы көзі

Оңтүстік және далалық қуаң өңірлерде қазақтар арасында құдықшылар мен сушылардың беделі жоғары болды. Құдықтар қыстау, көктеу-күздеу, жайлауда және көш, керуен жолдарында қазылды. Мал табынының мерзімдік жайылымын қамтамасыз ету мақсатында қазақтар жыл сайын өздерінің ата-бабалары қалыптастырған көш жолдары бойымен көшіп, қонысқа жеткенше белгілі құдық басына, өзен бойына тоқтап отырды. Көш және керуен жолындағы құдықтар көшпелілер мен керуеншілер жолын жалғастыратын, ел мен елдің арасын байланыстырып тұратын айрықша мәнді белгі, су бекеті ретінде қызмет еткен. Қызылқұм даласындағы көш жолдарының бойындағы Кемпір құдық, Жалынды құдық, Көлқұдық, Байшуақ, Шірік рабат құдығы, Онадым құдықтарының кездесуі көшпелілер жолын жалғастыратын, ел-елдің арасын байланыстыратын айрықша мәнді белгі ретінде сипатталынады [6].

Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығындағы еңбек өте ауыр болған. Мал жаю, төлдету және оны өсіру, табынды сақтап, ауырған малды емдеу, табиғи су көздері жоқ шөл мен шөлейіт өңірлерде құдық қазып, оны қалыпты жағдайда ұстау үшін қазақтардың көп күш жігер жұмсауына тура келді. Қазақтардың дәстүрлі мал шаруашылығы табиғаттың дүлей құбылыстарына тәуелді болды. Шу қазақтары Жетіқоңыр жайлауына жету үшін Бетпақдала, ал Сыр қазақтары Торғай арқылы Қостанай жетіндегі жайлауларға жету үшін Арыскұм, Дариялықтақыр сияқты шөлдерді кесіп өтті. Сырдың төменгі ағысы бойындағы қазақтар Бірғыз, Ақтөбе жайлауларына көшер жолында Кемпіркұдық, Қызылдемар, Қияқты, Жалынды, Алтықұдық, Қаражүз, Тасқұдық сияқты құдықтардың үстінен өткен. Кіші Борсық, Үлкен Борсық құмдары, Мойынқұм, Қызылқұм, Қарақұм сияқты табиғи су көздерінен жырақ жерлерден құдық қазып, оны қалыпты жағдайда ұстауы, өздерінің тіршілік қамын қамтамасыз ету жүйесі және малды шөлден аман алып қалудың қамы еді. Әсіресе суы тапшы табиғи зоналарда құдықтардың маңыздылығы жоғары болды. Далалық қуаң өңірлерде қазақтар арасында құдықшылар мен сушылардың беделі жоғары болды [18; 19].

Көш жолдары бойындағы ауыл уақытша тоқтайтын құдық басы да, табиғи және жасанды су көздерімен қатар «суат» деп аталып, бір суаттан екінші бір суатқа жету жолының қашықтығы 5-10 шақырым болатын (Сурет 2). Ертеде жайылымдық жер, мерзімдік қоныс қарағанда иеленген жерге белгі қалдырып кетіп отырған, суатқа бірінші келіп тоқтаған ауыл суат немесе құдық басындағы шөптің басын буып байлаған, бұл дәстүр *топ будым* деп аталған. Егер басқа ауыл байланған шөпті көрсе, онда олар суатқа тоқтамай одан әрі көше берген [7, с.141].

Сурет 2 - Суат (құдық) басына тоқтаған ауыл. В.Ю. фон-Бранке фотосы. 19 ғасырдың соңы.

Қазақ жерінде құдықтардың қазылған жеріне, судың көлеміне, су көзінің таяздан және тереңнен шығатына байланысты құдық қазудың да өзіндік әртүрлі әдіс-тәсілдері қалыптасты. Зерттеушілер еңбектеріндегі мәліметтерді зерделей отырып, пайдаланатын уақыт мерзіміне қарай құдықтардың ұзақ жылдар пайдаланатын тұрақты, терең емес етіп қазылып, керек болмаған кезде көміп кететін уақытша түрлерінің болғандығын көреміз. Тұрақты құдықтардың 4-5 метрге дейін терең емес, таяз, 4-тен 10 метрге дейін орташа тереңдіктегі, 10 метрден асатын терең түрлері болды. Қазақ халқының ерте замандардан бері келе жатқан гидротехникалық білімі «құдықшылық» деп аталған кәсіп түрін қалыптастырды.

Терең құдықтар «шыңырау» деп аталды. Маңғыстау, Үстіртте су өте тереңнен шығатындықтан тек «шыңыраулар» қазылды, шыңырау құдықтарды таспен шегендегендіктен «тас құдық», «тас шыңырау» деп те, терең болғандықтан «құрдым құдық» деп те аталды. Алаш көсемі Әлихан Бөкейханов 1926 жылы КСРО Ғылым Академиясының тапсырмасымен Адай уезін зерттеуге бағытталған экспедиция құрамында болған кезінде шыңырау құдықтарға ерекше назар аударған. Ә.Бөкейханов «Казахи Адаевского уезда» атты еңбегінде шыңырау құдықтар жайында былай деген: «Шыңырау. Осылай аталған тереңдігі 30-40 сажын болатын, таспен шегенделген құдықтар, малдан қорғау мақсатында аузы таспен, құммен көмкерілген». Осы тұста Ә.Бөкейхановтың шыңырау құдықтардың тереңдігіне қатысты сажын өлшемі көңіл аудартады. 1 сажын 3 аршынға, ал

1 аршын 0,71 см-ге тең, сонда 1 сажын шамамен 2 м. 13 см. болса, 30 сажын тереңдіктегі шыңырау 63,9 метр, 40 сажын тереңдіктегі 85,2 метр болады. Мәтін орыс тілінде жазылғасын сажын деп берген, ертеде құдық тереңдіген құлаш немесе қадаммен шамамен есептеген, сондықтан 30-40 құлаш немесе адым дегенді айтса керек [7, с.140].

Әскери саяхатшы Маг-Гахан өз қолжазбасының «Безводная степ» аталатын XI бөлімінде Оксуз аңғарындағы қазақ даласынан тереңдігі 60 метрден асатын, диаметрі 8-10 фут болатын құдықтарды кезіктірген. Маг-Гаханға жергілікі тұрғындар бұл құдықтар Ақсақ Темір дәуірінде де елді сумен қамтамасыз еткендігін айтқан [17, с.63].

Маңғыстау, Үстірт өңірінде, 1,5 – 2 метр жер қабатынан соң қалыңдығы 30-40 метр, кейде одан да қалың, бірақ жұмсақ тас қабаты түзілген, сондықтан жер астындағы суға жету үшін көздеген жердің тас қабатын үңгу қажет болған. Ол үшін үстіңгі жер қабатын кең етіп қазып алып, дәл ортасынан диаметрі 1,5 метрдей етіп тасты дөңгелете сүйменмен (басы үшкір темір құрал, оны балықшылар мұз оюға қолданған) тескілеп, 30-40 см қабатын қопарып алады, оны «*тасты бауыздау*» дейді. Бұдан әрі бауыздалған қабатты шетінен сындырып отырады. Шыңырау тереңдеген сайын, оның түбіндегі балшық пен тас сынықтарын шығару, салмағы ауыр болғасын қиындай береді. Сондықтан балшықты тасты шығару үшін көн теріден тігілген ауыр *долықты* немесе *көншелекті* ұзын арқанға байлап, түйенің көмегімен тартып шығарған [4, 49 б.].

Сурет 3 - Маңғыстаудағы шыңырау (әйкел құдық). Р.Карутц фотосы. 20 ғасырдың басы [13, с.88. Табл 13].

Шыңырау қазу жұмысы шамамен 1-2 айға созылған. Шыңырау қазуға 4-5 немесе бірнеше ер адам қатысқан. Тереңдігі бірнеше құлаш болатын шыңырау құдықтарды қазып, шегендеу жігіттің жігіті ғана шыдайтын өте ауыр жұмыс болды. Шыңырау құдықтардың диаметрі тар болғандықтан, құдықшы отырып жұмыс жасаған, жер асты суық болғандықтан тон киіп қазған [24, с.340-341].

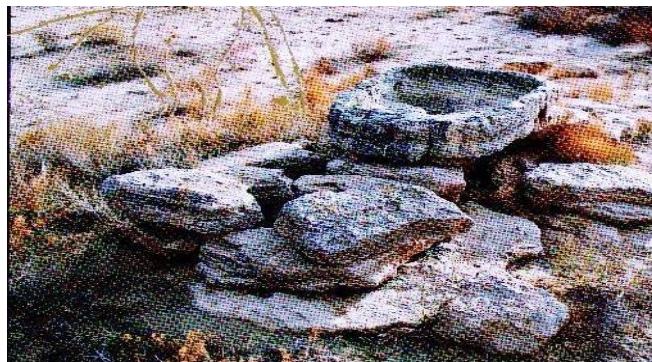
Шыңырау қазу күрделі еңбек, әрі шөлді, тасты жерден қазылатындықтан көздеген жерге қазық қағылып, үстінен киіз үй тігіліп, бір малды құрбандыққа шалып, құран оқытқан, соң құдық қазуды бастаған, киіз үй құдықшылардың төбесінен күн түспейтін жерге жеткенше тігіліп тұрған деседі. Су көзін тапқан соң, оны шүберекпен тығындап қойған, *үгі* деп аталатын ойық жасап алған соң тығынды алып тастаған, сол кезде су біртіндеп үгіні толтырған.

Құдық қазғанда шыққан топырағын құдық аузына айналдыра төгілді, Құдықшылар ішкі жұмысын бітірген соң, құдық ернеуі, яғни аузы опырылып құламауы үшін, оны тастармен көмкеріп, қалап көтерген, оны *құдықтың қорғаны*, *құдықтың қоршауы* дейді. Осылайша құдыққа қоқыстың

түсуі мен малдың су ішкен кезде құлап түсуінің алдын алған. Құдықтың қорғаны құдық ернеуінен 0,5 аршын биік болған. Құдықтың аузы «*әйкел*» деп аталған тасқақпақпен жабылды (Сурет 2). Тасқақпақтың ортасы мес қауға сиятындай етіліп тесілген, сондықтан «*әйкел құдық*» деген де атау қолданылған (Сурет 3-4). Археологтар есепке алған әйкелдің бірінде адай руының таңбасы қашалған (Сурет 4). Ал, ағаш қақпақтың сыртын құдық суын құм, шаң тозаңнан сақтау үшін киізбен қаптаған. *Әйкел* -арабтың ойық, дөңгелек деген сөзі. Маңғыстау, Түркімен қазақтарының ітіліндеортасы тесік, дөңгелек тас маңынасында қолданылады. Өзбек тілінде дөңгелек жүзді *ойкулча* деп аталады [15, 99 б.]. Құдықтың аузы, ернеуін көтерін тастары мен тас астауларды тас қашаушы шеберлер жасаған [1-2].

Сурет 4 – Адай руының таңбасы қашалған шыңырау (әйкел құдық) басы [24, с.340].

Сурет 5 – Шыңырау және тас астау [24, с.340].

Шыңырау қаздыруға тапсырыс берген байлар ақысына 100 қой төлеген. Құдықтың құны *құдық ақы, құдық ақы мал* деп аталды.

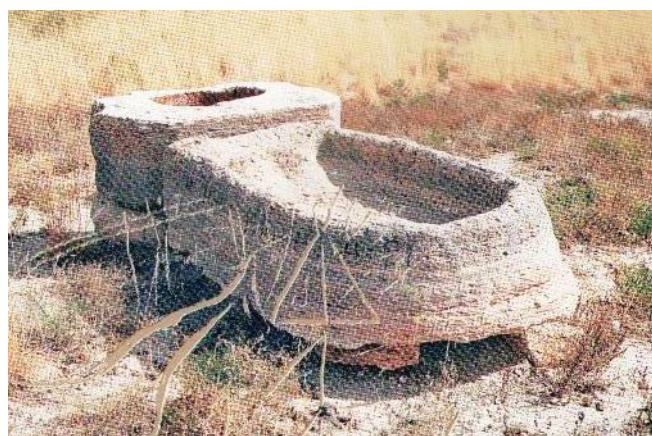
Поляк зерттеушісі, әрі суретші Бронислав Залесский 1848 жылдары Үстірт даласында болып, шыңырау жайлы «...мұндай жерде шыңыраулар өте сирек, бір-біріне дейін ондаған шақырым жер жүруге тура келеді. Олардың бір кездері әлдекімдердің ерен еңбегімен, күшімен қазылғаны даусыз. ...Олар кез келген жерден қазылғанымен, қазақтар құдықтарды оңай табады. Құдық суының дәмі жүрек айнытардай болғанымен, шөл дала тіршілігінде оның қызметі ерекше. Құдық айналасына аз да болса да көгерген өседі, қызыл мия дөңгелек жапырағын жайса, қамыс-қоға биікке қол созады, самалмен сыбдырлап, ши тербеледі», - деп құдық басындағы тірлікті тірі табиғатпен байланыстырады [11, 95 б.]. Шыңырау суы таза, салқын болғанымен, дәмі тұздылау болған.

1873 жылы әскери топографтар Маңғыстаудан 1133 шыңырауды тіркеуге алған. Белгілі географ

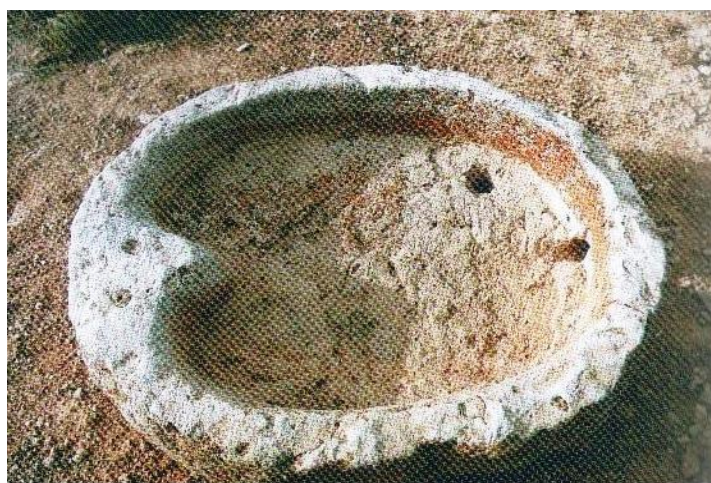
О.С. Вялов болса 1930 жылдары Үстірт гидрологиясын зерттегенде 63 тас шыңырауды есепке алып, олардың 23-нің басынан бірден жетіге дейін тас астауларды кезіктірген. Тас астауларға 10 қауға су кететін, 40-50 жылқыны бір уақытта суарған. Маңғыстау өңірінде сақталып жеткен тас астаудың бірі жылқы тұяғы іспетті қашалған (Сурет 7).

Ә.Бөкейхановтың жергілікті Маңғыстау және Үстірт қазақтарынан жазып алған дерегі бойынша шыңырау мен тас астау бір шебердің қолынан шыққан. Шыңырау, суат, қақ, тақыр суларын ауыл мүшелері бірігіп, ортақ пайдаланғанымен, шыңырау суын қолданғанда алғашқы кезек қаздыртқан иесіне тиесілі болған. Бұл шыңырау қаздырту ісінің күрделі екендігін, әрі шыңырау қаздыртқан адамға деген белгілі бір құрметтің болғандығын көрсетеді [7, 140 б.].

Түркия мемлекетінің Анкара қаласы маңындағы Gordion археологиялық ашық аспан асты музейінде сақталған ерте түркілік дәуірге саятын тас астаулардағы судың сиымдылығы шамамен 5 қауға болады. Бұл өңірдегі тас астаулардың сиымдылығының аз болуы отырықшы мал шаруашылығымен және табиғи су көздерінің мол болуымен байланысты (Сурет 8).

Сурет 6 – Шыңырау және тас астау [24, с.341].

Сурет 7 – Жылқы тұяғы түрінде қашалған тас астау [24, с.341].

Сурет 8 – Тас астау. Ерте түркілік кезең. Түркия. Анкара. Gordion ашық астап асты археологиялық музейі.

Шыңырау құдықтан суды 5-10 шелек су сиятын тері меспен тартып шығарған. Тері местің аузы дөңгелек, шеңбер немесе төртбұрышты етіп құйылған «шанықбақ» деп аталған темір құрсауға бекітілді, мес қауғаның аузының көлемі аналдыра санағанда 6-7 сүйемдей болған (Сурет 10-11). Мес қауға ұзындығы $1\frac{1}{2}$ болатын ағаш сапқа бекітілді, ағаш саптың екінші басы 30-40 см болатын тері таспа арқылы арқанға жалғанып, су түйе көмегімен тартылды [7, 140 б.]. Құдық басына орнатылған бұл қондырғы *шығыр* деп аталды. Су көздері бір біріне жақын болса, екі шыңырау жақын жерден қазылып, *қос құдық* атанды. Маңғыстауда Мәліш құдығы деп аталатын қос құдық осы күнге дейін сақталған. Қосқұдық бір бірінен алыс болмағасын су тарту ісін жеңілдету үшін екеуінің басына *қолшығыр* орнатылып, екеуіне бір көлік (түйе, жылқы, өгіз) жегілді. Ол үшін екі долық байланған көн арқанның ұштары көліктің беліне бекітіліп, көлікті екі құдық арасына жүргізіп отырған, сонда бір құдықтың түбіне жетіп, су толған долықты тартқанда, екінші долық өз құдығының түбіне түседі де, алма кезек су тартылып тұрады. Ал құдық басында тұрған адам долықтағы суды астауға төгіп, қайта тастап тұрады. Жеке шыңырауға жеке көлік керек болса, қосқұдыққа екеуіне ортақ бір көлік болады, яғни жұмысты ұйымдастырудың бұл түрі тиімді болған, бірақ қос шыңыраулар өте сирек кездескен (АЭМ).

Кіші және Үлкен Борсық құмдарында тереңдігі 10-40 сажынға дейін жететін құдықтар жиі кездескен. Бетпақдалада да су көзі шыңырау тереңде болғанымен, дәл Үстірт, Маңғыстау шыңырауларындай өте терең болмады. Қызылқұм шөлді аймақ болғандықтан, мал құдықтар арқылы суарылды, тереңдігі 45 қадымға дейін жеткен [22, с.12]. Қызылқұм құдықтарының басына бір мезгілде 200-300 түйеге дейін жиналған. Қызылқұмда құдықтардың бір бірінен ара қашықтығы 15-20 шақырым болған [22, с.15].

Қазақ жерінің солтүстік батыс өңірінде, Елек өзені аңғарындағы жайлауларда су таяз жерден шыққанымен, суы аз болғандықтан құдықтар жиі қазылып, *таңқы* деп аталды. Маңғыстау, Үстірт адайлары жайлауға келгенде *таңқы құдық* суларын тазалауды дәстүрге айналдырған, кез-келген адай азаматы *белдеме* деп аталған күректі беліне байлап жүрген. А.Н. Бөкейхан: «Әр адайдың беліне қыстырып жүрген темір күрегі болған, сондықтан олар күректі белдеме деп атаған. Ертеде әр қазақ оттық, пышақ және шылбыр алып жүруі тиіс болғанындай, әр адайдың міндетті түрде белінде темір күрегі – белдеме болуы тиіс еді, оның көмегімен адайлар құдық айналасын және оның ішін реттеп тұратын» – деп жазған болатын [7, 141 б.].

Таңқы құдықтардың ернеуі 0,5 аршыннан 1,25 аршынға дейін, тереңдігі судың шыққанына қарай 2,5-нан 5 аршынға дейін болды. Таңқы басына 3-4 қауға су кететін тас немесе бүтін ағаштан ойылған астаулар орнатылды. Суы таяздан шығатын құдықтарды «орпа», «еспе», ал құдық қазылатын жерін *орпалық* деп те атаған. Үшорпа, Қоңырорпа, Жаңаорпа, Ащыорпа, Терекорпа, Қызылеспе, Ащыеспе сияқты жер атаулары құдықпен байланысты екені анық. Сондай ақ суы таяз жерден шығатын құдықты «ілме құдық» деп атаудың кездесуі, суды қауғамен оңай тартып алуына байланысты қалыптасқан. Ілме құдықтың тереңдігі 2-ден 3,5 метрге дейін болады. Таяз құдықты да істің көзін білетін, судың көзін танитын адамға қаздыртқан.

Маг-Гахан жазбасын оқысақ, осындай таяз құдықтар Тамды аңғарында, Бұқан тау етегінде көп кездескен және де құдықтардың арасы 25-30 шақырымды құрап отырған [17, с.67].

Қарақұмда құдықтардың жиі кездесуі, қазақтардың көшпелі өмірімен тікелей байланысты екендігі анық. Қарақұм Сыр қазақтарының көктеу, күздеуін қамтамасыз еткен. Қарақұмда құмнан түзілген төбені *тау*, ал етегін *құмжаға* дейді. Бұл жерде құдық екі құмжағаның арасындағы жазық ойпаттан қазылады. Құдықты қазып, лай судың, одан кейін таза судың көзі шыққан соң, құдықтың құмы ішіне құламас үшін, дүзгеннің шыбығын бүтін күйінде құдықтың қабырғасына, ал түбін ішіне қаратып, қалап шегендеп шығады. Мұны «шеген құдық» немесе «шеген» дейді (Сурет 9).

Дүзген – сексеуілдің бір түрі, биіктігі 1 м – 1м, 20 см. Сондықтан болар дүзгенмен шегенделген құдықты Арал, Қарақұмнан басқа өңірде құдықты сексеуілмен шегендеген деген түсінік қалыптасқан. Жергілікті қариялардың айтуынша құдықты шегендеуге сексеуілді қолданбаған, себебі сексеуіл улы, әрі ащы, сексеуілдің уы суға бөлініп, одан су ішкен мал мен адам ауру болады. Қарақұмда шеген құдықтың диаметрі 4 метрге дейін, тереңдігі 2-5 метрге жетеді, себебі Қарақұмның құмы сусылдақ, жұмсақ болғасын, диаметрін үлкен етіп қазады. Қарақұмда Дүйіспай, Тамен деген екі ағайынды жігіттің құдықшы ретінде аты шыққан екен. «Ердің атын еңбек шығарады», - деген халқымыз. Дүйіспай мен Тамен қайтыс болғанда халық басына шикі кірпіштен там тұрғызған [АЭМ]. Қазіргі кезде Дүйіспай, Тамен тамдары сәулет өнері ескерткіштері ретінде жергілікті тарихи-мәдени мұралар тізіміне енген.

Қазақ жерінің басқа өңірінде аузы кең қазылған құдықты «опан құдық» деп атады.

Сурет 9 - Шеген құдық (құрылысы бітпеген, аузы жабылмаған). Қарақұм (АЭМ)

Түркіменстан жеріндегі құмды аймақтарындағы құдық қазу ісі Қарақұмға ұқсайды. Мұнда құмжағаны *этегкум* деп атаған. Этегкум мен тақырдың арасы 30-40 км болған. Ал, тақырсыз құмды жазықты *бутевгум* деген. Шегенделген терең құдықтар – *орумли гуйы*, шегенделмеген таяз құдықтар *удек*, шегендеу - *орим* деп аталған. *Орумли гуйы* үшін жыңғыл бұтағы қолданылған. Таяз құдықтар 3-5 сажынға дейін, терең құдықтар 9 құлаштан 18 құлашқа жеткен [21, с.211-213].

Тау, адырлардың етегінен қайнар көздерінен қазылған, суы мол құдықтар «*сүтті құдық*» деп аталған. Суы мол құдықтар «*ақпа құдық*, *ақшелек құдық*» деп те аталды. Суы мол құдықтан 500 кой бір уақытта су іше алған. Отарды суаруға бірнеше астау қойылған. Ақтамберді жырау өз заманында (1675 – 1768) «*Құдық қазсаң көлді қаз, көл суалмай суалмас*», - дегенде «көл» деп құдықты суы мол жерден қазу керектігін айтқан.

Қазақтар ескірген көне құдықты «*обашық құдық*», аузы тар, әрі таяз құдықты «*ойма құдық*», өте таязын «*шұқанақ құдық*», өте таяздың айналасы бекітілмегенін «*беке*», суы тартылып құрғап қалғанын «*құрқұдық*», ал суының тартылуын «*құрлану*» дейді. Ал бірнеше құдық бір біріне жақын орналасса, «*ордалы құдық*» деген теңеу айтылған.

Ерте заманда тұщы судың қай жерден шығатынын білетін адамдарды «*көзді*», «*көзі қарақты*» деп атаған. Ертеде Байболат деген Сыр қазағының судың көзін танытын қасиеті болған екен, қырға көшіп бара жатқан жолда (Сыр қазақтары Арқа жақты қыр деген) жер көзінен шығып тұрған буды көрген. Сол жерден құдық қаздырып, суы мол құдық, жүргіншілер тоқтайтын Байболат құдығы, Байболат суатына айналған. Аты белгілі табын Бұқарбай батыр атын қалдырам деп Байболат құдығы айналасынан бернеше рет құдық қаздырғанымен су шықпапты деседі. Қырдағы Шақшақ қазған деген құдықтың иесінің де көзі қарақты болған екен (АЭМ).

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағатында сақталған Сырдың Аралға құяр тұсы мен Аралдың солтүстік шығыс жақ бетіндегі құдықтар жүйесінің түсірілімі 1886-1889 жылдары жасалған, онда 310 құдық тіркелген (Сурет 12). Әскери топограф П.К. Залесский құрастырған каталогта Түркістан әскери округына қарасты бекеттерден 200 дей құдық пен суат аттарын кездестіруге болады. Каталог 1867-1911 жылдар аралығын құрайды. Арал-Қазалы өңіріндегі құдық аттары мен орналасуы жоғарыда көрсетілген карта мәліметтерімен толық сәйкес келеді [12]. Ал, алғашқы ауыл шаруашылығы санағы кезінде статистар Қазалы уезінің құстауларынан 400 астам құдықтарды, Перовск уезінің құстауларынан 100 ден астам құдықтарды тіркеуге алған [18; 19, Поаульные таблицы].

Судың көзін танудың бір әдісі атты адамдар шауып өткесін, басына тымақ киіп, жер бауырлап жатып, жерге құлағын тосып тындағанда, жер дүңкілдесе, су жерде судың көзі барын білдіретін болған. Бұл әдіс негізінен су тереңнен шығатын Үстірт, Маңғыстауда қолданылған. Тағы бір әдісінде сүйменді лақтырып, соның ұшы қадалған жерді қазады екен. Ал, таяз құдықтарды ақбас шөп, қияқ қамыс, ши, алабұта өскен жерден қазады, ол жерлерде су жер бетіне жақын, әрі суы тұщы болады.

Сырдың Қараөзек, Жаңадария, Іңкәрдария арнасы аңғарында жер саздақ болып келеді, сондықтан құдықтың диаметрі Қарақұмдағыдай кең болмайды, енін 2 метрдей етіп қазып, еменмен шегендейді, емен суда ісінбейді, еменді солтүстіктен, Арқадан, түйеге артып тасыған. Еменді кесіп, бұталап, қиюластырып қалап отырып, су көзіне жеткенде су өтетін көз қалдырып отырған. Сондай-ақ, бұл жерде құдық шегендеуге қатты күйдірілген қышты да қолданған. Осыған орай *қышқұдық* деген атау кездеседі. Құдық қазуды игерген адам, шегендеуге де ұста болған (АЭМ).

Таяз құдықтан су тартып шығаруға қолданылатын шелек *қолқауға* деп аталып, оны ірі малдың бүтін сыдырылған бас терісінен жасалынған. Ол үшін бас терісінің түгін ұстарамен қырып, бауыздау түбін тігіп, тұмсық жағын айналдыра кесіп, шеңбер ауыз жасайды, ішіне құм толтырып, шелек түріне келтіріп, алған соң кептіреді, әбден кеуіп, сіреу болған көнтері суға қанша салса да жібімеген. Тері қауғаның аузы жұмсақ кезінде ағаштан керілген. Қолқауға 2-4 метр болатындай ағаш сырыққа байланған.

Сурет 10 - Қолқауға. ҚР Орталық мемлекеттік музейінің фотоқұжаттар қорынан.

Қолшығырлар тереңдігі 10-15 метр болатын құдықтардан суды оңай тартып шығару үшін жасалған. Ол үшін аша ағаштан баған орнатылып, аша үстіне уық тәрізді имек келетін ағаш белдеуінен байланады, имек қондығының бір басына ауыр темірден бастырық байланады. Екінші басына арқан тартылып, басына шелек байланады.

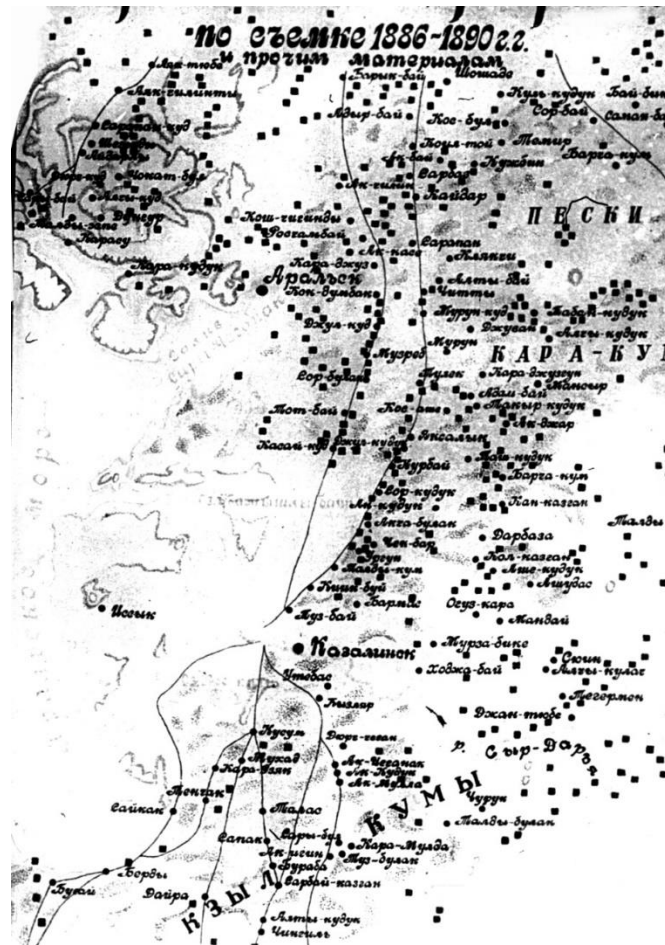
Сурет 11 - Қолшығырмен су тарту. Сырдария ауданы. С.Сейфуллин атындағы ауыл (АЭМ)

Құдық басына орнатылатын астау да жергілікті жердің материалына байланысты болды. Сыр-Арал қазақтары құдық басында мал суаруға қойылатын «науа» деп аталған астаудың екі басын ағаштан жасап, оған теріні керген, құрастырған ағашын желімдеуге талдың шырынын, жантақтың балын пайдаланған. Қарақұмда қыстың күні құдық суына қосымша, қар жауғанда қарды тегіс жерге үйіп, үстіне су құйып мұз жасайды. Қар мұзды қайтадан шауып, ойып, «мұз науа» жасап алып, малды суарған. Бүтін ағаштан ойылған астаулар мен науаларды көшкенде өздерімен бірге алып жүрген. Құдық басындағы үлкен астауларға қатысты *ақпана*, *дере астау* деген атаулар да бар. Құдық басында астау тәрізді суды мол етіп тартып алып жинап қоятын гидротехникалық құрылысты *ауыт*, *әуіт*, кей жерде *әуіз* дейді. Қазіргі кезде Сыр өңірінің Тереңөзек аңғарында

шаруашылық үшін жинап қоятын жер асты су қоймасын да *ақпана* деп атайды. Ақпана сыртынан қарағанда құдық секілді. Ол жерден қазылып, іші бетонмен жабылады. Ақпана суын ауыз су тапшы ауылдарда мал суаруға және шаруашылыққа қолданылады. Бұл жерде құдық сулары ХХ ғасырдың 90-шы жылдардан бастап құдық суы тартыла бастаған, сол уақыттан бастап ақпананың осы түрі кең қолданысқа енген (АЭМ). Малға арналған су сақтайтын орынның ақпана атануы таң қалдырмайды, қазақтар мал отына байланыс «ақ от», «аузы аққа тиді» деген сөздерді қолданған.

Кей құдықтар кім қаздыртса, яғни кім тапсырыс берсе соның есімімен аталған. Мысалы, Қосым, Қара молда, Қожабай, Алтыбай, Адамбай, Байбике, Адырбай. Қаракұмда «Шортанбай шегені» деген құдық болған. Қазақтың соңғы билерінің бірі Шортанбай би Қаракұмдағы Ақши жайлауына көшкенде шеген құдық қаздырған екен. Ал, кейде құдықшының атымен аталған, қазған сөзі осындай да қосылып отырса керек, мысалы Сарбай қазған, Баубек қазған (АЭМ).

Құдықтар пайдаланатын уақыт мерзіміне қарай тұрақты және уақытша құдықтар болып бөлінген. Тұрақты құдықтар көш жолдарында, тұрақты мерзімдік қоныстарда қазылды, негізінен терең құдықтар тұрақты қызмет еткен. Уақытша құдықтар таяз қазылып, керек емес кезінде көміп тасталып отырған [24, 190 б.]. Керуен жолдарындағы бойындағы құдықтар да тұрақты бекет ретінде қызмет еткен, олардың керуеншілер мен керуен түйелерін сумен қамтудағы маңызы зор болған. Керуен жолдарындағы құдықтардың орналасуы мен бірқатар атауларын «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т.ХVIII. Киргизский край» еңбегіне енген картадан алуға болады [23].

Сурет 12 - Арал-Қазалы өңіріндегі құдықтар жүйесі. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағаты.

Құдық атауларының маңызы

Құдық атауларының қалыптасуы тарихи топоникалық, ономастикалық тұрғыда көңіл аударарлық мәселе. Құдықтардың әр түрлі атауларының қалыптасуы оның тереңдігі мен суының көлеміне, орналасуына және құдықтың иесіне байланысты.

Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы Оғызқара деген құдық атауының осы жерді байырғы оғыз тайпасының мекендеуімен байланысты екені анық. Көне түркі тілінде ақ, қара сөздері түсті ғана білдіріп қоймай, белгілі бір мағынаға ие болған. Мысалы «көңілі ақ» десе жанның тазалығын білдіреді, шөптің сапасына қарай «ақ от», «аузы аққа тиді»; адамға қатысты қара сөзі «қарасы көрінді», «қалың қара», «қорған болған қара орманым». Осыған орай Ақшығанақ, Ақшыңырау, Аққұдық, Акиген, Ақшілік, Қаракұдық, Қарасу, Қарашеген, деген құдық аттары суының мол, әрі тұщылығына қарай қалыптасқан. Сары сөзі түркі-моңғол тілінде сары «анық», «ашық», «айқын», көне иран тіліндегі сар «басты», «негізгі», түркі тіліндегі сар «кең», «жапан» деген мағынаны білдірсе, қазіргі қазақ тіліндегі сары сөзі топонимдерде «кең», «үлкен», «көлемді» мағынасын білдіреді. Қаракұмдағы Сарапан (Сары+апан) деген құдықтың атауы көлемінің кендігі мен суының молдығына байланысты қалыптасқан. Ал батыс өңірдегі Сарықұдық, Сарышыңырау атауы тасы сары түсті, әрі сазды жерден қазылған терең құдықтарға қолданылған.

Қазақ халқының ұғымында «үш», «жеті», «тоғыз», «қырық» киелі сан ретінде қалыптасқандығы белгілі. Санға байланысты Үшқұдық, Төртқұдық, Алтықұдық, Жетіқұдық, Тоғызқұдық, Қырыққұдық, Жүзқұдық, Мыңқұдық атаулары кездеседі, сондай ақ Жалғызқұдық, Қосқұдық атаулары да құдық санын білдіреді.

Суының дәмі мен көлеміне қарай: Көлқұдық, Сорқұдық, Тұзбай, Ащықұдық, Ақшабұлақ, Сорбай, Тұзбұлақ, Жаманқұдық, Қайнарқұдық, Тұщықарасу; қазылған жеріне қарай: Тақырқұдық, Сайқұдық, Баршақұм, Жусан, Бортас, Көкдомбақ, Жолқұдық, Шенгел, Алтынқұдық, Қызылқұдық, Майтөбе құдық, Қаққұдық, Шилиқұдық, Талқұдық. Ш.Уәлиханов Қырыққұдық пен Ащықұдықтың Арыс өзені мен Келес өзені аралығында жатқанын және суының ащы екенін айтқан. Сондай-ақ Ш.Уәлиханов Сарусу өзені аңғарында Алақұнан деп аталған құдықты көрсеткен [9, с.264].

Бөрітескен деген құдық атауы бөрінің сарып кеткен жеріне қақпан құрарда (аңшы қазақтар қасқырдың жүретін жерін, жолын аңдыған, қасқыр бұтаның түбіне сарып, сол жерді тырнағымен айқастап кетеді) сол жерден судың таяздан шығатынын біліп қаздырғанымен байланысты аталған екен. Бөрітескен құдығы 1811 жылы Сібір әскери линиясының регистраторы Мамедияровтың жолжазбасы мен Ш.Уәлиханов жазбасында кездеседі [9, с.265].

Сирек болса да әйел атымен аталған құдықтар бар, мысалы Қызылқұмда Қызқұдық, ал Арқада Шөлбарша деген құдықтар болған (АЭМ).

Құдық таяз болуы, қазақ жерінің шығыс, Тарбағатай, Жетісу өңірлерінде *саяз* деп аталады. Чуваштар *сайааам*, өзбектер *саез* деп атайды [15, 591 б.].

Құдық қазу ісі мен құдықшылық кәсібіне байланысты кәсіптік лексикалық қор, фразеологизмдер және диалектологиялық қорының қалыптасқаны белгілі. Мысалы, Шығыс Қазақстан, Зайсан, Күршім өңірінде құдықты *құй* (*Мал құйдан суарылады*); Маңғыстау, Оралда құдықтың көзін аршу, яғни тазалауды *құдықты көзеу* (*Су таңқы құдықты көзеу керек*); Өзбекстан, Тамды қазақтары құдыққа көшіруді *құдыққа салу* (*Қошқарларды ана қойлардан қашықтағы құдыққа салса деп едім*) дейді [15, 591 б.]. Халық тілінде осы кәсіпке байланысты *құдықшының құрым қосы, құдық табаны, суат барлау, шеген тас кесу, тебін су, көз ашу, су кіндігі, қайла, қайлалап тесу, қанды құдық, суыл, ұры ағын, ұры ағын* сияқты жүздеген атаулар қалыптасқан [16; 25, 191-192 б.].

Қорытынды

Қазақ жерінен әр өңірінен табылған байырғы құдықтар іздері жер асты суларын пайдалануды игерген байырғы тайпалардың гидротехникалық қана емес, құрылыс ісі білімдер

жүйесінің айғағы. Құдықтардың қандай түрі болмасын халқымыздың мәдени мұрасының ерекше үлгісі. Құдықтар қазақ халқының тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінде ауыз суды қамтумен бірге, мал суару жүзеге асыруда маңызды роль атқарған. Құдықтың қай түрі тереңі, таязы, тұщысы, ащысы болмасын барлығының суы *мәлдір, тұнық* болады. Халық арасында *«Терең құдықтың суы тәтті», «Бір кісі қазған құдықтан мың кісі су ішеді», «Құдықтан су ішкен, қазғанға рахмет айтады. Ағашты көлеңкелеген, еккенге рахмет айтады»* деген нақыл сөздер, *«құдыққа бар асылын тыққан шөл даладай», «құдық суындай», «құдыққа салған қауғадай»* деген теңеу сөздер бар (АЭМ).

Қазақ халқы *«су ішкен құдығыңа түкірме»* дегенде адам өмірінде белгілі бір із қалдырған кезеңдерінен теріс айналмауына тәрбиелеп отырған. *«Судың да сұрауы бар», «инемен құдық қазғандай»* деген сөздің түп-тамыры құдықтан су шығарудың оңай шаруа еместігін тағы да дәлелдейді. Қазақ халқының наным-сенімдер жүйесінде сүйелді кетіру үшін жаңа ай туғанда қолын жайып *«жаңа ай, сүйелімді алып кетші»* деп жалына отырып, айға сыйынады да, ай сәулесі түсіп тұрған құдыққа тиын тастайды. Бұл шаралар шындығында сүйелдің қайтуына көмектескен. Құдықтан су алуға барғанда алдымен суға тас лақтырады, сонда су ішіндегі шайтандар ұшып кетеді деген. Құдықтың бетін ашық қалдырмаған, жын-шайтандар үйір болмасын деп, таза ұстауды мақсат тұтқан (АЭМ).

Ертеде құдықтардың мұздатқыш ретіндегі ролі де зор болған. Оңтүстік өңірлерде ашыған көжені ыдысқа құйып, құдық суына батырып қойған (АЭМ).

Қазақ даласында 1968-1970 жылдарға дейін құдықты қолдан қазған. Су шығаратын техникалардың қолданысқа кеңінен енуіне байланысты, құдық суына деген қажеттілік төмендеді. Дегенменде Маңғыстауда шыңыраулардан заманауи техника көмегімен суды тартып отырған ауылдар, сондай-ақ Сыр-Арал өңірінде *«атамның көзі»* деп құдықты, сақтап, тазалап қолданып отырған үйлер кездеседі.

Әдебиеттер

- [1] Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.
- [2] Әжіғали С.Е. Крател елінің асыл мұрасы: көшпенді Арал-Каспий өңірінің тарихы мен мәдениеті туралы. Алматы: TimasPrinthouse, 2006. 64 б.
- [3] Автордың экспедициялық материалдарынан (АЭМ).
- [3а] Арандаренко Г. К вопросу о каризах. Туркестанские ведомости. 1874. №29. С.113.
- [4] Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: ҚазССР-нің «Ғылым» баспасы, 1969. 170 б.
- [5] Байпақов К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы: «Аруна Ltd», 2007. 384 б.
- [6] Беляев И. Поперек Кызыл-кумской пустыни (от Чимбая до Перовска). Туркестанские ведомости. 1904. №10. С.44., №31. С.144.
- [6а] Большаков. Каризское орошение. Туркестанские ведомости. 1913. №28. С.3
- [7] Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 477 б.
- [8] Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности VIII в. до.н.э. – VIII в. н.э. М.: Восточная литература, 1999. 336 с.
- [9] Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 458 с.
- [10] Грошев В.А. Ирригация Южного Казахстана в средние века. Алма-Ата: Наука, 1985. 156 с.
- [11] Залесский Б. Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: «Өнер» баспасы, 1991. 132 б.
- [12] Залесский П.К. Полный каталог астрономических определений Туркестанского военного округа и прилегающих к нему земель. 1867-1911 г. Ташкент: Лито-типография В.И.Илина, 1911. 55 с.

- [13] Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. Пер с нем. Е.Петри. СПб.: Издание А.Ф.Девриева, 1910. 188 с.
- [14] «Көшпелілер тарихын, археологиясын, этнографиясын, мәдениеті мен өнерін зерделеу» бағдарламасының экспедициясының ғылыми есебі материалдары (Археологтар: Д.Талеев, Ғ. Исқаков, Ғ.Бексейтов, Е. Оспанов).
- [15] Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс баспасы. 2005. 824 б.
- [16] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 3 том. Алматы, 2012. 736 б.
- [17] Маг-Гахан. Военные действия на Оксусе и падение Хивы. М., Университетской типографии Катков и К. 1875. 304 с.
- [18] Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Казалинский уезд. Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1913. 383 с.
- [19] Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Перовский уезд. Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1912. 394 с.
- [20] Оразбаев А.М. Колодцы на поселении Чаглинка (Шағалалы). Поиски и раскопки на Казахстане. Алматы, 1972.
- [21] Оразов А. О типах скотоводства в Ахале в конце XIX – начале XX в. В кинге: Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. С. 207-220.
- [22] Пельц В. Очерк Южных Кызыл-кумов. Самарканд: Типо-литография Т-ва «Б.Газаров и К. Слиянов», 1912. 64 с.
- [23] Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т.XVIII. Киргизский край. СПб.: Издание А.Ф.Дефриена, 1903. 478 с. + карта.
- [24] Самашев З, Кушербаев К, Аманшаев Е, Астафьев А. Сокровища Устюрта и Мангыстау. Алматы, 2007. 400 с.
- [25] Шойбеков Р. Қазақ халқының байырғы құдықшылық кәсібіне қатысты атаулары мен ұғымдары. «Оразбаев оқулары» халықаралық-ғылыми практикалық конференция материалдары. Алматы, Қазақ университеті, 2015. Б. 189-192.

References

- [1] Azhigali S.E. Arhitektura kočevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii. Almaty: Gylym, 2002. 654 s. (in Russ).
- [2] Azhigali S.E. Kratel elinin asyl murasy: koshpendi Aral-Kaspii jnirinin tarihy men madenieti turaly. Almaty: TimasPrinthause, 2006. 64 b. (in Kaz).
- [3] Avtordyn ekspediciyalık materialdarynan (AEM). (in Kaz).
- [3a] Arandarenko G. K voprosu o karizah. Turkestanskije vedomosti. 1874. №29. S.113 (in Russ).
- [4] Argynbaev H. Kazaktyn mal sharuashylygy zhaynda jetnogra-fiyalyk ocherk. Almaty: KazSSR-nin «Gylym» baspasy, 1969. 170 b.
- [5] Baipakov K.M. Kazakstannyn ezhelgi kalalary. Almaty: «Aruna Ltd», 2007. 384 b. (in Kaz).
- [6] Belyaev I. Poperek Kyzyl-kumskoi pustyni (ot Chimbaja do Perovska). Turkestanskiya vedomosti. 1904. №10. S.44., №31. S.144 (in Russ).
- [6a] Bol'shakov. Karizskoe oroshenie. Turkestanskije vedomosti. 1913. №28. C.3 (in Russ).
- [7] Bokeihan Ә. Tandamaly. Almaty: Kazak jenciklopediyasy, 1995. 477 b. (in Kaz and in Russ).
- [8] Vainberg B.I. Jetnogeografiya Turana v drevnosti VIII v. do.n.je. – VIII v. n.je. M.: Vostochnaja literatura, 1999. 336 s. (in Russ).
- [9] Valihanov Ch. Sobranie sochinenii v pjati tomah. Tom 4. Alma-Ata: Glavnaya redakcija Kazahskoi sovetskoj jenciklopedii, 1985. 458 s. (in Russ).
- [10] Groshev V.A. Irrigacija Juzhnogo Kazahstana v srednie veka. Alma-Ata: Nauka, 1985. 156 c. (in Russ).

- [11] Zalesskii B. Kazak saharasyna sayahat. Almaty: «Oner» baspasy, 1991. 132 b.
- [12] Zalesskii P.K. Polnyi katalog astronomicheskikh opredelenii Turkestanskogo voennogo okruga i privilegijushhih k nemu zemel'. 1867-1911 g. Tashkent: Lito-tipografija V.I.Ilina, 1911. 55 s. (in Russ).
- [13] Karutc R. Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake. Per s nem. E.Petri. SPb.: Izdanie A.F.Devrieva, 1910. 188 s. (in Russ).
- [14] «Koshpeliler tarihin, arheologiyasyn, jetnografiyasyn, madenieti men onerin zerdeleu» bagdarlamasynyn ekspediciyasynyn gylimi esebi materialdary (Arheologtar: D.Taleev, G. Iskakov, G.Bekseitov, E. Ospanov). (in Kaz).
- [15] Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi. Almaty: Arys baspasy. 2005. 824 b.
- [16] Kazaktyn etnografiyalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn destyrli zhuiesi. 3 tom. Almaty, 2012. 736 b.
- [17] Mag-Gahan. Voennye deistviya na Oksuse i padenie Hivy. M., Universitetskoi tipografii Katkov i K. 1875. 304 s. (in Russ).
- [18] Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Syr-Dar'inskaja oblast'. Kazalinskii uezd. Tashkent: Tipo-litografiya V.M.II'ina, 1913. 383 s. (in Russ).
- [19] Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Syr-Dar'inskaja oblast'. Perovskii uezd. Tashkent: Tipo-litografiya V.M.II'ina, 1912. 394 s. (in Russ).
- [20] Orazbaev A.M. Kolodcy na poselenii Chaglinka (Shagalaly). Poiski i raskopki na Kazahstane. Almaty, 1972. (in Russ).
- [21] Orazov A. O tipah skotovodstva v Ahale v konce XIX – nachale XX v. V kinge: Hozjajstvenno-kul'turnye tradicii narodov Srednei Azii i Kazahstana. S. 207-220. (in Russ).
- [22] Pel'c V. Ocherk Juzhnyh Kizyl-kumov. Samarkand: Tipo-litografiya T-va «B.Gazarov i K. Slijanov», 1912. 64 s. (in Russ).
- [23] Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. T.XVIII. Kirgizskii krai. SPb.: Izdanie A.F.Defriena, 1903. 478 s. + karta. (in Russ).
- [24] Samashev Z, Kusherbaev K, Amanshaev E, Astaf'ev A. Sokrovishha Ustjurta i Mangystau. Almaty, 2007. 400 s. (in Russ).
- [25] Shoibekov R. Qazaq halqynyn bajyrgy qudyqshylyq kasibine qatysty ataulary men ugymdary. «Orazbaev oqulary» halykaralyq-gylimi praktikalyq konferenciya materialdary. Almaty, Qazaq universiteti, 2015. B. 189-192. (in Kaz).

ӘОЖ 94(574) «15/16»

XV ғ. соңы мен XVI ғ. басындағы қазақ хандығы тарихының мәселелері

Кәрібаев Б.Б.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы.

bereket.bk@mail.ru

Аңдатпа. Автор бұл мақаласында XV ғ.соңғы – XVI ғ. алғашқы жылдарындағы Қазақ хандығы тарихының кейбір өзекті мәселелерін қарастырады. XV ғ. соңғы ширегінде Қазақ хандығының Сыр бойы үшін жүргізген күрестері жемісті болып, қазақ билеушілері Сыр өңірінің біршама бөлігіне биліктерін орнатады. Негізінен, Сыр бойындағы қалалар Жәнібек хан ұлдарына тиесілі болады. Осы тұстан бастап Жәнібек хан ұлдары мен Бұрындық хан арасындағы қатынастарғы жік түседі. Бұл қатынас XVI ғ. алғашқы жылдарында одан әрі жалғасын табады. 1505/6-1510 жылдары Мұхаммед Шайбани ханның жорықтары қазақ билеушілері арасындағы қатынасты шиеленістіреді. 1510 жылғы Қасым ханның Шайбани ханды жеңуі – Жәнібек хан әулетінің билігін біржолата Қазақ жерінде орнықтырады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Бұрындық хан, Қасым хан, Сыр бойы үшін күрестер, Мұхаммед Шайбани хан.

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВО В КОНЦЕ XV- НАЧАЛЕ XVI ВВ.

Кәрібаев Б.Б.

Аннотация. В данной статье автор рассматривает актуальные проблемы истории Казахского ханства в конце XV- начале XVI веках. В результате успешной борьбы в последней четверти XV века Казахского ханства за Присырдарьинский регион, казахские правители устанавливают свою власть. В частности, города, расположенные вдоль Сырдарьи, подчиняются сыновьям Жанибека. С этого времени, появляются разногласия между сыновьями Жанибека и Буриндык ханом. Эти отношения усугубляются в начале XVI века. Походы Мухаммеда Шайбани хана в 1505/6-1510 годах вносят разногласия между казахскими правителями. Победа Касым хана над Шайбани ханом, окончательно устанавливают власть потомков Жанибека на всей казахской земле.

Ключевые слова: Казахское ханство, Буриндык хан, Касым хан, борьба за Присырдарьинский регион, Мухаммед Шайбани хан

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF KAZAKH KHANATE AT THE END OF XV- IN THE BEGINNING OF XVI CENTURIES

Karibaev B.B.

Abstract. In this article the author considers the essential problems of the history of Kazakh Khanate at the end of XV – in the beginning of XVI centuries. In the last quarter of the XV century as a result of the successful struggle of Kazakh Khanate for the Syrdarya region Kazakh rulers established their power. In particular the cities along the Syrdarya river is subordinated to the sons of Zhanibek khan. Since that time there are disagreements between the sons of Zhanibek khan and Buryndyk khan. These relations are aggravated at the beginning of the XVI century. Military campaigns of Mohammed Shaibani khan made disagreements between Kazakh rulers in the 1505/6-1510 years. Victory of Kasim khan over Shaibani khan finally set the power of the descendants of Zhanibek all over Kazakh land.

Keywords: Kazakh Khanate, Burundık Khan, Kasim Khan, The battle for the near Syr Darya region, Mohammed Shaibani Khan,

(Әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ Хабаршысы, тарих сериясы. №2(81) 2016. 94-99 бб.)

Қазақ хандығының тарихында әрбір кезеңнің алатын орны ерекше. Хандық дәуірдің әр кезеңіндегі аса маңызды оқиғалар мен үдерістер алдыменен, сол кезеңдегі тарихи дамуды анықтаса, екіншіден, келесі кезеңнің алғышарттары болып табылады. XV ғасыр ортасында қалыптасқан Қазақ хандығы сол ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап, жаңа кезеңге, өзінің күшею, нығаю кезеңіне көше бастайды. Күшею факторларына Сыр бойындағы қалалар мен өңірлердің қайтарылуы, қазақ сұлтандарының осы аймақтағы қалалар мен өңірлерде билігінің орнауы және тағы басқалары жатты. XV ғасырдың соңғы жылдары мен XVI ғасырдың алғашқы жылдарында қазақ қоғамының билеуші топтары арасындағы қарым-қатынастар – Қазақ хандығының одан кейінгі тарихына көп ықпал етті. Оның ең бастысы, осы қарым-қатынастардың қорытындысы ретінде хандықтағы билік біржолата Жәнібек ханның ұлдарына ауысады. Біз төменде осы мәселені қарастырып, XV ғасырдың соңы мен XVI ғасыр басындағы Қазақ хандығының билеуші әулеті ішіндегі күрделі саяси мәселелердің жауабын іздестіріп көреміз. Бұл өз кезегінде биліктің Керей хан әулетінен Жәнібек хан әулетіне ауысуының себебептерін түсінуге жол ашады.

Қазақ хандығының күшеюінің басы XV ғасырдың 70 –жылдарының ортасынан Сыр бойындағы жеңісті күрестерден басталады. Түркістан аймағы үшін күрестің алғашқы кезеңдерінде Керей хан ұлы Бұрындық хан мен Қасым сұлтан және Жәнібек ханның басқа да ұлдары дерек мәліметтерінде үнемі бірге айтылады немесе авторлар олардың бәрін жинақтап қазақтар деп жазады. Мұхаммед Хайдар мырза Дулати осы жылдардағы Бұрындық хан мен Қасым сұлтанның арасындағы қарым-қатынас туралы былай деп жазады: «Қасым хан Жәнібек ханның ұлы. Ол әкесі секілді, барлық жағдайда Бұрындық ханға бағынды және оны тыңдады» [1, 222 – б.]. Түркістан аймағы үшін күрес барысы жылдарында Жәнібек хан ұлдары біртіндеп жаңа жерлерге ие болып, саяси-экономикалық, әскери күштері өсе бастайды. Олардың күшейгендігінің дәлеліне, кейбір жағдайлардағы Жәнібек хан ұлдарының Мұхаммед Шайбани ханмен өз беттерінше, өз ұлыстары төңірегінде жеке ұрыстар жүргізуі жатады [2,105, 106-107 – бб.].

XV ғасырдың 90-шы жылдарының соңына таман Қазақ хандығының билігі, оның ішінде Жәнібек хан ұлдарының билігі Түркістан аймағының басым бөлігіне орнығады. Сол жылдардағы оқиғалар барысы көрсеткендей, Бұрындық хан мен Жәнібек хан ұлдары арасындағы қарым-қатынастарға алғашқы жіктер түсе бастайды.

Дерек мәліметтерінде қазақ қоғамының билеуші топтары арасындағы алғашқы жік немесе сызат XV ғасырдың соңында Түркістан аймағы үшін жүргізілген күрестің соңғы кезеңінде

болады. Сауран қаласында қолға түскен Мұхаммед Шайбани ханның туған інісі Сұлтан Махмұд сұлтанды қала тұрғындары тұтқындап, Қасым сұлтанның қолына тапсырады [3, 30 – б.]. «Шайбани - нама» дерегінде «Қасым сұлтан мен Сұлтан Махмұд сұлтан арасында жақын туыстық қатынас болды, олардың аналары апа-сіңлілер. Бұрындық хан оны өлтіруге бұйырғанымен, Қасым сұлтан оны орындамады және оған үлкен құрмет көрсетті», - деп баяндалады[2. 117 – б.]. Тіпті Сұлтан Махмұд сұлтанның тұтқыннан оп-оңай қашып шығуы Қасым сұлтанның көмегі арқасында болса керек.

Жәнібек хан ұлдары ықпалының арта бастауы тікелей Бұрындық ханның көз алдында болып жатты. Жалпы, хандықтың күшеюі Бұрындық ханға атақ-даңқ әкелгенімен, туысқан әулет өкілдерінің күшеюі оған қауіпті бола бастайды. Сол себепті ол Шайбани ханды Жәнібек хан ұлдарына қарсы одан әрі өршіту, болып жатқан күреске басқаша сипат беруді ойластырады. Сөйтіп, бір-біріне қарсы екі күшті қанға-қан қағидасы сияқты қақтығыстарға апару арқылы Жәнібек хан ұлдарының қуатын әлсіретуден туындаған еді.

Қасым сұлтанның Шайбани хан інісін өлтірмей, керісінше оған зор құрмет көрсетуі, оның қашуына жәрдем беруі бірнеше жағдайдың бетін ашуға көмектеседі.

Біріншіден, хан бұйрығын орындамай, оған қарсы шешім қабылдап, оны жүзеге асыруы, сондай-ақ Мауереннахр мен Моғолстан билеушілеріне арқа сүйеп отырған Мұхаммед Шайбани ханмен қатынас жасауы мемлекетаралық қатынастар дәрежесіне жатады. Қасым сұлтанның бұл қатынас бойынша ресми хан шешімінен тыс, өз бетінше шешім қабылдауы - оның Қазақ хандығы мен Шайбани хан арасындағы қатынастарға өз бетімен, дербес араласа бастағанын көрсетеді.

Екіншіден, бұл әрекет Қасым сұлтанның және басқа Жәнібек хан ұлдарының күшейіп, қуатты саяси күшке айналғандығын көрсетеді. Үшіншіден, Бұрындық хан өзінің бұйрығының орындалмағанын көре тұра, ешқандай қарсы әрекет жасамайды, бұл оның жағдайының ХҮ ғасырдың соңғы жылдарында қандай болғандығын көрсетеді.

Төртіншіден, Бұрындық хан Сыр бойы үшін күресте Жәнібек хан ұлдарының қуатының артып отырғанын көре, шибанилық сұлтанды Қасым хан қолымен өлтіру арқылы күрестің сипатын өзгертуді ойластырады. Қасым сұлтан мұны алдын-ала аңғарып, хан бұйрығын орындамайды. Сол арқылы ол жалғасып жатқан күрестің сипатын, яғни Сыр бойындағы жерлерді қайтару үшін күрестің сипатын сақтап қалады.

Тағы бірде Шайбани ханның інісі ХҮ ғасырдағы оқиғалар барысында Моғолстан ханы Сұлтан Махмұт ханның қолына тұтқынға түскенде, Жәнібек хан ұлдары басқаша позиция ұстайды[2. 124 – б.]. Бұл кезде Жәнібек ханның ұлы Әдік сұлтан Моғолстанда болатын. Ол шибанилық сұлтанның тағдыры шешілетін хан кеңесіне қатысып, Шайбани ханның інісін өлтіруді қолдайды[3, 32 – б.]. Моғолстан ханы да Қасым сұлтан секілді Шибани ханның інісін өлтіру онымен қандай қатынастарға апарарын біліп, біраз уақыт тұтқында ұстап босатып жібереді. Әдік сұлтанның шибанилық сұлтанды өлтіруді талап етуін - Моғолстан билеушісі мен Шайбани хан арасындағы қарым-қатынасты ушықтыру және Шайбани ханның Түркістан аймағындағы күшін Моғолстанға қарсы аудару, сол арқылы негізгі қарсыластың күшін Сыр бойынан әкету үшін жасалған деп санаймыз.

Бұрындық ханның Жәнібек хан ұлдары ықпалының одан әрі күшейе түсуін қолдамайтындығын аймақ үшін жүргізілген күрестің төртінші кезеңіндегі әрекеттерден байқалады. Төртінші кезеңдегі оқиғалар негізінен аймақтың Шайбани хан бекінген орталық бөлігіндегі Яссы және Отырар қалалары түбінде өтеді. Қазақ хандығының Моғолстанмен Шайбани ханға қарсы одақ құруы оны Сыр бойынан біржола толық қууға қолайлы жағдайлар туғызған еді. Бірақта моғол ханы Шайбани ханның Түркістаннан толық қуылуына ынталы емес еді, тек ол Шайбани ханның одан әрі күшеюіне ғана қарсы болды. Моғолстанға күшейіп келе жатқан Қазақ хандығына Түркістан аймағында қарсы тұрар күш қажет болатын. Ол – Мұхаммед Шайбани хан еді. Оның тым күшеюі қауіптірек те болды. Сондықтан моғол ханы Шайбани хан әлсірегенде оған әскери көмек беріп, ал ол күшейе бастағанда оған қарсы шығып отырады.

Бұрындық хан да Шайбани ханға қарсы моғол ханының саясатын ұстанады. Жәнібек хан ұлдарының тым күшеюінен сескенген ол, Шайбани ханның Түркістанда қалуын қалап, онымен бейбіт келісім шарт жасау бастамасын өзі көтереді[3, 32 – б.]. Жасалған келісім шарт бойынша Жәнібек хан ұлдарына аймақтың солтүстік өңірлері, ал Мұхаммед Шайбани ханға орталық бөлігі қарады. Осылайша, Жәнібек хан ұлдарының Түркістан аймағын одан әрі иеленуіне қарсы Шайбани хан иелігі қарсы қойылады. Бұрындық ханның Жәнібек ұлдарына қарсы әрекеті мұнымен ғана шектелмейді. Ол Шайбани ханмен бейбіт келісім шарт жасасқаннан кейін, өзінің екі қызын шибанилық сұлтандарға ұзатады. «Шайбани нама» авторы Камал ад-дин Бинай ол жөнінде былай деп баяндайды: «Бірін – Сұлтан Махмұд сұлтан, екіншісін Шайбани ханның ұлы – Мұхаммед Темір сұлтан алды»[2, 121 – б.]. Осылайша, туыстық қатынастар орната отырып, Бұрындық хан өзіне болашақ одақтас табады.

Өз кезегінде Бұрындық ханмен одақтасу арқылы Шайбани хан Түркістан аймағына Қазақ хандығының одан әрі тереңдеп енуін тоқтатып, Мауереннахр ісіне араласып кетеді.

Жәнібек хан ұлдары да қарап қалмай, Бұрындық хан мен Шайбани ханның туыстық қатынастар арқылы жақындасуына қарсы шаралар қолданады. ХҮ ғасырдың 90-шы жылдар ортасында жасалған келісім бойынша Сырдың оң жағалауындағы оңтүстік бөлік – Сайрам өңірі Моғолстанға тәуелді болып саналатын. Моғолстан билеушісі де Шайбани ханның Сыр бойында күшеюін қолдамайтындардың бірі еді. Бұрындық хан мен Шайбани ханның жақындасуы Жәнібек хан ұлдары мен моғол ханының өзара жақындасуын туғызады. Жақындасу туыстық қатынастардың орнатылуымен жүзеге асырылады. ХҮ ғасыр соңы – ХҮІ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы ең беделді сұлтандардың бірі, Жәнібек ханның ұлы Әдік сұлтан моғол ханының қарындасына үйленеді[4, 353 – б.]. Ал ол туралы Бабыр нақтырақ жазады: «Жүніс ханның бір қызының есімі - Сұлтан Нигар ханым, ол Сұлтан Махмұт мырзаға атастырылған. Сұлтан Махмұт мырза өлгеннен кейін, Сұлтан Нигар ханым ешкімге айтпастан, ұлын алып Ташкенттегі бауырларына кетіп қалады. Бірнеше жыл өткеннен кейін, ол Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының ұрпағы, қазақ сұлтаны Әдік сұлтанға ұзатылады»[5,32 – б.]. «Бабыр – намада» Сұлтан Махмұт мырзаның 1494/1495 жылы қайтыс болғандығы дәл баяндалған[5,47 – б.]. Бабырдың «бірнеше жыл өткеннен кейін» деген сөзіне қарағанда Әдік сұлтан моғол ханының қарындасына 1497 -1498 жылдары үйленген деуге болады.

«Шайбани – нама» мен «Таурих-и гузида-ий нусрат нама» еңбектеріндегі мәліметтерде Бұрындық ханның шибанилық сұлтандарға қызын ұзатуы, яғни олармен жақындасуы Мауереннахр билеушілерінің 1494/1495 жылдары қайтыс болуынан бұрын айтылады[3, 32 – б.; 2, 121 – б.]. Олай болса, Жәнібек хан ұлдарының моғол ханымен жақындасуы, Бұрындық хан мен Шайбани хан арасындағы туысқандық қатынастар орнатылғаннан кейін болған, яғни Бұрындық ханның одағына Жәнібек хан ұлдары өзіндік одағын қарсы қояды. Махмұд бен Уәли Жәнібек хан ұлдары мен моғол ханының жақындасуы туралы «екі жақ одақ және достық жіптерін ұштастырды және нығайтты», - деп жазады[4. 353 – б.].

Осылайша, ХҮ ғасырдың соңында Қазақ хандығының Сыр бойы үшін Мауереннахрмен күресі барысы қазақ қоғамының билеуші топтары арасында екі топты қалыптастырады. Бірінші топ – Керей хан ұрпақтарының тобы, оның жетекшісі - Бұрындық хан. Екінші топқа Жәнібек хан ұлдарының тобы жатады. Оның басында Қасым, Махмұт, Әдік, Иренші, Қамбар сұлтандар тұрды.

ХҮІ ғасыр басындағы Қазақ хандығының ішкі саяси өмірінің одан әрі дамуына оның осы кездегі Мауереннахрмен, Моғолстанмен саяси қарым-қатынастары тікелей әсер етті. Мауереннахрдың саяси билігіне келген Мұхаммед Шайбани ханның моғол хандарымен Ташкент аймағы үшін ХҮІ ғасыр басындағы күресі Қазақ хандығын, қазақ қоғамындағы билеуші топтарды бұл оқиғалардан тыс қалдыра алмады. Екі топтың ұзақ өмір сүруі мүмкін емес еді. Олардың біреуінің саяси өмірден кетуі заңды құбылыс болатын. Шиеленіскен саяси жағдайдың шешілуіне Мауереннахрмен саяси қарым-қатынастың ХҮІ ғасыр басындағы барысы, яғни Мұхаммед

Шайбани ханның 1505/06-1510 жылдарындағы қатарынан Қазақ хандығына 4 рет жорық жасауы көп әсер етті. Біз басқа жұмыстарымызда бұл жөнінде қарастырғандықтан, бұл мәселеге тоқталмай, тек оның қорытындыларына ғана назар аударамыз.

XVI ғасырдың басында біз дерек мәліметтерінен Қасым сұлтанның Моғолстан ісіне араласа бастағанын көреміз. Қасым сұлтан XVI ғасыр басында Жәнібек хан ұлдары ішіндегі ең беделді тұлғаға айналады. XV ғасыр соңындағы Түркістан аймағы үшін жүргізілген күрестерде есімдері жиі кездесетін Иренші, Махмұт, Қамбар сұлтандар есімдері XVI ғасыр басындағы оқиғаларда кездеспейді. Жәнібек хан ұлдары ішіндегі беделі зор Әдік сұлтан 1504 жылы қайтыс болғаннан соң, оның жесірі – Сұлтан Нигар ханымды Қасым сұлтан әмеңгерлік жолымен алады[1, 222 – б.]. Осыдан кейін Қасым сұлтанның қазақ қоғамындағы рөлі бұрынғыдан да жоғары көтеріледі[1, 222 – б.]. Ол енді XVI ғасыр басында Қазақ хандығындағы билеуші күштердің бір тобының басында, яғни Жәнібек хан ұлдары тобының басында тұрады.

«Тарихи Рашиди» авторы XV ғасыр соңындағы оқиғалар кезін баяндағанда «Қасым сұлтан әкесі секілді Бұрындық ханға бағынды және оны тыңдады», - деп жазса, XVI ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы қалыптасқан ішкі саяси ахуалды былай деп баяндайды: «Қасым хан әлі де хан лауазымын қабылдамаса да, оның билігінің зор болғаны соншалық, ешкім Бұрындық хан туралы ойламады. Ол Бұрындық ханның жанында болғысы келмеді, егерде ханның қасында болып, оған құрмет көрсетпесе, онда ол ханға қарсы шығу болар еді. Ал Қасым ханның оған бағынуға жаны қаламады, сондықтан да ол ханнан алыстау болуға тырысты. Бұрындық хан Сарайшықта, Қасым хан одан алыстап Моғолстан шекарасына жақындау жердегі Қаратал қыстауын таңдап алды»[1, 222-223 – бб.]. Мұхаммед Хайдар мырза Дулатидың осы бір тарихи мәліметі XVI ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы ішкі саяси жағдайды түсінуге көп жәрдем береді. Біріншіден, ішкі саяси жағдайға байланысты Бұрындық хан мен Жәнібек хан ұлдары, оның ішінде Қасым сұлтан арасындағы қарым-қатынастың ең шырқау шегіне жеткені байқалады. Автордың Қасымды “хан” деген лауазыммен көрсетуіне қарағанда, «оның билігінің Бұрындыққа қарағанда зор болуы» хандықта екінші бір хан билігінің пайда болғандығын көрсетеді. Екіншіден, дерек мәліметі Қазақ хандығының, оның ішінде Жәнібек хан ұлдары билігінің Жетісу жеріне ене бастауынан хабардар етеді[1, 223 – б.]. Т.И. Сұлтанов дерек мәліметіндегі Қара-Талды Жетісуда болған деп түсіндіреді[7, 273 – б.]. Қасым сұлтанның Моғолстан шекарасына жақындауы, бізше 1503 жылғы оқиғадан кейін болған. Осы жылы Ташкент аймағы Мауреннахр құрамына кіреді де, Моғолстанның Жетісу өңірін Шайбани ханның жаулап алу қаупі туады. Қасым сұлтанның Бұрындық ханнан алыстау отыруы, оның дербестігін көрсетсе, екінші жағынан Жетісуды Шайбани ханның қолына бермеу үшін, соған жақындау отырудан туындайды.

1506-1509 жылдардағы Моғолстанның ішкі өміріндегі саяси жағдай біздің ойымызды дұрыстығын дәлелдей түседі. Сұлтан Ахмет ханның ұлдары мен Сұлтан Махмұт хан арасында билік үшін күрес өрши түседі де, жеңілген Сұлтан Махмұт хан Мауреннахрдан көмек іздеп, Мұхаммед Шайбани ханға келеді. Бірақ Шайбани хан оны ұлдарымен бірге өлтіруге бұйырады. Негізгі қарсылас жойылғаннан кейін, Сұлтан Ахмет хан ұлдары арасында күрес жалғасады. Осы кезде Қасым сұлтанның Жетісуға келуі және онда өз ықпалын таратуы өзінен-өзі түсінікті.

Дерек мәліметіндегі “Бұрындықтың Сарайшықта болуы” біздің ойымызша, шындыққа сай емес сияқты. Автор мұнда Бұрындықтың хандықтың батыс жағында, Сарайшық жағында болғандығын көрсетпек ойда болған.

Сонымен, Қазақ хандығында XVI ғасыр басында бір-біріне бағынбайтын екі билеуші қатар өмір сүреді. Бірақ бұлайша ұзақ болуы мүмкін емес еді. Екі билеушінің біреуінің саяси өмірден кетуі заңды құбылыс болатын. Шиеленіскен саяси жағдайдың шешілуіне Мауреннахрмен саяси қарым-қатынастың XVI ғасыр басындағы барысы, яғни Мұхаммед Шайбани ханның 1505/06-1510 жылдарындағы қатарынан Қазақ хандығына 4 рет жорық жасауы көп әсер етті. Біз басқа жұмыстарымызда бұл жөнінде қарастырғандықтан, бұл мәселеге тоқталмаймыз.

Шайбани ханның төртінші жорығы Қасым ханның толық жеңісімен аяқталады[7, 133-134 – бб.; 1, 217-218 – бб.].

Қасым ханның бұл жеңісінің маңызы өте зор болды. Халықаралық қатынастарда бұл жеңіс - Шайбани ханның «ең шырқау биікке көтерілген билігін құлдыратады»[7, 133-134 – б.]. Ал қазақ қоғамының ішкі саяси өмірінде Қасым ханның беделін Дешті Қыпшақтың көп бөлігіне жаяды. «Тарихи Рашиди» авторы: «Қасым ханның билігі Дешті Қыпшаққа таралды», - деп жазады[1, 195]. Қасым ханның бұл жеңісі, сонымен бірге Жәнібек хан ұлдарының қазақ қоғамындағы ішкі саяси бақталасы, қарсыласы Бұрындық ханды толық және түпкілікті талқандауымен бірдей болды. Қасым хан бүкіл Дешті Қыпшаққа өз билігін орнатқаннан кейін, Бұрындық ханның Дешті Қыпшақта қалуы мүмкін болмады.

Осылайша, XV ғасырдың соңғы және XVI ғасырдың алғашқы жылдарындағы қазақ қоғамындағы билеуші әулет өкілдері арасындағы саяси қатынастардың дамуы Қасым хан бастаған Жәнібек хан ұлдары билігінің орнығуымен аяқталады. Олардың билігі бірнеше ғасырға созылып, XIX ғасырдың ортасына дейін жалғасады.

Әдебиеттер

1. Тарих-и Рашиди. // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.(Одан әрі МИКХ.)
2. Шайбани –наме.//МИКХ.
3. Таварих-и гузида-йи нусрат-наме.//МИКХ.
4. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар.// МИКХ.
5. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. Толықтырылып, екінші басылуы. Аударған Б.Қожабекұлы. Алматы, 1993.
6. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трехтысячелетий. – Алматы, 1992. – 384 с.
7. Зубдат ал-асар. //МИКХ.

References:

1. Tarih-i Rashidi. // Materialy po istorii Kazaxskih hanstv XV-XVIII vekov (Izvlačeniya iz persidskih i tyurkskih sočineniy) Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pischulina, V.P. Yudin. – Alma-Ata, 1969. – 652 s.(Odan äri MIKH.)
2. Şaybani –name //MIKH.
3. Tavarix-i guzida-yi nusrat-name //MIKH.
4. Baxr al-asrar fi manakib al-ahiyar // MIKH.
5. Zaxir ad-din Muhammed Babır. Babırnama. Tolyqytyrylyp, ekinşi basyluy. Audarğan B.Qozhabekuly. –Almaty, 1993.
6. Klyaştornyi S.G., Sultanov T.I. Kazahstan: Letopis trextısyaçiletıy. – Almaty, 1992. – 384 s.
7. Zubdat al-asar. //MIKH.

ӘӨЖ 94(574) «15»

XV Ғ. І ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ӘБІЛҚАЙЫР ХАНДЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫНАН

Кәрібаев Б.Б.¹, Ноғайбаева М.С.²

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлт 15тық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д. Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы. E-mail bereket.bk@mail.ru

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих, археология және этнология факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент. Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы. E-mail nmendigul@mail.ru

Аңдатпа. Автор мақаласында XV ғасырдың бірінші жартысында Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы «көшпелі өзбектер» мемлекеті тарихының кейбір мәселелерін қарастырады. Бұл мемлекеттің тарихына арналған алғашқы монографиялық еңбектің жарыққа шыққанына жарты ғасырдан астам уақыт өтсе де, ондағы кейбір тұжырымдар әлі күнге дейін қолданыста келетінін автор сынға алады. Сондай тұжырымдардың біріне - «Әбілқайыр Дешті Қыпшақта 40 жыл билік құрды» деген тұжырым жатады. Автор соңғы зерттеулер мен дерек мәліметтерін терең талдай отыра, мұндай тұжырымның шынайы емес екендігін дәлелдеуге тырысады. Сөйтіп, автор мақаласында бұл мәселеге байланысты жеке өзінің тұжырымын алға тартады.

Түйін сөздер: Б.А.Ахмедов, Әбілқайыр хан, Шибан ұлысы, «көшпелі өзбектер» мемлекеті, Дешті Қыпшақ, Алаш-бахадүр, Едіге би.

ИЗ ИСТОРИИ ХАНСТВА АБУЛХАЙЫРА В I-ПОЛОВИНЫ XV ВЕКА

Кәрібаев Б.Б., Ноғайбаева М.С.

Аннотация. В статье автор рассматривает некоторые вопросы истории государства «кочевых узбеков» в первой половине XV века на территории Восточного Дешти Кыпчака. Автор критикует некоторые действующие выводы первой монографии, которая вышла в свет полувек назад, посвященной истории этого государства. В числе подобных выводов что «Абилхайыр властвовал в Дешти Кыпчаке 40 лет» так же присутствует. Автор, глубоко анализируя данные последних исследований и фактов, пытается доказать, что такое заключение не правдоподобно. В статье, таким образом, автор ссылается на свои личные выводы.

Ключевые слова: Б.А. Ахмедов, Абилхайыр хан, улус Шибан, государство «кочевых узбеков», Дешти-Кыпчак, Алаш бахадур, Едиге би.

FROM THE HISTORY OF THE KHANATE ABULKAYYR IN THE I-HALF OF THE XV CENTURY.

Karybaev B.B., Nogaibayeva M.

Abstract. In the article the author considers some issues "nomadic Uzbeks" State history in the first half of the XV century in Eastern Desht-i Kipchak. The author criticizes some of the findings of the first monograph, which was published half a century ago, on the history of this state. In the number of such conclusions that "Abilkayyr ruled in Kypchak Deshti 40 years" is also present. By deeply analyzing data from recent studies and evidence, trying to prove that such a conclusion is not true. Thus, in the article, the author refers to his personal conclusions.

Keywords: B.A Akhmedov, Abilkayyr Khan, Shiban state, "the nomadic Uzbeks", Dasht-i-Kipchak, Alash Bahadur, Edige bi.

(Әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ Хабаршысы, тарих сериясы. №3(82) 2016. 120-126 - бб.)

Әбілқайыр хандығы – XV ғасырда Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы Ақ Орда хандығы мен Қазақ хандығын байланыстырушы саяси құрылым ретінде белгілі. Мемлекеттілік және этникалық тұрғыдан оның атауы ғана өзгеше болып көрінгенімен, оның тарихы XV ғасырдағы қазақ тарихының құрамдас бір бөлігі болып саналады. Ол мемлекеттің тарихы - Қазақ хандығының құрылуының саяси және этникалық алғышарттарымен тікелей байланысты және сонысымен өте өзекті.

Кешегі кеңестік, бүгінгі Отандық тарихнамада Әбілқайыр хандығының тарихына арналған зерттеулер өте аз. Жекелеген зертеу мақалаларынан басқа бір ғана монографиялық еңбек жарық көрген екен. Ол – XX ғасырдың 60-шы жылдары жарық көрген Б.А.Ахмедовтың «Государство кочевых узбеков» атты еңбегі. [1] Кітаптың жарыққа шыққанына жарты ғасырдан астам уақыт өтті. Автордың тақырып шеңберінде жасаған тұжырымдары әлі күнге дейін мәселенің тарихнамасы бойынша кең таралған тұжырымдар қатарына жатады.

Қазіргі күнде автордың кейбір тұжырымдарының ескіре бастағанын көреміз. Кезінде Б.А.Ахмедовтың еңбегіне ғылыми сын-пікірді белгілі шығыстанушы - ғалым В.П. Юдин берген болатын. Оның білдірген сын-пікірін - нағыз классикалық үлгідегі сын-пікір деуге болады. Ол «Б.А. Ахмедовтың зерттеуі – XV ғасырдағы Шығыс Дешті Қыпшақта өмір сүрген өзбектердің тарихи жолын жүйелеп, ғылыми тұрғыда зерттеуге арналған алғашқы ұмтылыс», - дей келе, зерттеудегі көптеген қате пікірлер мен кемшіліктерді нақты-нақты атап көрсетіп береді де, кітап жөнінде «Б.А. Ахмедов пайдалы кітап жазған», - деген жалпы тұжырым жасайды[2, 261-270 - бб.]. Біз өз тарапымыздан еңбектің маңыздылығына автордың монографиялық деңгейде мәселені алғаш көтеруін, еңбектегі фактологиялық материалдардың молдылығын жатқызамыз. Қазіргі күнгі тарих ғылымының деңгейінен қарасақ, монографияда бірталай кемшін тұстар кездеседі. Олар мыналар:

1) Жап-жас Әбілқайырдың билікке келуінің және де оны жергілікті ру-тайпа басшылары мен дін басылары қолдауының себептері ашылмай қалған;

2) 1446-1468/69 жж. Әбілқайыр ханның Мауереннахрдағы Ақсақ Темір ұрпақтарымен жүргізген саясаты, қарым-қатынастары жан-жақты қарастырылмай бар болғаны бір-ақ сөйлеммен берілген;

3) Әбілқайыр ханның Моғолстанға жасаған ең соңғы жорығының мақсаты, бағыты, барысы туралы ештеңе айтылмайды және т.б.

Аталмыш еңбек жарыққа шыққаннан кейін кеңестік тарихнамада «Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында «көшпелі өзбектер» мемлекеті 40 жылдан астам өмір сүрді», «Әбілқайыр ханның билігі 40 жылдан астам уақытқа созылды» деген тұжырымдар берік орнығып, ол әлі күнге дейін қазіргі кезеңдегі тарихнамamızда жетекші пікірлердің бірі болып отыр. Осы тұжырымдарға байланысты біз осы жұмысымызда өзіндік ой-пікірлерімізді білдірмекпіз.

1428 жылы Барақ ханның қаза табуынан кейін бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында, оның ішінде аумақтың батыс бөлігіндегі Шибан Ұлысында да феодалдық тартыс-тартыстар күшейе түскені белгілі. Кухистанидың дерегінде Едіге бидің ұлдарының бірі - Ғази бидің билігі, оның саясатына наразы бір топ әмірлер мен бектердің одан бөлініп, шибанилық Жұмадық ханға келуі, хан тарапынан маңғыт әмірлерінің жылылық пен қайырым көрмей тағы да қашып кетуі, сөйтіп Жайтар Жалқын деген жерде олардың бас қосуы туралы айтылады да, одан ары оларға қарсы Жұмадық ханның 70 мыңдық әскер жасақтап, әскердің сол қанатында Әбілқайырдың болғандығы баяндалады[3,141-147 – бб.]. Одан ары дерек мәліметінде екі жақ арасында кескілескен қанды шайқастың болып, Жұмадық хан әскерінің жеңілгендігі, ханның қаза тауып,

ал 16 жастағы Әбілқайырдың тұтқынға түскендігі айтылып өтіледі [3,142–б.]. Б.А.Ахмедовтың пікірінше, Жұмадық ханның өзі және әскерінің көптеген қолбасшылары тұтқынға алынып, кейін маңғыт әмірлерінің жарлығымен өлтірілген. [1,46 – б.]. Ал Кухистани болса, «бұл ұрыста Көктегі жарылқаушының қалауымен Жұмадық хан қаза табады», - деп нақтылап айтады [3,142- б.].

16 жасар Әбілхайырды маңғыт әмірлерінің бірі аса жоғары құрмет көрсетіп, оның кейін оралуына жағдай жасайды. Әбілқайыр сол жылдың желтоқсанынан келесі жылдың наурызына дейін батыс өңірдегі аймақтың басшысы, өте беделді және ықпалды тұлға – Алаш-баһадүрдің жұртында қыстап шығады [3, 142 – б.]. Осы кезде Шибан ұлысының болашақ тағына үміткер анықталған секілді. Алаш-баһадүр өзінің жұртында Шыңғыс ұрпағының және жай ғана ұрпағы емес, Шибан ұлысын XIII ғасырдан бері басқарып келе жатқан әулеттің тікелей ұрпағы бар екендігін көршілес өңірлердегі барлық ру-тайпа басшыларына хабарлаған секілді. Көктем шыға Әбілқайыр өз жұртына қайтып оралады. Сол жылы-ақ Әбілқайырды ірі дін басылары - Құл-Мұхаммед Сейд, Қара Сеид, сондай-ақ қият, маңғыт, шынбай, иджан, қаанбайлы, табгут, дурман, құсшы, отаршы, найман, өкіреш найман, тубай, таймас, уат, қытай, барак, ұйғыр, қарлұк, кенегес, уйшін (үйсін), қоңырат, құрлауыт, ички, туман, туман-минг және тағы басқа ру-тайпалар басшылары мен Шадбақыт оғлан, Темір оғлан, Мұрат-сопы оғлан секілді Шыңғыс әулетінің өкілдері, тархан лауазымын иеленген бірнеше белді тұлғалар хан етіп көтереді [3, 143 – б.]. А.Б.Ахмедов Махуд бен Уәлидің дерегіне сүйеніп «сол кезде оны (Әбілқайырды – Б.К.) рулар мен тайпалардың 200-ге жуық көрнекті басшылары қолдады», - деп жазады [1,46–б.]. Кухистани Әбілқайырдың билікке келген жылын былай деп көрсетеді: «Он жеті жасында, сегіз жүз отыз үшінші жылы биджин, яғни мешін жылы (1428/1429 жж) [Әбілқайыр] мемлекет тағына келіп отырды» [3,46 – б.]. Осылайша, 17 жасар Әбілқайырдың Шибан ұлысы мен Шығыс Дешті Қыпшақтағы билігі басталады.

Билікке келген Әбілқайыр ханның басты мақсаты Шибан ұлысындағы саяси бытыраңқылықты жойып, ұлыстың тұтастығын қалпына келтіру болды. Бұл мақсат оны билікке әкелген ірі дін басшылары мен ру-тайпа басшыларының да мүдделерімен ұштасып жатқан болатын. Дінбасылары үшін кішігірім, дербес ұлыстарда жеке-жеке діни кеңістіктің пайда болуы үлкен қауіп туғызып отырды. Әрбір жеке ұлыста бір-біріне қайшы келетін діни бағыттар тарап кетсе, онда ол өз кезегінде әртүрлі мұсылмандық топтардың пайда болуына әкеп соғары сөзсіз болатын. Сол себепті де ұлыстың түгелдей бір саяси кеңістікте болуы әртүрлі бағыттарға жол бермейтін бірден-бір ұстаным болып есептеледі. Ал ру-тайпа көсемдеріне келсек, олардың қоластындағы елдің көшіп-қонуы үшін үлкен кеңістіктің қажет екендігі белгілі жайт. Көшпелі мал шаруашылығы үшін орасан зор шаруашылық кеңістіктің саяси тұрғыда жеке-жеке саяси кеңістіктерге бөлінуі мал шаруашылығының дамуына кедергі келтіріп отырды. Сол себепті де ру-тайпа басшыларына жеке-жеке саяси кеңістіктен гөрі ортақ саяси кеңістіктің болғаны өте тиімді болды.

Саяси бытыраңқылық сауда-саттыққа де кедергі келтіріп отырғандықтан, саудагерлер тобы да бір аймақта бір саяси кеңістіктің болуына өте мүдделі болды. Ал Әбілқайыр хан үшін сонау XIII ғасырдан бері ата-бабалары үзбей билік жүргізіп келген ұлыстың бірнеше ұлыстарға бөлініп, онда жеке дара билік жүргізген хандардың болуы өте тиімсіз болды. Ол Шибан ұлысында бір ғана биліктің, Шибан әулеті билігінің қайта қалпына келтірілуін көздеді. Осылайша, Әбілқайыр хан мен оны жақтаған әулет өкілдерінің, қолдау көрсеткен дін басылары мен ру-тайпа көсемдерінің мақсат-мүдделері бір арнаға тоғысып, бір бағытқа жұмылдырылады.

Әбілқайыр хан өзінің жақтаушылары мен қолдаушылардың арқасында Шибан ұлысын біріктіру жолындағы күрестерде бірден ірі-ірі табыстарға қол жеткізеді. Жас ханның алғашқы жорығы сол аймақтың саяси, әкімшілік және экономикалық орталығы болған Тура (Тара) қаласына бағытталып, ұрыссыз жеңіске қол жеткізеді. Адаб-бек, Кепек-қожа секілді әкімдер Әбілқайыр ханның билігіне бірден мойынсұнады [3,144 – б.].

Б.А. Ахмедов Әбілқайыр ханның Тура қаласын алғаннан кейін өз атына хутба оқытып, ақша соқтырғандығын және қаланы 1446 жылға дейін өзіне астана еткендігін атап көрсетеді[1,48-б.]. Бұл жеңіс - Әбілқайыр ханның Шибан ұлысын біріктіру жолындағы алғашқы жеңісі болды. Ол Әбілқайыр ханды жаңа жорықтарға аттануға итермелейді. Сондай-ақ бұл жеңіс туралы хабар жан-жаққа тез тарап, Шибан әулетінің өкілдерін, Әбілқайыр ханның туыстарын, сонымен бірге кейбір ру-тайпа көсемдерін жас ханның төңірегіне топтастырады да, олар ханның күшін арттырып, Әбілқайырдың келесі, жаңа жорықтарына белсене қатынасады.

1430/31 жылы Әбілқайыр хан Тобыл өзені маңында шибанилық Махмұд қожа ханның әскерін талқандап, оның ұлысын өзіне қосады[3,146-149 - бб.]. Кухистани Әбілқайыр ханның бұл жеңісінен кейін Дешті Қыпшақтың көп бөлігінің ханның қол астында бағынғандығын атап өтеді[3, 149 – б.]. Шынында да, Әбілқайыр ханның жеңісті екі жорығы нәтижесінде бытыраңқы Шибан ұлысының басым бөлігі біріктіріледі. Сөйтіп ол Шибан ұлысының жеке-дара билеушісіне айналады. Одан әрі ол өзінің бүкіл Дешті Қыпшақтағы позициясын нығайту үшін және Орта Азиямен экономикалық байланыстарда жетекшілік роль атқару үшін келесі жорығын 1431/1432 жылы Хорезмге бағыттайды.

Әбілқайыр хан Хорезмнің астанасы Үргенішті тез алады, бірақ онда тұрақтап қала алмайды. Оның Хорезм өңірінен тез кетуін жазба дерек мәліметтері, сондай-ақ зерттеушілер әртүрлі себептермен түсіндіреді. Кухистанидың дерегінде ол жөнінде мынадай мәлімет айтылады: «Хорезм қаласы мен сол уалаяттың тұрғындары біршама уақыт қайнаған ыстық күннің астында және Сүлеймен секілді қайырымды патша [Әбілқайыр ханның] қарамағында болып еді, Хорезмде оба ауруы пайда болды»[3, 152 – б.]. Одан әрі автор Дешті Қыпшақтың таза ауасына үйренген Әбілқайыр хан әскерінің белді адамдарына Хорезмнің жаман ауасының жақпай, ауыра бастағанын, соған байланысты әскер басшыларының ханға келіп, әскерді оба ауруы мен күннің шыжыған ыстығынан құтқарудың жалғыз жолы Дешті Қыпшаққа оралу екендігі жөнінде кеңес, өтініш бергендігін баяндайды. Әмірлері мен кеңесшілерінің [осы] өтініштері негізінде [Әбілқайыр хан] кейін қайтуға шешім қабылдап, [өзінің] ордасы жағына бет алды», - деп нақтылап түсіндіреді Масуд ибн Осман Кухистани[3, 152 – б.]. Дәл осы жылдары осы аймақта қатты құрғақшылық пен оба ауруының індет болып кең жайылып тарағанын, одан көп халықтың құрылғанын 1364/65-1441/42 жж. өмір сүрген араб тарихшысы Абу Аббас Ахмед Такмаддин Ал-Макризидың «Книга путей для познания» атты кітабында баян етеді[4, 442 – б.]. Ал темірлік әулеттің тарихшысы Абд ар-Раззак Самарканди дерегінде (1413-1482) оба ауруы және күннің ыстығы Әбілқайыр ханның кейін оралуына себеп болды деп айтылады[5, 198 – б.]. Одан әрі Абд ар-Раззак Самарканди «834 жылы (19. IX. 1430-8.IX.1431) Хорезммен Шахрухқа хабаршы келіп, өзбек әскерлерінің Хорезмді басып алды, үлкен тонаушылықтар мен талан-тараждар жасады және қайтадан өздерінің Дешті Қыпшағына қайтып кетті», - деп хабар береді де, «Ол (Шахрух) сол өңірді бірнеше әмірге тапсырды, [ол] әмірлер батырлық пен қайсарлық көрсетіп, өзбек ұлысына шабуыл жасап, оларды жойды, қалғандарын қашырып жіберді», - деп жазады[5, 198 –б.]. Енді осы дерек мәліметіне терең үңілсек. 1430-1431 жылы Гераттағы Шахрухқа келген хабаршы өзбек әскерінің Хорезмді жаулап алып, тонаушылыққа ұшыратқанын және өзбек әскерінің, яғни Әбілқайыр хан әскерінің кейін қайтып кеткендігін жеткізеді.

А.А. Семенов Әбілқайыр ханның Хорезмнен кетуінің себебін оба ауруының таралуымен байланыстырса, Б.А. Ахмедов осы себепті және Кіші Мұхаммед ханның ұлдары: Махмұд хан мен Ахмед ханның Әбілқайыр ханның ұлыстарына төндірген қауіптері де себеп болғандығын атап көрсетеді[6, 51 – б.; 1, 48 –б.].

Біз Б.А. Ахмедовтың осы пікіріне толығымен қосыламыз. Әбілқайыр ханның келесі жорығының Ахмед хан мен Махмұд ханға қарсы бағытталуы Б.А. Ахмедов пікірінің дұрыстығын көрсетеді. Хорезм жорығынан оралғаннан кейін Әбілқайыр хан бірден ағайынды хандарға қарсы жорыққа мұқият әзірленіп, аттанып кетеді. Бұл жорық және оның барысы туралы шайбанилық әулеттің тарихшысы Масуд ибн Осман Кухистани жақсы баяндап береді. Оның мәліметтеріне

қарасақ, Махмуд хан мен Ахмед хан Әбілқайыр ханға тәуелді болып, оған бағынудан бас тартқан да, бүліктер жасаған[3, 153 – б.]. Ал басқа ешбір жазба деректе Кіші Мұхаммед хан ұлдарының Әбілқайыр ханға тәуелді болғандығы туралы айтылмайды. Б.А. Ахмедов болса бұл мәселеден айналып өтіп, бірден екі жақ арасында болған шайқасты талдайды. Әбілқайыр хандығының тарихы үшін бұл мәселенің өзіндік маңызы болғандықтан, оған арнайы тоқтала кетелік.

Әбілқайыр ханың қарсыластары болған Ахмед хан мен Махмуд хандар Алтын Орда тарихында із қалдырып, хан болған тарихи тұлғалар: Темір-Мәліктің, Темір-Құтлықтың және оның ұлы Кіші Мұхаммедтің тікелей ұрпақтары болып келеді[7, 40- б.; 8, 116 – б.; 9, 520-521 – бб.].

М.Г. Сафарғалиев Алтын Ордада ХІҮ ғасырдың соңы мен ХҮ ғасырдың алғашқы 30 жылы ішінде Тоқтамыс ханның бес ұлы, Темір Мәліктің бес ұрпағы және Хасанның ұлы Ұлұғ Мұхаммедтің билікте болғандығын айта келе, 1437 жылдан бастап Алтын Орда тағының иесі Кіші Мұхаммед хан мен оның ұрпақтары екендігін атап өтеді де, өзі құрастырған «Алтын Орда хандарының шежіресі» атты кестеде ол туралы нақты көрсетіп береді[9, 520-521 - бб.]. Кіші Мұхаммед хан Алтын Орда тағын иеленгенге дейін Астрахан аймағында болады. Оның атасы Темір-Құтлық хан 1396 жылдан бастап осы өңірді өзінің қол астына ұстап тұрады. Қадырғали Жалайырдың дерегі бойынша Темір Құтлық Еділ бойындағы Қажы тархандға қожалық етіп, Едіге бимен бірге бірі хан, бірі би болған[8, 116 - б.]. В.В. Вельяминов-Зернов та ХҮІ ғасырда ноғай мырзалары Астраханды – «Темір Құтлұғ патшаның жұрты» деп атайтындығын айтады[10, 123 – б.].

Осылайша, Ақсақ Темірдің Алтын Ордаға қарсы жасаған жойқын жорығынан кейін, Еілдің батыс жағындағы ұлыстар мен өңірлер қатты күйзліске ұшырап, көптеген ру-тайпалар басқа жақтарға қоныс аударса, кейбір ұлыстарда билеушілер ауысып, жаңалары келеді. Темір Құтлұқтың ұрпақтары Астраханда орын теуіп, 1459 жылы оның ұрпақтарының бірі – Махмуд хан дербес Астрахан хандығының негізін қалайды. 1430-шы жылдардағы Астрахан иелігінің шығыстағы шекарасына көз салсақ, оның Маңғыт ұлысы мен Еділ өзені арқылы түйісіп жатанын көрміз. Еділден шығысқа қарай Ембіге дейінгі аралықта маңғыт рулары көшіп-қонып жүрді. Ал сол кездегі маңғыт биі Оқастың Әбілқайыр ханның жағында болғандығын деректердің бәрі бір ауыздан мақұлдайды[7, 16-17 – бб.; 3, 143 – б.; 8, 120 – б.]. Едігенің немересі Оқас бидің шибанилық Әбілқайыр ханға өте жақын болуы, оны билікке әкелуге қатысып, оның жорықтарына белене атсалысуы Темір Құтлық ханның ұрпақтары Ахмед хан мен Махмуд хандарға ұнамаған секілді. Бұл екеуін жазба деректер 1430-шы жж. басында «хан» лауазымын атағанымен, олар әлі хандық биліктің иеленбеген болатын. Тек әкелері Кіші Мұхаммед хан 1459 жылы қайтыс болғаннан кейін ғана Махмуд – Астраханда, Ахмед – Үлкен Ордада хандық билікке келеді. Ал оған дейін ағайынды екі сұлтан Астраханның шығыс өңіріндегі маңғыттармен шектес ұлыстарда билік жүргізген деп есептейміз.

Біздің ойымызша, 1428-29 жылы билікке келіп, 1431/32 жылға дейін бүкіл Шибан ұлысын біріктіріп, тез күшейе бастаған Әбілқайыр ханнан қауіптеніп, екі сұлтан оны әлсірету мақсатында қарсы әрекеттер жасаған секілді. Қалай десек те, Кухистани айтып отырған ағайынды Ахмед пен Махмудтың Әбілқайыр ханға қарсы бүлік жасады деген дерегі сенімсіз. Мүмкін, шайбанилық әулеттің тарихшысы Әбілқайыр ханның Шыңғыс ұрпақтарына қарсы жасаған жорығын ханды ақтау үшін жазған шығар. Мүмкін, маңғыт биі Оқастың Әбілқайыр ханның жанында жүруіне байланысты оның Еділ мен Жайық, Жайық пен Ембі аралықтарындағы иеліктеріне ағалы-інілі екі сұлтан жорықтар жасаған шығар. Міне, осындай себептерге байланысты Әбілқайыр хан өзінің төртінші жорығын Кіші Мұхаммед ханның ұлдарына қарсы бағыттайды.

Жалпы алғанда, жорықтың барысы мен оған қатынасқан ру-тайпа көсемдері, шайқастың өтуі мен нәтижесі Кухистани еңбегінде жақсы баяндалған[3, 153-156 – бб.]. Әбілқайыр хан бұл шайқаста да жеңіске жетеді. Орда Базарда Әбілқайыр ханның атына хұтба оқылып, ақша соғылады. Деректе Орда Базар – Дешті Қыпшақтың астанасы делінеді, ал дерекке түсініктеме

берушілер «хандардың Ордасы әдетте осылай аталаған». «Тарих-и Абулхайр-ханида» кезінде Батыйдың ордасы болған Орда Базар туралы айтылып тұр», - деп жазады[3, 155 – б.].

1431/32 жылғы Әбілқайыр ханның батыстағы жеңісі оның беделін арттырады, бірақ ол ұзаққа созылмайды. Махмуд ибн Уәлидің дерегінде Ахмед пен Махмуд хандардың 1431 жылғы жеңілістен кейін «мұра еткен таққа қайта отырғандығы» айтылады[3, 155 – б.]. Жалпы алғанда, Әбілқайыр хан 1429-1431/32 жылдары Шибан ұлысын қалпына келтіру ісін аяқтап, өзінің алғашқы мақсатына жетеді.

1431/32-1446 жылдары Әбілқайыр ханның өміріне қатысты деректер жоқ. Егерде ол бір жаққа жорық жасаған болса, онда ол туралы деректерде айтылған болар еді. Соған қарап оның осы кездегі 14-15 жылдық өмірі өз ұлысында өткен деп есептейміз. Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында бұл жылдары жеке-жеке өмір сүріп жатқан бірнеше ұлыстар бар болатын. Олар: Есіл мен Ертіс өзендерінің аралығындағы шайбанилық Мұстафа ханың ұлысы, Сырдың төменгі ағысы бойындағы шайбанилық Буреке сұлтанның ұлысы және Сырдың орта ағысы бойындағы ордажендік Керей мен Жәнібек сұлтандардың ұлыстары еді. Шамасы оларға қарсы күресу үшін Әбілқайыр ханның күші жетпей, ол қолайлы сәтті күткен секілді. Әбілқайыр хандығының саяси тарихындағы бұл жылдар тыныштық, бейбіт кезеңге жатады.

Әбілқайыр хандығының тарихындағы келесі, үшінші кезең – 1446 жылдан басталады. 1429 жылы 17 жасар Әбілқайырды ру-тайпа көсемдері мен дін басылары қолдап, бытырап жатқан Шибан ұлысын біріктіру үшін билікке әкелсе, енді 34 жастағы хан бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақты біріктіріп, бүкіл аумақта өзінің жеке-дара билігін орнату үшін күресін бастайды.

Күрестің басталуына маңғыт биі Оқас пен шибанилық Мұстафа ханның жақындаса бастауы түрткі болады. Кухистани ол туралы былай деп жазады: «... [оның] (Әбілқайыр ханның – Б.К.) жеңімпаз күзетшілері ханға келіп, Мұстафа ханның өте көп әскермен және Оқас бидің қолдауымен (Әбілқайыр ханға) қарсы жорыққа дайындалып жатқанын жеткізді...»[3, 156 – б.]. Хабарды естіген хан Мұстафа ханның жорығын күтпей, оларға өзі қарсы аттанады да, Орталық Қазақстандағы Атбасар өзенінің маңында ұрысқа түседі. Бұл шайқаста Әбілқайыр хан жеңіске жетіп, Мұстафа хан болса, кейін қашуға мәжбүр болады [3, 158 – б.].

Мұстафа ханды жеңіп, оның ұлысын өзіне қосып алған Әбілқайыр хан бірден келесі жорығына дайындалады. Кезекті жорықты хан Сырдың орта ағысы бойындағы Сығанақ өңіріне бағыттайды. Ол туралы дерек мәліметінде «қыстап шығу үшін хан Сығанақты бағындыруды қажет деп тапты», - делінеді [3, 158 – б.].

Әбілқайыр ханның Сыр бойындағы аймақтарды қалай бағындырғанын деректер мәлімдемейді. Соған қарағанда ол бұл аймақты көп қиындықсыз алған секілді. Шибанилық хан аймақтың Сығанақ, Аққорған, Аркөк, Созақ, Өзгент секілді қалаларын өзінің әмірлері мен қолбасшыларына басқаруға береді. Ханның өзі алғаш рет осы өңірде қыстап шығады. Ал 1446 жылдан бастап Сығанақ Әбілқайыр хандығының астанасына айналады.

Әбілқайыр ханның Мұстафа ханды жеңіп, Сырдың орта ағысы бойындағы қалалар мен өңірлерді иеленуі оны Шығыс Дешті Қыпшақтың толыққанды және жеке дара билеушісі етеді. Саяси жағынан алғанда ол Барақ ханнан кейінгі бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақты бір саяси құрылымға біріктіреді. Саяси бірігу этникалық біртұтас кеңістікті де қалыптастырып, тарихи әдебиеттерде жаңа этноқауымдастық «көшпелі өзбектер» деп аталына бастайды.

1446 жыл - Әбілқайыр ханның жеке билігі мен оның хандығының қуатының өсіп, ең шегіне жеткен жыл болып саналады. Міне, осы кезден бастап Әбілқайыр ханды Шығыс Дешті Қыпшақтың нағыз жеке-дара билеушісі деуге болады. Одан кейінгі 1446-1457 жылдар мен 1457-1469 жылдар Әбілқайыр хандығының тарихындағы күшею мен құлдырау кезеңдеріне жатады.

Осылайша, жоғарыда қарастырған мәселелерімізді түйіндей келе, біз «Әбілқайыр хан Дешті Қыпшақта 40 жылдан астам хан болды» деген тұжырымның нақты емес екендігіне көз жеткізіп, ол 1428 жылы Шибан ұлысындағы көп ұлыстың біріне ғана хан болып сайланған, 1431-32 жылы ғана атасының ұлысын жеке-дара билеген, ал 1446 жылы Сыр бойын иеленгеннен кейін ғана оны

бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақтың ханы болған деген қорытындыға келеміз.

Әдебиеттер

1. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. М., 1965.
2. Юдин В.П. Рецензия на «Государство кочевых узбеков» Б.А. Ахмедова // В кн.: Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001.
3. Тарих-и Абу-л-хайр-хани. // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.
4. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В.Тизенгаузена. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884.
5. Абд-ар-Раззак Самарканди. Места восхода двух счастливых звезд и места слияния двух морей. // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - Т.II. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В. Тизенгаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. – М.-Л., 1941. –308 с.
6. Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // МИТУСА. Вып. I. ТИИАЭ АН Тадж.ССР. – Т. XII. –Столинабад, 1954.
7. Таварих-и гузида-йи нусрат-наме // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.
8. Қадырғали Жалайыр. Жылнамалар жинағы / Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н. Мигулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. – Алматы, 1997.
9. Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. // В кн.: На стыке континентов и цивилизации... (из опыта образования и распада империй X-XVI вв.) – М., 1996.
10. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касымовских царях и царевичах. Ч.2. – СПб.; 1864.

References

1. Ahmedov B.A. Gosudarstvo kochevyh uzbekov. M., 1965.
2. Yudin V.P. Recenziya na «Gosudarstvo kochevyh uzbekov» B.A. Ahmedova // V kn.: Yudin V.P. Central'naya Aziya v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda. – Almaty: «Dajk-Press», 2001.
3. Tarih-i Abu-l-hajr-hani. // Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Izvlacheniya iz persidskih i tyurkskih sochinenij) / Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pishchulina, V.P. Yudin. – Alma-Ata, 1969. – 652 s.
4. Sbornik materialov, odnosyashchihsya k istorii Zolotoj Ordy. V.Tizengauzena. – T.1. Izvlacheniya iz sochinenij arabских. – SPb., 1884.
5. Abd-ar-Razzak Samarkandi. Mesta voskhoda dvuh schastlivyh zvezd i mesta sliyaniya dvuh morej. // Sbornik materialov, odnosyashchihsya k istorii Zolotoj Ordy. - T.II. Izvlacheniya iz persidskih sochinenij. Sobrannye V. Tizengauzenom i obrabotannye A.A.Romaskevichem i S.L.Volinyim. – M.-L., 1941. –308 s.
6. Semenov A.A. K voprosu o proiskhozhdenii i sostave uzbekov Shejbani-hana // MITUSA. Vyp. I. TIIAEN AN Tadjh.SSR. – T. XII. –Stolinabad, 1954.
7. Tavarikh-i guzida-ji nusrat-name // Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Izvlacheniya iz persidskih i tyurkskih sochinenij) / Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pishchulina, V.P. Yudin. – Alma-Ata, 1969. – 652 s.
8. Qadyrgali Zhalajyr. Zhylnamalar zhinagy / Shagataj-qazaq tilinen audaryp, algy sozin zhazgandar N. Migulov, B. Komekov, S. Oteniyazov. – Almaty, 1997.
9. Safargaliev M.G. Raspad Zolotoj Ordy. // V kn.: Na styke kontinentov i civilizacii... (iz opyta obrazovaniya i raspada imperij X-XVI vv.) – M., 1996.
10. Vel'yaminov-Zernov V.V. Issledovanie o Kasymovskih caryah i carevichah. Ch.2. – SPb.; 1864.

ҰЛЫ ҒАЛЫМ, ГЕОЛОГ – ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ СӘТБАЕВ

Қозғамбаева Г.Б.

Аңдатпа. Мақалада Қаныш Имантайұлы Сатпаев – ғалым, белгілі қоғам қайраткері, тау кен ісінің негізін қалаушы, әрі Қазақстандағы кең орындарын тауып, зерттеуші ірі ғалымның еңбек жолы мен қызметі туралы қамтылған. Қ.И.Сәтбаевтың танымдық диапазоны жаратылыстану ғылымымен ғана шектелмеді, ғалым артынан ғылымның қай саласы болмасын мол мұра қалдырған. Академиктің геологиядан кейінгі рухани мұрасы ұлттық мәдениет, әдебиет, қазақ этнография және өнермен тығыз байланысты, көпшілікке белгілі педагогика мен әдебиет саласындағы еңбектері бар.

Түйін сөздер: академия, минералогия, геология, ғалым, қара металлургия

ВЫДАЮЩИЙСЯ ГЕОЛОГ И УЧЕНЫЙ КАНЫШ ИМАНТАЙУЛЫ САТБАЕВ

Қозғамбаева Г.Б.

Аннотация. Каныш Имантаевич Сатпаев - ученый, видный общественный деятель. Он является и основоположником, и ведущим научным исследователем всех крупных месторождений Казахстана. Диапазон интересов академика К. И. Сатпаева был необычайно широк и выходил за рамки естественных наук. Он был большим знатоком казахской истории, литературы, культуры, этнографии, музыки и фольклора, общеизвестны его археологические изыскания на территории Центрального Казахстана, а также труды по педагогике и литературе.

Ключевые слова: ученый, геология, минералогия, металлургия

OUTSTANDING GEOLOG VERSUS SCIENTIST KANYSH IMANTAIEVICH SATBAYEV

Kozgambaeva G.B.

al-Farabi Kazakh national university, candidate of historical Sciences, department of Archaeology ethnology and museology

Abstract. Kanysh Imantaevich Satbayev - a scientist, a prominent public figure. He is also the founder and top researchers all major fields of Kazakhstan. The range of of academician interests KISatpaev was unusually wide and goes beyond the natural sciences. He was a great connoisseur of Kazakh history, literature, culture, ethnography, music and folklore, generally known of his archaeological research on the territory of Central Kazakhstan, as well as writings on pedagogy and literature.

Keywords: scientist, geology, mineralogy, metallurgy

Ұлы тұлғалар болашақ ұрпақтың санасында, рухани өмірінде өзіндік орын алу үшін олардың өмірбаяны мен қызметі туралы толық мағлұматтар мен дәйекті зерттеулердің маңызы зор.

Қазақ халқының мақтанышы, тұңғыш академик, елімізде тау –кен ғылымының негізін қалаған ғалым –Қаныш Имантайұлы Сәтбаев. Қазақстан ғылымының орасан зор табыстарға жетіп, әлемдік биікке жетуде айрықша еңбек сіңірген, дүниежүзіне танымал, халқының сүйікті перзенттерінің бірі – Қаныш Имантайұлы Сәтбаев артына көп салалы ғылыми мұра қалдырған энциклопедияшыл білгірі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев « Біздің қазақ даласы қай заманда да дарынды адамдарға кенде болмаған, әлемдік өркениетке сом үлес қосқан, осыдан мың жыл бұрын жасаған әл-Фарабиден бастасаңыз, 500 жыл бұрын Мұхаммед Хайдар Дулатидан бері қарай таратсаңыз, Абай мен Шоқанға дейінгі аралықта ғылым аспанында халқымыздың құйрықты жұлдызы болып аққан талай перзенттерін атауға болады. Ендігі жерде сол есімдерге бүгінгі тәуелсіздік тұрғысынан лайықты бағасын беру, ұлтымыздың мақтанышы – адамзаттың мақтанышы екенін көрсете білу баршаңыздың сіздер мен біздердің парызымыз, – деп атап көрсеткен болатын [1, 5- б.]. Елбасы атап көрсеткендей ХХ ғасырдағы қазақ халқының дарынды перзенттерінің бірегейі Қ.И. Сәтбаев болды. Ғалым артынан ғылымның қай саласы болмасын мол мұра қалдырған, тұңғыш тау –кен инженер геологы, Қазақстан ғылымының атасы. Қазақстан геологтары ғылыми мектебінің негізін қалаушы [2, 617-б.]. Ғалымның бес томдық таңдамалы еңбектері 1967-1970 жылдары жарық көрді. Академик Қ.И. Сәтбаевтың еңбектерінің басым көпшілігі рудалық кендер геологиясын және Қазақстанның минералдық ресурстарын зерттеуге арналған. Пайдалы қазындылардың болжам карталарын құрастырудың принциптерін айқындаудағы ғалымның еңбегі өте зор, ол Одақтағы металлогения ғылымын жасаушылардың бірі және қазақстандық тау –кен мектебінің негізін қалаушы болып табылады.

Қазақстандағы қара металлургияны дамытудың үлкен маңыздылығы бойынша қырықыншы жылдардың басында республика аумағында ірі металлургия заводын салу мәселесі көтерілді. Сол кездерде КСРО Ғылым Академиясы Қазақстандағы филиялының Геология институтында Қ.И. Сәтбаевтың инициативасы бойынша Қазақстандағы темір мен марганец кең орындарының геология – экономика сипаттамаларын беру және болашақ металлургия заводының шикізат қорын әрі қарай ұлғайту жөнінде үлкен жұмыстар атқарылды. Қаныш Имантайұлы өзінің әріптестерімен бірге 1942 жылы осы заводты салатын жерді белгілейтін Үкімет комиссиясының жұмысына қатысты. Олар сонда Қарағанды қаласының іргесіндегі Теміртау алабын таңдап алды. Осыған орай республикада барлық ғылыми зерттеу мекемелерінің жұмысын үйлестіріп отыратын ғылыми –техникалық кеңес құрылды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстан, Орал, Батыс Сібір ресурстарын қорғаныс мұқтажына жұмылдыру мақсатымен құрылған КСРО Ғылым Академиясының В.Л. Комаров басқарған комиссиясы Қазақстанда ауыр өнеркәсіптің көптеген салаларын құру қажет екендігін айғақты фактілермен дәлелдеген болатын, ал оның жұмысына Қ.И. Сәтбаев та белсене араласты. 1942 жылы күрделі деп бағаланған «Қазақ ССР –дегі Жезқазған аймағының кен орындары» деген еңбегі үшін Қаныш Имантайұлына КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. Сол жылдың август айында ғылыми еңбектерінің жинағы бойынша және ғылымды ұйымдастырудағы зор еңбегі үшін ол геология- минералогия ғылымдарының докторы дәрежесін алды [3, 20-21-б.].

Ұлы Отан соғысы кезеңі КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалы үшін күрт өсу жылдары болды. «Филиялдағы ғылыми жұмыстардың өте –мөте анағұрлым өсуі біздің еліміздің қанқұйлы жауға қарсы қайрат күш жұмылдырған Ұлы Отан соғысы кезінде байқалды, – деп жазды 1946 жылы Қ.И. Сәтбаев – сол жылдары Қазақстанға көптеген ірі қорғаныс зауыттары көшіп келді, Қазақстан майданды металмен, қару–жарақпен және азық-түлікпен қамтамасыз ететін қуатты арсеналға айналды, ҚазҒАФ қорғаныс өнеркәсібіне барлық күштермен көмектесті, республикадағы табиғи ресурстарды ел қорғанысы үшін тауып, жұмылдырып, өте –мөте қатты дамыды»- деген болатын [4, 9-б.].

1946 жылы 1 маусымда республика өмірінде қазақ халқының ғылымы мен мәдениетінің дамуында үлкен серпіліс болып, айырықша мәнді оқиға болғаны бәрімізге мәлім. Қазақ КСР Ғылым академиясы құрылып, оның тұңғыш президенті болып Қ.И. Сәтбаев сайланды. Республиканың ғылыми орталығында бұл уақытта 1500-ден астам адам, оның ішінде 78 ғылым докторлары және профессорлар, екі жүздей ғылым кандидаттары жұмыс істейтін. Сонымен бірге қазақ ғалымдарының да саны өсті, олардың арасында 12 ғылым докторлары және отыздан астам ғылым кандидаттары болды [3, 23-б.].

Қ.И.Сәтбаевтың айтуы бойынша қазақстан ғылымының 1932-1951 жылдарға дейін 20 жылдық тарихын үш кезеңге бөлуге болады: 1932-1940жж., 1941-1945 жж., 1946-1951жж. [4, 105 -б.].Ғылым академиясы-бірінғай ұйымдық құрылымға біріктірілген әр түрлі профильді ғылыми мекемелердің жүйесі, Қазақстан халық шаруашылығы үшін тіршілікке маңызды проблемалардың кең ауқымын жан-жақты кешенді зерттеуге мүмкіндік жасады. 1951 жылы ҚазКСР Ғылым академиясы республиканың ірі кешенді орталығына айналды. Академияда төрт бөлімге біріктірілген 20 институт 12 сектор жұмыс істеді. Сондай - ақ академия құрамында 8 кешенді ғылыми зерттеу базалары, обсерватория, республикалық ботаникалық бау, іргелі ғылыми кітапхана, ғылыми журналдар мен монография шығаратын баспахана т.б. кірді. Академияның құрамында 1951 жылы 55 ғылыми мекемелер жұмыс істеді, қызметкерлердің саны 200 адамнан асты, олардың ішінде 64 ғылым докторлары, 275 кандидат және 200- ден астам аспиранттар болды[4, 105-106 - б.].Бұл кезеңдерде ғылыми кадрлар жылдан -жылға өсіп, ғылымның дәуірлеу кезеңі байқалды.Жыл өткен сайын Ғылым академиясының зерттеу жұмыстарының тақырыптарында ірі кешенді халық шаруашылық проблемаларының басым салмағы тікелей артып, өнеркәсіптік жағынан маңызды аймақтарының даму мәселелері жан-жақты зерттеуге бағытталып, күнен күнге дамыды.

Қаныш Имантайұлы үшін өмірінің басты мазмұны өз Отаны – Қазақстанына деген шексіз сүйіспеншіліктен тұрғандығынан, ғалым республиканың халық шаруашылығы мен мәдениетін жедел көтерудің ықпалды құралы болды.«Қаныш Имантайұлы кабинеттік ғалым емес еді,— деп еске алады, академик Н.В. Мельников - ол ғылым мен практиканың тұрақты байланысын және өндірістің мүддесін ескеру ең басты деп санады.Ғылымды ол еліміздің күштерін дамытуға қуатты көзі деп, есептеді[4, 107б.].Ғылым кадрларын даярлау мен тәрбиелеуде Қ.И. Сәтбаевтың рөлі өте зор болды. Ол қырықыншы жылдардың басынан бастап, ғұмырының аяғына дейін Қазақ КСР Ғылым академиясы мен тау –кен маман-кадрларын даярлауда тікелей өзі араласып, артынан көптеген шәкірт тәрбиелей білген – Ұлы тұлға болды. Академик, Д.В. Наливкин «Халық тарихында кез – келген жеке адамның рөлі соншалықты емес. Ал кейде, тіпті жүз жылда бір рет кемеңгер, жарқын, халқына мақтаныш болатын тұлғаның тууы мүмкін. Қаныш Имантайұлы ғылымның нағыз басшысы болды. Ол қандай жұмысты бастамасын, ол жұмыс қандай көлемде болса да, ол әрдайым даусыз басшылық ететін, әрі жұмыстың құндылығы да артатын. Осы ерекше қызмет орында ол өмірінің соңғы күндеріне дейін істеді. Қатты науқас бола тұрып, ол соңғы күшін қызметке жұмсады. Осы қызметте – қазақстандық ғылымның басшысы қызметінде қайтыс болды» – деп, өзінің естелігінде келтірген екен [5,135 - б.].

Ол өзінің көп жылғы жемісті еңбектерімен Қазақстанның геологиясы мен металлогениясын зерттеу тарихында терең із қалдырды. Жүргізілген жұмыстың ерекше мақсатқа бағытталғандығының және оның коллективті түрде атқарылуының – басқару ісінің бір орталықта болуының арқасында 1953 жылдың басында Орталық Қазақстан бойынша көп материалдар жинап, талдау жұмыстары аяқталды.1954 жылы алғашқы карталар макеттерін және жүйелендірілген металлогениялық болжам карталарының өзін жасау аяқталды. 1954 жылы Қ.И. Сәтбаев былай деп жазды: «Металлогениялық болжам картасы әр аймақтың геологиясы мен металлогениясы туралы біздің ұғымымыз пирамидасының шыңы болуы керек». Қазақстандық металлогения мектебі осылай туды. Бұл дүние жүзінде алғашқы металлогениялық болжам картасы да еді. 1958 жылы металлогениялық болжам карталарының методологиялық негізін дайындағаны және оларды жасап шығарғаны үшін Қ.И. Сәтбаев бастаған бір топ Қазақстан ғалым –геологтарына Лениндік сыйлық берілді[3, 23-24 - б.].

Академиктің бастамасымен республикада тың игеру жылдарында тыңайған жерлерді игеретін аудандарды су және құрылыс материалдарымен қамтамасыз етуі үшін Маңғышылақ, Мұғаджар және Торғай төңіректерінің табиғи минералды ресурстарын зерттеу бойынша көптеген жұмыстар атқарды.Қазақ КСР Ғылым академиясы ғалымдарының тың және тыңайған жерлерді игеру ісіне қосқан үлестерін кенестік үкімет жоғары бағалап, 1957 жылы олардың біразы жоғары

үкімет наградаларына ие болып, ал Қ.И. Сәтбаевқа үшінші Ленин ордені берілді. Ғалым өзінің барлық творчестволық өмір жолының ескерткіші етіп Үлкен Жезқазғанды, Геологиялық ғылымдар институтын, Қазақ КСР Ғылым академиясын ғана қалдырып қойған жоқ, оның тынымсыз зор еңбегінің, атқарған ауқымды істерінің нәтижелерін бүгінде еліміздің жоғары дамыған халық шаруашылығының әр саласында көре аламыз, олар – Қарағанды металлургия зауыты, Соколов – Сарыбай комбинаты, Атасу темір рудалары, Алтай кен орындары, Қаратау фосфариті мен полиметалл кен орындарының игерілуі болып табылады.

Жезқазған қаласы бертінде Сәтбаев атанған кеншілер қаласы ғалымның ұшқыр ойы жобалаған, кезінде қиал сияқтанған шәріге айналған-ды. Жаңа қалада мыс өндірісі мен осы өңірдің ерте заманнан бергі үлкен ғұмыр тарихын баяндайтын мұражай жұмыс істейді, оның бір залы геолог Сәтбаевтың Ұлытау қазынасын ашудағы ұлан –ғайыр еңбегін әйгілеуге арналған (Қ.И. Сәтбаев отбасымен 12 жыл тұрған Қарсақбайдағы ескі үйде – ғалымның мемориалдық тарихи мұражайы орналасқан)[6, 464- б.].

Академиктің геологиядан кейінгі рухани мұрасы ұлттық мәдениет, әдебиет, өнерге тығыз байланысты болды. Ол көркемсөз өнері мен өнерге тым ерте араласты. Академик ғылымның әр саласында ұлан ғайыр көп қырлы қазына қалдырды. Сол бай қазынының бірі әдебиет пен өнер саласындағы еңбектері болды. Оның XIX ғасырдағы қазақ халқының ағартушы демократтары – халқымыздың тұңғыш ғалымы Ш. Уәлиханов, қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы А. Құнанбаев, ағартушы – педагог Ы.Алтынсариндер туралы жазған еңбектері бар. Ғалым жас кезінде халық ауыз әдебиетін жан тәнімен жақсы көріп, әр түрлі тақырыптардағы ақын жазушылардың шығармаларын оқып, олардан түйген ойларын жарыққа шығару ісімен де айналысқан. Ғалымның 1927 жылы Мәскеу қаласында СССР Халықтары баспасынан «Ер Едіге» атты кітабы жарыққа шықты. Жарыққа шыққан кітапқа оның даярлаған Едіге батыр жырының мәтіні және ғылыми алғы сөзі енді. Шоқан Уәлиханов пен профессор П.М. Мелиоранский жариялаған Едіге батыр жырының варианты текстіндегі араб және татар сөздерінен тазартып, қазақ тілінің жаңа орфографиясы негізінде қайтадан дайындап шығарған нұсқасы болатын.

Ғалым туралы филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Жанұзақов: «Оның куәсі –«Ер Едіге» және тағы басқа дастандарды жариялауы. Өзі президент болып тұрған кезінде туған тілі мен әдебиет мәселесіне ерекше назар аударуы, әрқашан қолдап, қолпаштап, жағдай жасап отырғаны мұның толық дәлелі» -деп, еске алады[7, 74-75 - б.]. Туған тілі мен мәдениетін, тарихын қастерлеу әрбір халықтың перзентінің борышы болып табылады. Шындығында академик Қ.И.Сәтбаев ана тілін зерттеу, этнографиялық тұрғыдағы материалдар жинауда көптеген қаражаттар бөліп, қазақ тілі мен тарихының дамуына, тілінің құнарлы байлығын сақтау, ел аузындағы ескі сөздерді жинау мен әдеби тілге енгізу барысында айтқан пікірлері мен оны зерттеудегі үлесі мол. Ғалымның республикамыздағы жер –су аттарын жинауда және оны ғылыми тұрғыдан зерттеуде жыл сайын ғылыми экспедициялар ұйымдастырып, оны жүргізу ісінде де мұрындық болды. Кезінде тарихи тұрғыдан материалдар жинап, ауыз әдебиеті мен тарихын зерттеу барысында археологиялық, этнографиялық, фольклорлық экспедицияға жіберу мен оны қолға алғанда ғалымның өзі болатын. XX ғасырдың – Ұлы тұлғасы, ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың өмірінің ір кезеңінде баспа бетіне жарияланып, көпшілік оқырманының игілігіне арналған қазақтың тарихы, мәдениеті мен әдебиеті туралы зерттеулері қоғамтанушы ғылымдарының іздену жұмыстарын жүргізуде теориялық және практикалық тұрғыдан көмегі мол ғылыми мұра болып табылады.

Ғалым қазақ халқының ұлы перзенті, ол өз халқын ғылым мен білімге, өнер мен өркениетке шақырып, қолынан келген көмегін аямады. Оның қамқорлығы арқасында ғылымға бет бұрған жастар ғылым кандидаттары, докторлары деген атаққа ие болды.

Көрнекті ғалым, белгілі қоғам қайраткері, қазақстан ғылымының жетекшісі –Ұлы тұлға Қаныш Имантайұлы Сәтбаев өз халқы үшін орасан зор қызмет жасап, артынан өшпестей бай мұра қалдырды. Сондықтан болар XX ғасырдың аяғында халық оны «Ғасыр адамы» деп атады.

Әдебиеттер

1. Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», –2011. – 664 бет+ 40 бет түрлі түсті суреттер.
2. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. – 7 том. –Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, –2005., – 728 бет.
- 3.Қаныш Имантайұлы Сәтбаев.Қазақстан ғалымдарының библиографиялары. – Алматы: ҚазақССР– нің ғылым баспасы. – 1989. – 159бет.
- 4.Әлжанов.Т.М., Сәтбаева М.К. Қаныш Сәтбаев қазақ елінің тұлғасы. –Алматы: Ғылым ғылыми баспа орталығы., – 2002. –164 бет.
5. Наливкин Д.В. // Академик К.И. Сәтбаев . – Алматы., Ғылым баспасы. – 1965.39– 40 беттер.
6. Сәрсеке М. Дара дарын .Роман – эссе. – Астана : Фолиант, 2008.– 484 бет.
7. Жанұзақов Т. Қазақстан ғылымының атасы. // Қ.И. Сәтбаев және Қазақстанның қоғамық ғылымдары. – Алматы., Ғылым баспасы. – 142 бет

References

1. Kanysh Satbayev. Ensyklopediya.- Almaty: «Kazakh ensyklopediya», - 2011. – 664p + 40 p differ colorful pictures
2. Kazakhstan Ulttyk ensyklopediyasy.- 7 tom. –Almaty: Kazakh ensyklopediysynyn bas redaksyasy,- 2005.,- 728p.
3. Kanysh Imantayuly Satpayev.Kazakhstan galymdarynyn byblyographyalary. – Almaty: Kazakh SST gylm baspasy. – 1989. – 159 p.
4. Alzhanov T.M. Satpayeva M.K. Kanysh Satpayev Kazakh elynyn tulgasy. – Almaty: Gylym gylymy baspa ortalogy., - 2002. -164p.
5. Nalyvkyn D.V.// Academyc K.I. Satpayev.- Almaty., Gylym baspasy.- 1965. 39-40p
6. Sarseke M.Dara Daryn. Roman- esse.- Astana: Folyant,2008.-484p.
7. Zhanuzakov T. Kazakhstan gylymnyn atasy. // K.I. Satpayev zhane kazakhstannyn kogamdyk gylymdary.- Almaty., Gylym baspasy.-142p.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ МУЗЕЙІ

Қозғамбаева Г.Б., Бейсегулова А.Қ.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жыл толуына орай 2001 жылы 2 қарашада Оңтүстік Қазақстан облысындағы Шымкент қаласында ашылған 7 саяси қуғын-сүргін құрбандарының музейі мен оның бүгінгі тыныс тіршілігі қарастырылған. Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған музей экспозициясының ерекшелігіне түсінік берілген. Музейдің сыртқы келбетінің ерекшелігіне және ондағы залдарға қойылған экспонаттарға талдау жасалған. Музей ортасына қойылған «Репрессия» скульптурлық композициясының ерекшелігі көрсетілген. Экспозиция залында саяси қуғын сүргінге ұшыраған қазақтың көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері, саяси күрескер, патриот, ғалым, киелі өнер иесі болған тарихи тұлғалардың портреттер галереясымен танысуға болады. Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналып ашылған музей қазақ даласында әділеттікті қалпына келтірудегі және өткен ғасырдың саяси қуғын-сүргін құрбандарын мәңгі есте қалдырудағы дәлелі болып табылады.

Түйін сөздер: музей, скульптура аштық, тарих, зұламат, саяси қуғын – сүргін

МУЗЕЙ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ Г. ШЫМКЕНТ ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Қозғамбаева Г.Б., Бейсегулова А.Қ.

Аннотация. В статье рассмотрены 7 музеев жертв политических репрессий и их жизнь, которые были открыты 2 ноября 2001 года в городе Шымкент Южно-Казахстанской области в честь 10-летия Независимости Республики Казахстан. Разъяснена специфика музейной экспозиции, посвященной жертвам политических репрессий. Проведен анализ особенностей внешнего облика музея и экспонатов, выставленных в залах. Показана специфика скульптурной композиции «репрессии», поставленной в музейной среде. В экспозиционном зале можно ознакомиться с галереей портретов выдающихся казахских государственных и общественных деятелей, политических борцов, патриотов, ученых, носителей сакрального искусства. Музей, открытый для жертв политических репрессий, является свидетельством восстановления справедливости в казахской степи и увековечивания памяти жертв политических репрессий прошлого века.

Ключевые слова: музей, скульптура, история, зуламат, политические репрессии

MUSEUM OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION IN SHYMKENT, SOUTH KAZAKHSTAN REGION

Kozgambayeva G.B., Beisegulova A.K.

Abstract. The article discusses the Museum of victims of political repression and its life today, which was opened on November 2, 2001 in Shymkent, South Kazakhstan region, in honor of the 10th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan. The specifics of the museum's exposition dedicated to the victims of political repression are explained. An analysis of the specifics of the appearance of the museum and the exhibits presented in the halls in it is carried out. The peculiarity of the sculptural composition "repression", exhibited in the center of the museum, is shown. In the Hall of the exposition you can get acquainted with the gallery of portraits of prominent Kazakh state and public

figures, political fighters, Patriots, scientists, historical figures who were subjected to political repression. The museum, dedicated to the victims of political repression, is a testament to the restoration of justice in the Kazakh steppe and the perpetuation of the memory of the victims of political repression of the last century.

Keywords: Museum, Sculpture hunger, history, zulamat, political repression

Тәуелсіздікке дейін Қазақстан аумағындағы музейлер, яғни 1990 жылы ҚазақССР-нің небәрі 96 музейі ғана Статистика агенттігіне есеп берді. Сол кезде музейлердің жеті түрі бар еді. Тарихи-революциялық -12, мемориалдық-21, өлкетану-41, жаратылыстану-2, өнертану -11, әдеби -3, салалық - 6, ауылдық жердегі музейлер -21. Жоғарыда аталған 96 музейдің жыл бойына келушілерді 81-і қабылдап, оның 15-і атап айтқанда: мемориалдық-3, өлкетану -6, өнертану-3, әдеби -1, салалық-2 музей уақытша жабық болған [1, 139-140б.б.]. Қазақстанда 2000 жылдардың басында республикалық маңызы бар музейлер 13, мекемелік музейлер 5, облыстық музейлер 25, қалалық музейлер 31, аудандық музейлер 47, қорық музейлер 7 болған. Қазіргі қоғамдық өзгерістерге байланысты музейлерге сұраныс өсуде. Бүгінгі таңда Қазақстанның шамамен 200-ге жуық музейлерінің коллекциялар қорын 2,5 миллионнан астам заттай деректер құрайды [2, 3б.]. Музейлер жыл сайын орта есеппен 20 мыңнан аса көрмелер өткізіп, лекциялар ұйымдастырады және 2 миллион көрермендерді қабылдайды [3, С.13].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қиыншылықтарға қарамастан біраз музейлер күрделі жөндеуден өткізіліп, бірнешеуі бой көтерді. Республикада көлемінде музей ісі мен оның өркендеуіне байланысты өткен бірқатар семинарларда музейлердің материалдық-техникалық базасының талапқа сай еместігі және тағы басқадай өзекті мәселелері көтерілді.

Қазақстан Республикасының 1996 жыл 24 желтоқсанда қабылданған «Мәдениет туралы» заңының 24 бабында «Қазақстан Республикасында түрлі профилді және жеке меншік музейлері жұмыс жасауда. Музейлер рухани және материалдық мәдениеттің ескерткіштерін зерттеуге, есепке алуға және сақтауға арналған. Музей жәдігерлерін мемлекеттік музейлерден жеке меншікке беруге жол берілмейді. Мемлекеттік музейлер тарихи, ғылыми және мәдени құндылығы бар заттар мен объектілерді иеленуге құқылы. Мәдениет мекемесінің келісіміне және музей басшылығының (құрылтайшының) бекіту тәртібіне сәйкес музейлердің барлығы ғылыми жұмыспен, келушілерге қызмет етеді, әрі тегін қызмет етуі мүмкін» делінген [4].

Музей ерекшелігі – оның қызметінің негізгі табиғаты материалдық және рухани өмірдің ескерткіштері болуымен анықталады. Музейлік заттар -табиғаттағы және қоғамдық өмірдегі процестер мен оқиғалардың, құбылыстардың түп нұсқалық айғақтық жәдігерлері. Заттың музейлік маңызы әлеуметтік, ғылыми, мәдени, тарихи құндылығымен бағаланады. Бұл халықты «тарих арқылы тәрбиелеу», жастарды өткен замандар мен қазіргі кезеңнің мәдени құндылықтарына назар аударуға, солардан рухани нәр алуға бағытталған мақсатты жұмыстардың бір саласы болуы тиіс [5, 139-140б.б.]. Бүгінде Қазақстан музейлері әлемдік музейлер тәжірибесінен өткен жалпыға тән музей қызметінің негізін басшылыққа алып жұмыс жүргізуде. Әсіресе, ұлттық, мәдени, әскери, еңбек жетістіктерін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің ерекшеліктерін танып білуде маңызы зор. Музейлер жүйесі ұзақ тарихи кезеңдер арқылы қалыптасады. Әрбір музей ғылыми пәндердің, өнердің саласына қарай жүйеленеді. Музейлер негізгі профилі жағынан бірнеше топтарға: тарихи музейлер, көркем өнер музейі, табиғи жаратылыстану музейі, техникалық музей, әдеби музейі және комплексті музейлер болып бөлінеді [6, 15б.].

Жаңадан ашылып жатқан музейлердің мазмұндық деңгейі мен құрылымдық жүйесі өзгеше. Оларға музейлендірілген ашық аспан аясындағы қорық-музейлер, экомузейлер, Президент музейі, қоғамдық немесе антропологиялық музейлер, саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған музейлер жатады. Кеңестік дәуірде тоталитаризмнің жүргізген ең ауыр шарасы - саяси репрессиялар, ол тоталитарлық жүйенің ұлттық сана - сезімді тікелей жоюға арнаған бағыты болды. Кеңес үкіметіне қарсы күштерді талқандау бірте-бірте тұтас әлеуметтік топтарды,

интеллигенцияны, халықтың бетке ұстар азаматтарының соңына шырақ алып түсуге әкелді. Ұлттық саяси элитаны қудалаумен қатар, оның соңынан ерген, идеясына қалтықысыз сенген қарапайым адамдар да еш кінәсіз алдымен «қызыл террордың», кейін жаппай аштық репрессиялардың талқысына ұшырады. Кеңес өкіметінің алғашқы жиырма жылында-ақ халқымыздың төрт миллионға жуығының (1937 жылғы Бүкілодақтық халық санағының қорытындысы мәліметтері бойынша есептелді) мемлекет тарапынан жасалған әртүрлі эксперименттердің құрбанына айналып, қырылуы зор қасірет еді[7, 72-83бб.].

Қазақстан аумағы жаппай қуғын-сүргінге ұшырағандар мен жер аударылған әлеуметтік топтар мен «сенімсіз» халықтардың көшірілу нысанына айналды. Бұл қасіреті қазақ халқының тарихында мәңгі қалатыны даусыз. Өйткені саяси репрессияның салдарынан қаншама жазықсыз азаматтар «халық жауы» деген атпен атылып, олардың отбасы ойран болды. Кеңес өкіметі тұсындағы коммунистік-тоталитарлық идеология үстемдік құрып тұрған кезде, бұл тақырып зерттелгенімен де оның төңірегіндегі ақтандақтар толық ашылмағаны бәрімізге мәлім. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі түбегейлі өзгерістер қоғамда мүлдем жаңа жағдайды қалыптастырды. Ұзақ уақыт бойы тұмшаланған ақиқат ашылып, шынайы тарихи зердені біртіндеп қалыптастыру жүзеге асырылуда. Саяси қуғын сүргінгі ұшыраған қазақ зиялылары мен сол тақырып төңірегіндегі ақтандақтарға тарихи шындық тұрғыдан зерттеулер жүргізілуде.

1993 жылдың 14 сәуірінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заңға қол қойды. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 1997 жылды- «Жаппай ұлттық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» - деп, жариялау туралы Жарлығы шықты. Сталиндік қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау тек Қазақстанның өз тәуелсіздігі мен егемендігін алғаннан соң мүмкін болды. Сондықтан саяси қуғын-сүргін құрбандары мен ел бостандығы мен гүлденуі жолында құрбан болған қоғам қайраткерлері, зиялы қауым өкілдерін, тарихи тұлғаларды ардақтау, олардың есімдерін халық есінде мәңгі қалдыру мақсатында республикамызда саяси қуғын –сүргін музейлері құрылды[8, С.266-268]. Аталмыш мақсатта Қарағанды облысында, Ақмола облысында және Оңтүстік Қазақстан облысында саяси қуғын –сүргін құрбандарының музейлері құрылды. Біз жоғарыда көрсетілген музейлердің ішінде Оңтүстік Қазақстан облысы Шымкент қаласында ашылған саяси қуғын-сүргін құрбандарының музейі мен оның бүгінгі тыныс тіршілігін қарастырамыз. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жыл толуына орай 2001 жылы 2 қарашада Шымкент қаласында саяси қуғын-сүргін құрбандарының музейі ашылды[9, 36.]. Сталиндік қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау тек Қазақстанның өз тәуелсіздігі мен егемендігін алғаннан соң мүмкін болды.

XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін қазақ халқының тарихында қасіретімен мәңгі қалатыны даусыз. Кеңес өкіметі құрылған алғашқы жылдарынан бастап қазақ даласында жаңа тұрпатты мемлекет құруға қадам жасады. Ал оның жемісті дамуына, отандық мәдениетіміздің ілгерілеуіне барынша ат салысқан қазақ зиялылары, қоғам қайраткерлері сталиндік тоталитарлық режимнің қысымына ілінді. Оларға «буржуазияшыл», «ұлтшыл» деген айып тағылды. Олар әртүрлі мерзімге түрмеге қамалды, ату жазасына кесілді, жер аударылды. Сол қанды да қасіретті зұлматқа келесі жылы 80 жыл болады. Осындай ауыр қасіреттің, нәубеттің тарихын, маңызын білмей, тәуелсіздігіміздің қадіріне жетіп, құндылығын түсіне алмаймыз. Қазақтың басына түскен қаралы да қасіретті тарихын халыққа жеткізуде Оңтүстік Қазақстан облысы Шымкент қаласындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған музей экспозициясының орны ерекше. Музейдің сыртқы келбеті сәулеттік дизайнмен ерекше салынып, қызыл, кара, сұр түспен боялған. Музейдің ішкі залы киіз үйдің бейнесін береді, ал сыртқы көрінісі аспаннан түскен найзағайды бейнелейді. Сұр түс НКВД-нің шинелін, яғни киімін меңзесе, қызыл түс-жазықсыз төгілген қанды, кара түс еліміздің басына түскен нәубет-кара күнді еске түсіреді. Музейдің екі залы бар, бірі: экспозициялық зал ал келесісі екінші қабатта орналасқан «Тағзым» залы. Музей экспозициясының түп қазығы «Репрессия» деп аталатын синтездік формадағы мүсіндер композициясы болып табылады. «Репрессия» деп, аталатын скульптура ешкімді де бей-жай

қалдырмайды. Көзіңе жас алдыратын, кеудесін халық үні кернеген, тоталитарлық жүйеге қарсы, оққа кеудесін тосқан «Алаш» азаматтары, олардың аяғына оралып: «кетпеші, көке» деп, жылаған жас бүлдіршіндердің аяулы халі шындығында да аяныш туғызады[9,4б.].

Шымкенттегі саяси қуғын – сүргін құрбандарының музейі тарихымызбен етене байланысы бар мекеме, сондықтан мұнда қаңқұйлы жылдардың оқиғасы, оның жазықсыз құрбаны болған азаматтардың есімдері, қазақ зиялыларының демократиялық мәндегі еңбектері мен ұлттың мәдени құндылықтарымен толық танысуға негіз бар.

Музей экспозициясының орталығында Қазақстанның көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері, саяси қуғын-сүргін құрбандары:Ә.Бөкейханов,А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М. Шоқай, Т. Рысқұлов, М. Тынышпаев, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, С.Қожанов,Н.Төреқұлов, С.Мендешев, С.Садуақасов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, С.Асфендияров, Т.Жүргенов, О.Жандосов, Ш.Құдайбердиев, Қ.Жұбанов сынды тұлғаларға арналған портреттерден құралған галерея орналасқан. Портреттер голереясындағы тұлғалар ХХ ғасырдың басында бодандықтың бұғауындағы бейқам халықты өркениеттің төріне сүйреген, олардың басты қасиеті жан-жақты «сегіз қырлы, бір сырлы» болған. Саяси күрескер, жалынды патриот, әрі ғалым, әрі киелі өнер иесі және өз мамандықтарының білгірі болуы-халқымыздың маңдай алды қаймақтары болғандығының айғағы. Саяси қуғын сүргін құрбандарының музейі –ХХ ғасырда бодандықтың бұғауындағы бейқам халықты өркениеттің өріне сүйреген қазақ зиялылары- тарихи тұлғалар болған саяси күрескер, жалынды патриот, әрі ғалым, әрі киелі өнер иесі азаматтарының тоталитарлық идеология тұрғысынан «халық жауы» деген жасанды жаламен жойылған қазақтың ұлттық кәсіби саяси элитасының өмірі мен қызметі жайында мәлімет береді. Себебі, музей қойылымдарына орналасқан әрбір мұраның астарында сол жеке мұра тарихы ғана емес, осыған байланысты оқиғалардың ізі, тарихы жатыр. Өткен ғасыр басында қалыптасқан қазақтың ұлттық кәсіби саяси элитасы «халық жауы» деген жасанды жаламен жойылды. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде былай деп жазды: «Қазақ халқының кейбір данышпан перзенттері мен көсемдері тарихтың қарғыс атқан тұзағында тұншықты, ұлттың амандығы үшін олар тарихтың тәлкегіне көнуге мәжбүр болды»[10,187б.].

Саяси қуғын-сүргін құрбандары болған музейдегі қазақ зиялылары мен олардан қалған мұралар жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеудегі маңызы мен мәні ерекше екенінде дау жоқ. Саяси қуғын-сүргін құрбандары музейіндегі саяси репрессияға ұшыраған қоғам қайраткерлері, қазақ зиялыларының қоғамдағы орны мен рөліне, олардың еңбектеріне тарихи тұрғыдан талдау жасау,қазақ зиялыларының педагогикалық идеялары арқылы жастарды ұлттық құндылықтарды қастерлеуге, өз елінің тарихын құрметтеуге, елжандылық қасиеттерін қалыптастыруда септігі мол болып табылады.

Музейдің басты атрибуттары – Голощекиндік «Кіші қазан» саясатының дүмпуі, яғни байларды тап ретінде жою, мал-мүлкін тәркілеу арқылы қазақ халқын қолдан ұйымдастырған айтулы жұтқа әкеліп тіреу; шаруаларды күштеп ұжымдастыру, бай-батырақтарды жер аудару, өзге ұлт өкілдерін тоғытып әкеліп Қазақстан жеріне қоныстандыру; 1935-38-жылдардағы қазақ зиялыларын қуғын-сүргінге салып, атып-азаптап өлтіру; ең соңғы саяси қуғындау – 1986-жылғы желтоқсан көтерілісімен, ондағы саналы жастар қозғалысымен аяқталатындығы. Осы атрибуттардың астарындағы қазақ тарихының ақтандақтарына қысқаша тоқталатын болсақ, Қазақстанда 1926-1933 жылдарда Голощекиннің «Кіші қазан» бағыты жүзеге асырылды. Оның мәнісі: ұжымдастырамын деп малын, жерін, дүние-мүлкін тәркілеген соң қудалау, жер аудару, соттау, ату т.б. болды. Қазақ даласында «киіз үйден қала орнату» саясаты жетті. Қазақ халқына ойына келгенін істеп, тағдырын тәлкек етті. Бұл саясат жергілікті халыққа қарсы жасаған, азап әкелген, соңы зұлматқа ұласқан әртүрлі науқандар арқылы жүргізілді. Оның ауыр салдарынан ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі шаруашылықты, қазақ халқының байырғы тұрыс-тіршілігін өзгерту мәселесі тұрды. Көшпелі қожалықтарды отырықшыландыру,ұжымдастыру, қолдарындағы малдарын қоғамдастыру болды. Орталықтың жүргізген әкімшілік-әміршілдік

саясаты барлық малынан айырылған қазақ халықын ашаршылыққа ұшыратты. Тоталитарлық жүйе тұсында Қазақстанның өнер-білім саласы орталықтың саясаты мен идеологиясына сай деңгейде дамытылды. Қатаң бақылауда болғаны өз алдына, үздіксіз қуғын-сүргіне ұшырап отырды. Кеңестік дәуірде ғана қазақ мәдениеті қуғын-сүргіннің дүркін төрт толқынын бастан кешті: 1. 1929-1932 жылдары алаш зиялылары түрмеге қамалды, сотталды, атылды; 2. 1937-1938 жылдары «халық жауларын» жою науқаны өтті; 3. 1946-1953 жылдары «буржуазиялық ұлтшылдар», космополиттер жазаланды; 4. 1986 жылғы желтоқсан көтерілісінен кейін қазақ «ұлтшылдығын» тезге салу қолға алынды [11, 376.].

1. Қазақ зиялыларының тағдырына ауыр соққылар, тоталитаризмнің кешірілмес қылмыстары Голощекиннің 1925 жылы өлкелік партия комитетіне келуімен басталды. Артынша ол Алаш қозғалысының басшыларына қарсы күресті қолға алып, 1929-1931 жылдары ұлт зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратқан репрессияның бірінші толқынын ұйымдастырса, 1932 жылы қолдан ұйымдастырған аштықпен халықтың жартысын қырып жіберуге қол жеткізді. Әмірші-әкімшіл жүйенің барша мәнді белгілері-саяси қуғын-сүргін, шаруаны меншіктен ажырату, еш кінәсі жоқ адамдардың өмірін қию, ұлттық мәдени құндылықтарын аяқ асты қалдыру, бір адамның шексіз билігін орнату, тағы басқалар Голощекин басқарған жылдары Қазақстан үшін қалыпты тәртіпке айналады. 1930 жылғы 19 ақпанда БК (б) П Орталық Комитеті Қазақстанда «Қуатты шаруалар мен байларға қарсы күрес жүргізу туралы» шешім қабылдады [12, 876.]. 87 Қозыбаев М. Ақтаңдықтар ақиқаты.-Алматы: Қазақ университеті,-1992.- 2 б. Осы шешім негізінде Қазақстан аумағында қуатты шаруа және байларға қарсы күрес науқаны басталды. Күштеп зорлықпен ұжымдастыруға жергілікті халық қарсылық көрсетті. Сондай шаруалардың ірі көтерілісі Оңтүстік Өңірінде болған Созақ көтерілісі болды. Көтеріліске қатысты құжаттар көшірмесі, еңбектер, естеліктер, фото суреттер музейдің экспозиция залына қойылған. 1932 жылы Қазақстандағы жаппай ашаршылық, одан қырылған қазақтар саны 2 миллионға жуық болса, қазақ даласынан шет жерлерге (Орта Азия, Ресей, Қытай, Иран) көшіп кеткен босқындар саны 1 млн 100 мыңдай шамасында болды. Ал, 1937 жылы жүзеге асырылған «халық жауларына» қарсы күрес белгілі қоғам, мемлекет, ғылым, әдебиет, өнер қайраткерлерімен қатар сан мыңдаған қатардағы азаматтарды қамтып, оларды ұзақ мерзімдерге ГУЛАГ лагерьлеріне айдады, түрмелерге жабты, ату жазасына кесілді. Қазақстанда Карлаг, Степлаг, АЛЖИР сияқты лагерьлер жүйесі жасалды. 1937 жылдың қуғын-сүргінінде жазықсыздан жала жабылып, қазақ азаматтарын «халық жауы» есебінде атылып қана қоймай, олардың туған-туыстары да репрессияға ұшырап жатты. Осы жантүршігерлік оқиғалар заңдылық жүйелердің бірі НКВД басшысы Н.Ежовтың 1937 жылдың 15 тамызындағы №00486 жасырын бұйрығы. Мұнда әскери трибунал Отанға опасыздық жасады, тыңшылдық-диверсиялық ұйымдардың мүшесі болды деп есептеген, сөйтіп ату жазасына кесілген немесе он жылға сотталған қылмыскерлердің отбасын жауапқа тарту көзделген [13, 36.]. Жаппай қуғын-сүргін мен террор кеңестік жүйенің сұрақы саясаты болды. «Жүгенсіз» идеология мен таптық күрестің әдісі, үкімет билігін бір қолға жұмылдыру адам өмірінің бағасын құлдыратып жіберді де халықтар мен әлеуметтік топтардың, әртүрлі таптардың сан алуан мүдделері мен пікірлерін аяқасты еткені тарихтан белгілі. Осындай зұламаттық саясаттың салдарынан екі миллионнан аса халқымыздан айырған ашаршылық нәубеті; бір миллион бір жүзден аса қазақтың жан сауғалап Қытай, Ауғанстан, Иранға шетел асып кетуі; Сталиннің жеке басына табынудан туындаған 30-шы жылдардағы 25 мың қазақстандықтар, оның ішінде 2500 оңтүстік өңірінің азаматтары тоталитарлық тәртіптің қуғын-сүргін құрбандары мен олардың АЛЖИР-де, яғни Ақмола отан сатқандардың әйелдерінің лагері) тұтқында болған адал жарларының қиын тағдыры туралы құжаттар көшірмесі, еңбектер, естеліктер мен экспонаттарды музейдің экспозиция залында көруге болады. Сонымен қатар 1986 жылдың желтоқсан көтерілісіне қатысқан, құрбан болған қазақ жастарына арналған экспозицияда мұрағат деректері, ақталғаны жөнінде анықтамалар және суреттер мен құжаттар қойылған. Мұражайдың «Тағзым» залында Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша отызыншы жылдары атылған 2500 адамның тізімі

жазылған ескерткіш тақталар қойылған[14,98б.]. Азалы Кітап - книга скорби. Атылғандардың тізімі. Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша / Құраст. Оразбекұлы Қ. – Шымкент: Зерде баспасы, 1998. – 293 б.Музей басшысының мәліметтері бойынша бұл нәубетте Республика бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған 113000 адамның 25000-ы атылған. Оңтүстік Қазақстан облысында (Ол кезде Әулиеата, Қызылорда, Оңтүстік бір өлке болған) 7000 адам тұтқындалып, 2500-і оққа байланды. Өкінішке орай, бұл тізім бүгінге дейін жалғасып, дерексіз кеткендердің құжаттары іздестіру арқасында әлі де табылуда [15,96.]. Сонымен қатар Ұлы Отан соғысы ардагерлерінің тізімдері мен фото суреттері бар.

Музей қоры – музейдің басты байлығы, құндылықтары, жәдігерлері болып табылады. Музей функцияларының көптігіне қарамастан оның негізгі міндеті музейлік жәдігерлер қорын сақтау мен қорғау болып табылады.Қорларды жинақтау музей қызметінің ең негізгі бөлігі болып табылады. Ол музейдің өмір сүрген уақытынан бастап, барлық кезеңдерінде жүргізіліп отырады. Музей осы бағытты дамыта отырып, қоғам дамуының әр түрлі салалары мен оның әр түрлі кезеңдерін зерттейтін ғылыми пәндердің толық жиынтығы негізінде алынған зерттеулер мен білімдерге сүйенеді. Осы зерттеулермен қатар музей өз бетінше өткен ғасырдың саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы бүгінгі күнге дейін сыры ашылмаған зерттеу жұмыстарын жүргізіп, әлеуметтік шынайылықты деректендіруде, танып білуде өзіндік қадам жасап келеді. Сондай қадамдардың бірі Өзбекстан Республикасының астанасы Ташкент қаласынан саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайының қызметкерлерінің әкелген қазыналары. Саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайының мамандары «Шолпан» журналының сегіз нөмірін, «Ақ жол» газетінің 25 нөмірін анық та нақты етіп түсіріп әкеліпті. Әрине, оп-оңай, тектен-текке емес. Журналда да, газетте де құнды мақалалар мен қымбат суреттер аз емес[16,2 б.].

Музейдің терең тағылымды тірлігі түгел-тұтас осынау отаншылдық мазмұнда, Алаш ардақ-тыларының мұраттары негізінде жүргізіліп келеді.Бүгінде шамамен 11 мыңнан астам тарихи, деректер, құжаттар жинақталған.. Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған, белгісіз боп қалып қойған, іздеуші-сұраушылары жоқ, тиісті тізімдерге кірмеген адамдар анықталуда. Музейге келушілер «Пікірлер кітабына» қолтаңбалар қалдырады. –Республикамыздың қайраткерлері, репрессия құрбандарының ұрпақтары жазған пікірлерді оқығанда тебіреніске түспеу мүмкін емес. Поскеңестік көршілес республикадан және Еуропа бірнеше мемлекеттерінен, АҚШ-тан, Қытайдан, Жапониядан келгендердің ой-пікірлері, ұсыныстары жазылған.Украинаның елшісі Игорь Иванченко қазақтардың қасиетіне, ілгерідегі зиялыларға бағын иетінін жеткізген. Аяулы әкесі саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болған, ал Ауғанстандағы соғыста ерлік көрсеткен Кеңес Одағының Батыры, Қавқаздың жаужүрек ұланы Руслан Аушев: “Шейіт кеткендердің аруағын ардақтағандарыңыз үшін мың алғыс. Мұнда кіріп шыққан жанның қай-қайсысы да қайырымды, төзімді және мейірбан бола түсер. Аралап жүріп көзіме жас келе берді», деген тебіренішті ойын білдірген [15,2 б.]. Музейде:А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Т.Рысқұлов, Н. Төрқұлов, С. Қожанов, М.Тынышпаев, Х.Досмұхамедов, С.Асфендияров, С. Айтқожин, Н.Дияров, Ә. Досов, Қ. Күлетов, Е. Алтынбеков, Д. Алтынбеков сынды көптеген қайраткерлерді еске алуға арналған түрлі шаралар ұйымдастырылып өтеді. Осындай іс-шараларға көрнекті ғалымдар, белгілі қайраткерлер, репрессияға ұшыраған жазықсыз жандардың ұрпақтары, Астанадан, Алматыдан, республиканың өзге де облыстары мен қалаларынан көптеген қонақтар арнайы шақырылған. Музейдің ғылыми-ақпараттық жұмыс бөлімі қызметінің мақсаты еліміздің ұлттық мәдениет қазынасын зерттеу және қолдану процесін әдістемелік жағынан қамтамасыз ету.Музейдің ғылыми-жинау, ғылыми-әдістемелік қызметі саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы туралы тың деректерді жинау ғылыми іссапар көмегімен іске асырылады. Олар кейіннен зерттеліп, мәдени-тарихи құндылықтардың этномәдениеттік атрибуциясы жасалып, ғылыми құжаттандыру, каталогтандыру, альбомдарды, буклеттерді және өзге де мұражай бұйымдарын дайындау іске асырылады.

Көрме жұмыстары және экскурсиялық қызмет көрсету бөлімі, бөлім ғылыми концепция негізінде сәулеттік көркемдеу шешімін есепке ала отырып, музейде көрмелер ұйымдастырумен және құрумен айналысады. Экспозициямен жұмыс жасау үшін оны ұйымдастыруға қажетті құжаттардың қатарын дайындап алады: ғылыми тұжырым, кеңейтілген тақырыптық құрылым немесе тақырыптық жоспар, мәтіндік, көмекші материалдар, тақырыптық экспозициялық жоспар, сәулет көркемдік шешім, этикетаж дайындалады. Бөлімнің негізгі міндеттері келушілерді музейдің экспозициялық залдарымен таныстыру; экскурсия бағдарламаларын жетілдіру мен ұйымдастыру және әдістемелік құжаттандыру; экскурсиялар, кеңестер, дәрістер, бұқаралық мерекелік шаралар ұйымдастыру; жарнамалық-хабарландыру жұмысын жүргізу, көрмелер, кездесулер өткізуге БАҚ-ты қатыстыру; мұражайлық аудиторияны зерттеу; мәдени мерекелік іс-шаралардың тұрақты жоспарын жасау. Бөлім өз жұмыс барысында ОҚО саяси қуғын –сүргін музейінің жарғысын, ішкі еңбек тәртібінің ережелерін және музей директоры Ханбибі Есенқарақызының бұйрығы негізінде басшылыққа алып қызмет атқарады. Қор бөлімі музей директорының әдістемелік кеңесте бекіткен жоспар негізге ала отырып, жұмыс істейді. Музей шығарған азалы кі-таптар, кітапшалар жұрт жадынан ешқашан өшпейтін, ұрпақтар үрейі боп қалған қуғын-сүргінді еске салып, етегіңді жасқа толтырады: “Қан жүректі қайғылым», «Ат!» деген кім?», «Алаш қайраткерлері», «Шыдам бер, сабыр қылайын...» [17.26.].

Ұлттық сана мен ұлтжандылықты Қазақстан халқының бойына дарыту үшін Ұлы дала тарихын ұрпақ санасында сіңіру керек. Осыған орай, ғылыми, ағартушылық-біліми, мәдени мекеме ретінде музейлердің рөлі өте зор. Ендеше бүгінгі таңдағы Саяси қуғын-сүргін құрбандары музейлері арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, рухани мәдениетімізді жаңғыртатын орталыққа айналдырып, музей экспозициясына қойылған зиялыларымыздың ұлттық тарихымыз бен қайталанбас мәдени туындылары арқылы жастарымызды отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеу басты міндет болып табылады.

Әдебиеттер

2. Казахстан: 1991-2002 годы. Информационно-аналитический сборник. //Под редакцией А.Смаилова., – Алматы., – 2002. –С– 142.
3. Қозғамбаева Г.Б., Қазақстан музейлері. Оқу құралы.– Алматы: Қазақ университеті, 2016. -96 бет.
4. Алтаев Б.Е. Место музеев Казахстана в мировом сообществе // Қазақстан музейлері. – 2003. 2(3). – С. –13–17.
5. ҚР "Мәдениет туралы" заңы, 24 желтоқсан 1996 жыл. N56-І. 24-бап.
6. Санақұлова Б.Қ. Қазіргі музейлер: Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру. Qazaqstandıq patriotizmdı kalıptastıru//Mejdunarodnyi forum pervieNazarbayevskye čtenie «Novyi Qazaqstan v novom mire». N. Nazarbayevistroitelstvo sovremennogo gosudarstvo. Sbornik dokladov. - Astana.-2012. -296-303 bb.
7. Райымханова К.,Қатран Д. Музей ісінің теориясы мен практикасы.– Алматы.– 2002., – 91 бет.
8. Мұсағалиева А.С. Қазақстандағы кеңестік саяси репрессиялар мәселесінің зерттелуі (1980-ж. аяғы - 1990 ж.) // Тағдырларды біріктірген Қазақстан. - Астана: «Алжир» музейлік – мемориалдық кешені, 2010. – 72-83 бб.
9. Мұсағалиева А.С. Политические репрессии в отражении музейных экспозиций // Музейные ценности в современном обществе: Материалы Международной научной конференции, посвященной 130 - летию Омского государственного историко - краеведческого музея.– Омск,2008.– С. 266-268.
10. Қан жүректі қайғылым. / Құраст.Ханбибі Есенқарақызы/. –Шымкент:«Ордабасы», – 2006. –208 б.

11. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 240 б.
12. Әбжанов Х., Назарбаева Г. Қазақстан: тарих пен тағдыр. – Алматы: Кітап баспасы. – 2003. – 37 б.
13. Қозыбаев М. Ақтаңдықтар ақиқаты. – Алматы: Қазақ университеті, –1992. –2 б.
14. Кәкен.А. Зұлмат жылдардың запыраны немесе саяси қуғынға ұшыраған қазақзиялылары туралы ой-толғам. // Астана хабары. –2006. – 13 мамыр. –3 б.
15. Азалы Кітап - книга скорби. Атылғандардың тізімі. Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша / Құраст. Оразбекұлы Қ. – Шымкент: Зерде баспасы, 1998. – 293 б.
16. Есенқарақызы Х. Саяси қуғын-сүргін құрбандарына тағзым // Ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Шымкент, 2006. – 9-11 бб.
17. Байғұт М. Қамалған, атылған, ақталған. // Егемен Қазақстан газеті. – №90(25939). –2010. – 12 наурыз.
18. Оңтүстік Қазақстан облысының саяси қуғын-сүргін мұражайы. // Жолсерік.
19. Шымкент . – 2006. –16 б.

References

1. Qazaqstan: 1991-2002 gody. Informacionno-analitişeskyi sbornik. // Pod redakcyi A.Smailova., – Almatı., – 2002. –b– 142.
2. Kozğambayeva G.B., Qazaqstan muzeyleri. Okukuralı. – Almatı: Qazaqüniversiteti, 2016. –96 b.
3. Altayev B.E. Mesto muzeev Qazaqstanav mirovom soobşestve // Qazaqstan muzeyleri. – 2003. 2(3). – С. –13–17.
4. KR "Madeniyet turalı" zanı, 24 jeltoksan 1996 jıl. N56-1. 24-bap.
5. Sanakulova B.K. Kazırğı muzeyler: Qazaqstandıq patriotizmdı kalıptastırı // Mejdunarodnyi forum pervie Nazarbayevskye çtenie «Novyi Qazaqstan v novom mire». N. Nazarbayevistroitelstvo sovremennogo gosudarstvo. Sbornik dokladov. –Astana. –2012. –296-303 bb.
6. Raymhanova K., Katran D. Muzey isinin teoriyası men praktikası. – Almatı, – 2002., – 91 bet.
7. Musağaliyeva A.S. Qazaqstandağı kenestik sayasi repressiyalar maselesinin zerttelui (1980-j. ayağı - 1990 j.) // Tağdırlardı biriiktirgen Qazaqstan. - Astana: «Aljir» muzeylik – memoriyaldıq keşeni, 2010. – 72-83 bb.
8. Musağaliyeva A.S. Politіşeskye repressii v otrojenyi muzeynih ekspozitsiyi // Muzeynie cennosti v sovremennom obşestve: Materiali Mejdunarodnoi nauçnoi konferencii, posvyaşşonnoi 130 – letiyu Omskogo gosudarstvennogo istoriko-kraevedçeskogo muzeya. – Omsk, 2008. – С. 266-268.
9. Kan jurekti kaiğılım. /Kurast. Hanbibı Esenkarakızı/. –Çimkent: «Ordabası», –2006. –208 b.
10. Nazarbayev N.A. Tarih tolkımında. – Almatı: Atamura, 1999. – 240 b.
11. Abjanov H., Nazarbayeva G. Qazaqstan: tarih pen tağdır. –Almatı: Kіtap baspası. – 2003. – 37 b.
12. Kozıbayev M. Aktandıktar akikatı. –Almatı: Qazaq üniversiteti, –1992. –2 b.
13. Kaken A. Zulmat jıldardıń zapıranı nemese sayasi kuğınga uşırğan qazaq zıyalıları turalı oi-tolğam. // Astana habarı. –2006. – 13 mamır. –3 b.
14. Azalı Kіtap– kniga skorbi. Atılğандардың тізімі. Ontüstik Qazaqstan oblısı boyınşa / Kurast. Orazbekuly K. – Çimkent: Zerde baspası, 1998. – 293 b.
15. Esenkarakızı H. Sayasi kuğın sürgin kurbandarına tağzım // Ğilimi-praktikalık konferenciа materialdarı. – Çimkent, 2006. – 9-11 bb.
16. Bayğut M. Kamalğan, atılğan, aktalğan. // Egemen Qazaqstan gazetі. – №90(25939). –2010. – 12 naurız.
17. Ontüstik Qazaqstan oblısının sayasi kuğın-sürgin murajayı. // Jolserik. Çimkent. – 2006. –16b.

ӘОЖ 94 (574) «20/30»

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НАРЫҚ МЕХАНИЗМІНІҢ СОҢҒЫ ЭЛЕМЕНТТЕРІНЕ ҚАРСЫ СТАЛИНДІК ЭКСТРЕМИСТІК САЯСАТ

Қозыбақова Ф.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры,
т.ғ.к.,
e-mail: fatima.kozybakova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада авторлар ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан тарихының кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген төтенше саяси-шаруашылықтық науқандарының, қазақ қауымындағы ежелден қалыптасқан дәстүрлі шаруашылық пен нарықтық қатынасты күйретудің Сталиндік-Голощекиндік негіздерін талдай келе, «байлар мен кулактарды тап ретінде жою» саясатын ҚР ҚРОМА, ҚР ПА мұрағаттарындағы деректері мен құжаттары негізінде баяндайды. Авторлар кеңестік Қазақстанның империялық билік кезіндегі «Байлар мен кулактарды тап ретінде жою саясаты» - шаруа қауымының табиғатына қарсы бағытталған, адамгершіліктен жұрдай, қылмысты саясат. Сондықтанда оның зардаптарыда аса ауыр: ауыл шаруашылығындағы дәстүрлі мал шаруашылығын табиғи ерекшеліктерге сай тиімді ұйымдастыра алатын ең іскер, білікті шаруақор адамдардан айырып, дәстүрлі шаруашылықты біржола күйретуге әкелгендігін ғылыми негіздейді.

Түйін сөздер: Империялық билік, бай, кулак, ұжымдастыру, ОГПУ, мұрағат, партия, конференция, жер аудару, тоталитаризм, экстремизм

ЭКСТРЕМИСТСКАЯ ПОЛИТИКА СТАЛИНА ПО ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДНИХ ЭЛЕМЕНТОВ МЕХАНИЗМА РЫНКА В КАЗАХСТАНЕ

Қозыбақова Ф.А.

Аннотация. В статье раскрывается суть чрезвычайной политико-экономической компании, по уничтожению сложившихся в казахской общине с древности, традиционных хозяйственных и рыночных отношений, известной в истории Казахстана как политики «ликвидации баев и кулаков как класса». Авторы, анализируют события 20-30 годов ХХ века, периода существования сталинско-голощекинской советской тоталитарной системы, на основе документов и материалов ЦГА РК и АП РК.

Исследователи считают политику имперской власти советского Казахстана по «ликвидации баев и кулаков как класса» противоестественной, лишённой человечности, преступной политикой и указывают на тяжёлые последствия, как лишение казахских хозяйств знатоков основ и правил организации традиционного скотоводства, с учетом природных особенностей сельского хозяйства Края. Авторы дают научное обоснование окончательному разрушению традиционного хозяйства казахов.

Ключевые слова: Имперская власть, бай, кулак, коллективизация, ОГПУ, архив, партия, конференция, ссылка, тоталитаризм, экстремизм

EXTREMIST POLITICS OF STALIN AGAINST LAST ELEMENTS OF MARKET MECHANISM IN KAZAKHSTAN

Kozybakova F.A.

Abstract. The article reveals the essence of extreme political-economical company of destroying traditional economical and market relations that existed in Kazakh society, by using Stalin-Goloshekin basis and it is known in the history of Kazakhstan as a policy of "liquidation of the kulaks and bais as a class." Moreover authors analyze the period of 20-30th of XX century, period of soviet totalitarian system on information and documents from KRCAA of RK and PA of RK.

Authors consider that "liquidation of rich and qulaqs as a class" politics of soviet Kazakhstan imperial authority is unnatural, lacking humanism and illegal politics. Thus it has unbearable consequences: liquidation of knowledgeable, experienced people, who knew how to organize traditional cattle breeding based upon natural characteristics of agriculture. Authors scientifically prove the final destruction of traditional economics.

Keywords: imperial authority, bay, qulaq, collectivization, JSPD, archive, party, conference, deportation, totalitarianism, extremism.

Кулактарды тап ретінде жою саясаты шаруалар қожалықтарын күштеп жаппай ұжымдастыруға бағыт ұстауға байланысты біртіндеп, 1929 жылдың соңына қарай өмірге табанды түрде енгізіле бастады. Партияның Орталық Комитеті кулактарды тап ретінде жою туралы арнайы нұсқау қабылдамаса да, И.Сталин өзінің сөйлеген сөздерінде бұл науқанның басталуына теориялық негіз қалады. Ол өзінің «Ұлы өзгеріс жылы» деген атпен «Правда» газетінде 1929 жылдың 7 қарашада жарық көрген еңбегінде осыдан бұрынғы азық-түлік дайындау науқанындағы қол жеткен табыстар «Деревняның капиталистік элементтеріне шабуыл» жасаудың нәтижесі екенін атап көрсете келе, мұны тіпті соқырлар да көріп отыр» - деген еді [1, 145 -б.]. Бірақ орталық тарапынан «Ал енді осы науқанды бастаңыздар» деген арнайы нұсқау бола қоймағанын да айта кеткен жөн. Сондықтан да, сәл кейінірек өзінің Бүкіл қазақтық 7 партия конференциясында сөйлеген сөзінде Ф.И.Голощекиннің былай дегені бар: «Мен жиналыстарда мәселені былай қойдым – Орталық комитеттің кулактарды тап ретінде жою туралы нұсқауын, Орталық комитеттің кулактарды жою туралы қарарын кім оқыды? Ешкім де оны оқи алған жоқ. Өйткені ондай қарар жоқ, бірақ коллективтендіру туралы қарар бар. Бұл тағы да кулактарды тап ретінде жоюды коллективтендіру процесінен бөлек ойластыруға болмайтынын көрсетеді» [2, 104 -б.].

Бұдан біраз кейінірек 1929 жылы 27 декабрьде, «ССРО-дағы саясат мәселелері жөнінде» марксист аграршылдар конференциясында сөйлеген сөзінде И.Сталин бұл мәселені анық және батыл қойды. «Біз,—деді ол,— соңғы уақытта кулактардың қанаушылық тенденциясын тежеу саясатынан кулактарды тап ретінде жою саясатына көштік» [1, 186 -б.].

И.Сталин осы сөзінде осынау жаңа саясаттың мәнін ашып көрсетіп, былай деген еді: «Кулактарға шабуыл жасау үлкен жұмыс... Кулактарға шабуыл жасау дегеніміз – кулактарды қирату және оларды тап ретінде жою деген сөз... Кулактарға шабуыл жасау дегеніміз – іске әзірленіп алып, кулактарға соққы беру, соққы бергенде олар қайта тұра алмастай ету деген сөз. Біз, большевиктер нағыз шабуыл деп осыны айтамыз» [1, 184 -б.].

Осылайша, И.Сталиннің теориялық тұжырымдары 1929 жылдың 5 желтоқсанында құрылған (төрағасы Я.А. Яковлев) БК(б)П ОК Саяси бюросының «Коллективтендіру қарқыны және мемлекеттің колхоз құрылысна көмек беру шаралары туралы» қаулысының жобасын дайындау үшін құрылған комиссияның жұмысына шешуші ықпал жасап, оның кулактарды тап ретінде жою шараларын жасауға баса мән беруін қажет етті [3, 206 –б.].

1930 жылы 5 қаңтарда жарық көрген бұл қауылда кулактарға қарсы жаулық саясаттың мәні төмендегідей түсіндірілді: «Біздің ірі кулак өндірісін ірі колхоз өндірісімен ауыстыруға, барлық

жоспарда болжағанынан өсуі әлде қайда асып түскен совхоздар туралы айтпағанның өзінде, социалистік егін шаруашылығын жасауға байланысты қуатты алға жылжуға материалдық базамыз бар. ССРО-ның барлық халық шаруашылығы үшін шешуші маңыз алатын бұл жағдай партияның өзінің практикалық жұмысында кулактардың қанаушылық бағыттарын тежеу саясатынан, кулактарды тап ретінде жою саясатына көшуге толық негіз жасады» [4, 258 – б.]. Кулак туралы мәселені біржолата шешу және оны тап ретінде жоюдың нақты шараларын жасау үшін БК(б) П ОК 1930 ж. 15 қаңтарда өзінің хатшысы В.М.Молотов бастаған арнайы комиссия құрды [3, 206 –б.].

Комиссия жұмысына теориялық ықпал жасау үшін И.Сталин «Красная звезда» газетіне 1930 ж. 21 қаңтарында «Кулактарды тап ретінде жою саясаты туралы мәселе жөнінде» деген атпен өзінің мақаласын жариялады [1, 195-201 –бб.]. Онда И.Сталин екі түрлі күрделі сауалға жауап берді. Оның алғашқысы – 1927 жылы болып өткен соңғы БК (б) X съезінің жерді арендаға беру және деревняда еңбек жалдау туралы заңдарды күшінде қалдыруы жаңа саясатқа, яғни кулактарды тап ретінде жою саясатына қайшы келмей ме? деген сауал еді. И.Сталин бұл сұрауға жауап бергенде партияның XV съезінің жоғарыдағы мәселелер жөніндегі шешімдеріне ашықтан-ашық қарсы болып былай деді: «Бұл заңдар мен қаулылар (арендаға беру және деревняда жалдамалы еңбекті пайдалану туралы – Ф.Қ.) кулактарды тап ретінде жою саясатына қарсы келмей ме? Сөз жоқ, қайшы келеді! Олай болса жаппай коллективтенген аудандарда бұл заңдар мен қаулыларды енді былай жинап қоюға тура келеді» [1, 199 -б.].

Иә, осылайша И.Сталин деревнядан нарық механизмінің соңғы элементтерін де өмірден аластап, басқарудың таза әміршіл-әкімшіл әдістерін ұсынды. Сол жылдарда қоғамды толғандырған екінші сауал бұрынғы деревняның капиталистік элементтерін тежеу саясаты. Кулактарды тап ретінде жою саясаты арасындағы сабақтастық қандай? – деген мәселе еді. И.Сталин бұған төмендегідей жауап береді: «...кулактарды тап ретінде жою саясаты деревняның капиталистік элементтерін тежеу (және ығыстыру) саясатының жалғасы деуге болады ма? Әрине болмайды!» [1, 200 -б.].

Неге «болмайтынын» ол одан ары былай түсіндірді: «Кулактарды тап ретінде ығыстырып шығару үшін, бұл таптың қарсылығын ашық майданда тойтару керек және кулактарды олардың өмір сүруіне және дамуына керекті өндіріс көздерінен (жерді еркін пайдалану, өндіріс құралдары, аренда, еңбек жалдау правосы, тағысын-тағылардан) жұрдай қылу керек. Кулактарда тап ретінде жою саясатына бет бұру деп міне осыны айтады».[11]

И.Сталин осылайша мәселені өте қатал қойды. Кулактардың жағдайын қиындата түскен бір мәселе, барлық өмір сүруге қажетті нәрселерден жұрдай болған олар, тіптен колхозға өз еріктерімен кіру құқынан да айырылды. Осыдан соң 1930 ж. 5 қаңтарда жарық көрген «Коллективтендіру қарқыны және мемлекеттің колхоз құрылысына көмек беру шаралары туралы» БК (б) Орталық Комитетінің қаулысында кулактарды колхозға алуға мүлдем тыйым салынды [4, 260 -б.].

Кулакқа қарсы шаралардың шұғыл қолға алынуына 1930 жылдың қаңтардың алғашқы жартысында болып өткен жаппай коллективтендіру аудандары өкілдерінің Бүкілодақтық кеңесі қайшы болды [3, 210 -б.]. И.Сталиннің жоғарыда 21 қаңтарда айтылған пікірінен кейін, тіптен осы мәселеге байланысты құрылған және жоғарыда атап көрсетілген БК(б)П ОК комиссиясының қорытындысын күтіп жатпастан, енді жаппай коллективтендіру аудандарында кулактарды тап ретінде жою саясаты шұғыл қолға алынды. Мысалы, Қазақстанда 1930 жылы 23 қаңтарда Қазақстан өлкелік партия комитетінің жанынан құрылған кулактарды тап ретінде жоюды дайындау және жүзеге асыру шаралары бойынша үштік мәжілісі кулактарды Қазақстанның өз ішінде жер аудару мәселесін қарады. Бұл бойынша жаппай коллективтендірілетін аудандардан жер аударылатын кулактар қожалықтарының саны 20 мың болып белгіленеді [5].

Жер аударылатын кулак қожалықтары өндіріс орындарынан, темір жолдардан және өлкеаралық аудандардан жырақ шөл аудандарға тығыз қоныстандырылатын болды. Мұндай

аудандарға Адай, Балқаш бойы, Уст-Урсам, Бөкей, Ырғыз, Шет аудандары, бұрынғы Атбасар уезінің және Торға й ауданының оңтүстік бөлігі жатты.

Бірінші кезекте ОГПУ органдары жер аударылатын кулактар жанұяларын көрсетілген аудандардағы шаруашылық жұмыстарында қалай пайдаланатындарын екі күннен қалмай анықтап шешулері тиіс болды. Екінші кезектегі мәселе ретінде Қазақстанның өз ішіндегі барлық кулак жанұяларын жер аудару қажеттілігі атап көрсетіледі [5].

Жиналыс мұнымен шектелмей, күн тәртібіне үшінші мәселе етіп кулактар қожалықтарын нақты есепке алу мәселесін қойды. Сонымен қатар дәл осы жиналыста Кеңестер Одағының басқа аудандарынан Қазақстанға жер аударылатын кулактар туралы мәселе де талқыланады. Осыған байланысты алғашқы кезекте Қазақстанға сырттан жер ауып келетін кулактар жанұяларының саны шамамен 30 мыңдай болады деп жобаланады. Оларды да Қазақстанның өз ішіндегі кулактар жер аударылатын аудандарға қоныстандыратын болды [6].

Бұл жұмысты жаппай коллективтендіру жүргізілетін округтерде құрылатын үштіктер жүзеге асырулары тиіс болды. Оның құрамына округтік комитет хатшысы (төраға), округтік атқару комитетінің төрағасы және округтік ОГПУ-дің бастығы кірді. Оларға кулактарды жер аударуға байланысты барлық жұмыстарды қатал түрде құпия ұстау тапсырылды. Округтік үштіктер кулактарды есепке алу жұмысын округтік финанс бөлімінің салықтар жөніндегі тізімдерін пайдалана отырып, бас-аяғы 10 күндік мерзімде аяқтаулары тиіс болды. Осындай шешім қабылдаған республикалық үштік қаулысына: І.Құрамысов (төраға), Альшанский мен Асылбеков қол қойған [7]. Жоғарыда атап көрсетілген осы мәселеге байланысты құрылған БК (б) П Орталық Комитетінің В.Молотов басқарған комиссиясы 1930 жылы 26 қаңтарда өздерінің жұмыстарын аяқтап, қаулы жобасын Саяси бюроға тапсырды. 30 қаңтарда БК (б) П ОК Саяси бюросы «Жаппай коллективтендіру аудандарындағы кулактар шаруашылықтарын жоюға байланысты шаралар туралы қаулы қабылдады, ол сол күні телеграфпен барлық партия ұйымдарына жіберілді» [8, 177-178 бб.].

«Правда» газеті арада бір күн өткен соң, өзінің бас мақаласында «Кулакты жоюды жаппай коллективтендіруден бөліп қарауға» қарсы шешуші күреске шақырды [9].

Саяси бюронның 30 қаңтарындағы қаулысы кулактарды жерден де, адам жалдаудан да, құрал-сайманнан да біржолата айырды. Кулактардың Кеңес өкіметіне қарсы бас көтерулерін болдырмау үшін мынадай шаралар белгіленеді:

а) контрреволюциялық актив, қастандық актілерін және кеңеске қарсы бүлікті ұйымдастырушылар тұтқындалулары сотқа берілулері тиіс болды;

б) ірі кулактар және бұрынғы жартылай помещиктер коллективтендіруге қарсы болғандықтан жаппай коллективтендіру аудандарынан елдің алыстағы солтүстік аудандарына жер аударуға жатты;

в) қалған кулактардың ең көп бөлігі аудан көлемінде жаңа жерлерге қоныстандырылып, колхоздар жерінен тыс аймақта орналасатын болды.

Қаулыда кулактардың көрсетілген үш категориясы оларды жергілікті жердегі сандарына байланысты өзгеріп отыруы керектігін атап көрсете келе, бірақ шаруалар арасында кулакқа айналдырылғандар жалпы алғанда орта есеппен 3-5 % аспаулары керектігін де ескертті [10, 54 - б.]. Партияның Орталық Комитеті мұны жазалау шараларының орташаларға таралып кетуінен сақтандыру шаралары деп қабылдаса да, шын мәнінде бұл көрсеткіш Қазақстанның көшпелі және жартылай көшпелі аудандарына жарамайтын еді. Қолында едәуір малы бар ауқатты қазақтар 1928-29 жылдары ірі мал иелерін кәмпескелеу науқанында өздерінің бай туыстарына біріктіріліп (кәмпескелеу көрсеткішіне мал басы жетпегендіктен) кәмпескеленіп кеткен еді. Ендігі жерде қазақ ауылында әр бір 100 шаруаның 5-ін (5%) кулакқа айналдыру аса қиын шаруа еді. Бұл науқан аз ғана малы бар орта шаруаны жаппай кулакқа айналдыруға негіз жасап берді. Қаулы бойынша, алғашқы категорияға жататын – «контрреволюциялық активті» анықтау және жер аудару ОГПУ органдарына жүктеледі де, ал екінші категорияға жататын «ірі кулактарды» жергілікті өкімет

органдары анықтап, ол округтік атқару комитетінде бекітілетін болды. Ал үшінші категорияға жататын кулактарды қоныстандыру мәселесімен округтік атқару комитеттері тікелей айналысты. Кулактардан тәркіленген өндіріс құрал-жабдықтары колхоздардың бөлінбейтін қорына, ал кулактардың кооперацияға төлеген жарнамалары және салымдары кедейлер мен батырақтардың коллективтендіру қорына берілді [10, 54 -б.].

Осы БК (б) П Орталық Комитеті 1930 жылдың 30 қаңтарындағы қаулысының негізінде КСРО ОАК мен ХКК «Жаппай коллективтендіру аудандарындағы ауыл шаруашылығын социалистік қайта құруды нығайтуға байланысты және кулактармен күресуге байланысты шаралар туралы» 1930 жылдың 1 ақпанында қаулы қабылданды [4, -267 б.]. Ол бойынша жаппай коллективтендіру аудандарында жерді жалға беруге рұқсат ету және жекешелер шаруашылықтарында жалдамалы еңбекті қолдану туралы (Жерді пайдаланудың және жерге орналастырудың жалпы бастауының VII және VIII бөлімдері) заңы жойылды. Өлкелік (облыстық) атқару комитеттеріне және автономиялық республикалар өкіметіне бұл аудандарда кулактардың дүние-мүлкін толық кәмпескелеуге және оларды жекелеген аудандардың және өлкелердің (облыстардың) жерінен жер аударуға дейін кулактарға қарсы күрес шараларын қолдану құқы берілді [4, 24 -б.].

Одақтық егіншілік Халық Комиссариаты Осы қаулыға сәйкес кулактарды тап ретінде жою шараларын жүзеге асыру тәртібі жөнінде колхоздарға үш күндік мерзім ішінде нұсқау жіберуге міндетті болды.[24] Осылайша 1930 жылдың қаңтар айында және ақпан айының басында кулактарды тап ретінде жою саясатын өмірге нақты енгізуді көздеген шаралардың тұтас жүйесі өмірге келді. Бірақ бұларда шаруаларды кулакқа айналдырып жіберу ісі тағы да сандық (сапалық емес) көрсеткіштермен белгіленіп, КСРО-ның алыс аудандарына жер аударылатындар кулак қожалықтарының жалпы санының төрттен бірінен аспауы керектігі, яғни жалпы шаруа шаруашылықтарының шамамен 1% қамтуы керектігі атап көрсетілді [3, 209 б.].

Иә, әңгімен тек алыс аудандарға жер аударылатын кулактар туралы. Ал жалпы жазаланатын, кәмпескеленетін кулактар жоғарыда атап көрсетілгендей жалпы шаруалардың 3-5% қамтуы тиіс болды. Осылайша үкімет жергілікті жерлердің өзіндік, әлеуметтік ерекшеліктерін терең талдап, бас ауыртып жатпады. Өз кезегінде жоғарыдағылардың жергілікті жерлердегі кулактарды жоюға байланысты шараларын өмірге енгізуге үлкен белсенділік танытып, көзге түсіп қалуға тырысты. Осының жарқын көрінісі Қазақстан Өлкелік партия Комитетінің мәжілісінің БК(б)П ОК-нің арнайы қаулысын күтіп жатпай-ақ бай-кулактарды жер аударуға байланысты жедел шешім қабылдауы еді. Осыған байланысты БК(б)П ОК секретариаты 3 ақпанда Қазақстанның партия ұйымына арнайы жасырын нұсқау жолдап, кулактарға қарсы шараларды жүзеге асырудағы асығыстықты және Орталық Комитет атап көрсеткен жер аударылуға тиісті кулактар мөлшерін асырып жіберушілікті және т.б. кейбір асыра сілтеушіліктерді сынға алып, Орталық Комитет Қазақстан Партия ұйымынан 1930 жылы 30 қаңтарда қабылданған қаулыны өмірге бұлжытпай енгізуді талап етті.

«БК(б)П ОК-нің 30 қаңтардағы жаппай коллективтендіру аудандарында кулактарды тап ретінде жою шаралары» туралы қаулысы Қазақ өлкелік партия комитетінің осы мәселеге байланысты комиссияның мәжілісінде 10 ақпанда қаралды [11, 14-17 -п.]. Онда кулактарды жоюға байланысты республикада жүргізетін шаралар мақұлданды және 11 ақпанның кешкі сағат 8-нен қалдырмай тікелей сыммен округтерге хабарлар жөнелтілді. Бұл тапсырмалар ОГПУ арқылы жергілікті жерлерге де жөнелтілді. Осы мәжілісте Альшанский мен Орынбаев кулактардың қаражаттарын, зайымдарын және т.б. құнды заттарын алып қою шаралары туралы да мәлімдеді. Қазақ ауылындағы кулактар мен байларды жоюға байланысты алғашқы шаралардың өткізілетін аудандарын белгілеуге байланысты мәлімдемені Залогин жасады. Бұл аудандар, әрине, жаппай коллективтендіру аудандары еді. Округтар бойынша олардың тізімі төмендегідей болып шықты: [11, 14-17 п.].

Петропавлск округі бойынша:

1) Булаев, коллективтендірілуімен қамтылуы		68%
2) Рыков	88%	
3) Қызыл әскер		100%

4) Трудовой 62%

5) Ворошилов 60%

Орал округі бойынша:

1) Заруральский 70%

2) Соломихинский 70%

3) Чижинский 70%

4) Тепловский 75%

5) Каменский 65%

Қостанай округі бойынша:

1) Феодоров 60%

2) Қарабалық 63%

Павлодар округі бойынша:

1) Максим Горький 87%

2) Теренқұр 76%

Ақтөбе округі бойынша:

1) Ақ бұлақ 75%

2) Мәртөк 65%

Сырдария округі бойынша:

1) Иржар 80%

2) Келес 70%

3) Жуалы 80%

4) Беловодский 70%

Бай-кулактарды тап ретінде жою осы көрсетілген аудандармен ғана шектеліп қалған жоқ. Егер басқа аудандарға коллективтендіру көлемі шамамен 70 процентке жетер болса, онда округтердің ұсыныстарымен олар БК (б)П Қазақ өлкелік комитетіне ұсынылып, мақұлданған соң кулактарды тап ретінде жою ісіне кірісе алатын болды. Осы аталған мәжілісте кулактар мен байларды тап ретінде жоюды жоғарыда көрсетілген жиырма аудандарда жою жоспарын жасау және оларды жер аудару мерзімін белгілеу республикалық ОГПУ бастығының орынбасары Альшанскийге тапсырылды [11, 14-17 -п.]. Мәжілісте жаппай коллективтендіру аудандарынан жер аударылған бай; кулактарды қоныстандаратын мекендер туралы Токтабаев сөйледі. Оның ұсынысымен бай-кулактар орналасатын жерлер және оларда қоныстанатын қожалықтар сандары нақты белгіленді. Олар төмендегідей аймақтарды қамтыды [11, 14-17 -п.].

1) Қызылорда округінде – Арал теңізінің жағалауы, оңтүстік және оңтүстік-шығыс жағалаулардан басқалары 3000 шаруашылықты қабылдайды.

2) Осы округте – Сарысу өзені ауданы, Сарысудың орта ағасындағы Түгескен елді мекенінен бастап Сарысудың Телікөл және Ащыкөл көлдеріне құйылысына дейін және осы көлдері қоса, 5000 қожалық қоныстанатын болды.

3) Сырдария округінде Балқаш көлінің батыс жағалауына 2000 шаруашылық қоныстандыру жоспарланды.

4) Гурьев округінде Каспий теңізінің жағалауында (Жылқосы ауданында, Жолқосыдан Өлі Қолтыққа дейін) 2000 шаруашылық қоныстандарылатын болды.

5) Ақмола округінде Қашырлы, Құсмұрын, Адағарлы аудандарында Керей, Қыпшақ өзендері мен көлдерінен Теңіз көліне дейін 5000 шаруашылық қоныстандыру көзделді.

6) Қостанай округінде:

а) Торғайдан Ырғызға баратын даңғыл бойынша Ақтөбе округінің шекарасына дейін, осы

жолдан оңтүстікке қарай (Тұрсын құмдары, Қаракөл көлі);

б) Торғайдан оңтүстікке қарай, Аққұм құмдарында, Ақкөл көлінде, Жыланды өзенінде 1500 шаруашылықтарға орын бөлінді;

7) Ақтөбе округінде – жоғарыда көрсетілген жол бойымен Торғай шекарасынан Ырғызға дейін, Ырғыздан оңтүстікке қарай Шалқар көліне дейін, осы көлдің өзін қоса құмдарға дейін 1500 шаруашылық қоныстандырылуы тиіс;

8) Ақтөбе және Гурьев округінде Ембі және Сағыз өзендерінің жоғарғы ағысы, Шаған өзенінің ауданынан және осы аймақтағы көлдерден Үлкен Барыс құрамдарына дейін 2000 шаруашылық қоныстанатын болды;

9) Семей және Қарқаралы округінде Шығыс, Дегелең және Мұржұқ тауларында 2000 шаруашылық қоныстандырылу көзделеді. Өлкелік комиссия мәжілісі Тоқтабаевқа және Альшинскийге 11-ші ақпаннан қалдырмай осы аудандарды олар орналасқан округтерге тікелей сыммен жедел мәлімдеу, жаппай коллективтендіру аудандарынан жер аударылғандары қоныстандыратын орындарды дәл анықтай түсу, және жер ауып барғандарды жұмыстарға пайдалану жағын ойластыру тапсырылды. Байлар мен кулактар қоныстандырылған жаңа поселоктар 50 ауладан аспауы керек болды. Округтік партия комитеттерінде осы қоныстану аудандары туралы мәліметтерді тексеруге небәрі 7-ақ күндік мерзімі берілді. Өлкелік Комиссия мәжілісі жер аударылған бай-кулактарды азық-түлікпен және құрылыс материалдарымен жабдықтау туралы Лейзорзонның мәлімдемесін тыңдап, төмендегідей қаулы қабылдады:

а) ... Жер аударылған жағдайда бұл шаруашылықтарға азық-түлік қорын қалдыру ескерілсін.

в) Округтарға берілген нұсқауда БК (б)П ОК қаулысына сәйкес бай-кулак шаруашылықтарының үй тұрмысына қажет қалдырылатын заттардың тізімдері көрсетілсін.

г) Жер аударылған кулактар мен байлардың еңбектерін пайдалану көзделген аудандарда құрылыс материалдары мен азық-түлікпен қамтамасыз ету сол жерлердегі ұйымдарға жүктелсін.

д) Асылбеков пен Лейзорзонға кулак-бай қожалықтары еңбегін қоныстандыру аудандарында пайдалану тәртібін жасап және өздерінің бұл мәселеге байланысты ойларын комиссияға ұсыну тапсырылды [11, 16-17 -п.].

Бірақ жоғарыда атап көрсеткеніміздей, бұл шешімдер қабылданбай-ақ, 23-ші қаңтардағы Өлкелік партия комитеті жанынан бай-кулактарды тап ретінде жою үшін құрылған Үштік шешімінен кейін-ақ, Қазақстанда бұл жұмыс шұғыл үрдіс алып, ә дегеннен-ақ асыра сілтеулерге ұрындырды. Бұл науқанның алапат екенін Мәскеудегі Орталық Комитеттің өзі де тоқтата алмай қалды. Нәтижесінде 1930 жылдың қаңтар айының соңына қарай Қазақстанның астық және мақта өсіретін 60 ауданында 3,1 мың бай мен кулак тап ретінде жойылды [12, 278 -б.].

Жағдай асыра сілтеуге ұласты. Қазақстанда және Орта Азия республикаларында орын алған мұндай ұнамсыз қарқынды тежеуге Мәскеудегі парияның Орталық Комитеті өзінше шара қолданып бақты. Осы мақсатпен 1930 жылы 20 ақпанда БК (б)П Орталық Комитеті «Экономикалық жағынан артта қалған аудандарда ұлттық аудандардағы коллективтендіру және кулактарға қарсы күрес туралы» [10, 184-185 -бб.] қаулы қабылдады. Онда жаппай коллективтендіру аудандарындағы кулактарға қарсы күрес шараларын сол қалпында экономикалық жағынан артта қалған ұлттық аудандарда қолдану, бұл істі жүзеге асыруда әкімшілікпен әуестену қатты сыналды. Орталық Комитет ұлт аудандарының партия ұйымдарынан назарды жаппай коллективтендіруге және бай-кулактарды жоюға жағдай дайындап алуға аударуды және бұл бағытта жүргізілетін шараларда республикалар мен облыстар іштеріндегі аудандарының өзіндік ерекшеліктерін ескеруді талап етті. Қаулы әлі жаппай коллективтендіруге жағдай пісіп жетілмеген аудандарда кулактарды (байларды) тежеу саясатын бұрынғыша жалғастыра беру қажеттілігін ескерді.

Бірақ мұның бәрі Қазақстанда орын алған асыра сілтеуге пәрменді тежеу бола алған жоқ. Байлар мен кулактарды барынша жек көрушілік, сондықтан да олардың көзін қалайда тез арада жоюды, жоғарыға тапсырманың орындалғанын жедел мәлімдеуге деген күштарлық бәрінен де

басым түсіп жатты. Ф.И.Голощекин өзінің 7-ші Бүкілқазақтық өлкелік партия конференциясында жасаған баяндамасында мұны нақты масалмен мойындады, сонымен қатар Орталық партия Комитетінің шешімімен жаппай коллективтендіру аудандарына көмек беру үшін жауапты партия қызметкерлері жөнелтілді. Олардың ішінде Қазақстанға төрт ай мерзімге 200 адам жөнелтілді [3, 215 -б.].

Кулактарды тап ретінде жаппай жою саясаты ақыры 1931 жылға барып ұласты. Бір жылдың ішінде ғана Қазақстаннан бай-кулак ретінде 5500 адам жер аударылды [13, 143 -б.].

Дегенмен де, 1931 жылдың жазынан бастап кулакты іздеп табудың өзі де қиындап кетті. Қазақстанда кулакқа айналдыру процесі жоғарыдан белгіленген 5%-тен әлдеқайда төмендеп қалды [8, 288 -б.]. Енді шын мәнінде, бай-кулак тұрмақ, орта шаруаның өзін табу да мүмкін болмай кетті. Оның үстіне, 1931 жылдың өзінде-ақ кедейленудің және жұтаудың шектен шыққан көрінісі – ашаршылық барлық қазақ аудандарында жан түршігерлік халге жетті. Байды құртамын деп жүргенде, кедейдің өзінен айырылып қалатын заман туды. Сондықтан да, 1932 жылдан бастап Қазақстаннан бай-кулактарды күштеп жер аудару тоқтатылды. Бұдан бай-кулактарға деген жаулық көзқарас осымен мүлдем тоқталды деуге негіз жоқ. Қазақстандық партия функционерлері аштықтың себептерін де, зорлап отырықшыланудағы сәтсіздіктерді де, шаруалардың босып кетуін де бай мен кулактан көрді.

Байлар мен кулактарды тап ретінде жою саясатына қысқаша қорытынды жасар болсақ, бұл – шаруа қауымының табиғатына қарсы бағытталған, адамгершіліктен жұрдай, қылмысты саясат болды. Сондықтан да оның зардаптары да аса ауыр: ауыл шаруашылығы дәстүрлі мал шаруашылығын табиғи ерекшеліктерге сай тиімді ұйымдастыра алатын ең іскер, білікті, нарықты жақсы меңгерген, шаруақор адамдарынан айырылды.

Ал мұның өзі қазақ қауымын ашаршылық апатына ұрындыруға апарып соқты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Сталин И.В. Шығармалар, Алматы: Қазбiрмембас, 1950, 12 том: (апрель 1929 – июнь 1930), -1950, – 200 с.
- 2 Всеказахская конференция ВКП(б). Стеногр.отчет. – 104 с.
- 3 История советского крестьянства. 2 т. – 206 с.
- 4 Коллективизация сельского хозяйства. Важн.пост. – 258 с.
- 5 ҚР ПА, 141 қ.
- 6 ҚР ПА, 141 қ, 2696 іс, 4 п.
- 7 ҚР ПА, 141қ., 1 том, 2696-іс, 4 п.
- 8 Ивницкий Н. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачесво как качество ака класса, 1992-1993 гг. – 288 с.
- 9 «Правда», 1930 г., 1 февраля.
- 10 История КПСС, 4 т., кн. 2, – 54 с.
11. ҚР ПА, 141 қ., 1т., 2969 іс, 14-17 п.
- 12 Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. М., 1963, – 278 с.
- 13 Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление. М, 1969, – 143 с

УДК 94(574) «1920/30»:33

1921-1922 ЖЖ. ЖҮРГІЗІЛГЕН ЖЕР-СУ РЕФОРМАСЫНА ЖАҢА КӨЗҚАРАС**Қозыбақова Ф.А., Рвайдарова Г.О.**

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басында Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуы зор өзгерістермен қарастырылады. Патшалық езгіден босаған бұрынғы отар ел дамудың жаңа сатысына енді. Қазақ қоғамының барлық саласында шиеленіскен қайшылықтар байқала бастады. Сондықтан осы кездегі ең маңызды мәселе – Қазақстанда жүргізілген жер-су реформасы жан-жақты қарастырылады.

Кеңес үкіметінің ұлт аймақтардағы ең жауапты саясаты бұрынғы кезден шиеленісті түрде мұра болып қалған жер қатынастарын реттеу болып табылды.

Түйін сөздер: модернизация, пролетариат, жер реформасы, колхоз, совхоз, модернизация

1921-1922 гг. НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ПРОВОДИМУЮ ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНУЮ РЕФОРМУ**Қозыбақова Ф.А., Рвайдарова Г.О.**

Аннотация. В статье характеризуется значительные изменения политического, социально-экономического развития Казахстана в начале ХХ века. Освобожденная от царского угнетения колониальная страна перешла на новую ступень развития. Во всех отраслях казахского общества стали наблюдаться новые сферы развития. Конечно, самым важным вопросом того времени рассматривается земельно-водная реформа, которая проводилась в Казахстане.

Наиболее важной политикой Советского союза в решении проблем национальных регионов было решение земельных отношений.

Ключевые слова: пролетариат, земельная реформа, колхоз, совхоз

1921-1922 A NEW APPROACH TO THE LAND AND WATER REFORM CARRIED OUT**Kozybakova F.A., Rvaydarova G.O.**

Abstract. In the article mentioned political, social, economical development and changes of Kazakhstan in the beginning of 20th century. A new stage in the history independent nation after royal crush. New development steppes in all spheres of Kazakh society has represented. It was main problem of that time. Autor considered some information about land and water reform.

For Soviet Government main political problem to chose in national areas was land cases.

Keywords: modernization, proletariat, land reform, kolkhoz, state farm.

ХХ ғасырдың соңғы он-он бес жылдығы әлемдік аренадан социалистік жүйенің басты тұғыры-КСРО деген ұғыммен тарихта қалған қызыл империяның күйреуімен ерекшеленетіні белгілі.

Ғасыр басында, нақтырақ айтқанда 1917 жылдың қазан айында билікті қолға алған большевиктер партиясы езілген халықтардың, отар ел болып келген ұлт, ұлыстардың мүддесін шешуді ту етіп көтергені мәлім.

Әрине, осынау зор сілкініс қазақ қоғамын да бей-жай қалдырмады, жаңа бір өзгерістерге үміттендірді. Ал оның себеп-салдары да түсінікті еді.

Қазақ елі Ресей қол астына өткеннен-ақ елдігінің мәнін құрайтын жер үшін атқа мінгені баршаға аян. Қазақтардың қолға қару алып көтерілген 1916 жылғы көтерілісінің басты себебінің бірі -осы жер мәселесі болды.

Дәстүрлі басқару жүйесінің жойылуы, қазақ жерінің мемлекеттік меншік есебінде жариялануы, соған байланысты сырттан келімсектердің ағылуы, оларға миллиондаған десятина жердің кесілуі, оның негізі сулы, нулы, шұрайлы да шүйгін алқаптардың болғандығы, ал қазақтардың өздері сортаң, тастақты аймақтарға ығыстырылғаны, міне осы жағдайлар тұрмыс-тіршілігі жерге байлаулы тұтас бір халықтың жедел түрде шешімін күткен қасіреті еді.

Кеңес үкіметі ұлттық аймақтарда, оның ішінде Қазақстанда патшалық кезеңнен қалған жер мәселесіндегі қайшылықтарды шешуді қолға алынды. Осы орайда жер-су реформалары жүргізілді, жерді заңды иелеріне қайтару жөнінде заң-жарлықтар шығарылды, қазақтарды жермен қамтамасыз ету шаралары да жүзеге асырылды. Сөйтіп, жер мәселесіндегі қайшылықтардың жойылғандығы салтанатты түрде жария етілді.

Дегенмен, кеңестік кезеңде де жерге қатысты проблемалардың орын алғандығы, тіпті кезінде дамуы жағынан мешеу қалған қазақ аудандары жөнінде арнайы қаулылардың қабылданғаны, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кездегі жер мәселесінің төңірегіндегі талқылауларда, жерге қатысты заңды қабылдау барысындағы қайшылықтардың туындауының түп-төркінінде аса назар аударарлық мән барлығы айқын.

Сондықтан да кеңестік дәуірде жер мәселесінің реттелуі барысын, оның бірінші кезекте заңды иелері байырғы тұрғындар – қазақтарға қаншалықты әсері болғандығын жан-жақты зерттеп ашу әліде маңызын жойған жоқ.

Жалпы, жаңа және қазіргі замандағы тарихи процестерді түсіндіруде модернизация моделін пайдалану үлкен мүмкіншілік береді деп саналды. Осы модернизация теориясын игеру, оны жан-жақты қарастыру ХХ ғасырдың 80-жылдарының ортасынан кең етек алды.

Бүгінде, Ресейлік модернизация жөнінде түрлі көзқарастар бар. Мәселен А.С. Ахиезер «Ресей- бөлшектенген өркениет» тұжырымдамасын ұстанады. Ол Ресейде модернизация қоғамды өркениеттілікке өткізетін көпір бола алмағанын келтіреді. Оның ойынша оған басты себеп түрлі әлуметтік топтардың қалауындағы модернизацияның бір нүктеге түйіспеуінен шықты. Сөйтіп, модернизация «қоғамның басты бөлігінің творчестволық потенциалының төмендеуі» есебінен жүзеге асырылады. Ресейде ол ешқашан «... ұлттық мәдениет ерекшелігін бұзбау мақсатында» қарастырылмайды. Осының негізінде, А.С. Ахиезер Ресейде нақты модернизацияны көрсетуге тырысқан жалған модернизацияға жол берілді дейді. Л.С. Васильев те А.С. Ахиезер сияқты Ресей ХХ ғасырда модернизацияның екі түрінен, яғни «шынайы» және «жалған» (Кеңестік Ресейдің жалған модернизациясы) түрлерінен өткені жөнінде тұжырым жасайды [1, 159- б.].

Қазақстандағы жер мәселесін шешу Орталықтың құзырында болған, оның біржақты, яғни одақтың экономикалық мүддесі тұрғысынан қаралғандығын байқаймыз. Себебі Ресейлік ғалым А.Н. Жемчужниковтың еңбегінде Қазақстандағы жер-су реформасының жүрісі, жерге орналастыру шаралары және қоныстандыру мәселесі қарастырылады. Еңбекте «жер реформасы байырғы тұрғындарды да, келімсектерді де жоспарлы түрде шаруашылыққа орналастыру мақсатын қойған жоқ, оған тіпті техникалық күші де, қаржысы да болған жоқ. Сол себепті, жер реформасының барлық актілерінде жер кесу жөніндегі шаралар «уақытша, жерге түпкілікті орналастыруға шейін» деген мазмұнда көрсетілді»-деп жазылды [2, 66-67- бб.].

Автор түрлі цифрлық мәліметтер келтіру және талдау арқылы өзі атап отырған аудандарда «егіншілік жағынан отарлауға бос жер жоқтығында» айтады [2, 82- б.] және жалпы Қазақстан бойынша шығатын бос жерлер жаңа келімсектер орналастырылатындай егіншілікке келмейтіндігі, олар тек көшпелі-жайылымдық шаруашылыққа ғана ыңғайлы екендігі, алдағы уақытта жерге орналастыру төмендегідей үш бағытта жүруі керектігі жөнінде ескертеді:

1) Қырғыз (Қазақ) өлкесінің жартылай көшпелі аудандарындағы егіншілікке жарамды жерлерді, жерге орналастыру жұмыстарымен одан әрі қамту;

2) Көшпелі-жайылымдық шаруашылықтарды ғылыми зерттеуге байланысты сол шаруашылыққа ыңғайлы территорияларда жерге орналастыру;

3) Жерге орналастыруға тартылған тұрғындарды шаруашылық жағынан орналастыру деп атап көрсеткен [2, 94- б.].

А.М. Брискин көшпелі шаруашылықты шаруашылықтың артта қалған түрі есебінде қарастырып, Қазақстанға келімсектер неғұрлым көп орнықса, соғұрлым артта қалған шаруашылық жоғары деңгейге көтеріледі дейді. Оның тұжырымы бойынша «қазақ тұрғындарын отырықшыландыру ...Одақтың орталық аудандарынан келімсектердің қоныс аударуын күшейтуге мүмкіндік беретін болған» [3, 21- б.] десе, В.К. Скороспешкин шаруа қожалығын дұрыс ұйымдастыруда бірінші кезектегі шара жерге орналастыру екендігі, осы жұмыста әлі де кемшіліктер барлығы, яғни I және II-саты арасында үлкен алшақтық сақталып отырғандығы, ауыл, село ішілік жерге орналастырудың аз қамтылуы, колхоздарды орналастыру қарқынының төмендігі жайында баяндайды. Автор жерге орналастыру ісінің баяу жүргізілуі, оның он жылдықтарға созылып кетуі, соған байланысты шаруашылықты өзгерту де сол мерзімге ысырылатындығы, сондықтан алдағы жылы осы мәселеге ерекше көңіл бөлу қажеттілігін айта келіп, «қаржы жағдайы жерге орналастыруды бірнеше ай бұрын белгіленген көлемде жүргізу жайында айтуға мүмкіншілік бермейді, керісінше, барлық жандар Қазақстанда жерге орналастыру жұмысының аяқталу мерзімін жылжытуды қалауда, себебі соңғы үш жыл бойы келе жатқан сол жұмыстың қарқыны тым баяу еді» - деп көрсетеді [4, 81- б.].

Б. Родневич еңбегінде жерге орналастыруда бірінші кезекте ұлттық тұрғыдан қарастырылуы сыналады, қазақ тұрғындарын отырықшыландырудың «пролетарлық мемлекеттің ұлттық мәселені шешуі жағынан қарастырғанда дүниежүзілік маңызға ие» екендігі дәріптеледі. Дегенмен, автор жылдық тәжірибеде осы істе бірқатар кемшіліктердің болғанын да көрсетіп береді: «а) отырықшыландыру жоспарына совхоздарға орналастыру кірген жоқ, онда орналасу стихиялы түрде жүрді; б) отырықшыландыру және мал шаруашылығын қайта құру жоспарларында схематизация байқалды, әр ауданға отырғызудың нақты шарасы болмады; в) жұмыс өндірістік-шаруашылық отырықшыландырудан (шаруашылық құрылыстар, мелиорация, т.б.) емес, жай тұрмыстық (баспана салу) әрекетімен басталды» [5, 84-85- бб.].

И.А. Зверяков өз еңбегінде жерге орналастыру ісіндегі революцияға дейін және кейінгі кездегі ерекшеліктеріне тоқталады, социалистік жерге орналастыруды дәріптей отырып, «Кеңес үкіметі ғана казактар мен келімсектер және солармен қазақ тұрғындары арасындағы тым шиеліністі жер қатынастарын реттеу арқылы ұлттық мәселелерді дұрыс шешті»-дей келіп, «Қазан революциясы жер мәселесінің бұрынғы қалпын түбірімен өзгерткенмен, көшпелі және жартылай көшпелілерді жерге орналастыру барысында әлі де істер жұмыстар көп» екендігіне шарасыздық білдіреді [6, 100-101- бб.]. Автор отырықшылыққа көшіп жатқандарды жерге орналастыру барысында кесілген жерді ауыл шаруашылығына пайдалану үшін мелиорация жұмыстарына да көңіл бөлу керектігін қозғайды.

Ф. Сластухин революциядан кейін бүкіл Одақтағы сияқты Қазақстанда да жер «национализацияланды», «...Қазақстанда ұлттық қарым-қатынастарды шешу мәселесі барлық тұрғындарды жаппай жерге орналастыру, оларды норма бойынша жермен қамтамасыз ету қажеттілігіне алып келді» - дейді. Еңбекте шабындық және егістік жерлерді бөлу, мал-мүлікті кәмпескелеу ауылда кулак-бай өктемдігін жою, ауылды феодалдық-рулық қатынастардан тазарту деп көрсетілді [7, 74- б.].

К.Тоқтабаев елді индустрияландырудың даму қарқыны ауыл шаруашылығы, оның ішінде астық шаруашылығының артта қалып қойғандығы, мұның өзі « нарық қатынасын, экспортты, сондай-ақ валюта мен импортты реттеуге кесірін тигізіп отырғанын», соған байланысты совхоздар құру керектігі, оларға қажетті жер аудандарын, жерге орналастыруды «жеделдетіп жүргізу» [8, 1-4- бб.] арқылы табуға болатындығын келтіреді.

Б.И. Семевский көшпелі шаруашылық ерекшелігіне тоқтала келе, егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу, мал-мүлікті тәркілеу ауқаттыларға жасалған «революциялық шара» болғандығы, өйткені, «алынған мал ұжымдастырудың бастапқы базасын» құрағандығы жайында жазады [9, 100- б.].

1921-1922 жж. жүргізілген жер-су реформасы, оның тарихи маңызы жөніндегі мәліметтерді М.П. Новиковтың еңбегінен көруге болады. Автор жер-су реформасын мазмұны және сипаты жағынан «социалистік революцияның орыс деревнясында, өзбек қышпағында және қазақ, қырғыз, түрікпен ауылдарында одан әрі өрістеуі» деп көрсетеді [10, 49-51- бб.].

Еңбекте реформаның тарихи маңыздылығына орыс кулак отаршылдығына соққы берілуінің, олардың экономикалық негізінің шайқалғандығының жатқызылуын құптарға болар, бірақ «реформа ТАКСР халықтарының ұлы орыс халқымен достығын одан әрі бекіте түсті,...пролетариат диктатурасының селодағы әлеуметтік базасын нығайтты» [10, 73- б.] деген тұжырымдарының күмән туғызатыны белгілі.

Дегенмен «реформаны жүзеге асыру барысында асыра сілтеушілік болғандығы, яғни кулак шаруашылықтарын жою барысында олардың қатарына орташалардың да қосақталып кетуі, кейде кулактармен қатар орташалар, кедейлер, қызыл әскер отбасылары тұратын бүтін бір орыс поселкелерінің қуылғандығы, байырғы тұрғындардың жасанды түрде бай, кедейге бөлінуі, ұжымдық ауыл шаруашылығы бірлестіктерін, жерді бірлесіп өңдеу серіктестіктерін ұйымдастыру барысында еріктілік принципінің бұзылуы, реформаға отарлық село, хуторлардың барлығы бірдей тартылмағандығы, шара нәтижелерінің шаруашылық-ұйымдастырушылық жағынан бекітілмеуі» жайында нақты түйінделеді [10, 75-76- бб.].

Осы мәселе Кеңестердің 6-шы жалпықазақтық съезі мен ҚазОАК 1-сессиясындағы Н. Нұрмақов баяндамасында нақтырақ көрсетіледі. Онда осы шараға қаржылай көмек барысы айтыла келіп, атқарылған істер барысы былай беріледі: «...1923-24 жылдары бірінші сатылық жерге орналастыру жұмыстары 2,5 млн. га жерде жүргізіліп, жерге орналастыруға 28.300 шаруашылық қамтылады. 1924-1925 жылдары бірінші саты бойынша 3,5 млн. га жерде жұмыс жүргізіліп, 24 мың шаруашылық, 1925-26 жылдары 8912 мың га жерде жүргізіліп, 53.962 шаруашылық тартылған. Сондай-ақ екінші сатылық жұмыста 3,5 млн. га жер көлемі, 39.857 шаруашылық қамтылады» [11, 26- б.] деп атап көрсеткен.

Ал, 1926 жылдан бастап жер мәселесінде таптық принцип қолға алынғаны белгілі. Жерге орналастыру шарасын зерттеу барысында Жұмысшы-Шаруа инспекциясы, БОАК Ерекше Комиссиясы «анықталған кемшіліктерге байланысты» ҚазАКСР және РФКСР партия, кеңестік органдар алдына жерге орналастырудың мазмұны мен бағытын өзгерту мәселесі қойылады.

Жерге орналастыру шарасын қайта қарау нәтижесінде алдағы уақытқа мынадай нұсқаулар беріледі:

1) ҚазАКСР жер алуға құқылы жерді еңбекпен жерді пайдаланушылардың барлық категорияларына (барлық ұлт өкілдеріне) бірыңғай, тең дәрежеде жер бөлу және оның негізіне ауданға келген мерзімі емес, әлеуметтік жағдайы алынуы керек;

2) Ауданы және шаруашылық түріне байланысты жерді еңбекпен пайдаланушылар мен ұлт өкілдерінің барлық категорияларына бірыңғай жер нормасын қолдану қажет. Бұл жағдай қосымша жер берілетін отырықшылыққа өтіп жатқан қазақтарға таңылмайды;

3) Жүргізіліп жатқан жерге орналастыру жұмысының мазмұнын жеке әлеуметтік топ тұрғындарының ауылшілік және шаруашылық жер пайдалануын реттеу арқылы тереңдету керек. Осыған байланысты зерттеу жұмысы жағын (топырақтық-ботаникалық, экономикалық, гидротехникалық) күшейту қажет... [12, 8- б.].

1928 жылғы жерге орналастыру жұмысын ұйымдастыруда жоғарыда көрсетілген директива негізге алынып,

1. Аудандарда жаппай жерге орналастырудың бірінші сатысын (жана жұмыстар) жүргізу үшін мына мәселелер ескеріледі:

- а) ауданның ҚазАКСР және Одақ үшін шаруашылық маңызы;
- б) аудандар бойынша жер қатынасының, бастысы ұлтаралық қатынасының шиеленісуі дәрежесі;
- в) ең алдымен жері аз жергілікті тұрғындарды орналастыруға бос қор табу мүмкіншілігі [12, 9-10- бб.].

Орындау жұмысына (жұмыстың II-сатысы) бекітілген жер нормасы бар аудандар тартылады. Сонымен қатар, жаппай жерге орналастыру территориясына кіріп жатқан немесе жанасып, тіреліп тұрған отырықшы-егіншілік поселкелерде олардың жағдайларын жан-жақты анықтап, жерді пайдаланудағы кемшіліктерін жою үшін қосымша зерттеу жүргізілетін болды. Осы жылы II-сатының жұмысы, Орал және Жетісу губернияларында қолға алынуы көзделеді.

Қазақстанда жер мәселесінің шешілуі, жерге орналастыру шарасының бірыңғайлануы шаруашылықтың қай түріне басымдылық берілуіне байланысты болды. Сол себепті де Кеңес үкіметі орнаған кезден-ақ елде дәстүрлі мал немесе отырықшы-егін шаруашылығы басымдық алуы төңірегінде айтыс- тартыс қалыптасты.

Көшпелі-жайылымдық территорияның табиғи-тарихи жаратылысы жағдайын өзгертуге келмейтіндігі секілді осындағы қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығы формасын жою да мүмкін емес еді. Бұл жөнінде А.Н. Жемчужников былай деп көрсетеді: «Шаруашылықтың бұл түрі алғашқы тұрмыстық мәдениет қалдығы болып табылмайды және де оған тұрмыстық ескі наным-сенім ретінде қарауға болмайды. Қырғыз (Қазақ) өлкесі үшін бізге егіншілік малшының өтуге тиіс шаруашылығының жоғарғы формасы сияқты мектептік түсінікті тастау керек. Табиғи-тарихи және тұрмыстық жағдайына байланысты мұнда тек қана көшпелі-жайылымдық шаруашылықты дамыту керек және ол Одақтың экономикалық күш-қуатын одан әрі өсіру мақсатындағы мемлекеттік шара болуы қажет» [2, 95-96- бб.] десе, одан әрі ол Қазақ өлкесінде көшпелі-жайылымдық шаруашылықты дамытудың мемлекеттік маңызы қалай өрнектелетінін бұрынғы Ферғана әскери губернаторы полковник П.П. Ивановтың 21.02.1917 жылғы баяндамасынан үзінді келтіріп көрсетеді.

Онда: «Бізге көшпелі жер өңдеушілер керек емес, керісінше, осы көшпелілердің мал шаруашылығының мың жылдық тәжірибелерін, отырықшылыққа жарамсыз шөлді далада малды өсіру, асырау дағдыларын пайдалану керек. Сондықтан, бізге номад-малшыны дәріптеу қажет, оларға қысқы мал азығын дайындауға мүмкіндік беру керек. Олардың малын еш кедергісіз көбейту, тұқымын жақсартып отыру арқылы шаруашылықта өзінің маңызды орнын алуды қамтамасыз ету қажет»-деп келтірілген [2, 96- б.].

Кезінде су шаруашылығы қызметкерлерінің съезінде сөйлеген сөзінде С. Қожанов та әр шаруашылық өзіндік ерекшелігімен маңызды болып келетіндігін, өздері түсінбейтін шаруашылықты «жабайылық» деп атауға болмайтындығын, керісінше, Покровский «Орыс мәдениетінің тарихы» еңбегінде ежелгі Ресейде мал шаруашылығы болмағандығын, оның (мал шаруашылығы) ресейліктер ауыл шаруашылығының тиімдірек формасына көшу кезінде сырттан келгендігін атап көрсетеді, яғни бір қызығы, Ресейге мал шаруашылығы басқа жақтан шаруашылықтың тиімді түрі есебінде келген болып шығады және ол олай болса «жабайылық белгісі» болып табылмауы керек»-деп көрсетеді [13, 6-7- бб.].

1920 жылдардың ортасынан бастап үкімет пен партия елде астық мәселесін шешуге зор көңіл бөледі. Осы жолда Қазақстанның орасан зор территориясын егін шаруашылығына тарту мәселесі күн тәртібіне қойылады. Сол себепті, өлкеде егістікке жарамды бос жер анықтап, оған келімсектер орналастыру, колхоз, совхоздар құру сияқты шараларды жүргізу әрекеттері көтеріледі. Сөйтіп, осы мәселелер төңірегінде, яғни Қазақстанның болашағы жөнінде қарама-қарсы ой-пікірлер жаңа қарқын алады. Осы пікірлердің бірінде елдің социалистік бағытта дамуы, келесінде шаруашылықтың дәстүрлі қалпының сақталуы, тағы біреулерінде кеңестік кезеңде капиталистік деп көрсетілген нарықтық қатынас жолымен өркендеуі дәріптеледі.

XX ғ. 20-30 жылдарында Қазақстанда жүргізілген кеңестік жер саясатының мән-мазмұны, бағыты, нәтижелері жайында ұлт өкілдері де өз ой-пікірлерін, тұжырымдарын, ұстанымдарын көрсете білді. Әрине, кеңестік кезеңдегі зерттеулерде осы мәселеге біржақты баға беру үстем болғаны белгілі және оның түп-төркіні де түсінікті еді.

Ұлт өкілдері жүргізілген жер саясатына қатысты барлық мәселелерді назарларынан тыс қалдырған жоқ, саралап отырды, талдау жасады.

Жетісу өңіріндегі жүргізілген жер-су реформасы жөнінде Т. Рысқұлов өзінің «Джетысуйские вопросы» атты мақаласында жан-жақты талдайды. Автор 1921-1922 жж. реформаның келімсек тұрғындардың қазақтарға көрсеткен зорлық-зомбылығын ауыздықтауға зор саяси маңызы болғандығын айта келіп, экономикалық жағынан алғанда оның (реформаның) «нәтижесі мардымсыз» болғандығын, «бастапқыда белгіленген жоспардың аяғына дейін жүзеге асырылмағандығын» айтады және оның айғағы ретінде казак, кулактардан және байлардан алынған жер мөлшері аз болғандығын, сол жер телімдеріне орналастырылған батырақ және кедейлер отбасының 10 мыңға жетпейтіндігін (жоспар бойынша 80 мың отбасы орнығуы керек болған еді) келтіреді [14, 11-12- бб.].

С. Аспендияров жер мәселесіне байланысты жазған мақаласында партияның жер мәселесіне қатысты міндеттерін жан-жақты көрсете келіп, сол жер мәселесінің Түркістан өңірінде шешілуі бағыттарына арнайы тоқталады. Мақалада 1921-1922 жж. жер реформасы келімсектер мен көшпелі тұрғындар арасындағы қайшылықты жоюға негізделгені, ол келімсек кулактардың байырғы тұрғындар жерін өз бетімен басып алушылығын тию арқылы жүзеге асырылғаны, көшпелі тұрғындардың бірыңғай жер игеру формасы болмағандығы, сол себепті көптеген шаруашылық аралас, яғни мал-егін шаруашылығы формасында көрінетіндігі айтылады. Осы жағдайды ескере келіп, автор бұл арада жерді игеру формасын таңдауды тұрғындардың еркіне бермей, жерге орналастыруды мемлекет тарапынан жүргізу керектігін, бірінші кезекте отырықшылыққа өткен «бұрынғы көшпелілерді», сондай-ақ жартылай көшпелілерді жерге отырғызу, олардың арасында жер қоғамдарын ұйымдастыру қажеттігін көрсетеді. «Онсыз – дейді С. Аспендияров - тарыдай шашылып жатқан басқарусыз бұратана кедейлер бай, манап қолтығына тығылып, олардың ықпалынан кете алмайды» [15, 35-36- бб.].

Бұдан кейінгі Қазақстандағы жер мәселесінің шиеленісуі Ф.И. Голощекиннің келуімен байланысты туындағаны белгілі.

Ф.И. Голощекин жер мәселесінде үш жағдайды бір-бірімен тығыз байланыста қарастыруды айтады. Олар: ұлттық мәселе, ұлтаралық мәселе және таптық мәселе. Әрине, жер мәселесін ұлттық, ұлтаралық тұрғыдан қарастыру түсінікті. Патшалық Ресей кезінде басқа ұлт өкілдері байырғы тұрғындар-қазақтардың орасан зор территориясына еніп, шұрайлы да шүйгінді жерлерін иеленіп, өздерін шөлді-шөлейтті, таулы-тастақты аймақтарға ығыстырып тастағаны белгілі. Міне, сол отаршыл жер саясатының зардаптарын жою керектігі туындағаны белгілі.

Бірақ, Ф.И. Голощекиннің жер мәселесіне қабаттастыра таптық мән беруі бүтін бір халықтың трагедиясының бір бағыты еді. Ол осы мәселеде сол үш жағдайдың қатаң ескерілуін талап етті. Бұл жөнінде: «Жер мәселесі Қазақстанда ұлттық, ұлтаралық және өте-мөте таптық мәнде болғандықтан, оны біржақты қарастыру, шешу ауытқушылық болып саналады. Егер ұлттық жағынан қарастырылса, онда ол ұлтшыл ауытқушылыққа алып келеді. Езілген ұлттар мүддесінен қарастырылмай шешу отаршылдыққа, ал таптық мүдде ескерілмесе таза буржуазиялық ауытқушылыққа соқтырады» - деп көрсетеді [16, 161-162- бб.]. Осы тұжырымы арқылы Ф. Голощекин өзінің және жақтастарының ұстанған бағытына қарсыларды тізгіндеуді шешті деп айтуға болады. Сөйтіп, орталықтың өктемдік саясаты соның тұлғасы, іс-әрекеті арқылы көрініп қалды.

Жерге орналастыру мәселесінде бірінші, байырғы тұрғындар мүддесі қарастырылуы керектігі, яғни мәселені ұлттық тұрғыда шешу жойылып, орнына таптық мүдденің көтерілуі қазақтарға жерді сол өздерінің іштерінен іздестіруге алып келді. Ф. Голощекин «...ең алдымен

қазақтарға қанша жер керектігін анықтап алу керек. Егер сіз сол учаскіде (қазақтардың) орналасуын қанағаттандырсаңыз, онда қалған жерге басқа ұлт өкілдерін, яғни европалық тұрғындарды отырғызамыз. Міне, бар болғаны осы ғана. Менің есебімше бұл арада жер мәселесінде ұлттық мүддеге ешқандай нұқсан келген жоқ...»-дейді [16, 167- б.].

Әрине, ұлттық мүддеге нұқсан келді және келгенде қандай! Қазақтар толық және ойдағыдай жерге орналасып болмады. Белгіленген норма қазақтан жер алудың тәсілі болды. Оған бір мезетте басқа ұлт өкілдерін отырғызды. Сол европалықтарға ол жерден орын табылмаса оған үкіметтік басы онша ауыра қоймады. Өйткені, басқа жерлерден бәрібір орын табылар еді.

Ф. Голощекиннің қоныстандыру саясатында да өз ұстанымы болды. Оның ойынша Қазақстанда бос жерлер көп деп есептеген еді. Ал өз кезегінде жерлердің артық алынуы үшін осы «қайраткердің» колхоз, совхоздар құру, қазақтарды зорлап отырықшылыққа көшіру үшін қаншалықты «еңбектенгені» белгілі. Сол себепті де «...бұл күндері біздің дамуымызды тежеуші фактор-ол орасан зор бос кеңістіктер. Совхоздарды, отырықшылыққа өтушілерді жермен қамтамасыз ету нәтижесінде бізде көп артық жерлер қалды»-деп бекер айтпады [16, 278- б.].

Ф. Голощекиннің жүргізген саясаты, жерге байланысты ұстанған бағыты Орталықтың Қазақстан үшін ұстанған бағыты болып табылады.

Әрине, ғасырлар бойы шиеленісіп келе жатқан жер мәселесінің шешілмеуі ұлттық қайшылық тудыратыны заңдылық. Басқаша айтсақ, ұлттық жарасым негізі жер мәселесінің дұрыс шешілуінде болуы тиіс еді. Бірақ, езілген ұлттар, халық мүддесін көздейтін Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарынан-ақ осы саясаттың бағыты, барысы көңілден шықпай қалғанын білеміз. Шындығына келгенде кезінде меньшевиктер мен ревизионистер айтқан «Социалистік отаршылдық саясат» бағытының бір тармағы осы жер мәселесіндегі қайшылықтан байқалған еді. 1926 жылы 12-14 қараша аралығында Т. Рысқұловтың басшылығымен өткен «Жеке Кеңестің» ұсынысында ұлттық қайшылықтар «орыс кеңес шенеуніктерінің ұлттық республикалардың мұң-мұқтажы мен талап-тілектеріне тәкаппарсып елемей, тас мейір бюрократтық пен қарауынан көрінуде дей келіп, «сол қайшылықтар жергілікті халықтың жер мәселесіне деген мұң-мұқтажы мен мүддесін есепке алуды көзге ілмей, қоныс аудару-отарлау тенденцияларының шет аймақтарға қарай күшейте түсуі...осыдан туып жатыр»-деп, көрсетілуі көп жайды аңғартса керек [17, 325- б.].

Жоғарыда көрсетілген нәтижелер негізінде төмендегідей мазмұнда тұжырым жасауға әкеледі:

1. Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі кездегі жер мәселесіне қатысты шаралардың толық жүзеге асырылмағанының ақиқаттығына тағы да көз жеткізілді және қазақтарға бұрынғы қордағы жайлы жерлер қайтарылмады, жерге орналастыру аяқталған жоқ;

2. Қазақтарға жер белгілеу мемлекеттік жер мүлкіне жарамды алқаптар кесумен қабаттастыра жүргізілді. Мұның өзі Орталықтың бұрын отар болған езілуші ұлттың жағдайын бірінші кезекте шешу бағытындағы іс-әрекеттеріне күмән туғызады;

3. Үкіметтің арнайы заңдары, қаулы, шешімдері, сондай-ақ сол кезде қалыптасқан қайшылықты жағдайлар бойынша жер мәселесін ұлттық тұрғыда шешу, яғни тез арада қазақ тұрғындарын жерге бірінші кезекте орналастыру таптық мүдде желеуімен тізгінделіп тасталды;

4. Одақтық қажеттілікке байланысты Орталық өзінің шығарған шешім, қаулыларын бұзып, қазақ жерін республика жұртшылығы мен басқарушыларының келісімінсіз сырттан қоныстандыру үшін ашып берді. Екіншілікке керекті жер қорын қолдан жасатып алды. Мұның өзі кеңестік жер саясатының патшалық кезеңдегі саясаттың жалғасы екендігін дәлелдейді;

5. Орталық жер нормасын көтеріп, алғашқы күндерден-ақ дәстүрлі шаруашылық болашағына балта шапты. Ғылыми жүйеленген жер нормасы тым жоғары есебінде қабылданбады. Бұл әрекет Орталыққа қандай жағдайда болмасын қоныстандыру шарасын жүзеге асыру үшін артық жер қорын табу керек болғандығын көрсетеді;

6. Жер қатынастары шиеленіскен аймақтарда байырғы тұрғындардың заңды құқықтары ескерілмей, таптық мүдде сылтауымен мәселелер көп жағдайда келімсектер пайдасына шешіліп

отырды;

7. Жер мәселесінің заңды түрде реттелуіне қатысты пікір білдіруші ұлт өкілдері «ұлтшылдар» есебінде қудаланды. Осы әрекеті арқылы Орталық барлық мәселені шешуде бірыңғай үстемдікке қол созғанын ашық білдірді;

8. Қазіргі күнге шейін жер мәселесінде кездесіп отырған проблемаларды, кезінде осы мәселенің дұрыс шешілмеуінің салдары деп айтуға болады;

Міне, келтірілген осы тұжырымдар кеңестік билік кезіндегі көтерілген отарсыздандыру шараларының аяғына жеткізілмегенін, көп жағдайда бұрынғы патшалық кезеңдегі қайшылықтар негізінде қалып қойғандығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Проскурякова Н.А. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии // Вопросы истории. - 2005. - №7.- С.153-165.
- 2 Жемчужников А.Н. Движение на Восток. (к вопросам переселения, землеустройства и колонизации). –М.,1927.-143 с.
- 3 Брискин А.М. Казаки (Казакстан).- М. -Л., ОГИЗ «Московский рабочий», 1931.- 48 с.
- 4 Скороспешкин В.К. Состояние и очередные задачи сельского хозяйства // НХК.- 1928.- №9-10.- С.67-90.
- 5 Родневич Б. От колониального вырождения к социалистическому расцвету.- М., 1931.- 127 с.
- 6 Зверяков И.А. От кочевания-к социализму.- Алма-Ата –М.,1932.-140 с.
- 7 Сластухин Ф. Социалистическая перестройка кочевого аула // Советская этнография.- 1933.- №1.- С.68-97.
- 8 Тоқтабаев К. Совхозное строительство в Казахстане // НХК.- 1928.- №6-7.- С.1-6.
- 9 Семевский Б.И. Экономика кочевого хозяйства Казахстана в начале реконструктивного периода // Известия ВГО. - 1941.- Т.43.- №1.- С.98-111.
- 10 Новиков М.П. Борьба КП Туркестана за разрешение земельного вопроса и восстановление хлопководства. - Ташкент,1966.
- 11 6-й Всеказахстанский съезд Советов // Стенографический отчет.- Кызыл-Орда, 1927.
- 12 Материалы по землеустройству. - Кызыл-Орда, 1928. - 23с.
- 13 Вопросы сельскохозяйства и ирригации Туркестана // Материалы II-го Средне-Азиатского сельскохозяйственного съезда и III-го съезда работников водного хозяйства. - Ташкент, 1924.
- 14 Рыскулов Т. Собрание сочинений.–Алматы, 1997.- Т.2. - С.7-21.
- 15 Асфендияров С. Партия и землеустройство // Спутник коммуниста-. 1921.- № 2-3.- С. 33-36.
- 16 Голощекин Ф.И. Партийное строительство в Казахстане // Сборник речей и статей. (1925-1930 гг.). – М. - Алма-Ата, 1930. - 344с.
- 17 Қазыбек М., Маймақов Ғ. Құпия кеңестер. - Алматы: Санат, 1999. – 336 б.

УДК 930.2: 94(574): 316.3

IMPERIAL CONFEDERATIONS AND NOMADIC ASSOCIATIONS OF CENTRAL ASIA (HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM)

Maydanali Z.

Associate Professor of al-Farabi Kazakh National University, candidate of historical sciences
e-mail: vipZM@rambler.ru

Abstract. Main conceptual positions and methodological paradigms to problem "leading a nomadic life empire" are considered in the article. There are considered different approaches and methods of the study of the shaping and operating the political system "leading a nomadic life empire". The onward development to modern history thought in study social-political sphere of the nomadic formation is shown.

Analysis of the modern historiography on the continuity and transformation of the political organization of nomadic societies in research surveys and discourse observed processes of different directions. Research evidence shows that it is necessary to take into account the problem of succession, analogies and special features of the state in the imperial tradition of the Imperial confederations. The article deals with diversified approaches to the problems by adding the migratory habits of political entities of their systematization and reconstruction of a complex set of different types and models of power coupled into a single imperial structure.

Keywords: Imperial confederations, the nomads, the scientific paradigm, structure, power, management.

ИМПЕРИЯЛЫҚ КОНФЕДЕРАЦИЯЛАР ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІ БІРЛЕСТІКТЕРІ (ТАРИХНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР)

Майданали З.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Аңдатпа. Мақалада "империялық конфедерация" мәселесі бойынша негізгі концептуалдық тұжырымдар және әдістемелік парадигмалар қарастырылған. Бірқатар әдіс-тәсілдер арқылы империялық конфедерацияның саяси жүйенің құрылуы мен қалыптасу ерекшеліктері айқындалады. Көшпелі құрылымдардың саяси-әлеуметтік жағдайын зерттеуде тарихи ойдың дамуы көрсетіледі. Көшпелі бірлестіктердің дамуы және саяси ұйымның саяси трансформациясы мәселелері бойынша заманауи тарихнамалық сараптау көрсеткендей зерттеу ізденістері мен шолуларда әртүрлі бағыттағы үдерістер байқалады. Ғылыми-зерттеу тәжірибесі анықтағандай бұл мәселеде жалғастық, ұқсастық және империялық конфедерациялардағы мемлекеттік дәстүрлердің ерекше белгілері ескеру қажеттілігі туындайды. Мақалада көшпелі саяси құрылымдардың қалыптасуы мәселелері көп жақты келістер сарапталады, оларды біртұтас империялық құрылымда біріккен биліктің әртүрлі типтері мен моднлдері ретінде жүйелеу мен қайта құру мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: империялық конфедерация, көшпелілер, ғылыми тұжырымдар, құрылым, билік, басқару.

ИМПЕРСКИЕ КОНФЕДЕРАЦИИ И КОЧЕВЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ)

Майданали З.

к.и.н, доцент кафедры истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматриваются концептуальные заключения о таком политическом образовании как "имперская конфедерация" и методологические парадигмы. Выявлены разные подходы и принципы исследования проблемы существования и функционирования "имперской конфедерации" и кочевых объединений на территории Евразии. Показан прогресс исторического знания в изучении проблем социально-политических структур имперской конфедерации. Анализ современной историографии по проблемам развития и трансформации политической организации кочевых объединений показал, что в исследовательских изысканиях и дискурсе наблюдаются процессы разной направленности. Исследовательская практика показывает, что необходимо учитывать проблемы преемственности, аналогий и особенных черт государственных традиций в имперских конфедерациях. В статье освещаются диверсифицированные подходы к проблемам по сложения кочевых политических образований их систематизации и реконструкции как сложного комплекса разных типов и моделей власти, соединенных в единую имперскую структуру.

Ключевые слова: имперская конфедерация, кочевники, научные парадигмы, структура, власть, управление.

Currently there are new conceptual - methodological approaches that allow establishing the historical, socio-political and ideological background of the genesis, formation and development of the phenomenon of "imperial confederation" and to extend opportunity of their learning. In historical science, there are several theories of state formations among the nomads. Discussion on the political structures of the nomads has a sufficiently broad historiographical base [Fedorov-Davydov; Khazanov; Markov; Pershytz; Kogan; Khalil Ismail; Khazanov; Gellner; Popov A.V.; Kradin; Massanov; Vasjutin etc.]. But this diversity of opinions and views in historical science problem nomadic imperial political confederations and nomadic structures is one of the little-known.

In development of the theory of a nomadism the huge contribution was made by L.N. Gumilev. The idea about the nature and character of early statehood at nomads is most brightly expressed in Gumilev's works. The statehood at huns arose, according to the historian, because of transition of the nomads separated by ailam of nomads to year-round migrations. According to L. Gumilev this germ of statehood is more ancient, than institute of the class state. The Hun scientists consider as a society dominated by tribal institutions and defines as "generic empire" [1]. As part of the Eurocentric approach G. E. Markov developed nomadism problems. According to his concept, in nomadic societies there are processes of property differentiation and allocation of the dominating layer - military and breeding leaders [2, page 14]. Strengthening military organization eventually led to the emergence of nomadic empires, personified the military centralization of pastoralists. But the nomadic empires were the ephemeral education and did not have a strong economic base. Association of various tribes to the nomadic empire could be carried out only on condition of creation of the uniform control system relying on strong military force. However when weakening the central power disintegration of the nomadic empire began, the military management system stopped the existence and steppes came back from "Military and nomadic" in the "Community - nomadic" state. Thus, the nomadic empires, according to the concept of Markov, are not a state in the full sense of the word. G. E. Markov puts forward conceptual situation that in traditional society fictional idea of "unity of an origin" acts as an ideological form of understanding of really existing military-political, economic, ethnic and other communications [3, page

83-84]. The modern Russian researcher A.I. Selitsky believes that all members of a team the connected with secret military cult, system of sacral knowledge, the strict organization, the initiation ceremonies "turning" them into "soldiers animals". It is interesting that, on the one hand, these military associations went against the principles of the breeding organization, often broke the signed peace contracts, plundered the next tribes, and their leaders could become rivals to the local breeding authorities. But, on the other hand, when squadleaders became military leaders of the tribes / unions of tribes and teams turned into a kernel of breeding army, these contradictions were removed [4, page 99]. The modern Russian researcher V. V. Trepavlov believes that there was an organic communication of the nomadic states with each other. This communication defined continuity in them socially - economic and political development that allowed the above-named author to present each subsequent nomadic state education arising in the history as a stage or "steps of uniform development of a social order of nomad" [5, c.14-15].

One of the actual parties of modern historical science is need of development of criteria which would allow defining accurately the nature and the maintenance of imperial structures of nomadic associations. The research paradigm of N. N. Kradin considers essence of object, defines two main signs of "the nomadic empire": 1. big territories, 2. existence of dependent or colonial possession. Characterizing the nomadic empire as the nomadic society organized by military hierarchically principle, occupying rather big space and operating the neighboring territories by means of external forms of operation (robberies, war and contribution, extortion of "gifts", nonequivalent trade, tribute, etc.) the researcher allocates the following signs of the nomadic empire: multistage hierarchical character of the social organization, dual or triad principle of administrative division of the empire, military and hierarchical public organization, coachman service as specific way of the organization of administrative infrastructure, specific system of inheritance of the power, etc. Further N. N. Kradin models structure of the power in nomadic empires and allocates three of their levels: 1. governor of the nomadic empire and his rate; 2. the imperial deputies appointed to operate the tribes entering the empire; 3. local breeding leaders [6, page 22]. Modern researchers note inheritance the ancient Turkic of the state traditions with different degree of their completeness later Turkic state empires [7, c.228-261]. One of interesting research constructions is the point of view of S.G. Klyashtorny and T.I. Sultanov who as follows define the term "empire" in relation to the states created by nomads of Central Asia. "Without trying to universalize the option of definition, we will note that the concept "empire" extends us only on the multiethnic empires created by military force in the course of a gain, created by military force in the course of a gain, operated by military and administrative methods and which are breaking up after decline of political power of the founder of the empire... At the first stage of a gain the factor defining its purposes is consolidation of steppe tribes under the power, one dynasty and one tribe. Then there are aspirations realized usually during military actions – to put into dependence on the consolidated military power of nomads of area and the state with more difficult device and more diverse economic activity, such balance of forces assumes the final result – treaty dependence or any forms of direct political submission. At this stage of the state, created by nomad tribes, will be transformed to the empire" [8, page 9].

Essential to historical science is a solution of a question of institutes of the state type in the developed nomadic associations covering the considerable mass of actually nomadic population. Modern historians concentrate the attention on one of such problems in nomadic associations of Central Asia as structure of the power. Thomas D. Barfield, analyzing the nomadic states of Central Asia, comes to conclusion: "The nomadic states represent "imperial confederations", autocratic and state-like in foreign and domestic policy, but the deliberative adhering to the principles and federalism in internal affairs. They included the administrative hierarchy consisting, at least, of three levels: 1. imperial leader and his yard, 2. the imperial deputies appointed for control of the tribes entering the empire, 3. local breeding leaders ... Vassal tribes were controlled by the empire by means of system of deputies, often members of the imperial yard. Imperial deputies dealt with regional problems, organized a set of recruits and suppressed

discontent of local breeding leaders. The imperial government monopolized the sphere of the international relations and military science, speaking at negotiations with other powers on behalf of all empire" [9]. Analyzing components of these nomadic educations, it defines them as autocratic and state-like in foreign and military policy, but the deliberative adhering to the principles and federalism in internal affairs. For such political associations stability of existence it was maintained due to extraction of financial resources outside the steppe. T. Barfield puts forward the theory of cycles of the power, i.e. synchronism in dynamics of changes is state - a bureaucratic organism in China and military - political structure of nomads in the steppe [9, page 44].

T.D. Skrynnikova and N. N. Kradin define process of creation of government institutions in nomadic associations as "need for association and creation of the centralized hierarchy at nomads arose only in case of war for existence sources, for the organization of robberies of farmers or expansion on their territory, establishment of control over trade ways. In this situation folding of the difficult political organization of nomads in the form of nomadic empires at the same time is both a product of integration, and a conflict consequence between nomads and farmers. From this point of view creation of nomadic empires - is a special case of "the aggressive theory" of a politogenesis". The conceptual conclusions and the research principles of these authors indicated absence in nomadic empires of opportunity to control the power and to carry out sanctions by means of legitimized violence [10, page 34]. Research receptions and the theorist - methodological creation of S. A. Vasyutin denies possibility of existence of ethno cultural integrity with the general ideological system in the Mongolian empire (carriers of such "imperial" ideology only Mongols and, first of all, their elite could act). "In the middle of the XIII century result of aggressive actions of troops of Genghis Khan as a part of the state appeared both nomadic territories and lands mainly with settled population. The Mongolian empire was transformed to the Mega Empire including various political, economic, ethnic, religious and other subsystems (uluses, «wings», segments of decimal system, tribal structures, oases, the cities and agricultural territories, confessional communities, etc. It was a peculiar symbiosis of tribute and aggressive types of the nomadic imperial organizations that distinguished the Mongolian empire from most of her predecessors" - the author emphasizes [11, page 271].

The sequence of historical thinking and the concrete historical, retrospective analysis and modeling in modern the theorist - methodological approaches shows that related structures and genealogy caused "dispersion" and acentrifugal of nomadic societies. However in nomadic confederations military - hierarchical bodies of political management, closely intertwined with tribal segments, at the same time towered over them, controlled them, organized their effective use in compliance with the purposes of the imperial management. Updating in modern historical science of such layers as "imperial confederation of nomads", "nomadic political system", "political legal relations" in nomadic associations and designing them on the basis of new historical methods allows to present complete model of difficult development of nomadic statehood.

Литература

1. Гумилев Л.Н. Хунну: Срединная Азия в древние времена / АН СССР. Ин-вост. лит-ры, 1960. – 291 с.
2. Марков Г.Е. Кочевники Азии. М.: Изд-во Московского уни-та, 1967. – 319 с.
3. Марков Г.Е. Скотоводческое хозяйство и кочевничество. Дефиниции и терминология // Советская этнография. – 1981, № 4, С. 83-84.
4. Селицкий А.И. // Монгольская империя: этнополитическая история. Институт монголоведения, буддологии и тибетоведения СО РАН, Улан-Удэ, 2005. – 189 с.
5. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: проблема исторической преемственности. М: «Восточная литературы», 1993. – 168 с.
6. Крадин Н.Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток, 2001. №5.

7. Жумаганбетов Т.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права. VI-XII вв. – «Жеті жарғы», Алматы, 2003. – 428 с.
8. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы евразийских степей: от древности к новому времени. СПб.: Петербургское востоковедение, 2009, – 432 с.
9. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э.-1757 г. н.э.) СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. – 488 с.
10. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. М., «Восточная литература», 2006. – 557 с.
11. Васютин С.А. Васютин С.А. Монгольская империя как особая форма ранней государственности? (к дискуссии о политических системах кочевых империй) //Монгольская империя и кочевой мир. 1 том. С. 271. Улан-Удэ: Изд-во: БНЦ СО РАН, 2004, – 546.

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАНДАҒЫ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ 60-70 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ САЯСИ ҮДЕРІСТЕРДІҢ ҚАЗАҚТАР МЕН ҚЫРҒЫЗДАРҒА ЫҚПАЛЫ

Махаева А.Ш.¹, Чаргынова Г.О.²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.д.

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, PhD докторант

Аңдатпа. Мақалада ХІХ ғасырдың 60-70 жылдарында Шығыс Түркістан аумағында қалыптасқан Құлжа сұлтандығы мен Жетішар (Жеті шаһар) мемлекеттеріндегі саяси ахуалдардың қазақтар және қырғыздарға әсері мәселесі ғылыми тұрғыдан талданады. Авторлар өз тұжырымдарын ғылыми еңбектердің мәліметтері және мұрағат деректері бойынша негіздейді.

Түйін сөздер: Шығыс Түркістан, Жетішар мемлекеті, Құлжа сұлтандығы, қазақтар, қырғыздар.

ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ВОСТОЧНОМ ТУРКЕСТАНЕ В 60-70 ГГ. ХІХ ВЕКА НА КАЗАХОВ И КЫРГЫЗОВ

Махаева А.Ш.¹, Чаргынова Г.О.²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, д.и.н.

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, PhD докторант

Аннотация. В статье рассматривается проблема политических процессов в Восточном Туркестане (60-70-гг. ХІХ века) и их влияние на казахов и кыргызов. Статья написана на основе архивных источников, а так же опубликованных материалов.

Ключевые слова: Восточный Туркестан, Государство Йеттишар, Кулджинский султанат, казахи, кыргызы.

EFFECT OF POLITICAL PROCESSES IN EAST TURKESTAN IN 60-70 YEARS. ХІХ CENTURY IN THE KAZAKHS AND KYRGYZ

Mahaeva A.Sh.¹, Chargynova G.O.²

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Doctor of History

²Kazakh National Pedagogical University named after Abai, PhD doctoral student

Abstract. The problem of political processes in East Turkistan (60-70 gg. ХІХ century) and their impact on the Kazakh and Kyrgyz. This article was written on the basis of archival sources, as well as published materials.

Keywords: Eastern Turkistan State Yettishar, Kuldzhinsky Sultanate, Kazakhs, Kyrgyz.

ХІХ ғасырдың 60-70-жылдарындағы Шығыс Түркістандағы саяси оқиғалар патшалық Ресейдің қол астындағы қазақтар мен қырғыздардың азаттық жолындағы ұмтылысына зор әсерін тигізді. Осы туралы белгілі ресейлік зерттеуші Н.Б.Бекмаханова: «...Шыңжаңдағы мұсылмандардың көтерілісі ерекше қатаң сипатқа ие болды. ...Түркістандағы мұсылмандардың азаттық жолындағы көтерілісіне мұсылман үгіттеушілерінің ықпалымен Қазақстан мен Орталық Азиядан шыққан көптеген тұрғындар – Ресейден келген қазақтар мен қырғыздар қатысты», – деп жазды [1, с. 197].

Цин империясында 1861 жылы дүнгендердің көтерілісі басталып, келесі жылы көтеріліс ұшқыны Шыңжанды шарпиды, көтерілісті мұндағы басқа ұлттардан құралған мұсылман халықтар да қолдап кетеді, ұлт аймақтары орталық өкіметтің бақылауынан тыс қалды [2, 183-б.].

1864 жылы күзде Қашқарда дүнгендер мен қырғыздар бірлесе бүлік шығарады. 3000-дай атты әскері бар қырғыз қолбасшысы Сыдықбек Қашқарды алуға ұйғырларға да жәрдем беріп, елге танылып, ақыры Қашқардың хәкімі болып тағайындалады. Сыдықбек өте ықпалды адам болған. Сыдықбектің әскерінің саны 3-4 мыңдай болып, қырғыздар мен қыпшақтардан құралды [3, с. 130].

1864 жылы желтоқсанда Шығыс Түркістандағы саяси жағдайдың шиеленісіп кетуіне байланысты Сыдықбек Қоқанға, Әлімқұлға елшілік жібереді. Сыдықбек Әлімқұлдан Жәңгірқожаның ұлы Бұзырықты (Бузурук) хан сайлау үшін Қоқаннан Қашқарға жіберуді сұраған еді. Әлімқұл оның өтінішін орындап, Бұзырықты және туысы Алдашты қызметшілерімен, сондай-ақ Жақыпбек Мірлатифбекұлы бастаған 60 жігіттен тұратын әскерді 1864 жылы желтоқсанда Қашқарға аттандырады. Олармен әскери өнердің білгірі, Қоқан хандығындағы аса беделді, әрі жетісулық қазақ, қырғызға танымал тұлға, ташкенттің бұрынғы хәкімі, Мырзахмет күшбегі де қоса жіберіледі [4]. Қоқандық тарихшы Мухаммад Юнус Тоибтың мәліметіне қарағанда, Әлімқұл Бұзырық қожаны Шығыс Түркістанның ханы деп жариялап, ал Жақыпбекті әскербасы етіп бекітіп жібереді [5, 219-б.].

Бұзырық қожа мен Жақыпбек қолы, осылайша, 1865 жылы қаңтарда Қашқарға келіп жетеді. Арада көп уақыт өтпей, Сыдықбекті де, Бұзырықты да ығыстырып, Қашқардағы билікті Жақыпбек өз қолына алады.

Бұл кезде жетісулық қазақтар мен қырғыздар Шығыс Түркістандағы саяси оқиғаларға белсене араласып жатқан болатын. Мысалы, 1865 жылы Текестегі қалмақтар қытайлықтарға көмектескендері үшін қазақ, қырғыздардың араласуымен көтерілісшілер тарапынан талқандалып, әрі тоналып, 2000-ға жуық түтін орыс үкіметінен жәрдем сұрап, пана іздейді. Қалмақтардан бос қалған жерлерді 1864-1865 жылдары орыс билігіне мойынсынудан қашып, көтерілісшілер жағына өткен жетісулық Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздар иеленеді [6].

1864-1865 жылдары шекараға жақын орналасқан қазақ, қырғыздар түгіл Шу бойындағы қазақтың ботбай, жаныс руларының қазақтары және қырғыздың сарыбағыштары көп қол жинап, көтерілісшілерге қарай Текес және Іле арқылы өте бастайды. Олар қалмақтарды аяусыз қырғынға ұшыратады [7, с. 171].

1865 жылы дүнген көтерілісшілеріне қырғыздардың бұғы руы мен албан, қызай және байжігіт руларының қазақтары қосылды. Дүнген көтерілісшілері Шәуешекті алуда қызайлар мен байжігіттердің көмегіне сүйенді.

1865-1866 жылдары, орыс әкімшігінің 1866 жылғы ресми мәліметіне қарағанда, Алатау округынан 841 түтін Қытайға өткен. Олардың арасында албан руының Саурық, Малабай, Жетен (500 түтінмен өткен) сияқты батырлары, Есбер (Испир), Қасаболат, Әліке биі, суан руының Өстемір биі, Тезек төренің бауыры Дүрәлі сұлтан, қырғыздың бұғы руының Сабатар молдасы болған. Құлжаға қарай өткендердің жалпы саны 5500-дей түтінді, 22 340 адамды құраған [7, с. 208].

Қазақтар мен қырғыздардың дүнген көтерілісшілерін қолдауына діни фактор үлкен әсерін тигізді. Ал қалмақтар қазақтар мен қырғыздардың мұсылман көтерілісін жақтағанын байқаған соң, қытайлықтар жағына шығады [8, 20-п.].

Қазақтар мен қырғыздар дүнгендерге ат және жігіт беріп көмектесті, әсіресе, қазақтың Кезенқара, Жетен батырлары, Дүрәлі сұлтан және қырғыздардың бұғы руы көтерілісшілерге барынша қолдау жасады.

1865 жылдың өне бойы қазақтар мен қырғыздардың қалмақтармен атыс-шабысымен және барымтасымен өтті. 1865 жылдың қазан айының 23-нен 24-не қараған түні қалмақтың Кеген деген батыры манчжур әскерімен бірге байжігіттер ауылына кенеттен шабуылдап, 1 мың 300

жылқысын, 100 000 бас қойын, 6000 ірі қара малын айдап әкетіп, қазан айының 26-на дейін қырғынға ұшыратты, 3000 адамды өлтіріп, 200 қой мен 1,5 мың итін бауыздап кетті. Орыстар жақтағы қазақтардан осы қырғында 300-ден аса адам өлді [8, 21-п.].

«Батыс Қытайдағы 1,5 ғасырлық төңкерістерге белсене қатысқан қырғыздар да дүнгендердің манчжурлармен күресінде шет қалмады, – деп көрсетеді орыс әскери шенеуніктерінің бірі. – Біздің отрядтар қырғыздарды Қытаймен және ортаазиялық түркістандықтармен байланыстыратын Тянь-Шань арқылы өтетін жолдарды кесіп тастағанымен, Іле провинциясы жақтағы ыңғайлы шекаралық жерлер оларға, яғни қырғыздарға шығыстағы жақын көршілері – қалмақтармен ілінісуге мүмкіндік берді. Қырғыздар мен Ұлы жүздің албан руының қалмақтарды тонап, талағаны соншалық, олар біздің иелікке келіп, бас сауғалап өтіп кетті. 1000 қалмақ Верный төңірегіне орналасты. Барлық қазақтар өздерінің діндестері – дүнгендерге бар ниетімен қатты жанашырлық танытуда, манчжур үкіметімен бұрынғы байланыстарын үзе алмауынан ба, тек бір ғана албанның Тезек сұлтаны дүнгендер көтерілісіне ниеттестік білдірмей тұр» [8, 27-п.]. Тезек төре 1865 жылы Алатау округінің бастығына бірнеше рет қайрылып, қазақтардың Қытайға өтіп кетуін тоқтату үшін Алтынемелге отряд жіберуді өтінген болатын. Ол Дүрәлі сұлтан мен Жетен батыр бастаған албанның 3000 түтіні Қытайға көшіп кеткенін және мұнда қалған ауылдарды да өздеріне қосылуға шақырып жатқанын айтқан.

Қырғыздың бұғы руының манаптары да 1865 жылы 1500 адамнан тұратын жасақпен көтерілісшілер жағына шығуға уәде бергендерімен, бұған жол бермеу үшін Текеске подпоручик Никольский бастаған отряд келіп, бұғылардың билеушілерін райынан қайтарады және қалмақтарды тонауға тиым салады. Шекаралық отрядтарға қырғыз, қазақ ауылдарының Шығыс Түркістанға көшуіне жол бермеуге бұйрық берілді. Бұған қарамастан, албан руының Саурық батыры мен Дүрәлі сұлтан, бұғы руының Балбай манабы бастаған қазақ, қырғыз қолы дүнгендердің көтерілісіне қатысуды жалғастыра береді.

Қырғыздың атақты Балбай батыры Тезек төре сияқты Ресейге қызметі үшін бірнеше сый-сияпаттар алғанымен, Ыстық көлге орыс отрядының тұрақтанып қалуына қарсы болып, 30 шақты түтінмен Саурық батыр ауылы қонған Алтынсу тауларына келіп қонады. Балбай бастаған қырғыздар, Саурық, Дүрәлі бастаған қазақ ауылдары шекараға іргелес қоныстанған басқа да қазақ, қырғызға үлгі-өнеге болмасын деп орыс әкімшілігі оларды қалайда ұстап алып, жазалауды көздеді. Алайда, патша өкіметінің тосқауылдарына қарамастан, Саурық, Дүрәлі және Балбайдың қарамағындағы халық та қашқындар есебінен күнен-күнге көбейе түсті. Патшалық Ресей билігіне наразы болып, Қытайға өткен қазақтар мен қырғыздардың қатарының өскені соншалықты 1866 жылы патша өкіметі Алатау округіне қарасты қазақтар мен қырғыздардан алынатын салықты уақытша тоқтатуға бұйрық шығаруға мәжбүр болды. Сол тұста Алатау округінің әрбір түтінінен 1 сом 50 тиыннан салық алынған еді. Кейіндері көшпелі халықтан түтін салығы 2 сом 75 тиыннан, отырықшы халықтан харадж бен танап жиналатын болды [1, с. 165].

1867 жылы мамырда Текеске аттандырылған полковник Полтарацкий бұғы руының манабы Сарпектің баласы Күшіктің (Кучук) жігіттерін де өз отрядына жол көрсету үшін қосып алады. Полтарацкийдің бұйыруымен есаул Халдеевтің отряды түнде келіп, Саурық пен Балбайдың ауылын қапылыста қоршап алып, Саурық пен Балбайды тұтқындайды. Полтарацкий қазақ, қырғыз ауылдарын қайта бұрынғы қоныстанған жерлеріне күшпен қайтарып, Саурық, Балбай, Сабатыр молда, Молдажан және Дүрәліні Верныйға әкеліп, түрмеге отырғызады. Қазақ, қырғыздың орыс бодандығына мойынсұнбаған өзге билеушілеріне сабақ болуын көздеп, Жетісу облыстық әскери губернаторы Колпаковский оларды қатаң жазалауды ойластырады. Г.А. Колпаковский Саурық пен Балбайды дала соты бойынша сұраусыз атып тастауды, ал Дүрәліні итжеккенге айдатып жіберуді ұсынады. Осы тұста Жетісу облысы Түркістан өлкесінің құрамына енуіне байланысты Г.А. Колпаковский қарауындағы қазақ, қырғыз ісі Түркістан генерал-губернаторы Кауфманның құзырына өткізіледі. Кауфман оларды ақтау жөн деген шешімге келеді. Себебі, орыс әкімшілігі Дүрәлі сұлтан мен Саурық батырға ойлануға 6 ай уақыт берген болатын.

Ал оларды орыс отряды 6 ай толмай жатып тұтқындағанын және орыс басшылығының сөзіне жергілікті халықтың сенуден қалатынын ескеріп, ақыры Кауфман Саурық пен Дүрәліні 1867 жылы қазан айында қамаудан босатып жібереді. Ал қырғыздың Балбай батырын Верный түрмесінде уланып көз жұмды.

Қазақ, қырғыз ауылдарының Шығыс Түркістанға көшіп, көтерілісшілерге қосылып кетуінің негізгі себебі орыс отаршылдығына қарсылықта жатты, әсіресе, 1867 жылғы Уақытша ережеге наразылықпен байланысты еді. Осы уақытта көшпелі халықтан түтін салығы 2 сом 75 тиыннан, отырықшы халықтан харадж бен танап жиналатын болды [1, с. 165].

«Іле провинциясындағы тәртіпсіздік пен жеңіл олжа көп адамды қызықтыруы мүмкін. Онда Тезек сұлтан басқаратын руынан айрылып, біздің жақта қалуы, я Қытайға көшіп, дүнгендерге қосылуы мүмкін. Соңғы шешім сұлтанның материалдық пайдасы үшін тиімдірек және епті де мінезді Тезекті бізге қарсы дұшпандық қатынаста қойса, аса зиянды болар» [8, 27-п.] деп қауіптенген орыс әкімшілігіндегілер 1865 жылдың қарашасының аяғында қалмақтарды шекарада қабылдап, Верныйға дейін жеткізу үшін Алтынемелге отряд жібереді. Дүнгендер Құлжаны алған соң, Жетісуға шабуылдамақшы деген Тезек төренің хабарын алған соң, Семей облысы әскерлерінің қолбасшысы Қоғалы, Алтынемел, Көксу бекеттеріне және Іле бекінісіне отрядтар орналастыруға бұйырады. Осы бұйрыққа орай сауда керуендері мен орыстар жақтағы қазақтарды жиі шабуылдаған байжігіт руының Төлеген батыры бастаған 100 жігітті ұстауға 25 казак және әр рудан құралған 240 қазақтан құралған отряд Базар өзені бойын күзетуге қойылады.

Шығыс Түркістандағы көтерілістерді қазақ, қырғыздардың қолдауын болдырмау мақсатында 1866 жылы 10 мамырда Алатау округы бастығына Семейден Тезек төре мен Ұлы жүздің өзге де сұлтандарын және бір топ қырғыз манаптарын Верныйға шақыртып, ауылдарына жібермей ұстап тұруға бұйрық беріледі [9, 1-п.]. Өйткені, Семейден Верныйға арнайы келе жатқан орыс әскерлерінің қолбасшысы қазақ, қырғыз билеушілеріне Шығыс Түркістандағы оқиғаларға бейтараптық танытуды қатаң ескертуді көздеген болатын.

Осындай қатаң ескертулерге қарамастан, 1867 жылы 4 мамырда ыстықкөлдiк бұғы руының бас көтерер кісілері және Тоқмақ уезінің манабы Төрегелді Жақыпбекке сыйға арғымақтар даярлайды.

Қапал уезі бастығының мәлімдеуіне қарағанда, Ғазы сұлтан Болатұлы Уәлиханов та қазақтар арасында «орысты күшті дегенге сене бермендер» деп сөз таратады. Ал Борохудзир отряды бастығының 1868 жылғы 10 мамырдағы мәлімдемесінде Жақыпбектің де Қапал, Верный уезі қазақтарына, соның ішінде Тезек төреге де үндеухат жолдап, орыстарға қарсы бас көтеруге және қазақтарды Көксу, Қарабұлақ сияқты орыстар қоныстанған елді мекендерге маусым айында шабуыл жасауға шақырғаны айтылады. Тезек төренің Іленің сол жағалауына өткен қоңырбөрік, суан рулары арасында Жақыпбектің осы үндеухатына орай жүргізген насихаты аталмыш руларға қатты әсер еткен.

Қырғыздар арасында үгіт жұмыстарын Жаңғараштың ұлы Төле манап жүргізген. Ол 1865 жылы орыс бодандығын мойындамай, көшіп кеткен болатын. Төле манап Тоқмақ уезі Талқан болысындағы туыстарын және ықпалды қырғыз, қазақтарды аралып, елді Қашқарға көшіп кетуге, Жақыпбекті қолдауға шақырады. Жақыпбектің үндеухаттарын Тезек төре сияқты сарыбағыш руының Үмбетәлі манабы және оның туыстары да алып тұрған. 1868 жылы Жетісу әскери губернаторы: «Олар Жақыпбектің хаттарын алып тұрса, яғни оған жауап та жазады» [10, 248-п.], – деп мәлімдеді.

Жақыпбекпен достық қарым-қатынасы болды деген қазақ, қырғыз билеушілерінің, батырлары мен билерінің көбі тұтқынға алынып, түрмеге жабылды. Орыс әкімшілігі тарапынан Тезек төре мен Ғазы Болатұлы Уәлихановты және қырғыздың Тілекмет, Нұрдәулет, Мұратәлі және Шоңғараш сияқты манаптарын құпия аңдуға алу басталады [11, 49-п.]. Оның соңы Тезек төре мен Ғазы Уәлихановтың 1868 жылы Қапал түрмесіне жабылуына, ал Тілекмет, Нұрдәулет манаптар бастаған 6 қырғыз билеушісінің Верный түрмесіне қамалуына соқтырды. Тезек төре

мен Ғ. Уәлиханов Қапал түрмесінде 6 ай ұсталды. Орыс әкімшілігі халық арасында үлкен беделге ие, әрі жасы келіп қалған, мұсылмандығы да басым адам болғандықтан Мұратәлі манапты қамауға алудың зиянды салдарлары болуы мүмкін деп оны түрмеге отырғызбады. Шоңғараш манап шемен ауруымен ауырғандықтан қамалмай қалған.

1868 жылдың басында саяқ руының манабы Осмон Тайлақов жаңа әкімшілік басқару жүйесіне қарсы шығып, қырғыз ауылдарында болыстық басқарма құрмақшы болған майор Загряжскийге шабуыл жасап, тұқынға алуға ұмтылады. Өйткені, оның ұлы Мамырханды Загряжский ұстап алып, кепілдікке Верныйға аттандырғын болатын. Осман да ақыры Жақыпбекке барып паналайды.

Қазақ, қырғыздың Жетішар мемлекетіне тартылуының бір себебі, Жақыпбектің Түркияны, түрік сұлтанын қадірлеп, арқа сүйеуі еді. Қашқар теңгелерінде түрік сұлтаны Абдул Азиздің аты жазылып, Жетішарда Түркияның жалауының желбіреуі де түркі-мұсылман халықтарының Жақыпбек мемлекетіне тілектестігін тудырды. Бұған қырғыз ақыны Арыстанбек қазақ-қырғыз жиылып, Қашқардағы Бадаулет Жақыпбекті басшы қылып алсақ па деп арман еткендерін өз жырында көсетеді.

Халық Жақыпбекті құрметтеп, оның есіміне «Бадаулет» – бақытты деген сөзді қосып айтқан. Қырғыз фольклорлық деректерінде Жақыпбектің Жетісудағы орыс шенеуніктеріне асыл тастардан және алтыннан жиі тартулар жасап тұрғаны, бұған разы болған олар Бадаулеттен қарымтасына «не сұрайсың?» дегенде, «орыс төрелері Жетісуды қайтарсын» деп жауап бергені айтылады [12, 102-п.].

1864-1865 жж. дүнген-ұйғыр көтерілісшілерінің күресі Орталық Азияда қытай отарлық үстемдігін толық жойып жіберді, Шынжанда үш тәуелсіз феодалдық-теократиялық иелік: Жетішар (орталығы Қашқар), Құлжа сұлтандығы (орталығы Құлжа), Дүнгендердің қалалар одағы (орталығы Үрімші) пайда болды [1, с.197]. Өзінің билігінде бүкіл Шығыс Түркістанды ұстап тұрған Жақыпбек Бадаулет иелігі барынша үлкен және қуатты болатын. Оның басшысы Жақыпбек өз мемлекетінің шекарасын Қоқан хандығының және Түркістан өлкесінің Жетісу облысының есебінен кеңйте түсуге ұмтылды [1, с.200]. Орыс отаршыл әкімшілігінің тыңшылары да Жақыпбектің қазақ, қырғыз билеушілерімен тығыз қарым-қатынасы барын және олардың патшалық Ресейге қастандық ойластырып жүруі де мүмкін екенін жеткізген [11, 49-п.].

Жетісулық қазақ сұлтандары мен қырғыз манаптары Жақыпбектің ұлы Ақылбекті қонаққа шақырып, оны Алматыда салтанатты түрде қарсы алғаны, қырғыз манаптары Шабдан мен Сауранбай Ақылбекті бірнеше күн сый-құрмет көрсетіп, күткені қырғыз фольклорлық деректерінде баяндалады. Қырғыздың сарыбағыш руының манабы Әділ бұғы руының манабы Балбаймен және солто руының манабы Маймылмен келіссөздер жүргізіп, үш руды: солто, сарыбағыш, бұғыны орыс отаршылдарына қарсы көтеруге шақырады, бұл кеңеске Шабдан мен Марал да қосылады. Олар жеңіле қалған күнде Қашқардағы Жақыпбекпен бірігіп кетуге уәделеседі. Алайда Әділдің жігіттерінің бірі – Семетей бұл жөнінде жергілікті орыс шенеуніктеріне айтып қойып, көтеріліс іс жүзіне аспай қалған. Әділ манап 1875 жылы Алматы түрмесіне жабылып, Балбай батыр сияқты у беріліп өлтірілсе, Маймылды киізге орап, Әулиеатадағы ноғай мешіті алдындағы дар ағашына байлап, 12 орыс солдаты мылтықтан оқ жаудырып өлтіреді.

1867 жылы Қытайға көшуге әрекеттенді, сөйтіп, мемлекетке сатқындық істемекші болды деген желеумен албанның қызылбөрік руының Байдана, Қашаған, Айдар және Дәркембай сияқты бірнеше биі Семейдегі түрмеге қамалды [13, 369-п.].

Қазақтар мен қырғыздардың өтініші бойынша Жақыпбек Ресейден Жетішар мемлекетін ресми тануды және қару-жарақ сатуын өтінумен бірге Түркістан өлкесі мен Жетісудан Жетішарға келмекші болған еріктілерді өткізуге рұқсат сұрайды [14, с. 39]. А.Н. Куропаткиннің көрсетуінше, Жақыпбектің әскерінің басым бөлігін қазақтар мен қырғыздар құраған [15, с. 166].

Жақыпбек қазақ-қырғызға Әулиеата, Ақмешіт бегі болған кезден-ақ жақын таныс болатын.

Оның үстіне Құрама уәлаятын басқаруы, Шымкент қаласын орыс әскерлерінің шабуынан қорғауға қоқандық әскери қолбасшылардың бірі ретінде қатысуы Жақыпбекті қазақ, қырғыз арасында аса танымал адамға айналдырды. Ал қырғыздар оны қырғыз-қыпшақтың торайғыр руынан деп те білген [16, 49-п.].

Ұлы жүздің қазағы Алдыраж датқа Жақыпбек Ақмешітте бек болып тұрғанда онымен бірге қызметтес болып, бірге жүреді. Кейін Жақыпбек Қашқарға келгенде де Алдыраж датқа оның қызметіне кіргенін Қ. Халид : «Алдыраж датқа Жақыпбектің «қуаныш пен қайғысын бірге бөлісіп, хандығында кеңесші-уәзірі қызметін атқарды. Өзі Ұлы жүзден болатын», – деп әңгімелейді. Жақыпбектің әскерінде Алдаш би, Өмірқұл бек, Мұхамбет-Жүнісхан, Мұхамбетқожа, Абдылда пансат, Заманбек, Ташбек датқа сияқты қоқандық және қашқарлық қырғыздар, сондай-ақ Жетісудан барған қырғыздар қызмет етті.

Жақыпбек мемлекетінің дипломатиялық жұмыстары бөлімін орыс тілін жақсы білетін семейлік қазақ Мірқасым атқарды [17, 271-п.]. Кавказдан қашып келген оқымысты Заманбек (Заманхан) қашқарлық елшілікті әзірлеу істерінде белсенділік танытты. Жақыпбек Қоқан хандығындағы танымал да талантты әскери қолбасшыларды өз мемлекетінің қызметіне тарта білді [18]. Сонымен бірге жетішарлық әскерлерді соғыс өнеріне даярлауға татарлар атсалысты. 2000 сарбазды татар әскерілерінің жаттықтырып жатқаны мұрағат деректерінде көрсетіледі [17, 132-п.]. Жақыпбектің артиллеристері де түрік әскерінің киім үлгісінде киінді. Зеңбірек ату ісіне, оқ-дәрі жасауға жігіттерді Әли Эфенди бастаған түрік әскерлері үйретті. Әскер құрамында әртүрлі ұлттың өкілдері, тіпті, алыс мұсылман елдерінен келгендер де, діни сенімі бөлек буддистер де болды [19, 41-п.]. Алайда Жақыпбек Бадаулеттің қарамағындағылардың біраз бөлігін бұрын орыс бодандығында болған мұсылмандар құрады [19, 42-п.].

Жетішар мемлекетінде лауазым, шен атаулары Қоқан хандығындағыдай болды, ал дін істері Бұхар хандығындағы секілді атқарылды. «Халықтың санасында әлі күнге бұрындары Қоқан хандығына қарағандығы ұмытылар емес», – деп жазды сол тұста орыс отарлық билік орындары қызметкерлерінің бірі. А.П. Хорошхиннің көрсетуінше, Жақыпбектің қоластына Қоқан хандығының ең бір тамаша адамдары кеткен [20, с. 51].

Жақыпбек Бадаулет халықтың мұсылмандық парызын уақтылы өтеуін қатты қадағалап, қатаң тәртіпте ұстады. Оның билігі тұсында ескі мешіттер қайта жөндеуден өткізіліп, бірқатар жаңа мешіттер салынды. Қашқар маңындағы Әзіреті Аппақ қожа, Бибі Мәриям, сондай-ақ мұсылмандықты қабылдап, Әбдікерім (Абд-ал-керим) деген ат алған, ортағасырлық Қарахан мемлекетінің негізін қалаған алғашқы қашқарлық хан – Сатұқ Боғрахан кесенелері қайта салынып, Сатұқ Боғраханнның немере қызының басына да мазар орнатылды. Жақыпбектің кезінде бір ғана Қашқар қаласында 108 мешіт болды [19 40-п.]. Мұның өзі патшалық Ресейдің отарлық бұғауына түскен қазақтар мен қырғыздар секілді Түркістан өлкесіндегі түркі-мұсылман жұртының Жетішар мемлекетіне деген сенімін арттырды.

Жақыпбекті Ресейдің отарлау саясатына наразы қазақ, қырғыз рулары, елбасшылары қолдады. Әсіресе, Қашқарға шекаралас аудандардағы қазақ, қырғыздар Жақыпбек мемлекетінің көмегіне сүйеніп, орыс бодандығынан арылуға ұмтылды. Ел басқаруға қабілетті де жігерлі қызметкерлерге зәру Жетішар мемлекетінің басшысы – Жақыпбек Қашқарға пана іздеп келген беделді де танымал жандарды қуана қарсы алды [21, с. 56]. Жақыпбек 1868 жылы Ресей бодандығындағы қырғыз, қазақтар қоныс тепкен Қашқармен шекаралас Атбасы, Нарын, Тоғызторау аңғары және Ақсай, Арпа, Қаракұжыр, Сонкөл, Шатыркөл сияқты жайылымдарды және Жетісуды т.б. жерлерді қосып алуға ұмтылды. Жақыпбек қолының Нарынға келуі қырғыз, қазақтың толқуын тудырды. Мұндай толқуды басып тастау үшін патшалық Ресей Зауке, Барскаун өткелдеріне бақылау орнатып, әскерлерін әкелді.

1869 жылы қыркүйекте Тезек төренің ауылында Алтынемел болысының барлық кісілері жиналып, Қытайға бүкіл болыс болып көшіп кетуге келіседі. Жиынға қатысқандардың арасында Тезек төренің ұлы және старшина Байжан Мекебаев, Сатыбалды Қалқанбаев, Шәріп Саурықов

пен Исмаил Медетмолдаев, Байназар Ноғаев, Түлен Сырноев сияқты билер болады [22, 1-п.]. 1869 жылы 3 қазанда аталған кісілердің барлығы тұтқындалып, тергеуге алынады. Қапал уездік бастығы старшындарды да шақырып, Уақытша ережеге сәйкес әкімшілік басқаруға бағынуды талап етті.

1869 жылы 20 қазанда, Алтынемел болысының басқарушысы Бейсенбінің айтуынша, Тезек төренің ауылында ас болып, сонда Тезек төре әр болыстан жиналғандарды Қытайға өтіп кетуге үгіттеген [22, 3-п.]. Патша өкіметінің отарлау саясатына наразы болған полковник Тезек төре ақыры Іле өлкесіне 200 түгін қазақты алып, көшіп кетті [23, с. 183]. Қазақстандық зерттеуші В.З. Галиев Тезек төренің Құлжаға көшіп кетуі 1870 жылдың басында еді деп нақтылай түседі [24, с. 73].

Патшалық Ресей өкіметіне қызметі сіңген Тезек төре секілді адамдардың Қытайға өтіп кетуі отарлық билік орындарын қатты алаңдатты. Жергілікті орыс отаршыл әкімшілігі бас көтерер қырғыз, қазақ билеушілеріне түрлі жала жауып, олардың ел алдында беделін түсіру үшін небір сорақы әрекеттерге барды. Мысалы, жергілікті халықты сүліктей сорған Қапал уездік бастығының аға көмекшісі Здоренко 1870 жылы тамызда қарулы қазақтардың тарапынан шабуылға ұшырап, 18 жерінен жарақат алып, 15 жылқысы мен қомақты ақшасынан айрылып қалды. Здоренконы тонауға қатысты іске Тезек төре бастаған 60 қазақ кінәлі деп табылды. Тергеу жұмысының барысында 1 орыс казак уездік судьяның бұйырыуымен және ұйымдастыруымен айғақ болар заттарды Тезек төренің үйінің жанына апарып тастағанын мойындайды. Қапал уездік басшылары Тезек төрені қалайда қылмыскер етіп, қамауға алуға талпынғанымен, дегендеріне жете алмады. Өмірінің соңына қарай орыс әкімшілігінің қатты қысымына ұшыраған Тезек төре 1879 жылы көз жұмды. Тезек төре сияқты қырғыздың да бас адамдары орыс отаршыл билік орындары тарапынан қудалауға ұшырап, тағдырлары тәлкекке түсті. «Уезд бастығының бір үлкен тілмәші және мұсылманша хат танитын екі татар тілмәші бар, – деп әңгімелейді сол заманның билік басындағылары туралы қырғыздың Талып деген молдасы. – Бір қазынашы төресі бар. Бұғыдан Зарыпбекті сұлтан (аға манап) қылды... Орыс өкіметі орныққан соң, Зарыпбекті сұлтандықтан түсіріп, бұғыдан Тоқсоба деген кісіні кіші көмекші қойды. Көп кешікпей оны да түсіріп, Тілекметті кіші көмекші қылып қойды. Оны Қашқар ханы Жақыпбекке хат бердің деп ұстап, түрмеге салып, одан Алматы түрмесіне апарып жатқызып, одан Ыстықкөлге алып келіп, түрмеде көп ұстап, ақыры түрмеде көп ауырып жатып өлді» [25, 97-б.].

1871 жылы сәуірде қазақ, қырғызға танымал Тазабек Пұсырманов та 1000 түгіннен тұратын ауылымен Қытай асып кетті.

Тазабек Пұсырманов Ұлы жүздің албан руының ықпалды да беделді билерінің бірі болған [26, 1-п.]. Патша өкіметі қазақ қана емес, қырғыздар арасында да беделді, әрі танымал Тазабекті өз жағына тарту үшін және Үмбетәлі манап пен Тезек төре сияқты қазақ, қырғыз билеушілеріне қарсы пайдалануды көздеп әскери шен де берді, сый-сияпаттар да көрсетті. Бірақ Тазабек батыр оңайлықпен илікпеді, сондықтан орыс отаршыл билік орындарының қуғын-сүргініне ұшырады.

1871 жылы болыстыққа сайлауға түсіп, орыс әкімшілігі Құлжаға көшіп барғаны үшін оның кандидатурасын өткізбей тастайды. Оның үстіне қалмақтарды өлтіргендерді ұстап бермей, құтқарып қалды деп айыпталып, қуғынға ұшырайды.

1871 жылы 18 сәуірде есаул Герасимов 32 казак және 1 урядниктен, 100 қазақтан тұратын отрядты бастап, Ақтоғай өзені маңындағы Мойнақ деген жерде орналасқан Тазабек ауылына жақындап келіп, Тазабектің отрядқа өз еркімен келуін талап етеді. Тазабек батыр жігіттерімен атқа қонып, орыс отрядына қарсы шабуылға шығады. Алғашқы кездесуде Тазабек батырдың жігіттері басым түседі. «Тазабек батырдың жасағы көріне сала отряд құрамындағы әр болыстан жиналған 300 албан жігіті аттарына міне сала әр жаққа бытырай қашып кетті. Ауылынай Жақыпты қуып жеткендер оған қылышпен және найзамен 13 жерден жарақат салды... Тазабектің жаяулы-атты 140 жігіті таңға дейін жасаған 3 шабуылына тойтарыс берілді».

Таң атқаннан кейін Тазабек ауылы теңдері мен малдарын тастап, Құлжаға қарай қашады.

Орыс әскерлері қолына Тазабек батырдың 1 туысы және ауылдасы тұтқынға түсіп қалады. Тазабекпен бірге Шонжа және Темір-Құтылық болыстарының 1000-нан аса түтіні кетеді. Тазабек бастаған қазақтардың жолын тосып, жібермеу үшін солтүстік жақтан хорунжий Копцов отряды жіберіледі. Тазабекке Құлжа сұлтанының 200 адамдық қолы көмекке келеді. Құлжа сұлтаны Әлихан Тазабектің ауылын Тоғызтораудағы қырғыздар арасына орналастырған болатын.

Жетісу әскери губернаторы Құлжа сұлтанынан 7 күннің ішінде, яғни 7 мамырға дейін Тазабекті ұстап қайтаруды талап етеді, қайтармаса, соғыс ашатынын мәлімдейді. Құлжа сұлтаны оны бермей қойды. Патшалық Ресейдің Тазабекті қайтар деп талап етуі жәй ғана сылтау еді. Шын негізінде, патша өкіметі Тазабекті Жақыпбектің қолына өтіп кетуінен қауіптенді. Жақыпбектің әскерлерін Англия жаңа үлгідегі қару-жарақтармен қамтамасыз еткені де орыс жағының бәсекелестігін тудырды.

Тезек төре мен Тазабектің соңынан ерген қазақтарды қайтар деген талабына теріс жауап алған Г.А. Колпаковский подполковник Ждан-Пушкинге 140 казактан тұратын отрядымен шекарадан өтіп, қашқындарды қайтарып кел деп бұйрық бергенімен, ұйғырлар орыс отрядын жібермей қояды. Құлжа сұлтаны Әлихан қырғыздың бұғы руының 1868 жылы уезд бастығына шабуыл жасап, қашып кеткен 30 түтінін де орыстар қолына беруден, шарифатта мұндайға жол берілмейді деп, бас тартады [7, с. 179]. Бұған ыза болған Г.А. Колпаковский зеңбіректерімен 3 отрядты алып, Құлжаға аттанады. Тазабекті ұстаймыз деген сылтаумен Ілеге басып кірудегі патшалық ресейдің мақсаты – өз ықпал кеңістігін ұлғайту еді.

1871 жылы 22 маусымда Г.А. Колпаковский Әлиханның қолынан Құлжа қақпасының кілтін алады.

Іле өлкесінің орыстар қолына өткенін естіген қазақ, қырғыздар Қашқардағы Жақыпбекке кету мақсатымен оңтүстікке қарай қашты. Орыс офицері оларды әрең қуып жетіп, тоқтатып, бұрынғы жерлеріне қайтарып әкеледі. Олардың қарсылығын басу үшін, тіпті, бұрынғы болыс басқарушыларын да өзгертпеуге уәде етеді [23, с. 186].

Әлихан Тазабек пен оның серіктерін орыстар қолына беруге мәжбүр болады [26, 1-2-пп.].

Дала сотына кесілген Тазабек Пұсырманұлы түрмеде 1872 жылы наурызда тергеу ісі бітпей жатып, қаза табады [26, 1-п.]. Тазабек ұрпақтарының айтуынша, батырды түрмеде у беріп өлтіргенімен қоймай, билік орындары оның сүйегін алу үшін туыстарынан 2000 жылқы беруді талап еткен екен [27, 10-б.]. Ал Тазабек батырмен бірге Қытайға кетіп, бірге қолға түскен Шалтабай Алпарұлы 10 жылға Сібірге айдалды.

Шалтабай Алпарұлы айдаудан қайтқан соң, қырғыз жеріне өтіп кетіп, сонда көз жұмады. Қазақ, қырғыз ауылдарын бастап, Құлжаға өтіп кеткен Шалтабай батырдың ағасы Саурық Алпарұлын орыстар 1871 жылы Қытайдың Суасу деген жерінде қырғыз батырымен бірге қолға түсіріп, өлтіреді.

Қытай тарихшысы Чи Чиңшүн Тазабек Пұсырманұлын қазақтың Ресейге қарсы көтерілісінің қолбасшысы деп бағалады [28, 320-б.]. Қазақ тарихшысы Н. Мұқаметқанұлы: «Тазабектің Қытай шекарасын асып, Іле аймағына ауып баруы... Ресей отаршылдарына қарсылық көрсету тұрғысынан жасалған қадам болып табылады» [28, 133-б.], – деп оң бағасын берді.

Қазақ, қырғыздың Қытайға қашуының басты себебінің бірі жер тапшылығы болды [29, 319-п.]. Қытаймен шекаралас көшпелі халықтардың «санасында бодандықтан азат болсақ деген егемендік, тәуелсіздік туралы ойлар шарықтап жүр», – деп жазды орыс шенеуніктерінің бірі. – Қашқарияда қытайларға қарсы бүлік кезінде көшпелілер таудан түсіп, қашқарлықтарға тезірек берілуге асығады ...Қырғыз, қазақтың орыс иелігінен Қытай шекарасына қарай өтіп кетуінің экономикалық себебі – екі жақтың салық жүйесінің әртүрлілігінде. Орыстар иелігіндегі көшпелі халықтар қазынаға, түземдік қызмет иелерінің жалақысына әр түгіннен 6 сомнан төлейді, қытайлық қазақ-қырғыздар болса, қазынаға ештеңе төлемейді, ал өнімнен салықты олар өте аз төлейді. Рулық құрамы, өмір салты бірдей және бірдей экономикалық жағдайда өмір сүріп отырған халықтың бірі қытайлық, бірі орыстық болғанына бола осыншама айырмашылықтың

болуы Шығыс Түркістанмен шекарамыздың тыныштығын қамтамасыз ете алмайды» [30, 8-п.].

Қырғыздар мен Ұлы жүз қазақтарынан түтін салығын жинап алу орыс әкімшілігіне оңайға түспеді. Әр болыстың жері дұрыс бөлінбеді. Арлы-берлі көшудің салдарынан болыс басқарушылары қарамағында қанша түтін бар екенін дәл айта алмады, әкімшілік те тексере алмады. «Бұл, әсіресе, албан руында аса қиындық туғызып тұр, – деп көрсетті 1870 жылы орыс әкімшілігінің қызметкері. – Айлакер Тезектің пендешілік есебінің үстіне кейбір рулардың дүнгендерге көшіп кетуінен тексеру мүмкін емес, 1865 жылы осы себептерден жасақ салығын тексеру мүмкін болмады» [30, 1-п.].

Шығыс Түркістанда Жетішар мемлекетінің пайда болуы Орталық Азияда жаңа әкімшілік құрылыс жүйесін құруға әрекеттеніп жатқан патшалық Ресейді қатты мазасыздандырды. Ұйғыр, дүнгендердің азаттық жолындағы қозғалысы және Жетішар мемлекетінің нығая түсуінен Шығыс Түркістандағы өндіріс тауарларын өткізетін кең нарықты жоғалту қаупін күшейте түсті. Екінші шеті, тәуелсіздікке ұмтылған Түркістандағы түркі-мұсылман жұртының азаттық күресінің бір арнаға тоғысып, күш алып кету қаупі де алаңдатпай қоймады. «Ағылшындар Орта Азия мен Түркияның байланысын барынша нығайта түсу үшін «панисламизм» ұғымы айналымға енгеннен бері шебер қолданып келеді. Мен осы насихатты бақылауды өзімнің борышым деп есептеймін, – деп жазды орыс генералдарының бірі патшаға. – Ағылшын Г. Форсит және оның серіктерінен тұратын елшілік қашқарлықтардың бізге қарсы қарулануға және біздің жаулап алу саясатымызға қарсы тұруға әзірленуге кеңес берді» [31, 1-п.].

1875 жылы Жақыпбек өзін түрік сұлтанының боданымын деп жариялап, Ресеймен арадағы мәселелерді де, тіпті, өзі өлген соң мұрагер болатын мемлекеттің билеушісін де таңдауды түрік сұлтаны шешеді деп мәлімдеді [17, 132-п.]. Сөйтіп, Жақыпбек өзін Түркия сұлтанына ғана бағыныштымын деп санаған. 1875 жылы орыстарға қарсы көмек сұрап келген Қоқан елшісі Киікбайға Жақыпбек өзінің түрік сұлтанының рұқсатынсыз ешқандай саяси іске араласпайтындарын айтқан [19, 44-п.].

Жақыпбек, орыс шенеуніктерінің байқауынша, Қоқан хандығындағы төңкерістерге көзқарасын білдірмей, өзін сабырлы ұстаған. Қоқан ханы Құдияр хан Жақыпбектен гөрі Кауфманмен ымыраласып, Қашқардан келген хаттарды Кауфманға табыс етіп отырған.

Қоқан хандығындағы көтерілістерге Тоқмақ, Әулиеата уездерінің қазақ, қырғыздарының қатысы туралы Түркістан генерал-губернаторы 1874 жылы: «Хандықтағы жиі болып тұратын толқулар біздің қазақтар мен қырғыздарға да әсер етеді. ...Олардың көбінің Қоқанда туыстары, таныстары бар, жиі араласып тұрады, хандықта 2 жыл бойы тәртіпсіздік тоқтар емес, ал біздің қазақтар мен қырғыздар болса, ылғи да бір әбігерлік көңіл-күйде жүр. Көрші хандықтағы туыстарының табысы мен сәтсіздіктерін олар назар сала қадағалап қана қоймай, өздері де көтерілістерге араласып кетеді [32, 154-155-пп.], – деп көрсетті.

Қоқан хандығындағы 1873 жылы Әндіжан қырғызы Мамыр Мергенұлы бастаған көтерілісшілер Тоқмақ уезінің Тоғызтарау деген шатқалына келіп, алыс-жақындағы қазақ, қырғызды өздеріне қосылуға үндейді. М. Мергенұлы ақыры Қашқарға өтіп, сол жақта Әндіжанды басып алуға даярлық жасауды ойластырады. Бірақ бұл ойларын жүзеге асыра алмай, қайтадан Тоқмақ уезінің жеріне өткенде, осы уездің Қапқа деген жерінде ұсталып, қазақ жеріне – Лепсіге жер аударылып, мұндағы қазақтарды да көтеріп жібермеу үшін қатаң бақылауға алынады [32, 155-п.]. Мамырды Шабдан Жантаев та қолдап, ақыл-кеңесін аямаған.

Ал Құрама уезінің қырғызы Момын Шамурзақұлы Шатқалға 1867 жылы көшіп келеді. 1874 жылы оған Мұсылманқұл би және хан тағынан үміткер Сейітболат жолығып, Құдиярға қарсы көтеріліске қосылуға шақырады. Шатқалға 10 мың адам жиналады. Алабұқа шатқалына, қырғыздың қытай руы қонған жерге жиналып, осы жерден шабуылдар ұйымдастырады. Төрекорған түбінде Құдияр хан әскері қолынан Мұсылманқұл қаза тауып, Сейітболат қашып құтылып, ал Момын қайта Шатқалға келеді [32, 156-п.]. Шатқалдағы Момынға қазақ, қырғыздар орыс өкіметінен жасырын қолдарынан келгенше көмек берді.

Әулиеата уездік бастығы Момынды ұстап алу үшін Ақмолда Байзақұлы бастаған бірнеше қазақ, қырғыз болыс басшыларын, атап айтқанда, Бүркітбай Биназарұлын, Айтымбет Тұтұлын, болыстыққа кандидат Райымбек Сарымсақұлын және тағы басқаларды Момынды көндіріп қайту үшін елшілікке жібереді. Олар Момынның қасында халықтың көптігін және Момынды ұрыссыз ұстап алу мүмкін еместігін жеткізеді.

Бұдан соң, Момынға тағы да қазақ, қырғыз ықпалды кісілерімен бірге орыс әскерлері қоса жіберіліп, ақыры 1874 жылы 24 тамызда Момын ұсталып, Әулиеата түрмесіне отырғызылады. Болатсейіт хан Қоқан шекарасына өтіп кетеді [32, 158-159-пп.]. 1873-1874 жылдардағы Қоқан хандығындағы көтерілістер тек ханға қарсы әлеуметтік-экономикалық сипат алған жоқ, сонымен бірге орыс жаулап алушылығына да қарсы бағытталды. Құдияр ханның орыс билік орындарына сүйеніп, халықтан шарифатта көрсетілмеген алым-салықтан жинап алған 140000 күміс ақшасын мемлекеттік банкке салдыртқан Кауфман 1875 жылы 12 тамызда Құдиярды үй-іші, жақындарымен Орынборға жөнелтуге бұйрық береді. Оны тұтқыннан қазақтың белгілі биі Әзберген Мұнайтпасұлы құтқарып жібереді. Қазақ, қырғыздың саяси өмірінде өзіндік орны бар Құдияр хан 50 жасында Ауғанстан жерінде көз жұмып, сүйегі сонда қалды.

Орыс билік орындары қызметкерлерінің өз мақсаттарына жеткенше екі жүзділікпен әрекет етуі, айтқан уәделерінде тұрмауы халықтың оларға деген сенімін жоғалтып, қарсыласуына мәжбүр етті. Қырғыздың Әбділдәбек (Абдылдабек) батырының М.Д. Скоблевке жазған хатындағы мына бір сөздері көп жайдан хабардар етеді: «Құдайға және оның пайғамбарына сенген біз осы мезгілге дейін сіздерге қарсылық көрсетіп келеміз. Бұл іс сіздің тараптан шартты бұзғандық үшін жасалып отыр. Мысалы, Насириддинге Қоқан хандығын беріп қойғандарыңызбен, оны алдап, қайтадан Сібірге жөнелтіп жібердіңіздер. Ал енді, Сіз, генерал Скоблев, Әбдірахман автабашыны және бірнеше біздің билерді Қоқанға отырғызамын деп құр уәделермен қолға түсіріп алғаннан кейін тура осындай жолменен Сібірге жөнелттіңіз. Міне, осылардың бәрі біз үшін қорқынышты және сенімсіздікті тудырды. Сондықтан исламды тұтқан бірнеше адам сіздерге қатты қарсылық көрсетуге бел байладық.

Сіз өзіңіздің үлкен жеңілмес әскеріңізбен мақтанасыз. Ал енді біз кішкене адамдармыз, сондықтан құдайға сиынып, шүкіршілік қана қыламыз. Мүмкін көктегі жаратқан бізге де рақым қылар. Егер берген уәдеңізді нақты атқарсаңыз, біз де сіздің ұсыныстарыңызға мақұл дер едік. Бірақ жоғарғы себептермен біз енді қасық қанымыз қалғанынша сіздерге қарсы күресе береміз. Біз көшпендіміз, сондықтан бізге ешқандай мүліктің керегі жоқ, құдайдың берген дәм-тұзына разымыз» [33, 154-п.].

Міне, осындай себептермен Қоқанның билеушісі Құдиярдың ұлы Насириддин хан да «ғазуат» жариялауға мәжбүр болады. Насириддиннің үндеухатының бірінде Әндіжанда, Бұқара, Құрама, Шымкент, Әулиеатадан өкілдер келіп, қоқандықтарға жәрдем беруге уәде бергені, тіпті, Шу өңірінің қазақтары мен қырғыздың солто, сарыбағыш рулары өздерінің атынан Қожа датқаның басқаруымен орыстарға қарсы қарулы қол аттандырғаны айтылады.

«Ғазуат» ұранының соңы азаттық іздеген елдердің көтерілісіне ұласып кетуінен қауіптенген орыс билік орындары Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқан облыстарының уезд басшыларына жергілікті халықтың бас көтеруіне қалайда жол бермеуге нұсқаулар беріп жатты. Алайда Түркістан-генерал-губернаторы К.П. Кауфман мұсылмандардың толқулары Қоқан хандығын ғана емес, Түркістанның бір қатар аймақтарында белең алғандығын көрсетті [34, 139-п.].

Расында қазақ, қырғыздың азаттық жолындағы күресі тоқтамады. 1875 жылы Қашқардағы Жақыпбек әскерінің қатарына Сыздық төре Кенесарыұлы келіп қосылады.

Сыздық төре Кенесарыұлы Қоқан, Хиуа, Бұхара әскерлерімен бірге орыс жаулаушылығына қарсы күресіп, кейінгі азаттық күрестерге түркі-мұсылман жұртымен бірге түгел қатысты.

Сыздық төреге Жақыпбектің жергілікті әкімшілік қызметінде Ташкенттің бұрынғы хәкімі Мырзахмет паруанашыдан кейін екінші орын беріледі. Сыздық төре 1877 жылы маусымда

Жақыпбек өлгеннен кейін оның үлкен ұлы Бекқұлибек жағында Қытай әскерлерімен соғысып, қолына оқ тиіп, жарақат та алады. Алдыраж датқа болса, 1877 жылы Хәкімхан төремен бірге қол жиып, Сарықол деген жерде Қытай әскерлерімен соғыс барысында шейіт болады.

Сыздық төре Бекқұлибек Жақыпбекұлымен бірге қырғыздың жеріне, Ошқа өтіп, сол жерден орыстардың қоластына өтетінін мәлімдейді. Бекқұлибек әкесі Жақыпбектің туылған жері Пскентте тұруды, ал Сыздық төре Шымкент жақтағы өзінің бауыры – Ахмет төренің қасына баруды қалайды.

Қазақ, қырғыздың шынайы пейіліне бөленіп, қолдауына ие болған дүнген көтерілісшілерінің басшысы Биянху да 1878 жылы қырғыз жеріне өтіп, 1880 жылға дейін Пішпекте тұрып, сонда көз жұмды.

Жақыпбек мемлекеті құлағаннан кейін орыс бодандығына көнбей, талай жыл тағдырдың тауқыметін тартқан Осман манап сияқты қырғыздар да туған жеріне оралды.

Қазақ, қырғыздың Жақыпбек мемлекеті арқылы отарлық күйден арылып, егемендікке қол жеткізсек деген үміті ақталмады. Бірақ қазақ, қырғыздар әлі де тәуелсіздікті қалпына келтірсек деген үміттерін жоғалтпады.

Әдебиеттер

- 1 Бекмаханова Н.Е. Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XVIII – XIX вв. Историко-географическое исследование. – М., 2015. – 240 с.
- 2 Алдабек Н. Тарихы талқыға толы Шыңжан. – Алматы, 2003. – 432 б.
- 3 Ресалә-и-Якуби (Воспоминания о Якуб-беке кашгарском Камиль-хана-ишана) // Историк-марксист. – 1940. - № 3 (79). – С. 127-135.
- 4 О кульджинских делах // ТВ. – 1871. – 27 декабря.
- 5 Аристов Н. О Кульдже // ТВ. – 1871. – 15 мая.
- 6 Аристов Н. Отношения наши к дунганам, Кашгару и Кульдже // Материалы для статистики Туркестанского края: в 4 ч. – СПб.: Изд-во туркестанского стат. комитета, 1874. - Ч. 3. – С. 170-181.
- 7 ҚРОММ. 44-к., 1-т., 38257-іс.
- 8 ҚРОММ. 825-к., 1-т., 8-іс.
- 9 ӨРОММ. И-715-к., 1-т., 36-іс.
- 10 ӨРОММ. И-715-к., 1-т., 37-іс.
- 11 Абдырахманов И. Жақыпбек Бадаулет // ҚырҰҒАҚҚ. - Инв. № 116 (319). – 102-109- пп.
- 12 ӨРОММ. 715-к., 1-т., 34-іс.
- 13 Исиев Д.А. Уйгурское государство Йеттишар (1864 – 1877). – М.: Наука, 1981. – 91 с.
- 14 Куропаткин А.Н. Кашгария. Историко-географический очерк страны ее военные силы, промышленность и торговля. – СПб.: Тип. М.С. Балашева, 1879. – 435 с.
- 15 Мифтаков К. Жақыпбек (Байдаулет) // ҚырҰҒАҚҚ. - Инв. № 20 (213). – 93 б.
- 16 ӨРОММ. И-715-к., 1-т., 62-іс.
- 17 Правитель Алтышара // ТВ. – 1871. – 27 декабря.
- 18 ҚРОММ. 21-к., 1-т., 162-іс.
- 19 Сборник статей, касающихся Туркестанского края А.П. Хорошхина. – СПб.: Тип. А. Траншеля, 1876. – 531 с.
- 20 Путешествие в Туркестан А.П. Федченко, совершенной от имп. общества, любителей естествознания. – СПб.: Университетская типография, 1875. - Т. I. - Ч. II. – 160 с.
- 21 ҚРОММ. 44-к., 1-т., 29185-іс.
- 22 Петров В.И. Мятёжное «сердце» Азии: Сынцзянь: краткая история народных движений и воспоминания. – М.: Крофт, 2003. – 528 с.
- 23 Галиев В.З. Караванные тропы (Из истории общественной жизни Казахстана XVII-XIX веков). – Алматы: Атамұра, 1994. – 123 с.
- 24 Талып Молдо. Кордолгон заманда // Кыргыздар. Тарых. Мұрас. Өнер. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фондусу, 1995. - 3 т. – 91-137-бб.
- 25 ҚРОММ. 825-к., 1-т., 32-іс.
- 26 Қауғабаев Т. Тазабек батыр // Парасат. – 1995. - № 6. – 10 б.
- 27 Мұқаметханұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 336 б.
- 28 ҚРОММ. 64-к., 5091-іс.
- 29 ҚРОММ. 825-к., 1-т., 57-іс.
- 30 ҚРОММ. 825-к., 1-т., 36-іс.
- 31 ӨРОММ. И-715-к., 1-т., 61-іс.
- 32 РМӨТМ. 1396-к., 2-т., 97-іс.

- 33 ØPOMM. 1-к., 34-т., 346-ic.
 34 КPOMM, 44-к., 1-т., 21538-ic.

Referens

- 1 Bekmahanov N.E. Prisoedinenie Tsentral'noy Azii k Rossiyskoy imperii v XVIII – XIX vv. Istoriko-geograficheskoe issledoanie. – M., 2015. – 240
- 2 Aldabek N. Tarikhy talqyfa toly Shyghzhan. – Almaty, 2003. – 432 b..
- 3 Resale-i-Yakubi (Vospominaniya o Yakub-beke kashgarskom Kamil'-khana-ishana) // Istorik-marksist. – 1940. - № 3 (79). – S. 127-135.
- 4 O kul'dzhinskikh delakh // TV. – 1871. – 27 dekabrya.
- 5 Aristov N. O Kul'dzhe // TV. – 1871. – 15 maya.
- 6 Aristov N. Otnosheniya nashi k dunganam, Kashgaru i Kul'dzhe // Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya: v 4 ch. – SPb.: Izd-vo turkestanskogo stat. komiteta, 1874. - Ch. 3. – S. 170-181.
- 7 KROMM. 44-k., 1-n., 38257-is.
- 8 KROMM. 825-k., 1-t., 8-is.
- 9 OROMM. I-715-k., 1-t., 36-is.
- 10 OROMM. I-715-k., 1-t., 37-is.
- 11 Abdyrakhmanov I. Zhakypbek Badaulet // KyrRUGAKK. - Inv. № 116 (319). – 102-109- pp.
- 12 OROMM. 715-k., 1-t., 34-is.
- 13 Isiev D.A. Uygurskoe gosudarstvo Yettishar (1864 – 1877). – M.: Nauka, 1981. – 91 s.
- 14 Kuropatkin A.N. Kashgariya. Istoriko-geograficheskiy ocherk strany ee voennye sily, promyshlennost' i torgovlya. – SPb.: Tip. M.S. Balasheva, 1879. – 435 s.
- 15 Miftakov K. Zhakypbek (Baydaulet) // KyrRYFAKК. - Inv. № 20 (213). – 93 b.
- 16 OROMM. I-715-k., 1-t., 62-is.
- 17 Pravitel' Altyshara // TV. – 1871. – 27 dekabrya.
- 18 KROMM. 21-k., 1-t., 162-is.
- 19 Sbornik statey, kasayushchikhsya Turkestanskogo kraya A.P. Khoroshkhina. – SPb.: Tip. A. Transhelya, 1876. – 531 s..
- 20 Puteshestvie v Turkestan A.P. Fedchenko, sovershennoy ot imp. obshchestva, lyubiteley estestvoznaniya. – SPb.: Universitetskaya tipografiya, 1875. - T. I. - Ch. II. – 160 s.
- 21 KROMM. 44-k., 1-t., 29185-is.
- 22 Petrov V.I. Myatezhnoe «serdtse» Azii: Sin'tsyan': kratkaya istoriya narodnykh dvizheniy i vospominaniya. – M.: Kroft, 2003. – 528 s.
- 23 Galiev V.Z. Karavannye tropy (Iz istorii obshchestvennoy zhizni Kazakhstana XVII-XIX vekov). – Almaty: Atamyra, 1994. – 123 s.
- 24 Talyp Moldo. Kordolgon zamanda // Kyrgyzdar. Tarykh. Muras. Oner. – Bishkek: Kyrgyzstan-Soros fondusu, 1995. - 3 t. – 91-137-bb.
- 25 KROMM. 825-k., 1-t., 32-is.
- 26 Kaugabaev T. Tazabek batyr // Parasat. – 1995. - № 6. – 10 b.
- 27 Mukhametzhanyuk N. Kytaidagi kazaktardin kogandik tarikhy (1860-1920). – Almaty: Kazakparat, 2000. – 336 b.
- 28 KROMM. 64-k., 5091-is.
- 29 KROMM. 825-k., 1-t., 57-is.
- 30 KROMM. 825-k., 1-t., 36-is.
- 31 OROMM. I-715-k., 1-t., 61-is.
- 32 RMATM. 1396-k., 2-t., 97-is.
- 33 OROMM. 1-k., 34-t., 346-is.
- 34 KROMM, 44-k., 1-t., 21538-is.

Н. НАЗАРБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІ – ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚАУІПСІЗДІГІ, ҒЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВТІЛІГІНІҢ ФЛАГМАНЫ РЕТІНДЕ

Мухамадеев Т.М., Мухадеева И.А., Капбасова Д.С.

Аңдатпа. Мақалада Тұңғыш Президент Н.А. Назарбаевтың еңбек жолы мен еңбектері – ХХІ ғасырдағы Тәуелсіз Қазақстанның болашағын одан әрі нұрландыра түскен ел егемендігінің, мемлекеттік қауіпсіздігінің, ынтымақтастық пен перспективтілігінің флагманы екендігі туралы жазылған.

Түйін сөздер: Назарбаев Н.А., Тұңғыш Президент

ТРУДЫ Н. НАЗАРБАЕВА КАК ФЛАГМАНА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ, СОТРУДНИЧЕСТВА И ПЕРСПЕКТИВНОСТИ КАЗАХСТАНА

Мухамадеев Т.М., Мухадеева И.А., Капбасова Д.С.

Аннотация. В статье рассматривается роль Первого Президента Н.А. Назарбаева как флагмана в формировании государственной безопасности, согласия и перспективного развития Казахстана в ХХІ веке.

Ключевые слова: Назарбаев Н.А., Первый Президент

WORKS OF N. NAZARBAYEV AS A FLAGSHIP OF STATE SECURITY, COOPERATION AND PROSPECTS OF KAZAKHSTAN

Mukhamadeev T.M., Mukhadееva I.A., Kapbasova D.S.

Abstract. This article considered of the role of the First President N.A. Nazarbayev as the leader in the formation of national security, consensus and long-term development of Kazakhstan in the 21st century.

Keywords: Nazarbayev N., First President

Қазақстанның тәуелсіздік алуы ел өмірінде тарихи түбірлі өзгерістердің жүзеге аса бастауына негіз болды. Еуразия қос құрлығының жапсарына қанатын кере жайып, жүздеген ұлттың еркін дамуына төрт-бес ғасыр бойы тосқауыл болып келген алып империя ХХ ғасырдың соңғы онжылдығы басталар-басталмастан күйреп түсті. Тәуелсіздік жолына бет бұрған халықтар бірінші кезекте өздерінің саяси жүйелерін анықтап алуға ден қоя бастады. Бұл үрдіс барысында «Қазақ КСР Президенті қызметін дайындау және Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңына сәйкес 1990 жылы 24 сәуірде Республика Жоғарғы Кеңесі Қазақстанның тұңғыш Президенті етіп Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевты сайлаған соң, Қазақстанда саяси және экономикалық дербестігін түбегейлі нығайтуға бағытталған белсенді қадамдар басталды. Кешікпей-ақ, сол жылдың 25 қазанында Мемлекет басшысының бастамасымен елдің жоғарғы заң шығарушы органы Қазақ КСР-інің мемлекеттік егемендігі туралы декларацияны қабылдады. Декларацияның алғашқы баптарының өзінде-ақ Кеңестік Одақтан Қазақстанның еркін шығу хақы өзінде сақталып қалатыны, сондай-ақ Қазақстанның ұлттық мемлекеттігін сақтау, қорғау және нығайту жөнінде шаралар қолданатыны тайға таңба басқандай, нық сеніммен жазылған. Декларациядағы осы ұстанымдар 1991 жылы 16 желтоқсанда ҚР Жоғарғы Кеңесі қабылдаған «Қазақстан Республикасы мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңында толығымен сақталынады. Тәуелсіз Қазақстанның ең жаңа тарихындағы аса маңызды қадам болып табылатын осынау тарихи шаралардан кейін демократиялық

ұстанымдарға және адам хақы мен еркіндігін сыйлауға негізделген тегеурінді президенттік билік мемлекеттің саяси жүйесінің тұғыры бола бастады [1, 107 б.].

Кешікпей-ақ, Қазақстан халықаралық аренаға шыға бастады. 1992 жылы 3 наурызда Қазақстан Республикасы Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болды. Елтаңба, ту, әнұран сияқты мемлекеттік нышандар белгіленді. Тәуелсіздіктің әр күні, әр айы тарихи мән-маңызы айрықша жауапты шешімдерге толы болды. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу мен дамуын айқындау, президенттік басқару нысанына тән мемлекет құрылысын саралау, заң шығару және сот билігін реформалау, әлеуметтік және экономикалық жүйені жаңғырту, ол үшін нормативтік базаны айқындайтын стратегиялық міндеттерді жүзеге асыру сияқты тарихи толымды істер ерекше құлшыныспен және тәуекелі мол табандылықпен қолға алынады. Әсіресе, саяси реформалар, қоғамның саяси кемелденуі, демократиялық құндылықтарды өмірге орнықтыру бағытында ғасырларға бергісіз кезеңдер артта қалды. Әлемдік өлшемдерге жауап беретін Ата заңымыз қабылданды. Кеше мәңгі мұзтаудай көрінетін кеңестік Компартия елеске айналып, көппартиялық жүйе дүниеге келді. Идеологиялық бірзділік пен монополияның не екенін бүгінгі жас ұрпақ бұқаралық ақпарат құралдарынан ғана біледі. Есесіне олар «сөз бостандығы», «шығармашылық бостандық», «адам хақы», «пікір алуандығы» тәрізді құндылықтарды жазбай таниды. Елбасын бүкілхалықтық сайлау арқылы анықтау әлеуметтік санаға біржола сіңді. Шекарадағы перде ысырылып, адамдарды таяу-алыс елдерге сапар шегуі күнделікті үйреншікті тіршілікке айналды.

Тәуелсіздік тұсындағы Қазақстанда ұлтаралық келісім мен ынтымақтың тамаша үлгісі орнықты. Конституцияның баптарын мүлтіксіз сақтау және Президент Н.Ә.Назарбаевтың қажырлы еңбегі арқасында әрбір этностың емін-еркін күн кешуіне, өз тілін, мәдениетін, салт-дәстүрін, ұлттық ерекшеліктерін құрметтеуге мүмкіншілік туғызылуда. Жүздеген ұлттық-мәдени орталықтар жұмыс істеуде, газет-журналдар жарық көруде, тарихи отандарымен байланысы нығаюда. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде ғана 80-ге жуық ұлт өкілдері білім алуда. Қазақстан халықтарының татулығы мен ынтымағы еліміздің халықаралық абыройын арттырып, оған деген сеніміне қуат беріп отырғаны сөзсіз.

Бүгінгі таңда Қазақстан саяси және әлеуметтік әділеттіліктің, экономикалық еркіндіктің берік іргетасына негізделген Заңның күші үстем мемлекет болуға түбегейлі бет бұрған. Бүкіл қазақстандықтар болашаққа қарай ойдағыдай алға басудың сенімді кепілі осы деп біледі. Қазақ халқына қайғы мен қасіреттің ашылмастай қалың бұлтын үйірген отарлық жүйе мен тоталитарлық тәртіп ХХ ғасыр соңында тарих тозаңына айналып, уақыт қойнауына сүңгіп кете барды. Сәтімен басталған ХХІ ғасыр Тәуелсіз Қазақстанның болашағын одан әрі нұрландыра түсері кәміл.

Қазақ халқының отаршылдық саясатқа, үстемдік пен тоталитаризмге қарсы күресі ХVІІ ғасырдың аяғында-ақ басталған. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін тәуелсіздік жолына бет бұрған халықтар ең алдымен өздерінің саяси жүйелерін анықтап алуға ден қоя бастады. Елтаңба, ту, әнұран сияқты мемлекеттік нышандар, Тәуелсіздіктің әр күні тарихи мән-маңызы айрықша. Елде саяси реформалар, қоғамның саяси кемелденуі, рухани құндылықтарды өмірге орнықтыру қарқынды түрде жүзеге аса бастады. Тәуелсіздік тұсындағы Қазақстанда ұлтаралық келісім мен ынтымақтастықтың тамаша үлгісі [2, 85 б.].

Қайта құру және одан кейінгі қуатты мемлекет - КСРО-ның құрамында болған республикалардың тәуелсіздігі, сондай-ақ өткен ғасырдың 90-жылдарында басталған әлеуметтік, экономикалық, саяси, құқықтық реформалар өз мақсаттарына орай мемлекеттің жалпыадамзаттық, қоғамдық-саяси, рухани-адамгершілік, әлеуметтік-экономикалық арқалығы мен тіреуін жаңартуды жариялады. Бірақ қайта құру кезеңінде және тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында бірнеше ондаған жылдардағы коммунистік жүйеде қалыптасқан қоғамдық сананы және саяси түсінікті қайта өзгерту, сондай-ақ мемлекетті демократияға қарсы режімде басқару бойынша құрылған қоғамдық-саяси құрылымды, мемлекеттің құқықтық тіреуін қайта

калыптастыру көптеген қиындықтар туғызды. Осындай өте күрделі жағдайда қайта құрудың және саяси реформалардың көздеген мақсаты нақты іс-әрекеттер мен бағдарламалардың болмауына байланысты нақтыланбағандықтан, экономикалық тірек пен әлеуметтік жетістіктер кері әсер берді.

Біздің көпшілігіміз тарихи-саяси бей-берекетсіздіктің куәсі болдық. Оның негізінде жекелеген қарсы тұрушылықтар мен жанжал туғызған жағдайлар және ұлтаралық қақтығыстар да көрініс бергені жасырын емес.

XX ғасырдың соңғы он жылы осындай оқиғалармен сипатталды. Бірі социалистік елдердің, екіншісі өткен заманда осындай құбылыстардың көлемі бойынша алда болған капиталистік елдер лагерінің басында тұрған КСРО мен АҚШ қалыптасқан жалпы әлемдік тәртіпті бұзуға әкеліп соқтырған ауқымы кең қайта құрулардың негізгі бастаушысы болды. Әлемдік саяси ахуал көптеген мықты мемлекеттердің мүдделеріне ықпал ететін болғандықтан, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін мына әлем тағы да құрып кетудің алдында тұрды.

Осындай жаһандық сипаттағы «қайта бөлудің» соңында біздер - қазақстандықтар 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алуымен үлкен жеңіске жеттік. Бұл жеңіс бізден қуатты күш пен үлкен шыдамдылықты талап етті. Барлық қайта құруларға қарамастан, қазақстандықтар еңселі мемлекеттің жоғары деңгейге көтерілу жолында саяси, әлеуметтік, экономикалық катаклизмалардың барлығынан мойымай өтті. Осындай барлық сынақтарға шыдап, жеңіске жету үшін Тұңғыш Президентіміз – Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаевқа деген халықтың үлкен сенімі негізгі қолдау болды. Мемлекет басшысы өз елінің патриоты ретінде еліміздің болашағын биіктен көріп, сол биік белестерді бағындыру жолында аянбай еңбек етуде. Халық айтқандай, біздің Президент сияқты адамдар 100 жылда бір-ақ рет туады. Нұрсұлтан Назарбаевты - Ұлт көшбасшысын, жаһандық ядролық қаруға қарсы қозғалыстың бастамашысы, бітімгерші, саяси гроссмейстер, интеграциялық үдерістердің ұлттық талғамы, саяси салмағы, қозғаушы күші, идеялардың генераторы деп атайды, ал ең негізгісі Елбасына халық сенеді.

Мемлекетімізге басшылық жасаған жылдар ішіндегі Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған қай идеяны алып қарасаңыз да, уақыт өте келе, Елбасы бастамалары өзекті болып, басты қажеттілікке айналады, қазіргі әлемнің талаптарына жауап береді, ол саяси, экономикалық, әскери, аймақтық, діни және басқа да халықаралық ұйымдардың негізгі бағытын құрайды.

Жаратылысынан біртума Ұлт көшбасшысы, сарқылмайтын табиғи дарын иесі, ұстанымына берік, рухани байлығы мол Нұрсұлтан Назарбаев өткен жүзжылдықтағы ең ұлы саясаткерлердің ғаламат қасиеттерін өз бойына жинаған. Танымал мемлекет қайраткері Иманғали Тасмағамбетов: «Егемен Қазақстанның Тұңғыш Президенті әлемге танылған тұлға, ол тарихта тұңғыш болғандығына байланысты қалмайды. Бұл жағдайда «тұңғыш» делінген реттік саны өте маңызды емес. Дара тұлғаның тарихтағы рөлін бағалауға әсер ететін аса маңызды факторлар бар», - деп мәселенің мәнісін дәл тауып көрсетті.

Француздың әйгілі философ-материалисі Дени Дидро олардың шығуына және дамуына қоғамдық жағдай болған жерде, қолайлы кезең туғанда ұлы дарындылар өмірге келетіні туралы өте дұрыс айтқан. Қазақстан үшін сондай жағдай, сөз жоқ, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алуы, елдің қоғамдық-саяси құрылымын жаңарту, нарықтық экономикалық жаңа мемлекеттің іргетасын қалау, жас мемлекеттің конституциялық-құқықтық негізін бекіту, барлық жақын және алыс шетелдермен қарым-қатынас орнату және қалыптастыру екені анық. Осы істің барлығында да жеке-дара тарихи шешуші рөл Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевқа тиесілі.

Жаңарған Қазақстанның құрылуы ғана емес, сонымен қатар, қоғамдағы этносаралық келісім мен толеранттылықтың орнауы, ішкі тұрақтылық және Қазақстанның экономикалық тұрақтылығы мен халықаралық беделінің артуы Тұңғыш Президент – Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың есімімен тікелей байланысты екені анық. Сондай-ақ Елбасының КСРО

кеңістігінде 90-жылдарда болған үлкен өзгерістер кезінде атқарған бітімгершілік рөлі зор. Сол кезеңдерде жаңа мемлекеттің тағдыры, одан әрі қалай болып, қандай жолмен жүретініміз жөніндегі мәселелердің бәрі Президенттің ұстанған саяси бағытына байланысты болды [3, 94 б.].

Н.Ә.Назарбаевтың жаңашылдық рөлі мен мемлекеттік-саяси қызметін кешенді бағалау және талдау өте қиын. Себебі, «жоқтан барды жасау» республика Президентінің үлкен тұлға болып табылатындығы зерттеу институттарының көп жылғы үздіксіз жұмыстарын талап етеді. Сонымен қатар, жаңарған Қазақстанды құрудағы Н.Ә.Назарбаевтың жаңашылдық рөлін екі негізгі көзқараста қарастыруға болады.

Бірінші кезекте кеңестер елінің басшылығына және КСРО-ның соңғы жылдарындағы одақтас республикалар басшыларына үлкен саяси ықпал еткен КСРО-ның танымал саяси көшбасшысы ретінде Н.Ә.Назарбаевтың саяси портретін КСРО-ның «жайлы» ыдырауына жағдай жасағандығынан және ТМД шеңберінде интеграциялық үдерістердің бастауына бағытталғандығынан айқын көруге болады. Сарапшылардың бағалауы бойынша, оның сарабалда және көреген саясатының арқасында Ресейдің де біртұтастығы сақталып қалды.

Одақ тараған кезде республикалар тәуелсіздік алып, көңіл-күйлері көтеріліп жатқан тұста, жаңадан пайда болған мемлекеттерді масаттанудан және ауқымды өңірлік жанжалдардан сақтау керек болды. Осындай кезеңде Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жеке бастамасы бойынша ТМД-ны құру идеясы жүзеге асты. Осының негізінде кеңестік жүйеден шығып, әлем картасында жаңадан пайда болған жас мемлекет – Қазақстан Республикасын төніп тұрған қауіптерден қорғау керек болды. Ол үшін нақты шешім қабылдау керек болды, «Югославия сценарийі» бойынша емес, мәселені асқындырмайтын, яғни жаңа қарым-қатынас орнатып, барлық үдерістерді басқарып отыратын Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы сияқты жаңа құрылымды құру талап етілді [4, 183 б.].

Сол кезеңдердің саяси үдерістеріне көз салсақ, Ново-Огорев келісіміне дайындық ретіндегі тарихи фактіні көруге болады. Оның іске аспауына 1991 жылғы 19-21 тамыздағы оқиға кедергі болды. 1991 жылғы 8 желтоқсандағы Ресей Федерациясы, Беларусь және Украина басшыларымен КСРО-ның өмір сүруін тоқтату туралы Беловеж келісіміне қол қою КСРО тарихына соңғы нүкте қойып, нәтижесінде ТМД пайда болды.

1991 жылғы 21 желтоқсанда Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың бастамасы бойынша Алматыда саммит ұйымдастырылды. Онда Кеңестер Одағының тарауы заңды түрде ресімделді және «жаңа жағдайға бейбіт жолмен көшудің барлық мәселелерін» шешетін шартқа қол қойылды. Н.Ә. Назарбаев айтып өткендей, 20 жылдан кейін, «1991 жылдың 21 желтоқсанында Алматыда менің табанды бастамам бойынша шақырылған посткеңестік мемлекеттер басшыларының саммитінде жойылып бара жатқан супердержаваның аласапыранды ыдырауының қауіпті үдерісі тоқтатылды» және ол ағымдағы жылғы 1 қаңтардан бастап іске асырыла бастаған жаңа жоба – Біртұтас экономикалық кеңістіктің бастауы болды [5, 78 б.].

Н.Ә.Назарбаевтың бастамасы бойынша Алматыда өткен саммиттің нәтижесінде ТМД Декларациясы қабылданды. Оның Еуразия кеңістігіндегі мемлекеттердің бейбіт межеленіп бөлінуі барысының тарихын қалыптастыруда және олардың тәуелсіздігін нығайтуда зор рөлі бар. Сол кезде тауарлар мен қызмет көрсетуді көшіру саласында ғана емес, сонымен қатар, саяси, әлеуметтік, мәдени салаларға да интеграция қағидаттары енгізіліп, бекітілді.

Осының барлығы экономикалық тұрғыдан елдер арасындағы ынтымақтастықты дамытуға, яғни «ойын тәртібі» ретіндегі қағидалар мен тәсілдерді жасауға мүмкіндік беретін мемлекеттердің мәдени және басқа да салалар жағынан жақын болуына ықпал етті.

Н.Ә.Назарбаев қызметінің екінші ерекшелігі Қазақстанда тәуелсіз, егемен мемлекет қалыптастырудағы ең негізгі идеясы біртұтас Қазақстан халқын құру болып табылады. 1990-жылдардың басында Н.Ә.Назарбаев одақтас республикалар арасында алдыңғылардың бірі болып республиканың сыртқы және ішкі саяси бағытының негізін жасауға бағытталған егемендік үдерісін бастады. Оның бастауы 1990 жылы қазанда қабылданған Қазақстанның Мемлекеттік

егемендігі туралы декларация болды.

КСРО кезеңінде қабылданған Декларацияның басты ерекшелігі мына ережелердің бекітілуі: «Қазақстан Республикасының аумағы бөлінбейді және оған қол сұғылмайды, оның келісімінсіз пайдалануға болмайды», «Республиканың барлық ұлт азаматтары Қазақстан халқын құрайды әрі ол Қазақстан Республикасында егемендіктің бірден-бір иесі және мемлекеттік биліктің негізі болып табылады, мемлекеттік билікті Қазақстан Республикасы Конституциясы негізінде өкілетті органдар арқылы да жүзеге асырады» [6, 29 б.].

Республика Президенті Н.Ә.Назарбаевтың күш салуының арқасында Декларацияда бекітілген бұл ұстаным Семей полигоны зардабын тартқандардың, Ауғанстандағы айқындалмаған соғыс құрбандарының, Коммунистік партия мен одақтық орталықтың басқаруына жалпы сенімсіздіктің өсуіне байланысты сол кезде Қазақстандағы қоғамдық көңіл-күйге жауап берді. Мемлекет басшысы осындай жағдайлардан шығудың жолы Қазақстанның шынайы егемендігін алу екендігін көре білді. Сондықтан басты құжатта жаңа заманғы мемлекеттің пайда болуында бейбітшілік пен келісімде өмір сүретін, біртұтас халқы бар мемлекет құру туралы Нұрсұлтан Назарбаевтың ең басты идеясы негіз болып қаланды.

«...бізге экономикалық жүйені ғана емес, жалпы мемлекеттік құрылымды, оның ең негізінен бастап, тіпті, әрбір қазақстандықтың ойлау жүйесін қайта қалыптастыру қажет болды», - деп атап көрсетті Мемлекет басшысы [7, 159 б.].

Н.Назарбаев идеясының арқасында ұлттық, тілдік, діни, мәдени ортаның әр алуандығын құрайтын Қазақстан халқы бірлік атты құндылық төңірегіне топтасты. «Халықтың күші – бірлікте» деген халық мақалы бекер айтылмаған. Н.Назарбаевтың біріктіру идеясы біздің азаматтардың ділін, ішкі психологиялық сапасын өзгертті. Соның нәтижесінде Қазақстан халқы жаңа сапалы тарихи бет-бейнеге ие болды. Бүгінде Қазақстанның әлеуметтік әр алуандығын ескере отырып, қазақстандық ұлт туралы, елімізде халық билігін бейнелейтін Елбасының басшылығымен азаматтардың мемлекеттік-құқықтық қоғамдастығының пайда болуы және дамуы туралы айтамыз. Сөз жоқ, Н.Ә. Назарбаевтың ұлттық идеясы – демократияға жол және он жылға арналған құқықтық мемлекеттің идеалы.

1995 жылғы Конституция басқарудың президенттік нысанын бекітті. Онда, біріншіден, Президент мемлекеттік биліктің бірде-бір тармағына жатпайды, олардың үйлесімдігін жүзеге асырды; екіншіден, Президентті халық сайлайды және Парламентке тәуелді емес; үшіншіден, мемлекеттік басқару жүйесін басқара отырып, Конституцияға сәйкес өзінің өкілеттілігін жүзеге асыратын мемлекеттік биліктің барлық тармағына және олардың қарым-қатысына сындарлы түрде ықпал етеді.

Конституцияға сәйкес Президенттің рөлі артты. Бұл мемлекеттің саяси тұрақтылығын анықтауға және бұрын болған парламенттік тұрақсыздықты тоқтатуға мүмкіндік берді. Бастапқыда солақай күштер Конституцияға қарсы шықса да, кейіннен ол мемлекеттің экономикалық бағдарламасын жүзеге асыруға мүмкіндік бергендіктен, толық көлемде мақұлданды. Мемлекеттік институттар еліміз басшылыққа алып отырған жаңарған мемлекетті құру бағдарламасы саяси идеология ғана емес, сонымен қатар бірнеше принциптерге негізделген іс-қимыл әдістері: мемлекеттің орталық рөлі, идеологиядағы халық мүддесінің артықшылығы, Мемлекет басшысы «біртұтас мемлекеттік биліктің басында» тұруы қажет және оның заңдылығы өз түп-тамырымен халықтың егемендігіне байланысты.

Экономика және әлеуметтік салаларда Мемлекет басшысының рөлі стратегиялық және бағыттаушы сипат алады және ол мыналарды: жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауында еліміздегі жағдай мен республиканың ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыты туралы жария етуді; стратегиялық жоспарларды дайындау тәртібін анықтауды, республикалық бюджет және оның орындалуы туралы есеп беруді, мемлекеттік бағдарламаларды және стратегиялық жоспарларды бекітуді қамтиды.

Бүгінде біздің Президентті әлемдік деңгейдегі геосаясаткер деп біледі. Елбасымыз

геосаясатты қайта өзгертудің ақиқатқа негізделгенін көрсетті. Қордаланып қалған заманауи проблемаларды шешудің жолдарын көрсеткен әлемдік идеяларға қаныққан кең ауқымды бастамалары қолдауға ие болды.

«Батыр жүректілік арпалыс кезінде ғана дәлелденбейді», - деп халық айтқандай, біздің Президентімізге тән күшті рух өмірдің барлық сынақтары мен әртүрлі жағдайларында шыдамдылық танытуға зор күш-жігер берді. «Ұлы тұлға әдемі сөзбен ғана емес, өзінің еңбегімен және оның нәтижелерімен қалыптасады» деп Эйнштейн айтқандай, Нұрсұлтан Назарбаевтың басқаруында мемлекеттік билік пен философия бірлесе дамыды. Біздің Президенттің іскерлік қабілеті пайымды саясаткер, салиқалы, салмақты, қатаң прагматик, философ, жоғары интеллектуалды тұлғаның жұмысын тиімді де табысты үйлестіретінін көрсетті. Ол Орталық Азия өңірінде ғана емес, әлемдік ауқымдағы бейбітшілік пен келісімді, тұрақтылықты нығайту бойынша көптеген ауқымды жұмыстар атқарып келе жатқан, есімі үлкен әріптермен жазылатын тұлға. Болашақ тарихшылар Қазақстанның алтын ғасырының негізін қалаушы және реформатор - Назарбаев феноменін ұзақ уақыт бойы зерделейтін болады. Тарихшылар мен саясатшылар алдағы уақытта Ұлт көшбасшысының мемлекеттік қызмет тәжірибесіне әлі талай тоқталатыны анық [5, 89 б.].

Елбасы Н.Назарбаевтың «Қазақстан жолы» кітабының ағылшынша нұсқасының алғы сөзінде Англияның 1979-1990 жылдары үкіметін басқарған және кезінде «Темір Леди» атанған Маргарет Тэтчерде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстанның көшбасшылық рөл атқарғандығын мойындап, соған оң баға беріп: «Мемлекеттердің іргесін салған негізін қалаушылар әрдайым дерлік қалыпқа сыймайтын тұлғалар болып келеді, ал Нұрсұлтан Назарбаевты толық мәнінде осы санатқа жатқызуға болады. Мұндай көшбасшылар өздеріне қатысты түрлі үйлесімдегі қауырт сүйсініс секілді даңғазасында туындатуы мүмкін. Мәселенің мұндай мәнісі олардың мемлекеттің аса маңызды сәттерінде оның басшылығында тұруымен, осылайша оларға дейін болғандарға немесе олардан кейін келетіндерге қарағанда әлдеқайда танымал тұлға болуымен байланысты», - деп жазды [8, 163 б.].

Елбасының әлемдік деңгейдегі қабілет-қарымына, саяси іс-қимылына, тиянақты шешіміне, құрдымға кете бастаған экономиканы алға жылжыту жолындағы тиімді саясатына, уақыт талабына қарай ойластырылған әдіс-тәсілдеріне, стратегиялық ұстанымдарына қапысыз сенген қазақстандықтар өзінің тұңғыш Президентіне, тізгін ұстаған Елбасына әрқашан қолдау білдірді, қолдау білдіріпте келе жатыр. Тізгіннің сенімді қолға тиюінің арқасында ел жаңарды, дәулетіміз толыса түсті.

Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың еңбек жолы мен еңбектері ел егемендігінің, мемлекеттік қауіпсіздік, ынтымақтастық, перспективтілігінің флагманы ретінде атауымыздың орны да, жөні де қисынға келеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстанның жаңа тарихы: Кеңес жүйесінің дағдырысы және ыдырауы / редакциясын басқарған Б. Ғ. Аяған.-Алматы: «Атамұра», 2012. -307 б.
2. Назарбаев Н. Ә. Ғаламдық қоғамдастық және серіктестік өркениетінің түбегейлі жаңару стратегиясы.-Алматы: «Жібек жолы», 2012. -280 б.
3. Тасмағамбетов И. Социально-политическое обновление Казахстана: тенденции и приоритеты.- Алматы: «Ғылым», 1996. -190 с.
4. Назарбаев Н. Ә. Таңдамалы сөздер. Т. 3.-Астана: «Сарыарқа», 2014. -643 б.
5. Тасмағамбетов И. Социальная политика и политическая трансформация. - Алматы: «Ғылым». 1997. -250 с.
6. Назарбаев Н. Ә. Реформаларды түбегейлендіру, жалпыұлттық келісім арқылы - жаңарған Қазақстанға.-Алматы: «Қазақстан», 1994. -64 б.
7. Назарбаев Н. Ә. Елмен сырласу. Сөздер, сұхбаттар.-Астана: «Күлтегін», 2008. -280 б.
8. Назарбаев Н. Ә. Қазақстан жолы.-Астана, 2007. -372 б.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ "АЛЖИР" ӘЙЕЛДЕР ЛАГЕРІНІҢ ТАРИХЫ: ТАРИХНАМА ЖӘНЕ МҰРАҒАТТЫҚ ДЕРЕКТЕР

Мұсағалиева А.С.

тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры

Аңдатпа. "АЛЖИР" аббревиатурасымен тарихта қалған Ақмоладағы "Отанын сатқандар" әйелдерінің лагері болатын. 1938 жылы Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің Солтүстік Қазақстандағы №26 нүктесі, Ақмоладағы "Отанын сатқандар" әйелдерінің лагері ашылды. Аталған лагерьде 1937-1938 жылдардағы "халық жауы" атпен қудаланған зиялылар мен мемлекеттік, партиялық қызметте болған адамдардың жұбайлары ұсталынды.

Түйін сөздер: АЛЖИР, Солтүстік Қазақстан

ИСТОРИЯ ЖЕНСКОГО ЛАГЕРЯ "АЛЖИР" В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИОГРАФИЯ И АРХИВНЫЕ ДАННЫЕ

Мұсағалиева А.С.

доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева

Аннотация. Под аббревиатурой "АЛЖИР" в истории находился лагерь женщин - "предателей Родины" в Акмолинске. В 1938 году была открыта точка №26 В Северном Казахстане Карагандинского исправительно-трудового лагеря, лагерь жен "Атанасендар" в Акмолинске. В данном лагере содержались супруги интеллигенции 1937-1938 годов, преследуемые под именем "враг народа", и лиц, занимавших государственные, партийные должности.

Ключевые слова: АЛЖИР, Северный Казахстан

HISTORY OF THE WOMEN'S CAMP "ALGERIA" IN NORTHERN KAZAKHSTAN: HISTORIOGRAPHY AND ARCHIVAL DATA

Musagalieva A.S.

doctor of historical sciences, professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University

Abstract. In Akmola, which went down in history under the abbreviation "Algeria", there was a camp of women "traitors to the motherland". In 1938, the Karaganda labor camp was opened at Point No. 26 in northern Kazakhstan, the women's camp "traitors to the motherland" in Akmola. In this camp, persecuted intellectuals under the name "enemies of the people" in 1937-1938 and spouses of people who held state and party positions were detained.

Keywords: Algeria, North Kazakhstan

"АЛЖИР" аббревиатурасымен тарихта қалған Ақмоладағы "Отанын сатқандар" әйелдерінің лагері болатын. 1938 жылы Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің Солтүстік Қазақстандағы №26 нүктесі, Ақмоладағы "Отанын сатқандар" әйелдерінің лагері ашылды. Аталған лагерьде 1937-1938 жылдардағы "халық жауы" атпен қудаланған зиялылар мен мемлекеттік, партиялық қызметте болған адамдардың жұбайлары ұсталынды.

Кеңес өкіметі жылдарында аталмыш тарих мүлдем зерттелмеді. Тіпті, адамдар әйелдер лагерлері бар екенінен хабарлары да болмады. Сондықтан ресми тарихнамада зерттеу жұмыстары мүлдем болмады. Тек қана эмиграцияға кеткен қайраткерлер еңбектерінде алғаш рет тарихи шындық айтыла бастады.

АЛЖИР туралы ақпараттарды белгілі орыс жазушысы А. Солженицыннің еңбегінен алуға болады. «Архипелаг ГУЛАГ» кітабы 1958 жылдан 1967 жылдар аралығында жазылды, ол сталиннен кейінгі кезеңдегі, яғни "жылымық" жылдарының құжаттық әдебиеттік шығармалардың шыңы болып табылады. 1980 жылы Вермонт-Парижде А. Солженицыннің шығармалар жинағы шықты, кейінгі жариялануы да осы мәтін негізінде басылды. Автор кітаптағы тарихты бейнелеу тәсілі мен жанрын «әдеби зерттеу тәжірибесі» деп атады. Жазушы Александр Солженицыннің кеңестік репрессиялар кезіндегі тағдыры Қазақстанмен тікелей байланысты. Ол Жезқазғандағы Далалық ерекше лагердің тұтқыны, Кеңгір көтерілісіне де қатысқан болатын. Лагерь тұтқынының естелік әңгімелері еліміздегі лагерлер жүйесінің тарихы туралы дерек бола алады. Ол өз көргендері арқылы ГУЛАГ жүйесі түрмелері жағдайын ашып көрсетеді. Оның ішінде, әйелдер түрмелеріне де арнайы тоқталып өтеді. Ол еңбегінде әйелдердің лагердегі жан-тебіренісін врач-гинеколог Н.И. Зубовтың сөзін арқылы келтіреді: статистикалық жағынан әйелдерге қамауға алыну ер адамдармен салыстырғанда тез әрі ерекше әсер етеді, себебі ең басты мәселе – отбасын жоғалту болып табылады [1].

Елдегі саяси өзгерістерге байланысты 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басында отандық тарихшылар саяси репрессиялар тарихын зерттеуге белсене араласты. Мерзімді басылым беттерінде материалдарды жариялау көбейді. Бұрын белгісіз болып келген құжаттарды ғылыми айналымға енгізу үдерісі басталды.

Әрине, алдымен қарағандылық тарихшылар лагерлер тарихын жазуға кірісті. Бұл мәселе түсінікті болатын. Себебі Қазақстандағы еңбекпен түзеу лагерлерінің басым көпшілігі елдің орталығы мен солтүстік өңірлерінде орналасты.

Бірінші кезекте Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің тарихы туралы мақалалар жарық көрді. Зерттеуші В. Диктің мақаласы алғашында «Казахстанская правда» газетінде шығып, үлкен қоғамдық пікір тууына алып келді. Кейін «О чем не говорили» жинағына енгізілді [2]. Автор жеке адамдардан сұрастырып, лагерлер тарихы жайлы жазды. Бұл материал Қарлаг туралы очерк болатын. Осыдан кейін лагерьде болған адамдардың естеліктері, құжаттары, хаттары табыла бастады. Аталмыш лагерь тұтқындары Кеңестер Одағының түпкір - түпкірінде өмір сүретін.

1989 жылдары Қарағандыда қазақстандық «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының мүшесі Е. Кузнецованың ұйымдастыруымен «Индустриальная Караганда» газетінде «Мемориал памяти» деген рубрикамен саяси репрессиялар тақырыбы туралы мақалалар жариялана бастады. Осылайша Қарлаг мәселесінің зерттелуі күн тәртібіне қойылды [3].

Осыдан кейін лагерлер тұтқындары естеліктерді үздіксіз жариялай бастады. «Отанын сатқандар әйелдерінің Ақмола лагері» туралы көптеген деректер де адамдар ойлары арқылы айтылады. Себебі лагерьде болған әйелдер сол жылдардағы өмірлерін еске түсіру арқылы жазып жүр. Мәселен, Е.Гинзбург «Крутой маршрут», Е.Олицкая «Мои воспоминания», Н. Суровцевая, О. Адамова, Х. Волович, А. Войтоловская мемуарлары, Г.Степанова–Ключникова «Казахстанский АЛЖИР» [4] еңбектерін атауға болады.

Ал қазақ әйелдері туралы деректі материалдарды жарияланған журналист А.Тасымбеков болып табылады [5]. Армиял Тасымбеков мерзімді басылымдарда көптеген мақалалар және «Жан дауысы: АЛЖИР архипелагы» атты еңбегін шығарды. А.Тасымбеков «Отанын сатқандар

әйелдерінің Ақмола лагері» түрмесінің әйелдерінің естеліктерін жазды. Олардың ішінде Күләндәм Қожанова, Дәмеш Жүргенова, Бибіжамал Сырғабекова, Мәдина Оразова, Майкүр Сарымолдаева, Сағадат Таштитова, Сақыпжамал Темірбекова, Уәзипа Күленова, Әсимә Шоманова, Баршын Кәлменова, Зүпнүн Нұрмақова, Мәриям Есенгелдина, Күнжамал Майлина, Шәкітай Тәтімова, Елизавета Тухачевская, Азиза Рысқұлова, Сұлуқан Бағызбаева, Әйіш Құлымбетова, Елена Верещагина-Кельмансон, Елизавета Сәдуақасова, Варавара Курачева, Зағфи Тналина, Мария Есқараева және т.б. Еңбекте әйелдердің естеліктері бойынша күйеулерінің қалай ұсталғандығы, өздерінің қалай ұсталғандығы, балаларының тағдырлары кеңінен айтылады. Сонымен қатар, түрмелерде болған әйелдердің психологиялық жағдайы суреттелген.

Автор Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдері лагерінің тұтқындары және басқа да репрессияға ұшыраған партия - кеңес қызметкерлерінің отбасы мүшелері естеліктерін жинақтау арқылы жеке адамдар өміріндегі большевиктік террордың ізін журналистік ізденістер арқылы ашып береді. Еңбекте тек қана жазаланушылар тағдыры емес, сонымен қатар ПХК жүйесінде жұмыс жасаған қызметкерлер туралы да ақпараттар бар. Кітаптың басты құндылығы - бұрынғы тұтқындардан соңғы естеліктер алынуында екені даусыз.

Жоғарыда аталған естеліктер мен мемуарлар үлкен дерек көзі болып табылады. Мемуарлар, естеліктерді жеке адамдар жазады, әдеби-көркем шығарма болғанымен, мәліметтер белгілі бір дәрежеде тарихи оқиғаларды ашып береді. Бұл деректердің ерекшелігі ресми құжаттарда көрсетілмеген фактілер анықталады. Сондықтан да олар көптеген қызықты деректерді алуға көмектеседі. Деректер жазып отырған адамның ойын білдіреді, оның ішінде автордың жеке пікірі, саяси көзқарасы мен дүниетанымының кеңдігі әсер етеді.

1990 жылдары Мәскеуде ашылған Андрей Сахаров атындағы музей және қоғамдық орталығы "Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы" атты электронды мәліметтер базасын құрастырды. Құрастырушылары Сахаров қоры (АҚШ), Джексон қоры (АҚШ), халықаралық даму бойынша АҚШ агентігі (АҚШ) қолдауымен Андрей Сахаров атындағы музей мен "Мир, прогресс, права человека" қоғамдық орталығы болып табылады [6]. Бұл қорда көптеген Ақмоладағы "Отанын сатқандар" әйелдерінің лагері тұтқындарының көптеген естеліктері бар.

Аталған мәселенің күн тәртібіне қойылуына тоқсаныншы жылдардың ортасындағы өзгерістер игі әсер етті. 1996 жылы 30 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «1997 жылды жалпыұлттық келісім және саяси репрессия құрбандарын есте сақтау жылы деп жариялауы туралы» жарлығы шықты. Бұл саяси репрессиялар тарихын зерттеуге үлкен қызығушылық тудырды.

Осы кезде қарағандылық тарихшы Д.А. Шаймұханов алғаш рет Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің тарихына қатысты деректерді жинақтап, «Қарлаг» деп аталатын кітабын [7] шығарды. Бұл кітапта Орталық Қазақстан өңіріндегі лагерлер тұтқындары тағдыры, ұсталу жағдайы, олардың ауылшаруашылығы мен өндіріс орындарында жұмысқа тартылуы баяндалды. Сонымен қатар, кітапта Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдерінің лагері, әскери тұтқындар лагерлері мен ерекше лагерлер қатарындағы Далалық лагерь тарихы анықталады. Сол кезең тұрғысынан қарағанда, еңбек деректік материалдарға толы, талдауларға негізделген болатын.

Сонымен қатар, С.Ділманов пен Е. Кузнецованың «Қарлаг» атты брошюрасы да тақырыпты зерттеудегі бір қадам болып табылды. Авторлар кітабында Қарлаг жүйесі тарихына жалпылама сипаттамалар береді. Сонымен қатар, Қарағандыда да сексенінші жылдардың аяғындағыдай «Индустриальная Караганда» газеті беттерінде көптеген мақалалар жарық көре бастады. Бұрынғыдай емес, бұл кезде мақсат айқындалған, яғни саяси қудалау тек Қарлаг төңірегінде ғана емес, сонымен қатар басқа қырлары анықталды [8].

Ресейде де 1990 жылдардың аяғынан бастап, КСРО-дағы ГУЛАГ (Лагерлер Бас Басқармасы) жүйесі туралы еңбектер көптеп шыға бастады [9]. Әрине, бұл еңбектерде Ақмоладағы "Отанын сатқандар" лагерлер туралы көп деректер болмаса да, кейбір құжаттар кездесетін.

Тоқсаныншы жылдардың соңында саяси репрессиялар тақырыбы ғылыми тұрғыда қаралып, кандидаттық диссертациялар жазыла бастады. Зерттеуші А. Кукушкина диссертациялық жұмысында алғашқылардың бірі болып Лагерлер Бас Басқармасының Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдері лагері тарихын жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізе отырып, талдады. Автор еңбегінде негізінен Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдері лагері құрылуы мен өмір сүруінің ерекшеліктеріне тоқталды. Кеңестік заңдық актілер арқылы лагердің ашылуын анықтайды. Сонымен қатар, тұтқындардың ұсталу жағдайын да беріп өткен. Кейін автор диссертациясын монография ретінде жариялады [10]. Жалпы алғанда, еңбекте Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағаты мен ҚР Бас Прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есептер бойынша Комитетінің Қарағанды қаласындағы филиалы мұрағатының сол кездегі қол жетімді деректерін қолданған. Сондықтан да шығар, зерттеуші аталған лагерьде 4 482 тұтқын болды деген қате ақпарат береді [10, 15 б.]. Онда аталған лагерьге байланысты көптеген мәселелер талданған, оның ішінде тұтқындардың ұсталу жағдайы және еңбекке пайдалану дәрежесі, балалары туралы мағлұматтар беріледі.

Кейінгі кезде Қазақстандағы еңбекпен түзеу лагерлері туралы зерттеу жұмыстарын шетелдік тарихшылары да жазуда. Оның ішінде, неміс тарихшыларының қызығушылық білдіргенін айта кетуіміз қажет. Олар Қазақстандағы Қарағанды еңбекпен түзеу лагеріне қатысты зерттеулер жасап жүр. Оның ішінде, Бонн университеті зерттеуші ғалымдары Владислав Хеделер мен Мейнхард Штаркты айтуға болады [11].

Алғашында Мейнхард Штарк Лагерлер бас басқармасының әйелдер лагерлері туралы еңбегінде қазақстандық тұтқындар туралы қысқа мәліметтер берсе, Владислав Хеделер 1929-1940 жылдар аралығындағы Қарағанды лагерінің әкімшілігі мен күзет қызметі туралы мақалалар шығарды. Кейінгі жылдарда ғалымдар біртіндеп терең зерттеулерге көшті. Неміс тарихшылары 2007 жылы қарағандылық мұрағаттық құжаттарды қолданып, «Могила в степи. Жизнь в ГУЛАГе. История одного советского ИТЛ. 1930-1959», «Карагандинский ИТЛ. 1930-1959. Документы об истории лагерей, узников и надзирателей» деп аталатын екі кітап шығарды. Еңбектерде 1930-1959 жылдардағы Лагерлер Бас Басқармасының Қарағанды еңбекпен түзеу лагері туралы материалдар сарапталып, талдаулар жасалған. Владислав Хеделер мен Мейнхард Штарк Қарағанды облыстық мұрағатының және ҚР Бас Прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есептер бойынша Комитетінің Қарағанды қаласындағы филиалының кейбір құжаттарын ғылыми айналымға енгізген. Тарихшылар Қарлаг мұрағатынан тұтқындардың 800 мың карточкасын, 60 мың жеке істерін, қызметкерлердің 20 мың жеке істерін қараған. Әсіресе, лагерь құрылымы, жұмыс істеу барысы, тұтқындардың азапталуына ерекше мән берілген.

Бүгінгі күні Қазақстан территориясында болған отандастары туралы басқа мемлекет елшіліктері қолдап, еңбектер даярлауда [12]. Мәселен, Қазақстандағы Белорусь Республикасы елшілігінің басшылығымен «Возвращенные из небытия» деп аталатын кітап шығарылды. Онда ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен ҚР Бас Прокуратурасынан сұраныс хат арқылы алынған 1931-1958 жылдар аралығындағы саяси репрессияға ұшыраған адамдар тізімі жасалған. Тізімде арнайы қоныс аударушылар да, еңбекпен түзеу лагерлерінде, оның ішінде Қарлаг пен «Отанын сатқандар» әйелдерінің Ақмола лагерінде болғандар да аталып өтеді. Қудаланған адамдар Қазақстанның барлық облыстары бойынша бөлініп-бөлініп беріледі. Отанын сатқандар» әйелдерінің Ақмола лагері тұтқындары бөлек анықталған.

Сонымен қатар, АҚШ - тың Вирджиния штатында Фейрфакс қаласында орналасқан Дж.Мэсон университетінің тарих және өнертану тарихы кафедрасының қызметкері Стивен Барнес Қарлаг тақырыбына байланысты монография шығарды [13].

2003 жылы Мәскеуде "Мемориал" халықаралық қоғамы мен Астана қаласы мен Ақмола облысы заңсыз репрессиялар құрбандары ассоциациясы бірігіп "Узницы АЛЖИРа" (Список женщин - заключенных Акмолинского и других отделений Карлага) [14] атты еңбек шығарды. Еңбекте Ақмоладағы "Отанын сатқандар" әйелдерінің лагерінде болған әйелдердің тізімі

жарияланған. Бұл кітапта 1938-1940 жылдардағы Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің 7259 тұтқындары туралы қысқа анықтамалықтар берілген.

Осы тұста лагерь тарихына өзекті мәселені айтып өту қажет. Ақмоладағы "Отанын сатқандар" әйелдері лагерінде 1938-1953 жылдар аралығында 18 мың әйел тұтқында болған. Әрине, барлығы бір уақытта емес, бірі келіп, бірі басқа лагерьге кетіп жатқын. Жоғарыда айтылған жинақта соның тек қана 8 мыңға жуығы берілген. Сондықтан да тұтқындарды анықтау жұмысы әрі қарай жүргізілуі керек. Астанадағы АЛЖИР саяси репрессиялар музейінің ақпараты бойынша, 2007 жылдан бері лагерь тұтқындарының 50-ден астамы анықталып, "Стена памяти" деп аталатын музей жанындағы қабырғадағы тізімге аттары енгізілген.

Енді аталған тақырыптың деректік негізіне тоқталайық. Ресей мұрағаттық жүйесімен салыстырғанда қазақстандық мекемелерде айырмашылықтар көрінеді. Ресейде кеңестік лагерьлер туралы құжаттар мемлекеттік мұрағатта болса, бізде кеңестік еңбекпен түзеу лагерлері құжаттарының басым бөлігі - ҚР Бас Прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есептер бойынша Комитетінің Қарағанды қаласындағы филиалы мұрағатында. Өкінішке орай, КСРО да үшінші орын алған қазақстандық лагерлер жүйесінің көлемді деректік базасы ведомстволық мұрағат еншісінде қалып отыр. Оның үстіне, жаппай саяси репрессияларға қатысты мұрағаттық құжаттарға ғылыми-техникалық өңдеу жүргізілмегендіктен, зерттеушілерге берілмеуде. Бұл материалдарға қызығушылық тек қана қазақстандық тарихшылар тарапынан ғана емес, сонымен қатар шетелдік, қала берсе ресейлік зерттеушілер де қызығушылық білдіріп отыр. Әрине, өз азаматтары Қарлағ тұтқындары болғандықтан, олардың тағдыры туралы білгісі келеді.

Бүгінгі таңда 1929 жылдан 1942 жылға дейінгі кезеңдегі КСРО НКВД ПМ Қарағанды лагері қамау орындарында болған сотталғандардың 22 768 жеке ісі өңделген. Сонымен қатар, Қазақстанда 1990 жылдардың ортасынан бастап еңбекпен түзеу лагерлері құжаттары құпиясыздандырылған. Ал лагердің басқарушы, ұйымдастырушы құжаттары туралы мәліметтер тәртіпке келтірілмеген. Және де бұл ҚР Бас Прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есептер бойынша Комитетінің ведомстволық мұрағаты болғандықтан зерттеушілерге жұмыс істеуге рұқсат шектеулі. Осы себептердің барлығы бүгінгі таңда қазақстандық еңбекпен түзеу лагерлерінің тарихының зерттелуіне кедергі келтіріп отырғанын айтып өтуіміз керек.

ҚР Бас Прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есептер бойынша Комитетінің Қарағанды қаласындағы филиалында жүйеленбеген құжаттарды ғылыми- техникалық өңдеуді Қарағанды облыстық мұрағатының қызметкерлері жүзеге асыруда. Сондықтан да, лагерьлер тарихын зерттеу жұмысы 2000 жылдардың ортасынан бастап уақытша тоқтап тұр деп айтуға болады.

Дегенменен, қазақстандық мұрағаттардан Ақмоладағы "Отанын сатқандар" лагерінің тұтқындары туралы жанама деректерді табуға болады. Саяси репрессиядан зардап шеккен адамдардың өздері мен балаларының естеліктерін жинақтап отырған мұрағаттар бар екенін айта кетуіміз қажет.

КСРО саяси репрессиялар құрбандары мен туыстары туралы естеліктер мен мемуарларды жинақтауды ҚР Президентінің мұрағаты жылдар бойы жүргізген. 2001 жылы «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының белсенді мүшелері С.Р. Айтмамбетова, Л.Ф. Варшавский, И.Х. Сүлейменовалар репрессия құрбандары мен туыстарының естеліктерінің аталған мұрағатқа өткізді. Бұл құжаттар негізінде «Страницы трагических судеб» [15] кітабы даярланды және мұрағатта №122-Н - «КСРО - дағы саяси репрессиялар дан зардап шеккендер және құрбандар құжаттары коллекциясы (1988-2006 жж.) деп аталатын қор [16] жасалды.

ҚР Президентінің мұрағаты қорындағы естелік айтушылар ішінде республиканың әртүрлі партия-кеңес саласының қызметкерлері бар. Мәселен, Х. Досмұхамедовтың қызы Қ. Досмұхамедованың, Д. Ермекованың, В. Майжолова-Күленованың, З. Тіналинаның, З. Төреғожиннің баласы М. Баймахановтың, Ғ. Куватовтың баласы Б. Аюхановтың, Т. Рысқұловтың қызы С. Рысқұлованың, І. Жансүгіровтың баласы С. Жансүгіровтың және т.б. естеліктерін

кездестіреміз. Естеліктер - кеңестік саяси репрессияның жеке адамдар тағдырында қандай роль атқарғанын анықтап беретін дерек көзі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақстандық мұрағаттар ішінде ҚР Президентінің мұрағаты үлкен жұмыс жасағанын айта кету керек.

Қарағанды облыстық мұрағатында №1487 - өлкетанушы Ю. Поповтың қоры жасақталған [17]. Қорда саяси репрессияларға байланысты мерзімді басылым беттерінде жарияланған әртүрлі тақырыптағы мақалаларды кездестіруге болады. Атап айтсақ, 389-істе А. Карпенчуктің «Узники «Совхоза НКВД», Ю. Поповтың «С экскурсоводом по Карлагу», Ә. Абдакимовтің «Нашу дружбу проверило время», Ю. Поповтың «Они были первыми», В. Диктің «Карлаг», Р. Нарешевтің «Такое забыть нельзя», Е. Кузнецованың «Дети геноцида», В. Гольшкин, К. Минкинтердің «Назвать всех поименно», А. Горячевтің «Я ничего не забыл...» атты жарияланымдарын көреміз.

Ақмола облыстық мемлекеттік мұрағатында “Отанын сатқандар” әйелдерінің лагерінің тұтқындары туралы мәліметтер беретін №1277 - «30-40 жылдардағы репрессия құрбандары және олардың туыстары туралы құжаттар жиынтығы. Целиноград қаласы. 1991-2000» қор бар. Қор көбінесе мұрағатқа келіп түскен анықтамаларды жинақтау нәтижесінде жүзеге асқан. Бұл материалдар негізінен «Отанын сатқандар әйелдерінің» Ақмола лагері тұтқындарының және әр жылдарда осы өңірге жіберілген арнайы қоныс аударушылардың өздерінің немесе туыстарының сұрау шағымдары мен естеліктері, оларға қайтарылған жауаптары болып табылады. Сондықтан да, құжаттар Ақмола өңіріндегі еңбекпен түзеу лагерлерінің тарихын толық ашып бере алмайды. Әрине, деректік әлеуеті төмен екенін жоққа шығармаймыз, бірақ лагерлердегі адамдардың тағдырын ашып беруде осы сипаттағы құжаттар қажет деп білеміз. Сондықтан да, жергілікті мұрағат тарапынан қабылданған бұл шаралар дер кезінде мәліметтерді жинауға мүмкіндік берді.

Қордың құрылу тарихын көрсетелік. 1991 жылдың 17 маусымдағы шешіміне сай мемлекеттік мұрағат дирекциясының саяси репрессия құрбандары және олардың туыстары туралы құжаттар коллекциясы [18] деп аталатын қор жасала бастады. Олар ресми “Отанын сатқандар әйелдерінің Ақмола лагері” деген атаумен белгілі болған, Р-17 (КСРО ІІМ Қарлағының Ақмола бөлімшесі) еңбекпен түзеу лагерінің кейбір тұтқындары туралы өмірбаяндық анықтамалықтар және сонымен қатар Целиноград облыстық мемлекеттік мұрағатына келіп түскен сұраныстар ретінде хаттар коллекцияны толықтырып тұрды.

Сонымен қатар, Ақмола облыстық мемлекеттік мұрағатынан сұралған облысқа арнайы қоныс аударушылар ретінде жіберілген азаматтарды ақтаумен байланысты мәселелер бойынша жекелеген құжаттар кірді. Тізімдемеде 1992-1993 жылдарда арыздар, репрессияға және депортацияға ұшыраған азаматтар мен олардың отбасы мүшелерінің хаттары енгізілген. «Отанын сатқандар әйелдерінің» Ақмола лагерінің тұтқындары Н.Б. Воронкова, Е.В. Безумова, Г.М. Савчукова, А.А. Косталевскаялардың естеліктері бар. Онда олардың бүкіл өмірі мен лагерде көрген қиыншылықтары түгел тізіліп жазылған. Сонымен бірге, депортацияға ұшыраған отбасылар Молдавиядан келген Кислюктар, поляк Гурчинскилер, Төменгі Волга аймағынан келген Поповтар, Донецкіден келген Лесиктер, Челябин облысынан келген Ремдер туралы анықтамалар мен олардың қалай келгендерін баяндаған хаттары жинақталған. Осындай құжаттарды жинақтап, қор жасау қазақстандық мұрағаттарда сирек кездеседі. Сондықтан да, бұл мәліметтер тақырыпты ашуға өзіндік үлесін қоса алады.

Ақмола қаласының мемлекеттік мұрағаты 1995 жылғы 1 маусымдағы Ақмола облыстық әкімшілігі мұрағат және құжаттама басқармасы бұйрығымен және Ақмола қаласы әкімінің шешімімен құрылды [19]. Кейін Астана қалалық мұрағаты деп аталынды, мекемеге көптеген қорлар Ақмола облыстық мұрағатынан алынды. Саяси репрессияларға қатысты қорлар да басқалар сияқты екі мұрағатқа бөлініп кетті. Бізге Ақмола облысының тарихына байланысты материалдарды зерттеу үшін екі мекемені толық қарауға тура келді.

Бұл лагерь тарихына байланысты Астана қалалық мұрағатында да қор бар. Ол бұрын Ақмола облыстық мемлекеттік мұрағатында №1274, қазір Астана қалалық мұрағатында №370 нөмірмен сақталған М.Т. Юзипенконың жеке қоры (1921-1994 жж.). М.Т. Юзипенко 1940-1941

жылдары Қарлагтың Ақмола бөлімшесінің бастығы, 1941-1943 жылдары аталған лагердің, яғни «Отанын сатқандар» әйелдерінің Ақмола лагерінің бастығының орынбасары болып қызмет еткен [20]. Көріп отырғанымыздай, Қарлагта басшылық жұмыстар атқарған адамның өткізген материалдарын жинақтаған қор. Қорда М.Т. Юзипенконың естеліктері, лагерде болған әйелдермен жазысқан хаттары, редакцияларға, әртүрлі партия - кеңес органдарына, прокуратураға, ПМ ардагерлер кеңесіне жазған шағым - арыздары жинақталған. Қор авторы естеліктерін 1990, 1991, 1997 жылдары өткізген, жалпы саны 90 - ға жуық іс жасалған. Қордың алғысөзінде М.Т. Юзипенконы «1934 жылдың ақпанынан 1948 жылдың наурызынан дейін Қазақ КСР ПХК - ПМ жүйесінде қызмет еткен, оның ішінде, яғни «26 нүкте», «АЛЖИР» деп аталған Қарлагтың Ақмола лагерінің бастығының орынбасары болды» делінген. Басқа түсіндірусіз бергендіктен, оны Ақмола тарихына еңбегі сіңген азаматтардың бірі деп ойлап қалуыңыз да мүмкін.

Қор құжаттарын талдаудан ПХК-інің қызметкерінің өзін-өзі ақтауы жолындағы соңғы серпінісін байқаймыз. Қайта құру жылдарынан соң мерзімді басылымда жарық көрген журналистердің Қарлаг, АЛЖИР туралы ащы шындықты айтып жазған мақалаларына байланысты М. Юзипенко көп айтысқан. Бірнешеуін көрсетелік. «Казахстанская правда» газетіне шыққан В. Диктің «Қарлаг» атты мақаласына байланысты газет редакторы Ф.Игнатъевке, «Ленинская смена» газетіне шыққан В. Комаровтың лагерь тұтқындары Тіналина мен Шубрикованың айтуымен жазылған «Правда Алжира» мақаласына қатысты Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің хатшысы С. Қондыбаевқа, Целиноград облыстық прокуроры В. Варлаковқа, «Труд» газетіне шыққан Е. Головняның «Изменницы» деген интервьюіне және түсірген фильміне байланысты газет редакторы мен М. Горький атындағы киностудияға жазған арыздары бар. Барлық арыздарында ол өзінің кінәсіз екендігін дәлелдеп бағады. Мәселен, В. Диктің «Қарлаг» мақаласына байланысты «Казахстанская правда» газетіне жазған хатында онда өзі мен Бариновтың ғана фамилиясы аталғанына наразылық білдіреді. В. Диктің мақаласына тарихи әділеттілікті көрсете алмады және адамдардың қарым - қатынасын қиындатады деп пікір беріп те қояды. Және де Қарлаг пен ОСӘАЛ тұтқындарының жалданушылар сияқты еркіндікте жүріп жұмыс жасағанын дәлелдеп бағады.

Енді В. Диктің мақаласына тоқталып өтелік. 1988-1989 жылдарда қайта құру мен жариялылықтың арқасында шығып жатқан мақалалардың ішінде аталған автордың жариялануы ерекше көрініп тұратын. Шындығында, автор алғашқылардың бірі болып, Қарлаг пен АЛЖИР тарихын бұқараға жайып салды. Сонымен қатар, мұрағаттық деректердің, оның ішінде Қарлаг тұтқындары жеке істерін сақталуына байланысты және Спасскідегі атаусыз қалған 15 мың адамның моласына ескерткіш қою туралы өз толғаныстарын білдірген болатын [21].

М. Юзипенконың ақталмақшы болып істеген қарекеттеріне сын - пікірді А. Тасымбековтың «Жан дауысы: АЛЖИР архипелагы» кітабынан алуға болады. Еңбекте «Отанын сатқандар» әйелдерінің Ақмола лагерінде болған тұтқындардың естеліктері мен мемуарлары ішінен аталған лагерь бастығы туралы мәліметтерді кездестіреміз. М. Юзипенконың мұрағатқа өткізген құжаттарында З. Тінәлина туралы біршама айтады. Оны Ақмолада лагерде болған жоқ деген пікірін де білдіреді. А. Тасымбеков З. Тінәлинадан қақтығыстың мән - жайын сұраған. З. Тінәлина төмендегідей жауап берген: «Ойлашы өзің, ол кезде әйелдер лагері бастығының орынбасары болып, бізге тұтқын ретінде қараса, ал ендігі ақталып отырған біздер, мыңдаған аналар оған неге кешірім жасауымыз керек. Уақыт өтті деп кешіріммен қарасақ, қиянатымызды ұмытқанымыз емес пе. Бұл бір де. Екінші, Юзипенко Ұлы Отан соғысына қатысушы ретінде орден - медальдармен наградталып, қолын жылы суға малып отырған қадірменді зейнеткер. Ал біз болсақ, Ұлы Отан соғысы жылдары лагерь тұтқыны болдық. Сонда өзіміз көрген қасіретті өзіміз жасырғанымыз шындықтың тұнба бастауын бітеп тастағанмен бірдей болғаны да. Жоқ, олай болмау керек. Сондықтан Юзипенконың қасірет жылдары істеген ісін қолдай алмаймын, мыңдаған аналардың атынан оның орден, медальмен орынсыз наградталғаны жөнінде жазғаным

рас. Юзипенко да қалысқан жоқ. Қорғанып бақты. Мен оны осылай, баспасөз арқылы тұқыртып алдым» [22]. Ал Шубрикованың баласы К. Шубриков та «Әлгі Юзипенко дегеннің сөзіне сене бермендер. Зобалаң уақыттың сұрқылтайларының бір сол. Ол «Алжирдің» лагерь бастығының орынбасары болғандықтан өзін - өзі ақтайын деп, бас бостандығынан айрылған аналар өмірін «ұжмақпен» салыстырғысы келеді, нақұрыс. Білемін оны білемін» [22, 82 б.] деп баяндайды.

Ал М. Юзипенко Қарлаг Ақмола бөлімшесінің қалыптасуы туралы жазбаларында «Отанын сатқандар» әйелдері лагерінде соғыс кезінде жағымды жағдайдың қалыптасқанын, әйелдер сегіз сағат жұмыс істеп, балаларымен бірге тұрып, барлық медициналық қызмет көрсету салалары болды деп дәлелдейді. Осы жазбада А. Солженицын туралы мынадай сөздер бар: «Өзі қылмыскер болып табылатын Солженицын кеңес өкіметі мен коммунистік партияға жек көрушілікпен қарайды. Ол өзінің кітабында Қарлагта жексенбі күндерді пайдаланды, онда тұтқындарды соттады және оларға мерзімдерін көбейтіп берді деп жазады. Бұдан өткен ақымақтықты ойлап табуға болмайды» [23]. Лагерлерді былай суреттейді: «Лагерлер репрессиямен ешқашан айналысқан жоқ, олар бір жерлерде репрессияланғандарды алып отырды, олардың міндетіне қалыпты адами, тұрмыстық жағдайды жасау, еңбекте пайдалану және қашып кетпеу үшін күзету кірді» [24]. Ал «Свидетельствую как это было (К истории Карлага)» жазбасында лагерді тіпті одан әрмен керемет етіп көрсетеді: «Қарлагты тұтқындар орны емес, курорт болды деп айта аламын ба? Басқа лагерлермен салыстырғанда – иә!» [25]. Оның қорында тіпті «К воспоминанию о работе в МВД» деген 43 беттен тұратын жазып шыққан еңбегі де бар [26]. Онда Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің шығу тарихы, өзінің әртүрлі лагерлердегі тұтқындармен жұмыс істеу кезіндегі сіңірген еңбегін жан - жақты баяндайды.

М. Юзипенко өзінің лагерь тұтқындары болған әйелдермен хат жазысып тұрғанын тұтқындарға жақсы жағдай жасағандығынан деп түсіндірмек болады. Бірақ хаттардың түпнұсқаларын бермейді, оны ПМ музейіне тапсырылған деп дәйектейді [27]. Бұл туралы арнайы «Записка о том, как у меня собралось много писем тех женщин, которые были в 1937 году репрессированы и содержались в Акмолинском лагере» жазба қалдырған [28]. А. Тасымбеков былай еске алады: «1990 жылы Малиновка поселкісінде, сталиндік зобалаңда, алжирде қайтыс болған аналарға арнап «Әділет» - «Мемориал» қозғалысының ұйғарымымен және көпшіліктің талап - тілегімен ескерткіш орнатылды. Бұған сондағы Ақмола құс фабрикасының басшылары мұрындық болып, қолдау көрсеткенін атап өткеніміз жөн. Бұрынғы Кеңестер Одағының әр жерінен тірі қалған аналар жиналды» [22]. Осы кездесуге қатысқан сол кездегі Малиновка селосындағы «Алжир лагерінің тарихы» музейінің меңгерушісі Р. Жақсыбаеваның айтуынша, кездесуге тұтқында болған әйелдердің көпшілігі келген. Олар сол жүздесуге қатысқан М. Юзипенконы жек көретіндерін ашық білдірткен. Р. Жақсыбаева оның тұтқын әйелдерден хат алысып тұрғандығын да жоққа шығарады, көптеген құжаттарды М. Юзипенко қолдан жасады деп пікір білдіреді. М. Юзипенконың басшылығында болған лагерь тұтқындары зобалаң жылдары жайлы естеліктерді жариялады. Тарихшылар бүгінгі таңда «Отанын сатқандар» әйелдерінің лагеріндегі соғыс жылдарындағы жан түршігерлік жағдайдың болғанын мұрағаттық деректермен де дәйектеді.

Дегенменен де, осындай жеке адамның өзін ақтауға арналған құжаттарының ешқандай сын-пікірсіз астаналық мемлекеттік мұрағаттың тұтас қорына айналып тұрғаны өкінішті-ақ. Әрине, оның жазған естеліктерінен Қарлагтың жүйеленген тарихы туралы материалдарды ала алатынымызды жоққа шығармаймыз, әсіресе мекеме басшылары, шаруашылық жағдайы мен экономикалық әлеуетіне қатысты мәліметтер кездеседі. Сонымен қатар, қор құжаттарынан сталинизмнің екінші қырын, репрессияны жүргізуші мекеме қызметкерінің толғанысын көреміз. Біздіңше, қордың аты өзгертілуі қажет және арнайы түсіндірме берілуі керек. Жалпы, мұрағат қызметкерлері жеке адамдардың қорларын жасаған кезде отан тарихында қалыптасқан тұжырымдамаларды негізге алғандары жөн деп ойлаймыз.

Корыта келгенде, Ақмоладағы "Отанын сатқандар" әйелдерінің лагері тарихының тарихнамасы әлі де жаңа деректермен толығырақ сөзсіз. Негізі 1990 жылдардың аяғында жазылған зерттеу еңбектерін алып қарасақ, көпшілігі Қарағанды облыстық мұрағатының және ҚР Бас Прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есептер бойынша Комитетінің Қарағанды қаласындағы филиалында 2000 жылдардың бас кезіне дейін шашырап жатқан, техникалық өңдеуден өтпеген құжаттарды ғылыми айналымға ендірген. Толық, тақырыпты кең түрде аша алатын деректерді ашу болашақтың ісі. Сондықтан да болар, соңғы жылдары аталған тақырыпқа байланысты еңбектер азайып кетті. Ал естеліктер, мемуарларды ғылыми талдаудан өткізіп жазылған еңбектер жоқтың қасы. Бұның барлығы тақырыпқа қатысты жаңа деректерінің анықталып, зерттелуі қажеттілігін анықтайды.

1. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. В 4 т. – Москва: ИНКОМ НВ, 1991. - 432 с.
2. Дик В. Карлаг. История и судьбы // Казахстанская правда. 1989. - №24; Дик В. Карлаг. История и судьбы. О чем не говорили: Докум. рассказы и очерки / Сост. Л.П. Лукина, Е.А. Сатыбалдиев. - Алма-Ата: Жалын, 1990. - С.84-97.
3. Номера судьбы // Индустриальная Караганда. 1989. - 19 января; Ертысбаев Е. Комментарий к комментарию // Индустриальная Караганда. 1989. - 1 апреля; Киселев В. Донос. Случай из жизни // Индустриальная Караганда. 1989. - 14 мая; Е. Кузнецова. Письма из марта // Индустриальная Караганда. 1989. - 25 ноября; Майер К. Так это было... // Индустриальная Караганда. 1989. - 25 ноября; Е. Кузнецова. Заводской переулок, №3 // Индустриальная Караганда. 1989. - 30 ноября.
4. Гинзбург Е. С. Крутой маршрут: Хроника времен культа личности : в 2 т. / обл. С. Тяжелова. - Рига: Курсив: Творч. фотостудия Союза журналистов ЛССР, 1989.; Олицкая Е. Л. Мои воспоминания : в 2 кн. / Обл. Н. И. Николенко. - Frankfurt / Москва: Посев, 1971., Кн. 2. - 270, II с.; Суровцева Н. В. Колымские воспоминания / биогр. справка Д. Калюжного // Доднесь тяготее. Вып. 1 : Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. - Москва: Сов. писатель, 1989. - С. 252-262; Адамова-Слиозберг О. Л. Путь / предисл. Н. Коржавина; худож. Д. С. Мухин. - Москва: Возвращение, 1993. - 254 с.; Волович Х. В. О прошлом // Доднесь тяготее. Вып. 1: Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. - Москва: Сов. писатель, 1989. - С. 461-494; Войтоловская А.Л. По следам судьбы моего поколения. - Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 1991. - 334 с.; Степанова-Ключникова Г. Е. Казахстанский Алжир / Ассоциация жертв незаконных репрессий. - Москва, с. Малиновка, г. Астана. – 2003. – 64 с.
5. Тасымбеков А. Жан дауысы: АЛЖИР архипелагы. Алматы, 1994.
6. <http://www.sakharov-center.ru>.
7. Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. - Қарағанды: ГРК ПО «Полиграфия», 1997. - 175 с.
8. Михеева Л. Спецпереселенцы // Индустриальная Караганда. 1998. - 21 января; Григорьева Т. «Баллада о черном солнце» // Индустриальная Караганда. 1998. - 29 января; Михеева Л. Немцы в Карагандинской области // Индустриальная Караганда. 1998. - 3 марта; Чумакова З. Рожденные быть свободными // Индустриальная Караганда. 1998. - 19 марта; Жұмасұлтанов Ә. 30 жылдар қасіреті // Орталық Қазақстан. 1998. - 24 наурыз; Ю. Попов. Караганда и Сарань в жизни Заболоцкого // Индустриальная Караганда. 1998. - 9 июля.
9. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923—1960: Справочник / Сост.: М. Б. Смирнов; Редкол.: А. Ю. Даниэль, Л. С. Еремина, Е. Б. Жемкова и др. О-во «Мемориал», Гос. архив РФ — Москва: Звенья, 1998. — 600 с.; Smirnov M., Sigaev S., Škarov D. Il sistema dei luoghi di reclusione in Unione Sovietica. 1929—1960 // Gulag: Il sistema dei lager in URSS / A cura di Marcello Flores e Francesca Gori. — Milano: Ed. Gabriele Mazzotta, 1999 (repr. 2000—2002). — P. 57—84.; ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960: [Документы] / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Науч. ред.: В. Н. Шостаковский. — Москва: Фонд «Демократия», 2000. — 888 с.; История

сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 томах / Т. 2. Карательная система: структура и кадры / Отв. ред. и сост. Н. В. Петров; отв. сост. Н.И. Владимирцев. — Москва: РОССПЭН, 2004. — 696 с.

10. Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников родины»: история и судьбы. - Караганда: Болашақ - баспа, 2002. – 184 с.

11. Meinhard Stark. Frauen im Gulag. Alltag und Überleben. 1936 bis 1956. Hanser: Carl Hanser Verlag, 2003. – 552 s.; Wladislaw Hedeler. Das Beispiel KARLaq. Die Verwaltung eines Besserungsarbeitslager // Stalinscher Terror. 1934-1941. BasisDruck: Verlag GmbH, 2002. – 371 s.; Wladislaw Hedeler, Meinhard Stark. Das Grab in der Steppe. Leben im GULAG. Die Geschichte eines sowjetischen «Besserungsarbeitslagers» 1930-1959. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2007. – 463 s.; Wladislaw Hedeler (Hrsg.) KARLAG. Das Karaqandinsker Besserungsarbeitslager. 1930-1959. Dokumente zur Geschichte des Lagers, seiner Haftlinge und Bewacher. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag 2007, 363 s.

12. Возвращенные из небытия / Сост. Л.В. Пакуш, В.М. Лившиц. Горки: УП «Конвент», 2004. – 166 с.

13. Steven A. Barnes. Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society, Princeton University Press, 2010.

14. "Узницы АЛЖИРа" (Список женщин - заключенных Акмолинского и других отделений Карлага). Москва: "Звенья", 2003. - 567 с.

15. Страницы трагических судеб: Сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е гг. / Сост. Е.М. Грибанова, А.С. Зулкашева, А.Н. Ипмагамбетова и др. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. – 448 с.

16. ҚР Президентінің мұрағаты, 122-Н-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 1-2-пп.

17. Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағаты, 1487-қор, 1-тізімдеме, 389-іс.

18. Ақмола облыстық мемлекеттік мұрағаты, 1277-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 1-2-п.

19. Астана қалалық мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай - АҚММ), 429-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 1-п.

20. АҚММ, 370-қор, 1-тізімдеме, 50-іс, 1-6-пп.

21. Дик В. Карлаг. История и судьбы // Казахстанская правда. 1989. - №24; Дик В. Карлаг. История и судьбы. О чем не говорили: Докум. Рассказы и очерки / Сост. Л.П. Лукина, Е.А. Сатыбалдиев. - Алма-Ата: Жалын, 1990. - С.84-97., 84-97 бб.

22. Тасымбеков А. Жан дауысы: АЛЖИР архипелагы. Алматы, 1994., 70 б.

23. АҚММ, 370-қор, 1-тізімдеме, 50-іс, 8-п

24. АҚММ, 370-қор, 1-тізімдеме, 50-іс, 9-п.

25. АҚММ, 370-қор, 1-тізімдеме, 51-іс, 13-п.

26. АҚММ, 370-қор, 1-тізімдеме, 49-іс, 1-43-пп.

27. АҚММ, 370-қор, 1-тізімдеме, 70-іс.

28. ҚОММ, 102-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 1-2-пп.

УДК 94 (574) «05/16»

О СИСТЕМНОМ КРИЗИСЕ ТЮРКСКОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНЦЕ VIII-X ВВ.

Нұртазина Н.Д.

доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана КазНУ им. аль-Фараби

Аннотация. Статья посвящена анализу состояния тюркского кочевого общества перед приходом ислама. Автор предлагает новый подход к изучению социальной истории средневекового Казахстана, учитывающий циклический характер эволюции, динамику и кризисные явления. Используются средневековые китайские, арабо-персидские источники (в переводе Бичурина, Лю Мао-Цзая, Гибба и др.), современные исследования по номадизму. По мнению автора тюркские сообщества VIII-X вв. находились в состоянии системного кризиса. Необходимо видеть природно-климатические, антропогенные и другие факторы. Периоды социального кризиса осложняются явлениями экономического упадка, голода, уменьшения населения. Обсуждаются вопросы конфликтов, миграций, дезинтеграции, китаизации тюрков, распространения работорговли, деформации этнической ментальности и морального падения. Тюркская традиция перешла в цикл дезорганизации. В дальнейшем для новой организации социальной системы ей понадобился такой эффективный цивилизационный фактор, как ислам.

Ключевые слова: древние тюрки, социум, кризис, номадизм, источники, эволюция, распад, упадок, факторы, климат, демография, внутренние и внешние факторы, голод, джуг, конфликты, китайское влияние, торговля людьми, ментальность, мораль, интеграция, принятие ислама, возрождение.

VIII-X ҒҒ. ОРТАЛЫҚ АЗИЯДА ТҮРКІ КӨШПЕЛІ ҚОҒАМЫНЫҢ ЖАПШАЙ ДАҒДАРЫСЫ ТУРАЛЫ

Нұртазина Н.Д.

тарих ғылымдарының докторы, Әл Фараби атындағы ҚазҰУ-ның Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры

Аңдатпа. Мақала түркі көшпелі қоғамының ислам дінінің таралуы қарсаңындағы жағдайын талдауға арналады. Автор ортағасырлық Қазақстанның әлеуметтік тарихына эволюцияның қайталымды (циклді) сипаты, динамика мен дағдарыстық құбылыстары ескеретін жаңа тұрғыны ұсынады. Ортағасырлық қытай, араб-парсы деректері (Бичурин, Лю Мао-Цзай, Гибб, т.б. аудармасында), номадизм бойынша жаңа зерттеулер пайдаланылған. Автордың көзқарасы бойынша, VIII-X ғғ. түркі қауымдары жүйелі дағдарысты бастан кешті. Табиғи-климаттық, антропогендік, т.б. факторларды есепке алу қажет. Әлеуметтік дағдарысты экономикалық құлдылау, ашаршылық, халық санының кемуі сияқты құбылыстар қиындатты. Қақтығыстар, миграциялар, ыдырау, түркілердің қытайлануы, құлдар саудасының кең етек алуы, этникалық ділдің деформациялануы, моральдық құлдырау мәселелері талданады. Түркі дәстүрі «бөлшектену» цикліне аяқ басты. Кейіннен оған әлеуметтік жүйенің жаңаша құрылуы мақсатында ислам сияқты қуатты өркениеттік фактор қажет болды.

Түйін сөздер: ежелгі түркілер, қоғам, көшпелілік, дереккөздер, эволюция, ыдырау, құлдылау, факторлар, климат, демография, ішкі және сыртқы факторлар, аштық, жұт, қақтығыстар, қытай ықпалы, адам саудасы, діл, құлық, интеграция, исламды қабылдау, жаңғыру

ON THE SYSTEMATIC CRISIS OF THE TURKIC NOMADIC SOCIETY OF CENTRAL ASIA AT THE END OF VIII-X CENTURIES.

Nurtazina N.D.

Doctor of History, Professor of Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. The article analyzes the situation of the Turkic nomadic society before the arrival of Islam. The author proposes a new approach to the study of social history of medieval Kazakhstan, taking into account the cyclical nature of evolution, dynamics and crises. Medieval Chinese, Arab-Persian sources (translated by Bichurin, Liu Mao-Tsay, Gibb et al.), contemporary researches on nomadism are used. According to author's point of view, during the period of VIII-X centuries Turkic communities experienced systemic crisis. It is necessary to see the natural and climatic, anthropogenic and other factors. Economic decline, famine, population reduction complicated social crisis. It were discussed the issues of conflict, migration, disintegration, Chinese impact, slave trade, the deformation of ethnic mentality and moral decline. Turkic tradition passed into disorganization cycle. In the future for the new organization of the social system it needs such powerful civilizational factor as Islam.

Keywords: ancient Turks, society, crisis, nomadism, the sources, evolution, decay, decline, factors, climate, demography, internal and external factors, starvation, conflicts, Chinese influence, slave trade, mentality, morality, integration, acceptance of Islam, revival.

Комплексное междисциплинарное исследование социально-антропологических аспектов кочевого социума показывает, что во многом разрозненные сообщества тюрков на рубеже VIII-IX вв. переживали системный кризис, обусловленный взаимодействием природно-географических, антропологических, социальных, геополитических и других факторов. Данная эпоха в отечественной и зарубежной историографии недостаточно изучена с применением цивилизационного, системного подходов.

В современной теории систем установлено, что любая, в данном случае, социальная система подвергается изменениям и скачкам согласно имманентному закону «саморазвертывания», одновременно подключаются и внешние толчки, импульсы, сознательные и бессознательные влияния соседних старых цивилизаций. Неслучайно, Томас Барфилд видит синхронность периодов ослабления и распада кочевых империй со временем периодического усиления и централизации Китая [1, с.49-57].

В целом, при объективном подходе номадные общества доиндустриальной эпохи характеризуются напряженностью всех хозяйственно-демографических процессов, циклическими колебаниями, и это подрывает миф о кочевой идиллии, созданный многими авторами – дилетантами от науки. Необходимо учитывать и исследовать природно-климатический фактор, т.к. «климатические пульсации различной продолжительности наличие которых теперь общепризнанно в климатологии, также непосредственно воздействовали на утилизируемые скотом естественные ресурсы и вносили свою лепту в нарушение рассматриваемого баланса» [2, с. 158]. А. Хазанов в этой связи добавляет, что некоторые популяции домашних животных также подвержены определенным биологическим пульсациям, возможно, связанными с климатическими.

Важность реконструкции антропологического типа кочевника этого переходного периода возрастает в связи с необходимостью определения социально-гуманитарных предпосылок

обращения масс тюрков-кочевников в ислам. Именно социальный и духовный кризис, тотальная дестабилизация на рубеже античности и средневековья были предпосылкой для будущей серьезной трансформации кочевых обществ под влиянием нового религиозно-цивилизационного фактора. Исламизация не заключалась в простом соединении известного «рыцарского» психотипа евразийского номада с предписаниями ислама; такой взгляд был бы механическим пониманием великого и одновременно трудного, тернистого процесса интеграции Великой Степи в мусульманский культурно-цивилизационный контекст.

В действительности, как показывает предпринятая нами научная реконструкция, с арабомусульманским фактором столкнулся уже не тот классический номад-воин и сильный интегрированный социум, а во многом деградировавшая и ослабевшая традиция степняков, политически раздробленные сообщества, в котором наблюдались симптомы системного кризиса и разложения [3, с. 82]. Кризис охватывал все сферы жизни, падала рентабельность хозяйства и торговли, в силу целого ряда внутренних и внешних обстоятельств резко ухудшались социальные показатели, участились факты голода, гибели целых родов. Так, еще в 80-е годы VI в. происходившие распри и раскол Великого каганата на две части усугублялись страшным голодом, так что кочевники вместо хлеба употребляли растертые в порошок кости [4, с. 229]. Также политический кризис и падение Первого тюркского каганата после Эль-кагана сопровождался (вернее, предварялся) джутом, падежом скота и массовым голодом в Степи в 627-629 гг., о чем свидетельствуют китайские хроники: «...в стране был великий голод» [5, I, с. 194].

Далее, рассмотрение геокультурных и внешнеполитических обстоятельств показывает, что до ислама на фоне системного кризиса кочевых обществ достаточно серьезно зашел процесс ассимиляции тюрков китайской культурой, что доказывается солидными западными научными исследованиями, как, например, классический труд «Арабские завоевания» сэра Гамильтона Гибба [6, с. 48]. «Вместо того, чтобы стать китайской, к чему, кажется, вели все происходившие события, Центральная Азия стала мусульманской» [7, с. 127], —замечает Рене Груссе. Как известно, в 630-680 гг., то есть целых 50 лет восточная часть Великого тюркского каганата была оккупирована китайскими войсками, а в Семиречье власть Китая осуществлялась через подставных каганов-марионеток. Воспользовавшись всеобщим кризисом, империя прибирала к своим рукам не только территорию, но и душу тюркского кочевника.

К политическому хаосу, связанному с войной в Согде, арабскими завоеваниями, в которые была втянута часть тюрков, номады Великой Степи подошли уже расшатанным и раздробленным сообществом. К VIII-IX вв. уже не стало Великого каганата, других сильных кочевых объединений. Австрийско-американский исламовед фон-Грюнебаум вывел такое положение как всеобщую закономерность, отражающую состояние народов древнего Востока к VII-VIII вв. перед исламом, назвав его «усталым миром», культуры которого были «непродуктивны» и «фрагментарны».

В итоге западный эксперт установил, что «классическая культура, которую якобы победили, вытеснили или уничтожили вторжения германцев в V или VI веке и арабов в VII-VIII вв., в действительности полностью перестала существовать еще до появления первого захватчика» [8, с. 41]. Не имевший симпатии к семитам Лев Гумилев тем не менее дал объективную оценку высокой харизме арабов-мусульман. В соответствии со своей своеобразной теорией он написал, что тюрки в VII веке н.э. находились лишь на «средней ступени пассионарности», тогда как арабы поднялись на ее «высшую ступень». Помимо этого автор назвал Хорезм, Согдиану и другие княжества Средней Азии «состарившимися и уставшими» образованиями.

При анализе причин распада и кризиса номадных сообществ раннего средневековья следует исходить из общетеоретического представления о том, что любое человеческое общество в историческом бытии не стоит на месте (и даже такое относительно статичное и закрытое общество как номадное), а подвержено малым и большим кризисам, различным внутренним и

внешним факторам трансформаций и т.д. Именно в кризисные периоды среди кочевников становилось меньше единства и сплоченности, консенсуса и взаимопонимания; проявляются признаки антисистемы. Военные конфликты приобретают особо интенсивный и жестокий характер, коллективная энергия растрачивается на внутренние ссоры и распри, примитивное и безжалостное взаимоистребление, на грабительские налеты на близлежащие города и нападения на торговые караваны.

Типичным признаком гуманитарного кризиса выступают во все времена миграции и нестабильная демографическая ситуация. Известно, что период VIII-X вв. в евразийской истории характеризуется высокой степенью подвижностью кочевого населения. Спонтанные откочевки больших массивов племен носили волнообразный характер, они были обусловлены неконтролируемым ростом агрессивности, неутрачиваемыми военными стычками и конфликтами, самовольными захватами чужих пастбищ, завоеваниями, нашествиями. По мнению некоторых ученых, серьезные миграции на глубинном уровне вызываются колебаниями экологического состояния континентов.

Примерами масштабных миграций могут служить этапы переселения огузов с Иссык-Куля на долину средней и нижней Сырдарьи, уход печенегов с Сырдарьи в южнорусские степи, исход огузов-сельджуков, бегство карлуков в Семиречье и др. О хаотичной грозной миграции кочевников Центральной Азии, в которую по принципу снежного кома оказались вовлеченными целый ряд тюрко-монгольских этнических сообществ раннего средневековья (X-нач.XI в.), свидетельствовали письменные источники. Например, Марвази в «Табаи ал-хайаван» писал: «Среди них (тюрков) есть группа племен, которые называются кун, они прибыли из земли Кытай, боясь Кыта хана. Они были христиане-несториане. Свои округа они покинули из-за тесноты пастбищ...За кунами последовал (или: их преследовал) народ, который называется каи. Они многочисленнее и сильнее их. Они прогнали их с тех пастбищ. Куны переселились на земли шаров, а шары переселились на землю туркмен. Туркмены переселились на восточные земли огузов, а огузы переселились на земли печенегов, поблизости от Армянского (Черного) моря» [9, с. 212].

Олицетворением болезненно трансформирующегося, кризисного номадного социума был уже не классический тип харизматичного кочевника. В плане ментальности у кочевников переходной эпохи разумный авторитаризм, продиктованный военной дисциплиной, перерастает в деспотизм и самомнение, благородная гордость и достоинство – в высокомерие и хвастливость, решительность и стойкость – в неуместное упрямство. Незаметно перестраивается мотивация военных набегов, преобладает не тот идеализм, война ради подвигов, славы и установления в мире справедливости, а желание добычи и золота, охота за красивыми наложницами и т.д. Появляются такие черты ментальности и привычки, как хитрость, расчетливость, прельщение материальными благами, злоупотребление вином, неумеренность в еде и т.д.

Кое-где появляются и настоящие антигерои, своеобразные криминальные авторитеты средневековья, которые уже откровенно попирают древний кодекс чести, законы гостеприимства, устраивают анархию, грабят караваны, унижают слабых и обездоленных и т.д. Именно таких тюрков имел в виду китайский летописец, когда написал: «мало честности и стыда, не знают ни приличий, ни справедливости» [4, с.229]. В этой связи стоит привести изречение отца китайской цивилизации Конфуция о том, что «лишь тот, в ком естество и воспитанность пребывают в равновесии, может считаться достойным мужем». Великий путешественник Сюань Цзан в VII в. написал, что «в области Правителя Коней жители по натуре злые, жестокие и склонные к убийствам. Они живут в юртах из войлока и, перемещаясь подобно птицам, следуют за своими стадами...» [10, с. 34].

Из китайских источников известно о событиях в Тюргешском каганате времен Сулука и его предшественников. Из этих сведений мы узнаем, что авторитет Сулук-кагана (VIII в.) среди тюргешей находился в прямой зависимости от того, как этот вождь – щедро или скупно – делился

захваченной добычей со своими подчиненными: «После каждого сражения добычу всю отдавал подчиненным, почему роды были довольны и служили ему всеми силами... В последние годы он почувствовал скудность, почему награбленные добычи начал мало-помалу удерживать без раздела... Тогда и подчиненные начали отдаляться от него...» [4, с.298-299].

Также у нас есть возможность для примера взять картину глубокого кризиса предисламского общества кочевых огузов. Некогда благородными огузами к X в. была во многом утрачена бывшая доблесть и рыцарский кодекс, серьезно снизились стандарты культуры и быта. Видимо, на кризис ментальности повлияли такие обстоятельства, как перманентные войны и миграции, всеобщая милитаризация государственной жизни и быта, эпидемии, малые (локальные) и великие джугты (великие джугты, по представлениям самих кочевников, повторяются через каждые 36 лет в Год Зайца), эпизоотии, голод и недоедание.

Арабский дипломат и ученый Ибн Фадлан, вынужденный в своей дипломатической поездке на Волгу к мусульманам-тюрькам (булгарам) в начале X в. ехать через степи Казахстана – Мафазат аль гузз (Степь огузов), густо населенные языческими тюркскими племенами, конечно, понимал, что очень сильно рискует жизнью. Из этих описаний в общем можно видеть, что общество кочевников потеряло многие достижения прошлого [11, с. 158-159]. В Степи царил культ грубой физической силы, цена человеческой жизни (тем более чужака, иноземца, даже иного племени) ставилась в грош, огузы не знали элементарных предписаний и вето в отношении безопасности торгового каравана, посла, дипломата и т.д., так что неоднократно жизнь самого Ибн Фадлана висела на волоске.

Источником доходов и легким способом обогащения для огузских кочевников IX-X вв. стала позорная работоторговля, именно ей были подчинены мотивы и цели постоянных взаимных набегов и войн. Своих же этнических братьев, захваченных в плен, они десятками тысяч отправляли и перепродавали сначала в Хорезм, а оттуда в Багдад и Дамаск и др. Тюркская Степь на глазах всего мира теряла свой генофонд: лучшие, самые сильные и красивые мужчины, молодые юноши и мальчишки, красивые женщины, причем тысячами, отлавливались бизнесменами «живого товара» и отправлялись за пределы страны. Все это, безусловно, создало в огузо-кыпчакских степях ситуацию, предвещающую демографическую катастрофу.

Таким образом, внимательное изучение письменных источников и их корреляция позволяет увидеть сложную картину политической децентрализации, роста социальных конфликтов, деформации коллективной ментальности и другие признаки системного кризиса, постигшего тюркские племена Центральной Азии в конце VIII-X вв. Позже инициирование такими великими личностями тюркского кочевого мира, как Сельджук, Сатук Богра-хан и др. массовых акций исламизации остановило дегенерацию и разложение тюркских этнических сообществ, дав импульс духовному и социальному возрождению.

1. Барфилд Т.Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г.н.э.) – Спб.: «Нестор-История», 2009 – 488 с.

2. Хазанов А. Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 604 с.

3. Нуртазина Н. Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII-нач.XIX вв.). – Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 354 с.

4. Бичурин Н.Я.. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. Ч.1.– М-Л.: Изд. Акад.наук, 1951. -381 с.

5. Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T'u-kue). Buch I-II. - Wiesbaden, Otto Harrassowitz. 1958. – 831 s.

6. Gibb, H.A.R. The Arab conquests in Central Asia – London: The Royal Asiatic Society, 1923. -327 p.

7. Груссе Р. Империя степей. Аттила, Чингисхан, Тамерлан. Алматы: Санат, 2005. - 286 с.

8. Грюнебаум, Густав Эдмунд фон. Основные черты арабо-мусульманской культуры. –М: Наука, 1981. – 227 с.

9. Марвази Шараф аз-Заман. Табаи ал хайаван. Глава о тюрках //http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Marvazi_Tahir/frametext1.htm

10. Сюань-Цзан. Записки о западных странах (эпохи) Великой Тан (да Тан си юй цзи). Введение, перевод и комментарий Н.В. Александровой. – М: Изд. Вост.лит, 2012. – 466 с.

11. Ибн Фадлан. Рисала. //Материалы по истории туркмен и Туркмении. –Т.1. – М-Л.: Изд. Акад.наук, 1939. – 612

УДК: 28-3(D-91)

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ФЕНОМЕН ИСЛАМИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

Нұртазина Н.Д.

доктор исторических наук, религиовед, профессор КазНУ им. аль-Фараби

Аннотация. Исламизация населения средневекового Казахстана является уникальным феноменом с позитивными культурно-цивилизационными последствиями. В средневековую эпоху религии выступали в качестве духовного истока цивилизаций. Исламизация по сути была процессом постепенного изменения и трансформации культурной системы тюрков под влиянием исламского фактора. Необходимо обратить внимание на методологические принципы системного подхода. Исламизация Казахстана оценивается как процесс перехода от архаичной культурной системы тюрков к более совершенной новотюркской (тюрко-мусульманской) культурной системе. В результате исламизации произошел качественный скачок – изменение социума в направлении перестройки в более высокий, цивилизационный тип общества. Возникшая в результате исламизации новая система была субкультурой, интегрированной в универсальную мусульманскую цивилизацию средневековья.

Ключевые слова: исламизация, междисциплинарный подход, мировые религии, цивилизация, системный подход, диалектика, социальная динамика, эволюция

ҚАЗАҚСТАНДА ИСЛАМ ДІНІНІҢ ТАРАЛУЫ ФЕНОМЕНІНЕ ЖАҢА КӨЗҚАРАС

Нұртазина Н.Д.

тарих ғылымдарының докторы, дінтанушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры

Аңдатпа. Ортағасырлық Қазақстанның исламдануы оңтайлы мәдени-өркениеттік өзгерістер туғызған қайталанбас құбылыс болып табылады. Ортағасыр дәуірінде діндер өркениеттердің рухани бастаулары ретінде көрініс берді. Исламдану шын мәнісінде түркілердің көне мәдени жүйесінің ислам факторының ықпалымен біртіндеп өзгеруі мен түрленуі деп бағаланады. Жүйелілік тәсілдеменің принциптеріне назар аудару қажет. Қазақстан жерінде исламның таралуы түркілердің архаикалық мәдени дәстүрінің одан анағұрлым жоғары, жаңа түркі (түркі-мұсылман) мәдени жүйесіне көшуі ретінде сипатталады. Исламды қабылдаудың нәтижесінде сапалық секіріс орын алды – яғни қоғамның жоғары, өркениеттік түріне тән сипатын иеленуі. Пайда болған жаңа жүйе әмбебеп ортағасырлық исламдық өркениеттің құрамындағы субмәдениет болып қызмет етті.

Түйін сөздер: исламды қабылдау, пәнаралық тұрғы, әлемдік діндер, өркениет, жүйелілік тәсілдемесі, диалектика, әлеуметтік динамика, эволюция

A NEW APPROACH TO THE PHENOMENON OF ISLAMIZATION OF KAZAKHSTAN

Nurtazina N.D.

Doctor of History, Professor of Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. The Islamization of the population of medieval Kazakhstan is a unique phenomenon with positive cultural and civilizational consequences. In the medieval era religions served as a spiritual sources of civilizations. Islamization in fact is a gradual process of transformation of the Turkic cultural system under the influence of the Islamic factor. It is necessary to pay attention to the methodological principles of the system approach. Islamization of Kazakhstan is characterized as a process of transition from archaic Turkic cultural system to developed new-Turkic (Turkic-Muslim) cultural system. As a result of Islamization a qualitative leap took place – changing of society towards to higher, civilizational type. As a result of Islamization a new system was born, it was indeed subculture integrating into the universal medieval Islamic civilization.

Keywords: Islamization, interdisciplinary approach, world religion, civilization, systematic approach, dialectic, social dynamics, evolution

Исламизация населения средневекового Казахстана как беспрецедентный по культурно-цивилизационному содержанию и последствиям феномен представляет огромный интерес в свете современных задач качественного переосмысления отечественной истории. В силу известных причин политического характера данная проблематика в прошлом могла быть лишь предметом идеологических спекуляций, а не настоящего научного исследования. За годы политической независимости произошли определенные позитивные изменения. И все же степень полноты и научной объективности в отражении исламского фактора в отечественной истории на страницах наших учебников и научных трудов оставляет желать лучшего. Как в фактологическом, так и теоретико-методологическом плане изучение ислама и непосредственно феномена исламизации необходимо проводить в принципиально новом ключе – с учетом достижений многих гуманитарных направлений, зарубежных исследований и т.д.

Исламизация территории Казахстана началась и завершилась в эпоху средневековья (временем окончательного утверждения ислама нужно считать вторую половину XIV века, имея в виду религиозную политику золотоордынского хана Гийас ад-дина Султан Мухаммед Узбек хана). Вместе с тем можно утверждать, что исламизация продолжается до сегодняшнего дня, имея в виду то, что в истории страны неоднократно были периоды деисламизации, повторной исламизации или ренессанса ислама и т.д.

В условиях формирования национальной историографии независимого Казахстана чрезвычайно важно следование принципам научной объективности и историзма. В отношении идеологизированной и мифологизированной коммунистическим учением, а на современном этапе еще и выступающей объектом полемики и борьбы различных религиозно-политических течений исламской проблематики всегда важно дистанцироваться от апологии той или иной интерпретации религиозных явлений и во главу угла ставить конкретно-исторический анализ. Одновременно следует отходить от примитивности касательно исламского присутствия в истории и духовном наследии казахского народа, когда вместо прежнего отрицания и разоблачения сегодня часто ограничиваются банальными сентенциями в просветительском духе.

В целом, религиозная проблематика сегодня занимает важнейшее место в содержании гуманитарных наук, в том числе и исторических. Научное изучение религии, особенно конкретных форм религий, их распространение в историческом пространстве-времени невозможно представить без участия историков, хотя, безусловно, специфика объекта исследования предполагает интердисциплинарный подход. «История религии изучает происхождение религии, ранние формы верований и культов, обрисовывает движущийся во времени и сосуществующий в пространстве мир явлений религии во всем его многообразии, воспроизводит прошлое различных религий в конкретности их форм» [1, с. 10].

Прежде всего не лишен научного основания существующий в современной науке тезис о смыслообразующей функции религии в системе культуры и цивилизации. В эпоху средневековья религия функционировала как идеалообразующий фактор и социально-регламентирующий

механизм всякой традиции. Религии выступали в качестве духовного истока цивилизаций как культурно-исторических типов. Не случайно А. Тойнби называл цивилизации «служанками религий». В то же время необходимо подчеркнуть, что высоко оценивая идеи культурфилософов XX века, все же нельзя абсолютизировать постмодернистские тенденции, которые нередко приводят к отрицанию принципов развития, эволюции и историзма, разработанных еще в лоне классической традиции. Так, например, в вопросе типологии или классификации религий нельзя не признать эволюцию религиозного сознания человечества от низшего к высшему, от естественных к этическим религиям, от родо-племенных культов к мировым монотеистическим верованиям [1, с. 33].

Важнейшей парадигмой должно стать признание особой роли мировых монотеизмов в истории человечества. «Мировые религии возникали в поворотные эпохи перехода от одного типа общественных отношений к другим. Формирование мировых религий происходило в условиях образования «мировых империй», которые охватывали большие территории, включали различные экономические уклады, этносы, культуры. В мировых религиях находили отражение образы жизни различных классов, сословий, каст, племен, народностей. А потому их прозелитизм и проповедь носят межэтнический, межсословный, межклассовый характер, содержат идею равенства представителей названных социальных групп (хотя в каждой из указанных религий и не во всех случаях эта идея проводится последовательно) [2, с. 3]. В данном контексте очевидна научная некорректность попыток некоторых «знатоков» культуры в современном Казахстане опровергнуть культурно-цивилизаторскую миссию ислама в угоду идеализации древнего тенгрианства.

Обращает на себя внимание теоретические разработки российского ученого Б. Ерасова – одного из основоположников теоретического направления современного востоковедения. Религия, по его мнению, «не устраняя самостоятельности других важнейших сфер социальной регуляции, прежде всего экономики и государства, подвергает их своему формирующему или же ограничивающему воздействию» [3, с. 17-18]. Высоко оценивая стимулирующий потенциал религии, ученый отмечает, что она «формирует важные или основные средства социальной регуляции, через ее принципы и механизмы осуществляется развитие и интеграция основных сфер социальной жизни, именно она обеспечивает основные смыслы, ценности и символику крупномасштабной общности, создает глубокую преемственность и перспективу движения». Важнейшая роль религии в жизни цивилизации заключается в «создании поля духовной напряженности между высшими ценностными ориентациями и повседневностью с ее ограниченностью или же обременительными разладами и срывами» [3, с. 17-18].

Существует тесная взаимосвязь религии с этногенезом, культурогенезом, политогенезом. Религия не всегда являлась сугубо духовным феноменом (особенно это касается ислама). Для историка, рассматривающего религиозные феномены в контексте общеисторических изменений, представляет интерес всеохватывающее влияние религии на социум, ее культурообразующая и этнообразующая функции. Как известно, мировые религии и особенно ислам выступали в истории как действенный фактор этнокультурной интеграции и одновременно – объединения этносов в метаэтнические конфессиональные общности.

В основу новых теоретико-методологических подходов в исследовании исламизации Казахстана могут быть положены современные теории цивилизации. Поскольку исламизация есть процесс постепенного изменения и трансформации культурной системы насельников Казахстана под влиянием исламского фактора, необходимо обратить внимание на методологические принципы системного подхода и самоорганизации. Речь идет о системной природе культуры (в широком смысле - цивилизации). Подлинная цивилизация, как правило, системообразующая. Представление культуры в качестве сложного социокультурного организма, во многом напоминающего биологический организм, в котором главную роль играют не процессы накопления, а процессы обмена информацией восходит к Данилевскому, Шпенглеру,

Тойнби, Лео Фробениусу.

Как отмечает современный исследователь Ю. Кнорозов, «все системы неживой и живой природы подчиняются общим закономерностям, действующим во Вселенной – «универсальной системе» [4]. Основной закономерностью для всех систем является тенденция к развитию от низших форм к высшим. Развитие можно интерпретировать как приобретение данной системой в определенной степени некоторых свойств «универсальной системы». Усиление связи (взаимовлияния) между единицами системы в общем можно рассматривать как повышение организации системы. Применение общей теории систем к истории показывает, что способность к самоорганизации, т.е. способность к развитию и перестройке структуры за счет внутренних процессов – важнейшее свойство сложных открытых систем (в данном случае общества). В результате возникает новая динамичная структура. На протяжении существования системы периодически бывают кризисные состояния. Система высшего порядка возникает в результате качественного скачка и характеризуется появлением новых свойств [4, с. 325].

Нынешнее понимание диалектики отличается от классических представлений. В новейшей науке само развитие или прогресс трактуется не как примитивно эволюционный, линейный процесс, а как смена циклов самоорганизации и дезорганизации. Соответственно современные подходы характеризуются вниманием как к уникальным аспектам, так и (главным образом) к повторяющимся, нередко циклическим социокультурным процессам, в том числе к контактам и взаимодействиям, интеграции и дезинтеграции, адаптации и т.п.; к изучению устойчивых причинно-функциональных связей, к проявлениям которых относятся повторяющиеся ритмы, флуктуации, циклы. В контексте современной науки гораздо большему учету подлежат внутренние факторы (силы) изменения, нежели внешние. Считается, что последние лишь подрывают, облегчают, либо иногда уничтожают реализацию потенций самой исходной культурной системы. Также утверждаются прерывность и пульсация социокультурных процессов, к типу которых относится и процесс исламизации.

Большим подспорьем в исследовании проблемы исламизации служат эвристические идеи выдающегося русско-американского ученого – культуролога, основателя макросоциологии П. Сорокина. Согласно теории имманентного социокультурного изменения, каждая культурная система несет в себе семена своего собственного изменения. Как пишет П. Сорокин, в силу указанного принципа любая система непрерывно меняется, среди ее свойств появляются какие-то новые, а старые же утрачиваются [5, с. 775]. «В определенный момент своей истории (темпы могут быть слегка ускорены или замедлены внешними обстоятельствами), культурная система должна пережить свое внутренне предопределенное изменение. Когда оно начинается, все главные составляющие этой культуры изменяются» [5, с. 39].

Говоря о замене отживших систем новыми, теоретик пишет: «Неисчерпаемо разнообразный и вечно новый процесс развития культуры состоит как из имманентно ограниченного изменения ее систем, так и из непрерывной замены отживших систем вновь рождающимися» [5, с. 77]. «История пользуется методом непрерывной замены систем, достигнувших своего конечного пункта, вечно новыми системами, приходящими на их место... В любой составной части культуры мы видим эту замену умерших систем новыми»; «творческие силы истории непрерывно используют тот метод, что, реализовав все возможности каждой созданной системы, они отбрасывают ее и начинают новую. Выжав из нее все, что она может дать, они формируют ей нового наследника и т.д.» [5, с. 778].

По мнению казахстанского исследователя Е. Абилева, «любая реально существующая система претерпевает изменения, переходит из одного состояния в другое, обменивается веществом, энергией и информацией с окружающей средой, т. е. является системой динамичной» [6, с. 28]. Данный вывод важен для глубокого понимания и осмысления причинно-следственных аспектов проблемы исламизации Казахстана, для понимания детерминированности и исторического предназначения мусульманского фактора в культурогенезе тюрков. Тезис является

ключом к пониманию необходимости замены религиозной системы тюрков исламом, обновления других систем общества (например, системы права, образования и др.). Ведь исламизация понимается как процесс перехода от архаичной культурной системы тюрков к более совершенной новотюркской (тюрко-мусульманской, казахской) культурной системе, когда происходила трансформация и обновление духовно-цивилизационного фундамента традиции.

В итоге исламизации происходил качественный скачок – изменение общества и культуры тюрков в направлении перерастания в стадиально более высокий, цивилизационный тип общества. Возникшая в результате исламизации новая система стала субкультурой, интегрированной в универсальную мусульманскую цивилизацию средневековья. Положение о том, что каждая система имеет ограниченные возможности изменения в том, что касается ее сущностных черт, важно для уточнения реального потенциала древней религии тюрков – тенгризма.

В связи с актуальным вопросом о сохранении целостности системы мы обратили внимание на то, что динамика изменения всякой системы может иметь два вектора. Иными словами варианты социокультурного развития определены как: 1) полная замена одной системы другой; 2) процесс изменения и трансформации, развития и эволюции данной исходной системы. Применение данного положения позволило отнести исламизацию Казахстана ко второму разряду – именно как процесс качественного изменения тюркской традиции, а не односторонней замены одной культурной традиции другой. В итоге древнетюркская культура превращается в более развитую исламизированную культуру. Конфликт и распад прежней системы при исламизации не были абсолютными, не наблюдалось тотальной дезинтеграции и деградации системы, как это бывает в случае разрушения и ассимиляции. Именно эволюция системы, ее обогащение были результатами проникновения исламской религии: «Напротив, при усложнении системы, переходе ее в более упорядоченное состояние мы можем говорить о росте системы» [6, с. 28].

Здесь также необходимо принять во внимание идею К. Леви-Стросса о «третьей системе»: «Трудно представить себе, как одна цивилизация могла бы воспользоваться образом жизни другой, кроме как отказаться быть самим собой. На деле попытки такого переустройства могут привести лишь к двум результатам: либо дезорганизация и крах одной системы – или оригинальный синтез, который ведет, однако, к возникновению третьей системы, не сводимой к двум другим» [7, с. 35]. Данное положение также проливает свет на содержание феномена тюрко-исламского синтеза.

Безусловно, момент борьбы старого и нового, явления кризиса неизбежно сопровождают процесс культурного обновления. Накануне исламизации древнетюркская культурная система, исчерпав определенный цикл своего развития, перешла в фазу дезинтеграции, кризиса и самораспада. В такие периоды система может даже превращаться в простую совокупность элементов, почти не связанных между собой («первоначальную совокупность») – материал для построения новой системы. Ислам стал средством упорядочения хаоса культурного мира тюрков и системообразующим элементом стадиально более высокой исламизированной культурно-цивилизационной системы.

Важное значение имеет современное научное опровержение старого мнения о том, что всякая культура является интегрированным единством: в действительности, существуют разные уровни ее интеграции. В контексте рассматриваемого вопроса это означает, что доисламская культура тюрков еще не имела признаков гармоничного целого, в составе которой порой эклектически соединялись противоречивые элементы, сосуществовали порой несовместимые верования и культы – автохтонного, дальневосточного, арийского и смешанного происхождения. Такая культура не соответствовала высшей форме интеграции (по П. Сорокину – это логико-смысловой синтез элементов культуры, когда в основе культурного комплекса лежит тождество смысла, единство идеи).

Лишь на этапе исламизации восторжествовавшая на территории Казахстана тюрко-мусульманская культура становится в высшей степени интегрированной. При этом немаловажно, как определяет П. Сорокин, что именно в более интегрированных культурах, т.е. применительно к Казахстану – после ислама, нравственное сознание развивается до уровня целостных этических философских систем. Это перекликается с выводами Б. Ерасова, доказывающего идею о трех типах культуры органических общностей: этническая, национальная и цивилизационная [8, с. 75]. Утверждается о «повышении уровня культуры», так что «культура цивилизационного уровня...дает возможность превзойти этнический и национальный уровни духовной деятельности» [8, с. 93]. Примечательна идея о «преимущество культурных достижений того высшего уровня, который воплощен в духовном универсализме мировых цивилизаций» [8, с. 85].

Литература

- 1.История религий: В 2 т. – Т.1. / Под общей редакцией проф. И.Н. Яблокова. – Москва: Высшая школа, 2004. – 464 с.
- 2.История религий: В 2 т. – Т.1. / Под общей редакцией проф. И.Н. Яблокова. – Москва: Высшая школа, 2004. – 464 с.
- 3.Ерасов Б.С. Религия и цивилизация в системах взаимной детерминации // Культура и религия: линии сопряжения. – Москва: Рос.академия управления, 1994. – С. 16-19.
- 4.Основные проблемы африканистики. – Москва: Наука, 1990. – 380 с.
- 5.Сорокин П. Социальная и культурная динамика Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Пер. с англ. В.В. Сапова. – Санкт-Петербург: РХГИ, 2000. – 1056 с.
- 6.Абилев Е. А. Применение принципов системного подхода в изучении этнических процессов на территории Казахстана в древности и средневековье: Дис. канд. ист. наук: 07.00.07. – Алматы, 1995. – 155 с.
- 7.Леви-Строс К. Первобытное мышление. – Москва: Наука, 1994. – 340 с.
- 8.Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории). – Москва: Рос.академия управления, 1990. – 244 с.

УДК 978.11-008

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: РЕЛИГИИ, КУЛЬТУРЫ, КОНТАКТЫ**Нұртазина Н.Д.**

доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана КазНУ им. аль-Фараби

Аннотация. В древней и средневековой истории Центральной Азии имели место активные контакты и взаимосвязи в области языка, письменности, религиозных верований, искусства и архитектуры и др. сферах. Говоря о культурном взаимовлиянии необходимо признать уникальную стимулирующую роль великого Шелкового пути. Распространение среди тюрков зороастризма, буддизма и других религий следует оценить как показатель эволюции религиозного сознания. В культурной истории древних тюрков имел место тюрко-согдийский и тюрко-китайский синтез. С другой стороны, происходило и обратное влияние тюрков на иранцев, китайцев, славян и т.д. В надписи Тоньюкука имеются свидетельства в пользу частичной интеграции тюрков в китайско-конфуцианскую цивилизацию. Тюрко-иранский синтез стал основой формирования отличной от ближневосточной модели местных мусульманских форм ислама.

Ключевые слова: Центральная Азия, древность, письменность, верования, искусство, архитектура

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ТАРИХЫ: ДІНДЕР, МӘДЕНИЕТТЕР, БАЙЛАНЫСТАР**Нұртазина Н.Д.**

тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Аңдатпа. Орталық Азияның ежелгі және ортағасырлық тарихында тіл, жазу жүйелері, діни наным-сенімдер, өнер мен архитектура, т.б. салаларда белсенді түрде өзара байланыстар орын алып келді. Мәдени ықпалдастыққа әсер еткен факторларды айтқанда ұлы Жібек жолының тендесі жоқ белсендіруші рөлін мойындау қажет. Түркілерге зороастризм, буддизм сынды діндердің келуін діни сана-сезімнің эволюциясының көрінісі деп бағалау абзал. Көне түркі қоғамының мәдени тарихында түркі-соғды және түркі-қытай синтезі орын алды. Сонымен қатар, керісінше, түркілердің де ирандықтарға, қытайлықтар мен славяндарға ықпалы жүрді. Тоныкөк жазбасында көк түріктердің қытай-конфуциандық өркениетке белгілі дәрежеде интеграциялануына дәлелдер бар. Түркі-иран синтезі таяу шығыстық дәстүрлерден айрықшаланатын жергілікті мұсылмандық мәдениет формаларының қалыптасуына негіз болды.

Түйін сөздер: тарих, мәдениет, діндер, Орталық Азия, сақтар, түркілер, ирандықтар, мәдени байланыстар, эволюция

HISTORY OF ANCIENT CENTRAL ASIA: RELIGIONS, CULTURES, CONTACTS**Nurtazina N.D.**

Doctor of History, Professor of al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan history department

Abstract. Throughout ancient and medieval history in Central Asia it was occurred active process of interaction in the field of language and writing systems, religious beliefs and practices, art, architecture, etc. Speaking about the factors of cultural interaction, we must recognize the unique catalytic role of the Silk Road. Penetration of Zoroastrianism, Buddhism, and other new religions were an indicator of the evolution of religious consciousness of the Turks. In the cultural history of the ancient Turkic society there were Turkic-Sogdian and Turkic-Chinese synthesis forms. But there were facts of influence of the Turks on the Iranians, Chinese, Slavs and others too. The inscription of Tonyukuk give us the evidence of the partial integration of the Turks to the Chinese civilization. Turko-Iranian synthesis made conditions for the formation of local forms of Muslim culture which were different from the ones in the Middle East.

Keywords: History, culture, religions, Central Asia, Saka tribes, Turks, Iranians, cultural contacts, evolution

На современном этапе является актуальным выявление факторов взаимосвязей и интеграции этносов и культур. Между тем в историографии не достает целостного описания культурной истории Центральной Азии, генезиса и закономерностей эволюции центральноазиатской макроцивилизации (в основе которой лежал тюрко-иранский синтез). Заметим, что в большинстве современных культурологических и политологических трудов в понятие «Центральная Азия» входят наряду с бывшими пятью республиками Советского Союза, территории Афганистана, северной Индии, Ирана, иногда – востока Китая и Монголии.

Во многих исследованиях по истории Центральной Азии акцент сделан на политических и этнических аспектах региональной истории, тогда как собственно культурологический срез выполнен фрагментарно. Также известным недостатком современных культурологических исследований является противоречивость и расплывчатость теоретико-концептуальной основы.

Теоретико-методологические проблемы исследования цивилизационных процессов на территории древней и средневековой Центральной Азии включают анализ факторов межкультурных связей и взаимодействий; случаев заимствования прототюркскими племенами и народами достижений древнеиранской, китайской и др. цивилизаций. Более внимательное отношение к данной проблеме не означало бы сомнения в автохтонности, самобытности и самостоятельности культуры тюрков северной части Центральной Азии. Вместе с тем очевидно, что на протяжении древней и средневековой истории в среде прототюрков неуклонно нарастали процессы взаимодействий в области языка, систем письменности, религиозных верований и культов, искусства, архитектуры и пр. [1].

В истории Центральной Азии межкультурные контакты в древности способствовали цивилизационному расцвету, контакты и интеграция различных культурных и духовно-эстетических идеалов и канонов приводили к уникальным явлениям. Древняя история Центральной Азии богата своим уникальным наследием, имеющим мировое значение искусством, что отражено, например, в капитальных исследованиях выдающегося ученого-археолога и искусствоведа, академика Академии наук Узбекистана Галины Пугаченковой, автора бесценных книг «Искусство Афганистана», «Искусство Гандхары» и др. [2].

Безусловно, культурные контакты и обмен опытом – необходимое условие социального прогресса, тогда как изоляция, особенно если это касается кочевых обществ, часто приводит к стагнации. Казахский ученый, академик А. Маргулан всегда подчеркивал, что «степная цивилизация, как устойчивая и динамичная целостность была основана на взаимодополнении кочевого и оседлого образов жизни» [3, с. 450].

Вместо споров о превосходстве и первенстве тюркского или, наоборот, иранского языков, тогда как более корректным будет положение о том, что в культурно-историческом пространстве древней Центральной Азии сосуществовали и находились в тесном контакте различные языки (индо-иранские, алтайские, угорские) и был реальностью полилингвизм с нарастающей

тенденцией тюркизации. Можно применить образ «этнического котла», в котором переплавлялись и синтезировались различные этнокультурные компоненты. Безусловно, вектор взаимодействия прототюрков с индоиранцами в Центральной Азии был направлен в сторону нарастающей ассимиляции последних и полного доминирования тюркоязычия, что наступает в связи с наступлением собственно древнетюркской эпохи [4].

Говоря о факторах культурного взаимодействия, следует признать уникальную стимулирующую роль Великого шелкового пути, который начал формироваться уже во II в. до н.э. и был проводником технических новшеств, религиозных идей и культурных достижений [5]. Этот трансконтинентальный маршрут впервые соединил дальневосточный и средиземноморский очаги древних цивилизаций и проходил через Центральную Азию. Также немаловажно, что именно кочевники в созданных ими империях создавали важные условия для межкультурного обмена. Номадизм стимулировал миграцию населения, которая, в свою очередь, являлась катализатором этнических, и в частности, этногенетических и цивилизационных процессов, развивавшихся особенно интенсивно в пределах контактов между оседлым скотоводческим и оседло-земледельческим населением.

Культурные связи населения Центральной Евразии с Ираном (Персией), Китаем, Парфией, Кушанской империей и другими цивилизациями не могли пройти бесследно древних кочевников. Знаменитое искусство звериного стиля, присущее скифо-сакским племенам, следует считать синтезом, сплавом самобытных и заимствованных традиций. Многие его образы были заимствованы из персо-ассирийской культуры. Евразия могла заимствовать из Передней Азии основную идею воплощения в искусстве звериных образцов, заимствовала художественный стиль. В то же время кочевники творчески переработали это искусство и вложили в него свое этническое видение. Весомый вклад племен Евразии позволяет утверждать, что здесь сформировалась независимая школа данного искусства – «евразийский звериный стиль».

Говоря о примерах обратного влияния кочевых племен Казахстана на центры древних цивилизаций, стоит обратить внимание на факт, что одним из путей распространения бронзы в древней Евразии был путь из Семиречья в западный Китай. Сама потребность в бронзе была одним из факторов, повлиявших на возникновение Шелкового пути. В определенной степени цивилизация Степи оказывала влияние на развитие ранней китайской цивилизации, поставляя ей металл и лошадь. Как пишет Е. Кузьмина, «на Тянь-Шань и соседнюю Фергану китайские императоры отправляли специальные посольства, чтобы получить этих знаменитых лошадей» [6, с. 34].

Процесс взаимовлияний наиболее выражено проявлялся в сфере религии. На начальном этапе в религиозно-мифологическом сознании прототюрков присутствовало влияние индоиранских, арийских божеств, особенно Митры. На петроглифах Казахстана нередки изображения сцен поклонения солнцеголовому Митре. В целом, духовный мир древних жителей Казахстана характеризовался известными противоречиями, аморфностью и незавершенностью этических представлений. С этой точки зрения проникновение зороастризма, буддизма и др. этически ориентированных религий (вместо мифологических) нельзя не признать известным показателем эволюции религиозного сознания.

Под влиянием ранней зороастрийской этики, влияния буддизма, проникавших из древних очагов цивилизаций Востока несколько смягчаются и облагораживаются нравы язычников. В самих обществах саков, усуней, хуннов, т.е. среди элиты, жрецов-шаманов, родовой аристократии идут процессы самопознания и духовных поисков. Сообщества саков на юге Казахстана подверглись влиянию межкультурного взаимодействия, приняли те или иные варианты зороастризма. При этом надо принять во внимание, что присырдарьинский регион и близлежащие районы Средней Азии до Ферганы издавна представляли органическое целое [7, с. 32].

Безусловно, пропаганда зороастризма была серьезным духовным прорывом для древних народов Востока. Пророк Зоратуштра происходил из среды пастушеских племен Центральной

Азии, предположительно северных (восточных) иранцев, а не персов. Несмотря на небольшой успех его проповедей при жизни, влияние его идей высокого морально-этического содержания предвосхитило ожидания современников. Огромное значение для духовного сознания кочевников и земледельцев Востока имела критика новым пророком идолопоклонства и бессмысленных кровавых жертвоприношений, жестокости нравов, угнетения богатыми бедных, догматизма и гордыни современного им жречества. По мнению Мэри Бойс, в этот период Великая Степь переживает самый яркий расцвет культуры, степной ренессанс [8].

Связи прототюрков с великими цивилизациями, осуществлявшиеся посредством торговли, военных и дипломатических акций благоприятствовали распространению и других религиозных учений. В Центральной Азии активно развернули деятельность проповедники буддизма, индийские миссионеры, а в художественную традицию проникали образцы греко-римской культуры. Буддизм оставил яркий след в истории Афганистана, территория которого входила в древности в качестве Бактрии в состав Ахеменидской державы персов, затем в Кушанскую империю. На территории центрального Афганистана в Бамианской долине в окружающих долину скалах были высечены гигантские статуи Будды, которых описал в своих записках еще Сюань Цзан, посетивший край около 630 г., к сожаленью, варварски уничтоженные талибами в 2001 г. [9].

Также ярко проявлялись черты культурного синтеза в оазисах Восточного Туркестана: здесь издавна активны были индийские, кушанские миссионеры, развивались живопись и скульптура, вдохновленная греческим искусством, искусством Ирана и Индии [10, с. 62]. Известно, что часть саков была интегрирована в систему Ахеменидской империи; в качестве воинов они участвовали в греко-персидских войнах. Постепенно, согласно закономерностям глобальной истории, расширялся кругозор древних кочевников. Из источников известны биографии отдельных скифов, подвергшихся греческой культуре или усуней, хуннов, тюрков, освоивших начала китайско-конфуцианской цивилизации. Все это не могло пройти бесследно для такой сферы, как культура, религия, идеология.

Религиозно-мифологическая система древнетюркского населения Казахстана имела тенденцию к ускоренной трансформации, что проявлялось в принятии инноваций со стороны китайско-буддийской, иранской традиций, сосуществовании элементов и практик буддизма, манихейства, христианства. Данная неустойчивость и аморфность в конце концов привела к массовому обращению в ислам, после чего древняя религиозно-мировоззренческая система приняла черты устойчивости и определенности. Многие западные авторы придерживаются точки зрения, что этимология древнетюркского слова «Тенгри» восходит к китайскому корню «тянь» – «небо», и корни тенгрианства уходят в китайскую философию XI в. до н.э. Хотя, по видимому, не стоит так прямолинейно связывать тюркский тенгризм с китайской религиозной традицией.

В истории письма также редко обходятся без заимствований. В мировой науке наиболее популярной является версия о происхождении древнетюркского алфавита от согдийских прототипов. По мнению Дж. Клосона, тюрки создали свой оригинальный алфавит на основе творческой переработки греческого и пехлевийского письма [11]. Гений древнетюркского человека, который, опираясь на греческий алфавит и пехлевийское письмо, сумел талантливо модернизировать собственные древнейшие тюркские пиктограммы (логограммы), и превратить их в алфавит, тонко учитывающий все особенности живой тюркской речи, заслуживает уважения.

Важно понять закономерность: тюрки как народ с кочевой ментальностью выдвинулись на арену истории прежде всего в качестве воинов, знатоков оружия и военного искусства, обладателей таланта государственно-правового управления, тогда как в сфере духовной жизни, книжных знаний тюрков-кочевников цивилизационно дополняли жившие в пределах государства, либо посещавшие тюркские земли представители иранской (согдийской) культуры, а также – в меньшей степени – китайско-конфуцианской цивилизации. Замалчивать фактор

межкультурного обмена значило бы отходить от научной позиции, тем более, как уже отмечалось выше, открытость к культурному обмену, способность к диалогу и взаимовлиянию сами по себе тоже являются показателями цивилизованности этноса.

О том, что в культурной истории древнетюркского общества имел место тюрко-согдийский и китайский синтез, пишут и современные казахские исследователи Еженханулы и Сунгатай [12]. Свидетельством китайско-тюркского диалога в VI в. и знакомства кочевников с буддизмом является перевод на тюркский язык (согдийским письмом) буддийской «Нирвана-сутры». Каган западных тюрков Тон джабгу имел встречу с Сюань цзанем – знаменитым буддийским учителем Китая. Известно, что на одной из сторон Бугутской стелы в честь Таспар кагана (VI в.) содержалась надпись на санскрите письмом брахми, а сам факт написания этого раннего памятника Тюркской империи на согдийском языке свидетельствует о принятии этого языка в качестве официального языка каганата.

Среди западных ученых доминирует мнение, что древнетюркская скульптура (каменные изваяния) возникает под непосредственным влиянием китайской цивилизации, как прямое подражание танскому Китаю. Можно полагать, что как в искусстве звериного стиля саков, так и в замечательном искусстве каменных скульптур кочевников, не исключая первоначальные импульсы со стороны дальневосточной традиции, школы китайских и согдийских мастеров, все же в дальнейшем оформили это в свою самобытную национальную традицию.

У тюрков были опытные мастера-каменотесы, которые занимались изготовлением каменных изваяний. О влиянии Китая свидетельствует то, что степные эпитафии часто имели наверху изображение драконов, который в китайской мифологии символизирует императорскую власть (также в храме Культегина на стенах были терракотовые маски драконов), постаментом для стелы служила скульптура черепахи, символизирующая в китайской традиции долголетие или вечность.

Памяти Культегину и Бильге-кагану были составлены и китайскоязычные эпитафии. Сам советник Восточнотюркского каганата, генерал Тоньюкук заявляет о себе: «Я сам, мудрый Тоньюкук, получил воспитание под влиянием культуры табгачской (т.е. китайской)», что является красноречивым фактом в пользу частичной интеграции кочевников в лоне танской цивилизации. Еще в борьбе с жужанями тюрки опирались на поддержку с китайским княжеством Западная Вэй, хотя последняя имела кочевые корни. Кочевники творчески использовали административный опыт Китая. Например, считается, что титул «сянгу» – генерал, «тайши» – наследник, знатный человек, князь, «тутук» считаются заимствованными от китайцев. В системе управления тюрки многое переняли от династии Тан, в том числе открытые диспуты при дворе.

Вместе с тем, следует объективно изучать и факты обратного влияния средневековых тюрков на иранцев, китайцев, славян (позже – арабов). Не говоря об общеизвестных закономерностях, когда согдийцы, китайцы, персы, арабы, славяне всегда высоко ценили воинские качества евразийских тюрков-кочевников, вербовали их в свои армии, приглашали на службу в качестве военачальников, тюркское влияние касалось и сферы языка, быта, предметов материальной культуры, и даже духовных традиций. Так, взаимопроникновение тюркской и китайской культур достигло своего пика в танскую эпоху.

Согдийцы тоже не обошлись без влияния тюркской культуры и особенно языка. Махмуд Кашгари свидетельствовал что в его время согдийский язык уже выходил из употребления, ассимилируясь тюркским языком. Необходимо упоминать тенденцию обратного влияния тюркского языка на иранские, в том числе даже на такой развитый литературный язык средневековья, как новоперсидский (фарси). Ученые выявили 1728 слов тюркского происхождения в новоперсидском языке (а также 409 монголизмов), при этом данная заимствованная лексика охватывает материальную и духовную сферы. Проникли тюркские слова и в арабский язык, включая различные эпохи – от мамлюков до Османского владычества.

Если затронуть дальнейшую судьбу тюркской письменности, то руника просуществовала примерно до XI-XII вв. Его вытесняет уйгурский курсив, затем арабское письмо. Смена письменности является поворотным пунктом в истории цивилизации. В отношении конкретного случая перехода от древнетюркского алфавита к арабскому письму, произошедшего в течение нескольких веков, необходимо сказать: это был комплекс объективных цивилизационных закономерностей, а не мер насильственного вытеснения. Акад. В. Бартольд в своих трудах, комментируя вымышленную версию об уничтожении древнехорезмийской письменности арабами (приводимую аль Бируни), отмечает, что данный миф не подтверждается никакими источниками и «сам по себе кажется неправдоподобным» [13, с. 45].

Скорее всего, архаичные религии и письменные системы вытеснялись эволюционно, не выдерживая конкуренцию с новыми, более развитыми интеллектуальными традициями. Согласно исследованиям философа С. Акатаева, «политеистическое сознание (тюрков), не способствующее ни созданию более высоких нравственных норм, ни социально-политическому объединению разноплеменных этнических структур все более уступает свои позиции, а потребность в некоем надплеменном единстве к этому времени, безусловно, была» [14, с. 67]. Однако, на взгляд философа, выход был в трансформации и модернизации самого тенгрианства. По мнению современного американского тюрколога Питера Голдена, тенгризм или шаманизм были не совместимы с государственностью и потому задерживали цивилизационное развитие [15, с. 237].

1. Нуртазина Н.Д. История тюркской цивилизации. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 205 с.
2. Пугаченкова Г.А. Искусство Гандхары. – М.: Искусство, 1982. - 196 с.
3. Марғұлан, Әлкей. Шығармалары. Т.8. [Текст]: монография / Ә. Х. Марғұлан. - Алматы: Алатау, 2010. - 472 б.
4. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. - 560 с.
5. Байпаков, К. М. Великий Шелковый путь на территории Казахстана [Текст] / К. М. Байпаков. - Алматы : Адамар, 2007. - 496 с.
6. Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня / ред. В. И. Мокрынин. — Фрунзе: Илим, 1986. — 134 с.
7. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. –М.: Гл. ред вост.лит., 1962 – 322 с.
8. Бойс, Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи / Пер. с англ. – М.: Наука, 1987. – 301 с.
9. История статуй Будды в Бамианской долине в Афганистане // <http://earth-chronicles.ru/news/2013-12-09-55785>
10. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. – М.: РИПОЛ-классик, 2013- 704 с.
11. Клосон Дж. Происхождение тюркской «рунической» письменности //Зарубежная тюркология (сб.). –М.: Институт востоковедения, 1986.- С. 135-158.
12. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Тарихи-мәдени жәдігерлер. - 2 т. – Алматы, Дайк пресс, 2005.- 132 б.
13. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Собр. соч. в 9 т. Т I. – М.: Изд.Вост.лит, 1963. – С. 45-597.
14. Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов: Дис. докт. филос. наук. – Алматы, 1995. - 333 с.
15. Golden, Peter. Religion among the Qipchaqs of Medieval Eurasia. // Central Asiatic Journal. International Periodical for Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia. 42(1998)2, p. 180-237.

УДК 94 (=5121):502

АЛТЫН ОРДА ХАНЫ ТОҚТАМЫСТЫҢ МӘСКЕУГЕ ЖОРЫҒЫ

Омарбеков Т.О.

т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, ҚР, Алматы қ-сы
e-mail: talas_1948@mail.ru

Аңдатпа. Ортағасырлардағы мемлекеттер арасында Алтын Орданың өзіндік ерекше орны бар екені белгілі. Оның қалыптасу, даму және құлдырау кезеңдері болды. Алтын Орданы әр түрі хандар басқарған тұста оның Орыс мемлекетіне деген саясаты да үздіксіз өзгеріп отырды. Алтын Орданың ханы Тоқтамыстың кезінде екі мемлекет арасының шиеленіскені сондай, Тоқтамыс хан Мәскеуге әскери жорыққа аттанды. Мәскеу қаласы үшін және орыс княздіктері үшін үлкен қасіретке айналған бұл жорық орыс жылнамаларында көрініс тапқан. Дегенмен де, бір таң қаларлығы, Мәскеуді күйретуге алып келген осы жорық шын мәнінде Мәскеу княздігінің атын орыс жерінде жарнамалап, орыс княздіктері арасында бұл қаланың орыс мемлекетін біріктіруші қала ретінде рөлін көтере түсті. Оқырманға ұсынылып отырған мақалада орыс-түрік қатынасының елеулі беттері болып табылатын осы тарих екей-текжейлі баяндалған. Мұнда, Тоқтамыс ханның Мәскеу князі Дмитрий Донскоймен және Орталық Азия өңірінде үлкен империя құрған атақты Әмір Темірмен қайшылықты қарым-қатынасының салдарлары баяндалады. Мақала Тоқтамыс ханның билігінің күйреуінде Әмір Темір мен қарым-қатынасының нашарлауы барысында қалыптасқан ахуалдарды біршама түсінікті және нақты баяндаған. Мақала бұрынғы Еуроцентристік көзқараста жазылған Алтын Орда мен Мәскеу мемлекетінің қарым-қатынасына қатысты ұстанымдарды жаңаша қарауымен ерекшеленеді.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Тоқтамыс хан, Мәскеу, Орыс Княздігі, Әмір Темір

ПОХОД ХАНА ЗОЛОТОЙ ОРДЫ ТОХТАМЫША НА МОСКВУ

Омарбеков Т.О.

д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана
Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, РК, г.Алматы
e-mail: talas_1948@mail.ru

Аннотация. Известно, что Золотая Орда занимает особое место в ряду средневековых государственных образований. В ее истории были периоды формирования, расцвета и падения. Политика Золотой Орды в отношении к Русскому государству менялась в зависимости от возглавлявших ее в разное время правителей. В период правления хана Золотой Орды Тохтамыш взаимоотношения двух государств обострились настолько, что хан Тохтамыш предпринял военный поход на Москву. Для Москвы и русских князей этот поход, получивший отражение в русских летописях, обернулся большими лишениями. Тем не менее, удивительно, но этот поход, имевший целью разрушить Москву, в действительности способствовал популяризации имени московского князя на русской земле, а в среде русских князей поднял роль Москвы как города – объединителя русской государственности. В предлагаемой читателям статье подробно повествуется история, являющаяся одной из знаменательных страниц тюрко-русских отношений. Здесь, отражены последствия противоречивых взаимоотношений между ханом Тохтамышем и

московским князем Дмитрием Донским, а также создавшим в Средней Азии крупную империю знаменитым Амиром Тимуром. В статье ясно и четко описывается положение, создавшееся в ходе ослабления власти Тохтамыша и ухудшения взаимоотношений с Амиром Тимуром. Статья характеризуется новыми подходами к ранее освещаемым с позиции евроцентризма взаимоотношениям между Золотой Ордой и Московским государством.

Ключевые слова: Золотая Орда, Тохтамыш хан, Москва, русские княжества, Амир Тимур

CAMPAIGN OF GOLDEN HORDE KHAN TOKHTAMYSH TO MOSCOW

Omarbekov T.O.

Doctor of Historical science, professor of Kazakhstan history department
al-Farabi Kazakh National University, Almaty
e-mail: talas_1948@mail.ru

Abstract. It is known that the Golden Horde takes a special place among the medieval statehoods. It has its history of formation, rise and fall. Policies of the Golden Horde in relation to the Russian government changed depending on who headed it at different times of the rulers. During the reign of Tokhtamysh Khan relations of Golden Horde between the two countries deteriorated so much that Tokhtamysh Khan undertook a military campaign against Moscow. For Moscow and Russian princes of this campaign that gets reflected in the Russian chronicles, it turned in a great hardship. However, surprisingly, this campaign, which had to destroy Moscow, in fact, helped to popularize the name of the Prince of Moscow on Russian land, and among Russian princes raised the role of Moscow as a city – as the unifier of the Russian state. In this article author tells readers the story in detail, which is one of the most significant pages of Turkic-Russian relations. Here, the effects of reflected conflicting relationship between Tokhtamysh Khan and Moscow Prince Dmitry Donskoy, and famous Amir Timur who created largest empire in Central Asia. The article clearly and accurately describes the situation related with weakening power of Tokhtamysh and the deterioration of relations with Amir Timur. The article is characterized by new approaches to the previously illuminated from the perspective of Eurocentrism between the Golden Horde and the Moscow government.

Keywords: Golden Horde, Tokhtamysh Khan, Moscow, Russian principality, Amir Timur

Алтын Орда ханы Тоқтамыстың Мәскеуге жорығы және оның осы тұстағы Әмір Темірмен, Мамаймен және т.б. қарым-қатынастары арнайы әңгімелеуге тұратын тарихымыздың «ақтаңдақ» беттерінің бірі. 1380 жылы 8 қыркүйекте Куликово даласында болған жанкешті шайқастан кейін, Көк Орда ханы Тоқтамыстан тағы жеңілген Алтын Орда билеушісі Мамай Кафуға (Феодосия) қашып кетеді. Оның орнына Алтын Орданың ұлы ханы болып Тоқтамыс қалады «Дүниежүзілік тарихтың» III томында Тоқтамыстың ендігі әрекеті былай түсіндіріледі (қазақша аударма біздікі): «Руське өзінің билігін нығайту үшін ол — (Тоқтамыс — Т.О. Ескерту: Барлық орыс құжаттарында — Тоқтамыш) 1382 жылы Мәскеуге жорыққа шықты» [1,782 б.].

Л.Н.Гумилев Тоқтамыстың Мәскеуге шабуыл жасау себебін былай түсіндіреді. Оның айтуынша Мәскеу мемлекеті өзіне православие дініндегілерді көбірек қарату үшін Киев метрополиті Киприанды шақырады. Мұны Мәскеудің күшеюін қаламайтын Суздаль князьдігі Тоқтамыс ханға Мәскеу мен Литваның және Мамайдың өзара келісімі ретінде жеткізеді. Сонымен бірге өсек тасушылар бұл одаққа Рязань князі Олегтің де тартылғанын айта кетеді. Л.Н.Гумилевтің сөзімен айтсақ, «аққөңіл және сенгіш» Тоқтамыс осындай арандатуға иланған», сөйтіп Мәскеуге қарсы жорыққа аттанған [2.428].

Дегенмен де біз тарихшы Л.Н.Гумилевтің бұл пікірімен толық келісе алмаймыз. Оның үстіне ежелгі Никон жылнамасы да Л.Гумилевті қолдай қоймайды. Өйткені, біріншіден, литвалық

князьдің Мәскеуді қорғаушылар қатарында болғаны рас: “Таже потом прииде к ним в град некоторый князь Литовский, именем Остей, внук Олгердов: той окрепи град и люди затвориси с ними в граде”[3] .

Литваның ұлы князі Ольгерд (Альгирдас) (1345-1377 жж.) кезінде 1363 жылы Буг өзеніне жақын жерде татар әскерлерін талқандағаны тарихтан белгілі. Днестр, Днепр өзендері бойын, Киев, Подольск, Волынь жерлерін, Смоленск князьдігін басып алған Ольгердтің 1349 жылы Жәнібек ханмен Мәскеу князьдігіне қарсы одақ жасауға әрекеттенгені және айқын нәрсе. Ольгерд тверьліктердің Мәскеуге қарсы сәтсіздікпен аяқталған (1368-1372 жж.) үш жорығын да қолдады [4.539]. Әңгіме бұл жерде міне осы Ольгердтің немересі, яғни, Алтын Орданың және мәскеуліктердің ата жауы төңірегінде болып отыр. Ежелгі Никон жылнамасы Ольгердтің Мәскеуді Тоқтамыстан қорғаудағы рөлін одан әрі былай түсіндіреді: «Князь же Остей Литовский, внук Олгердов, со множеством народа оставшемся во граде (в Москве — Т.О.), елико снидошася от всех стран во град, укрепляхуся и подвизехуся противу Татар на бой...глаголюще: «не устрашимся нахождения Татарского, имеем бо град камен тверд и врата железа: и не терпят Татарове стояти под градом нашим долго, понеже имеют сугуб страх: изнутри града от нас боятся: а, атгневе града об князей наших устремленна на них боятся: и се и сами тии Татарове вскоре убоятся и побежат в поле в свояси” ...[5.189].

Көріп отырмыз, Никон жылнамасында Остей Литовский Мәскеу қорғанысын белсенді ұйымдастырушы. 1539-1542 жылдар аралығында жазылған, өзінен бұрынғы Воскресенской, Иосафов (1446 ж.), Хоронограф тәрізді көптеген жылнамаларды құрастырып жазған орыстардың өздерінің Никон жылнамасын теріске шығаратын дерек біздің қолымызда әзірге жоқ. Сондықтан да Л.Н.Гумилевтың А.В. Экземплярскийдің еңбегіне сүйеніп Мәскеу мен Литваның өзара келісім жасауы мүмкіндігін жоққа шығармақ болған әрекетін қолдай алмаймыз. Біздің ойымызша Тоқтамыс аңқаулықпен осындай өсекке сеніп Мәскеуге шабуыл жасады деуге негіз жоқ.

Л.Н.Гумилевтің князь Остей Литовскийдің Мәскеуді қорғауға белсене қатысқанын көргісі келмеуі бізді таңдандырады. Тіптен Никон жылнамасының Патриарша үлгісінде бұл мәселе редакцияланып қолдан қосылған дегеннің өзінде де мәскеулік ұлы князь Дмитрий Иванович Донской қала қорғанысын тапсырып кеткен митрополит Киприанның өзінің де осыдан бұрын әрі Киевтің, әрі Литваның митрополиті болып істегені және оның өзінде де орыс емес, Тырнонадан шыққан болгар екені тарихтан белгілі [6. 251]. Яғни Мәскеудің Литвамен жақындасу мүмкіндігіне Л.Н.Гумилев сенбесе де басқарушылардың Литвамен байланыс жасауға толық мүмкіндіктерінің болғанын теріске шығара алмаймыз. Бұдан шығатын қорытынды: Тоқтамыстың шабуылын өсекке сеніп емес, алда екі ел арасындағы орын алуы мүмкін келісімге қарсы әрекет ету деп бағалаған жөн болар бөлкім.

«Тоқтамыс, – деп жазады Л.Н.Гумилев, – өсектің көпе-көрнеу қисынсыздығына қарамастан түгел сенді. Ол ойлауға емес, шайқасуға әдеттенген еді» [7. 428]. Бұл жерде біріншіден Л.Н.Гумилев айтқандай Тоқтамыстың «өсекке сенгені» дәлелденбеген, екіншіден біздің ойымызша Тоқтамыстың Мәскеуге жорығы автор жазып отырғандай жеңіл-желпі ойдан тутан жоқ. Руське Куликово шайқасынан кейін беделі күрт арта бастаған Дмитрий Иванович Донскойдың және оның Мәскеу князьдігінің күшейіп келе жатқанын, оның түбінде Алтын Орда үстемдігінен Русьті азат етуші күшке айналуы мүмкіндігін айқын байқатты. Ал бұл Тоқтамысты кез келген сылтауды тиімді пайдаланып, оған соққы беруге итермеледі дей аламыз.

Русь пен Алтын Орданы тату-тәтті көршілер ретінде көрсету, яғни евроазия концепциясын ұстанған Л.Гумилевтың бұл мәселеде, Мәскеуді бағындыруда ашықтан-ашық жаулық саясат ұстанған Тоқтамысты кінәлап, қаралап жазудан басқа амалы да жоқ еді. Шын мәнінде Мәскеуге еркіндік беру дегеніміз күллі Орыс жерінің Алтын Орда жауына айналуына алып келер еді. Мұны кейінгі тарихымыз айқын дәлелдеп берді.

Біздің ойымызша сол тұста орыс халқының ұлттық тарихи тұлғасына айналған Дмитрий Донскойға қарсы қатал саясат ұсталмайынша орыс жерін Алтын Ордаға тәуелді ұстау мүлде

мүмкін емес еді. Сондықтанда Тоқтамыстың Мәскеуге жорығы үлкен стратегиялық мақсаттан туындаған еді.

Мәскеуді басып алған Тоқтамыстың аса қатал болуы да Л.Н.Гумилевты емес, біздің айтқанымызды іс жүзінде растайды. Тарихшы М.Н.Покровский мойындаған мәлімет бойынша татарлар 24 мың мәскеуліктерді қырып салған [8. 176].

Мәскеуліктердің өз еріктерімен темір қақпаны ашып бергеніне қарамастан осылай болған.

Егер Никон жылнамасын одан әрі оқи түссек, Тоқтамыстың Мәскеуге жасаған жорығын орыстың кейбір князьдарының да қолдағанын көреміз. Мысалы, князь Олег Рязаньский Тоқтамыстың жағалауда жөңкіліп жүрген қалың қолына Ока өзенінен өтетін суы таяз өткелді көрсетеді. Бұған тарихшы Л.Н.Гумилев сенбесе де, біз сенбеуге негіз жоқ. Өйткені жылнама Рязань князінің бұл әрекетін Тоқтамыстан өз жерін тонаудан сақтайын деген қорғану пиғылынан туындады деп нанымды түсіндіреді. Тоқтамыстың алғаш Рязань жеріне зобалаң салмай, оны оңтүстіктен айналып өтуі бізді мұнда шындық бар-ау деп айтуға итермелейді.

Сонымен Ока өзенінен өтіп, жолда Серпухов қаласын басып алған, жүк тасушы көліктеріне де қарайламай асыққан Тоқтамыстың жер қайыстырған қалың қолы саржеліспен 1382 жылдың 12 тамызында (ескіше, 23 тамызда) жау келеді деп күтпей қаннен-қаперсіз жатқан Мәскеуге келіп жетеді. Дегенмен де жылнамаға сенсек, Мәскеудің ұлы князі Дмитрий Иванович Донской Тоқтамыстың өзіне қарсы келе жатқанын ести тұра Мәскеуді тастап, Переяславльге кетіп қалған және ол жақтан Костромаға әскер жинамақшы болған. Л.Н.Гумилевтың айтуынша оның орнына Мәскеуді қорғауға басшылық етуге митрополит Киприан қалған. Бірақ Л.Н.Гумилевтан басқа орыс тарихшылары Митрополит Киприан мен бірқатар Мәскеу боярларының Тоқтамыстан қорқып, астанадан қашып кеткенін де айтады [9. 782]. Ал енді Никон жылнамасы бойынша татарлар келгенде Мәскеуде бүлік басталған. Қаладан қашып кетпек болған халықты көтерілісшілер түк қалдырмай тонаған, таяққа жыққан. Митрополит Киприан мен князь Дмитрий Ивановичтің әйелі ұлы княгиня Евдокия көтерілісшілерден өздерін босатып жіберуді өтінген.

Бірақ қылыштарын жалаңдатқан ызалы да ызғарлы, құдайларын ұмытқан көтерілісшілер қаладан қашпақ болғандардың бәрін таспен атқылап, ешкімді сыртқа жібермеуге тырысқан. Осындай қысылтаянда митрополит пен ұлы княгиня эзер дегенде ашулы топтан сытылып шыққан, бірақ көтерісшілер олардың дымын қалдырмай тонап жіберген.

Жылнамаға сенсек, Тоқтамысқа басқалар емес ұлы князь Дмитрий Иванович Донскойдың өзі қажет болған. Алғашқы күннен-ақ түс кезінде оның қалың қолы Мәскеудің тас қамалынан екі-үш оқ бойындай қашықтықта, яғни садақ оғы жетпейтін жерге тоқтаған. Қала қорғанысынан бұларға мойындарын соза қарап, енді не істер екен деп сырттай бақылап тұрғандарға жақын келген бір топ салт атты татарлар: «Қалада князь Дмитрий бар ма?» — деп айқайлап сұраған. Қаланың биік қорғанында тұрғандар: «Ол қалада жоқ», — деп жауап берген.

Жөңкіле қозғалған салт атты татарлар жеделдете қала төңірегін айнала шауып, шолып шыққан. Қала айналасын тұрғындар тып-типыл етіп, ағаш-бұта атаулыны өртеп жіберген еді. Бұл қалаға басқалардың бұқпантайлап жақындауына мүмкіндік бермеу үшін жасалған болатын. Өз төңірегіне мәскеуліктерді топтастырған жоғарыда аталған князь Остей Литовский қорғанысты ұйымдастыруға белсене кіріскен.

Алғашқы күннің кешіне қарай қараңғы түсе Тоқтамыстың қалың қолы қаладан алыстап, шегініп кеткен. Бірақ келесі күні таңертең Тоқтамыс ханның өзі бастаған қаптаған әскер Мәскеуге тұс-тұстан келіп, оны тағы қоршап алған. Дегенмен де бірінші болып олар атпаған. Және жебелерін кезеніп, жалаңаш қаруларын жалаңдатып сес көрсетті. Осы сәтте қала тұрғындары оларға садақ жебесінен оқ жаудырды. Өздерінің биікте және бекіністе тұрғандарын пайдаланып мәскеуліктер қолға түскен нәрсенің бәрін татарларға лақтырды. Қардай бораған садақ оғының, жаңбырдай жауған тастың, дүркін-дүркін атылған самострел мен алғашқы зеңбірек-тюфяқтың соққыларына душар болған Тоқтамыс жасағы жауап оқты жаудырды.

Никон жылнамасы мұны төмендегідей суреттейді: “Татаровск же възьяришася и начаша

стреляти на град со все страны. И идяху стрелы их на град, аки дождь силен и умножен зело, не дающе не прозрети, понеже и воздух омрачиша стрелами, и мнози гражане во граде и на забралех пахадуся мрътви, одоляху бо Татарьския стрела паче, неже градския”... Одан әрі жылнамашы татарлардың құралайды көздеп ататын мергендігіне таңдай қағады. Олар атпен шауып келе жатқан бетте тізгінді жібере салып, садақпен қамалдағыларды көздеп атқан кезде қорған төбесінде қалқып тұрғандарды жұрындай ұшырған. Татарлардың біраз бөлігі ұзын сатыларды қамал қабырғасына апыл-ғұпыл сүйей салып, олармен жанталаса құмырсқадай өрмелеген. Қаладағылар да қарап қалмай қамданып, олардың төбелерінен қайнаған суды буын бұрқырата құйған.

Осы жерде Тоқтамыс жасағын едәуір қобалжытқан бір оқиға болады. Бұл туралы жылнамашы былай деп жазады: “...Нехто гражданин Москвитин, суконник, именем Адам с Фроловских ворот пусти стрелу из самострела и уби некоего от князей Ординских сына, нарочита и славна суца, и велику печаль сотвори Тохтамышу царю и всем князем его...”[10].

Мәскеуді қорғаушылар «түгел мас болған, өйткені олар бал мен сыра сақталатын боярлар подвалдарын талқандаған» [11. 429].

Мәскеудегі көтеріліс біздің ойымызша ұлы князь Дмитрий Иванович Донскойдың және онымен бірге бірқатар боярлардың қаладан кетіп қалуларына байланысты басталған. Л.Н.Гумилев мұны ұлы князь татарлар Мәскеуді ала алмайды деп сенгендіктен қалдырып кетті деп түсіндіреді. Шынында да тас қамалмен қоршаған, оқ-дәрімен атылатын алғашқы зеңбірек — тюфякпен қаруланған Мәскеуді алу тас қамалды бұзатын қарулары жоқ, қылыш, садақ және найзамен ғана қаруланған Тоқтамыстың қалың қолы үшін мүмкін емес те еді. Оның үстіне қамалда азық-түлік жеткілікті болған.

Л.Н.Гумилев Мәскеуді қорғауға «бір ғана нәрсе - жауынгерлік рух күші жетіспеді, өйткені Куликово даласының қаһармандары өздерінің туған деревняларында демалып жатты, ал астанада бірлі-жарым қала тұрғындары, қала маңындағы көптеген басыбайлылар және қолөнершілер тұрып жатты” — деп жазады [12. 429].

Зерттеушінің бұл сөзі Никон жылнамасындағы мына сөйлемдерден туындаған: “...оскуде бо вся русская земля от Мамаева побоища за Доном, и вси русстии людие в велице страсе и трепете быша за оскудение людей” [13].

Әрине, орыс жері үшін Куликово шайқасы оңайға түскен жоқ. Бірақ негізгі жаулары Алтын Орда хандары әлі біржолата талқандалмаған кезде бұл неғылған «демалыс»? Оның үстіне Тоқтамыс Куликово шайқасы болғаннан кейін іле-шала емес, араға екі жылдай уақыт салып Мәскеуге шабуыл жасап отыр емес пе? Жаугершілік заманда орыстардың екі жыл бойы демалып жатқаны несі? Біздің ойымызша орыстарда Кулиководағы жеңістен кейін бізді Мәскеу қорғайды деген сенім пайда бола бастаған. Орыстардың бей-жайлығы осыған байланысты болса керек.

Мұнан әрі жылнама бойынша оқиға былай өрбиді. Жоғарыда аталған Тоқтамыстың жағындағы сузальдық орыс князьдерінің азғырған сөздеріне иланған мәскеуліктер темір қақпаны ашып, татар елшілерін ішке кіргізбек болған. Бірақ олармен бірге қалаға тасқын судай екпінмен Тоқтамыстың қалың қолы баса көктеп еніп кетті. Князь Остей астыртын өлтірілді. Қалада қанды қырғын басталды.

Жылнамада Тоқтамыстың тек Мәскеуді алумен ғана шектелмей жекелеген қарулы жасақтарын Владимирге, Переяславльге, Юрьевке, Звенигородқа, Можаяевскіге, Боровскіге, Рузаға, Дмитровка жөнелтіп, оларды басып алғаны да айтылады. Жаулаушылар Переяславльды да өртеп жіберген, ал оның тұрғындары қайыққа мініп көлге қашып кеткен.

Ұлы князь Дмитрий Иванович болса өзінің қашып келген жұбайымен, балаларымен және көптеген боярларымен Костромада оқиғаның соңын күткен. Ал оның туысы князь Владимир Андреевич көп күшпен Волока түбінде тұрған және татарлардың сонда жеткен қаннен-қаперсіз жекелеген жасақтарына соққы берген. Таяқ жеген татарлар шоқыта желіп, Тоқтамысқа келіп бұл туралы оны үрейлене хабардар еткен. Онсыз да байлыққа белшеден батқан Тоқтамыс өзінің

әскерлерін жедел жинап, жолшыбай Коломнаны тағы да тонап, Рязань жерінен де мол олжаларға кенеліп, өзінің барлық күштерімен Оканың арғы бетіне өтіп кеткен. Князь Олег Иванович Рязанский болса татарлардан қашып құтылған. Осыдан соң көп кешікпей-ақ ұлы князь Дмитрий Иванович және оның туысы Владимир Андреевич өз жерлеріне оралып, Мәскеу қаласына келіп, өлгендерді жерлеумен айналысқан [14].

Келесі жылы жазда Мәскеу князі Дмитрий Иванович тутан баласы Василий Владимировичті Владимирде және Новгородта өзінің орнына ұлы князь етіп тағайындауды өтініп, көп сый-сияпатпен, тарту-таралғымен Алтын-Орда ханы Тоқтамысқа жіберді. Оның жанына Твердің ұлы князі Михаил Александрович ілесіп барды.

Осылайша Тоқтамыс өз мақсатына жетіп, орыс князьдерінің Кулиководағы жеңісінен кейін де олардың Алтын Ордаға алым-салық төлеп тұруын қайта жолға қойды. Бірақ Тоқтамыстың Алтын Орданы дәуірлетуіне Орта Азиядағы Әмір Темірдің даңқы көлеңке түсірді. 1383 жылы Хорезмді басып алған Тоқтамыс 1400 жылға дейін Темірмен және оны жақтайтын Қойырчак пен Темір-Құтлықпен және Шәдібекпен таққа таласып арпалысты. Жоғарыда айтып кеттік, Хорезм бұрынғы Алтын Орданың қарауындағы жер болатын. Оның үстіне Хорезмде әлі де Әмір Темірдің билігі орныға қойған жоқ еді. Бұл өңірде Алтын Орда билігінің орнығуы Өзбек хан тұсындағы мемлекеттің қуатын толық қалпына келтіру болып табылатын еді. Сондықтан да Тоқтамыс 1380 жылы Хорезмді басып алған соң онда өзінің атынан теңге соқтырды. Бұл жорық кейбір орыс тарихшылары айтып жүргендей, Әмір Темірге қоқан-лоққы көрсету, немесе оның беделін көзге ілмеу мақсатымен жасалған жоқ. Тоқтамысқа Алтын Орданы бөлшектеуге бейім тұрған әмірлердің көз алдында өзінің беделін берік орнықтыру аса қажет болды. Сондықтан да Тоқтамыстың бұл жорығы Б. Грековтың сөзімен айтсақ, оның «Хорезмге бағытталған нақты саяси бағдарламасы еді» [15. 329].

1385 жылы қыста Тоқтамыс Әзірбайжанды Алтын Орданың ықпалына қарату үшін Дербент арқылы Тевризге дейін барды. 1387 жылы Тоқтамыс Дербент арқылы Әзірбайжанға тағы жорық жасады. Бұл кезде Әмір Темір Қарабахта болатын. Тоқтамыс мұнда да Әмір Темірдің ұлы Мираншах бастаған әскерлермен кездесіп қалып, жеңіліске ұшырап кейін шегініп кеткен еді. Сонымен қатар ол Хорезмді Алтын Орда құрамында ұстап қалуға күш жұмсап, 1387 жылдың күз айларында Амударияға жетті. Алайда Ходжентке барар жолда ол Әмір Темірдің әскерлеріне кездесіп қалып амал жоқ шайқасуға мәжбүр болды. Бұл 1388 жылдың қыс айлары еді. Алайда Хорезмді қолда ұстап тұруға Әмір Темірдің мүмкіндік бермейтінін түсінген ол, Жайыққа қарай шегініп кетті. Осылайша Тоқтамыстың Әзірбайжанды және Хорезмді Алтын Ордаға біріктіруді көздеген саясаты Әмір Темірдің ашық қарсылығына кездесіп, сәтсіздікке ұшырады.

Әмір Темір Әзірбайжанда Тоқтамысқа тойтарыс бере тұрса да 1388 жылы Тоқтамыс Хорезмге екінші рет шабуыл жасалғанға дейін ашық жауласуға бара қойған жоқ. Сондықтанда 1387 жылы Әзірбайжаннан шегінген Тоқтамыстың көптеген әскерлері Дербент түбінде Әмір Темірге еріксіз тұтқынға түскен кезде ол оларға жұмсақтық пен қайырымдылық танытып, жанашырлықпен Тоқтамыстың денсаулық жағдайын сұрастыра келе былай деген: «Біздің арамызда әке мен баланың құқы бар. Бірнеше ақымақтың кесірлерінен осыншама адамдар неге өлулері керек? Біздер арадағы келісімді сақтауларымыз керек және ұйқыдағы тәртіпсіздікті оятып алмайық». Осылайша Әмір Темір тұтқындарға барлық жағдайлар жасап, оларды ақшамен және киіммен қамтамасыз етіп, аман-есен Тоқтамысқа шығарып салды [16.436].

Алайда Хорезм өңірінің Тоқтамысқа қосылмақ болып әрекеттенуі, тіптен Әмір Темірге қарсы көтеріліс жасауы және Моғолстанды билеуші Әмір Қамар-ад-дин Дулаттың Тоқтамыспен келісімге баруы Әмір Темірді 1388 жылы осы бағытта жорыққа аттануға мәжбүр етті.

Қондыршадағы екі алыптың 18 маусымда басталған қырғын ұрысы үш күнге созылды. Аса тәжірибелі Әмір Темір өзінің жауынгерлерінің рухын көтеру, керісінше қарсыласының әскерлерінің рухын түсіру үшін психологиялық әдіс-амалдарға барды. Мысалы, ұрыстың әбден қызған кезінде Әмір Темір өзінің немересі Мырза Әбубәкір бастаған 8000 әскерге шатырлар тігіп,

жауынгерлерге арнап тамақ дайындауға бұйрық берді. Мұның өзі әскерлердің еңсесін көтеріп, оларды ұрысқа жігерлендірді. Ол Тоқтамыс әскерлерінің еңсесін түсіру үшін, оның басты ту көтерушісін сатып алды. [17.75] «Мен, – деп атап көрсетеді осы орайда Әмір Темір, – жауымның ту көтерушісін сатып алдым. Ол екі жақтың әскері ұрысқа кіргенде туды түсіретін болып уәде берді». Негізгі тудың түсірілуі Тоқтамыс әскерлері қатарында үлкен абыржу туғызды және олар Еділге қарай шегіне қашты. Әбұмұхаммед Хұсайнның айтуынша көлемі жағынан мұндай ұлы шайқас «бұрын ешқашан болған емес» [18.109].

Алайда Қондыршадағы ұрыс екі жақ үшін де шешуші шайқас бола қойған жоқ. Жауынгерлер екі жақтан да аз қырылған жоқ. Сондықтан да Әмір Темір өзінің жеңісін соңына дейін жеткізбей, кейін қайтып кетті [19. 441-442].

Ұрыстан кейін кеп кешікпей, өзінің астанасы Сарайға оралған Тоқтамыс Египет сұлтанымен және Литва князімен жақындасып, одақ құруға күш салды. Сонымен қатар ол Алтын Орданың оңтүстіктегі шекарасы Әзірбайжанда өз ықпалын күшейтуге тырысты. Бұл Әмір Темірді бей-жай қалдырмады. Ол 1395 жылдың ақпан айында Тоқтамысқа қарсы жорыққа аттанды.

Ұрыста жеңілген Тоқтамыс әскерлерін батыс тарихшылары тіптен ұйымдасқан түрде шегіне де алмады деп кінәлайды. Шын мәнінде бұл тарихи шындықты толық бейнелей алмайды. Шарафад-дин Йездидің айтуынша Әмір Темірдің өзіне Тоқтамысты қолға түсіру қажет болған. Ол былай деп жазады: “Темір Тоқтамыс ханның соңына қуалап түсті және оның соңынан күн демей, түн демей аса қатты жүрді” [20. 305]. Мұндайда ашық далада жеңілген әскерді тоқтатып, қорғану ұйымдастыру дегеніңіз қиынның қиыны еді. Алайда Тоқтамыс бәрібір қолға түспей, Булар (Булгар) жеріне өтіп кетті.

Ибн Арабшахтың айтуынша Әмір Темір өзі жүрген жерлерінде адам айтқысыз қырғын және тонаушылық пен зорлық-зомбылықтар ұйымдастырған. Мұны орыс жылнамалары да мойындайды. «Оның әскерлерінің алды Азаққа (Азов) дейін барып, Алтын Орданың астанасы Сарайды, Сарайшықты, Хажытарханды және осы өлкенің бәрін талқандады”. Әсіресе мемлекет астанасының жермен-жексен болып жойылып кетуі Темірдің шектен шыққан қатігездігі болды. Ибн Арабшах бұл туралы сөзбе-сөз былай деп жазды: «енді бұл жерлерде, Хорезмнен Қырымға дейін бұрынғы халықтар мен адамдардың ешбірі өмір сүрмейді және қозғалыста жоқ, және енді онда қарақұйрықтар мен түйелер қауымдарынан басқа ештеңе де жоқ. Дештінің астанасы – Сарай. Бұл қала мұсылманша салынған, керемет қамалы бар. Сарай ғылымның орталығына айналды. Қысқа мерзімнің ішінде мұнда ғалымдардың және атақтылардың, шешендер мен шеберлердің, тіптен барлық лайық адамдардың тамаша және салауатты үлесі жиналды. Мұндай белгілі кісілер тіптен көп адам мекендейтін Египеттің бөліктерінде де, елді мекендерінде де жинақталған жоқ еді» [21. 280].

Өзінің Самарқанд тәрізді астанасын гүлдендірген Әмір Темір Алтын Орданың басты қалаларын жермен жексен етті. Бұл ойранды орыстың белгілі тарихшылары әлі күнге дейін ақтап, тіптен қуана баяндап келеді. Мысалы академик Б. Греков былай деп жазды (орыс тілінен аудармай сол қалпында береміз): “Победа Тимура над Токтамышем, опустошение и сожжение Астрахани и особенно Сарая Берке – столицы Золотой Орды – в 1395 г. имели огромное значение не только для Средней Азии и тогдашней юго-восточной Европы, но и для Руси. Сам того не подозревая, тот самый Темир Аксак, который грабительски опустошил Рязанскую землю, объективной победой над Токтамышем оказал Русской земле услугу, хотя своими поступками и оставил по себе в русском народе заслуженную дурную память” [22. 373].

Бүгінде біздер қазақ тарихшылары, бұған керісінше мынандай қорытынды жасай алар едік: Алтын Орданы Әмір Темірдің әлсіретуі, оның басты қалаларын талқандауы Дешті Қыпшақ даласында бір орталыққа бағынған көшпелілердің мықты мемлекетін қалыптастыру процесін бір ғасырдай мерзімге тежеп тастады.

Әдебиеттер тізімі

1. Всемирная история-Т.III. -М.,1957.
2. Всемирная история-Т.III. -М.,1957.
3. Полное собрание русских летописей (алда — ПСРЛ).-т.ХІІ.
4. Советская историческая энциклопедия, Т.10.
5. Гумилев Л.Н., Экземплярский А.В. Великие и удельные князья северной Руси в татарский период с 1238 по 1505 гг. Т. XII, Спб.
6. СИЭ. – 7 т.
7. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. –М., 1992.
8. Покровский М.Н. Руская история. – Т.1.
9. Всемирная история. – Т.3.
10. ПСРЛ, т. XII.
11. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. –М., 1992.
12. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. –М., 1992.
13. ПСРЛ, т. XII.
14. ПСРЛ, т. XII.
15. Греков Б., Якубовский А. Золотоая Орда и ее падение.
16. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. –М., 1992.
17. Тамерлан. Жизнь и деяния. Хроника великих завоеваний. А.: ИД «Кочевники», 2003.
18. Прошлое Казахстана в источниках и материалах.
19. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. –М., 1992.
20. Прошлое Казахстана в источниках и материалах.
21. Прошлое Казахстана в источниках и материалах.
22. Греков Б., Якубовский А. Золотоая Орда и ее падение.

References

1. Vsemirnaya istoriya-V.III. – М., 1957.
2. Vsemirnaya istoriya-V.III. – М., 1957.
3. Polnoye sobraniye russkikh letopisey. – V. XII.
4. Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya, – V.X.
5. Gumilev L.N., Ekzemplyarskiy A.V. Velikiye i udel'nyye knyaz'ya severnoy Rusi v tatarskiy period s 1238 po 1505gg. –V. XII, Spb.
6. SIE. – 7 V.
7. Gumilev L.N. Drevnyaya Rus' i Velikaya step'. –М., 1992.
8. Pokrovskiy M.N. Ruskaya istoriya. – V.1.
9. Vsemirnaya istoriya. – V.3.
10. PSRL, V. XII.
11. Gumilev L.N. Drevnyaya Rus'i Velikaya step. –М., 1992.
12. Gumilev L.N. Drevnyaya Rus'i Velikaya step. –М., 1992.
13. PSRL, V. XII.
14. PSRL, V. XII.
15. Grekov B., Yakubovskiy A. Zolotoaya Orda i yeye padeniye.
16. Gumilev L.N. Drevnyaya Rus' i Velikaya step. –М., 1992.
17. Tamerlan. Zhizn'i deyaniya. Khronika velikikh zavoyevaniy. А.: ID «Kochevniki», 2003.
18. Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh.
19. Gumilev L.N. Drevnyaya Rus' i Velikaya step'. –М., 1992.
20. Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh.
21. Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh.
22. Grekov B., Yakubovskiy A. Zolotoaya Orda i yeye padeniye.

УДК 930.2: 94 (574)

ИЗ ОПЫТА ИЗУЧЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА VIII-НАЧАЛА XX ВЕКА

Өтепова Г.Е.

д.и.н, профессор Павлодарского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье автор делится своими исследованиями, выводами и опытом в области изучения законодательных источников по истории Казахстана VIII-начала XX века. Собранный автором огромный фактологический материал (более 2.000 законодательных источников) был хронологически систематизирован и дополнен новыми публикациями. Автором была проведена общая и подвидовая классификация законодательных источников по следующим параметрам: основным видам, хронологии, социальной и тематической направленности. В результате были составлены соответствующие таблицы, которые наглядно помогают проанализировать и понять суть официального законодательства Российской империи в отношении Казахстана.

Ключевые слова: Законодательные источники, Российская империя, История Казахстана, Царское правительство, Колониальная политика, Систематизация, Классификация, Сборник документов.

VIII Ғ. - XX Ғ. БАСЫ КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ЗАҢНАМАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Өтепова Г.Е.

т.ғ.д., профессор ПМПИ

Аңдатпа. Осы мақалада автор VIII ғ. - XX ғ. басы кезіндегі Қазақстан тарихы бойынша заңнамалық деректерді зерттеу саласындағы өзінің зерттеулерімен, ой-түйінділерімен және тәжірибесімен алмасады. Автор тарапынан жинақталған елеулі фактологиялық материал (2000 аса заңнамалық деректер) хронологиялық жағынан жүйеленіп, жаңа басылымдармен толықтырылды. Автор заңнамалық актілердің жалпы және түрлендірілген жіктелімін келесі параметрлер бойынша жасады: негізгі түрлері, хронологиясы, әлеуметтік және тақырыптық бағытнамасы. Нәтижесінде сәйкестендірілген кестелер құрастырылып, олар Қазақстанға қатысты Ресей империясының ресми заңнамасының мән-мағынасын анықтауға мүмкіншілік береді.

Түйін сөздер: Заңнамалық құжаттар, Ресей империясы, Қазақстан тарихы, Патшалық билік, Отаршылдық саясат, Жүйелендіру, Жіктеу, Құжаттар жиынтығы

FROM THE EXPERIENCE OF STUDYING LEGISLATIVE SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN VIII-EARLY XX CENTURY

Oteпова Gulfira

professor PGPI

Abstract. In this article the author shares studies, findings and experiences in the study of legislative sources on the history of Kazakhstan VIII-early XX century. The author collected enormous factual material (more than 2,000 legislative sources) which was chronologically systematized and supplemented with new publications. The author has carried out a General and subspecific classification of legal sources according to the following parameters: basic types, chronology, social and thematic focus. The result was drawn up the appropriate tables that clearly help to analyze and understand the official laws of the Russian Empire against Kazakhstan.

Keywords: The legislative sources, Russian Empire, History of Kazakhstan, The tsarist government, The Colonial policy, Systematization, Classification, A collection of documents.

Значительную группу источников по истории Казахстана VIII- начала XX века составляют законодательные документы и документы, сопутствующие их появлению. Законодательные источники Российской империи содержат богатейший материал, характеризующий организацию центрального и местного аппарата управления Казахстаном, функции и права органов власти, судопроизводство, налоговую систему, административное деление, раскрывают сущность и характер политики самодержавия по отношению к казахскому населению, показывают взаимоотношения царских чиновников с местной знатью и т.д. Именно политика царского самодержавия, направленная на расширение своих территорий, захват новых колоний, рынков сбыта и, проводимая в соответствии с этим политическая линия в Российском государстве, обусловили принятие, внедрение и осуществление законодательных актов царизма на территории Казахстана в XVIII - начала XX века.

В данной статье автору хотелось поделиться своими исследованиями и выводами в области изучения законодательных источников Российской империи по истории Казахстана. В ходе многолетней работы был собран огромный фактологический материал, более 2.000 законодательных документов, которые регламентировали жизнь казахского общества в составе Российской империи. Все это позволило систематизировать и классифицировать данные источники, дополнить их публикацию новыми текстами.

На основе выявленных и собранных законодательных источников автором был составлен и опубликован «Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII - начала XX века» [1]. В ходе работы автором были использованы материалы законодательных актов, опубликованные в различных официальных периодических изданиях царского правительства, документы, отложившиеся в исторических архивах России и Казахстана, источники, использованные в трудах и монографиях российских и казахстанских ученых, работавших над данной проблематикой. Хронологический указатель включает в себя 2089 законодательных источников, из которых: найдено в Полном собрании законов Российской империи (ПСЗ РИ) – 1731, в архивах - 87, в других источниках – 271 документ. В указателе законодательные акты расположены по хронологическому принципу, что облегчает работу с ними. В таблице для удобства указан вид законодательного источника, его исходные данные в ПСЗ РИ, а также исходные данные архивов или других источников, где был опубликован или просто упоминается данный документ. При выявлении спорных моментов по поводу даты или названия документа, ссылка сделана на ПСЗ РИ, так как именно он является официальным документом царского правительства. В целом хронологический указатель систематизировал имеющийся в научной среде законодательный материал данного периода, что позволит использовать их в дальнейшем комплексно, адресно, с использованием всех исходных данных.

Из общего обзора законодательных актов Российской империи по истории Казахстана видно, что наиболее публикуемые были следующие законодательные материалы: инструкции и жалованные грамоты 1731 г. по поводу принятия казахами российского подданства; грамота, данная хану Нуралы в 1749 г.; уставы 1822-24 гг.; сенатский указ «Относительно распространения на сибирских киргизов общих законов империи»; положения 1867-68 гг.; положение «Об

управлении Туркестанским краем»; Степное положение 1891 г. Только некоторые документы были опубликованы в отдельных изданиях, а весь остальной массив законодательных источников в основном используется либо выборочно, либо в выписках, либо только упоминаются их названия. Многие законодательные документы просто, даже без упоминания полностью их названий, без ссылок на первоисточник, используются в работах многих исследователей. Названия, даты многих законодательных актов искажаются, что также вносит путаницу при работе с ними и при дальнейшем их использовании. В этом направлении проделана большая работа и было исправлено в общей сложности 54 законодательных документа (см. Хронологический указатель). Следует отметить, что материалы Полного собрания законов Российской империи (ПСЗ РИ) и другие официальные законодательные источники также в основном публиковались и использовались фрагментарно, бессистемно, без указания исходных данных. До последнего времени данное издание рассматривалось в основном как источник по изучению истории России. Однако исследование показало, что данный труд содержит огромное количество законодательных документов и по истории Казахстана и является важнейшим источником для дальнейшего изучения.

Обобщающим итогом многолетней научной работы автора над темой исследования явился выпуск сборника документов «Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век)», в который вошло 1347 документов [2]. Сборник состоит из трех частей: часть 1 – включает документы с 1800 г. по 1859 г. включительно; часть 2 – с 1860 г. по 1885 г.; часть 3 – с 1886 г. по 1899 г. Издание дополнено ранее не опубликованными и не введенными в научный оборот законодательными актами царского правительства. В сборнике законодательные документы расположены по хронологическому принципу, что облегчает их поиск и работу с ними. Автором составлен и расположен в конце сборника словарь устаревших и иностранных слов, которые используются в текстах XIX века. Это поможет читателям понять и усвоить тексты законодательных источников. В сборнике имеется небольшая научная справка, сведения об учреждениях царского правительства, административно-территориальных единицах империи, которые упоминаются в текстах документов. Эта работа представляет собой первую попытку комплексной публикации законодательства Российской империи XIX века по истории Казахстана.

В ходе проведенного научного исследования автором были разработаны рекомендации по методике изучения законодательных источников, раскрыты их роль и значение, проведена общая и подвидовая классификация законодательных документов. В результате были составлены таблицы по следующим параметрам: основным видам законов, хронологии, социальной и тематической направленности, которые наглядно помогают проанализировать и понять суть официального законодательства империи на территории Казахстана. Полная версия данных результатов и выводов представлена в монографии «История Казахстана в законодательных источниках Российской империи» [3], опубликованной автором в 2015 году.

В данной статье приведены отдельные таблицы и краткие выводы анализа законодательных источников. Таблица №1 характеризует количество различных видов законодательных актов Российской империи по хронологии (XVIII в., XIX в., начало XXв.), принятых в отношении Казахстана. Для периода XVIII века наиболее распространенным видом законодательных актов России были именные и сенатские указы, грамоты, высочайше утвержденные указы Коллегии иностранных дел и Военной коллегии. Конечно, наибольшее количество законодательных актов было издано в XIX веке. Их количество соответственно составляет 1313 законодательных документа. Для этого периода было характерно издание самых различных видов законодательных актов, начиная с грамот и кончая утвержденными и одобренными законами. Большая роль в определении законодательства в этот период принадлежит таким официальным органам, как Государственный совет, Комитет министров, Совет министров, Сибирский комитет. Именно поэтому наиболее распространенными видами законодательных актов в этот период стали

положения и мнения, утвержденные этими органами. На протяжении XVIII - начала XX века постепенно, под влиянием изменения государственных органов Российской империи, изменялись и совершенствовались виды законодательных документов. Естественно, эти изменения наложили определенный отпечаток на принятие тех или иных видов законодательных актов, касающихся управления Казахстаном.

Таблица 1 – Видовая характеристика законодательных документов по хронологии

Наименование документа	XVIII век	XIX век	Начало XX века	Итого
Именные указы	95	212	60	367
Сенатские указы	70	97	2	169
Инструкции	6	2		8
Грамоты	43	3		46
Уставы или регламенты	1	9	2	12
Рескрипты	8	5		13
Утвержденные указы Коллегии иностранных дел	68			68
Утвержденные указы Военной коллегии	20			20
Утвержденные доклады	11	8		19
Правила		10	10	20
Положения		27	1	28
Утвержденные положения Военного совета		128	71	199
Утвержденные положения Сибирского комитета		142		142
Утвержденные мнения Государственного совета		386	95	481
Утвержденное положение Комитета министров		206	28	234
Утвержденное положение Совета министров			29	29
Утвержденные и одобренные законы			96	96
Высочайшие повеления		48	27	75
Высочайше утвержденное положение Комитета Сибирской железной дороги		8	9	17
Другие виды документов, не вошедшие в данный перечень	22	22	2	46
ИТОГО	344	1313	432	2089

Наибольшее количество законодательных актов, используемых в ходе исследования, было извлечено из Полного собрания законов Российской империи, поэтому следующая таблица №2 показывает группировку законодательных документов по видам и их количеству по томам всех трех изданий. Из таблицы видно, что материалы по истории Казахстана имеются почти во всех томах ПСЗ РИ. Первый документ, касающийся истории Казахстана, датируется 1714 г., а последний - 1914 г. Всего из ПСЗ РИ было извлечено 1731 документ по истории Казахстана исследуемого периода. Эти данные позволяют рассматривать это издание как один из основных законодательных источников по теме, хотя до последнего времени данное издание рассматривалось в основном как источник по изучению истории России. Из таблицы №2 видно, что наибольшее количество 789 законодательных актов было выявлено во втором издании ПСЗ РИ. Это объясняется тем, что это издание охватывает хронологически большой период, почти весь XIX век, насыщенный основными переломными событиями и фактами, связанными с историей Казахстана. В ходе сравнительного анализа становится ясным, что не все законодательные акты, принятые в отношении Казахстана, были помещены в ПСЗ РИ. Особенно это касается секретных царских указов Коллегии иностранных дел и Военной коллегии, связанные с вопросами урегулирования конфликтов с казахами в начальный период присоединения Казахстана к России, земельных и социальных отношений. Из 68 указов Коллегии иностранных дел ни один не вошел в ПСЗ РИ, это относится и к 20 указам Военной коллегии.

Данная таблица подтверждает мысль, что в основном публиковались законодательные акты, прошедшие рассмотрение и утверждение государственных органов, т.е. те, которые отражали официальную политику царского самодержавия. Те же законодательные документы, которые рассматривали политические вопросы, носившие секретный характер, в ПСЗ РИ не публиковались, они сохранились лишь в архивах под грифом «секретно».

Таблица 2 – Количественные данные основных видов законодательных актов, опубликованных в Полном собрании законов Российской империи

Наименование документа	ПСЗ РИ-1	ПСЗ РИ-2	ПСЗ РИ-3	Итого
Именные указы	68	171	62	301
Сенатские указы	41	62		103
Инструкции и рескрипты	4	1		5
Грамоты	6			6
Уставы или регламенты	3	6	3	12
Утвержденные доклады	15		4	19
Правила	1	3	10	14
Положения		17	8	25
Утвержденные положения Военного совета		80	117	197
Утвержденные положения Сибирского комитета		138		138
Утвержденные мнения Государственного совета	4	131	312	447
Утвержденное положение Комитета министров	7	159	62	228
Утвержденное положение Совета министров			29	29
Утвержденные и одобренные законы			89	89
Утвержденные положения Комитета Сибирской железной дороги			17	17
Высочайшие повеления		1	71	72
Другие виды законодательства	7	20	2	29
ИТОГО	156	789	786	1731

Следующая таблица №3 составлена по предметно-тематическому признаку, т.е. она показывает количественный состав законодательных актов, касающихся истории Казахстана, по роду основных направлений деятельности царского правительства. В начальный период присоединения царское правительство обращало внимание на вопросы политического характера, т.е. на вопросы урегулирования взаимоотношений с казахской знатью, привлечения ее на свою сторону, принятия российского подданства различными казахскими племенами и родами. Этой проблеме посвящено более 150 законодательных документов. Кроме того остро в тот период стоял вопрос об урегулировании конфликтов между казахами и другими подданными России, а также с казаками. Из анализа принятых царизмом законодательных актов видно, что этим вопросам было посвящено 86 документов, и только 11 из них были опубликованы в ПСЗ РИ. В начале XX века, в связи с начавшимися преобразованиями в самой России, появляется много законодательных документов политического характера, связанные с выборами в Государственную думу (но многие эти документы официально не публиковались).

Таблица 3 – Характеристика законодательных актов по основным направлениям деятельности царского правительства

Основные направления деятельности царского правительства	Всего принято законодательных актов	Из них документы, опубликованные в ПСЗ РИ
Политические вопросы	156	50
Вопросы урегулирования конфликтов между казахами и приграничными народами	86	11
По административно-территориальному устройству Казахстана	98	87

По вопросам внедрения российской системы судопроизводства	285	238
По внедрению и развитию налоговой системы	237	204
По вопросам освоения новых источников сырья и сбыта продукции, развития товарно-денежных отношений	134	92
По решению аграрного вопроса и переселенческой политике	141	70
По вопросам народного образования и духовного развития	203	175
Другие вопросы	749	673

Из таблицы № 3 видно, что наибольшее внимание царское правительство обращало на вопросы внедрения российской системы судопроизводства на территории Казахстана. В общей сложности 285 законодательных документов, способствовали укреплению позиции российского правительства на территории Казахстана и играли главную роль в распространении и внедрении колонизаторской политики на территории края. Именно, новые законы создавали правовую основу для распространения российской власти, позднее они стали определять и регулировать отношения в казахском обществе, и, именно, от них зависел успех проведения остальных нововведений на территории Казахстана.

На втором месте по количеству распространения находятся вопросы внедрения российской налоговой системы на территории Казахстана. Это объясняется тем, что вся колониальная политика самодержавия была основана на получение прибыли с новых территорий. По данной проблематике было принято 237 документов. Налоговая система, разработанная российским законодательством, позволяла грабить казахские земли за счет эксплуатации самого казахского народа. Царское самодержавие не только не тратило никаких финансов на освоение края, но и получало еще от его эксплуатации огромные прибыли.

Одним из важнейших для царских властей был вопрос освоения новых территорий, разработка и освоение различных месторождений природных богатств казахского края. Данный вопрос нашел отражение в 134 законодательных документах. Эти законодательные материалы подтверждают мысль, что Россия с первых дней присоединения Казахстана рассматривала его как источник сырья и рынок сбыта для своей промышленности, т.е. как колонию для получения максимум прибыли для развивающихся товарно-рыночных отношений в самой России.

По мере продвижения царизма на территорию Казахстана, захвата и отнятия казахских земель, правительство вынуждено было законодательно закреплять данные факты. Это способствовало появлению 141 закона, которые регулировали земельный и переселенческий вопросы на территории присоединенного края. Однако все законодательные акты в этом вопросе принимались в интересах царского правительства, поэтому носили секретный характер. С середины XIX века земельный вопрос рассматривался в царских документах только в связи с начавшимся переселением. Поэтому земельная политика царского правительства в отношении казахских земель не нашла должного отражения в официально опубликованных законодательных актах. В основном законодательные материалы по земельному вопросу можно найти в архивных фондах под знаком «секретно».

Вопрос административно-территориального устройства Казахстана был очень сложным и длительным, так как сам процесс присоединения Казахстана к России был противоречивым и неоднозначным. Изменению административно-территориальному устройству Казахстана способствовало 98 законодательных документов, многие из которых очень объемные по своему содержанию (положения, уставы). В целом административно-территориальные реформы способствовали юридическому обоснованию внедрения российской системы управления и окончательному превращению его в колониальную окраину.

Проблемам народного образования и духовного развития в Казахстане посвящено более 200 законодательных документов, но все они были направлены на распространение и развитие русского языка, православия среди казахского общества. Эти вопросы особенно активно стали рассматриваться империей в XIX веке, в связи с военным, экономическим и правовым подчинением Казахстана. На основе законодательных материалов четко прослеживается развитие следующей тенденции: от признания и поддержки мусульманства в начальный период присоединения до его преследования и полнейшего искоренения в конце XIX - начале XX веков. Основное усилие царизм направлял на распространение русского языка в сфере образования, уничтожение мусульманских школ, преследование, вытеснение ислама и распространение взамен его христианства на территории Казахстана. Законодательные материалы подтверждают, что царское правительство делало все, чтобы растворить казахское общество в общей имперской массе, лишить его национального самосознания, а затем и самостоятельной национальности.

Если сравнить количественные данные законодательных актов, принятых царским правительством, и тех, которые были опубликованы в ПСЗ РИ, то сразу становится ясным, что не все документы были помещены в данное издание. Те проблемы и вопросы, которые затрагивали устои самодержавия, интересы правящих кругов по политическим соображениям почти не рассматривались и не публиковались в официальных изданиях. Следует обратить внимание, что законодательных актов, рассматривающих вопросы урегулирования военных конфликтов между казахами и приграничным населением, вопросы урегулирования земельных отношений, в Полном собрании законов Российской империи опубликовано в небольшом количестве. Это также подтверждает факт, что данные документы носили секретный характер, подтверждающие колониальную направленность законов. Зато документов, рассматривающих незначительные проблемы, которые могли быть решены и местными административными органами, в ПСЗ РИ помещено достаточное количество – 673 документа. Это подтверждает факт, что царское законодательство контролировало и регулировало все стороны жизни казахского общества. Вопросы социального развития казахского общества, отнятие земель, борьба казахского народа против царского режима почти не отражены в царском законодательстве.

В целом из таблицы №3 видно, что царское правительство основное внимание уделяло вопросам политического (имеются в виду вопросы принятия российского подданства в начальный период присоединения различными родами казахского общества, подкуп и поощрение казахской знати), правового (распространение общероссийских законов) и экономического (освоение залежей природных ископаемых, усиление налоговой системы) подчинения Казахстана. Политическое, экономическое, правовое подчинение Казахстана осуществлялось на основе принятия соответствующих законодательных актов, т.е. под все нововведения империи подводилась правовая база, создавалась видимость законности всех проводимых мероприятий.

Таким образом, законодательные акты Российской империи являются ценнейшими источниками по изучению социально-экономической, общественно-политической истории Казахстана XVIII - начала XX века. Законодательные акты царским правительством в отношении Казахстана принимались с первых дней присоединения края и до конца существования монархии. Царское законодательство охватывало все вопросы устройства, управления, контроля и регулирования отношений в Казахстане: от самых важных до незначительных, вмешиваясь в повседневную и частную жизнь казахского общества. Материалы законодательства позволяют проследить политику царского правительства в развитии, помогают понять ее истинные планы и масштабы. В совокупности с другими источниками они дают возможность исследовать и понять комплекс проблем и вопросов, касающихся истории Казахстана в составе Российской империи. На основе анализа законодательных источников можно сделать однозначный вывод, что российское законодательство отражало официальную колониальную политику царского самодержавия, которое было направлено на защиту основ самодержавного строя, расширение территорий и усиление политического, военно-экономического и духовного влияния империи на

территории Казахстана.

Список использованной литературы

1. Отепова Г.Е. Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. - Павлодар: ПГПИ, 2012.- 161 с.
2. Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. В 3-х частях. // Под ред. Отеповой Г.Е. – Павлодар: ПГПИ, 2015.
3. Отепова Г.Е. История Казахстана в законодательных источниках Российской империи. Монография. - Павлодар: ПГПИ, 2015.- 260 с.

ЦАРСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО XIX ВЕКА О ЗЕМЕЛЬНОМ ВОПРОСЕ В КАЗАХСТАНЕ

Өтепова Г.Е.

Аннотация. В данной статье на основе законодательных актов Российской империи показана суть официальной политики царского правительства в решении земельного вопроса на территории Казахстана. Из анализа законодательных источников видно, что аграрная политика царского самодержавия осуществлялась последовательно и направлена была на утверждение юридических прав Российского государства на казахские земли.

Ключевые слова: Земельный, политика, Колониальная, Законодательные, акты, Российская, империя, История, Казахстана, Царское, правительство, вопрос

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕР МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ XIX ҒАСЫРДАҒЫ ПАТША ЗАҢНАМАСЫ

Өтепова Г.Е.

Аңдатпа. Бұл мақалада Ресей империясының заңнамалық актілері негізінде Қазақстан аумағындағы жер мәселесін шешудегі патша үкіметінің ресми саясатының мәні көрсетілген. Заңнамалық дереккөздерді талдаудан патша автократиясының аграрлық саясаты дәйекті түрде жүзеге асырылғанын және Ресей мемлекетінің қазақ жерлеріне құқықтық құқықтарын бекітуге бағытталғанын көруге болады.

Түйін сөздер: Жер, саясат, отарлық, заңнамалық, актілер, Ресей, империя, Тарих, Қазақстан, патша, үкімет, мәселе

TSARIST LEGISLATION OF THE XIX CENTURY ON THE LAND ISSUE IN KAZAKHSTAN

Otepova G.E.

Abstract. This article, based on the legislative acts of the Russian Empire, shows the essence of the official policy of the tsarist government in solving the land issue on the territory of Kazakhstan. From the analysis of legislative sources it can be seen that the agrarian policy of the tsarist autocracy was carried out consistently and was aimed at approving the legal rights of the Russian state to the Kazakh lands.

Keywords: Land, politics, Colonial, Legislative, acts, Russian, empire, History, Kazakhstan, Tsarist, government, question

Законодательные материалы важны для изучения истории казахского народа, так как они помогают проследить и понять суть официальной политики русского правительства, проводимой на территории Казахстана. Суть любой колонизации, в конечном счете, сводится к захвату новых территорий, освоению свободных участков земли, пригодных для переселения и обработки, рынков сбыта и источников сырья. Поэтому в процессе присоединения Казахстана к России на первый план царские власти ставили именно эти задачи, и вопрос о земле занимал одно из центральных мест в хозяйственно-экономической политике царского самодержавия.

Именно земельный вопрос наглядно и открыто раскрывает суть колонизаторской политики, проводимой официальными властями на территории Казахстана. Среди правящих кругов царской России не было единого мнения по поводу решения земельного вопроса в Казахстане. Одни

считали, что в Казахстане проживают кочевники-скотоводы, для которых не существует земельного вопроса, а, следовательно, можно свободно распоряжаться этими землями. Другие, говорили о непригодности пустынных земель Казахстана для развития земледелия и хлебопашества, и поэтому их необходимо было по-возможности приспособить для нужд империи. Но никто не учитывал того, что для кочевников земля являлась главным источником существования, никто и думать не хотел об интересах местного населения. Поэтому в земельном вопросе главная задача сводилась к освоению и присоединению новых земель, переселению на нее русских крестьян и казаков, получение максимум прибыли от ее эксплуатации. «Вопрос стоял о порабощении народа и приспособлении проблемы землепользования в крае к целям колониальной политики», - писал академик С.Зиманов [1, с.248].

С первых дней присоединения, смутно представляя себе специфику аграрных отношений в Казахстане, царское правительство стало проводить политику, направленную на ущемление прав местного населения в вопросах владения землей. Впервые вопрос о запрещении казахам пользоваться пастбищами и переходить на правый берег Яика был поставлен в инструкции, данной И.Кирилову в 1734 г. В ней было записано: «Ежели Абулхаир хан или другие киргиз-кайсацкие ханы и орды пожелают кочевать близ того города, то им назначить довольные места, где бы они могли постоянно кочевать и притом смотреть, дабы от тех орд своевольных на другую сторону Яика переходов не было» [2, с.323].

Большую помощь в освоении казахских земель оказывали казаки, которые явились социальной опорой русской колонизации и первыми переселенцами на территории Казахстана. Строительство военных крепостей и освоение близ лежащих земель ограничивали традиционные кочевья казахов. Все земли, расположенные вдоль пограничных линий, более 10 000 кв. км. (так называемая «десятиверстная полоса»), изымались из пользования казахов, издревле проживающие здесь казахские аулы подлежали выселению из этого района. Указом от 19 октября 1742 года «О запрещении кочевков киргизских родов близ Урала, Яицкого городка и крепостей» [3], запрещалось казахам переходить реку Яик, в случае неповиновения к ним могло быть применено оружие. В документе было указано: «Указом повелено, как киргиз-кайсацким ханам, султанам, так и всем вам, старшинам и народу, объявить, чтоб вы в получении сего ее императорского величества высочайшего указа близ крепости отнюдь не кочевали и через реку Яик нигде не переходили» [4, с.219]. Целый ряд законодательных актов 40-60-х годов XVIII века запрещал казахам пасти свой скот на землях между Уралом и Волгой, переходить на правый берег Иртыша, Тобола, Ишима, кочевать вдоль северного берега Каспийского моря. Так, по указу от 5 марта 1744 г. пойманных казахов следовало направлять в ссылку за нарушение закона [3]. Чтобы у казахов даже не было повода перегонять свой скот на правый берег, по указу 1747 г. «Об усилении гарнизона в Гурьев городке и о выжигании трав в окрестностях этого города для предосторожности от киргизцев» [3] производилось массовое осеннее выжигание степи по одну сторону реки. Эти законодательные акты послужили основой и толчком для дальнейшей земельной колонизации казахского края. Запрещение перехода объяснялось желанием не допустить столкновений с калмыками и не разжигания межнациональной вражды.

Царское правительство и в дальнейшем продолжало запрещение казахам выпаса скота в районе реки Яик, о чем свидетельствует рескрипт Елизаветы от 2 сентября 1756 года. Согласно данному документу казахам запрещалось перегонять свой скот на западную сторону Яика в зимнее время. 24 декабря 1757 года последовала грамота Елизаветы хану Нуралы, подтвердившая запрет казахам перегонять скот через Яик [3]. Аналогичный указ Коллегии иностранных дел от 6 марта 1755 г. [3] препятствовал казахам Среднего жуза переходить на «жилую сторону» Иртыша. Действие этих указов не распространялось на ханов и наиболее влиятельных казахов, которые получали право перегонять скот на правобережье Яика и Иртыша при условии передаче местной российской администрации аманатов на время пользования пастбищами. Предоставив казахской знати определенные привилегии, царские власти получали тем самым в их лице серьезную опору

для проведения своей политики. Эти царские указы еще более обострили земельные отношения в данном регионе. Объективную оценку положения того времени дает директор Азиатского департамента К.К. Родофиникин, специально приехавший в Оренбургский край для ознакомления с состоянием казахской степи. Он писал: «Теперь киргизы терпят, во-первых: от неумеренных плат, требуемых с них казаками за перепуск скота в зимнее время на внутреннюю сторону для тебеневки, - затем от различных неправильных притязаний линейных жителей на места, лежащих за Линиею. Но, кроме сего, им делаются разные притеснения в отношении к зимовкам, к добыванию соли из озер, в степи лежащих... Подобные стеснения встречаются киргизы и в отношении к зимовкам близ линии. Известно, что внутри степей мало имеется приютов для скота в зимнее время. Те из киргизских родов, которые там кочуют, вынуждены бывают на зиму удалиться иногда на Сыр-Дарью и в другие отдаленные участки орды. Тем более важны для ордынцев, постоянно кочующих близ нашей линии, места по прилинейным рекам, где еще сохранился кой-где уже редкий в степи лес и камыш, доставляющий им приют от свирепствующих в зимнее время буранов, топливо от холодов и пищу для скота» [4, с.220].

Кроме отнятия земель, строительства крепостей, царское правительство поощряло заселение пустующих земель различными приезжими людьми. Об этом прямо говорится в указе от 9 октября 1762 года «О позволении селить отставных нижних чинов на Сибирской линии». В указе записано: «Вашему императорскому величеству Сенат всеподданнейше представляет, что и по рассуждению Сената, как на Сибирской линии на пустых местах, так и в других губерниях, где удобно, отставных драгун и солдат, по мнению Военной коллегии, селить надлежит; и для того их поселения, как на проход, так и на обселение в награждение денежным жалованием и провиантом довольствоваться из Сибирских неположенных в штат доходов, равно как указами в Казанской губернии таковых отставных селить велено» [5, с.76].

Земельные вопросы постоянно находились в центре внимания царского правительства, и они нашли отражение в следующих законодательных материалах: «О состоянии дел в Оренбургской губернии» (1770 г.); «О не продаже пустопорожных земель в Оренбургской губернии» (1770 г.); «О переселении киргиз-кайсаков из дальних степей во внутренность России» (1788 г.); «О назначении земель калмыцкому и другим кочующим народам в губернии астраханской и Кавказской» (1806 г.); «О переходе киргиз на внутреннюю сторону Урала» (1808 г.); «Об отводе земли под кочевья киргиз Внутренней орды» (1828 г.); «О наделении землями войска уральского и киргиз Внутренней Букеевской орды» (1833 г.); «Об определении времени выжигания полей и степей в Оренбургском крае» (1850 г.); «О переселении кочующих на землях Уральского казачьего войска киргизов во Внутреннюю и Зауральскую орды» (1859 г.); «О праве киргиз переходить внутрь линии для найма в работы» (1867 г.); «О разграничении земли между уральским казачьим войском и букеевскими киргизами» (1871 г.); «О распределении долины левого берега реки Урал между казаками и зауральскими киргизами» (1871 г.) и т.д. [3]

Хотя запретительные меры и имели место в отношении кочевков казахов, но, тем не менее, в начальный период присоединения они всячески нарушались. В результате постоянных столкновений с властями и с соседними кочевыми народами казахи вплоть до середины XVIII века переходили на правый берег Иртыша и Яика. Но строительство новых линий военных укреплений создало непреодолимый барьер на пути казахов. В 1755 году Коллегия иностранных дел вообще предложила закрыть выход к внутренней территории, а позже было запрещено подходить к Иртышу ближе, чем на 10 верст. Подобная ситуация складывалась и вокруг Яика. Следовательно, земельный вопрос обострился еще больше, многие казахские роды вынуждены были откочевать на юг и искать другие пути выхода создавшейся ситуации. Такая политика царизма вызвала естественный протест возмущения со стороны казахского народа.

Царские власти широким фронтом продолжали осуществлять меры по упрочению своих позиций в степи, всячески стремясь оттеснить казахские кочевья от создаваемых линий военных укреплений и строящихся на них крепостей, которые уже к началу 50-х годов XVIII века

полукольцом охватили казахские земли от берегов Каспийского моря до верховьев Иртыша. Строительство на территории Казахстана линий военных укреплений вело к потере больших земельных массивов. Нерешенность земельного вопроса приводила к дальнейшему обострению земельных отношений, запрещению царскими властями перехода скотоводов на внутреннюю сторону, ущемлению прав родовых старшин, открытому грабежу и насилию над народом со стороны хана, султанов, уральского казачьего войска и царской администрации.

В связи с начавшимися волнениями среди местного населения царское правительство было вынуждено пойти на некоторые уступки. Указом Коллеги иностранных дел от 16 июня 1771 года [3] был разрешен пропуск казахов со скотом на другую сторону Иртыша с условием, чтобы они кочевали в отдалении от русских селений и больших дорог. Из указа: «Киргизцам из-за реки Иртыша с конскими табунами на российскую сторону переходить позволить; с тем, чтобы располагать их в местах, которые бы были не в близости от здешних неукрепленных жилищ и дорог, коими чаще возятся казенные вещи, а паче в отдалении от Колывано-Воскресенских заводов, дабы киргизцы о тех местоположениях ни малейшего сведения иметь не могли, которых время от времени как с своими конскими табунами, так и равно и кочевьями, на самую границу перепускать, а в жилую сторону не далее 25-верстного расстояния, к коим в смотрении сего порядка и определяются смотрители с воинской стороны из казаков. Но которые, по множеству табунов удерживать оных, чтобы не проходили далее, никакого способа не находят. При перепусках же по крепостям и форпостам, в коликом числе людей и лошадей, и чтобы оные будучи в российской стороне, никаких шалостей не делали, берутся к пограничным делам подписки и в залог постоянства аманаты» [6, с.46].

По указу от 27 декабря 1782 года «О разрешении перегонять скот на правый берег Урала» также был разрешен переход казахов на внутреннюю сторону, но только после получения разрешения от пограничных властей. Указ от 15 июля 1788 года «О переселении киргиз-кайсаков из дальних степей во внутренность России» подтвердил данное положение. В 1798 г. вышел царский указ «О даче убежища переходящих из Средней киргиз-кайсацкой орды и вступающим в Российское подданство султанам и старшинам с их кибитками», согласно которому разрешалось казахам Среднего жуза переходить на правый берег Иртыша для кочевания. Тем не менее, в дальнейшем царское правительство контролировало и регулировало вопросы перехода казахов на определенные территории[3].

Обострение земельного вопроса, рост недовольства, которое выливалось в национально-освободительное движение, разорение и массовые откочевки казахов, - все это способствовало тому, что царские власти были вынуждены реагировать на все эти процессы и принимать соответствующие меры. Процесс перехода казахов на внутреннюю сторону стал труднорегулируемым и во многом стал носить стихийный и массовый характер. В результате чего российские власти узаконили переход казахов на внутреннюю сторону. Указом 1801 года «О дозволении киргизскому народу кочевать между Уралом и Волгой» было образовано Букеевское ханство. В документе: «Позволяю ему и народу киргизскому кочевать навсегда между Уралом и Волгою и заводить, где удобнее сыщется в лесных местах селения на зимнее прибежище, и определено к нему ста человек казаков Астраханского казачьего полка» [7, с.9]. Создание Букеевского ханства отвечало интересам царского самодержавия: необходимо было успокоить казахский народ от назревающего недовольства и волнения, также надо было придать стихийному переселению казахов планомерный и регулируемый характер, использовать новое ханство в своих корыстных интересах в качестве буфера. Положение от 19 мая 1806 года закрепило право владения землей в Букеевском ханстве.

Хотя в законодательных документах до середины XIX века открыто нигде не указывалось, что присоединенные казахские земли являются собственностью России, тем не менее, в них достаточно четко прослеживается эта мысль. Царское правительство открыто и беззастенчиво распоряжалось этими землями, осуществляя захваты, насилие и грабеж. Об этом свидетельствуют

законодательные документы царского правительства: «О правах кочевых киргизов» (1802 г.), «Об отводе пастбищ бухарским киргизам в удобных местах по берегу реки Урал» (1803 г.), «О распоряжениях для отвода земли в Астраханской губернии калмыкам и киргиз-кайсакам», «Об отводе земель для кочевий киргиз-кайсакам» (1821 г.) [3]. В частности в одном из документов записано: «Признавая предложения ваши соответствующими пользам того края и утверждая оныя во всей их силе, повелеваю: 1) при отводе земель, не касаться округа земель, состоящих в ведомстве Колывано-Воскресенских заводов; 2) Земли, к отводу назначаемые, предварительно измерить, начиная от линии, с одной стороны до казенных селений, а с другой до черты заводской округи, приступив к сему не отлагательно как в Тобольской, так и в Томской губерниях; 3) Земли отводить в расстоянии от казенных селений не ближе 40, а от линии не далее 30 верст; 4) Не включать в отвод земель, находящихся в действительном владении казенных крестьян и казаков, а также принадлежащих в наделение сих последних 6-десятинную пропорцией; 5) Охранить соляные озера и безопасность дорог, ведущих как к сим озерам, так и к линии от заводских селений; 6) До окончательного отвода земель, вновь киргизцев внутрь линии на кочевье не пускать, и разрешить сей пропуск со взысканием положенной пошрины тогда, как после отвода откроется количество земель для кочевья способных; 7) Правила сии принять и в отношении прочих азиатских народов, там иногда кочующих» [7, с.46-47].

Устав «О сибирских киргизах» в корне изменил жизнь казахского народа, положив начало политическому переустройству края. Земельные вопросы рассмотрены в IV главе, отделение 3 «Внутреннее хозяйство», всего их решению посвящены статьи 167-187 [7, с. 58-59]. Однако в уставе 1822 г. не указывается на то, что казахские земли являются собственностью Российского государства. В документе не идет речь о частной или государственной собственности на землю, в нем только указано, что земельные участки «выделялись», «отводились». В начале документа определено, что каждый округ имеет надлежащим образом разграниченные свои земли. Из данных земель большие участки выделялись местному начальству, в частности, страшим султанам от 5 до 7 кв. верст, для киргизских заседателей по 2 кв. версты, а для российских заседателей по 1 кв. версте на каждого. Казаки, пребывающие в округах, наделялись 15 десятинную пропорцией. Переводчики и толмачи имели равные с ними права на отвод земли. Земли, которые не были ни кому отведены, считались свободными: «Вообще кочевье на не отведенных никому землях для киргизов, состоящих в одном округе, почитать свободными». Много внимания в документе уделяется вопросам развития хлебопашества и земледелия, особенно среди казахов. При чем местное управление должно было оказывать всякое содействие казахам в этом деле. «Областное начальство заботится, дабы требования на земледельческие инструменты могли быть удобно удовлетворены покупкою и меною на линии или в самой степи. Они должны употребить все старание, чтобы султаны, старшины и прочие киргизы убеждены были в пользе таковых заведений, доставлять им по тому все способы и помогать нужными советами». Если на отведенных землях хлебопашество не развивалось, то данные земли через 5 лет должны были быть переданы другому владельцу. Спорные вопросы решались путем жребия в присутствии биев. Казахам, перешедшим к оседлому образу жизни, предоставлялись всевозможные льготы: освобождение на 5 лет от уплаты налогов, от рекрутской повинности. Таким образом, видно, что сибирская администрация всячески поддерживала развитие земледелия среди казахов и оказывала этому содействия. Одним из способов привлечения казахской знати на сторону царской администрации было то, что султанам и биям разрешалось владеть пастбищами на правах частной собственности, разрешалось переходить и пасти свой скот в запрещенных местах. За ними закреплялось наследственное право на земли и имущество, охранявшееся властями. В целом устав 1822 г. стал правовой основой для дальнейшей политической и хозяйственной эксплуатации края.

Открытие внешних округов на территории Казахстана еще сильнее обострило земельный вопрос, так как совместить их строительство с традиционными маршрутами кочевий казахов

было невозможно, строительство округов привело опять к необоснованному захвату новых участков земли. Рост народного возмущения, связанный с отнятием новых территорий, необоснованными налогами и поборами, вылился в национально-освободительное движение под руководством К. Касымова и затянул процесс создания округов на длительное время. Таким образом, земельные захваты, основание приказов, постройка новых линий военных укреплений затронули жизненные интересы казахских масс, которые не могли добровольно расстаться со своими кочевьями и лишиться былой независимости. Для казахов земельный вопрос был решающим вопросом, ибо без хороших земель, богатых пастбищами и водоемами, нельзя вести животноводческое хозяйство.

В положении «Об отдельном управлении сибирскими киргизами» 1838 г. вопросы, касающиеся земельного урегулирования в Казахстане, вообще не рассматривались. В положении «Об управлении оренбургскими киргизами» от 14 июня 1844 г. также нет ни одного слова о регулировании земельных отношений на территории Казахстана, развитии земледелия и оседлости среди казахов данного региона. Эти вопросы не выгодно было рассматривать и решать царским властям, потому что на деле осуществлялся необоснованный захват казахских земель. Зато в этом документе впервые было записано, что «земли, занимаемые оренбургскими казахами, составляющие в виде особой области часть Всероссийской империи, состоят в ведении Министерства иностранных дел» [7, с.198]. Таким образом, все, что касалось земель Оренбургского ведомства, стало подотчетно Министерству иностранных дел, под непосредственным контролем императора.

Следовательно, из анализа законодательства царского правительства видно, что до середины XIX века не было законодательного документа, который бы полностью регулировал земельные отношения на территории Казахстана. Этот вопрос был отдан на откуп местной администрации и начальникам, которые на правах законной власти во вверенной им территории, считали казахские земли собственностью государства и распоряжались ею на свое усмотрение. Эту мысль подтверждает и академик С. Зиманов. Он пишет: «Не сразу были выработаны правительством основные направления политики в земельном вопросе в Казахстане. Решение его вначале было почти всецело предоставлено на усмотрение местных пограничных властей. Неудивительно, что вплоть до середины XIX века в различных частях степи проводилась различная, порою противоречивая политика в отношении земли» [1, с.248].

В положении «Об управлении Семипалатинской области» 1854 г. (статьи 94-105) также звучит мысль о том, что все передвижения кочевников должны находиться под постоянным контролем официальных властей. В документе записано: «Переход киргизов на кочевья и на земли крестьянских селений строжайше воспрещается. Переход из внутреннего округа во внешний не на временное, но на всегдашнее кочевье с причислением к какой либо волости и по согласии оной, дозволяется с разрешения начальства. Киргизам внешних округов воспрещается переходить на постоянное кочевье во внутрь линии и на земли внутреннего окружного приказа». Любые передвижения кочевников разрешалось только после уплаты ремонтной пошлины и покупки узаконенных билетов. В связи с этим далее в ст.102 записано: «Во все время пребывания вне округа, киргизы внутреннего приказа состоят в зависимости местного начальства, и за всякое своеволие, грабеж, барымту, самоуправство и кражи разного рода подвергаются наказанию по законам, с лишением права к переходу на будущее время» [7, с.277].

В результате окончательного присоединения всего Казахстана, перед русским правительством встал непосредственно вопрос о собственности на завоеванные земли, необходима была законодательная база для полной и открытой эксплуатации этой территории. Поэтому в положении 1868 г. вопросы пользования и владения землей определены уже четко. Из 268 статей вопросам земельных отношений посвящено 33 статьи в IV главе «О пользовании и владении» [8, с.141-143]. В ст.210 записано: «Земли, занимаемые киргизскими кочевьями, признаются государственными и предоставляются в общественное пользование киргизов», а в

ст.238 читаем: «В Киргизской степи леса составляют государственную собственность». Только те лица признаются собственниками земли, у которых есть на это узаконенные акты. Кроме того, данные акты подлежали проверке на законность главным начальником края. Это говорит о том, что царское правительство пыталось обосновать законность его прав на казахские земли, считая, что у казахов не было частной собственности на землю, в виду отсутствия соответствующих документов. Земли казахов были поделены на зимние и летние пастбища. Зимние пастбища распределялись особыми съездами с разрешения губернатора, а летние кочевки «предоставлялись в общественное пользование волости целого уезда и самое пользование ими определяется народными обычаями». Также поощрялось занятие земледелием: «По взаимному соглашению обществ, в местах, удобных как на зимовках, так и на летовках, отводятся особые участки для желающих заниматься хлебопашеством и сенокосением. Распределение участков между хлебопашцами представляется добровольному соглашению их между собой по обычаям». Законодательное подтверждение и поощрение получило в этом документе переселение русских крестьян. В ст.220 записано: «Киргизы, как в составе общества, так и отдельные лица, имеют право уступать свои участки, или часть оных, в пользование русских по добровольному соглашению, которое должно быть засвидетельствовано в уездном управлении». В дальнейшем эта статья послужила поводом для дальнейшей экспроприации казахских земель якобы на добровольных началах. Для переселенцев в этом законе предусмотрены были льготы. Как писал депутат I Государственной думы Т.И. Седельников, сам выходец из уральских казаков: «Как бы там ни было, не может подлежать сомнению, что правительство сначала *de facto*, а потом и *de jure* являлось полным хозяином киргизских земель, представленных пожизненному пользованию кочевников по обычаю. А потому и спорить против этого теперь и поздно, и бесполезно» [8, с.32].

Положение 1886 г. подтвердило аналогичное поземельное устройство в Туркестанском крае. Третий раздел «Поземельное устройство» данного документа, состоящий из трех глав: 1 гл. «Поземельное устройство оседлого населения», 2 гл. «Поземельное устройство кочевого населения» и 3 гл. «Поземельное устройство нижних чинов Туркестанского военного округа», всего 30 статей (ст.255-284), посвящен земельным отношениям в крае. «За оседлым сельским населением утверждаются земли, состоящие в постоянном, потомственном его владении, пользовании и распоряжении, на установленных местным обычаем основаниях, с соблюдением ниже следующих правил. Воды в главных арыках, ручьях, реках, озерах предоставляются населению в пользование, по обычаю. Дикорастущие леса на землях, находящихся во владении туземного населения, а также свободные земли, признаются государственной собственностью... Государственные земли, занимаемые кочевьями, предоставляются в бессрочное пользование кочевников, на основании обычаев и правил настоящего положения» [10, с.26-27]. Таким образом, данный документ еще раз подтвердил факт того, что казахская земля находилась в собственности Российского государства.

Если два вышеуказанных законодательных акта рассматривали земельное устройство в отдельных районах Казахстана, то Степное положение 1891 года свело все к одному знаменателю, оно подвело общую черту под законодательство о землепользовании на всей территории Казахстана. В принципе этот документ повторял и закреплял все положения о земле, изложенные ранее. Третий раздел этого документа так и называется «Поземельное устройство», состоящий из 17 статей, определил основы земельного устройства на территории Казахстана. Все земли признавались окончательно собственностью Российского государства: «Земли, занимаемые кочевьями и все принадлежности сих земель, а в том числе и леса (Законы гражданские ст. 387), признаются государственной собственностью. Земли, занимаемые кочевьями, оставляются в бессрочном общественном пользовании кочевников, на основании обычаев и правил сего положения» [10, с.91-92]. В примечании к ст.120 было сказано, что «земли, могущие оказаться излишними для кочевников, поступают в ведение Министерства государственных имуществ». Этим примечанием сказано, что землей может распоряжаться только русское правительство и в

нем заключается вся суть дальнейшей земельной колонизации. Согласно царскому указу от 26 марта 1893 года государственной собственностью России стали и воды Каспийского моря [3].

Таким образом, в ходе принятия новых законодательных документов, была подготовлена юридическая основа для дальнейшего изъятия казахских земель. Киргизская степная газета об этом писала: «Известно, что на основании 119 и 120 статей Степного положения земли, занимаемые кочевьями, признаются государственной собственностью и оставляются в бессрочном общественном пользовании кочевников, на основании обычаев. Таким образом, если бы для целей правительства понадобился какой-либо участок земли в степных областях, то он во всякую минуту может быть изъят из пользования киргизов, без всякого вознаграждения из казны» [11]. Известный казахский общественный деятель, лидер партии «Алаш» Букейханов А. писал: «Считая землю своей собственностью, приобретенной кровью отцов, киргизы, при вступлении в русское подданство, не подумали, что государство позволит себе посягнуть на частную собственность; между тем, русское правительство создало законы, по которым без всякой мотивировки, просто по праву сильного, все киргизские степи признаются государственной собственностью, последствием чего создалось переселенческое движение в киргизские степи, и самые лучшие участки земли перешли к переселенцам, а худшие — остались за киргизами...» [12, с.76].

Степное положение в корне изменило ситуацию на территории Казахстана, которое юридически закрепило изменения политического, социально-экономического и правового положения казахского общества. В связи с этим П. Румянцев писал: «Датой введения «Степного положения» мы заканчиваем изложение истории киргизского народа, ибо далее уже нет истории киргизского народа, а есть история жизни сельских обывателей инородцев Степных, Сибирских и Среднеазиатских областей» [13, с.131].

Таким образом, официальное решение земельного вопроса нашло отражение в опубликованных законодательных актах царского самодержавия. Анализируя царское законодательство по аграрному вопросу, можно сделать вывод, что хотя этот вопрос и был одним из важнейших в общем стратегическом курсе царизма в отношении Казахстана как для царизма, но в законодательных документах он не нашел должного отражения. Многие законодательные акты, касающиеся решения земельного вопроса, были секретными, и поэтому они не обнародовались и не публиковались. Длительное время российское правительство продолжало экспроприацию казахских земель, даже не имея на то юридических прав. Впервые вопрос о казахской земле, как государственной собственности Российской империи был рассмотрен в документе 1844 года, был введен в оборот законодательными актами 1868, 1886 годов, а окончательно закреплён положением 1891 года. Неотъемлемой частью земельного вопроса стала переселенческая политика царизма, под которую постепенно также была подведена правовая база. В результате ее на вполне законных основаниях проводилась невиданная экспроприация казахских земель. В целом аграрная политика царского самодержавия осуществлялась планомерно и направлена была на утверждение юридических прав Российского государства на казахские земли.

Список литературы

- 1) Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII - первой половины XIX в. – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. – 296 с.
- 2) ПСЗ РИ-1. - СПб, 1830. - Т. 9. - № 6576. - С.323-330.
- 3) Отепова Г.Е. Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. - Павлодар: ПГПИ, 2012.- 161 с.

- 4) Отепова Г.Е. История Казахстана в законодательных источниках Российской империи. Монография. – Павлодар: ПГПИ, 2015. – 260 с.
- 5) ПСЗ РИ-1. - СПб, 1830. - Т.16. - № 11679. - С.76-77.
- 6) Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 с.
- 7) Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. Ч.1. // Под ред. Отеповой Г.Е. – Павлодар: ПГПИ, 2015. – 344 с.
- 8) Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. Ч.2. // Под ред. Отеповой Г.Е. – Павлодар: ПГПИ, 2015. – 300 с.
- 9) Седельников Т.И. Борьба за землю в киргизской степи (киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства) - СПб.: Электротпечатное товарищество «Дело», 1907. – 124 с.
- 10) Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. Ч.3. // Под ред. Отеповой Г.Е. – Павлодар: ПГПИ, 2015. – 284 с.
- 11) Киргизская степная газета. - 1895. - 8 октября // Микрофильм.
- 12) Букейханов А. Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи. Избранное. Собрание сочинений. - Алматы: Өлке баспасы, 2002. – Кн.1. - С.40-91.
- 13) Румянцев П.П. Социальное строение казахского народа в прошлом и настоящем // Вопросы колонизации -1909 - № 5. – С. 79-137.

УДК 930.2: 94 (574)

МАТЕРИАЛЫ СИБИРСКОГО КОМИТЕТА КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Өтепова Г.Е.

д.и.н, профессор Павлодарского государственного педагогического института

Аннотация. Для рассмотрения вопросов, касающихся управления обширной территорией Сибири, в 1821 году согласно царскому указу был создан Сибирский комитет. В комитете были сосредоточены все сведения об экономическом и социально-политическом состоянии Сибири и казахского края: статистические данные, отчеты генерал-губернаторов, донесения, записки, прошения, законодательные акты и пр. Журналы, документы и высочайше утвержденные положения Сибирского комитета, которые до сих пор хранятся в архивах России и Казахстана, являются важнейшим источником по изучению истории казахского общества XIX века. Изучая и анализируя эти документы, можно извлечь информацию о местных органах власти, их взаимосвязи с центральными учреждениями, они дают характеристику административной, судебной, налоговой системы и других региональных вопросов.

Ключевые слова: Генерал-губернатор, Архивные, документы, правительство, Царское, Сибирский, комитет, Исторический, источник., История, Казахстана, Законопроекты, Российская, империя, Сибирь

СІБІР КОМИТЕТІНІҢ МӘЛІМЕТТЕРІ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Өтепова Г.Е.

т.ғ.д., профессор ПМПИ

Аңдатпа. Сібірдің кең-байтақ жерін басқару мәселелеріне қатысты 1821 жылы патша жарлығына сай Сібір комитеті құрылды. Комитетте қазақ өлкесінің экономикалық, әлеуметтік-саяси жағдайы туралы мәліметтер жинақталатын: статистикалық мәліметтер, генерал-губернаторлардың есептері, баяндамалар, өтініштер, заң актілері, т.с.с. Сібір комитетінің бекіткен ережелері, журналдар мен құжаттар әлі күнге дейін Ресей мұрағаттарында сақталып XIX ғ. қазақ қоғамының тарихын зерттеу де маңызды деректердің бірі болып табылады. Бұл құжаттарды зерттеп, талдаудан өткізгеннен кейін биліктің жергілікті органдары туралы, олардың орталық мекемелермен ара-байланысы туралы ақпарат алуға болады, олар әкімшілік, салықтық, сот жүйесіне сипаттама береді және басқа да аймақтық мәселелерге қатысты мәліметтер алуға мүмкіншілік жасайды.

Түйін сөздер: Сібір комитеті, Тарихи дерек, Қазақстан тарихы, Заң жобасы, Ресей империясы, Патша үкіметі, Мұрағат құжаттары, Генерал-губернатор, Сібір.

PROCEEDINGS OF THE SIBERIAN COMMITTEE, AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN THE RUSSIAN EMPIRE

Otepova Gulfira

professor PGPI

Abstract. To consider matters relating to the management of the vast territory of Siberia, in 1821 according to the Imperial decree was created by the Siberian Committee. The Committee focused on economic and socio-political situation of the Kazakh edge: statistics and reports from the Governor, reports, notes, petitions, legislative acts, etc. Magazines, documents and supremely approved the position of the Siberian Committee, which are still kept in the archives of Russia and Kazakhstan are the most important source for the study of the history of the Kazakh society of the XIX century. By studying and analyzing these documents, it is possible to extract information about local government, their relationship with the central institutions, they give characteristics of administrative, judicial, taxation and other regional issues.

Keywords: The Siberian Committee, A historical source, History Of Kazakhstan, Bill, The Russian Empire, The tsarist government, The archival documents, The Governor-General, Siberia.

Государственная система управления России в XIX веке характеризуется дальнейшей централизацией и бюрократизацией государственного аппарата. С присоединением новых территорий на Востоке, постепенно в Российской империи появляется объективная необходимость иметь специальный высший орган, который смог бы осуществлять управление этими новыми землями. Для рассмотрения вопросов, касающихся управления Сибирью, и для проведения ревизии в 1819 году туда был отправлен М. М. Сперанский. Ревизия М. Сперанского вскрыла вопиющие картины злоупотреблений и произвола сибирской администрации и местных начальников. В отчете М. Сперанский указывал, что общим предметом следственных дел было «лихоимство во всех его видах». Причину беспорядков и злоупотреблений он видел в отсутствии должного управления краем и законодательства. «Где нет законов, там всем управляет личная власть», - писал он. В течение двух лет М. Сперанский провел большую работу по борьбе с административными злоупотреблениями, по улучшению положения края и добился в этом значительных успехов и результатов. Как указывают источники, по распоряжению М. Сперанского за грабежи и взяточничество были преданы суду два губернатора, 48 чиновников, а всего замешанных в преступлениях было 681 человек. Кроме того, с виновных в должностных преступлениях, прежде всего, — взятках, были взысканы деньги на сумму 22 847 000 рублей [1, с.139]. Общим итогом этой поездки явился вывод Сперанского о необходимости коренного пересмотра всей системы управления и законодательства о Сибири. На этот факт указывают и российские исследователи: «Характерно, что на первых порах освоение новых земель осуществлялось, прежде всего, административными методами. ... В известной степени, возникавшие особые комитеты и комиссии представляли собой искусственные промежуточные образования между верховной властью и губернской администрацией. Анализ истории возникновения и деятельности таких органов свидетельствует о том, что сам факт их появления был, как правило, следствием убеждения правительства в необходимости особых звеньев по управлению тем или иным регионом, признания» [2, с.8].

Для рассмотрения отчета М.Сперанского 28 июля 1821 г. был учрежден особый комитет, вошедший в историю под названием Сибирский комитет. Комитету предстояло не только рассмотреть отчет Сперанского, но и следить за претворением в жизнь разработанных им теоретических положений. В функции Сибирского комитета входило «1) Подробное рассмотрение общего и частных предположений по предмету устройства Сибирского края. 2)

Постепенное введение оных в действие по мере соображения и начертания приличных к тому правил. 3) Рассмотрение новых мер, от местных управителей представляемых. 4) Разрешение затруднений, которые может встретить местное управление при введении новых положений и руководство онаго в высшем отношении на основании принятых начал» [3].

В первый состав комитета вошли: министр финансов Д.А. Гурьев, министр народного просвещения и духовных дел А.Н. Голицын, государственный контролер Б.Б. Кампенгаузен, А.А. Аракчеев и М.М. Сперанский. Председателем I Сибирского комитета был назначен министр внутренних дел В.П. Кочубей. С 1823 по 1826 пост председателя комитета занимал А.А. Аракчеев, а впоследствии им был один из старших по должности. То, что в состав комитета входили видные сановники империи, свидетельствует о большом значении, которое придавали русские императоры его деятельности.

Материалы ревизии М. Сперанского, проекты законодательных актов, касающихся управления Сибирью, обсуждались в комитете около года. На заседаниях комитета был рассмотрен целый пакет законопроектов (более 10 различных уставов и положений), составляющих основу сибирской реформы 1822 года. Позже эти законопроекты были переданы на рассмотрение императора Александра I, которые он утвердил 22 июля 1822 г. Основу сибирской реформы составили следующие документы: указ Сенату «О преобразовании сибирских губерний по новому учреждению», учреждение «Для управления сибирских губерний», устав «Об управлении инородцев», устав «О сибирских киргизах», устав «О ссыльных», устав «Об этапах в Сибирских губерниях», устав «О содержании сухопутных сообщений в Сибири», устав «О сибирских городских казаках», положение «О земских повинностях в сибирских губерниях», положение «О казенных хлебных запасных магазинах», положение «О разборе исков по обязательствам, заключаемых в сибирских губерниях обывателями разных сословий» и указ начальнику Главного штаба «О распоряжении для приведения в действие устава этапных команд».

В начале образование Сибирского комитета планировалось лишь на время, пока не закончено будет переустройство Сибири. В 1838 г. Сибирский комитет был закрыт, а все дела, поступавшие к нему, было решено вносить в Государственный совет и Комитет министров. Вскоре ревизия Западной Сибири, произведенная членом Государственного совета Н.Н. Анненковым, обнаружила, что в Сибири не установилось еще «прочное устройство, вполне соответствующее местным и политическим обстоятельствам того края». В результате этого Сибирский комитет был восстановлен царским указом от 17 апреля 1852 г. В связи с этим в указе было записано: «В видах скорейшего водворения в Сибири прочного устройства, вполне соответствующего местным и политическим обстоятельствам сего края, признавая необходимым дать более единства и быстроты всем мерам, предпринимаемым по управлению оным в порядке законодательном и исполнительном, повелеваем: Для предварительного рассмотрения и соображения всех вообще дел по управлению Сибирью, как восточную, так и западную, подлежащих разрешению нашему, учредить здесь, под непосредственным ведением нашим, особый комитет под наименованием Сибирского» [4, с.280]. Государь император неоднократно подчеркивал важность Сибирского комитета: «дабы все без изъятия дела по Сибири были вносимы в Сибирский комитет ... и чтобы министерства и главноуправляющие ... непременно доводили до сведения Сибирского комитета о всех делах, кои по Сибири будут разрешаемы ими самими, по власти им присвоенной...» [2, с.14].

Второй Сибирский комитет (1852-1864гг.) занимался преимущественно законодательными проектами и вопросами текущего управления краем. Из наиболее значимых нормативных актов, активно обсуждаемых в Сибирском комитете, следует отметить серию законов об изменении административно-территориального деления Сибири. Именно тогда на карте Сибири появились Амурская, Забайкальская, Приморская и Семипалатинская области с военными губернаторами во главе. «Подобные мероприятия вызывались стремлением правительства к усилению

административного влияния центра на окраинах империи, с одной стороны, и активизацией внешней политики России и на Дальнем Востоке и в Средней Азии, с другой» [2, с.16]. В декабре 1864 г. согласно именному указу Сибирский комитет был присоединен к Комитету министров. «Признавая полезным, Сибирский комитет присоединить к Комитету министров, повелеваем: 1) Все вообще дела по Сибири, кои на основании существующих ныне постановлений вносятся в Сибирский комитет, впредь вносить в Комитет министров. 2) Переписку по сим делам сосредоточить в канцелярии Комитета министров с тем, чтобы все обязанности, кои по Сибирскому комитету лежат на управляющем делами онаго, были возложены на управляющего делами Комитета министров [5, л.23].

Таким образом, Сибирский комитет был специальным государственным органом для рассмотрения законопроектов и их внедрения, для регулирования многочисленных вопросов текущего управления жизнью Сибири. В комитете были сосредоточены все сведения об экономическом и социально-политическом состоянии края: статистические отчеты, донесения с мест, записки, прошения, законодательные акты и пр. В непосредственное подчинение к нему поставлены были генерал-губернаторы Сибири, которые в комитет вносили и свои всеподданнейшие отчеты. В Сибирский комитет вносились все дела по Сибири, как законодательные, так и исполнительные, превышавшие власть министров и требовавшие высочайшего разрешения. Сибирский комитет не имел плановых заседаний, они собирались по мере необходимости, по мере накопления дел. Его решения поступали в обязательном порядке на утверждение к царю, минуя другие инстанции, и после этого принимали силу закона. Мнения членов комитета фиксировались в специальном журнале, который предоставлялся на высочайшее утверждение. Эти журналы, сохранившиеся в фондах Российского Государственного исторического архива, и частично опубликованные, являются важным источником для анализа деятельности самого комитета и источником изучения истории Казахстана в составе Российской империи.

Согласно царскому указу 1822 года «О разделении Сибирской губернии на два главных управления Западную и Восточную» Сибирь была поделена на две части: Западную - с центром в Тобольске и Восточную - с центром в Иркутске [6, с. 48]. В результате этого территория Среднего жуза казахов, состоявшая в подданстве России, вошла в состав Западносибирского генерал-губернаторства. Следовательно, все вопросы, которые касались регулирования отношений и управления областью Сибирских киргизов, находились в ведении Сибирского комитета. Уставы «Об управлении инородцев» и «О сибирских киргизах» (как часть сибирской реформы) регламентировали порядок взаимоотношения русской администрации с местным населением и все стороны жизни коренного населения - экономическую, административную, судебную-правовую и культурно-бытовую. Данные законодательные акты свидетельствуют о попытке хоть какого-то урегулирования национальных отношений в рамках существовавшей системы.

Устав «О сибирских киргизах» 1822 года положил начало ликвидации ханской власти и политической независимости Казахстана, вводил новое административно-территориальное управление на территории Среднего жуза. Во введении устава определено основное его содержание: «Сей особенный устав о киргизах содержит: во-первых, подробное изъяснение обязанностей их управления; во-вторых, особенные постановления о киргизах, по различию их с другими инородцами; в-третьих, порядок введения данного устава в действие» [6, с.52]. Устав состоял из 319 статей и 10 глав, которые регламентировали широкий круг взаимоотношений царской и местной администрации, управление краем, вопросы торговли, пограничного режима, повинностей и сборов, судопроизводства и др.

В результате деятельности Сибирского комитета (1821-1838 гг.; 1852-1864 гг.) в архивах отложились многочисленные документы и материалы, касающиеся вопросов устройства, управления и регулирования отношений в казахском обществе того периода. В ходе исследования

было выявлено около 150 высочайше утвержденных положений Сибирского комитета, принятых в отношении казахского края XIX века. Например, среди них: «Об отдаче в работу сибирских казенных крестьян и инородцев по несостоятельности к платежу долгов» (1830 г.); «О порядке взимания ясака с сибирских киргизов в Каркаралинском Кокчетавском округах (1831 г.); «О сбыте скота, собираемого в ясак с сибирских киргизов» (1832 г.); «О производстве жалования начальникам военных отрядов в Киргизской степи за исправление должностей заседательских в окружных приказах» (1836 г.); «О содержании земских подвод в Омской области от Акмолинской округи до урочища Актау» (1837 г.); «О беспошлинном вывозе хлеба в Киргизские степи через Сибирские и Оренбургские таможенные места» (1852 г.); «О надзоре за частными золотыми промыслами в Киргизской степи» (1852 г.); «О геогностическом исследовании Киргизской степи» (1853 г.); «Об оставлении продажи вина во внешних округах Киргизской степи с 1855 по 1857 годы на существующих ныне правилах и условиях» (1855 г.); «О выселении в Киргизскую степь самовольных переселенцев в Западной Сибири из внутренних губерний и старожил сибирских неблагонадежных к платежу податей» (1858 г.); «О возведении Коряковской станицы Сибирского линейного казачьего войска на степень заштатного города и наименованием сего города Павлодаром» (1861 г.); «Об увеличении штатной суммы канцелярии военного губернатора области Сибирских киргизов» (1864 г.) [7]. и т.д.

Огромный интерес для исследования представляют материалы Сибирского комитета, которые отложились на той или иной стадии прохождения законодательного документа (это различные проекты, записки, отчеты генерал-губернаторов, доклады, прошения, протоколы заседаний и т.д.). В частности в Российском Государственном историческом архиве (РГИА, г. Санкт-Петербург) есть специальный Фонд № 1264 «Первый Сибирский комитет». В данном фонде хранятся следующие дела: «Журналы заседаний Сибирского комитета» (Д. 7, 8, 14, 15, 16); «Отчеты об управлении Западной Сибирью» (Д. 21, 24, 28, 30, 44); «Приложения к отчету по управлению Западной Сибирью» (Д. 701, 705, 708, 710); «Дело об определении генерал-губернаторов и губернаторов сибирских по новому порядку управления» (Д. 86); «Дело о размещении и определении чиновников по новому устройству сибирских губерний» (Д. 104); «Дело о дозволении генерал-губернатору Западной Сибири и его Совету иметь временное местопребывание в Омске» (Д. 132); «Дело относительно производства жалования начальникам военных отрядов в Киргизской степи за исправление должности в окружных приказах» (Д. 211); «Дело по проектам Степных законов для народов, населяющих Западную Сибирь» (Д. 269); «Дело о времени крепостного владения киргизами, калмыками и другими азиатцами» (Д. 281); «Дело о принятии мер к охране соленых озер в Киргизской степи в целях борьбы с беспошлинным вывозом соли» (Д. 591); «Дело о питейных домах, существующих на Сибирской (Киргизской) линии» (Д. 594) и т.д. Эти документы помогут дополнить и объективно осветить многие аспекты истории нашего государства в составе России, который является одним из сложнейших и неоднозначных периодов.

Таким образом, материалы Сибирского комитета, в котором была сосредоточена многочисленная документация по управлению жизнью Среднего жуза, являются важнейшим источником по изучению истории казахского общества XIX века. Изучая и анализируя эти документы, можно извлечь информацию о местных органах власти, их взаимосвязи с центральными учреждениями, они дают характеристику административной, судебной, налоговой системы и других региональных вопросов. Материалы комитета позволяют проследить политику царского правительства в развитии, помогают понять ее истинные масштабы и задачи. Для объективного изучения истории Казахстана, материалы Сибирского комитета имеют важное значение, без их системного, комплексного изучения и анализа нельзя раскрыть и показать суть официальной политики, проводимой царским правительством. В целом материалы Сибирского комитета Российской империи открывают широкие возможности для их дальнейшего комплексного использования и изучения истории Казахстана, как в теоретических исследованиях

ученых, так и для практического применения широким кругом читателей.

Список литературы

- 1) Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 г. XIX века. - Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 398 с.
- 2) Дамешек Л.М., Дамешек И.Л. Особые комитеты как органы управления окраинами империи (на материалах Азиатской России XIX в.) // Известия Иркутского государственного университета. Серия «История», 2011. - № 1 (1). - С. 8–24.
- 3) Ремнев А.В. Самодержавие и Сибирь. Административная политика в первой половине XIX в. Омск, 1995.– 437 с.
- 4) ПСЗ РИ-1. - СПб, 1830. - Т.27. - № 26178. - С.280.
- 5) Областное правление сибирскими киргизами // ЦГА РК. – Ф.345. – Оп.1. – Кн.1. – Д.891.
- 6) Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. Ч.1. // Под ред. Отеповой Г.Е. – Павлодар: ПГПИ, 2015. – 344 с.
- 7) Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. – Павлодар: ПГПИ, 2012. – 161 с.

УДК 008(574.4)

СУБЭТНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА - СТАРОВЕРЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Раздыков С.З.

директор международного научно-образовательного центра «Мир и культура XXI века», кандидат исторических наук

Аннотация. В данной статье освещаются особенности старообрядческой культуры русских Казахстана. Статья подготовлена в рамках научного проекта «История межэтнических, межконфессиональных отношений в Республике Казахстан, включая историю наиболее крупных этносов». Одной из задач было поставлено выявление сохранившихся очагов старообрядчества на территории локального проживания староверов на территории Восточно-Казахстанской области с целью определения особенностей языка, материальной и духовной культуры. Автор приходит к выводу, что одной из важнейших причин сохранения устоев, традиций, образа жизни является всеобъемлющая защита у староверов института семьи, игравшей в жизни старообрядческого общества первостепенную роль.

Ключевые слова: русские Казахстана, раскол, раскольники, староверы, старообрядцы, кержаки, бухтарминцы, лингвистический анализ, материальная и духовная культура.

СУБЭТНОСТЫҚ МӘДЕНИЕТ – ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕСКІ ДӘСТҮРДІ ҰСТАНУШЫЛАРЫ

Раздыков С.З.

«XXI ғасырдың әлемі мен мәдениеті» атты халықаралық ғылыми-білім орталығының директоры, тарих ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы орыс ұлты өкілдерінің ескі дәстүр мәдениетінің ерекшеліктері ашып көрсетілген. Мақала «Қазақстан Республикасындағы этносаралық, конфессияаралық қатынастар тарихы, аса үлкен этностар тарихын қоса алғанда» ғылыми жобасы шеңберінде дайындалды. Міндеттердің бірі ретінде Шығыс Қазақстан облысы аумағында тұратын ескі дәстүрді ұстанушылар тілінің, материалдық және рухани мәдениетінің ерекшеліктерін анықтау мақсатында, ескі дәстүр сақталған ошақтарды айқындау белгіленді. Автордың тұжырымдауынша, өмір сүру ерекшеліктерін, қағидаларын, дәстүрді сақтаудың маңызды себептерінің бірі ескі дәстүрді ұстанатын қоғамның өмірінде ерекше рөл атқаратын отбасы институтының сақталуы болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақстандағы орыс халқы, бөліну, бөлінушілер, ескі дәстүрді ұстанушылар, ескі дәстүр, кержақтар, бұқтырмалықтар, лингвистикалық талдау, материалдық және рухани мәдениет.

SUBETHNIC CULTURE - OLD BELIEVERS OF THE EASTERN KAZAKHSTAN

Razdykov S.

Director of the International Research and Educational Center «World and culture in XXI century», Candidate of Historical Sciences

Abstract. The article highlights the features of the Old Believer culture of the Russians in Kazakhstan. The article is prepared in the framework of the scientific project on «History of inter-ethnic, inter-religious relations in the Republic of Kazakhstan, including the history of the largest ethnic groups». One of the main objectives was to find out the extant focuses of old believers culture on the territory of Old Believers habitation in Eastern Kazakhstan with the aim of identifying the features of language, material and spiritual culture. The author concludes that one of the most important reasons of preserving the principles, traditions, habits is the fact that the Old Believers protected the family institution, which played the crucial role in their life.

Keywords: the Russians of Kazakhstan, secession, Old Believers, Old Ritualist, kerzhaki, bukhtarmintcy, linguistic analysis, material and spiritual culture.

Появление русского населения на территории современного Казахстана насчитывает практически 500 лет. В XVI-XVIII вв., когда русское население северной части казахских степей было еще немногочисленным, оно формировалось преимущественно за счет двух категорий: казаков, ехавших для укрепления и расширения пограничных линий, защиты крепостей, форпостов и острогов и жителей внутренних областей России – так называемых «раскольников», стремившихся избежать крепостнического либо религиозного гнета, вошедших в историю под названием «старообрядцы». По данным 1869 г., в Западной Сибири проживал 49 261 раскольник из 2 743 157 человек, населявших регион. Среди них было много беспоповцев, которые поселились главным образом в Ялуторовском, Курганском, Ишимском, Бийском округах [1].

Массовое переселение старообрядцев, как в Сибирь, так и в Казахстан начинается в последней четверти XVII в. и распространялось в соответствии с общей направленностью продвижения русского населения – с северо-запада на юго-восток. В основной своей массе староверы были беглецами, скрывавшимися в труднодоступных ущельях Алтайских гор от правительственных повинностей, крепостной неволи, рекрутчины, а также религиозных гонений со стороны официальной церкви [2, с.35].

Церковная реформа 50-60-х годов XVII века в России была вызвана стремлением укрепить централизацию русской церкви аналогично другим звеньям государственного аппарата. Первоначально Московское правительство провело на соборе 1580 г. постановление, согласно которому запрещалось давать монастырям вотчины на помин души, а также вообще запрещалось церковным лицам и учреждениям покупать и брать в залог земли. Таким образом, дворянство контролировало церковное хозяйство и принимало меры против его роста в период складывания абсолютной монархии.

Реформы были призваны привести отправление религиозных обрядов в Русской Православной Церкви в соответствие с канонами Греческой Церкви. Большинство перемен касалось оформления церковной службы и действий священно- и церковнослужителей во время богослужения. Всех верующих затронула замена двоеперстия на троеперстие при совершении крестного знамения, «трисоставного» (восьмиконечного) креста на двочастный (четырёхконечный), хождения во время обряда крещения по солнцу («посолонь») на хождение против солнца и некоторые другие перемены в обрядах, а слово Иисус писать через две буквы «и». В 1656 г. был опубликован новый служебник, одобренный церковным собором, в котором (сравнительно с прежними русскими служебниками) отдельные псалмы стали короче, другие – полнее, появились новые слова и выражения, троеение «аллилуйи» (вместо двоеения), написание имени Христа Иисус (вместо Исус) и т.д. Были изменены и сокращены чины миропомазания и крещения, покаяния, елеосвящения и брака. Больше всего изменений оказалось в литургии.

Введение новых обрядов и богослужения по исправленным книгам многие восприняли как введение новой религиозной веры, отличной от прежней, «истинно православной». Долгое время в правительственных и церковных документах православных христиан, сохраняющих древние богослужебные чины, старопечатные книги и обычаи, называли «раскольниками». В вину им

ставилась верность церковному преданию, которая якобы повлекла церковный раскол.

Во времена правления Екатерины Великой отношение к староверам стало меняться. Императрица считала, что староверы могут быть весьма полезны для заселения необжитых районов расширяющейся Российской Империи. За ними закрепляется термин «старообрядцы», хотя в постановлениях некоторых Соборов указывалось, что данный термин не вполне приемлем. Так Иргизский староверческий собор 1805 года назвал «старообрядцами» единоверцев, т. е. христиан, употребляющих старые обряды и старопечатные книги, но подчиняющихся Синодальной Церкви.

К началу XX века вместо термина «староверы, староверцы» всё чаще стали употреблять «старообрядцы». Вскоре наименование старообрядцы было закреплено на законодательном уровне указом императора Николая II «Об укреплении начал веротерпимости».

Большинство сторонников «старой веры» составили посадские люди и крестьяне, недовольные укреплением феодально-крепостнического режима и ухудшением своего положения, что они связывали с нововведениями. Возникло движение сторонников старой веры – раскол. Оформление старообрядческой церкви стало показателем падения влияния официальной церкви на народные массы, которые стали искать убежища на окраинах Российской империи.

Многие из тех, кто придерживается старой веры говорят о расколе так, как будто все эти события еще свежи в их памяти. «Когда Патриарх Никон стал вводить свои новшества, тогда люди эти, старообрядцы, побежали, чтобы не принимать их. Они побежали в Казахстан, чтобы придерживаться своей веры», – рассказывает Евгения Кашкарова, дочь Валентины Мурзинцевой построившей в селе Коробиха Восточно-Казахстанской области церковь св. Петра и Павла [3].

Староверы не представляли собой единого сообщества или церкви - в течение сотен лет они разделились на два основных направления: поповцы и безпоповцы.

Староверы-поповцы, помимо прочих церковных установлений, признают трехчинную старообрядческую иерархию (священство) и все церковные таинства древней Церкви, среди которых наиболее известны: Крещение, Миропомазание, Евхаристия, Священство, Брак, Исповедь (Покаяние), Елеосвящение. Помимо этих семи таинств в староверии есть и другие, несколько менее известные таинства и священнодействия, а именно: пострижение в иноки (равночестное таинству Брака), большое и малое Освящение воды, освящение масла на Полиелеосе, священническое благословение.

Староверы-безпоповцы считают, что после церковного раскола, учиненного царем Алексеем Михайловичем, благочестивая церковная иерархия (епископы, священники, диаконы) исчезла. А потому часть церковных таинств в той форме, в которой они существовали до раскола Церкви, упразднилась. Сегодня все староверы-безпоповцы определенно признают только два таинства: Крещение и Исповедь (покаяние). Некоторые безпоповцы (Древлеправославная Поморская Церковь) признают еще и таинство Брака. Староверы часовенного согласия также допускают Евхаристию (Причащение) с помощью святых даров, освященных в старину и сохранившихся до наших дней. Также часовенные признают Большое освящение воды, которую в день Богоявления получают путем вливания в новую воду воды, освященной в старину, когда, по их мнению, еще оставались благочестивые священники.

К безпоповцам относят сторонников федосеевского согласия, которое зародилось на севере России, в Поморье – отсюда его наименование как старопоморского. Основателем религиозного течения стал боярин Феодосий Урусов, по имени которого назвали последователей. Федосеевцы на протяжении уже более трех веков отличаются строгими правилами жизни, подчиненными старинным церковным распорядкам. «Мы, христиане Древлеправославной веры – истинные православные, а федосеевцами нас когда-то назвала антистарообрядческая пропаганда, – рассказывают последователи этого течения, – но теперь во внешнем мире это название уже устоялось» [4]. Идеология безпоповства – не в отрицании священников как таковых, а в

отсутствии к ним доверия. «Настали последние времена, предсказанные в Библии, и в мире воцарился антихрист» [4]. Правда фигура антихриста имеет у беспоповцев скорее духовную трактовку, а три с половиной года, предреченные Библией как время царства врага рода человеческого, понимаются аллегорически. Службой в часовнях старопоморцев руководят наставники – наиболее опытные и уважаемые члены общины преклонного возраста. Федосеевцы проживают в селах Бобровка, Тарханка, Бутаково Глубоковского района Восточно-Казахстанской области (наставница Е.Ф. Полторанина). Когда-то федосеевцы этих мест имели две молельные. Сейчас собираются в большие праздники в деревне Бутаково [3].

О том, как представители строй веры оказались на территории Казахстана Валентина Мурзинцева, построившая церковь для общины староверов в селе Коробиха говорит: «Раньше их (староверов) убивали, в каторгу посылали за это – заставляли веру поменять. Из-за этого они уходили в горы. Вот здесь мы и живем!» [3].

В долине реки Убы жили представители такого беспоповских толков как спасовцы (нетовцы), оховцы (немоляки), в селениях по рекам Уба и Ануй – самокресты, в Язовой и Печах Бухтарминской волости – однопоклонники (дырники), по р. Бухтарме и в Змеи-ногорском округе – бегуны (странники).

Спасовцы (нетовцы) попали в долину Убы с Поволжья, считали, что нужно молиться Спасу без свидетелей и посредников, так как они отвергают традиционные православные догмы и обряды, заменяя их «скитским покаянием». Исповедь ими совершалась наедине, перед образом Спасителя или Богородицы, поскольку других икон они не признавали. Существенное отличие спасовцев от прочих беспоповцев заключается в том, что они не перекрещивают других православных христиан, потому что убеждены: человек должен быть крещен один раз. Другое название согласия – нетовщина – связано с отрицанием таинств, священства, храмов, монастырей. [5].

Оховцы входят отдельным толком в согласие нетовщины. Сознывая греховность жизни, они предпочитают вместо молитв вздыхать о своих грехах. Отсюда пошли другие их названия – немоляки и воздыханцы. Уверовав в невозможность спасения, они отказались не только от молитв, но и от икон. Истинная молитва – «не в протяжении рук и предстоянии телеси и языком зрящим видится, но в умном поучении».

Самокресты происходит от собственноручного совершения таинства крещения самими верующими без посредника: «разденутся и с молитвой погрузятся в Убу, оденут чистое белье и назовут себя по святцам новым именем», – свидетельствовал Г.Д. Гребенщиков [5].

Так же среди сторонников старой веры выделяются 3 отдельные иерархии: беглопоповское согласие, белокриницкое согласие и беспоповцы-никудышники. Если первые и вторые практически ничем не отличаются между собой, то службы беспоповцев проходят на дому и без священника, отсюда и такое название.

Конфессиональное поле староверов Казахстана было разнообразным и представлено как представителями выше названных 3 иерархий, так и сторонниками федосеевского согласия, часовенным, стариковским, поморским и дяконовскими толками, а так же их выше перечисленными различными ветками, что усиливало пестроту обрядово-догматической картины старообрядчества.

Особую группу носителей северорусского типа культуры представляли собой «кержаки». Название происходит от названия реки Керженец в Нижегородской области. После разгрома в 1720-х гг. Керженских скитов десятками тысяч бежали на восток — в Пермскую губернию, на Урал, откуда расселились по всей Сибири, до Алтая и Дальнего Востока, в труднодоступных регионах Казахстана. Они вели достаточно замкнутый общинный образ жизни со строгими религиозными правилами и традиционной культурой. В Казахстане кержаки составили основу алтайских каменщиков, противопоставлявших себя более поздним переселенцам — «расейским» (российским). Позднее кержаками стали называть всех старообрядцев, в противовес «мирским»

— приверженцам официального православия.

На территории юго-западного Алтая, в многочисленных труднодоступных горных долинах бассейна реки Бухтарма, в XVIII - XIX веках, из семей старообрядцев, преимущественно беспоповцев поморского согласия, сформировалась этнографическая группа русских — каменщики (бухтарминские каменщики, бухтарминские старообрядцы, алтайские каменщики, бухтарминцы).

Бухтарминский край, после ослабления и разгрома Джунгарского ханства войсками Цинской империи, оказался на нейтральной территории, между нечеткими границами Российской империи и Китая. Долина была богата природными ресурсами и находилась вне правового поля соседних государств. Первые староверы появились здесь ещё в 1720-е годы, но документальные свидетельства относятся лишь к 1740-м. Причиной побегов было введение в 20-е гг. XVIII в. двойного оклада со староверов, а также распоряжение 1737 г. о привлечении раскольников к горным работам при казенных заводах.

Долина Бухтармы была известна под названием Камня, т.е. горной части края, поэтому ее жители именовались каменщиками. Н.И. Романова называет территорию Рудного Алтая «очагом русского старообрядчества» [6, с.230]. Позже эти земли стали называть Беловодьем, отождествляя вольный, лишенный правительственного надзора край с мифической страной из чрезвычайно распространенной среди старообрядцев утопической легенды. В ее многочисленных вариантах рассказывается, что Беловодье — это святая земля, где живут русские люди, бежавшие от религиозных раздоров XVII в. В Беловодье они имеют свои церкви, в которых богослужение идет по старым книгам, таинства крещения и брака совершаются по солнцу, за царя не молятся, крестятся двумя перстами. «В тамошних местах татъбы и воровства и прочих противных закону не бывате... И всякие земные плоды бывают и злата и серебра несть числа... Светского суда не имеют, ни полиции, ни стражников там нету, а живут по христианскому обычаю. Бог наполняет сие место» [5]. Однако в Беловодье могут попасть лишь истинные ревнители древнего благочестия. «Слугам антихристовым дорога туда заказана... Веру надо иметь неколебимую... Поколеблешься в вере, так туманом Беловодскую справедливую землю закроет» [5]. Через весь XVIII, а также XIX столетия проходит неустанный поиск этого фантастического Эльдorado, где реки текут медом, где не собирают податей, где, наконец, специально для раскольников не существует никоновской церкви.

Первые поселения состояли из одиночных домиков, заимок («поселья») и маленьких поселков в 5-6 дворов. Одной из главных причин ухода из больших сёл, повлиявших на переселение, были безземелье и периодические гонения на старообрядцев. Желание жить самостоятельно, не платить налоги от своих доходов в государственную казну побуждало их уходить с обжитых мест в более высокогорные лесные дебри. Каменщики занимались охотой, сельским хозяйством (преобладала залежно-паровая система), рыболовством, пчеловодством, позднее мараловодством. Обменивали добытые меха и продукты на товары у соседей - сибирских казаков, казахов, алтайцев, китайцев, а также заезжих русских купцов. Деревни строились возле речек, и в них обязательно ставили мельницу и кузницу. В 1790 году насчитывалось 15 селений. Несколько позднее часть каменщиков ушла из Бухтарминской долины дальше в горы, на реки Аргут и Катунь. Ими было основано старообрядческое село Уймон и ещё несколько поселений в Уймонской долине.

После основания Бухтарминской крепости обнаружилось 17 русских поселений в окрестных горах на нижней Бухтарме. Рескриптом Екатерины II от 15 сентября 1791 г. часть каменщиков (205 мужчин и 68 женщин) и заселенные ими территории были приняты в состав России как Бухтарминская инородческая управа и Уймонская инородческая управа. Они расплачивались с правительством ясаком в виде пушнины и звериных шкур, как инородцы (народы нерусского происхождения). С одной стороны такое юридическое положение давало больше свобод, а с другой приравнивало к наименее почитаемым категориям населения. Кроме того, бухтарминцы

были освобождены от подчинения присылаемой администрации, горнозаводских работ, рекрутчины и некоторых других повинностей [7].

Формирование бухтарминских каменщиков явилось результатом смешения выходцев из различных регионов и различных социальных групп, постепенно вливавшихся в общины старожилов. Основу составили кержаки из Нижегородской губернии.

Отмечено культурное влияние на бухтарминцев выходцев из Поморья, Олонецкой, Новгородской, Вологодской, Пермской губерний, Западной Сибири и Алтайского края, а также казахов, алтайцев, ойратов. В силу общего происхождения и длительного совместного проживания бухтарминцы особенно сблизилась с «поляками».

Так называемые «поляки» были потомками русских старообрядцев из Калужской, Тульской, Рязанской, Орловской губерний, обосновавшихся на территории нынешней Белоруссии (Стародубье, Ветка, Добрянка, Гомель, Дорогобуж), входившей в состав Польши. В конце XVIII в. они были выведены генерал-майором Масловым, на основании манифеста Екатерины II «О занятии в Сибири мест от Усть-Каменогорской крепости по реке Бухтарме и далее до Телеуцкого озера» от 4 декабря 1761 г., приглашавшим возвращаться в Россию русских старообрядцев, бежавших от религиозных гонений в Польшу. Позже их насильно выслали на территорию Рудного Алтая, для работы на горнозаводских предприятиях. В 1765 г. было издано специальное распоряжение, в котором повелевалось ссылать в Сибирь беглецов из Польши и Литвы, поэтому их стали называть «поляками», которые в большинстве своем относятся к поморскому законобратному согласию - одному из крупнейших и влиятельнейших в крае толков старообрядчества. В 1760-е гг. были основаны все селения «поляков» в Змеиногорском округе: Шемонаиха, Лосиха (Верх-Уба), Секисовка Владимирской волости; Бобровка Бобровской волости. Вскоре появились новые деревни, где жителями были только староверы: Малая Убинка, Быструха Владимирской волости; Черемшанка, Бутаково Риддерской волости и некоторые другие [3].

Как было отмечено выше староверы делятся на 3 отдельные иерархии: беглопоповское согласие, белокриницкое согласие и беспоповцы-никудышники.

В Казахстане к сторонникам белокриницкого согласия или так называемым «австрийцам» относят старообрядцев нынешней Уральской общины. Белокриницкое согласие, возникло на территории монастыря Белой Криницы, в Австро-Венгрии и связано со знаменательным в истории старообрядчества событием, происшедшему там в 1846 г. В этот год в староверческой церкви была восстановлена трехчинная иерархия, за счет присоединения к старообрядчеству Босно-Сараевского митрополита Амвросия. Тем самым старообрядческая церковь обрела собственного епископа, наделенного правом рукополагать в священный сан.

Однако не все старообрядцы-поповцы приняли белокриницкую иерархию. Некоторые продолжали совершать богослужение и церковные таинства с помощью беглых расстриженных священников новообрядческой церкви. Они получили название беглопоповцев. Беглопоповство, по сути, было первой формой поповщины, но в самостоятельный толк оно оформилось после установления белокриницкой иерархии, в противовес ей. Беглопоповская община, насчитывающая до 100 человек, имеющая свою церковь, сохранилась в с. Черемшанка Глубоковского района Восточно-Казахстанской области [3].

Так же существует так называемая стариковская община. Стариковцы считают свою веру самой истинной и чистой, самой первой и правильной, т.к. они соблюдают заветы «стариков». Стариковский толк выступает в роли промежуточного между поповским и беспоповским согласиями. Возник в керженских скитах и в начальный период представлял собой ответвление от беглопоповства. С течением времени в общинах этого толка стали выбирать духовных отцов, наделенных правом совершения ряда церковных таинств. Так произошло перерождение этого толка в беспоповский. Важным отличительным принципом их догматики является отказ от перекрещивания перешедших в стариковщину старообрядцев иных согласий [3].

Особенностью старообрядчества в Казахстане является появление здесь нового течения – самодуровцев. Известный исследователь начала XX в. Э.Бломквист считала родиной появления новой секты деревню Бутаково [8, с.60]. Затем они поселились в деревнях Лосихе, Секисовке, Верх-Убе, Малой Убе Восточно-Казахстанской области. Первоначально они принадлежали к поморцам и федосеевцам, но затем восприняли от самарских духоборов их учение, несколько его исказив. Самодуровцы делились на три «части»: брачные, безбрачные и самокресты. Они не признавали никаких других таинств, кроме необходимости крещения. При этом крещение лишь в младенческом возрасте считали недействительным, так как оно не осознано человеком. В связи с этим их основной догмат обосновывает необходимость вторичного крещения «в Иордани», т.е. в реке, в праздник Крещения. Поэтому самодуровцы, в отличие от всех староверов, позволяли себе грешить, не носить старинной одежды, отрицательно относиться к исполнению всех обрядов и правил, рассчитывая смыть все грехи крещением. Даже внебрачная беременность девушки не считалось чем то постыдным, они называли это «птичьим грехом», а «младенца мы в своей вере взростим». Но самодуровцы строго следили за тем, чтобы девушки не выходили за представителей других течений староверов или церковников и готовы были пойти на крайние меры в соблюдении этого правила. Возможно, поэтому они и получили такое название.

Кроме того, самодуровцы не молились на иконы, называя их «идолами» и «деревянными картинками». Они имели в каждой комнате распятие, но без изображения Святого Духа. Они так же не признавали общей молитвы, а молились в особо просверленные по направлению к востоку дыры, за что остальное население прозывало их «дыркина вера» [8, с.62]. Сейчас отдельного толка самодуровцев не сохранилось. Они примкнули к поморцам, приняли их догматику и обрядность.

Наиболее интенсивно процесс заселения казахской степи старообрядцами происходил после издания в 1905 г. Указа императора Николая II «Об укреплении начал веротерпимости», позволяющего староверам не только открыто исповедовать веру отцов, но и осуществлять строительство обителей для монашеского общежития и молелен, являющихся центрами религиозной жизни старообрядчества. Закон «О положении в старообрядческих общинах», изданный в 1909 г. и окончательно утвержденный в 1913 г., способствовал созданию благоприятной обстановки для налаживания религиозной жизни старообрядчества в крае [4].

Приход советской власти ознаменовался борьбой с религией как таковой, началом коллективизации, борьбы с кулачеством, и стал переломным в жизни не только монастырей и его обитателей, но и всего старообрядчества. С начала 30-х гг. XX в. происходит массовое закрытие церквей в крае, передача зданий в ведение сельсоветов для использования их под культурно-просветительные учреждения, начинаются репрессии против крестьянства. Это вызвало большую миграционную волну среди населения. Боясь раскулачивания, люди бросали обустроенные заимки и уезжали в Сибирь, в Красноярский край.

С 1943 г., в последнее десятилетие жизни И.В. Сталина, начинается общее возрождение жизнедеятельности Русской Православной Церкви. От 28 ноября 1943 г. вышло Постановление Совета Народных Комиссаров СССР № 1325 «О порядке открытия церквей», которое, по сути дела, касалось только церквей официального православия. Староверы вынуждены были свои молитвенные собрания и культовые богослужения производить в обыкновенных частных домах, группируясь небольшими ячейками. Несмотря на неоднократные распоряжения властей, этот период отмечен широким распространением нелегальных богослужений в домах верующих и даже специально приспособленных для этой цели помещениях, что категорически запрещалось властями [4].

Организация и регистрация старообрядческих общин не допускалась. Тем не менее, общая ситуация в плане религиозных дел этого периода благоприятно отразилось на старообрядческой общине края. Монахи и монахини, сосланные за свою веру в 1930-е гг. в Сибирь, а вместе с ними и репрессированные крестьяне, стали возвращаться в родные края.

Такая ситуация продолжалась до прихода к власти Н.С. Хрущева, после чего она еще более

ужесточилась по отношению к деятельности религиозных общин. Старики с горечью вспоминают о том времени, когда они были учениками и с них срывали нательные кресты, надевали галстуки, насильно загоняли в комсомол, дразнили кержаками и т.д. Но, несмотря на гонения, они по-прежнему собирались на моления по большим праздникам. Во время моления окна закрывали одеялами, но, несмотря на тщательные предосторожности, собиравшихся все же разгоняли [4].

В 1960-х гг. религиозная жизнь на заимках шла своим чередом. Староверы с разных заимок общались между собой, ездили, друг к другу в гости, собирались вместе на религиозные праздники.

К началу 1980-х годов многие деревни и заимки уже перестали существовать, старики умерли, часть из них уехала в Россию к детям. Состояние старообрядчества в них говорило об его упадке. В эти годы власти проводили мероприятия по усилению контроля над соблюдением законодательства «о культурах». Запреты на религиозную деятельность оставались, но сильного притеснения со стороны властей не наблюдалось [4].

Изменение отношения государства к религии в начале 1990-х гг. повлекло за собой повышение интереса общества к истории религиозных течений и организаций, а также новый подъём религиозности среди населения. 15 января 1992 года в Республике Казахстан был принят Закон о свободе вероисповедания и религиозных объединениях, что способствовало возрождению, прежде всего, традиционных религий. Сегодня, в разных частях страны существуют разновидности старообрядчества: последователи Древлеправославной Поморской Церкви: монахи-черноризцы, общины стариковцев; беспоповцев, сторонники Белокринницкой иерархии и т.д. [36].

Так, городская поморская община Риддера одна из самых многочисленных среди других старообрядческих общин. В списке внесенных денег на моленный дом значится 113 человек. Свободно молиться стали с 2000 г. В 2004 г. купили общиной дом и обустроили его для моления. Представители общины участвуют в Соборах Древлеправославной Поморской Церкви, которые проводятся регулярно через 2-3 года в столичных городах России. Духовные отцы поддерживают связь с поморскими общинами других регионов страны [4].

Надо отметить, что старообрядцы Казахстана сохранили не только старорусскую веру, но и в некоторой степени старорусский язык, и на основе аккультурации выработали свой, диалектный язык.

Диалектный язык можно рассматривать в двух аспектах - системном и территориальном. При изучении диалектного языка как системы различные его разновидности выделяются как типологические величины. Вариативные черты говоров (частных диалектных систем) при этом рассматриваются как элементы общей языковой системы независимо от того, как они располагаются на территории. При территориальном, лингвогеографическом аспекте изучения диалектного языка на первое место выходит рассмотрение именно пространственного, территориального расположения вариантов явления.

Как известно, язык все время изменяется. Новации, новообразования в языке возникают сначала в узком коллективе, распространяясь на всех членов данного общества. Распространение идет внутри социальной группы от одних ее членов к другим, от одной социальной группы к другой; так же и в территориальном отношении: от одной деревни к другой, из одной местности в другую. Процесс этот может идти медленно, иногда в течение нескольких столетий, пока новация не охватит всех говорящих на данном языке или диалекте.

Так, русские Казахстана, как и все периферийные группы русских, образовавшиеся в ходе хозяйственного освоения ими земель, различались по своим этнокультурным характеристикам, сохраняя при этом единство со всем народом в языке, этносознании, психологии. Но, за длительный период существования вне пределов основной родины, они выработали языковые новообразования - свои локальные варианты, которые имеют свои особенности. Попытка лингвистического анализа русского населения долины р. Бухтармы (Катон-Карагайский район

ВКО) показала, что говоры бухтарминцев по происхождению принадлежат к северновеликорусской группе, но имеют некоторые особенности, порожденные долговременной изоляцией этой группы от коренного северновеликорусского населения, а также влиянием сибирских и южнорусских говоров соседнего населения [9].

К северновеликорусским чертам этого говора относится оканье, позднее частично нарушенное, взрывное г, лабиодентальное в, нечистое произношение звуков ч и ц, а также т без палатализации в глагольных окончаниях. Под влиянием сибирских говоров бухтарминцы произносят звук ц как с, местоимение кто в значении что. Под влиянием южнорусских говоров у них появляется аканье со всеми его следствиями. Но, в то же время, характер отражения аканья говорит о присутствии здесь элементов более сильного аканья. Этимологическое о звучит, как а, например: вада, пашла, двара, палатенса. И еще выявленные нами, в ходе историко – этнографической экспедиции особенности – распространение использования с вместо ц: куриса, улиса, серкви, материса. Звук в произносится как звук ф: лаФка, кароФ, бороФ. Звук ч произносится как ш: палШики, кусоШек. Слово молочный они произносят как малоСНый. Местоимение что обычно имеет форму чо: чо случилось, чо ли [3].

Основное условие распространения языкового новообразования - тесная связь между людьми. Там, где проходят границы коллективов, пролегает рубеж, за который не может перейти языковая особенность (если, конечно, она не возникает на соседней территории, у соседнего коллектива самостоятельно, как это часто бывает). Такими границами могут быть естественные преграды: горы, непроходимые леса и болота. Поэтому если здесь пролегают границы языковых черт - изоглоссы, то очень вероятно, что они обусловлены этими естественными, природными границами.

Значительная близость систем разных русских говоров, проявляющаяся в единстве многих звеньев фонетического и грамматического строя, лексического состава, позволяет рассматривать эти системы как варианты одной общей системы - русского диалектного языка. Некоторые современные исследователи, отвечая на вопрос, идентичен ли русский язык русских в Казахстане русскому языку россиян, или есть различия отмечают, что русские в Казахстане говорят на русском языке, который малозаметно, но отличается от классического русского. Уместно говорить: русский язык, как и всякий мировой язык, традиционно имея несколько центров своего развития, получил ещё один – казахстанский [10].

Эти особенности например, в «оканье», пусть не так очевидно, но заметно. Как считают исследователи, это обусловлено не диалектными особенностями русского языка, а влиянием казахского языка, в котором нет качественной редукции гласных. Для сравнения, в русском языке пишется «корова», а произносится – «карова» и т.д. Несмотря на то, что казахстанские русские почти не говорят на казахском языке, его влияния нельзя отрицать, ведь русский и казахский языки в стране соизмеримы по коммуникативной мощи. Кроме того, в последние годы в русскую речь стали проникать некоторые казахские слова и междометия.

Относительно материальной культуры общеизвестно, что русские были традиционно земледельческим народом, а разведение домашних животных, известное им с глубокой древности, всегда играло в хозяйстве подсобную, хотя и необходимую роль. Держали коров, лошадей, овец, коз, свиней, домашнюю птицу (более всего кур). Но переселившись в степную зону Казахстана в области животноводства у русских сложились многие общие и местные традиции, касающиеся пород скота и ухода за ним, хранения и первичной переработки получаемых продуктов и т.д. Здесь в Казахстане русские переселенцы вынуждены были заниматься коневодством, обучаясь этому у казахов. Без доброго коня в ту пору хозяйствовать было невозможно. Отсутствие ее или наличие одной или нескольких лошадей определяло его жизнеспособность и мощь, поскольку она была необходима и для сельскохозяйственных работ, и как фактически единственное транспортное средство.

Основным занятием казахов, до начала коллективизации, оставалось кочевое скотоводство.

Жизнеспособность экстенсивного скотоводства обращала на себя внимание не только казаков, но и переселившихся в Казахстан старообрядцев, крестьян. «Нельзя удивляться, что русские поселяне, видя перед собою успех скотоводства у кочевых племен, – писал в середине XIX в. Ю.А. Гагемейстер, – не заготавливающих сухого корма для стад своих, не имеющих хлебов и укрывающихся от вьюг только в камышах, лесах и ущельях, сами более помышляют о количестве скота, чем о лучшем его приросте. Оттого довольствуются они устройством холодных хлебов, которыми скотина защищается только от бурянов» [11, с.332-339]. Здесь Гагемейстер имел в виду опыт скотоводческого хозяйства казахов – содержание скота на подножном корму в зимних условиях, применяемый в переселенческом хозяйстве степных районов, где русское население тесно общалось с казахами и имело возможность ознакомиться с их хозяйством. Русские крестьяне осваивали опыт в выборе удобных зимовок, с небольшим снежным покровом, защищенных от бурянов; взаимовлияние казахского и русского населения проявлялось и в быту [12, с.143].

Незначительная часть старообрядцев населявших степные районы также стали пастись свой скот зимой на подножном корму, когда не хватало сараев и сена для стойлового содержания большого количества скота; только в лесостепной зоне держали его в хлевах, кормили сеном и мелко изрубленной соломой, посыпанной мукой. Летом же крестьянский скот ходил на примыкавших к селениям покотинах, отделенных от пашен изгородями; осенью после уборки хлеба его выпускали на луг и поля. Во время весенней пахоты скот также пасли на подножном корму [11, с.336].

Воздействие кочевой культуры казахов на пришлое русское население отмечал Н.М. Ядринцев, который утверждал что: «Заимствование инородной культуры, обычаев и языка русскими на востоке составляет несомненный факт» [13, с. 243-264].

Ну а о богатстве староверов ходили легенды. Еще в XIX в. исследователями отмечалась большая зажиточность бухтарминских каменщиков, источниками которой были минимальное давление государственных повинностей, внутренняя система самоуправления и взаимопомощи, особый склад характера, щедрые природные богатства края, использование наемных работников. Высоко отзывался о благосостоянии бухтарминцев путешественник К. Риттер, который в 1860 г. писал: «В настоящее время здесь всюду народонаселение, возрастающий ряд общин, и крестьяне зажиточны, откровенны, благонравны, доброжелательны и гостеприимны; они старательно возделывают землю и трудолюбиво зарабатывают все необходимые для себя предметы» [14, с.70].

Многообразии природных условий на территории Казахстана, наличие на территории расселения староверов лесов, степей, многочисленных рек и озер способствовали развитию, наряду с сельским хозяйством, промыслов по добыче зверя и рыбы, собирания орехов и т.д.

Рыба всегда была ощутимым подспорьем в питании старообрядцев, особенно в посты. Ее ловили повсюду. Но особенно большими запасами рыбы славился Урало-Каспийский бассейн, являвшийся одним из основных районов по улову осетровых рыб. Аральское море и бассейн Сырдарьи давали особо отличающихся по пищевым и вкусовым качествам рыб, таких, как сазан, лещ, усач, вобла, шемая, жерех и других видов. На озерах Балхаш и Алаколь добывали окуня и маринку. На озере Зайсан, водились такие ценные виды рыб, как сибирский осетр, таймень, нельма и другие.

Обработка рыбы составляла одну из важнейших частей промысла. В некоторых регионах рыбная ловля нередко носила промысловый характер. В крупных рыболовецких хозяйствах богатые старообрядцы рыбу ловили

Так же на Рудном Алтае разводили маралов и маральи рога сбывали в Китай. Здесь же распространено было разведение пчел среди кержаков, в среде которых было много пчеловодов, умело занимавшихся этим делом. В районе Усть-Каменогорска были известны пасеки, на которых содержалось более ста ульев. Их владельцев в годы советской власти отнесли к категории кулаков. Об этом есть свидетельства в Усть-Каменогорском архиве [36].

Оплотом старообрядчества считается семья. Старообрядчество имело крепкие семейные устои, так как обучение и воспитание приверженца старой веры проходило, прежде всего, под руководством старших родственников. Во главе большой семьи стоял старейший мужчина. Ему помогала хозяйка. Авторитет матери был непререкаем. Дети и невестки называли ее ласково и почтительно: «маменька». В семье сложились и поговорки: жена для совета, теща для привета, а нет милей родной мамоньки; материнская ладонь высоко поднимается, да не больно бьет; материнская молитва со дна моря достанет [15].

Воспитанием детей занимались все, вся община. Но так как в любой семье почитание и уважение старших было нормой для всех, то и прислушивались всегда к слову и мнению старшего по возрасту или положению в общине: разумное родится только от разумного. В семьях иногда жили вместе по три поколения. По сути, старообрядческая семья являлась той же общиной, так как объединяла кровных родственников, тружеников и единоверцев одновременно. Часто старообрядческая семья объединяла от 20 до 40 и даже более человек. Отношения в ней строились на основе патернализма. Уважение к старшим, к женщине способствовали укреплению семей староверов, в них практически были исключены разводы. Причиной этого, прежде всего, являлись строгие религиозные нормы, регламентирующие всю жизнь семьи.

Здоровье семьи и нравственное, и физическое обеспечивалось строгим отношением к соблюдению здорового образа жизни, чему способствовали отказ от алкоголя, курения табака, отсутствие распутства, здоровая пища, размеренный, хотя и тяжелый, труд. Всякое отступление от установленных старообрядческим обществом правил и норм поведения осуждалось и преследовалось самым энергичным образом [15].

Культура старообрядческой семьи, брака, культурно-бытовые особенности жизни старообрядцев отражались в традициях воспитания. Именно семья и воспитание детей служили «механизмом» передачи культурной традиции от старшего поколения к младшему.

На воспитание детей в старообрядческой семье оказывали решающее влияние - труд, религия, фольклор, игры, поощрения и наказания. Специфика старообрядческой семьи состоит в обособленности, замкнутости и локальности старообрядческой общины (общины родственников, общины единоверцев), основанной на патриархальных отношениях; разделение «мы» и «они» – деление на два мира, (а отсюда и те особенности, которые наблюдались в культуре, быту староверов), влияли на ребенка с раннего возраста и он фактически сразу сознавал себя в каком-то ином мире, отличном от других.

Подлинное основание жизни человека – труд. В старообрядческих семьях воспитывалось особенно почтительное отношение к труду. Безосновательна жизнь человека, который развлекается. Низменна жизнь человека, который ворует. В большой крестьянской семье трудились (робили) все, от мала до велика, и не потому, что кто-то заставлял, а потому, что от рождения каждый день видели пример в жизни. Трудолюбие не навязывалось – его как бы впитывали. На работу благословение просили! Младшие члены семьи обращались к старшим: благослови, тятя, на работу [3].

Подражание старшим считалось хорошим тоном, и девочки возле матери, старших сестер или невесток, а мальчики с отцом и братьями в неустанных заботах о семье приобретали знания и умения, так необходимые в будущей самостоятельной жизни. Запечатление трудового действия происходит с младенчества и активно усваивается в 10-14 лет. Дети принимали участие во всех работах: мальчики с пяти-шести лет выезжали на пашню, борошили, возили снопы, а уже в восемь лет им доверяли пасти скот и выезжать в ночное. Девочек с этого же возраста обучали ткачеству и рукоделию и, конечно же, умению вести дом: все должно быть трудовое, а нетрудовое – грех [3].

Ребенок усваивал трудовые навыки и на посиделках. Слово «посиделки» – означало не просто сидеть, просиживать место. На посиделках обсуждали, как прошел день или год, решали проблемы, заключали выгодную сделку, сватали невесту, пели, плясали и многое, многое другое. А чтобы руки не были в праздности, обязательно делали какую-нибудь работу – женщины

вышивали, шили, а мужчины мастерили нехитрую домашнюю утварь, упряжь и т.д. И все это в глазах детей приобретало элемент нерасторжимости, необходимости – так делали и жили все. А как же иначе?

В старообрядческих семьях лень была не в почете. О ленивом человеке говорили: «На работушку у него волосок не стряхнись, а с работушки головушка не оторвись; сойдутся сонливый да ленивый, так быть ли им богатыми? Не та ленива ленивица, что баню не топит, а та ленива ленивица, которая в готовую не ходит» [3].

Характерной чертой семейных традиций староверов было серьезное отношение к браку. Высоко ценились супружеская верность и целомудрие юношества. Встречи молодых людей находились под постоянным контролем старших, зависели от общественного мнения села и традиций различных семей. Причем очень строго следили за тем, чтобы не было браков «по родне», то есть между родственниками. Старообрядцы во избежание близкородственных браков помнили до девяти поколений предков.

Еще в девичестве девушкам внушали, что «чужая шуба не одёжа, чужой муж не надёжа». Четкие нормы поведения создавали основу самодисциплины и исключали вседозволенность. Общим было требование соблюдения чести, порядочности, скромности. Это находило отражение в сложившихся представлениях о хорошей невесте и о хорошем женихе.

Не принято было заводить ссоры, обманывать кого-то, подшучивать или насмехаться над кем-либо [3].

Выделенные особенности характеризуют старообрядческую субкультуру как весьма развитую, самостоятельную мировоззренческую систему. Они позволяют более целостно понимать и освещать такое крупное явление в истории и культуре русского народа как старообрядчество.

В целом надо отметить, что практически до середины XX в. в основе отношений между мужем и женой в русских семьях лежали патриархальные начала. Относительно мягкое отношение к женщине наблюдалось у старообрядцев «поляков». У «кержаков» же браки по воле родителей были обычным явлением. У казаков родители больше считались с желанием сыновей, а дочерей выдавали замуж по своему усмотрению. Малые семьи отличались от неразделенных и больших изменяющимися взаимоотношениями членов. В семьях, состоящих из родителей и детей, отношения начинали строиться постепенно, на равных правах между всеми членами и, в честности, между мужем и женой. Семейные взаимоотношения во многом зависели и от ее состава и от характера ее членов [15].

На сегодняшний день точных данных о количестве старообрядцев в Казахстане не имеется. По оценкам отца Глеба (Покровская старообрядческая община г. Усть-Каменогорск) на востоке страны, в районе компактного проживания староверов, их насчитывается полторы тысячи человек. Проживают они главным образом небольшими общинами, сконцентрированными вокруг основанных ими поселений, куда староверы в свое время бежали от гонений церкви и государства. В некоторых селах им удалось возродить свои храмы. Так, на средства В.С. Леонтьева построен храм в с. Бобровка. Ещё один храм был возведён в с. Коробиха 75 летней Валентиной Мурзинцевой [3].

Но надо отметить, что последователей старообрядчества с каждым годом становится все меньше, и тот пласт культуры, который они пронесли сквозь века, пытаются сохранить лишь подвижники альтруисты. Так нашу историко-этнографическую экспедицию в селе Верх Уба ВКО встречала филолог О.И.Маршалкина, стоявшая у истоков создания школьного краеведческого музея, где любовно собраны и хранятся предметы старины: иконы, кросна, наряд старообрядцев, вышитые полотенца и салфетки, утварь и т.д. Ольга Ивановна, в воссозданном уголке избы в наряде старообрядки, продемонстрировала нам уникальные жанры старообрядческого фольклора. Благодаря деятельности таких ценителей и функционирует фольклорный ансамбль «Родничок», исполняющий старинные русские песни [3].

С началом XXI в. возникает вопрос: какова же дальнейшая судьба старообрядчества в целом, и в Казахстане в частности? Ответить на этот вопрос однозначно очень сложно. При всех фактологических характеристиках современных общин, включая их значительную безграмотность и отсутствие священства у большинства общин с вытекающим отсюда главным церковным таинством - Божественной Литургией, на примере конкретных людей можно только удивляться их преданности вере своих предков и желанию их детей придерживаться старой веры. Объяснить это можно только одним фактором: преемственностью семейных отношений, которая непреодолимо возвращает их к своим корням, к религии, которую исповедовали их родители и деды. Староверы, как правило, люди целеустремленные, волевые, с твердыми убеждениями в правильности родительской веры. Поэтому они уверены, что их вера никуда не уйдет.

Использованная литература

1. РГИА. Ф. 1265. Оп. 12. Д. 150. Л. 2-2 об.; Д. 90. Л. 33.
2. Бурковская М.В. Старообрядцы Рудного Алтая в описании П.П. Семенова-Тянь-Шанского (1827-1914). – Издание Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника. – Усть-Каменогорск, 2008. – 174 с.
3. Раздыков С.З. Материалы историко-этнографической экспедиции по изучению старообрядческого населения Восточно-Казахстанской области. ПМА, 2016.
4. Осерчева О.Н. Беспоповские общины старообрядцев города Риддера Восточно-Казахстанской области во второй половине XX – начале XXI вв. (по материалам полевых исследований 1973, 1982, 1986, 1991, 2008 гг.). – Усть-Каменогорск, 2010. – 286 с. <http://www.vkoem.kz>
5. Казанцева Т.Г., Мурашова Н.С. Старообрядцы Алтая. <http://www.starover.religare.ru>
6. Романова Н.И. Современное положение Русской Православной Старообрядческой Церкви в Казахстане и Средней Азии // Старообрядчество: история, культура, современность. – М.: Б.и., 2002. – С. 230–240.
7. История России до 1917 года. Бухтарминские каменщики. <http://russiahistory.ru/buhtarminskie-kamenshhiki>
8. Бломквист Е.Э., Гринкова Н.П. Кто такие бухтарминские старообрядцы. – Л., 1930. – 149 с.
9. Крупный массив русских и украинцев / Народы Казахстана. [kaz-lit.kz» narody-kazahstana/krup-masiv-ukraincev](http://kaz-lit.kz/narody-kazahstana/krup-masiv-ukraincev)
10. Емельяненко В. Почему русские в Казахстане «окают»? <http://www.russkiymir.ru>
11. Гагемейстер А. Статистическое обозрение Сибири, составленное по высочайшему его императорского величества повелению. В 3 т. – СПб., 1854. – С. 332-339.
12. Раздыков С.З. Казахи юга Западной Сибири в XVIII – первой половине XX вв. – Павлодар, 2007. – 246 с.
13. Ядринцев Н.М. Значение кочевого быта в истории человеческой культуры // Сибирские инородцы, их быт и современное положение. – СПб., 1891. – С. 243-264.
14. Липинская В.А. Старожилы и переселенцы: Русские на Алтае. XVIII начало XX века. – М.: Наука, 1996. – 269 с.
15. Структура семьи русских старожилов и переселенцев Алтая второй половины XIX - первой трети XX вв. <http://www.sati.archaeology.nsc.ru>

УДК 323.15(574)

ИСТОРИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ, МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, ВКЛЮЧАЯ ИСТОРИЮ НАИБОЛЕЕ КРУПНЫХ ЭТНОСОВ: ОСНОВНЫЕ ИТОГИ

Садвокасова А.К.¹, Кошман Т.В.², Ракишева Б.И.³

¹руководитель Центра по изучению межэтнических и межконфессиональных отношений Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, доктор социологических наук

²старший преподаватель кафедры археологии и этнологии, зам.декана исторического факультета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

³заместитель директора КИСИ при Президенте РК, кандидат социологических наук

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению результатов изучения истории межэтнических, межконфессиональных отношений в Казахстане, исследованию истории, культуры и традиций отдельных этносов современного Казахстана. В статье определены этапы формирования полиэтничного и поликонфессионального казахстанского общества; изучены экономические, политические, социальные особенности функционирования полиэтничного общества; исследованы принципы и факторы этнической, религиозной, культурной идентичности в Казахстане. В статье уделено внимание исследованию взаимоотношений ислама и православия на территории Казахстана. Материал получен на основе данных полевых исследований в некоторых регионах Казахстана с использованием анализа статистических источников, анкетирования и интервьюирования.

Ключевые слова: этнос, этническая группа, этническая идентичность, гражданская идентичность, национальное самосознание, миграция, национальная культура.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ, КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТАРИХЫ, АСА ҮЛКЕН ЭТНОСТАР ТАРИХЫН ҚОСА АЛҒАНДА: НЕГІЗГІ ҚОРЫТЫНДЫЛАР

Садвокасова А.К.¹, Кошман Т.В.², Ракишева Б.И.³

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Орталық Азия өңіріндегі этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу орталығының жетекшісі, социология ғылымдарының докторы

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тарих Факультеті деканының орынбасары, Археология және этнология кафедрасының Аға оқытушысы

³Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары социология ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы этносаралық, конфессияаралық қатынастар тарихын зерделеу, қазіргі Қазақстанның жекелеген этностарының тарихын, мәдениеті мен дәстүрін зерттеу нәтижелерін қарастыруға арналған. Мақалада көпэтносты және көпконфессиялы қазақстандық қоғамды қалыптастыру кезеңдері айқындалған; көпэтносты қоғамның өміріндегі экономикалық, саяси, әлеуметтік ерекшеліктер зерделенді; Қазақстандағы этностық, діни, мәдени бірегейліктің қағидаттары мен факторларына зерттеу жүргізілді. Бұл мақалада Қазақстан аумағында ислам мен

православиенің өзара қарым-қатынасының зерттелуіне назар аударылды. Материалдар статистикалық дереккөздерді талдау, сауалнама және сұхбат жүргізу арқылы Қазақстанның кейбір өңірлеріндегі далалық зерттеулердің деректері негізінде алынды.

Түйін сөздер: этнос, этностық топ, этностық бірегейлік, азаматтық бірегейлік, ұлттық өзіндік сана, көші-қон, ұлттық мәдениет.

HISTORY OF INTER-ETHNIC, INTER-RELIGIOUS RELATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN, INCLUDING THE HISTORY OF THE LARGEST ETHNIC GROUPS: THE MAIN OUTCOMES

Sadvokassova A.¹, Koshman T.², Rakisheva B.³

¹Head of the Center for Interethnic and Interconfessional Studies in Central Asian Region of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan

²Senior Teacher, Associate Dean of the Historical Faculty of the L.N.Gumilyov Eurasian National University

³Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article deals with the reviewing of the results of study the history of interethnic, interfaith relations in Kazakhstan, the study of the history, culture and traditions of individual ethnic groups in modern Kazakhstan.

The article presents the stages of formation of polyethnic and polyconfessional Kazakhstan society; the author studied the economic, political and social aspects of polyethnic society existing; principles and factors of ethnic, religious and cultural identity in Kazakhstan were examined. Special emphasis was given to the study of relations between Islam and Orthodoxy in Kazakhstan. Material was obtained from the data of field study in some regions of Kazakhstan using the analysis of statistical sources, questionnaires and interviews.

Keywords: ethnos, ethnic group, ethnic identity, civil identity, national identity, migration, national culture.

Тема истории межэтнических и межконфессиональных отношений в Казахстане занимает особое место в исторической науке и является одной из ключевых в понимании современных процессов построения нации единого будущего.

Сложность теоретико-методологических подходов исследования полиэтничности в современных условиях обусловлены тем, что этнический состав населения явление многогранное, оно трудно поддается управлению. Оно тесно связано с экономическими, социальными, политическими, культурными, языковыми, идеологическими и психологическими процессами.

Общность исторической судьбы является одним из консолидирующих элементов полиэтничного сообщества, позволяющее сообществу идентифицировать себя в качестве субъекта исторического процесса. Этапность и преемственность процесса сложения полиэтничной общности Казахстана позволяет воспринимать историческую ретроспективу как целостную картину национальной истории.

Условно определены основные этапы и особенности сложного процесса формирования общества, его движения от моно - к полиэтничности.

1 этап - обширный исторический период до начала XX века, включающий в себя процесс сложения казахского этноса и в то же время формирование многоэтничности существовавшей в то время политической системой.

2 этап – 20-30 гг. - 90-х гг. XX века. Этот период охватывает советский этап развития, характеризующийся стремительной трансформацией этнического состава населения Казахстана путем организованных, насильственных, инициативных миграций населения. И как результат, усиление полиэтничности населения. Если в 1920 году было зафиксировано проживание в Казахстане представителей 38 этносов, то по данным переписи 1970-114, в 1986 г. – 120. В 1989 г. численность населения Казахстана составила 16 млн. чел., казахи составляли 39,7%.

3 этап – период независимости Республики Казахстан как этап устойчивого развития межэтнических отношений, для которого характерно формирование единой нации с сохранением этнического многообразия.

Надо отметить, что Казахстан, находясь в центре Евразийского континента, всегда участвовал в активном миграционном обмене. С точки зрения формирования полиэтничности процессы проходили под влиянием двух факторов:

1. Естественные процессы освоения пространства, смены одних политических субъектов другими, что приводило к локализации одних и миграции других этнических групп.
2. Использование инструментов политики и государства для конструирования этнически неоднородной среды. Управление и контроль над процессами этнического развития.

Ключевыми моментами в теоретико-методологическом плане исследования полиэтничности являются понятия и явления: этнос; нация; национальная политика; модель межэтнических отношений; идентичность; общенациональное единство; патриотизм.

Обратимся к понятию «этнос». Феномен этноса является сложным и многогранным явлением, исследуемым многими учеными. Как отмечают авторы сравнительно недавно изданного в Казахстане «Этнополитического словаря» [1, 343], однозначного осмысления термина «этнос» как в отечественной, так и в мировой этнологии еще нет. Этнос (от греч. *ethnos* — племя, группа, народ) — исторически сложившаяся достаточно устойчивая общность людей, обладающая единым языком и культурой, а также общим самосознанием. «Именно в рамках этносов, контактирующих друг с другом, творится история, ибо каждый исторический факт есть достояние жизни конкретных народов» [2, 214].

В указанном выше словаре приведена следующая формулировка этноса – «это исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая общность людей, обладающих общими чертами, стабильными особенностями культуры, языка, самосознания истории» [3, 343].

Развернутое определение этноса дано в работах академика Ю.В. Бромлея, где «собственно этнос может быть определен как исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая межпоколенная совокупность людей, обладающих не только общими чертами, но и относительно стабильными особенностями культуры (включая язык) и психики, а также сознанием своего единства и отличия от всех других подобных образований - самосознанием, фиксированным в самоназвании – этнониме» [4, 57-58]. Поэтому, по его мнению, этнос представляет только та культурная общность людей, которая осознает себя как таковую, отличая себя от аналогичных общностей. Это осознание членами этноса своего группового единства принято именовать этническим самосознанием, внешним выражением которого является общее самосознание.

Наиболее ярко определение сущности нации даны в трудах, которые знаменовали собой определенные этапы осмысления глобальных изменений и в их контексте и ее диалектику.

Понятие «нация» нашло свое отражение в теоретико-методологических подходах в Казахстане, оно выражено в генеральном направлении политики Лидера нации Н.А. Назарбаева, который подчеркивает, что необходимо гражданское и политическое единство [5].

Следующим важным понятием является «этно политика», которая включает в себя теоретическую концепцию всего общественного устройства с точки зрения учета сочетания и реализации интересов этносов, проживающих в государстве. В ней обозначаются цель этнополитики, ее задачи, определяются принципы, содержание, формы и методы осуществления

и результаты к которым она стремится. Она обычно закрепляется в соответствующих политических документах. И получает законодательное нормативно-правовое обеспечение.

Исходя из этого, история знает следующие типы этнополитики, по целям – национальная консолидация, межэтническая интеграция, либо национальное обособление, национальная изоляция. По содержанию – гуманистическая, демократическая, созидательная, либо тоталитарная, националистическая, шовинистическая, реакционная. По формам и методам – толерантная, уважительная, либо насильственная, подавляющая. По результатам – согласие и единство, либо конфронтация и конфликтность.

Этнополитика включает в себя: концепцию межэтнических отношений, закреплённую в политических документах и обеспеченную законодательной, нормативно-правовой базой; принципы межэтнических отношений; языковую политику; парадигму идентификации; формирование ценностей и типичных черт.

Ассимиляция – это, когда в процессе взаимодействия между этносами, проживающими в одном обществе в ходе модернизации, заключения межэтнических браков, включения в иную культуру, утрачиваются собственные этнические черты.

В основе модели культурного плюрализма лежит стремление интегрировать все этносы, проживающие в государстве в единое политическое целое на основе общегражданской идентичности при сохранении этничности.

Кроме того, модели устройства полиэтнического государства можно условно разделить на органические, когда многонациональное государство представляет собой органическую целостность, основывающуюся на саморазвитии этносов и неорганические – когда многонациональное государство состоит из малосвязанных между собой этносов, объединённых политической силой.

Когда Казахстан встал на путь независимого, суверенного развития, сразу же возник жизненно важный вопрос определения модели межэтнических отношений. Что касается модели межэтнического согласия Казахстана, то она строится на следующих пяти принципах.

Первый принцип. Этническое, конфессиональное, культурное, языковое многообразие является нашим бесценным богатством.

Второй принцип. Наше государство целенаправленно создает все условия для развития культуры и языков этносов Казахстана.

Третий принцип. Важнейшими ценностями нашей нации стали толерантность и ответственность.

Четвёртый принцип – консолидирующая роль казахского этноса.

Пятый принцип – единство казахстанского народа.

Они были выработаны и апробированы практикой национальной политики в Казахстане и изложены в такой формулировке и последовательности на XIV-ой Сессии АНК [6].

Сложным и актуальным в развитии общества является вопрос идентификации и самоидентификации его членов. Поскольку он означает, насколько человек себя отождествляет или не отождествляет с обществом. В Казахстане с самого начала независимости был избран путь решения проблем идентификации населения в единстве с процессом построения и развития гражданского общества. Суть его в том, что общегражданская идентификация опирается на этничность, ее сохранение, они не противоречат друг другу. Напротив, значение этничности возрастает, это потенциал развития, а гражданское общество создает условия для роста этого потенциала.

Идентичность в Казахстане формируется путем единства всех этносов на основе духовно-культурной и гражданской общности при консолидирующей роли государственного языка и культуры казахского народа. Осуществляется принцип формирования идентичности на базе общего гражданства, единства и целостности всего народа.

Процесс формирования полиэтнического состава населения являлся одной из центральных

тем демографической истории республики рассматривался в тесной взаимосвязи с вопросами социально-экономического и политического развития.

Путь Казахстана от моно - к полиэтничности, связан с его нахождением в составе Российской империи. Именно во время нахождения Казахстана в составе Российской империи и проведения территориально-административных реформ на его территории впервые в истории в казахской степи происходят существенные изменения этнического состава населения, он из моно, становится полиэтничным. И в основе иммиграции этносов на территорию Казахстана лежали разного рода вынужденные переселения. С самого начала принятия казахов в русское подданство был определен курс последовательного присоединения всей территории Казахстана.

Уже в 1734 году для закрепления вновь присоединённых земель была создана специальная Киргиз-кайсацкая экспедиция, затем переименованная в Оренбургскую экспедицию. В Казахстане возникли укрепленные линии, состоящие из крепостей, форпостов и т.п. Началось переселение военных и казаков. Со второй половины 1860-х годов из России в Казахстан стали переселяться крестьяне. Этот процесс приобрёл систематический характер. Планомерное переселение русских и украинских крестьян почти во все области Казахстана приходится на начало 1870-х годов и стало массовым в конце XIX века. В результате на территории Казахстана сложилось полиэтничное население. Формирование полиэтничного населения также связано с переселением дунган и уйгуров из Кульджинского края Цинской империи. К началу первой мировой войны в Казахстане проживали представители почти 60 национальностей, кроме русских и украинцев: татары, уйгуры, узбеки, башкиры, немцы, поляки, дунгане, евреи, таджики, молдоване и т.д.

В освоении Казахстана Российской империей использовались не только такие рычаги, как казачья военная и крестьянско – переселенческая политика, но и такой фактор как иностранная иммиграция. Интенсивным становится прибытие иностранцев в Казахстан особенно в начале XX века. Имеющиеся факты свидетельствуют о достаточно активном использовании царской Россией иммиграции в качестве освоения Казахстана. Немаловажным с точки зрения этнического состава населения является и тот факт, что в годы Первой мировой войны Казахстан стал местом размещения военнопленных.

Процесс полиэтнизации Казахстана усилился в советский период. Это было связано с массовым перемещением населения в период индустриализации, коллективизации, репрессий, депортаций целых народов, эвакуации населения в годы войны, освоением целины и расширением сырьевой базы промышленности в послевоенный период.

Состав населения Казахстана стал динамично меняться в период проведения индустриализации, коллективизации и насильственной депортации в 1930-е годы, притоком населения в основном из России, Украины, Белоруссии и других регионов СССР. Миграция населения в Казахстан в эти годы носила организованный и насильственный характер.

В начале 1930-х гг. происходило аграрное переселение народов СССР. В Казахстан стали прибывать раскулаченные крестьяне – спецпереселенцы из России, Украины и других регионов Советского Союза. Сюда же переезжали крестьяне – добровольные переселенцы из европейской части страны и Сибири.

В 1937- 1940-х годах советские корейцы, немцы, крымские татары, калмыки, балкарцы, чеченцы, ингуши, карачаевцы и турки – месхетинцы и другие народы подверглись насильственной депортации. Изменение национального состава Казахстана было, таким образом, связано и с насильственным перемещением целых народов и этнических групп на его территорию [7].

Великая Отечественная война вызвала новую волну этнических изменений населения Казахстана. Передислокация промышленности из прифронтовых западных регионов Советского Союза в Казахстан и вместе с ними стали прибывать и эвакуированные люди. Часть эвакуированных людей потом осталась в Казахстане.

Таким образом, динамика этнических процессов в довоенный и военный период привела к возникновению довольно сложной для национальной республики этнодемографической ситуации, которая предопределила почти на полвека новые соотношения численности и удельного казахов с прибывшими этническими группами.

Миграционные процессы в послевоенный период носили не менее динамичный характер. Наиболее крупный миграционный поток в республику произошел в связи с освоением целинных земель, который со временем совпал с крупным индустриальным строительством. Казахстан волею судьбы превратился в многонациональную республику, притом в единственную в составе СССР, где удельный вес титульной нации (казахов) опустился до 30% [8].

С 1970 по 1985 годы продолжалось развитие промышленности, было введено в строй около тысячи новых промышленных предприятий и цехов и новые трудовые переселения.

В конце 1980, начале 1990-х годов динамику этнических процессов стали определять новые политические и экономические факторы, обусловленные распадом СССР и становлением суверенитета Казахстана.

С началом суверенитета картина резко изменилась. Было создано независимое государство – Республика Казахстан. Казахи стали большинством в общей сумме населения страны и этот показатель неуклонно увеличивался. Русское население стало занимать второе место по численности, другие этносы в условиях суверенитета начали процесс своего возрождения.

Таким образом, исторические этапы формирования полиэтничного населения Казахстана включают в себя время его нахождения в составе Российской империи, когда он становится из моно- полиэтничным. Затем идет советский период, когда сформировался современный этнический состав населения страны, а с ним и его проблемы. И, наконец, период независимого Казахстана, когда, прежде всего, надо было освободиться от негативных тенденций предшествующего этапа, а также выработать и осуществлять на практике эффективную модель межэтнических отношений.

Опыт нашего государства свидетельствует, что народы с различной национальной психологией, культурой, ментальностью, могут благополучно жить и устанавливать конструктивные связи, перерастающие в отношения дружбы и духовной близости. Но это не стало результатом одного дня. Казахстанцы всегда гостеприимно принимали всех, кто в силу объективно-исторических причин оказывался на казахской земле. Это было в конце XIX в., когда на территорию Казахстана переселились уйгуры и дунгане, и в XX в., когда были депортированы немцы, чеченцы, ингуши, азербайджанцы, корейцы и другие. Как следствие, историческая земля казахов стала Родиной для представителей более чем 130 народов и наций, представляющих сегодня 17 различных конфессий.

Исходя из изложенного полагаем возможным обозначить особенности казахстанской модели межэтнического согласия:

1. Отношения в Казахстане принципиально деполитизированы. Согласно статье 5 Закона «О политических партиях» запрещается создание и деятельность политических партий, цели или действия которых направлены на разжигание социальной, расовой, национальной, религиозной, сословной и родовой розни. Не допускается создание партий по расовой, этнической и религиозной принадлежности. Пункт 2 статьи 39 Конституции РК устанавливает, что «признаются неконституционными любые действия, способные нарушить межнациональное согласие».

2. Казахстанская модель изначально выстраивалась «снизу» на основе общественных организаций этносов, конструктивного творческого взаимодействия институтов гражданского общества (в лице этнокультурных объединений) и государства.

3. Все этнические группы имеют чрезвычайно высокий гражданско-правовой и общественный статус. Их представители выступают не в качестве национальных меньшинств, а рассматриваются как обладающие всей полнотой прав граждане единого народа Казахстана.

4. Представительство и политическая реализация интересов казахстанских этносов осуществляется на высшем государственном уровне. Председателем Ассамблеи народа Казахстана является сам Президент Казахстана - гарант Конституции, и этим определен высокий статус Ассамблеи. Решения её высшего органа - ежегодной сессии - выполняются всеми государственными органами. В промежутках между сессиями работу постоянного рабочего органа Совета Ассамблеи зачастую возглавляет Государственный секретарь.

5. Интересы этнических групп обеспечиваются через парламентское гарантированное представительство Ассамблеи, в результате которого избираемые от Ассамблеи 9 депутатов Мажилиса представляют её интересы, как совокупность интересов всех этносов страны. Для Казахстана характерен отказ от широко используемой в мире практики квотирования парламентского представительства по этническому признаку.

6. В казахстанской модели заложен консолидирующий принцип — «Единство — через многообразие». Сохранению и умножению культурного многообразия способствует целевая политика государства по поддержке этнических языков и культур. Важным элементом формирования толерантности стала реализация Концепции этнокультурного образования.

Для подтверждения обозначенных особенностей было проведено социологическое исследование. Объектом исследования явились граждане Казахстана разной этнической принадлежности. При формировании респондентов учитывалась, прежде всего, этническая принадлежность, которая определялась на основе самоидентификации респондента.

Признаком отбора респондентов явилась их этническая принадлежность, на основе самоидентификации респондента. В анкетировании приняли участие представители 19 этнических групп: азербайджанцы, армяне, башкиры, белорусы, дунгане, ингуши, казахи, корейцы, курды, немцы, поляки, русские, таджики, татары, турки, узбеки, уйгуры, украинцы, чеченцы.

Всего в исследовании приняли участие 70 респондентов, из них 32 - мужчины, 37 - женщины. Средний возраст респондентов – 73 года.

Экспертные интервью с респондентами в течение 2015 – 2016 гг. проведены в ходе полевых исследований в нескольких регионах Казахстана: Астана, Караганда, Павлодар, Петропавловск, Кокшетау, Тараз, Шымкент, Южно-Казахстанская и Акмолинская области.

В ходе исследования для получения однотипной информации, удобной для анализа и пригодной для сравнения, использовалась специально разработанная анкета для выявления отношения респондентов к вопросам этнической принадлежности человека, к своей этнической группе, а также собственной этничности. Были определены вопросы, строго обязательные для каждого респондента.

Определение этнической принадлежности определялось на основе самоидентификации человека, когда респонденту предоставлялась возможность осознания себя представителем этнической группы. Этническая идентичность формируется в процессе осмысления принадлежности своей к группе, выявления особенностей своей этнической общности, что является достаточно индивидуальным для каждого человека. Такими признаками могут быть язык, культурные традиции, семейные связи и т.д.

Важным моментом явилась необходимость изучить вопрос «При каких обстоятельствах они оказались в Казахстане?». Результаты анкетирования показывают, что причины самые разнообразные: «в 1936 году по указанию Сталина нас всех польской национальности выслали в Казахстан»; «я родилась в городе Караганда, потому что родители мои встретились, поженились и приехали сюда на шахты»; «когда я попала в Казахстан, мне было всего 15 лет, я приехала из Башкирии в гости», «а я родилась в Джамбуле. Мы приехали к тетке, сестре отца, родители прожили там год или полтора»; «я родился в Узбекистане в семье, которых выселили из Грузии, турок ахыска»; «в 1944 году выслан вместе с родителями из Грузинской ССР», «в 1955 году переехали Казахстан и до сих пор живем здесь»; «с 1957 году мы переехали в Казахстан и до сих

пор живем здесь»; «родилась в Алмате».

Таким образом, можно выделить ряд моментов: депортация и насильственные переселения, трудовые миграции, инициативные переселения, воссоединение с родственниками, поиск лучшей доли и другие.

Вопрос об этническом самоопределении задавался после вопросов истории проживания в Казахстане, сохранение национальных обычаев и культуры, этнической принадлежности родителей, о родном языке, межнациональных браках, связи с исторической родиной.

Это позволило выявить чувство принадлежности к своей этнической группе, необходимости ощущать сопричастность к данной группе, насколько это важно для респондента. При ответе на вопрос обнаруживается тенденция объяснения своей этнической принадлежности местом рождения, национальностью родителей.

Восприятие этнической идентичности можно измерить через анализ ответов на вопрос «Значимо ли для Вас осознание того, что Вы представитель своей этнической группы?».

В качестве наиболее значимых описаний можно выделить «да значимо и я горжусь своей нацией и своим народом», «да, мне это важно», «для меня это имеет огромное значение», «да, это значение имеет, что я дунганин», «ну как же, любой человек должен гордиться своей национальностью», «это все нужно», «конечно, важно гордиться своей национальностью, это свойственно для каждого человека и я не исключение», «я горд, что я курд, я всегда этим горжусь» и т.д.

Интервью показали, что этническая идентичность у респондентов актуализирована. Большая часть из них из них утверждают, что они никогда не забывают о своей этнической принадлежности.

Но в то же время, в небольшом количестве, но зафиксированы и следующие ответы: «думаю не важно, какой ты национальности, главное что бы ты оставался честным и добрым человеком», «для меня особого значения не имеет», «да ни какого значения никогда это не имело. Жили, работали, да и всё». Ответы такого характера составляют единицы.

Анализ анкет, между тем, свидетельствует, что респонденты склонны считать, что современному человеку обязательно нужно чувствовать себя частью группы. И для большинства характерны позитивные характеристики этнической группы.

Полученные данные показывают, что осознание принадлежности к своему этносу связано с возрастными этапами в жизни респондента, когда происходит освоение личностью специфических, национально-особенных видов общения, форм поведения. В молодом возрасте, по их мнению, этническая принадлежность никакого значения не имела, «жили, работали, да и всё».

На выявление эмоционально-оценочного отношения к своей этнической группе ставился вопрос «Можете ли вы в целом охарактеризовать свою этническую группу, проживающую в Казахстане?». В ответах присутствовала позитивная направленность, определился целый комплекс этнокультурных характеристик «дружелюбный народ», «добрый миролюбивый народ, миролюбивый народ так же как и казахи», «у белорусов есть три характерные национальные черты – трудолюбие, терпение и толерантность», «позитивные качества», «плохих качеств нет, где бы они были, они очень трудолюбивы, облагораживают все вокруг, невозможное делают явью», «в плохих качеств нет», «дружная и сплоченная нация, которая старается держаться одним единым кланом. Мы всегда стоим друг за друга и особенно за своих», «самое примечательное это то – что мы – трудолюбивый народ. Для примера, раньше в шахтах работали кто – немцы и татары. А еще отличительная черта в том, что друг друга не оставят в беде, другие могут не разговаривать, обижаться, отвернуться вовсе, а татары никогда не останутся равнодушными. Татары дружный народ». Можно так же добавить: «уважение старших это и есть наши особенности», «ценность нашего этноса это дружба и сплоченность, а также трудолюбие. Отличие от другого этноса почти нет», «отличие от других наций только в языке».

Часть респондентов затруднились выявить какие-либо особенности своей этнической группы: «даже не знаю, мы вообще, народ трудолюбивый, доброжелательный, дружный народ», «ни чем не отличается от других люди почти одинаковые, но разница чуть - чуть есть», «наша этническая группа в принципе ничем не отличается от других, такие же дружелюбные, приветливые», «отличий, я думаю, немного, в нравственности», «мы берем от других наций тоже которое, самое хорошее стараемся брать себе, и свое тоже не терять тут же, поэтому мы считаем, что очень нужно национальные традиции не только свое, но и других тоже уважать и если хорошее там есть принять себе».

Присутствовали и ответы, свидетельствующие о том, что респонденты не могут, затрудняются или не хотят определить особенности этнической группы: «мы не делим себя по национальности», «В нашем государстве особого значения это не имеет, не делимся на национальные принадлежности, живем дружно», «миролюбивый народ со всеми в дружбе были всю войну и вообще работали вместе и не думали об этом даже», «да ни чем мы не отличаемся», «ну в целом нет не могу т.к особо честно говоря сама не знаю», «особенного такого ничего нет», «назвать их особенно отличающихся от других сложно», «мы живем в Казахстане достаточно долго, и праздники у нас общие», «у нас в Сарыагаче нет отличия», «Ценность нашего этноса это дружба и сплоченность, а также трудолюбие. Отличие от другого этноса почти нет».

Неопределенная позиция респондентов представлена следующими ответами: «Ну, со временем, это мне кажется, это стирается.... Как бы ассимилируется. Часть какой-то казахской получается, часть какой-то узбекской получается. Но, в основном, свои традиции держим. Но слабовато уже стало, мне кажется, «у меня жизнь такая, я многих людей не знаю своей нации, даже возможно родственники, я всегда занят работой», «особо, ни делим русский украинец казах нам всё равно».

Среди негативных автостереотипов были названы характеристики: «иногда наш народ инертный, его надо толкать», «самая основная черта нашего национального характера это упрямство, если кто переспорит «хохла», значит победил».

Таким образом, в автостереотипных характеристиках доминируют позитивные характеристики своей этнической группы, но в то же время достаточно много ответов, связанных с неопределенностью или отрицанием этнических особенностей. Это может говорить о том, что респонденты достаточно ровно относятся к причислению себя к данной группе, выделяя её особенности, но в то же время, не возвышаясь над другими. Для многих этническая группа позволяет чувствовать сопричастность, но в то же время сохранение толерантности, уважения и готовности к восприятию других представителей этнических групп.

В ходе исследования было выявлено, что преобладающим среди респондентов типом этнической идентичности является «позитивная этническая идентичность», при которой можно увидеть баланс толерантности в отношении к другим этническим группам, а также к собственной.

Анализ гетеростереотипов происходил на основе анализа отношений к другим этническим группам, проживающих в их окружении. В большинстве наблюдался позитивный образ представителей других этнических групп. В ответах на вопрос "Представители какой национальности преобладают среди ваших друзей?" различия в ответах практически не наблюдается. Наиболее часто встречающиеся: «в детстве, в учебе, в работе, во всей жизни общался с русскими, татарами, ингушами, чеченцами, украинцами, немцами и многими представителями других национальностей, отношения остаются ровными, дружелюбными; «есть и татарка и русская подружка, есть подруги кореянки, есть и казашки, узбечки. Дети точно также дружат с представителями разных национальностей. У нас страна с большим количеством разных национальностей и по этническому составу друзей никто не выбирает, что я, что мои дети, а теперь уже и внуки»; «конечно есть, были»; «в молодости всякие друзья были, всяких национальностей в гости ходили»; «мои дети тоже имеют друзей другой национальности, так как

мы живем в многонациональной стране, и я не запрещаю, а наоборот одобряю их дружбу» и т.д.

Таким образом, готовность к межэтническому общению среди опрошенных можно определить, как высокую, практически все респонденты готовы принять человека другой этнической группы в качестве близкого друга и соседа по дому. Специфике самоощущения респондентов свойственно переживание своей этнической принадлежности, как устойчивого фактора самосознания, но выявление особенностей этнокультурной специфичности для многих достаточно проблематично.

Проведенные исследования, однако, доказывают, что отношение к межэтническому общению в семейной сфере менее благоприятно. Часть респондентов не согласны вступать в брак с лицами других этносов в силу религиозных или других причин. В выборе наиболее приемлимых браков с другими этническими группами лежит и эмоционально-ценностное отношение к своей этнической группе, и немаловажным встает вопрос религии.

Таким образом, по мнению респондентов данной группы, главным при определении этнической принадлежности человека являются признаки, традиционно рассматриваемые в науке как этнодифференцирующие - язык, общая территория, этническое самосознание, историческое прошлое.

Этнообъединяющим признаком на современном этапе, в первую очередь, является общность происхождения. Значимыми и доминирующими являются народные и семейные праздники, язык, сохраняется ориентация на семейную идентичность. Доминируют традиционные народные праздники.

Результаты анкетирования позволяют говорить о том, что этническая идентичность для людей, живущих в полиэтническом обществе, является достаточно сложным компонентом в самосознании личности, которое формируется под влиянием ряда факторов с внутренней и внешней детерминацией. Для большинства из них понятие «этническая группа» осознается вовлеченностью в культурную и социальную практику своей этнической группы посредством участия в деятельности этнокультурных объединений, участие в национальных художественных коллективах, возможности встречи с земляками, а так же на основе тесных контактов с исторической родиной.

Исследование фиксирует все большую степень оформления гражданской идентичности при которой респонденты идентифицируют себя с национальной общностью в масштабах государства. Это видно из ответов на вопрос «Считаете ли вы себя казахстанцем?»: Конечно. Я в Казахстане родился. В Советском Союзе, но в Казахстане. Я всегда считал себя казахстанцем. Это моя Родина. Не 2, не 3, а первая. На этой земле я живу. Кушаю. Пью. Большие труды заложил...», «да, я горжусь, что я казахстанец. Стараюсь чтобы и дети гордились», «я – казахстанец, среди казахов трудимся, 50 лет работаем среди казахов, общаемся, кусок хлеба делим пополам», «обязательно, ну как сказать, хоть родился там-то, но с малых лет здесь. Здесь поднялся на ноги, здесь детей женил», «да, я считаю себя казахстанцем. Я сейчас уже полностью стал казахстанцем. Для меня это важно и мне нравится», «я люблю Казахстан, это моя 2-ая Родина», «да, считаю, я всю сознательную жизнь прожил в Казахстане, это моя Родина», «почти всю жизнь я прожила здесь, работала, родила детей, вышла на пенсию, считаю себя гражданкой Республики Казахстан. Конечно, считаю! Я ведь здесь родилась, это моя Родина», «я считаю себя полноправной гражданкой РК, все что я имею на сегодняшний день обрела живя здесь», «это очень важно, потому, что это наша земля», «если мы уже 40 с лишним лет тут живем- то конечно казахстанцы, это вторая Родина, и традиции соблюдаются, вместе же все живем», «скорее всего – да», «да считаю, я тут практически всю жизнь прожила», «скорее всего да, это важно, я давно считаю себя казахстанцем».

Выраженность компонентов этнической идентичности в зрелости объяснялись появлением значимого отношения к этнической принадлежности, вызванного актуализацией потребности в ценностном отношении к своей жизни и себе как представителю определенной этнической

группы.

Заключительным стал вопрос о будущем Казахстана «Что бы вы посоветовали сделать обществу, государству, людям чтобы сохранить межэтническое согласие и стабильность в Казахстане?». Абсолютно все желали впервую очередь мира, стабильности и спокойной жизни. Вот некоторые ответы респондентов: «Жить дружно и не сеять межнациональную рознь. Мы большая многонациональная страна, в которой нет места для войн и разногласий. За счет дружбы между людьми различных национальностей мы как старики должны постараться их соединить в одно целое, чтобы в Казахстане царили мир и дружба»; «Я желаю всем казахстанцам мира, согласия, огромное спасибо президенту Республики Казахстан Назарбаеву Нурсултан Абишевичу за то, что всегда поддерживает многонациональную страну, не разделяет людей по национальному признаку, он всегда в своих вступлениях говорит казахстанцы. Я горжусь, что живу в Казахстане»; «Я желаю, чтобы жили хорошо, чтобы между этническими группами царила дружба»; «Надо пропагандистским группам сделать запреты, которые делают розжиги межнациональных конфликтов. Все должны воспитываться в духе – что мы одна семья, что нас создал один Бог, что мы должны жить дружно, не обижать друг друга, помогать и тогда все будет хорошо»; «У нас есть организация – ассамблея, в мире таких еще нет. Поэтому весь мир начинает изучать наш опыт. Ассамблея была создана потому что все этнические представители между собой общались и дружили. Я думаю, мы на правильном пути идем. В Казахстане много места, поэтому я думаю, что ничего плохого не случится». В таком русле думают и выражают свою уверенность в благополучном развитии многонационального Казахстана все, кто принял участие в анкетировании.

В целом, полученные результаты согласуются с выводами, полученными при изучении особенностей формирования этнической идентичности этнических групп Казахстана, согласно которым для респондентов характерно глубокое понимание и оценка своей этничности, самого себя в качестве представителя своей этнической общности, осознание самобытности, уникальности своей культуры, приверженности к определенным национальным ценностям и гражданская идентичность.

В современном мире религиозная принадлежность, наряду с этнической, превращается в значимый фактор общественной жизни. Поэтому отношения между конфессиями – межконфессиональные отношения – приобретают первостепенное значение: характер и содержание межконфессиональных отношений во многом определяют стабильность полиэтнических и многоконфессиональных обществ.

Важное место в конфессиональном спектре Казахстана занимают наиболее традиционные для местного населения религии – ислам суннитского толка и русское православное христианство, на которые приходится почти 60% из всех учтенных в республике религиозных объединений и доминирующее количество верующих.

На протяжении веков этнос и религия как социальные явления были настолько переплетены, что зачастую взаимно присутствуют в определениях друг друга как один из важнейших признаков определяемого термина. Религия, наряду с языком, традициями, общей историей, территорией обитания, почти всегда входит составной частью в понятие этноса. Этнос же практически всегда олицетворяется с той или иной религией или воспринимается как один из «атрибутов» определенной религии.

Религия, будучи связанной с языком, обычаями, обрядами, традициями, народным творчеством, материальной культурой и т.д., глубоко проникает в ткань национальной жизни людей. При этом складывающиеся связи и отношения внутри народа становятся этноконфессиональными (на некоторые этнические особенности наслаиваются особенности вероисповедания – конфессии, а религиозный культ приобретает этническую окраску).

Казахстан, в условиях полиэтничности, по уровню религиозности и разнообразию исповедуемых религий уникальная страна. Среди верующих имеются последователи всех

мировых религий: ислама, христианства, буддизма, а также иудаизма, индуизма, древних политеистических культов и современных новообразований.

В связи с этим необходимо учитывать следующие особенности этноконфессиональной структуры Казахстана:

во-первых, полиэтничность населения, среди которого имеются представители более 130 этносов с численным преобладанием двух этносов (казахского и русского);

во-вторых, поликонфессиональность населения республики при преобладании ислама и христианства;

в-третьих, наличие двух метаэтнических общностей (надэтнические группы): тюрко-мусульманской и славяно-христианской;

в-четвертых, на уровне обыденного сознания отсутствие четкой идентификации и самоидентификации. Исторически для массового сознания характерно отождествление этнического и религиозного, а сохранение или возрождение самобытности народов нередко рассматривается как отстаивание своей веры;

в-пятых, уникальность опыта взаимодействия, взаимного влияния, взаимного обогащения и согласия между последователями разных религий;

в-шестых, всплеск различных форм богоискательства в начале 90-х гг. XX в. как следствие нестабильной социально-политической, экономической и духовной сфер общества.

Наиболее важным для стабильности общества является использование потенциала религии для достижения согласия в сфере межнациональных отношений. Нельзя не считаться с тем, что религия – это прежде всего учение, вера, придающая смысл человеческой жизни и деятельности, одна из форм общественного сознания.

В сентябре 2003 года на Совещании ОБСЕ по межкультурной, межрелигиозной, межэтнической терпимости в Астане Президент Казахстана Н.А. Назарбаев отмечал: «Казахстан в своей практической политике исходит из того, что только внутренняя свобода человека есть условие межконфессиональной толерантности. Именно поэтому, исторически являясь частью культурного материка ислама, мы не препятствуем развитию всех мировых и традиционных религий в Казахстане. Когда государство, нация или религия рассматривает чужое культурное пространство через призму захвата, завоевания, тогда всегда деградирует собственная среда обитания. У казахов издревле каждое место имело своего «гения», свой дух, своих аруахов.

Эта глубокая интеграция человека, религии, территории была столетиями тем спасительным фильтром, который хранил душу моего народа. Для казахов толерантность не академическое, а практическое понятие» [9].

Важно отметить необходимость дополнительного изучения этноконфессиональных процессов и тенденций развития религиозных объединений республики, их социально-политической направленности, их взаимоотношений с государством и обществом. Пристальное внимание нужно уделить изучению новых конфессий, нетрадиционных для Казахстана.

Современные отношения ислама и православия в республике очень содержательны: они вышли на новый позитивный уровень, найдены соответствующие времени формы и способы партнерских отношений этих религий. Более того, дружеские отношения ислама и православия могут стать примером для отношений и иных конфессий в Казахстане: католицизма, буддизма, иудаизма и новых, недавно пришедших в нашу страну религиозных объединений.

Опыт Республики Казахстан, сумевшей выстроить устойчивую систему межэтнических и межрелигиозных отношений, а также создавшей свою модель межконфессионального согласия, становится по-настоящему востребованным мировым сообществом. Казахстан может повысить свой статус на международной арене, тиражируя этот опыт. Казахстан способен выдвинуть реально осуществимые предложения в сфере межкультурного, межкультурного и межрелигиозного диалога.

История этносов Казахстана является составной частью общеисторических процессов, которые протекали на территории республики на протяжении нескольких веков. Полиэтничность и мультикультурность – объективные основания для формирования целостной картины исторического прошлого республики. Это обстоятельство призвано способствовать формированию нового казахстанского патриотизма, межэтнической толерантности и общественного согласия.

С распадом СССР перед этническими группами Казахстана встала проблема этнокультурной и национальной идентичности. Закономерный процесс формирования единой нации актуализирует поиск консолидирующих факторов развития народов. Формирование практически всех крупных этносов на территории Казахстана, связанное с вынужденными или насильственными миграциями, депортацией, политическими репрессиями, а также процесс их адаптации, имеющий сравнительно безболезненный характер в результате толерантного отношения со стороны казахского населения, и, наконец, современный высокий статус в обществе, дают основания считать схожими исторические условия их возникновения и развития.

В Казахстане по отношению к группам людей, объединенных этнической (национальной) принадлежностью, проживающих вне страны своего происхождения, в разной степени уступающих по своей численности окружающим иноэтническим группам в ареалах их основного расселения, сохраняющих наиболее значимые особенности языка, культуры, быта, религии, употребляется термин «этническая группа» или «этнос», в отличие от понятия «национальные меньшинства», практикуемого в международной практике, и в отличие от понятия «диаспора», предполагающего сохранение этнической (национальной) самобытности своего народа, активное участие в развитии его духовной культуры, организацию своего функционирования в виде землячеств, а также национально-культурных, общественных и политических организаций.

Важной особенностью этнических групп, населяющих Казахстан, является то, что они рассматриваются как полноправные граждане республики, статус которых закреплён в Конституции – Основном законе страны.

Все этнические группы сегодня являются неотъемлемой частью единого народа Казахстана. Каждая из них вносит свой вклад в развитие нашей страны. За годы независимости этносы стали надёжной опорой стабильности и прочности республики, живым мостом народной дипломатии между Казахстаном и их страной исторического происхождения.

Изучение отдельных этносов Казахстана осуществлялось по плану: происхождение и краткая история этноса; история формирования этнической группы в Казахстане; современные этно-социальные процессы; традиционная и материальная культура.

Объектом исследования явились представители наиболее крупных этносов Казахстана: казахи, русские, немцы, поляки, корейцы, уйгуры, дунгане, татары, украинцы, курды, белорусы, кыргызы, чеченцы и ингушы.

Исследование основывалось на принципе историзма, проведен сравнительный анализ, использована методика историко-феноменологического анализа, материалы устно-этнографического характера с опорой на методiku герменевтических исследований, привлечены апробированные в этнологической науке методологические и методические приемы работы с этносами и субэтническими группами.

Материал был собран в результате полевых исследований, проведения анкетирования, аудио-видео записей, встречами с респондентами – носителями этнической культуры.

Анализ косвенных данных и сведений, а также общие тенденции позволяют сделать следующие выводы:

Значение и роль признаков в этническом самосознании представителей этноса меняются в зависимости от особенностей историко-политической ситуации, от уровня консолидации, специфики этнического окружения.

Переселение в другие регионы бывшего Советского Союза и в дальнее зарубежье, принявшее активный характер в начальные годы независимого Казахстана, в настоящий момент стабилизировалось, что дает в будущем возможность сохранения многоэтнического состава населения Казахстана.

В основе общенационального единства казахстанского народа лежат патриотизм, любовь и уважение к Родине, доброжелательность и уважение друг к другу. Это ценности и идеалы, близкие и понятные каждому человеку, независимо от возраста, социального статуса, вероисповедания и национальности. По данным социологических исследований (общенациональная репрезентативная выборка 3 000 респондентов, 2015, по заказу Ассамлеи народа Казахстана) 95% опрошенных считают себя представителями единого народа, 94,2% – гражданами Казахстана.

Подводя итог, необходимо заметить, что все этнические группы сегодня являются неотъемлемой частью единого народа Казахстана. Каждая из них вносит свой вклад в развитие нашей страны. За годы независимости этносы стали надежной опорой стабильности и прочности республики, живым мостом народной дипломатии между Казахстаном и странами исторического происхождения. Результаты исследования открыли ряд уникальных тем, разработка которых необходима для дальнейшего развития историко-этнографической науки Казахстана. Работа в данном направлении необходима для написания полноценной истории Казахстана. Истории отдельных этносов и этнических групп должны быть положены в основу полиэтнического воспитания, толерантности и взаимного уважения через познание особенностей этнической культуры.

Литература

- 1 Этнополитический словарь: термины и понятия казахстанской политики и практики в сфере общественного согласия и межэтнической толерантности. – Астана, 2014. - 400 с.
- 2 Гумилев Л. Н. От Руси к России: Очерки этнической истории. М., - 1992.
- 3 Этнополитический словарь... - С. 343.
- 4 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М.: Наука, 1983. - 312 с.
- 5 Назарбаев Н.А. В потоке истории. Астана, 1999.
- 6 Назарбаев Н.А. Политика мира и согласия. Астана, 2008.
- 7 Поляков Ю.А. и др. Полвека молчания. Всесоюзная перепись 1937 г.// Социологические исследования. – 1990. - №6. - С. 21 - 23.
- 8 Назарбаев Н. Поднятая целина — символ дружбы и созидания. Доклад на торжественном заседании, посвященном 50-летию освоения целинных и залежных земель // Казахстанская правда, - 2004. - 7 февраля.
- 9 Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на Совещании ОБСЕ по межкультурной, межрелигиозной, межэтнической терпимости. Астана, 24 сентября 2003 года.

ӘОЖ (УДК):
94(574)»14/16»:355

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІНДЕГІ БАТЫРЛАР ОБРАЗЫ

Сайлан Болат¹, Раушанбек Балжан²

¹әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д.

Е-mail: b_sailan1967@mail.ru

²Тарих, археология және этнология факультетінің магистрі

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Е-mail: balzhan.007@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ халқының халық болып қалыптасуына қаһарман батырларымыздың қалай үлес қосқаны туралы жазылған. Батырлар - жалпы өзіндік идеологиясы, моральдық этикасы мен өзіндік салт-дәстүрі, діни-нанымы, ырым жоралары бар қоғамдағы ерекше тап өкілдері болды. Әскери кәсібі мен жауға шапқан қасиетті, асыл бұйымдары – қару жарағын да ұрпағына мұра етіп қалдырғандығы жайлы сөзге тиек етілген. Отан алдындағы парызы елін, жерін жаудан қорғау деп біліп, бар өмірін осы жолда сарп етті. Намысты биікке ту етіп көтерген батырлар өз ұрпағын да ержүрек жауынгер ретінде шыңдап, ұлы жолға бағыттай білген. Мақаланың басты мақсаты батырларымыздың ерен еңбегін, ұлы жолын дәріштеп жеткізе білу. Өскелең ұрпақтың бойына ұлы тұлғаларға деген құрмет сезімін қалыптастыру.

Түйін сөздер: батыр, әскери кәсіп, жауынгер, жорық, соғыс, қару-жарақ, халық.

ОБРАЗ ГЕРОЕВ В ВОЕННОМ ИСКУССТВЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Сайлан Болат¹, Раушанбек Балжан²

¹д.и.н., профессор кафедры Истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби

²магистр факультета истории, археологии и этнологии КазНУ имени аль-Фараби

Аннотация. В этой статье повествуется о том, как наши воинственные герои вносили лепту в формирование казахского народа. Герои были представителями особого класса в обществе с собственной идеологией, моральной этикой и традициями, религиозными убеждениями и обычаями. Упоминается также и о наследии потомству священных, драгоценных изделий и оружия в военном ремесле и нападении на врага. Считав это долгом перед родиной, они жертвовали своими жизнями ради защиты страны и земли. Благородные герои готовили своих потомков отважными воинами и наставляли на великий путь. Главная цель статьи – преуспевая донести весомый труд и великий путь наших героев. Сформировать у молодежи чувство уважения к великим личностям.

Ключевые слова: герой, военное ремесло, воин, поход, война, оружие, народ.

THE HEROES CHARACTER IN MILITARY ART OF THE KAZAKH NATION

Sailan Bolat¹, Raushanbek Balzhan²

¹d.h.s., Professor, Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University

²master of the Faculty of History, Archeology and Ethnology, Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. This article was written about how our belligerent heroes contributed to the formation of the Kazakh nation. The heroes were members of a special class in a society with universal own ideology, moral ethics and traditions, religious beliefs, custom. Mentioned about legacy to posterity of the precious wares and weapons in a soldiery and the attacking on the enemy. Considered that it their duty of motherland and they sacrificed their lives to protect the country and the land. Noble heroes prepared their descendants brave soldiers and instructed in a great path. The main purpose of the article is to convey the significant work and the great path of our heroes. Developing in young people a sense of respect for great personalities.

Keywords: hero, soldiery, soldier, camping, war, weapon, nation.

Сан ғасырлық тарихымызда мақтан тұтар, бүгінгіміз бен келешегіміз үшін ғибрат алар оқиғалар мен ел тағдырын өз тағдырынан биік қойған, ұлтының тұтастығын, жерінің бүтіндігін мұрат еткен қазақ батырлары, Отан алдындағы адал қызметінен үлгі алар ұлы тұлғалар аз болмаған. Сонау ғасырлар қойнауының қатпар-қатпар белесінен байқасақ, ежелден-ақ ру-тайпаларымыздың өз жерін еш жауға бастырмай, шыбын жанын шүберекке түйіп, қасық қаны қалғанша күрескен жауынгерлік істері бізге аманат болып жеткен. Қазақтың ұлан-байтақ даласын мыңдаған жылдар бойы «найзаның ұшымен, білектің күшімен қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай» батыр ата-бабаларымыз аман сақтап келген.

Батырлар - дала серілері. Кәсіби сарбаздардың осынау әлеуметтік тобы болмаса, қазақ халқының өмір сүруі де, өзінің мемлекеттілігін қорғап қалуы да мүмкін болмас еді. Нағыз сарбаз тек осы кәсіби ортаданғана шыққан. Қоғамның ерекше әлеуметтік тобы ретінде батырлардың өзіндік әлеуметтік нормалары, тәртіп ережесі, идеологиялық ұстанымы, ерекше өмір салты, әдет, салт-дәстүрі мен әскери әдептілігі және бұлардың көшпенді қоғамның басқа да әлеуметтік топтарымен өзара қатынасын реттеп отыратын қағидалары болды [1, 67-б.].

Қазақ халқының батырларын ерте кезде ақ жыр эпостар мен аңыздарда айтылған. Сол айтылған аңыздардағы батырлардың келбеті: ірі денелі, отбасын, отанын, жерін, халқын қорғайтын, жау қолында қалса да, еліне сатқындық жасамайтын намысшыл ер тұлғалы батырлардың болғаны анық.

Ел аузындағы деректерге зер салатын болсақ, ХУІІІ ғасырдағы батырлар ерен ерлік істеріне байланысты марапатталып отырған. Олар үшін жер өте қымбат та қастерлі болған. Әр батырға соғыста көрсеткен ерен ерліктеріне, жауды жеңуіне қарай қоныс бөледі. Алакөлдей кермарал сұлу көлді Қабанбай батырдың ұрпағының иемдену себебі, ұлы бахадүр бабамыздың ерлігі деп білуге болады. Қапалдай ғажап өлкенің Шоңай, Есенгелді батырлардың ұрпақтарына мирас етілуі бабалар ерлігінің арқасы десек, артық айтпаймыз [2, 7-б.].

Батырлық атадан қалған кәсіп болып, атадан балаға мұра ретінде қалып отырған және ата жолын жалғастыру міндетті болды. Батырлар әулетінде туылған ер бала жастайынан соғыстарға қатысып, шыңдалды. Осылайша ата кәсіп жауынгерлік дәстүрді жалғастырды. Батырлық жырлардағы Ер Қосай, Едіге, Ер Тарғын. ХУІІІ-ХУІІІ ғасырлардағы Райымбек, Бөгенбай т.б. батырлар берідегі Исатай, Жанқожа батырлар бәрі де ата-бабасынан ұрпағына дейін батыр болғандар. Батырлардың ең басты ерекшеліктерінің бірі де тек қана әскери кәсіппен айналысуы. Басқа кәсіппен шұғылдануды өздеріне ар санайтын. Сондықтан олардың бар өмірі соғыста өтетіндіктен, қартайғанша қолынан қаруын тастамай, батырлар үшін соғыста қаза болуды

қасиетті өлім деп санады. Батырлар әулеті үшін ата кәсібін жалғастырмау- масқаралық. Сондықтан батырдың балаларының ерте жастан, 13-15 жастан-ақ соғысқа қатынасып, жорыққа аттанғаны эпостарда, тарихи жырларда айтылады. «Шынжырлы тұқым», «шынжырлы ер», «шыншырлы туған», «шынжыры үзілмеген» сияқты сөздердің ауыз әдебиетінде жиі кездесуі, бұл ұғымның тұрақты ұғым, қалыптасқан түсінік екенінің дәлелі [3, 16- б.].

Ата- кәсіп ұрпаққа жалғасатын болғандықтан батырлар әулетінде қару-жарақ атадан- балаға мұра болады. Егер мұрагері жоқ болса, өлгенде қаруын бірге жерлеген. Кей деректерде ер адам моласының басына найза шаншылған. Батырдың жаны мен қарудың өзара байланысы деген сенімнен туған болу керек, кейде батыр өлгенде оның қарулары сындырылып, арнайы білдіру ырымы да бар. Археологиялық қазбаларда көшпелілер батырларының обаларынан табылған, сынған қарулардың кездесуі осы ырыммен байланысты болуы керек [4, 83-б.].

Әскери әлеуметтік топ ретінде батырлардың өзіндік этикасы болды. Оны олар өте қатты ұстанған. Үлкен айқастар әрқашанда жекпе-жекпен басталатындықтан жекпе жекке қатысу батырлардың басты міндеттерінің бірі. Жауынгердің шын мәнісінде батыр атануы осы жекпе-жек айқастарда жеңіске жетуден басталатын. Жекпе-жек айқастың алдында батырлар бір- бірінің атын сұрап, өзін таныстыруға тиісті. Бұдан батырлар қарсыласын жеңсе, кімді жеңгенін, жеңілсе кімнен жеңілгенін біліп, екі жақтың әскері де жекпе- жекке қатынасқан, батырлардың есімдерін есте сақтап, осы арқылы жеңімпаз батырлардың атағы шартарапқа кетіп жататын. Көбіне жауынгерлер батыр (баһадүр) титулына осындай жекпе-жекте жеткен жеңісінің нәтижесінде ие болды. Осындай жеке айқастағана кәсіби жауынгердің жауынгерлік өнері сынға түсіп, шеберлігі шыңдалып, ерлігі жетілді. Жеке айқаста жау батырларын жеңу батырлардың атын шығарып, дәрежесін өсіретіндіктен, кәсіби, жауынгер үшін оған қатысу үлкен абырой да болды [5, 71-б.].

Мысалы, 1726-27 жылдары сұлтандар мен билер қазақ жерін жоңғар шапқыншыларынан азат етуде қазақ руларының басын біріктіру саясатын қолға алды. Ордабысында Әбілқайыр хан бас қолбасшы болып сайланды. Қазақ қолының сардарбегі болып атақты батырлардың ішінен Қанжығалы Бөгенбай сайланды. Жиналыста елімізді жоңғар басқыншыларынан азат ету жолында қазақ халқы бас біріктіріп, бар күшті жоңғарларға қарсы жұмылдыруға шешім қабылдады.

Қазақ әскерінің сол қанатын Әбілмәмбет хан, Сәмеке сұлтан, Қазыбек би, Қабанбай батыр басқарды. Әскердің оң қанатын Төле би, Саңырық, Қойгелді, Қосын Шінет, Мәмбет, Сәңкібай, Шойбек батырлар басқарды. Әскердің орталық тобын Әбілқайыр, Әйтеке би, Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек батырлар басқарды. Шайқас барысында жалпы қолбасшылықты Әбілқайыр жүргізді. Жоңғарлар да бұл шайқасқа жан-жақты дайындалған болатын. Олардың әскерінің саны да 28-30 мың болған. Шайқас жекпе-жекпен басталады. Жоңғар жағынан талантты әскери қолбасшы, атақты күрескер Шарыш батыр шыққан. Қазақтар жағынан Сабалақ батыр шығады. Жекпе-жек қарсаңында Сабалақ Абылай атасының аруағына сиынып, атын ұран еткен. Жекпе-жекте Сабалақ батыр жеңіске жетеді. Сабалақтың жеңісі қазақ сарбаздарының рухын көтеріп, жеңіске жетеледі. Осы тарихи оқиғадан кейін Сабалақ батыр (шын аты Әбілмансұр) Абылай есіміне ие болды [6, 238-б.].

Аңырақай шайқасына қатысқан қазақ сарбаздары асқан ерлік көрсетті. Қаракерей Қабанбай, Саңырық, Шақшақ Жәнібек, Тама Есет, Шапырашты Наурызбай, Райымбек, Құдайменді Жібекбай, Сенгірбай, Шүйкебай тағы басқа батырлар қанды шайқастардың алдыңғы шептерінде болып, талай рет суырылып шығып, ерлік үлгісін танытты. Батырлар өзіндік шешім қабылдай алатын, соғыс ісін жан-жақты білетін, әскери стратегия, тактикамен таныс тәжірибелі ерлер еді.

Батырлардың өлімге көзқарасы басқалардан өзгеше болды. Батырлар әскери кәсіппен үнемі шұғылданып, соғыстан бас үзбейтін болғандықтан, олар өлімді кез-келген уақытта қабыл алуға тәрбиеленді. Олар үшін ең өкініштісі соғыста өлмеу, олар үшін өзінің жауынгерлік намысы, әскери парызы өлімнен жоғары тұрды. Ел үшін, ханы үшін жанын қию парыз- даңқ санады.

Батырлар алдындығы басты принцип - Отан және оның жер аумағын қорғаудан басқа біз

осы жыраулар арқылы, жорық кезіндегі батырлардың басқа да мүдде-міндеттерін білеміз: жорықта жүру, қол бастау, қару асыну, сауыт кию, майдан жасау, жаудан олжа түсіру, елді асырау, халықты тойғызу, тұлпар міну, сұлу құшу, қару соқтыру, әскери өнер үйрену, кек алу. Бұлар батырлардың өзіндік және ол мүше болып табылатын, өмір сүріп отырған мемлекетінің мүдделері болып табылады [7, 92-б.].

Жекпе-жек ер қаруының әр түрімен айқасудан: жақпен атысудан, найзаласудан, қылыштасудан, күрзімен ұрысудан, балталасудан кезектесіп ұрыс жүргізу арқылы өткен және айқас жауынгердің біреуі жеңіске жеткенше жүргізілген. Көне әскери салт бойынша батырлар міндетті түрде қарсыласы қолданған қарумен айқасуға тиісті болған. Яғни қарсыласы найза алса, ол да найзамен айқасты, қылыш ұстаса, ол да қылышты қолға алды. Егер қарумен айқаста батырлар бір-бірін жеңе алмаған жағдайда аттан түсіп жаяу күресетін болған.

Кәсіпқой жауынгер жекпе-жек айқас кезінде ер қаруының әр түрімен шабуыл жасаудың және қорғанудың өзіндік түрлі әдістерін шебер меңгеруге машықтанды. Батырлар жекпе-жекке жақсы дайындалып, бес қаруын сайлап, берік сауыт, шарайналар киіп шыққан. Қандай берік болса да, сауытты кигенде, әр сауыттың конструкциясына байланысты, адам денесінің ашық қалатын жерлері болды. Қару жұмсағанда батырлар қарудың әр түрімен қарсыласының осындай «ұрымтал жерлерінен» ұруға тырысып, жеңіске жеткен жағдайда батыр қарсыласын өлтіріп, басын кесіп қанжығасына байлап, аты мен қару жарағын олжалап алатын [3, 73-б.].

Батыр елі үшін жанын аямай күресетін асқан патриот, жақсылыққа жаны құмар ізгі жан. Ол жау қолына қатал, мейірімсіз болса, туған-туысқан, отбасына, ел жұртына соншалықты мейірімді, жұмсақ, аңғал да ақкөңіл жан. Қазақтың жауынгерлік дәстүрін қазақ халқының көшпелі тіршілігіне, қоғамдық құрылым ерекшелігіне байланысты қарастыратын болсақ, жауынгерлік дәстүр-тұтас қазақ қолынан жауынгерлік сипаттағы әзірлігін үзбей ұстауы. Бұл жерде қазақ халқы ұлт болып қалыптасу дәуірінен бастап күні кешеге дейін жауынгерлік жағдайда өмір сүріп өз елін, жерін, тәуелсіздігін үнемі қорғап отыруға тура келді. Сол себепті қолына қару ұстауға жарайтын азамат кез келген уақытта қазақ әскерінің жауынгері болып табылатын [8, 71-б.].

Қазақ халқы батырлық жырларға бай халық. Бүкіл көшпелі түркі халықтарына ортақ, көне заманда тасқа жазылған Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштері, оғыз заманында пайда болған, «Оғызнама», «Қорқыт Ата кітабы», ноғайлы дәуіріне жататын «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» эпостары, Жоңғар шапқыншылығы кезінде елін қорғаған Қабанбай, Бөгенбай батырлар туралы тарихи жырлар, отаршылдыққа қарсы күрескен Кенесары, Сырым, Исатайға арналған дастандар сияқты мол қазынамыз бар [3, 6-б.].

Талай ғасырды басынан өткеріп, бізге жеткен батырлар туралы аңыздар, жырлар, өсиет сөздер бүгінгі ұрпақтың еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін қалыптастыруда басты орын алады. Батырлар жырының мұны туған елін, жерін жаудан қорғаумен қатар, батырлардың қайсар қаһармандығын, ерлігін, суреттей отырып, ұрпақ тәрбиесіне өшпес мұра қалдырып отыр.

Қорытындылай айтқанда, батырлар— өмірінің көп бөлігі соғыста өткен, кәсібін ұрпақтарына мұра еткен, елдегі билікті өздері де саралай білген, ерекше қадір-қасиетке ие қабілетті тұлғалар болды. Сондай-ақ, қазақ халқының ұлт болып қалыптасуы жолында талай қиын-қыстау күндерді бастан кешірді. «Мың өліп, мың тірілген» тарихи заманда жауға қасқайып қарсы шапқан, ерлік көрсеткен батырларымыз көп. Сондықтан, көшпелі қоғамда ел үшін өмірін құрбан еткен батырлардың биік парызын киелеу салты қалыптасып отырды. Елі үшін тағдырын талақ еткен батырларымыздың есімдері киелі сақталып, ұрпақтан ұрпаққа, кешеден бүгінге жетіп, жалғасып келеді. Ер есімі— мәңгілік ел есінде...

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ахметжан Қ. Батырлар дала серілері // Қазақ батырлары туралы. – Алматы: Nomad-Kazakhstan, 2005. – №2. – 66-71 бб.
2. Иманбаев Т. Батырлар тарихы– ел тарихы // Президент және халық. – Алматы: 2009. – 1 мамыр №17: –7 б.
3. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы: Дәуір, 1996. – 238 б.
4. Картаева Ш.Е. Қазақ халқының әскери өнері және жауынгерлік дәстүрі (ХҮ-ХҮІғ) // Тарих ғылымдарының кандидаттық диссертациясы. – Алматы: 1999. – 190 б.
5. Ахметжанов Қ.С. Батырлардың жауынгерлік жекпе-жегінің әскери моральдық психологиялық және ғұрыптық аспектілері // Қазақ білім академиясының баяндамалары. – 2011. – №1. – 70-79 бб.
6. Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – I-том. – 380 б.
7. Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1989. – 4-том. – 391 б.
8. Бабалар сөзі: Жүз томдық, Т. 51: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2008. – 448 б.

Rerences

1. Akhmetzhan K. Batyrlar dala serileri // Kazak batyrlary turaly. – Almaty: Nomad-Kazakhstan, 2005. – №2. – 66-7 bb.
2. Imanbaev T. Batyrlar tarihy– el tarihy // – Prezident zhane halyk. – Almaty: 2009. – 1 мамыр №17: –7 b.
3. Akhmetzhanov K.S. Zharagan temir kigender (Batyrlardyn karu-zharagy, askeri oneri, salt-dasturleri). – Almaty: Daur, 1996. – 238 b.
4. Kartaeva Sh.E. Kazak halkynyn askeri oneri men zhauyngerlik dasturi (15-16g) // Tarih gylymdarynyn kandidattyk dissertatsiyasy. – Almaty: 1999. – 190 b.
5. Akhmetzhanov K.S. Batyrlardyn zhauyngerlik zhekpe-zheginin askeri moraldyk psihologiyalyk aspektileri // Kazak bilim akademiya synyn bayandamalary. – 2011. – №1. – 70-79 bb.
6. Ortlyk Aziya koshpelileri tarihy. – Almaty: Kazak universiteti, 2015. – I-tom. – 380 b.
7. Batyrlar zhyry. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 4-tom. – 391 b.
8. Babalar sozi: zhuz tomdyk, T. 51: Batyrlar zhyry. – Astana: Foliant, 2008. – 448 b.

УДК 94 (574) : 316. 34

ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ УКРАИНАНЫ АЗАТ ЕТУ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ МЕН ЕРЛІКТЕРІ

Сайлан Болат

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д., Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Аңдатпа. 1941-1945 жж. КСРО мен Герман фашизмі арасындағы соғыс халықты қатал сынаған соғыс болды. Бұл соғысқа Қазақстаннан аттанған аталарымыз бен апаларымыз барлық майдан шептерінде жанқиярлық танытты. Сол майдандардың бірі Украинаны фашист басқыншыларынан азат ету еді. Майданға шақырылған 1,2 млн қазақстандықтың 600 мыңы тікелей Украинаны азат ету ұрыстарына қатысты. Оның 300 мыңы украин жерінде көз жұмды. Украина территориясындағы партизан бірлестіктерінде 1500 қазақстандық жаумен шайқасты. Қазақстандық партизандар жаумен шайқаста үлкен ерлік танытты. Мақаланың негізгі мақсаты осы шайқастардың ішіндегі Украинаны фашист басқыншыларынан азат етуге қатысқан қазақстандық әскери құрамалар мен жауынгерлердің ерліктерін мадақтау. Украина жерін жау әскерінен тазарту жолындағы әскери операциялар барысындағы қазақстандықтардың есімдерін, ежеттілігі мен батырлығын дәріптеу.

Түйін сөздер: Соғыс, қолбасшы, офицер, жауынгер, орден, батыр, қазақ.

ПОДВИГИ ГЕРОИЗМ КАЗАХСТАНЦЕВ В БОРЬБЕ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ УКРАИНЫ

Сайлан Болат

д.и.н., профессор кафедры Истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби

Аннотация. Война 1941-1945 гг. между СССР и фашистской Германией стала жестокой для многих народов. Наши дедушки и бабушки отправившиеся с Казахстана на войну, проявили самоотверженность на всех линиях фронта. Одним из этих фронтов и являлось освобождение Украины фашистских захватчиков. 600 тысяч из 1,2 миллиона призванных на фронт казахстанцев участвовали непосредственно в бою за освобождение Украины. 300 тысяч из них погибли на украинской земле. 1500 казахстанцев бились с врагами в объединениях партизан на территории Украины. В бою с врагами казахстанские партизаны проявили огромный героизм. Главной целью данной статьи является показать героизм казахстанских солдат в освобождении Украины от фашистских захватчиков, а также их мужество и стойкость в ходе операций по освобождению их территории.

Ключевые слова: война, полководец, офицер, боец, орден, герой, казах.

HEROISM OF KAZAKHSTAN CITIZENS IN FIGHT FOR INDEPENDENCE OF UKRAINE

Sailan Bolat

d.h.s., Professor, Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University

The war of 1941-1945 years between the USSR and Nazi Germany became cruel to lots of people. Our grandparents went from Kazakhstan to war, showed the dedication on of all the front lines. One of these fronts was the liberation of Ukraine from invaders. 600 thousand of the 1.2 million of Kazakhstan people aimed at the front participated directly in the battle for the liberation of Ukraine. 300 thousand of them were killed on the Ukrainian land. 1500 Kazakhstanis in partisans associations on the territory of Ukraine fought against the enemies. In the battle with the enemies Kazakhstan partisans showed great heroism. The main purpose of this article is to show the heroism of Kazakhstan soldiers in the liberation of Ukraine from fascist invaders, as well as their courage and perseverance in the course of operations for the liberation of their territory.

Keywords: war, general, officer, fighter, order, the hero, kazakh.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. «Тарих» сериясы. – 2016. – №1 (80). – 134-140 бб.

Қазақстандықтардың Украинаны азат ету жолындағы күресі мен ерліктері

Өткен 2015 жылы Қазақстан Республикасы Ұлы Отан соғысы жеңісінің 70 жылдығын атап өтті. Бұл соғыс қанша уақыт өтсе де тарих бетінен әлі түскен жоқ. Өйткені бұл соғыстың кейбір көмулі қырлары кейінгі кезде ашылып жатса, кейбір жауынгерлеріміздің жерленген жері мен қабірлері әлі де анықталып жатыр. Бұл соғыстағы жан-алысып, жан беріскен шайқастың бірі Украина жерін азат ету еді. Осы елді фашистік басқыншылардан босатуда қазақстандықтар ерен ерліктер көрсетті.

Украинаның батыс облыстарында фашист басқыншылары үш жыл бойы қожалық етті. Халық үш жыл бойы рақымсыз езіп жаншуды бастан кешірді. Фашистік басқыншылар оқтың күші, найзаның ұшымен украин халқын құрдай жорғалатпақшы болды. Ежелгі Украин жерін ешқандай жазықсыз жандардың қанымен бояды. Тек Львовтың өзінде және облысында 700 мыңдай кеңес адамдарын қырып жіберді.

Міне осындай ауыр жағдай кезінде 1944 жылдың жаз-күз айларында КСРО-ның Жоғары Бас қолбасшылық (ЖБҚ) ставкасы Батыс Украинаның маңайындағы аудандарға шабуыл жасаумен бастауды шешті. Ол операцияға қазақстандық 27-ші гвардиялық атқыштар дивизиясы мен Жоғарғы Бас қолбасшылық (ЖБҚ) резервінің 173-ші зеңбірек (гаубица) артполкі қатысты [1, 142-б.].

1941 жылдың көктемінде Алматыда құрылған 173-ші зеңбірек артполкі 238-ші атқыштар дивизиясының құрамында Мәскеу түбіндегі шайқастарға белсенді қатысқан. 1942 жылдың қаңтарына олар Жоғары Бас қолбасшылықтың резервіне (ЖБҚР) шығарылып, ЖБҚР-нің 6-шы артдивизиясының 18-ші зеңбірек артбригадасына қосылды. Олардың құрамында полк Погорелое Городище және Ржев қалалары үшін қиян-кескі шайқастарға (1942 ж. тамыз-қараша), шілде айында Курск доғасының солтүстік майданындағы неміс қорғанысын бұзуға, 1943 жылдың тамызында Карачевты босатуға белсенді қатысты.

Батыс Украинаны босатуда негізгі рөлді 1-ші Украиналық майданның әскерлері атқарды. 1944 жылдың 13 шілдесінде олар Львов-Сандомирск шабуыл операциясын бастады, операция 29 тамызға дейін жалғасып, "Солтүстік Украина" әскерлер тобының негізгі күштерін талқандау және Висланың сол жағалауында сандомир плацдармын құрумен аяқталды. Бұл операцияға қазақстандық 209-ші атқыштар полкі, 118-ші және 8-ші атқыштар дивизиясы қатысты [1, 144-б.].

Курск түбінде контршабуыл басталғанда 209-шы атқыштар полкі гитлерліктердің Орлов облысы, Поньревск ауданының Самодуровка ауылының қорғанысын бұзып өтті, 11 қыркүйекте ол Деснаны алып, Новгород-Северскийге басып кірді. 209-шы полкте 10 1 жауынгер марапат алды. 1944 жылдың 1 қыркүйегінде бродовск тобын талқандауға белсенді қатысқаны, сандомир плацдармын ұстап, оны кеңейткені үшін КСРО Жоғары Кеңесінің Президиумы 209-шы атқыштар полкін Қызыл Ту орденімен марапаттады.

Батыс Украинаны босатуға басқа бөлімшелер мен бірлестіктерде қызмет атқарған мыңдаған жерлестеріміз қатысты. Украина жерін жаудан азат етуде аты аңызға айналған батыр қазақ ұшқыштары аз болған жоқ. Солардың бірегейі – Бигельдинов Талғат Жақыпбекұлы. Т.Ж.Бигелдинов 1922 жылы 5 тамызда дүниеге келген. Ол Саратов және Орынбор әскери авиация училищелерін тәмамдаған. 1943 жылдың қаңтар айынан бастап Ұлы Отан соғысына араласты. І Украин майданының 144-ші гвардиялық шабуылдаушы әуе полкында эскадрилья командирі болды. 1943 жылы мамырда Харьков түбіндегі Основа поселкесінде жау аэродромына бомбалықшабуыл жасау кезінде немістердің үш жойғыш ұшағымен ұрыста өз ұшағы істен шықты. Парашютпен секіруге тура келеді. Ұшақ атқышы Григорий Яковенкомен бірге жерге түскеннен кейін түнделетіп екі апта бойы майдан шебіне қарай жүреді. Екі рет немістерге тап болады. Майдан шебіне жақындап қалған кезде, минаға түскен Яковенко қаза табады. Аштықтан әлсіреген, жаралы аяғы қинаған Талғат Северский Донецтен жан дәрмен жүзіп өтіп, кеңестің жаяу әскерлеріне зорға жетеді. Бір жақсысы, жарасы тез жазылады да ол қайтадан сапқа қосылады. Жауынгерлік тапсырмамен әр ұшқан сайын ұшқыш-штурмовик, содан кейін анағұрлым жауапты тапсырмалар берілетін барлаушы-ұшқыш шеберлігі шыңдала түседі. 1944 жылдың маусымына қарай эскадрилья командирі Т.Бигелдинов 155 рет жауынгерлік тапсырмамен барлауға шығып, дұшпанның жердегі бекіністереріне, аэродромдарына, теміржол тораптары мен өткелдеріне шабуыл жасады. 1944 жылы 26 қазанда оған Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Соғыстың аяғына таман ол 305 рет жауынгерлік тапсырмамен ұшып, әуе ұрыстарында немістің 7 ұшағын құлатып түсіріп, ондаған танкілер мен автомашиналарын, жүздеген солдаттары мен офицерлерін жойды [2, 469-б.].

1945 жылы 27 маусымда Т.Бигелдиновке екінші мәрте Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Оның есімі Ақтөбенің жоғары әскери авиациялық училищесіне берілді. Есіл ер 2014 жылғы 10 қарашада 93 жасқа қараған шағында өмірден өтті [3].

1922 жылдың мамыр айының дәл ортасында Оралда дүниеге келген Хиуаз Доспанова апамыз Украина майданына қатысқан майталман қазақ қыздарының бірі. 1940 жылы Мәскеу қаласындағы Медицина институтына оқуға түседі. Ал соғыс басталған кезде атақты орыс ұшқышы М.Раскова басқарған 46-гвардиялық полкке қабылданады. Солтүстік Кавказ, Кубань, Қырым, Украина, Белорусь, Польша және Шығыс Германия жерлерін фашистерден азат ету барысында үш жүзден аса әуе шайқасына қатысып, жауынгерлік ерліктері үшін "қанатты қыз" атанған. Х.Доспанованың жастық шағының бес жылы бірдей қанқұйлы соғыс майданында, аспандағы жау ұшақтарымен шайқаста өтті. Неміс фашистері біздің ұшқыш қыздарымызды "түн перілер" деп атап, зәре-құты қалмай қорыққан көрінеді. Қайсар да қайтпас штурман қазақ қызының бір өзі Украина, Белоруссия, Қырым, Кавказ, Польша және Албания сияқты фашистер басып алған ел аспанында "ПО-2" бомбалағыш ұшағымен, үш жүз рет жау төбесінен ажал оғын сепкен. Хиуаз Доспанова апамыз екі дүркін Кеңес Одағының Батыры Леонид Бедамен Орал қаласындағы әскери авиаклубта бірге оқиды. Бірақ Л.Беда сұрапыл соғыс жылдарында зұлым жау аспанына 201 рет көтеріліп, екі мәрте батыр атанса, 300-ден артық шабуылға шығып, Солтүстік Кавказ, Кубань, Қырым, Украина, Польша, Германия аспанындағы шайқастарға қатысқан Хиуазға Кеңес өкіметі кезінде бір рет те атақ берілмеді [4, 204-б.]. Мұндай әділетсіздік ол қызмет еткен әскери құрамада және полкте де өз дегенін істеді. 1995 жылға дейін батыр қыз қызмет еткен құрамның 29 қызы Кеңес Одағы мен Ресейдің Батыр атағын алса, қандасымыз, ең болмаса, көптеген қоғамдық қызметтің бірін де басқарып отыра алмады. Жас болса да соғыс кезінде жау

төбесінен жай түсіріп, ерен ерлік көрсеткен Хиуаз Доспанова апамызда тәуелсіздік таңында ғана Халық Қаһарманы атағына қол жеткізді [4, 204-б.]. Сөйтіп, соғыс жылдары берілмеген лайықты атақтар тәуелсіздік тұсында толықты.

Енді партизан қозғалысы қатарында жаумен шайқасқан қазақстандықтар құрамына тоқталайық. Украина территориясындағы партизан бірлестіктерінде 1500 қазақстандық жаумен шайқасты. Атап айтсақ, М.И.Шукаевтың партизан отряды құрамында 79 қазақ, Ұлы Отан соғысының Батыры С.А.Ковпактың партизан отрядында 70 қазақстандық болды. Қазақстандық партизандар жаумен шайқаста үлкен ерлік танытты. Мысалы, 1941 жылы Киев облысы, Македон селосында жасырын партизан орталығы құрылады. Бұл орталыққа соғысқа дейінгі жылдары Павлодар облысында оқытушы қызметін атқарған Қасым Қайсенов коммунистік жолдамамен жіберіледі. 1942 жылы Қ.Қайсенов Чапаев атындағы партизан отрядтарының командирі сайланып, Украина территориясында жаумен шайқаста үлкен ерліктер көрсетті. Қ.Қайсеновпен қатар Украина территориясында атақты ақын Жұмағали Саин, Әжіғали Жұмағалиев, Сәтімбек Төлешов, Хамза Қазыбаев, Мұқан Құлсеитов, Қарағанды облысынан Д.И.Сагаев, Алматы облысынан П.С.Шленский, Қызылордадан – Байдаулетов, Оңтүстік Қазақстан облысынан – Ж.Омаров, алматылық – А.С.Егоров және т.б. қазақстандықтар әртүрлі партизан құрылымдары қатарында шайқасты [5, 61-б.]. Отанын қорғаудағы асқан ерлігі үшін Қ.Қайсеновке “Халық Қаһарманы” атағы берілді [2, 488-б.].

Сол бір күндері тек Украина жерінде ғана 2145 партизан топтары, отрядтары және құрамалары басқыншыларға қарсы күрес жүргізді. Олар 4958 әскери эшелон, 2206 көпір, 11535 автомашина, 1566 танк, 719 зеңбірек, 211 самолет, 407 заводтың күлін көкке ұшырды. Жаудың 500 мың солдаты мен офицерін жойып жіберді [6, 399-б.]. Фашистер ондаған дивизияны майданнан алып, партизандарға қарсы жұмсауға мәжбүр болды. Бірақ олардың бұл күші де партизандарға төтеп бере алмады.

1943 жылдың жазында атақты генерал Ковпак бастаған құрамасы Житомир, Ровно, Тернополь, Станислав облысы арқылы даңқты рейд жасап, Карпат тауына дейін барды. Атақты генерал Федоров бастаған құрама жау жүретін Брест-Пинск, Коваль-Сарны темір жолдарын талқандап, істен шығарды, талай жау тобын жайратып салды. Сөйтіп, «партизан» деген сөзден басқыншылардың төбе шашы тік тұрды. Совет партизандары жау тылында асқан ерлік көрсетті. Олар өз арасында талай ер жүрек қахармандарды тәрбиелеп шығарды. Олардың есімдер ел аузында аңыз болып кетті.

Украинаны азат етудегі соңғы шайқас 1944 жылғы қазан айында Карпаттағы шабуылдан басталды. Көп кешікпей кеңес әскерлері дұшпанды Украинаның ең соңғы аудандарынан қуып шықты. 27 қазанда Закарпатье Украинасының маңызды саяси орталығы – Ужгород жаудан тазартылды.

Кеңес Қарулы Күштерінің жеңісті шабуылы тамыздың ақырында аяқталды. Олар кеңес-герман майданының негізгі бағытында 1944 жылдың жазындағы қырғын шайқаста ұтып шықты. Бұл шайқасқа екі жақтан 6 миллионнан астам адам, барлық калибрдегі 85 мыңнан астам зеңбіректер мен минометтер, 11 мыңдай танкілер, өздігінен жүретін артиллериялық және штурм зеңбіректері, 10 500-ден астам соғыс ұшақтары қатысты [6, 401-б.].

Бірінші Украиналық майдандағы Львовско-Сандомирская операциясының барлық күресінде 123 мыңнан көп әскер ордендармен, медалдармен марапатталды. 160 адам Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Бұл операцияда кеңестік әскерлер вермахтың 8 дивизиясының көзін жойды және жаудың 32 дивизиясы өзінің 50-70 % әскер құрамын жоғалтты. Батыс Украинаның және Польшаның маңызды ауыл-шаруашылық және индустриалды аудандары жаудан тазартылды.

Ел Президенті Н. Назарбаевтың тапсырмасымен Ржев жерінде ерлікпен қаза тапқан қазақстандық майдангерлерді мәңгі есте сақтау үшін Ұлы Отан соғысының 65 жылдығында 100-ші және 101-ші қазақстандық дербес атқыштар бригадасы жауынгерлеріне ескерткіш орнатылды.

Қазақстан картасы бейнеленген, ұзындығы 27 метрді құрайтын гранит қабырғада Ақтөбе мен Алматы (жоғарыда аталған бригадалар осы қалаларда жасақталған болатын), сонымен қатар елордамыз Астана жұлдызбен және жазумен белгіленген. Қабырғаның өн бойында алтын әріптермен «МӘҢГІЛІК ЕСТЕЛІК. 100-ші және 101-ші қазақстандық дербес атқыштар бригадасы жауынгерлеріне қазақстандықтардан алғыс» деген сөз жазылған. Батырларға арналған ескерткіштің түбіне Қазақстаннан жеткізілген туған жердің топырағы салынған капсула көмілген. Осы жерде гранит тақтаға шамамен он мың қазақстандықтың тегі жазылған. Олар туралы мәліметтерді қазақстандық дипломаттар Подольскідегі Ресей Қорғаныс министрлігінің Орталық мұрағатынан тапқан болатын. Бұған дейін олардың көпшілігі «із-түссіз жоғалғандар» санатына жатқызылып, отбасылары жауынгерлердің тағдыры туралы ақпараттардан, жерленген жерлерінен бейхабар болып келген еді [7].

Қорыта айтқанда, барша кеңестік халықпен бірге қазақстандықтар да Ураинаны азат ету ісіне өздерінің зор үлесін қосты. Майданға шақырылған 1,2 млн қазақстандықтың 600 мыңы тікелей Украинаны азат ету ұрыстарына қатысты. Оның 300 мыңы украин жерінде көз жұмды. Олардың қатарында Кеңес Одағының екі мәрте батыры Талғат Бигелдинов, даңқты барлаушы, партизан Қасым Қайсенов сынды көптеген батырларымыз бар. Украина үшін болған шайқастарда ерлік пен батырлық көрсеткен 156 қазақстандық жоғары атаққа ие болып, Кеңес Одағының батыры атанды [7].

Пайдаланған әдебиеттер

1. Белан П.С. Казахстанцы в боях за свободу Украины и Молдавии (1941-1945 гг.). – Алматы. – 1984. – 176 с.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы. – 2010. – 469-б.
3. Бигельдинов Т.Ж. // Егемен Қазақстан. – 2014. – 11 қараша.
4. Сайлан Б. Кеңестік биліктегі Қазақстанның жастар саясаты. – Алматы. – 2011. – 433-б.
5. Стамбеков К.Е. Қазақстан партизандары Украинада. – Қазақстан мектебі. – 1996. - №6. – 60-65 бб.
6. Совет Одағының Ұлы Отан соғысы. – Алматы. – 1985. – 687 б.
7. Соғыстың ұмыт қалған шайқасы болмауы тиіс - Қазақстанның Украина мен Молдовадағы Елшісі Зауытбек Тұрысбеков // Қазақпарат. – 2013. – 3 наурыз.

Et literature

1. Belan P. S. "Kazakhstan sane in bellis libertatis Ucraina et Moldavia" (1941-1945)-Almaty.- 1984.-176 p.
2. Historia Kazakhstan (ab antiquis temporibus ad hodiernum). Quinque-volumine. Quatro volumine.- Almaty.- 2010.- 469 p.
3. Bigeldinov T. Z. // "Independens Kazakhstan".- 2014.- 11 Novembris.
4. Sailan B. "Iuvenis Policy in USSR".- Almaty.- 2011.- 433 p.
5. Stambekov K.E. "Kazakh clandestinos in Ucraina".- Kazakh scholis.- 1996. -6 locus.- 60-65 p.
6. Magni amans patriae Bellum Victoria in Fontes iuris Germanici antiqui.- Almaty.- 1985.- 687 p.
7. Neque omittendum est bellum gerendum- Kazakhstan legato in Ucraina et Moldavia Zauytbek Turusbekov. //Kazinform.-2013. - 3 March.

«МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ: САЯСИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Сыздықов С.М.

т.ғ.д. профессор

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіз Қазақстанның «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы өзінің бастауын ежелгі ата-бабаларымыз болып саналатын түркілердің «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясынан алатындығы қарастырылған. Ортағасырлық түркілердің «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясының философиясы әл-Фараби шығармаларында, саяси-құқықтық қағидалары Жүсіп Баласағұнның «Құтты Білік» еңбегінде негізделіп, ал саяси манифест ретінде Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк бітіктастарында жарияланғандығы баяндалған. Сонымен қатар идеяның тарихи сабақтастығы да зерделенген.

Түйін сөздер: идеясы, «Мәңгілік Ел», идея, мұра, түркілер, Алаш, сабақтастық

ИДЕЯ "МӘНГІЛІК ЕЛ": ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

Сыздықов С.М.

д.т.н. профессор

Аннотация. В статье рассматривается общенациональная идея независимого Казахстана «Мәңгілік Ел» берет свое начало в государственной идеологии «Мәңгілік Ел» тюрков, считающихся нашими древними предками. Философия государственной идеологии средневековых тюрков «Мәңгілік Ел «основана на произведениях Аль-Фараби, политико-правовых принципах Жусупа Баласагуна» Құтты Білік", а в качестве политического манифеста изложена публикация Күлтегина, Бильге кагана и Тоныккөк. Также изучена историческая преемственность идеи.

Ключевые слова: идея, «Мәңгілік Ел», идея, наследие, турки, Алаш, преемственность

THE IDEA OF "MANGILIK EL": POLITICAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS AND HISTORICAL CONTINUITY

Syzdykov S.M.

doctor of technical sciences professor

Abstract. The article considers that the National idea of independent Kazakhstan "Mangilik El" originates from the state ideology of the Turks "Mangilik El", which is considered our ancient ancestors. The philosophy of the state ideology of the medieval Turks "Mangilik El" is based on the works of Al-Farabi, the political and legal principles are based on the work of Zhusup Balasagun "Kutty Bilik", and as a political manifesto it was published in kultegin, Bilge Kagan and Tonyukok. At the same time, the historical continuity of the idea was studied.

Keywords: idea, "Eternal, Country", idea, heritage, Turks, Alash, continuity

Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде «Ұлттық идеяның тұжырымы ұлттық тарихи кеңістікте жатыр. Оны өзге бір өрістерден іздеу кезекті әмбебап құрылымдардың біріне қарай құлдырап кету деген сөз. Ұлттық идеяның қалыптасуы өзіміздің төл тарихымызды жаңаша ұғыну негізінде ғана мүмкін болады» [1, 40 б.] деген еді. Енді міне «Қазақстан жолы – 2050: бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында ежелгі ата - бабаларымыз – түркілердің мәңгілік ел идеясын – қазақ елінің ұлттық идеясы ретінде жариялауы кездейсоқ емес.

Әдетте, «идея» (грек. идея – түсінік, елес, бейне) – теориялық жүйенің, логикалық құрылымның, соның ішінде дүниетанымның негізінде жатқан анықтаушы түсінік мағынасында қолданылатын философиялық термин. XVIII ғасырдағы немістің классикалық философиясының негізін салушылардың бірі – И. Канттың тілімен айтсақ: «Адам білімінің қайсыбірі болмасын, түйсіктен басталып, түсінікке ұласып, идеямен аяқталады» [2, 124]. Осы бір қарапайым сөз тіркестері «идея» түсінігінің мәнін және қалыптасу жолдарын қысқаша түрде нақты бере алады.

Осы уақытқа дейін «Мәңгі ел» идеясының негізін салған «Көне түркі жазба ескерткіштері», әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның мұраларын сол ғұламалардың өмір сүрген заманымен ғана байланыстырып зерделедік. Енді кейінгі ұрпақтары егеменді мемлекет құрып, азат санаға ие болған кезде бабаларымыз іргетасын қалап кеткен «Мәңгі ел» идеясының теориялық негіздері меноны ұлттық тарихымыздағы хандар мен билер, Абай мен Алаш азаматтары және де егеменді мемлекетіміздің Елбасы, Ұлт лидері Н.Назарбаев пен қазақ қоғамындағы зиялылардың іс жүзінде жалғастырып отырғандығын біртұтастықтықта, сабақтастықта зерделеу қажет.

«Мәңгі ел» идеясының үш негізі. Белгілі бір идеяның мемлекеттік сипат алып, қоғам мүшелерінің көңілінен шығуы үшін негізгі екі талапқа жауап беруі тиіс. Біріншіден, ол сол мемлекетте өмір сүріп отырған халықтың мақсат-мүддесімен, болмысымен толық сәйкес келгені жөн. Бұл туралы Монтъеске: «Заңдар үкіметтің табиғаты мен принциптеріне, басқару формасына, елдің географиялық факторы мен физикалық қасиеттеріне, жағдайы мен көлеміне, климатына, топырақ сапасына, халықтың тұрмыс-тіршілігіне, санына, байлығы мен қабілетіне, әдет-ғұрпына сәйкес болу керек», – дейді. Екіншіден, идеологияның мемлекеттік сипат алуына қажетті тағыбір қасиет оның сол мемлекет тарихымен сабақтас болып, ұзақ мерзімдер бойы сол қоғамда үйреншікті, жетекші идеологиялық деңгейде болу тиістігін айтады [3, 289 б.]. Осы негізгі екі белгі де, бірінші бөлімде дәлелденгендей, түркілердің ұлы қағанатын құрғанда бар еді.

Жалпы, ежелгі түркілердің «Мәңгі ел» идеясын екі мағынада алып қарастырған дұрыс. Біріншісі – кең мағынада, яғни біртұтас түркі елі немесе қағанат, бірнеше ұлыстар мен ру-тайпалық мемлекеттерді біріктірген ірі бірлестік, ал екіншісі – тар мағынада, яғни жекелеген түркі мемлекеттері, немесе хандықтар мен ұлыстар. «Мәңгі ел» идеясының алғаш рет манифест, яғни үндеу тұрғысынан жарияланғаны - кең мағыналық сипатта еді. Өйткені ол кезде түркі жұрты – Ұлы Түркі қағанатын, яғни біртұтас елін құраған заман болатын. Кейін Түркі қағанаты бөлшектеніп, бірнеше жекелеген мемлекетке айналғанда бұл «Мәңгі ел» идеясы тар мағынада, яғни әр түркі мемлекетінің өзіндік ұлттық идеясына айналды. Мұнда, әрине біз «мәңгі ел» деген сөз тіркесі кездеспейді екен деп, ол идея жоқ деп айтсақ, мәңгірткікке бір табан жақындар едік. Мысалы, ескіден келе жатқан «ел боламыз десек» деген сөздің өзі «мәңгі ел» идеясы ұғымын беріп тұр емес пе?! Қазірде, мысалы Елбасы Н. Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты кітабындағы «егер біз мемлекет болғымыз келсе», «мемлекеттігімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе» деген сөз тіркестері де «мәңгі елдік» ұғымды білдіріп тұрғанына ешкім күмән келтірмесе керек.

Ежелгі түркілердің «Мәңгі ел» идеясы үш тұғырдан, яғни үш негізден тұрады: 1. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгі ел» манифесінің жариялануы; 2. Әл - Фарабидің философиялық шығармаларында (әсіресе «Қайрымды қала» шығармасында), «Мәңгі ел» идеясының теориялық-методологиялық тұрғыдан негізделуі және 3. Жүсіп Баласағұн осы идеяның іс жүзіне асуын қамтамасыз ететін мемлекеттің Ата заң үлгісінде қызметін атқаратын «Құтты Білік» дастанын

жазды. Бұлардың бәрі бір-бірімен тығыз байланысты, бір заманның жемісі және өзіне дейінгі бабалар мұратымен жалғаса отырып, кейінгі ұрпақтарының құрған мемлекетшілдік, яғни «мәңгі елдік» идеямен сабақтасады.

«Мәңгі ел» манифесінің көне түркі жазба ескерткіштерінде жариялануы Алғаш рет «Мәңгі ел» идеясы Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы Күлтегінге арнап қойылған бітіктаста түркі еліне жария етілген. Күлтегін ескерткішіндегі жазудың сол жақ [4,190] бетінде: «Өтікен жынысында отырсаң мәңгі ел тұтып отырар ең», – деп айтылған. Тура осы сөздер Білге қаған ескерткішінің оң жақ [4,262] бетінде қайталанған. «Мәңгі» сөзі айтылмаса да, оның мағынасы Тоныкөк ескерткішінің екінші ұстынының сол жақ бетінде «ел» сөзінің бір сөйлемде екі рет қайталануы арқылы берілген: «ел де ел болды») [4,319].

Тоныкөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйтқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айрылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгі ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр.

Көне түркі жазба ескерткіштерін алып қарастырсақ, біріншіден, олардың заттық, яғни материалдық сипатқа ие болып, еркіндік, азаттық пен тәуелсіздіктің нышандарын айғақтайтын мемлекеттік рәміздер белгілерін көруге болады. Мысалы, Күлтегін ескерткішінің ұшар басы бөрі бейнелі бесбұрышты қалқан түрінде ойылуы кездейсоқ емес. Көк бөрі – түркі халықтарының ежелгі тотемдік нанымна негізделгендігі белгілі. Түркілер әулетінің негізін қалаған Ашина Алтай тауына қоныс тепкеннен кейін, «өзінің тегін ұмытпайтындығын елге жария ету үшін қақпасына қасқыр басты туын іліп қойды» - делінген қытай жылнамаларында. Толық бөрі бейнесін оның басы арқылы беру «тұтастықты бөлшек арқылы беру» деген ғылыми принципіне негізделген. Мұндағы бөрі бейнесі көркемдік емес, саяси-әлеуметтік, яғни елдік пен еркіндікті, тәуелсіздік пен азаттықты айшықтайтын тудың рәміздік нышаны. Бөрінің бейнесі көптеген түркі тайпалары мен руларының таңбасы болған. Қазірде кейбір түркі тілдес халықтар қауымдастығының рәмізі ретінде қолданыста.

Л.Н.Гумилев те өзінің орхон-енисей ескерткіштеріне талдау жасағанда руникалық жазулар эпиграфиялық емес, публицистикалық сипатта деп жаңа бір пікірді білдірген болатын: «үш жазудың мәтіндері де түркілердің барлық қоғам мүшелеріне үндеу тұрғысында айтылған, оның өзінде ештеңемен бүркемелемей, халықты сендіргісі келеді. Ендеше жазу – үндеу, ондағы берілген материал таңдап алынған. Мұндай жанрдың болуының өзі сөздің түркі қоғамында нақты күш екендігін көрсетеді. Олай болса, дамыған қоғам және қоғамдық пікір де бар». О.Сүлейменов те публицистиканы әлемдік тарихқа ескерткіштің кірігуінің кезеңі ретінде, сонымен қатар, бұқаралық санаға кеңінен тартылуы тұрғысынан қарастырады Ендеше, бұдан шығатын қорытынды: «Мәңгі ел» - көне түркі жазба ескерткіштерінде Ұлы Түркі қағанаты мемлекетінің манифесі ретінде жария етілген.

Ескерткіште «мәңгі ел» Өтікенде, яғни түркі мемлекетінің бас ордасымен бірге айтылған. «Қаған», «қан», «хан» атауларының бір-бірімен тығыз байланысты екеніне кәсіби мамандар ерекше көңіл бөледі. В. Бангтың пікірінше: «Йетікан» (жұлдыз атауы) сөзіндегі «кан» және «мәңгілік елдің» сақталуын Түркі қағанатының астанасы – «Өтікенмен байланыстырған Күлтегін мен Білге қаған ескерткіштеріндегі («Өтікен жынысында отырсаң мәңгі ел тұтып отырар ең») сөздің соңғы буыны «кен» ~ «кан» да осы [5, 40 б.]. «Қан» сөзі батыс ғұндарда да болғанын Атилланың Арықан [Арығ қан -таза, пәк патшайым) есімді әйелі болғанынан байқауға болады [6. II, 173; 7, 221; 8, 97]. Атақты ақ ғұн әміршілерінің бірі Византия деректерінде Күн хан (V ғ.) деп көрсетіледі және «хан» сөзінің ғұндар дәуірінің өзінде «ел» терминімен қатар қолданылғаны

мәлім болып отыр [9, 322]. Асылында түрікше екені белгілі және кей жер атауларында кездеседі (мысалы: Ханбалық - Хазар астанасы) [10,452]. Бұл термин түріктер исламды қабылдаған соң да қолданыстан түскен жоқ. Сөздің кең географиялық аймақта әр түрлі мағынада қолданылғаны мәлім.

«Мәңгі ел» идеясын Әл-Фарабидің саяси- философиялық тұрғыдан негіздеуі. Әл-Фараби ежелгі грек философиясы мен шығыстың мұсылман ілімдерін байланыстыра отырып, түркі дүниесінің «Мәңгі ел» философиясының теориялық негіздемесін жасап берді. Ғалым «Мәңгі ел» теориясының негізгі ережелерін «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Азаматтық саясат», «Мемлекет билеушінің нақыл сөздері» шығармаларында баяндайды. Ғұлама ғалым өмір сүрген кезеңде түркілердің қала - мемлекеттері көп болған еді. Сондықтан ол «мемлекетті» көбінесе «қала» түсінігімен қатар қойды. Бақытқа жету жолында адамдардың арасындағы қайырымдылық пен түсінушілік, бір-біріне көмек беру, достық пен бейбітшілік, тәрбие мен тәлім – Әл - Фарабидің тұтас әлеуметтік - саяси теориясының ажырамас бір бөлігін құрайды. Мемлекет пен қоғамның кемелденуі туралы әлеуметтік-саяси теориясында мемлекет басқарушылары мен сол қоғамда өмір сүретін адамдардың да ұстануы тиіс мемлекетті басқарудың императивтері мен механизмдері ашылды. Сондықтан, бұлардың бәрі қазіргі таңда түркі тілдес мемлекеттердің ұлттық құндылықтары ретінде саналуы тиіс.

Фараби өз трактаттарында қоғамдық саяси мәселе бойынша халық билігімен демократия жайлы айтады. Мәдениетсіз қалалардың барлық түріне қарама – қарсы қайырымды қалаға ең жақыны коллективті қала дейді . Бұл қаланың тұрғындары барлық іс – қимылды тең құқылы, бұл жерде бағыныштылар мен билік етушілер жоқ . Ал қаланың басшылары құрметке иеленгендер ғана бола алады. Фараби бостандықпен тең құқылыққа ықыласпен қарайды, бірақ басшысыз, оның өкіметінсіз жалпыға ортақ бақытқа жету мүмкін емес деп есептейді .

Өзінің «қайырымды» және «қайырымсыз» қалалардың әр түрлі мінездемелерімен классификацияларында Фараби қоғамның жетілдірілген әлеуметтік құрылымын қайта жасады. Ол қала – мемлекеттің қоғамдық өмірінің толық мінездемесін береді .

Фараби мемлекеттің міндетін және оның ішкі және сыртқы міндеттерін толық анықтап береді. Сыртқы міндеті мемлекеттің қайырымды қала тұрғындарын немесе мемлекетті сыртқы жаулардан қорғау , яғни күшті қорғаныс ұйымдастырумен жүктеледі .Ішкі міндеті мемлекеттің өз халқының бақытқа жетуі үшін көрнекті шараларды іске асыру керек : Әділеттілікті орнату , халықты оқыту , оларды керекті ғылыммен толықтыру оны адамгер-шілікке тәрбиелеу , қайырымдылықты тарату және ең жақсы бақытқа жеткізілетін әдеттерді бойға сіңіру . Қалған мәселелердің бәрі экономикалық және саяси мәселелерге яғни негізгі міндетке бағынады , яғни адамдардың бақытқа жетуі олардың рухани жетілуіне тәуелді .

“Құтты білік” - Мәңгілік елдің алғашқы Ата заңы. “Құтты білік” дастаны орта ғасырларда өркениетті ел болған Қарахан әулеті мемлекеті түріктерінің тілінде жазылғаны белгілі. Жүсіп Баласағұн «Құтты білікті» 1069-1070 жылдары Баласағұн қаласында бастап, он сегіз айдың ішінде Қашқар қаласында аяқтаған. Қарахан әулеті билік жүргізген дәуірде ұлан-ғайыр өлкені алып жатқан осы мемлекеттің басқару тәртібін белгілейтін ережелер, сондай-ақ, қоғам мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін айқындайтын тиісті заңдар жоқ еді. Міне, елдегі осы олқылықтың орнын толтыру мақсатымен Жүсіп Баласағұни өзінің “Құтты білік” дастанын жазды. Демек, дастан белгілі бір мағынада елдегі Ата заң (Конституция) қызметін атқарған. Шығармада ел басқарудың, экономиканы, әлеуметтік-тұрмыстық ахуалды, әскери істі ұйымдастырудың, шаруашылықты, тағы басқа да мемлекеттің әл-ауқатын жақсартудың ерекшеліктері суреткерлік-философиялық тілмен баяндалады. Жүсіп Баласағұни дастанда патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары мен міндеттері қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады.

Дамыған ортағасырдағы Ұлы Даланың мемлекеттік басқару дәстүрінің негізі, белгілі бір дәрежеде, орхон-енісей түркілерінің дәуірінде ақ қаланған еді. Шыңғыс ханның Алтын Орда империясы да өзінің мемлекеттік басқару жүйесін құрғанда өзінің алдындағы, яғни Түрік қағанатының ел басқару құрылымдарын тек жоғары деңгейде қайталаған болатын. Тарихи сабақтастық. Алтын Орда дәуірінде «Мәңгілік Ел» идеясы «Мәңгі Тәңірінің күші» тұрғысында кездеседі. Мысалы:

-Күйік ханның мөрінде;

-Арғұн ханның француз королі Филиппке жазған хатында;

-Алтын Орда ханы Өзбектің елшісін растаған құжатта осы «Мәңгі Тәңірінің күші» сөздерімен басталған.

Қазақ хандығы тұсында - «Алаш» идеясы осы Мәңгілік Ел идеясының жалғасы болды. Қазақ тарихын зерттеуші әйгілі америка тарихшысы Марта Олкотттың: «Осындай ұлан-ғайыр жерге иелік ету оларға оңай болмаған. Сондықтан бір Алаштың баласымыз деген ой-тұжырым тамаша идея болды. Себебі осы идея қазақтардың басын қосты» дегені белгілі.

Сонымен, көне тарихтан бастау алған ұлттық идеямыз қазірде тарихи сабақтастықты бастан кешіріп, тәуелсіз мемлекетіміздің рухани тұрғыдан тұрақты даму ресурсына айналып отыр. Оны Елбасының кеше ғана жария еткен 2015 жылға арналған Жолдауында айқын көрсетіп берді: «Біз Жалпыұлттық идеямыз – Мәңгілік Елді басты бағдар етіп, тәуелсіздігіміздің даму даңғылын Нұрлы Жолға айналдырдық. Мәңгілік Ел – елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. Ол «Қазақстан 2050» стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры».

Сонымен, көне тарихтан бастау алған ұлттық идеямыз қазірде тарихи сабақтастықты бастан кешіріп, тәуелсіз мемлекетіміздің рухани тұрғыдан тұрақты даму ресурсына айналып отыр. Оны Елбасының кеше ғана жария еткен 2015 жылға арналған Жолдауында айқын көрсетіп берді: «Біз Жалпыұлттық идеямыз – Мәңгілік Елді басты бағдар етіп, тәуелсіздігіміздің даму даңғылын Нұрлы Жолға айналдырдық. Мәңгілік Ел – елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. Ол «Қазақстан 2050» стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры».

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. - Алматы: «Жібек жолы», 2010.
- 2.Монтескье Шарль Луи. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 2. 1955.
- 3.Кант И. Сочинения в 6 томах, 4 – том. - М., 1963.
- 4.Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. –Астана: Күлтегін,2007.-306 б.
5. F. Laszlo. Kagan ve ailesi. // Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I. – Ankara, 1944.
- 6.Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica. I-II. – Berlin, 1958.
- 7.Gy. Nemeth /türk.terc./. Hunların Dili. – İstanbul, 1962.8
8. P. Vaczy /türk.terc./. Hunlar Avrupa'da. – İstanbul, 1962.
- 9.Eberhard W. Birkaceski Turk unvani hakkında. Belleten, no.35.Ankara, 1945.
- 10.V.Minorsky. Hudud'ul-Alem. The Religion of the World, a persion Geography,GMNS, XI. – London, 1937

UDC 930.2: 94 (574): 394

"MATERIALS ABOUT KYRGYZ LAND USE ..." AS THE SOURCE ON HOUSEHOLD-ECONOMICAL HISTORY OF KAZAKH ECONOMY**Tasilova N.A.¹, Kozgambaeva G.²**¹Kazakh National University named after Al-Farabi, Candidate of Historical Sciences, docent, Kazakhstan, Almaty

E-mail: tasnaz@mail.ru

²Kazakh National University named after Al-Farabi, Candidate of Historical Sciences, docent, Kazakhstan, Almaty

E-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

Abstract. This article discusses the "Materials on the Kyrgyz land use ..." as a historical source on the history of Kazakhstan the late XIX - early. XX century. Documents gathered in the materials are unique in scope of coverage of the totality of the most important facts, events, phenomena in the field of history, ethnography, geography, place names and demography of the Kazakh people. They represent a set of statistical data, consisting of 27 volumes, which is an invaluable resource in the study of the Kazakh people of ethnic history, especially the traditional Kazakh economy.

This materials research statistics and research expeditions conducted with the aim of colonizing the territory of Kazakhstan tsarist Russia in the late XIX century. - The beginning of the XX century. Despite the fact that these documents were the source for colonial policy, they are also a valuable source of information on the structure of the tribal structure, business, economic, social history and other aspects of the life of the Kazakhs of the period.

Keywords: power, source, analysis, method, statistics, ethnicity, structure.

«ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ**Тасилова Н.А., Козгамбаева Г.**

Аңдатпа. Бұл мақалада «Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» Қазақстан тарихының маңызды дерек көзі ретінде қарастырылады.

Қырғыздардың (Қазақтардың) жер пайдалану материалдары...» статистикалық мәліметтерден жинақталған 27 томнан тұрады, ол қазақ халқының этникалық тарихын, дәстүрлі шаруашылығының ерекшеліктерін зерттеудің маңызды дерек көзі болып табылады. Деректерде жинақталған ақпараттар уникалды. Ең алдымен маңызды фактілердің, тарих, этнография, география, топонимика, демография және т.б. мәселелерге қатысты құнды мәліметтердің бір деректе шоғырлануы. Сондықтан да бүгінгі таңда бұл деректі деректанулық талдау мәселесіне деген қызығушылық артып отыр.

Онда қазақ тарихының маңызды дерек көзі болып табылатын «Қырғыздардың жер пайдалану материалдарын...» зерттеу мен талдау методикалары мен тәсілдері көрсетіліп, деректану ғылымының талаптарына сай зерттеу мен сынның өткізудің, сыныптау мен талдаудың әдістері мен оны нақты тарихи зерттеулерде пайдалану тәсілдері ұсынылған. Сонымен қатар статистикалық зерттеулерді ұйымдастырған, деректі құрастырған авторлар, олардың көзқарастары талданған.

Түйін сөздер: дерек, деректану, талдау, әдіс, статистика, этнос, құрылым.

«МАТЕРИАЛЫ ПО КИРГИЗСКОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...» КАК ИСТОЧНИК ПО ХОЗЯЙСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСКИХ ХОЗЯЙСТВ.

Тасилова Н.А., Козгамбаева Г.

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана конца XIX - нач. XX века. Документы, собранные в материалах уникальны по масштабу охвата всей совокупности важнейших фактов, событий, явлений в области истории, этнографии, географии, топонимики и демографии казахского народа. Они представляют собой свод статистических материалов, состоящий из 27-ми томов, который является бесценным источником в исследовании этнической истории казахского народа, особенности казахского традиционного хозяйства.

Это материалы исследований статистических и исследовательских экспедиций проведенных с целью колонизации территории Казахстана царской Россией в конце XIX в. – начале XX в. Несмотря на то что эти документы были источником для колониальной политики, они также являются ценным источником по структуре родо-племенного состава, хозяйственной, экономической, социальной истории и других аспектов жизни казахов того периода.

Ключевые слова: источник, источниковедение, анализ, метод, статистика, этнос, структура.

The end of the XIX century. - The beginning of the XX century. socio-economic situation in Kazakhstan is characterized by the collapse of the traditional economy of the Kazakhs, the formation of capitalist relations and the deepening of social differentiation. Kazakhstan's economy has developed unevenly.

Each region in Kazakhstan differed from each other in different climatic, historical conditions, and the level of development of railroads and markets, farms and the location of cultural centers.

In the wide steppe and mountainous areas, desert and forest areas of Kazakhstan have developed various types of farms. At the end of the nineteenth century. - The beginning of the twentieth century due to different environmental conditions and the level of historical development had its own peculiarities of farming.

By grouping similar characteristics, three types of farms can be identified: 1) livestock in the conditions of nomadism; 2) livestock in the conditions of semi-nomadic way of life, farming around wintering; 3) livestock and agriculture in the conditions of residence.

Historian B. Suleimenov, in his work the territory of Kazakhstan in the end of XIX century - beginning of the twentieth century divided into two zones: a) The first - the north, north-west, south-east, in the area the population is mainly engaged in agriculture and animal husbandry; b) The second - the population of most of the central areas of the south and south-west, mainly engaged in animal husbandry. [1]

During this period, the main type of livestock farming was that gripped 64.8% of the population. 26.4% of Kazakhs were engaged in agriculture and a sedentary lifestyle. In the analyzed period, the industry was in its infancy, it has developed a small-scale handicraft production. In general, Kazakhstan in XIX - XX centuries. Agriculture was the edge of the traditional economy and the patriarchal-feudal society.

On the basis of data stored in the "MKZ" you can obtain valuable information about the traditional animal husbandry, agriculture and crafts of the Kazakhs. The main purpose of the expedition was to determine the required number of Kazakh land to farms, so the first thing the researchers studied the types of households and calculate the necessary amount of land and inventarya. In accordance with the features of the natural environment, the economy of each county were considered separately [2].

In "MKZ" preserved very valuable information, dismisses the notion that the Kazakhs were not developed agriculture and taught them this lesson Russian peasants. For example, the source dedicated to Chimkent county says that 83.38% of the population was sedentary, and only 16.62% - led a nomadic life. This: "... although the Kirghiz (Kazakhs) in Chimkent district and are considered nomads, they nevertheless provided cropland significantly higher than the average peasant family in the European part of Russia," [3]. The pedigree of delivery table and tribes Akmola county stated that here mainly inhabited by Argyn. Presented branches. From his senior wife: Kuandik, Suyundikov, Begendik, Shegendik from younger wife: Shubyrtpaly (Toktauy) Zhalykpas, Kambar from slave: Bolatkozha (Karakesek) and godson Karzhas. From the very Kuandyk: birth Esenkart, Altai, Karpykov, Burchi, Temesh. As descendants of the table Esenkarta: Kalkamantsy lived in the Esimskoy parish, Agys in Sherubai-Nura Parish, Altai descendants: Moin-Rahmanul, the descendants of the families of Murat and Sangay - Akbura, Tokbura, Baybura inhabited Akmola, Spassky, Sherubai - Nura parish. Other Argyn inhabited Nura, Zhylandinsky, Monshaktinsky, Korzhynkolsky and Eremensky parish. Kipchaks inhabited Esimsky, Akmola, Zhylandinsky, Monshaktinsky, Kyzyltausky, Kyzyltopyraksky, Nura parish [5].

In the table, genera and families dedicated to Akmola county are given information about the population of this county: Argyns from Momyna - kind Kanzhygaly, Atygay, Basentin from Meiram, sort Kuandik, Suyundikov, Begendik. Along with them in the county lived Kurei, Waki, Kipchaks, and Kara - Kyrgyz Thuret and Tolengits.

Relying on the source of the "MKZ", you can determine that Peter and Paul district consisted of 4 major birth Argynov, Repeater, Uakov, Kipchak and from Thuret and tolengitov. The source gives information about the resettlement of tribal kind Kerey "Rhode Kerey submitted to the county four offices, located on the territory of the county in the following sequential order: On the border with native Atygay (Argyn) is located Ker's smallest branch, genus Balta; then the next, on the border Stanovsky and Presnovskoy townships - born Koshuba, then - the most powerful kind of Smail, and finally, who is on a three listed birth distantly related, the Swan, is located in the west (southern part Presnogorkovskaya Parish) between an alien birth Wak, Kipchak and Kandzhigaly ...".

From these data it is clear that the county residents were $\frac{3}{4}$ Argyns and Kurei $\frac{1}{5}$ Waki, the remaining farms were 3%. Based on the sources, it can be said: in the east of the Yesil River located Argyns, northeast Waki, in the west - Kurei Waki and lived in the neighborhood, among them Kanzhygaly of Argynov, side by side with Kipchak.

In fact, the Syrdarya River and the foothills of Karatau Aris abound in irrigation systems that have contributed to the development of agriculture. In this region since ancient times we were engaged in agriculture. Members statistical parties also noted this fact, pointing out that in this case the agricultural region formed 60-100 years ago [4].

Work "Collection of materials on the history of Turkestan and his conquest" A.G. Serebrennikov is stored in the State Archive of the Republic of Uzbekistan №715 in the fund (Case 72), in 74 volumes. In this work are valuable sources related to the socio-economic, tribal and political history of the Kazakhs Syrdarinskoy area. It is reported about the "occupation of Kazakhs Zhuz farming gardening, harvesting corn, millet and profit when sold, and from ancient times."

Given that the source refers to the 40-70-th years of the XIX century, it is not necessary to prove that agriculture was developed in Syrdarya region to the resettlement of Russian peasants. The following table gives information on the amount of land allocated for employment in agriculture in Chimkent district.

Table 1 - Agriculture in Chimkent district of Syrdarya region

Areas	The number of farms	acres				in one sector			
		arable land		Earth where harvested		arable land		Earth where harvested	
		I*	N*	I	N	I	N	I	N

Steppe	4909	45478,06	3715,06	7635,26	3170,56	9,26	0,75	1,55	0,64
Mountain	4012	28331,93	16536,49	4872,65	6696,59	7,06	4,12	1,21	1,66
Total	8921	73810,21	20251,55	12507,91	9867,15	8,27	2,27	1,40	1,10

*I - irrigated area

*N - no irrigated steppe zone

Extras shared Chimkent district in the steppe and mountain areas, and isolated by 3 main types of areas for farming:

1. irrigated area
2. Grounds orashaemaya natural reservoirs
3. not irrigated steppe zone.

The average farm county in the steppe areas under agriculture was given - 9.2 acres of land in mountainous areas - 9.3 acres of land. According to the calculations of extras:

Steppe: $9,2 + 0,48 \approx 9,68 = 9,7$ dess. land for agriculture;

Mountain: $9,3 + 0,23 \approx 9,53 = 9,5$ dess. land for agriculture;

Here, 0.48 and 0.23 extra tithes were considered lands under cultivation of alfalfa.

In Syrdarya region agriculture was developed much better than in the steppe areas. According to the statistical tables in the Shymkent district cultivated wheat summer, autumn wheat, oats, rye, millet, maize, rice, cotton, sesame, melon, lentils, barley, peas.

According to the source, the Kazakhs of the county, in order to maintain the fertility of the earth in the first year have sown wheat, the second year - oats, on the third - other types of crops. crop rotation with agriculture keeps the land from soil erosion. Kazakhs also treated plow land and harvested with a sickle. In "MKZ", dedicated to the researchers compared Atbasarska county plow with a paw goose and further reported: "... On the upper side was made of wood, the bottom was put on a rounded right angle made by hand" tyz ". Tyz - had in mind the tooth. On "tyz" harnessed a pair of oxen, horses or camels and thereby worked the land to a depth of two spans. "

According to this information, you will notice that the southern regions of Kazakhs were engaged in agriculture, long before the arrival of Russian. Historian N.G.Appolova by examining a variety of materials noted that the Kazakhs has long been engaged in agriculture: "Especially in the south, Kazakhs living along the Syr Darya River are engaged in agriculture since ancient times, their activity in agriculture influenced neighborhood with Khorezm and Karakalpak farmers."

Also in this vein, the researcher wrote KK Kusayynuly, his opinion is also supported by "MKZ": "The belief that the second half of the nineteenth century, the relocation of Russian peasants in the Kazakh land - impact on employment Kazakh agriculture and changed the quality of farming is considered fiction. Since these opinions were under a colonial intentions of Russia. "

But despite the fact that our country is independent, so far there are authors who argue that it is taught Russian peasants farming Kazakhs. For example, a researcher DY Friesen notes that in the early twentieth century in Western Kazakhstan and Kazakhs immigrants began more involved in agriculture, and the cause were displaced. If possible, the Russian Empire took away the Kazakhs fertile, rich, rich reservoirs of land in favor of the settlers, and it became a sort of base on the emergence of such opinions.

Widespread among the Kazakh agriculture, in turn, led to a reduction of such species as the economy, nomadic and semi-nomadic pastoralism. As noted at the time A. Bukeikhanov in the Kazakh steppe were not engaged in mass farming because of environmental factors. Agriculture developed as a complement to a nomadic cattle-breeding and it would be wrong to judge how Russian officials about the alleged Kazakh laziness, not taking into account natural conditions.

T. Sedelnikov being a part of the Turgay Ural Party said in his book: "The Kazakhs Inside you can find various kinds of management from nomadic herding to agriculture hundred percent, even handicrafts, which in turn are closely intertwined."

The large territory of Kazakhstan since ancient times, inhabiting the Kazakh people, due to the climatic conditions were engaged in nomadic cattle breeding. In all regions of Kazakhstan bred all the main types of animals (horses, cattle, sheep, camel). The number of animals ranged from the natural conditions of the area. Yet, given the wealth of experience in breeding cattle Kazakh people, knew how to properly use the geographical environment for economic interests. So naturally, even when the nomadic and semi-nomadic cattle there are many regional differences.

"MKZ" comparing farms engaged in agriculture in Chimkent district and steppe areas results in the table below.

Table 2 - Data on agricultural farms in the early twentieth century

Counties	farms engaged in agriculture%	tithe of arable land on the farm 1	
		In stock	engaged in agriculture
Chimkent	95,4 %	10,70	11,21
Aktobe	95,4 %	5,83	6,17
Kustanay	77,1 %	2,82	3,66
Atbasar	30,7 %	0,47	1,55
Kokchetav	22,3 %	0,45	2,01
Omsk	3,3 %	0,06	1,84

The number of livestock in different geographical regions was different. For example, according to H. Artykbaeva territory of Kazakhstan by natural features was divided into 4 zones. [6]

1 West Kazakhstan, the Caspian basin and the Aral and Mangistau peninsula where there are mostly desert terrain, so in this region is very convenient to breed sheep and camels.

2 The rich and the aquatic vegetation - North, Central and East Kazakhstan (Sary-Arka), very comfortable areas for breeding horses, sheep and cattle.

3 The natural conditions of South Kazakhstan suitable for breeding sheep and camels.

4 Region Semirechye anciently considered a region of sheep breeding, but also in the foothills of Alatau there are all conditions for the breeding of horses and cattle.

Breeding livestock (mainly sheep, horses, camels and cattle) in the order - due to weather and vegetation of each region.

In "MKZ" states that in calculating the farms used animal names for their age behalf of (name). This in turn has increased the objectivity of the census. Since registrars, each Kazakh asked the total number of cattle, then slowly redistributes them by age and thus revealed the shortcomings in the amount of cattle that are deliberately hidden masters.

For example, the source dedicated Ilbishinskomu county for the year 1912 in order to make it clear, the names were given to livestock in the Kazakh and Russian languages. Regarding horses were given: Aygyr - stallion, Kuna - 3 years, tai - 2 years, kulyn - foal Donen - 4 years, Bie - mare. Also, the help of the features of the age horse names were given.

Large and small cattle in the table given in accordance with their age category: cow, bull, ox, calf, heifer, bull 3 years; Camel - camel, 2 tap-hole, three tap-hole; Sheep, lamb, polugodka, coeval, 2 tap-hole; Goat - goat, kid.

According to the source, dedicated to Chimkent county, local Kazakhs bred horses, cows, camels, sheep, goats and donkeys. Comparison table of livestock in Chimkent district and steppe areas shown in the table below.

Table 3 - Comparison of % -s indicators of livestock in Chimkent district in the steppe region in the late nineteenth century. - The beginning of the twentieth century. [7]

Counties	% -th indicators of livestock				
	Horse	Cow	Camel	Sheep and goat	Donkey
Chimkent	28,55	33,82	7,08	30,42	0,13
Atbasar	45,3	12,2	14,3	28,2	-
Omsk	57,0	29,0	0,5	13,5	-

On the table you can see the following picture: as riding donkeys used only in Chimkent district. Horses percentage more in Omsk and Atbasar districts. Large and small cattle more than bred in the southern regions.

At the end of the expedition FA Shcherbina each average Kazakh family would need 24 (rounded to the horse) livestock units. Basically, according to the information in the tables collected into "MKZ", one pair would need the following number of livestock: in Omsk district - 25, Atbasar district - 25.2, Pavlodar district - 25, Kustanai county - 21.7, Kokchetav County - 19.9, Aktobe county - 18.2.

The statistical tables at aouls stored in "MKZ", in Aktobe district in Bortinskoy parish in the genus Tama number of cattle in the percentage was as follows: cattle - 43.1%, ovtsy- 32.7%, horses - 18, 1%, goats - 3.4% -2.6% of camels.

Conducted in Syrdarya region surveyors study statistician P. Skryplev compared with those studies counties F.Scherbina steppe region. The source "MKZ" were taken into account the number of animals and the amount of arable land in two different geographical areas.

Since ancient times, kind and Kazakh tribes engaged in nomadic cattle breeding, roamed by the established routes to known their territories. The leaders of labor, elders, the elders and nobles of the village - were a kind of managers villages, they have decided to land issues and border migrations determined to avoid any conflicts. Therefore, each household tried to strictly comply with defined borders and make sure that no animal is to suppress the border.

That is, in general, compared with the number of cattle county Chimkent most prevalent in Omsk and Atbasar districts. On the contrary, especially in the southern regions, is the use of donkeys as transportation rideable. At the same time, the sources can be proved by the fact that in Chimkent district and engaged in farming and nomadic herding.

References

1. Sulejmenov B. Agrarnyj vopros v Kazahstane v poslednej treti XIX– nachale XX vv. (1867– 1907 gg.). – Alma–Ata: AN KazSSR, 1963. – S. 411.
2. Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju v Syrdar'inskoj oblasti. – Chimkentskij uezd. – T. 1. – Tashkent., 1908. – S. 643.
3. MKZ. – T. 2. – Vyp. 1. – Chimkentskij uezd. – Tashkent., 1910. – S. 277.
4. Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju rajona reki Chu i nizov'ev reki Talasa Chernjaevskogo i Aulieatinskogo uezdov Syr–Dar'inskoj oblasti. – Tashkent: Tipo– Litografija V.M. Il'ina, 1915. – m– f.
5. MKZ. – T.II. – Akmolinskaja oblast'. Atbasarskij uezd. – Voronezh, 1902. – S. 534.
6. Argyntbaev H. Kazaktyn mal sharuashylygy zhajyndagy etnografijalyk ocherk. – Almaty: Gylym, 1969. – 172 b.
7. MKZ. – T.XI. – Akmolinskaja oblast'. Omskij uezd. – Omsk, 1902. – S. 274.

УДК 930.85

ДӘСТҮРЛІ ӨРКЕНИЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**Телеуова Э.Т.**

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
teleuova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада дәстүрлі өркениеттегі әлеуметтік құрылымның ерекшелігі талданады, оған қатысты ұғымға талдау жасалынған. Табиғи ортаның ықпалы арқылы қоғамның даму жүйесінің өзгерісін және экономикалық деңгейі қарастырылған.

Түйін сөздер: дәстүр, стратификация, гендер, социум.

СОЦИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ТРАДИЦИОННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ**Телеуова Э.Т.**

кандидат исторических наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби
teleuova@mail.ru

Аннотация. Автор рассматривает социальную стратификацию традиционного общества. "Традиционными", характерна высокая степень зависимости от природных условий бытия, следовательно, от той географической среды, которой располагает каждый социум. Другая особенность этих цивилизаций, обусловленная уровнем их экономического и социального развития, - особо жесткая связь индивида со своей социальной группой.

Ключевые слова: традиция, стратификация, гендер, социум.

SOCIAL FEATURES ARE IN TRADITIONAL CIVILIZATION**Teleuova E.**

assistant professor, of al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Republic of Kazakhstan
teleuova@mail.ru

Abstract. An author examines social stratification traditional society. "Traditional", the high degree of dependence is characteristic on the environmental conditions of life, consequently, from that geographical environment every society disposes that. Other feature of these civilizations, conditioned by the level of their economic and social development, is especially hard connection of individual with the task force.

Keywords: tradition, stratification, gender, society.

Дәстүрлі өркениеттің әлеуметтік құрылымы түрлі деңгейдегі қатынастар мен ерекшеліктерге қарай қоғамның бөлінісі арқылы анықталды. Әлеуметтік стратификация - бұл қоғамның институционалды түрде мүмкіндіктері мен міндеттерінің бөлінуі. Гендер- әлеуметтік- мәдени атрибут, қоғамның «ер» және «әйел» санаттарына жатуы. Қоғамның ішіндегі қатынастарда гендерлік бірегейлік түсінігі қалыптасады. Оның басты ерекшелігі ретінде ер және әйел адамның билік пен беделге жету жолының мүмкіндіктерін көрсету. Дәстүрлі өркениеттегі

патронимиялық қатынастың басымдылығы айқын болды. Оның басты тірегін эко-жүйеден бастап, этно-мәдени қатынасатар, дүниетаным мен тұрмыстық жағдайдың жиынтығы құрады. Дәстүрлі қоғамдағы гендерлік рольдер «орныққан статусқа» тікелей байланысты болды. Әлеуметтік құрылымдағы статус 1) отбасылық, 2) экономикалық, 3) саяси орындары арқылы сипатталды.

Дәстүрлі көшпелі өркениеттегі гендерлік стратификация көшпелі социумның ерекшеліктеріне бағынды. Батыс өркениетіндегі гендерлік қатынастар мемлекет пен шіркеудің ықпалында болса, көшпелі өркениетте барлығы туыстық а жүйесінде қарастырылды. Сондықтан көшпелі қоғамдағы «әйел» осы туыстық қатынастарды реттеудегі кепіл мен байланыс діңгегіне айналды. Көшпелі тұрмыс бастапқыдан әлеуметтік институт, моральдік, діни және құқықтық нормаларды, ойлау түсінігі мен менталитетті, мәдени-философиялық кеңістікті қалыптастырды. Көшпелі қоғамның табиғатпен етене байланысы, «сый» алу және беру экономикалық қатынасының шарты болды. Көшпелі шаруашылықтағы бұл ұғымды отырықшылар қолданатын айырбас, өсім немесе қор жинаумен қатар қолдану мүмкін емес. Көшпелі қоғамның тұтыну мүмкіндіктерін, отырықшылардың тұтынушылық сұранысымен салыстыруға болмайды. Көшпелі үшін қанағат тұрмыстық қағида болды, артық шығынды ысырапқа теңеген.

Тұрмыстық түсінік әйелдің көшпелі қоғамдағы орынын тиімді ашты. Көшпелі өмірдегі «сүйікті жар бейнесін», «асыл ана бейнесін», «ақылшы, бағыттаушы, жауынгер әйел бейнесін» ауызша тарихнамадан табамыз. Мұнда ер және әйелдің рухани бейнесі ерлікке ұмтылған адамның тұлғасы болып табылды. Көшпелі қоғамның дүниетанымында ер адам сыртқы «белсенді» болса, әйел бейнесі «адал». Осыған орай, қоғамдағы гендерлік рольдік орынды қазақтың мақалдары нақты көрсете білген. Мысалы: «Еркек түздің көркі, әйел үйдің көркі», «Адалынан жар сүйсең, оңғарылар бар ісің» деген. Тіптен кейбір тұста батыл және берік ұстанымдары болған әйел бейнесін сипаттау бағыты басым болды. Айталық, «Ер Тарғын» жырында Ақшаханның қызы Ақжүніс күйеу жігіт Тарғынды өзі тандаса, «Қыз-Жібек» дастанында да Жібектің Төлегенге көңілі ауады. Сондай-ақ, «Дудар қыз» және «Күн астындағы Күнекей қыз» ертегілерінде қыз жігітті өзі таңдап, оған шарт қояды. Яғни, көшпелі қоғамда қыздың күйеуді таңдауы кең етек алмаса да, жыр-дастандарда мұндай элементтердің аз да болса ұшырасуы әйелдің шешім қабылдау қабілеттілігінің көрінісі ретінде баға беруге болады.

Көшпелілердің гендерлік бағытында ер және әйел тұлғалықтың шыңына жетуді көздеді. Гендерлік стратификация туралы тоқталсақ ол көшпелі қоғамдағы әлеуметтік стратификацияның, жеке индивидтің жыныстық ерекшелігіне сәйкес бөлінуіне тікелей байланысты болды. Яғни, ер және әйел адамның конституциясы бойынша таңдаулы ролдік стратификация болды. Отырықшы қоғамға тән жыныстық теңсіздік түсінігі туындамады. Қоғамдағы әйел орны – таңдаулы болған. Сондықтан ішкі социумда әйел өзін белсенді танытып, үйлестіруші болса, ер адам қорғаушы, қамқоршы, сыртқы әлеммен байланыстырушы болды. Көшпелі қоғамдағы мұндай ерекшеліктердің болуы экстенсивті дамуға бағытталған тұрмыстың жинақтаушысы роліндегі әйел образымен байланыстыруға болады. Көшпелі қоғамның дәстүрлілігінің ерекшелігі, олардың өмір сүру салтымен тікелей байланысты болды.

Көшпелілердің тарихындағы сақ, ғұн, түркі дәуірінде әскери өнерді меңгерген тайпалар территориялық иеліктер үшін шайқасты үздіксіз жүргізді. Оған көшпелі қоғамдағы ер бала мен қыз бала теңдей дәрежеде дайындықтан өтетін болған. Сақ жауынгерлері 13 жастан әскери дайындықтан өтіп отырса, ғұндарда оның арнайы тәртібі болды. Бұл тәртіп кейбір жағдайларға байланысты жыныстық белгі бойынша бөлінбеді. Осы үдеріс кейінгі тарихи кезеңдерде ер мен әйел бейнесінде серпіліс тапты. Түркі дәуіріндегі әйел образы билікке байланысты жиі айтылады. Оның бір сипаты ретінде түріктердің биліктегі дүниетанымында гинекратиялық түсініктің болуын айқындап береді[1]. Сонымен қатар, «Тәңірі» мен «Ұмай ана» түркі дәуірінің гендерлік сипатын ашып берді. Мұнда «Тәңірі» жаратушы болса, «Ұмай ана» ұрпақ жалғастығын жебеуші мейірімді рухани күш саналады. Ер мен әйелдің гендерлік стратификациясы өзара қайшылықсыз

бағытта көшпелі қоғамда дамуына мүмкіндік берді.

Түркілер әйелді күнделікті тұрмыста шаңырақтың бір уығын көтерісетін ер адамның қосағы деп ғана түсінген жоқ, әйел затын қасиетті «Ұмай ананың» сарқыты деп бағалады. Биліктің нысаны ретінде билеушіге кеңес берген ақылшы әйел, аңқау батырды қиындықтан айлакерлігімен құтқарған сұлу бейнесі түркі дастандарының мазмұнында кездесіп, олардың өзара сыйластығы тамаша баяндалған. Түркі кезеңінің данасы Қорқыт атаның пайымдауынша әйел төрт түрлі болады. Оның бірі - ниеті қураған әйел, екіншісі - ынсапсыз әйел, үшіншісі - үйдің құты болған әйел, төртіншісі - кесір әйел. Әйел біткеннің ең жаманы осы. Отбасының құты (тірегі) болған әйел даладан бір қонақ келсе, үйінде ері болмаса да, оған сусын беріп, бар дәмін алдына қояды, сыйлап аттандырып салады. Бұлар - Айша мен Фатимадан бата алған әйелдер. Хан ием, мұндай әйелдер өссе де көп емес, бәлкі аз. Сіздің ошағыңызға да сондай әйел кез болсын. Одан соңғысы - ынсапсыз, қанағатсыз әйел. Ондай әйел таңертең төсегінен тұрып, беті-қолын жумастан тоғыз тоқаштың бәрін аударыстырып, ең тәуірін таңдап жейді, аузын томпайтады, бір шелек айранды басына көтеріп, қарынды қампитады, содан соң маңдайын сабалап, жылана бастайды да: Қараң қалғыр, осы күйше мен қайдан душар болдым. Бір күн қарным тойып ас ішпедім, жүзіме күлкі келмеді, аяғыма ілген кебісім болмады, бетімнен перде түспеді. Ерім өліп басқаға тисем, бағым ашылар еді, сол үмітім өшпесін», - дейді. Хан ием, ондай әйел мың болса да, өсіп-өнбесін, сіздің ошағыңызға кез бола көрмесін. Одан соңғысын салақ әйел дейміз. Ондай әйел төсегінен тұрған соң беті-қолын жуады, үйдің ол шеті мен бұл шетіне қарайды да, күбіні абыл-құбыл пісіп, көрпешегін жинайды. Содан соң «шуу!» - деп ауыл кезіп, түс қайта үйіне оралады. Келсе үйі ұрланған, қазан-аяғын ит жалаған, бие-бұзау сүйкеніп, үйдің қорадағы байлаулы қалған сиыры мөңірейді. Келе сала әйел көршілеріне барып, шаптыға бастайды: «Ау, қыздар-ау, Зылихам, Зұбайрам, Руғейдам, бикештерім. Уа, азамат туған жігіт-желендерім, Айна-Мәлік, Құтлы-Мәлік қайда едіңдер? Ойбай-ау, үйім құлап қалыпты, түнде қайда жатамыз? Мені ерігіп жүр дедіңдер ме? Зәру жұмыс болған соң кетіп едім ғой. Үйіме неге көз қырын салмадыңдар? «Көрші ақысы - Тәңір ақысы деген қайда? - деп, безек қағады. Хан ием, ондай әйел мың болса да өсіп-өнбесін, сіздің ошағыңызға кез болмасын. Ең соңғысы - адам тілін алмайтын кесір (қырсық) әйел. Үйге түзден бір ұятты қонақ келіп, ері оған: «Орныңнан тұрып, нан әкел, желік, қонағың да жесін» - десе, әйелі еріне: «Үйде піскен нан жоқ», - дейді. «Барыңды бер», десе, әйелі: «Не сандалып отырсың, үйіңнің әлдеқашан қу молаға айналғанын білмейсің бе? Үйде ұн жоқ, диірменге кеткен түйе қайтқан жоқ, оның не әкелері белгісіз. Дастарханымды жемесе, берерім жоқ», - деп бармағын көрсетеді, еріне сыртын беріп, дастарханды кісі алдына лақтырып тастайды. Ондай әйелге мың сөз айтсаң, соның бәріне жауап қатады, бірақ ерінің айтқанын құлаққа ілмейді. Ондай әйелді Нұх пайғамбардың көз жасынан пайда болғандар дейміз. Хан ием, сізді Алла осындай әйелдерден сақтасын, ондай әйел сіздің ошағыңызға кез болмасын»[2]. Қорқыт бабамыз ер адамның өмірлік жар таңдауы билеушіден бастап, барлығына арналған кеңесте бақыттың кілті әйел қолында деп түсіндіріледі.

Моңғол дәуірінде осы идея өзінің жалғасын тапты. Шыңғыс хан өз заманында білігінде ер мен әйелдің орнын нақты ашып береді. Білікте қоғамдағы әйелдің алатын орнына баға берілген. Отбасының берекесі мен тазалығы көбінесе әйелге байланысты, жақсы әйел таңдауға Шыңғыс ханда көп көңіл бөлінген. Қай тарихи кезеңді алсақ та, әйелге қойылатын талап ортақ. Сондықтан ер адамның қоғам ішіндегі беделі әйеліне қатысты болуын білікте аталып өткен: «ер адам барлық жерде бірдей қажет көрініп тұратын күн емес. Ері аң аулауға немесе соғысқа кеткен кезде әйелі үйді таза, әрі жинақы ұстап, елші немесе қонақ тоқтаған кезде оған дәмді тағам дайындап, қонаққа көрсетілетін барлық сый-сияпатты жасауы қажет. Мұндай әйел ерінің беделін үлкен жиындарда тау іспеттес көтереді. Күйеуінің жақсы екенін әйелінің жақсы қасиеттері арқылы білуге болады. Егер әйелі ақылсыз, әдепсіз болса, күйеуін осы арқылы тануға болады. Үйдегінің бәрі иесіне тартады» [3]. Шыңғыс ханның түменді сайлауда, отбасына қонаққа баратын дәстүрі болған, білігінде отбасын ұйытып отырған ер адамға әскер басқаруды тапсыруға болады деп шешкен.

Моңғол дәуірінде қоғам ішіндегі әйел орынын танып білу арқылы, көшпелі қоғамдағы гендерлік стратификацияны жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. XIII ғасырдың 40-жылдары Плато Карпини «әйелдер теріден киім, етік тігіп, арбаны тізгіндеп, оны жөндеп, өз істеріне өте жылдам» деп сипаттайды[4]. «Әйелдері арбаның үсітне үй тігіп, оны жинап, құрт-май жасап, теріден түрлі киімдер тігетін» іскерлігі туралы бізге Рубрук жеткізеді[5]. Бұл кезеңдегі қытай деректерінде көшіп қонудағы барлық шаруаны атқару әйел міндеті деп баяндалады. Көшпелі қоғамдағы ер мен әйелдің міндеті мен жауапкершілігі кейбір шаруаларындағы ортақтық туралы мәліметтер айтады. Үй тігуде, мал бағу немесе садақ атуды ер мен әйел адам қатар орындай алуын, деректерде ерекше атап өтеді. Бұл көшпелі қоғамға тән құбылыс болды.

Дәстүрлі өркениеттің мұрагері қазақ қоғамындағы гендерлік стратификация өзіне дейінгі өмір сүрген әлеуметтік ортаның сипаттық сабақтастығы болды. Қазақ қоғамындағы ер мен әйелдің орны туралы мәліметтерді П.Е. Маковецкий, Н.И. Гродеков, И.Г. Андреев, А.И. Левшин еңбектерінен кездестіреміз. Қазақтың әдеттік құқықтарының баптарында әйелге қатысты құн төлеудегі айырмашылық айқын көрінеді. Қоғамдағы түркі дәуірінен келе жатқан құндылықтардың кейбірінің өзгеріске ұшырауын айқын көруге болады. Қалай дегенмен әдеттегі құқық толығымен бізге гендерлік санатты толық ашуға мүмкіндік бермейді. Қазақтың дүниетанымын оның тұрмыс-тіршілігімен айшықтауға болады. Оның ішінде әйел мен ердің қоғамдағы рольдік орны дәстүрлі түсініктермен сипатталды. Мысалы: «Еркек үйдің иесі, әйел үйдің шегесі» деп, әйел мен еркектің міндеттерін, мүмкіндіктерін, жауапкершілікті тұсын ашып береді. Көшпелі тұрмысқа тән түсінікте еркек шаңырақ иесі саналса, әйел сол отаудың отын жағып, берекесін келтіруші. Сонымен қатар қоғамдағы өзара сый және теңдік үйлесіп отырды, мәселен мына мақал оны бізге түсіндіріп береді: «әйел жерден шыққан жоқ, ол да еркектің баласы, еркек көктен түскен жоқ, әйел оның анасы».

Қорыта келгенде, «Құт-Береке» ұғымын қоғам ішіндегі ер мен әйел түсінігімен бағамдауға болады. Мұнда ер адамға тән қасиеттер шешім қабылдай білуі, қамқорлығы «құт» ұғымына және молшылық пен тыныштықтың белгісі «береке» әйелге қатысты ұғымға үйлесуі дәстүрлі қоғамның гендерлік стратификациясының теңдігін сақтап отырды.

Әдебиеттер

1. Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: «Дайек-Пресс», 2002. - С. 169.
2. Қорқыт ата кітабы оғыздардың батырлық жырлары: Орыс тілінен аударған Ә. Қоңыратбаев, М.Байділдаев. - Алматы: Жазушы, 1986 - Б.380.
3. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т.1, кн.1. М-Л: Издательство Академии наук, 1952.- 299 б. 259-266 бб.
4. Плато Карпини Дж. д. История Монголов. Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. –М: Государственное издательство географической литературы, 1957. – С.274. 37 б.
5. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. – М: Государственное издательство географической литературы, 1957. – С.274.- 100-101б;
6. Материалы по казахскому обычному праву. Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР.- 1948.- 351 с.

УДК 94 (930.85)

FROM HISTORY OF NOMADIC CUSTOMARY LAW

Teleuova E.

assistant professor of al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Republic of Kazakhstan.
teleuova@mail.ru

Abstract. The Kazakh laws originate from Turkic times, and were enriched by the legal practices and cultures of other peoples. Secondly, Kazakh laws borrowed and interpreted adapting to their needs the best samples and models of legal cultures of other peoples. Customary law was designed to address the solution of the complex needs of Kazakh society. Within various historical periods the legal systems aimed to regularize relations between and within nomadic states, have much in common. State structure of Kazakh khanate, system of political governance, legal relations, cultural evolutions originate from early times. Tribal confederations and their legal practices left a rich legacy for Kazakh nomadic society.

Keywords: customary, law, political, tradition, society.

КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ӘДЕТТІК ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫНАН

Телеуова Э.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

Аңдатпа. Көшпелілердің әдеттегі құқығының саяси құрылымда, қоғамдық қатынастағы реттеушілік қызметі мәселесіне мақала арналған. Қазақ қоғамы өзінің құқықтық мәдениетінің қалыптасуында Түрік, Монғол дәуірінің билеушілері мен мемлекеттердің құқықтық негіздерінің ықпалы зор болды. Сондықтан көшпелілердің құқытық мәдениеті Дала тарихында ортақ даму үлгісінен өтті. Осы мақалада көшпелілер өмірінде құқытық нормалардың атқарған қызметі туралы талқыланған.

Түйін сөздер: әдеттегі құқық, саясат, дәстүр, қоғам.

ИЗ ИСТОРИИ ОБЫЧНОГО ПРАВО КОЧЕВНИКОВ

Телеуова Э.Т.

кандидат исторических наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматривается обычное право кочевников, обычное право обеспечивало социальное благополучие и функционирование хозяйства кочевников, выражая волю и интересы не только и не столько привилегированных групп, но и большей части рядовых членов кочевого общества. Этим объясняется и консерватизм, устойчивость норм обычного права, просуществовавших до конца XIX - начала XX веков. Многие же из норм семейно-брачного права и обязательств в той или иной форме сохранились и до наших дней, несмотря на полное разрушение традиционного экономического уклада.

Ключевые слова: обычное право, политика, традиция, общество.

The history of steppe civilizations saw many changes through various events. Although Kazakhs retained most of their values as a heritage coming from the ancient times. One of the values is customary legal system. Customary law based on the cultural and democratic traditions until XIX century play important role in regulating their lifestyle. That was caused by two factors. First of all, the basis of nomadic economic lifestyle formed the world outlook of Kazakhs, and secondly, the demand of the social life to form new norms and values. Customary law of Kazakhs is the monument of the rich of nomadic civilization. It is backed by centuries long history, life potential and human freedom demand. Any legal system originates from the social needs. Customary law was designed to address the solution of the complex needs of Kazakh society. Within various historical periods the legal systems aimed to regularize relations between and within nomadic states, have much in common. State structure of Kazakh khanate, system of political governance, legal relations, cultural evolutions originate from early times. Tribal confederations and their legal practices left a rich legacy for Kazakh nomadic society.

Firm tribal relations of the nomadic socium prevented development of individualistic rights. Under the tribal system, the rights of an individual were interpreted within the framework of tribal legal practices. Apart from that the military necessity to protect the tribe from external threat facilitated that factor. Each member of the tribe was to a warrior responsible for its survival. In peacetimes the legal relations were guided by common practices. They covered family and economic relations, criminal cases. Along with that there existed legal practices to settle international relations- trade and others, that proved the high level of state development. In early nomadic period, the notion of “sin/crime” differentiated from family realm, and became part of the social/public relations. Those norms formed the basis of the legal practices to settle private and public issues.

Ancient nomadic law of Kazakhs, Turkic linguistic arts produced valuable cultural heritage. Development of legal relations of nomads went hand in hand with the state formation. The Kazakh khanate inherited the legal practices of the Turkic states – code of customary law, political, criminal, civic practices regulations, and international law. The failure of the Turkic states to cope with legal problems led to their eventual decline and collapse.

In VI century, in Central Asia was formed a Turkic kaganate out of dispersed tribes, brought together by Bumin kagan. He adopted a law on state integrity and protection of the rights of ordinary members of society. It is known from the Chinese sources. We should mention the articles that worked as legal acts:

- 1) The one who instigates a rebellion or riot must be condemned to death.
- 2) The one who betrays the interests of Turks is considered to be the traitor and must be put to death.
- 3) The one found guilty in death of an innocent person must be put to death.
- 4) Adultery with somebody's wife is punishable with death penalty.
- 5) Stealth of a horse tied to someone's yurt is punishable by death.
- 6) Injury during the fight must be compensated by ransom.
- 7) The compensation for stolen horse is ten times more than its original price [1].

These legal establishments on internal solidarity and integrity cemented the newly created state. The runic inscriptions of the Turkic rulers' call to unity were extremely important for Turks. This legal monument of the first independent Turkic state testified its creation, and that law governed various problems people faced - criminal, family or economic disputes. But these legal practices could be applied only to the medieval nomadic states. The researches on Turkic states analyzed state governance methods, nomadic public relations, and developed the concept of “nomadic state”. The ideological power justified the legal structure of the Turkic state, and its norms. Civil, criminal, family, property cases were regularized. The legal rights Ashina dynasty had enormous power in the state. The law “Tore”, as the pillar of the state regime and the dominant dynasty managed them. The power of kagan was inherited by his successor. The power passed only from grandfather to grandson, and from elder brother to the younger one. The third pillar were creation of the laws to manage the state and intra-tribal relations, as the basics

of the international law. These norms formed the “Tore” legal system set up in VIII century. Along with the formation of Turkic states, the “Tore” legal principle influenced other legal practices. “Tore” had the legal right for governance. The main aim was to provide state integrity, to overcome intra-tribal conflicts and contradictions, orderly arrange any relations in the socium. Turkic legal practices and “Tore” principle were continued within the further development of Turkic states and societies. From that viewpoint for present times, is very important to investigate ‘Tore’ legal principle, as in XVI century Armenian-Kypshak legal code and procedural norms were based on it, and are part of the world legal heritage[2].

In the history of steppe civilizations the big state formation set up by nomads in early XIII century got to the world prominence and spread its influence on other states and societies. During the formation of single Mongol ulus (people) with the aim to strengthen the state was adopted the modified code of legal practices of nomads with the amendments by the demands of the Mongol community “Great Yassa”. The name “great” implied that it was compulsory for all Mongols. In this point, the common Yassa was superior to the local/tribal legal practices. Yassa in Mongol means “yassak” or establishment, enactment, or law. Gengizkhan as the collection of laws and legal practices adopted Yassa for Mongols. Rashid-ad-Din informed that for adoption of that law was convened a kurultai in 1206 [3]. The law was adopted after victory of Gengizkhan over Kereits, Naimans and Merkits. The law taken at Great kurultai opened the way to strengthening the power of Gengizkhan.

In 1218, at the kurultai with the objective to arrange a campaign to Turkestan were introduced some amendments. In 1225 was adopted with amendments “Great Yassa” again. But unfortunately the original version of Great Yassa was not preserved, and its fragments are found in the works of Arabic and Persian historians. Almost complete version of Great Yassa was found in the chronicle of the Persian chronicler Ala ad-Din-Ata Malik Juveini “Tariq –I- Jakhangushai”, in translation it sounds - “History of Jakhangushai” or “History of the world conqueror” [4]. Other authors – al-Omari, al-Markizi, Mirhond approved the facts given in the works of Juveini. On one side, the “Yassa” research of Juveini is big, no doubt. By Juveini, the Yassa in Mongol language was preserved in Uigur inscriptions on tumars (protective talismans). The talismans were distributed to prominent noble people, experts of Yassa and members of the khan dynasty. In translation of the Russian orientalist V.Minorsky, the chapter from Juveini work on Yassa, was used by Vernadsky G. in his research as an appendix[5]. Qalmyk researcher E.Kara-Davan in his work dedicated to the history of Gengizkhan used the data from Yassa, as well as from a-Markizi, Mirkhond, ibn-Batuta, etc[6].

There are many different opinions among the historians (Kazakh, Russian, Qalmyk, Tatar, Chinese, Mongol) on the articles of Yassa. A prominent researcher from Kazakhstan, Zardykhan Kinayat-uly in his work “Kazakh state and Joshy khan” made a comprehensive analysis of Yassa. Here we dwell on the opinions of the Chinese and Mongol scholars [7]. The Chinese researcher Li Zu Fin divides Yassa in 8 chapters, and meticulously revises each chapter. Historian B.Saishal after critical assessment of Yassa, came to conclusion that it consists of 6 parts, and the content of article 54 was decoded in full by him[8].

Thus, the Mongol empire was based on Yassa as a legal fundamental. The strength of Yassa was in the fact that successors to Gengizkhan despite the long distances separating them had to subdue to it. The content of Yassa: international law, state and administrative law, criminal and trade laws, procedural-the rights and duties of the judge, as the pillar of the law. The solidity of the laws adherence among Gengizkhan successors was supported by the words of Rashid-ad-Din who provided some pieces in his works: ”The customs (uisun) left by Gengizkhan and laws (yassak) must be strictly observed, not changing them, then the Heaven would support their people, they would always live in happiness and joy”. The following extract supports the previous statement on the need to observe the law: “If the state formed after us, their leaders, sons, great people, military commanders and emirs would not follow the laws, then state affairs would be undermined, destroyed, they would search for Gengizkhan, but would never find”[9].

If even the successor to Gengizkhan had to strictly follow Yassa, then for ordinary citizens

observance of the law was compulsory. That generated many difficulties. Yassa was based on the nomadic lifestyle, and the sedentary population of Turkestan, Persian lands whose life practices were different could not easily adapt to legal requirements of Yassa, as it did not cover their life specifics. Contradictions over Yassa interpretations and implementation between local rulers and Gengizkhan successors caused many conflict situations. The ruling khan Chagatai was very persistent in introducing Yassa in Turkestan, and Juveini described that in the following way: “He frightened the subject peoples by Yassa, as its non-observance was punishable by his army, that always was ready to do that at first order; any woman with a plate full of gold could walk without fear. He took some small decrees, but they were hard for Muslims to observe it. For instance, it not permitted to slay a sheep openly in Horassan. He forced them to eat meat of the dead animal (cattle)”[10].

Yassa was very strict legal code. Any wrong act was interpreted as a crime, and strictly persecuted. Despite that the western part of the Mongol empire adopted the Muslim culture, and gradually yassa establishments were not followed strictly. That was written by Hamdallah Kazvini. By Yassa it was prohibited for Mongols to live in urban areas, but descendants of Chagatai and Jochi soon forgot about those bans.

It is not clear how long Yassa establishments worked in Mongol lands. In the state in Mawerennahr set up by Timur and his successors “tore” in Turkic language was interpreted as the law of Gengizkhan. In Syria and Khorezm, Timur and his descendants were accused in putting “tore” above Sharia, and people under his control were not viewed Muslims. During the rule of Timur’s son Shahruh (1409-1447) was adopted a decree to follow only Sharia and annul ‘Bilik” of Gengizkhan and his legal practices. But son of Shahruh, Ulugbeg viewed that it was correct to observe all laws of Gengizkhan. The last Timurid, Babur, wrote: “Our ancestors implicitly obeyed the laws of Gengizkhan. At the kurulai, parties and feasts, before taking a meal, or any acts, I did nothing against “tore”. All people by the decrees of Gengizkhan must follow the words of God. Whoever it is to leave those valuable words/laws, must be not forgotten. If your father left a good law, its must be observed. If he left a bad law, it must be replaced by a good one”[11]. In XV-XVI centuries in Mogolistan basic articles of Yassa were still in force. Eastern Desht-I-Kipshak Kypshaks followed Yassa in settlement of complex problems. As the th descendants of Gengizkhan ruled the lands for a long time, then Yassa was seen as the supreme law. But it is wrong to state that all the territories of former Gengizkhan Empire observed Yassa. The subject people practiced their own legal codes along with Yassa. Part of the law provisions of Gengizkhan adopted with the aim to strengthen his state, were kept in the criminal code of nomads.

In the customary law of nomads Biliks (procedural interpretations of Yassa) left by Gengizkhan played big role. In the oral spiritual legacy of Kazakhs are kept numerous references to it. In the opinion of the expert on medieval nomadic history T.Sultanov, the researchers of XIV century made a mistake when mixed Bilik with Yassa [12]. After through analysis of Bilik and Yassa, in 1901 P.Melioransky came to conclusion that there are different in many points. Yassa clearly identifies types of crimes and how they in due way must be persecuted. Bilik provides legal procedure and its stages, and also punished those who disobeyed Yassa. in the process of state governance by Yassa, administration of public affairs, the successors of Gengizkhan followed Bilik. Gengizkhan left to his descendants and people not only the laws, but also the rules of their correct implementation. Full text of Bilik is given by Rashid-ad-Din in his work’s chapters: “The best praiseworthy quality of Gengizkhan is to leave legal knowledge of Bilik”. Rashid-ad-Din employed many evidences on Mongol legal code from various sources – historical narratives and memoirs. In the historical narratives Gengizkhan who conquered the world is depicted as the one who founded a state out of scattered Mongol tribes, set up a unified system of governance instead of tribal rule, introduced a system of administrative bureaucracy as well as wise statesman. On the other hand, his invasions and plunder of the occupied territories led to disappearance of their cultural and economic wealth, postponed for centuries the development and formation of big people out of Turkic tribes. Assessment of Bilik from various sides allows us to understand what role his laws, and legal establishments, provisions of how to rule conquered peoples, played in the state he left for his

descendants. The Gengizkhan's establishments were promoted by Kazakh zhuraus, poets, biis, oral folk art- proverbs and sayings. For instance: "Where sons do not listen to father, younger brother do not respect the elder ones, husband is not backed by his wife, and wife dose not follow her husband, mother-in-law do not like their daughters-in-law, senior did not protect the youngsters, and youngsters did not follow the seniors, and the nobles being close to god could not influence the public, and having a lot of wealth could not build a wealthy country for the people and ignored the customs (uisun), and law (Yassa), and people fought against the state; in that state grow thieves, robbers, enemies, cheaters, and offenders, they inflict big damage to people, steal their horses and cattle, and if the army launches a campaign, its exhausted horses would die halfway, and both- army and horses would die"[13].

Bilik of Gengizkhan taught the statecraft, gave useful advises on governance – what to do in various spheres, and which are the priority. It teaches that the rulers must care about the people close to power, families, and how to mange family affairs, lead an army, control international affairs, what qualities are desirable in peacetime, etc. and gives full answers to all these questions.

Here we should refer to the extract from Bilik: "The content of the Bilik is that at that time the demands of the Kazakh khanate society were fully responded by it".

The nomadic states were interested in codification of their legal establishments, and Gengizkhan timely reacted to that, and although within time the situations changed, in general Yassa addressed most of the problems on the way. Further on Kazakhs adopted the Laws of Kassym-khan (The direct path of Kassym khan), Legal Code of Hak-Nazar khan (Just path of Hak Nazar khan), the legal code of Yessim khan and Jety Jargy of Tauke khan. In 1640 Oirtas adoped "Tsaadjin bichikte"- legal code of Jungars. There is much in common between them as they all are based on the Mongol legal practices, and represent the stage by stage evolutionary changes.

References

1. Bichurin I.Y. Collection of information about the peoples living in Central Asia in ancient times. Almaty: Jalyn, 1998. - . Vol. I,- 360 p. 234 pages.
2. Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. States and peoples of the Eurasian steppes. St. Peterbourg: Peterburg orientalism, 2009.- 359p. 189 p.
3. Rashid ad-Din. collection of chronicles. Vol. I, book 1, Moscow-Leningard: AN, 1952-299 p. 259-269 pp.
4. Abuseitova M., Baranova Y. Written sources on history and culture of Kazakhstan and Central Asia in XIII-XVIII centuries. Almaty: Daik-press, 2001. - 426 p. pp.19-25.
5. Abuseitova M., Baranova Y. Written sources on history and culture of Kazakhstan and Central Asia in XIII-XVIII centuries. Almaty: Daik-press, 2001. - 426 p. pp.19-25.
6. <http://gumilevica.kulichki.net/>
7. Kinayat-uly Zardykhan. Kazakh state and Jochi-khan. Astana: El-Orda, 2004, 240 pages.
8. Kinayat-uly Zardykhan. Kazakh state and Jochi-khan. Astana: El-Orda, 2004, 240 pages.
9. Rashid ad-Din. collection of chronicles. Vol. I, book 1, Moscow-Leningard: AN, 1952-299 p. 259-269 pp.
10. Rashid ad-Din. collection of chronicles. Vol. I, book 1, Moscow-Leningard: AN, 1952-299 p. 259-269 pp.
11. Babur-name. Almaty: Atatek, 1993.- 448 p.
12. Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. States and peoples of the Eurasian steppes. St. Peterbourg: Peterburg orientalism, 2009.- 359p. 189 p.
13. Rashid ad-Din. collection of chronicles. Vol. I, book 1, Moscow-Leningard: AN, 1952-299 p. 259-269 pp.

THE CONTRIBUTION OF THE ACADEMICIAN M.K. KOZYBAYEV IN HISTORICAL FIGURES STUDIES: THE NEW AND THE TRADITIONAL

Tolenova Z.M.¹, Kubeyev R.D.²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology Head of Department of External Contacts, Information and Scientific Cluster Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology Master of History, Research Fellow

Abstract. The article discusses the contribution of academician M.K. Kozybayev in the development of national historical science, in particular - historical figures studies (making political portraits of the leaders of the Soviet era and the evaluation of their work results). The article highlights the academician's enormous contribution to the development of historical science and the formation of historical consciousness, the revival and development of spirituality, strengthening of inter-ethnic harmony and unity of the peoples of the sovereign Kazakhstan.

Keywords: academician M.K. Kozybayev, historical figures studies, political portraits, historical consciousness, sovereignty, Kazakhstan.

АКАДЕМИК М.К. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ: ЖАҢА ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ

Толенова З.М., Кубеев Р.Д.

Аңдатпа. Мақалада академик М.К. Қозыбаевтың Отандық тарих ғылымын, атап айтқанда тарихи персоналистиканы дамытуға қосқан үлесі (кеңес дәуірі көшбасшыларының саяси портреттерін жасау, олардың қызметінің нәтижелерін бағалау) қарастырылады. Мақалада академиктің тарихи ғылымды дамытуға және тарихи сананы қалыптастыруға, Руханиятты жаңғырту мен дамытуға, Егемен Қазақстан халықтарының ұлтаралық келісімі мен бірлігін нығайтуға қосқан зор үлесі атап көрсетілген.

Түйін сөздер: академик М. К. Қозыбаев, Тарихи персоналистика, саяси портреттер, тарихи сана, егемендік, Қазақстан.

ВКЛАД АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ: НОВОЕ И ТРАДИЦИОННОЕ

Толенова З.М.¹, Кубеев Р.Д.²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Зав. отделом внешних связей, информации и научного кластера, к.и.н., доцент

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Научный сотрудник, Магистр истории

Аннотация. В статье рассматривается вклад академика М.К. Козыбаева в развитие отечественной исторической науки, в частности – исторической персоналистики (создание политических портретов лидеров советской эпохи, оценка результатов их деятельности). В статье подчеркивается огромный вклад академика в развитие исторической науки и формирование исторического сознания, возрождение и развитие духовности, укрепление межнационального согласия и единства народов суверенного Казахстана.

Ключевые слова: академик М.К. Козыбаев, историческая персоналистика, политические портреты, историческое сознание, суверенитет, Казахстан.

Historical events of recent years – the period of Kazakhstan's entry into the post-totalitarian development, the acquisition of sovereignty and independence, national statehood, the course of democratic and market reforms, the republic's entry into the international community – are designed to bring our country to a new level of civilization.

The new historical situation in the country, global geopolitical environment, and the carried out socio-economic reforms, the dynamics of social processes, as well as the rule of imperial thinking and communist ideology in the past strongly demanded from historians to perform conceptual review and to provide an integrated, scientific and objective history of Kazakh people.

In this regard, the academician M.K. Kozybayev's researches on the development of topical issues of Kazakhstan's history, historical education, historical consciousness of the people of Kazakhstan are very important. The academician M.K. Kozybayev had developed relevant historical problems in close creative contact with historians of the republic, various academic institutions, and media (including CIS and Central Asian media).

Research results on the history of Kazakhstan were tested at international congresses and symposia (Moscow, Istanbul, Ankara, Paris, Tehran, New Delhi, Urumqi, Beijing, Almaty, etc.), more than 200 scientific and theoretical conferences, including the First World Kurultai of Kazakhs.

The merit of academician, first of all, is that from the very first days of the country's independence he put the comprehensive study of the actual problems on the agenda, headed the research and creative group to revise the history of the people and the country, and he took the decision of fundamental problems, pushing more and new challenges, supplementing and perfecting an initial program of studying the "blind spots" in the history of Kazakhstan. Ultimately, all this formed the basis of the Concept of Kazakhstan's historical science development up to 2000.

In the early 90ies of XX century, putting forward the Program of historical science restructuring, academician M.K. Kozybayev noted the factors of its inhibition. Many years of its extensive development, and the accumulated stagnation effected the situation. There were no specialist researchers for entire historical periods,

some individual genres were not represented in the cycle of history. An extremely tense situation had formed in the study of ethnogenesis.

The national liberation movement of the Kazakh people against Jungar Mongol invasions and Russian imperialism was studied from time to time.

Academician believed that no less significant cause of the stagnation in the historical science and the presence of "blind spots" and "closed zones" in it was the dismissive attitude to the following factors: 1) the expansion of research sources base, 2) improving the methods of working with sources, 3) extensive use of archival documents. Severe restrictions on access to archival collections, selection of documents to illustrate the given schemes and concepts caused the writing of compilation works.

For the reconstruction of historical science M.K. Kozybayev proposed to solve a set of problems: development of methodologies and research techniques on the new level; reviewing research topics and defining the priority areas in a historical science; comprehension and generalization of social experience; development of science-based historical consciousness; raising the educational potential of the history; strengthening the link of history and auxiliary disciplines and interdisciplinary connections, including source studies; improving the research organization; raising personnel policy and teaching of history to a new level; dissemination of historical knowledge among the people.

Academician put forward the problem of reconsideration of the Lenin's "non-capitalist development of formerly backward peoples to socialism, bypassing the capitalist stage" conception, which became the ideological platform of the "great turning point" policy of the revolution "from above", the total collectivization and settling of the Kazakh people.

Later M. Kozybayev fully substantiated his point of view. The years of the First Secretary of Kazkraikom F. Goloshchekin's (the Stalin's deputy) government were the years of the gradual replacement of the party's ruling with the personal dictatorship, the planting of the command-bureaucratic methods of management, regional leaderism, implementation concept of "Small October" with the methods of Bonapartism, the "revolution from above", which led to the death more than half of the population of Kazakhstan.

Significant place in the work of scholar in the last decades of his life belongs to the issues of the totalitarian regime formation and its manifestations in Kazakhstan. In the monograph "History and Modernity" there are such articles devoted to this topic as «F.I. Goloshchekin. Political Portrait" and "The Tragedy of Kazakhstan". The latter was co-written with Zh.B. Abylkhodzhin and Sh.B. Tatimov. In the article devoted to F. Goloshchekin there presented the political, moral image of one of the creators of barracks socialism. For the first time, based on archival sources, there was revealed a bloodthirsty image of revolutionist, Soviet type colonizer.

In 1987-1993 M. Kozybayev made the political portraits of many people's batyrs, generals and statesmen. This academician considered the activities of F. Goloshchekin, I. Stalin, N. Khrushchev, L. Brezhnev on the example of Kazakhstan. The principle of historicism made it possible to reveal the character traits, as well as the dynamics of thought and the actions of public figures that were previously "closed", "prohibited" or were in the shade.

In the article "Stalin and Kazakhstan" the academician noted that 3.5-4 mln. people became the victims of Stalinism, including 600-650 thousand that were shot (among them there were over 35 thousand Kazakhstans). In his writings for the first time there was justified the thesis that the author of the "Small October" theory is not F. Goloshchekin, as it was considered to be still, but the "father of nations" I. Stalin, who pursued a policy of political repression, as the People's Commissar of Nationalities ("Sultangalievshchina").

And he was the author of the "theory" of the "proletarian in content, national in form" culture. The article traces the role of I. Stalin in the implementation of policy of forced collectivization in Kazakhstan, Turkestan, and the forced industrialization¹. His successor F. Goloshchekin, justifying the need for "Great Turning-Point" in the Kazakh aul, said that "of course, this transition changes the way of life, economy, destroying the old way of life, the old economy crumbles, and it does not happen without damage" [2]. The author presented the data not about the damage, but about the crash in the economy, demographics and the spiritual life of the people, and he believed that Stalinism was a classic version of Bonapartism.

In the research article "Khrushchev and Kazakhstan" M. Kozybayev notes that Khrushchev is the child of socialism, the barracks socialism. Despite the fact that he was the author of the new course, he had a lot of "admixture" of Stalinism and personality cult policy in him.

M. Kozybayev showed that N. Khrushchev resorting to a policy of development of virgin lands in the eastern parts of the country, just like in the former Stalinist times, sent new emissaries and ruled the country as a communist monarch.

He criticized the course for a total development of virgin lands. Plowing 41 million hectares brought the country to a new problem – there began an ecological disaster – soil erosion, and drying up of the Aral Sea. And the Khrushchev's migration policy was equally disastrous for the indigenous peoples of Kazakhstan and Siberia. Voluntarism, the flip side of the personality cult, had a detrimental effect on the spiritual sphere of the people's life. N. Khrushchev left a legacy of imperial personnel policy.

The continuation of the political portraits gallery created by M. Kozybayev is the article "Brezhnev and Kazakhstan", where the author revealed the image of sugary, amorous intriguing leader, the short-sighted politician, one of the creators of the "Afghan tragedy", the Soviet Union's breakdown. Here, the author exposes the image of an imaginary "pervotselinnik", the supporter of Kazakhstan's chemicalization.

In the Khrushchev-Brezhnev period Kazakhstan was more rapidly turning into the region of the

mineral raw materials, the agricultural appendage of the center. M. Kozybayev reveals the moral image of the latter-day leader. That since the government of L. Brezhnev there began to enroot corruption, bribery, embezzlement, etc...[3]. The political portraits made by M. Kozybayev give an idea of the rule of the Communist Party of the Soviet Union in Kazakhstan in Goloshchekin times, who decided the destinies of the people on his own will. Generally there can be traced the continuity of the national policy of the Communist Party of Soviet Union and the Russian Empire, the regularity and dynamics of the Union's collapse.

The above research articles of the academician are devoted to the "blind spots" of history of the Kazakh people. But the author not only identifies these spots, he gives his assessment of the problem's interpretation. All this makes it possible to recreate the whole concept of the history of Kazakhstan, to erase the imperial spirit, the abuse of our people's history, to generate consciousness of the people, and to teach them the culture of inter-ethnic dialogue on the basis of the ideology of independent Kazakhstan.

Academician M. Kozybayev rebuffed pseudo-patriots, nationalists, putting forward the thesis of Russian prosperity, the whole nation's tragedy of 30-40-ies, and the destruction of the top layer of the nations of all the republics, except Russia. Later academician repeatedly returned to this issue by publishing a series of papers.

One of the first in the former Soviet Union, the academician called for revision of the existing concept of collectivization [4]. It was more fundamentally considered in the publication "Kazakhstan tragedy" involving agrarian scientist and demographer, so the whole world knew about the scale and the heavy consequences of the Kazakh tragedy [5]. Besides, on the initiative of the scholar-organizer on November 28-29, 1988 there was held a symposium, where the concept of forced collectivization in Kazakhstan and Central Asia was worked out (with the participation of leading agricultural scientists nationwide) [6].

Later the academician M. Kozybayev headed a special committee of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan, which studied the circumstances and consequences of the famine in the 30-ies of XX century, and the mass political repressions. The scholar's main scientific approaches to this issue became the basis of the Committee's Conclusion. Assessing the academician's contribution, K. Aldazhumanov wrote: "... it should be noted that ever since it happened Kazakhstan is the only state in the post-Soviet space, where the history of Soviet totalitarianism and its consequences are studied in great detail.

Since the second half of the 1980s under the leadership of M.K. Kozybayev there was conducted an extensive work on the identification and rehabilitation of victims of political repression of 1930-40s, which had a national significance" [7].

Besides, in a number of other researches the academician gave a holistic concept of the forced collectivization and the famine of 1931-1933. For the first time in the literature the policy of forced collectivization, without taking into account the features of nomadic and semi-nomadic Kazakh sharia was called ethnocide, and there was shown the scale of the whole nation's tragedy.

Academician Manash Kozybayev was at the origin of new conceptual development of the Kazakh statehood history, history of Kazakhstan in the conditions of colonialism and Soviet totalitarianism, rehabilitation of victims of mass political repressions.

As a member of the State Commission he carried out extensive work on the implementation of Decrees of the President Nursultan Nazarbayev "On Declaring 1997 the Year of National Consent and Memory of Mass Political Repressions Victims", "On Declaring 1998 the Year of National Unity and National History", "On Declaring 1999 the Year of Unity and Continuity of Generations".

Thus, during the years of independence, M.K. Kozybayev made an enormous contribution to the development of historical science and the formation of historical consciousness, the revival and spiritual development, strengthening of inter-ethnic harmony and unity of the peoples of the sovereign Kazakhstan.

References

- 1 Козыбаев М.К. Сталин и Казахстан // Народный учитель, 1991, 27 марта, 5 апреля; Ақтандақтар ақиқаты /Истина «белых пятен»/. –Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 272 с.
- 2 Советская степь, 1931, 1 сентября.
- 3 Козыбаев М.К. Брежнев и Казахстан //
- 4 См.: Қозыбаев М. Тарих тағылымы // Қазақ әдебиеті, 1987, 8 апрель.
- 5 Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Татимов Ш.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории, 1989, № 7.
- 6 Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: Опыт и проблемы. –Алма-Ата: Ғылым, 1990)
- 7 Алдажуманов К. Академик М.К. Козыбаев и историческая наука Казахстана // Историческая наука Казахстана. – Алматы: МерСал, 2005. –С.282.

УДК 930.2 «1887-1917»+94(574)

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В «ТРУДАХ» ОРЕНБУРГСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ

Удербаета С.К.

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана, Казахского национального университета имени аль-Фараби,
uderbaeva-saule@mail.ru

Аннотация. В данной статье проанализировано отражение истории кочевых народов Центральной Азии в «Трудах» Оренбургской ученой архивной комиссии. Изучены материалы по истории туркменского народа, по истории башкирского народа, а также материалы по археологии и этнографии казахского народа, опубликованные в «Трудах» ОУАК.

Автор приходит к выводу о том, что «Труды» ОУАК являются составной частью целого комплекса исторических источников по истории, этнографии, культуре целого ряда кочевых народов Центральной Азии, содержащий ценный материал, который трудно получить из других источников.

«Труды» ОУАК в целом содержательный источник, но ценность опубликованных работ, безусловно, различна. Общая ценность «Трудов» ОУАК как исторического источника заключается, прежде всего, в широкой информативности.

Результаты археографической, издательской деятельности ОУАК представляют ценность также для исследователей истории казачества, по истории просвещения и промышленности региона, для широкого круга исследователей, в особенности историков, археологов, этнографов. Использование материалов «Трудов» позволит выйти на новый уровень в освещении истории казахского, туркменского, башкирского народов.

Ключевые слова: Центральная Азия, Оренбургская ученая архивная комиссия, казахский народ, туркменский народ, башкирский народ, история, археология, этнография.

ОРЫНБОР ҒЫЛЫМИ МҰРАҒАТ КОМИССИЯСЫНЫҢ «ЕҢБЕКТЕР» ЖИНАҒЫНДЫҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Удербаета С.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан, uderbaeva-saule@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының «Еңбектер» жинағындығы Орталық Азияның көшпелі халықтарының тарихын ашылуы талданады. ОҒМК «Еңбектерінде» жарияланған түркімен халқының, башқұрт халқының тарихы, сондай-ақ қазақ халқының археология және этнография, тарих бойынша материалдарды зерттелді.

Автор ОҒМК «Еңбектері» Орталық Азия көшпелі халықтарының тарих, этнография, мәдениет бойынша кешендінің бірқатар бөлігі болып табылады деген қорытынды жасайды. ОҒМК «Еңбектерінде» басқа да дерек көздерінен алуға қиын құнды материал бар. Бұл «Еңбектерде» тек қазақ тарихы жөнінде ғана емес, сонымен қатар, Башқұртстан, Орта Азия, Орынбор өлкесі, Орынбор казактары туралы айтарлықтай көп зерттеулер мен мақалалар көрініс тапқан.

ОҒМК «Еңбектерінде» сақталынған Қазақстан тарихы туралы жаңа мәліметтер мен деректер

зерттеушілердің қызығушылығын туғызып отыр.

Түйін сөздер: Орынбор ғылыми мұрағат комиссия, Орталық Азия, көшпелі халықтар, түркімен халқы, башқұрт халқы, қазақ халқы, тарих, археология, этнография.

REFLECTION OF THE HISTORY OF THE NOMADIC PEOPLES OF CENTRAL ASIA IN THE "PROCEEDINGS" OF THE ORENBURG SCIENTIFIC ARCHIVAL COMMISSION

Uderbaeva S.K.

Candidate of Historical Sciences, assistant professor of History of Kazakhstan, Kazakh national University Named by Al-Faraby. Kazakhstan, Almaty, Uderbaeva-saule@mail.ru

Abstract. This article analyzes the reflection of the history of the nomadic peoples of Central Asia in the "Proceedings" of the Orenburg scientific archival commission. Studied materials on the history of the Turkmen people, the history of the Bashkir people, as well as materials on archeology and ethnography of the Kazakh people, published in the "Proceedings" OASC.

The author concludes that the "Proceedings" OASC are part of a whole range of historical sources on the history, ethnography, culture, a number of nomadic peoples of Central Asia, containing valuable material, which is difficult to obtain from other sources.

"Proceedings" OASC a whole is a meaningful source, but the value of the published works, of course, is different. The total value of "Proceedings" OASC as a historical source OUSA is, first of all, in general informativeness. Results archeographic, publishing OASC are valuable also for researchers Cossack history, the history of education and industry in the region, for a wide range of researchers, especially historians, archaeologists, ethnographers. The use of materials "Proceedings" will break new ground in highlighting the history of the Kazakh, Turkmen, Bashkir people.

Keywords: Central Asia, Orenburg scientific archival commission, Kazakh people, Turkmen people, Bashkir people, the history.

Введение

В данной статье проанализировано отражение истории кочевых народов Центральной Азии в «Трудах» Оренбургской ученой архивной комиссии. Изучены материалы по истории туркменского народа, по истории башкирского народа, а также материалы по археологии и этнографии казахского народа, опубликованные в «Трудах» ОУАК.

Территориальное расширение России на Восток остро поставило вопрос не только управления обретенными новыми окраинами, освоения их в экономическом и военно-стратегическом отношении, но и об изучении этих территорий. Для полного освоения своих окраин Россия развивает научные исследования на государственном уровне.

Именно в сложный, насыщенный событиями период новой истории начинается комплексное изучение кочевых центрально-азиатских народов целым рядом российских ведомств, научных и краеведческих обществ, обусловленное их включением в орбиту Российской империи. Одним из этих учреждений стала Оренбургская ученая архивная комиссия (далее ОУАК), созданная инициативной группой по рекомендации Санкт-Петербургского археологического института для разбора архивных делупраздненной канцелярии Оренбургского генерал-губернатора, в декабре 1887 года. В ведении ОУАК находились Оренбургская, Уфимская, Самарская губернии, Тургайская область, весь Туркестанский край, Западно-Сибирское генерал-губернаторство.

В Оренбурге находились, наряду с ОУАК, Оренбургский отдел РГО, Тургайский областной статистический комитет, членами этих обществ были местные краеведы [1].

Оренбургская ученая архивная комиссия, действовавшая в течение трех десятилетий, объединяла и направляла усилия местной демократической общественности по изучению древностей края, положила начало архивоведческой работе, археологическим, источниковедческим исследованиям. Они нашли отражение в выпущенных ею 35-ти томах (выпусках) «Трудов» ОУАК, в числе которых крупные исторические монографии, публикации документальных, мемуарных, археологических источников, десятки статей и заметки историко-краеведческого характера. Следует подчеркнуть, что по масштабам и результатам краеведческой работы ОУАК не уступала, а во многом опережала другие подобные комиссии Урала и Поволжья. Этому способствовало, прежде всего, то, что Оренбургский край, расположенный на стыке Европы и Азии, в зоне торгово-экономического, политического и культурного общения России с народами Казахстана и Средней Азии был богат крупными историческими событиями. [2].

В результате их деятельности сложилась своеобразная источниковая база, обширные комплексы материалов, насыщенные чрезвычайно разнообразным материалом по истории кочевого «инородческого» населения Российской империи.

Несмотря на то, что ОУАК была учреждена в 1887 году, по-настоящему она развернула свою работу только в 1896 году. Комиссия действовала до 1917 года. Самым ценным фактором было то, что ОУАК имела свой печатный орган «Труды», ряд российских ГУАК не имели печатных изданий. В «Трудах» ОУАК помещено значительное количество исследований и статей по истории Казахстана, Башкирии, Средней Азии, Оренбургского края, Оренбургского казачества. Имеется ряд описей архивов комиссии, отчеты о деятельности и протоколы ее заседаний.

Многие оренбургские краеведы были членами ОУАК и местного отдела РГО, которые тесно соприкасались в своей научной деятельности. Разработкой архивных материалов и изучением палеоэтнографии, археологических и архитектурных памятников казахской степи занимались оба учреждения. Исследования и документы по истории и этнографии Оренбургского края печатались в «Известиях» отдела и в «Трудах» комиссии. Ввиду общности научных интересов, оба учреждения часто проводили совместно и свои заседания. В 1911 г., например, они провели шесть совместных заседаний, большинство из которых было посвящено обсуждению докладов о надгробных сооружениях в казахской степи, казахских обычаях и обрядах, суевериях, связанных с погребениями. Авторами докладов были члены комиссии А.Л. Аниховский, И.В.Аничков, Ж.-А. Кастанье, А. Матов, Я.Я. Полферов, А.В. Попов, Н. Соколов, И.С. Шукшинцев. Консультации им давал В.В. Бартольд, член ОУАК с 1904 г. [2].

Деятельность ученой архивной комиссии отличалась многоплановостью и комплексным характером. В сферу деятельности членов ОУАК входила архивная, исследовательская, просветительская деятельность. Вклад деятелей ОУАК в становление и развитие архивного дела в крае заключается в сохранении золотого фонда документальных памятников в том виде, в каком исследователи и поныне ими пользуются. Именно в результате многоаспектной деятельности Оренбургской Ученой Архивной Комиссии сформировался своеобразный исторический источник – «Труды» Оренбургской ученой архивной комиссии. Исходя из вышеизложенного, целью статьи стал анализ работ по истории, культуре, этнографии кочевых народов Центральной Азии, именно казахов, башкир, туркмен, опубликованных в «Трудах» Оренбургской ученой архивной комиссии

«Труды» Оренбургской ученой архивной комиссии как источник по истории туркменского народа

В выпуске XXIX «Трудов» ОУАК опубликован очерк М.Л. Юдина «Начало сношений с туркменским народом (Материалы для истории присоединения Закаспийской области)» с картой [4], ставшим ценным источником по истории туркменского народа и по истории взаимоотношений туркмен с казахскими родами, с Хивой, калмыками.

Михаил Львович Юдин – уроженец станицы Сакмарской 1-го Казачьего войска. Выпускник Оренбургского казачьего юнкерского училища. Начав службу хорунжим в 1878 году, дослужился до звания полковника в отставке в 1916 г. Награжден орденами Св. Стан. 3-й и 2-й степени, Св. Анны 2-й степени. Активно участвовал в деятельности Оренбургской ученой архивной комиссии, являлся действительным членом ОУАК.

М.Л. Юдин изучал историю военно-политических отношений с бывшими среднеазиатскими ханствами и составлял по поручению ОУАК библиографию Оренбургского края. В 1912 г. он опубликовал книгу «Оренбуржцы в войнах 1812–1814 гг.», которую посвятил «родным станичникам». Книга была издана в Ташкенте и напечатана в типографии штаба Туркестанского военного округа. Сегодня она хранится в Российской государственной библиотеке [5].

После отъезда из Оренбурга, Юдин продолжил службу в Ташкенте и Самарканде, опубликовал несколько статей в «Трудах ОУАК» и центральных журналах, посвященных военной истории Средней Азии [5]. Он является автором многих интересных работ, ставших сегодня весьма ценными источниками по истории завоевания Средней Азии и Казахстана [6].

М. Юдин поставил себе задачу проследить в своей работе историю зарождения и развития отношений России с туркменским народом, который был, по его определению «весьма многочислен» и кочевал по Мангышлакским степям, вдоль Восточного побережья Каспийского моря, при этом «... значительная часть которых откочевала к пределам Хивы, Бухары и Персии». Точкой отсчета начала отношений между русским и туркменским народами автор определил период после монгольского нашествия. М. Юдин подчеркивал, что часть туркмен, оставшаяся на Мангышлаке и севернее Кара-Бугаза, оказалась « настолько ослабленной, что уже не в состоянии была оказать сопротивление напору волжских калмыков с севера» [7, с 88]. В результате туркменские племена подпали под власть калмыков и платили дань хану Аюке. По данным М.Юдина, туркменским племенам удалось освободиться от выплаты дани калмыкам только тогда, когда российские власти запретили калмыкам перекочевку на правый берег Урала, и это «облегчило участь туркмен, так как калмыки уже не могли спокойно добираться до них». Но это не улучшило положения туркмен, так как сильное многочисленное племя казахов рода адай принудило их откочевать к югу и практически вытеснило с Мангышлака. Заслуга Юдина состояла и в том, что им было уточнено общее число туркменского народа, именно до 310 000 кибиток или 1 240 000 человек. [7].

Петр I придавал особое стратегическое значение Каспийскому морю как связующему звену двух внутренних водных путей: одного — по р. Волге и ее системе на Запад, в Европу, другого — по предполагавшемуся тогда течению р. Амударьи в Азию. На восточном берегу Каспия в 1716 г. были заложены две русские крепости: на Тюб-Карганской косе «Святого Петра» и у «Красных вод». Исходя из этого, М. Юдин считал, что ходатайство в 1713 г. туркменского представителя Ходжа Нефеса о высоком покровительстве, интерес России к этому региону стал побудительной причиной для снаряжения военных экспедиций, в частности А. Бековича-Черкасского.

Интересно и то, что М. Юдин считал, что туркмены, подчиненные ханам Младшего жуза, принося поздравления султану Нуралы по случаю вступления его на ханский престол после смерти отца Абулхаир-хана, таким образом, признавали свою зависимость и от России. [7, с. 97]. Также интересен факт, сообщаемый М. Юдиным о том, что с 1775 г. ханом у северных туркмен являлся казахский султан Младшего жуза Пирали Нуралиев, внук хана Абулхаира, сын хана Нурали.

В сборнике документов и материалов, собранных С. Асфендияровым и П. Кунте приводится следующая информация о правлении Пирали над туркменами: «Нурали-хан прислал к ним своих послов, дабы объявить им под угрозой их полного истребления, что они должны признать своим верховным главой его сына — Пир-Али-хана. При создавшемся положении им не оставалось ничего другого, как согласиться на это. Вскоре Пир-Али-хан появился среди мангышлакских туркмен. Он ввел жесточайшие наказания, самовластно забирал себе наибольшую часть

имущества богатых туркмен и отнял у них почти все огнестрельное оружие, так что последнее встречается у них сейчас чрезвычайно редко. По истечении года такого чрезвычайно деспотического властвования над туркменами, Пир-Али-хан отправился обратно к своему отцу, у которого он остается уже около двух лет. Однако, осенью сего 1775 года он снова, надо полагать — с ужасом и скорбью, ожидается в Мангышлаке – сообщает Гмелин» [8, с. 327-328.] .

Именно в это время адаевцы, которые в основном и вели борьбу с туркменами, стали считаться полноправными хозяевами Мангыстау и стали упоминаться в источниках в качестве одного из сильнейших родов Младшего жуза[9].

Со ссылкой на Лобысевича, М. Юдин далее пишет, что в 1800 г. хан Пирали подал прошение русскому правительству о подданстве вместе с туркменскими старшинами, получив положительный ответ. В 1802 г. туркмены, считая себя уже поданными России, вновь подают прошение и 16 апреля 1803 г. получают грамоту о покровительстве России, но речь идет о Мангышлакских туркменах, туркменские депутаты получили жалованье в размере 100 рублей в год серебром каждому и золотые медали для ношения на шее.

Для сравнения приведем описание истории добровольного вхождения туркмен в состав России, приведенное Н. Веселовским в журнале «Исторический вестник за 1884 год: «С просьбою о хлебе обратились к нам в 1741 году и туркмены, удалившиеся на Мангышлак из Хивы и Бухары вследствие нашествия на эти ханства шаха Надира. Из Астрахани отправлено было просителям судно, нагруженное мукою. Приняли они нашу помощь и ушли обратно в прежние места, известившись, что шах удалился уже в Персии. В 1802 году мангышлакские туркмены отправили четырех депутатов в Петербург с ходатайством о принятии их в подданство России. Депутаты были приняты очень радушно, и высочайшей грамотой, от 10-го апреля 1803 года, на имя Абдальского отделения мангышлакские туркмены приняты под покровительство России. Самим же депутатам назначено жалованье по 100 рублей серебром в год каждому и, сверх того, они удостоились пожалования золотыми медалями на алых лентах. Подданство это числилось только на бумаге. А между тем, вследствие притеснений со стороны киргизов адаевцев, туркмены большей частью разбрелись в разные стороны» [10].

В 1960 году был выпущен сборник архивных документов «Присоединение Туркмении к России», документы отражают основные этапы и пути развития русско-туркменских отношений в XVIII—XIX вв. до присоединения Туркмении к России[10]. В этом сборнике дана следующая информация о подданстве туркмен: 9 мая 1802 г. грамотой Александра I туркмены-абдалы, човдуры, игдыры, бурунчуки и бузачи официально были признаны подданными России и ханом над ними был назначен Пиргали султан (Пирали). В декабре 1802 г. в Оренбурге состоялась церемония утверждения Пиргали в должности «туркменского хана». Однако, еще за месяц до этого туркмены Мангышлака в своем письме в Министерство иностранных дел отказались признать власть Пиргали. Они писали, что Пиргали не имеет ханского достоинства, так как «вместо приязненности и ласки... чинит многие нам разорения, убивая людей наших и грабя принадлежащее нам имение» [11].

В 1811 году, пишет М. Юдин, представители туркменских племен рода чаудыр числом 2300 семейств, приехали в Астрахань с просьбой о подданстве и разрешении селиться в астраханских степях, затем такое же желание изъявили еще 3600 семейств других родов. В результате несколько сотен семейств туркмен чаудыр, игдыр и других перебрались на западный берег Каспия и переселись в кавказско-астраханских степях[11, с. 101].

Но все эти события не были результативны, туркмены иомуды вообще отошли на север к Балаханскому заливу, да и вновь присоединенные племена стали вновь враждебны к русским, подпав под власть Хивы, как отмечал Юдин. Строительство военного укрепления стало бы решением проблемы и автор достаточно подробно описал экспедиции, направляемые в регион с целью строительства Ново-Петровского укрепления, позднее, в 1859 г., переименованного в Форт Александровский. В этом форте с 1850 по 1857 годы находился в ссылке поэт Тарас

Шевченко [11, с. 108].

Описывая дальнейшие события, связанные с очередными присягами разных родов туркменского народа на подданство России, Юдин подчеркивал, что оренбургские генерал-губернаторы Г. Генс, В.А. Перовский считали единственно верным и логичным назначением в правители туркмен султана из числа казахов, «как это всегда водилось, так как у туркмен своих султанов нет вовсе, уважение же к «белой кости» так велико, что возведение в достоинство правителя простолюдина было бы не согласно с понятиями этого народа». [11, с. 114].

В 1838 году туркмены вновь заявляют о своих верноподданнических намерениях России. В 1856 году о том же заявляют туркмены, кочующие у залива Александр-бай. В 1859 году приграничные с Хивой туркмены заявляют о желании принять подданство России.

Далее автор дает описание внутренней ситуации и внешнего положения туркменского народа, достаточно подробное описание географического положения, прилагает полный текст прошения туркменского хана Кадыр Мухамед-хана Ниязова, сына Кыят-хана от 1859 года к императору Александру с просьбой о милости, а также полный текст грамоты Александра I об удовлетворении прошения о подданстве. М. Юдин ссылается на дело Туркестанского архива «О переселении туркмен-чаудоров на Мангышлак» от 1873 г. [11, с. 141].

Следует отметить, что очерк М. Юдина основан на архивных документах, работе Ф.И. Лобысевича «Поступательное движение в Среднюю Азию в торговом и дипломатическо-военном отношении», работе М.А.Терентьева «История завоевания Средней Азии», сборнике «Материалов по Средней Азии», работе М.Н. Галкина «Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю». Также автор приложил к работе «Карту Зауральских и Закаспийских степей».

Эта работа очень важна при изучении взаимоотношений казахского и туркменского народов, истории вхождения этих кочевых народов в состав Российской империи.

«Труды» Оренбургской ученой архивной комиссии как источник по истории башкирского народа

В исследованиях, опубликованных в «Трудах» Оренбургской ученой архивной комиссии нашли отражение вопросы истории башкирского народа.

Это работа действительного члена ОУАК А.И. Добросмыслова «Башкирский бунт в 1735, 1736 и 1737» [12], опубликованная в выпуске VIII «Трудов», работы действительного члена ОУАК Д.Н. Соколова «Башкирское войско в походе русских против Наполеона» [13], «Опыт разбора одной башкирской летописи» [14], «О башкирских тамгах» [15].

Первая половина XVIII столетия стала важным и в то же время очень сложным этапом в истории Башкортостана и российско-башкирских отношений. Царская администрация приступает к процессу коренного пересмотра устоявшихся со второй половины XVI в. отношений с подданными русской короны - башкирами-вотчинниками. Политика функционализма (невмешательства во внутреннее социально-экономическое устройство и быт башкир), в рамках которой осуществлялись все прежние мероприятия правительства в крае, сменяется во второй четверти XVIII в. политикой насильственной интеграции Башкирского края в сложившееся хозяйственно-экономическое, политико-правовое и административное устройство Российской империи [16].

Началом реализации новой политической стратегии и тактики царской администрации в Башкортостане следует считать организацию в 1734 г. экспедиции под руководством «птенца гнезда Петрова», обер-секретаря Сената И.К. Кириллова. По его проекту экспедиция должна была всесторонне исследовать край: собрать о нем как можно больше экономических, хозяйственных, географических, историко-этнографических и военно-стратегических сведений. Помимо этого также предполагалось создание и последующее укрепление военно-политической базы российского политико-административного присутствия в крае, то есть «усмирение» башкир, ликвидация условий для проявления различных форм недовольства местного населения,

строительство целой линии крепостей по р. Яик (Урал) для отделения башкир от казахов Младшего и части Среднего жузов, ставших новыми подданными империи во второй четверти XVIII столетия. Одной из стратегических целей экспедиции было разведывание хозяйственно-экономических возможностей для торгово-экономического проникновения Российской империи в казахскую степь, ханства Средней Азии и Индию[16].

Завершением разработки дореволюционными историками истории башкирских восстаний 30-х гг. является работа А. И. Добросмылова «Башкирский бунт в 1735, 1736 и 1737 гг.», она была построена на большом архивном материале Оренбургской экспедиции. Книга содержит подробное изложение событий. Однако, по мнению современных исследователей, при этом она страдает тем же недостатком, что и «История Оренбургская» П. И. Рычкова (что объясняется общностью источников), а именно, односторонностью и неполнотой в освещении движения, почти полным отсутствием сведений о движении в Зауральской Башкирии[17].

Книга интересна тем, что автор подробно останавливается на причинах движения, которые он видит в недовольстве башкир заселением их земель пришлым населением и в злоупотреблениях царских чиновников. Вместе с тем, в книге не дается представления о социальной сущности движения. Башкирский народ рассматривается как единая масса с общими интересами[17].

По мнению И.Ф. Амантаева оренбургский историк А.И. Добросмылов сделал попытку раскрыть причины восстаний 30-х гг. XVIII в., но автор не видел принципиальной разницы между правительственно-дворянской и крестьянской колонизацией, говоря, что башкиры были недовольны всеми переселенцами. Ход восстания им дан односторонне, в основном, в плане освещения мероприятий властей по его подавлению. Историк приходит к выводу о восстании, как о выступлении башкир против всех русских. Общая оценка движения в работе дается как бунт[18].

Не отвергая критических оценок современных исследователей, считаем необходимым отметить, что данная работа А.И. Добросмылова, как и другие его работы, являются сегодня ценными исследованиями по истории колонизации национальных окраин Российской империи и существенно дополняют дореволюционную историографию этого периода.

Дмитрий Николаевич Соколов - краевед, геолог и натуралист, из потомственных дворян Оренбургской губернии. Окончил в 1885 году с золотой медалью оренбургскую гимназию, физико-математический факультет Московского университета. После окончания в 1894 году вернулся в Оренбург, служил в казенной палате, много лет занимал должность земского начальника в Ташлинской волости Оренбургского уезда, увлекся краеведением. Геология и география Оренбуржья - основное содержание его научного наследия. Статья "Оренбургский юра" в многотомном труде "Геология России", книга "Оренбургская губерния, географический очерк" (1916), множество статей в местных и столичных изданиях получили высокую оценку общественности. В 1897 году в "Трудах" Оренбургской ученой архивной комиссии Соколов поместил публикацию "Башкирское войско в походе против Наполеона", в 1898 году напечатал статью "Опыт разбора одной башкирской летописи". Соколов одним из первых оценил значение в изучении прошлого башкирского народа родового знака тамги в работе "О башкирских тамгах", занявшую весь 13-й выпуск "Трудов" Оренбургской ученой архивной комиссии. Исследователем было собрано и обработано 3500 башкирских тамг. Кроме того, Соколовым написаны статьи по археологии и топонимии: "К вопросу о значении каменных баб", "Название Яик", "Следы древней могилы в Уральском войске" и другие [20].

Соколов Д.Н. принадлежит к тем разносторонним личностям, которые всегда привлекали и привлекают к себе внимание как современников, так и историков. Его статьи и заметки по геологии и палеонтологии, природным особенностям и истории Оренбуржья опубликованы в «Трудах» Геологического комитета и Геологического музея им. Петра Великого Императорской Академии наук, в «Известиях» Оренбургского отдела Императорского Русского

географического общества и «Трудах» Оренбургской ученой архивной комиссии, «Известиях» Императорской Академии наук и в многотомном издании «Пушкин и его современники». Все работы Д.Н. Соколова, «несмотря на различие тем и областей исследования, сохраняют одну общую черту, отличавшую Дмитрия Николаевича как исследователя, — тщательное изучение литературных и документальных источников, оригинальность взглядов и проникновение в сущность исследуемого предмета, захватывающего его тогда всецело» [21].

Д.Н. Соколов, как и Н.А. Аристов, являлись первыми собирателями и исследователями башкирских тамг, предполагали, что тамги являлись изображением родовых богов или духов-покровителей и лишь позднее в связи со сменой мировоззрения стали знаками родовой или семейной собственности [22, с. С. 71.].

Другой аспект истории башкирского народа, освещенный Д.Н. Соколовым, связан с их участием в походе против Наполеона. Еще во время войн, в которых участвовала Россия в составе коалиции против Франции в 1805 — 1807 гг., в подкрепление русским войскам против Наполеона «двинулись из Оренбургского края 600 калмыков, 1 тысяча оренбургских и челябинских казаков и 7 тысяч башкир» [23].

Описывая участие башкир в походе, Соколов пишет: «Обескураженный бесстрашием башкирских солдат, наполеоновский генерал де Марбо в своих мемуарах писал об огромном впечатлении, произведенном на французскую армию башкирскими воинами, которых за мастерское владение луками французы прозвали «амурами». «Эти новички, — отмечал генерал, — еще совсем не знавшие французов, были так воодушевлены своими предводителями, что, ожидая превратить нас в бегство при первой встрече в самый день своего появления, в виду наших войск кинулись на них бесчисленными толпами, но встреченные залпами из ружей и мушкетов, оставили на месте битвы значительное число убитых. Эти потери вместо того, чтобы охладить их исступление, только его подогрели. Они носились вокруг наших войск, точно рои ос, прокрадываясь всюду. Настигнуть их было очень трудно» [24].

Что касается работы Д. Соколова «Опыт разбора одной башкирской летописи», то она и сегодня удостоивается весьма высоких оценок. По мнению исследователей, даже те шежере, которые были опубликованы в дореволюционный период требуют весьма критического подхода. Шежере, опубликованные В. Юматовым, М.В. Лоссиевским, П.С. Назаровым и др., даны только в русском переводе, причем часто, к сожалению, неточном. Исключением является обстоятельная статья Д.Н. Соколова «Опыт разбора одной башкирской летописи», в которой автор комментирует в основном тексты, опубликованные П.С. Назаровым [25].

Таким образом, работы Д. Н. Соколова по истории башкирского народа, опубликованные в «Трудах» ОУАК являются весьма ценными историческими исследованиями, существенно дополняющими дореволюционную историографию по истории башкир.

«Труды» Оренбургской ученой архивной комиссии как источник: материалы по археологии и этнографии казахского народа

Необходимо отметить, что в «Трудах» ученой архивной комиссии опубликовано много исследований, так или иначе раскрывающих историю казахского народа. Работы по археологии казахской степи, этнографии казахского народа занимают в «Трудах» особое место.

С середины 80-х годов XIX века происходит открытие Казахской степи археологами России, способствовавшее закреплению археологии в качестве важнейшего направления деятельности ОУАК. Со временем на базе Комиссии формируется самобытная школа археологов, действовавшая в контакте с научной общественностью России. Археологи ОУАК занимались разработкой научных проблем, полевыми раскопками и пополнением археологических коллекций музея Комиссии. Оренбургская комиссия в качестве компетентной в археологическом отношении научной организации способствует охране памятников древности на местах, благодаря сотрудничеству с провинциальной общественностью, гражданской и военной администрацией [26, с.20].

В начале XX века ОУАК активно включается в изучение археологических памятников. Ее членами проводится большая работа по учету и охране памятников. С этой целью рассылаются специально составленные анкеты по сбору сведений. Это существенно пополнило список учтенных памятников. На базе существовавшего при комиссии музея впоследствии был создан Центральный музей Казахстана. Особо среди членов как активного исследователя в области археологии следует отметить Ж.-А. Кастанье. В 1904 году он раскопал шесть курганов в бассейне р. Жаксы – Каргалы (в 45 км от г. Актюбинска), в 1909 году – один курган, в 1911 году – два кургана в Актюбинском уезде и дал подробное описание хода раскопок и материала, обнаруженного в курганах. Он осмотрел и изучил большое количество могильников, архитектурных сооружений, остатков поселений. Одновременно он проводил и составлял подробный перечень и классификацию всех известных до 1910 года археологических памятников Казахстана [27, с.19].

Из других исследователей Северо-Западного и Западного Казахстана следует назвать А.Л. Аниховского, проводившего раскопки в Тургайском и Актюбинском уездах; И.В. Аничкова, систематически сообщавшего о случайных находках. В целом выделяется первый период развития археологии в Казахстане, который охватывает время с середины XIX в. до 1917 года [27, с. 20].

В «Трудах» ОУАК было напечатано 30 статей по археологии и две монографии Ж.- А. Кастанье «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» и «Надгробные сооружения Киргизских степей». Члены ОУАК хлопотали об организации в Оренбурге археологического съезда, однако эта идея не увенчалась успехом в силу финансовых проблем. Программа работ ОУАК по сохранению археологического наследия Южного Приуралья была комплексной и в целом эффективной: проводились работы по картографированию памятников, осуществлялась охрана их от грабительских раскопок и уничтожения в результате природного и техногенного воздействия [28, с.8-9].

Краеведы ОУАК внесли значительный вклад в разработку сарматской проблематики в российской археологической науке. На рубеже XIX—XX веков были раскопаны сарматские памятники близ г. Оренбурга — курган Шихан и могильник Бердинская гора, а Н.Е. Макаренко, Ж.-А. Кастанье и С.И. Руденко были доисследованы грабительски раскопанные кладоискателями памятники у сел Красногор, Покровка и Прохоровка.

Материалы раскопок краеведов ОУАК послужили основой для написания М. И. Ростовцевым монографии «Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма» — исследования, которое открыло изучение сарматской проблематики в российской археологической науке. Другим аспектом интерпретации полученных при полевых исследованиях ОУАК комплексов были работы краеведов-любителей. Председатель ОУАК А.В. Попов поставил вопрос о сарматской принадлежности южноуральских памятников раннего железного века, что в дальнейшем было обосновано с научных позиций М.И. Ростовцевым. Наибольший вклад в обобщение и анализ оренбургских археологических памятников внёс Ж.-А. Кастанье. Помимо ряда статей, посвященных проблеме погребального обряда и надгробных изваяний древних народов Евразии, он опубликовал в 1910 году монографию «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» — каталог археологических памятников и полевых исследований на обширной территории от Южного Урала до Аральского моря, систематизирующий материал по географическому принципу [28, с.9].

А.А. Евгеньев подводя итоги первого периода развития оренбургской археологии, отметил, что вклад исследователей, работы которых приурочены к дореволюционному периоду, в развитие оренбургской археологической науки, несомненен. В XVIII веке были заложены предпосылки для научного изучения памятников древности Южного Урала. Во второй половине XIX века были проведены Р.Г.Игнатьевым первые научные раскопки на Южном Урале и Ф.Д. Нефёдовым на территории современной Оренбургской области. На рубеже XIX—XX веков сформировался

первый местный центр изучения оренбургской археологии — Оренбургская ученая архивная комиссия, которому в заслугу следует поставить, прежде всего, проведение раскопок, в результате которых был получен разнообразный материал, характеризующий древнейшую историю приуральских степей, систематизированный по географическому принципу Ж.-А. Кастанье. Немаловажным моментом была успешная работа ОУАК по охране археологического наследия Южного Урала и просветительная работа в сфере археологии среди населения губернии. Полученный в результате разноплановой деятельности местных краеведов материал, их теоретические разработки и опыт охраны памятников были учтены и использованы последующими поколениями исследователей, что характеризует явление познавательной преемственности дореволюционной и советской археологии региона [28, с. 9].

Труды Ж.-А. Кастанье «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» [29] и «Надгробные сооружения Киргизских степей» [30] были опубликованы отдельными изданиями «Трудов» ОУАК в 1910 и 1911 годах.

Интересы Кастанье были многогранны: археолог, этнограф, лингвист, историк. Это о нем весьма положительно вспоминал В.В. Бартольд, когда писал, что "было бы вполне возможным теперь же составить археологическую карту Туркестана, на которую впоследствии могли бы заноситься поправки и дополнения, тем более что выполнение этой работы в значительной степени подготовлено одним из недавно покинувших край исследователей Кастанье". Он также отмечал строгий научный подход Кастанье в сборе археологического материала, столь редкий для археологов-любителей того времени. Вот подлинное мнение по этому поводу крупнейшего ориенталиста: "Из частных собраний археологических предметов, с которыми мне удалось ознакомиться, можно упомянуть о собрании, принадлежащем Ж.-А. Кастанье. Собрание является результатом многочисленных командировок и разъездов и хранится в полном порядке; происхождение каждого предмета точно указано" [31].

Оренбургские краеведы интересовались казахским обычным правом, практикой суда биев. Это обстоятельство соответствовало политике колониальных властей, стремившихся реформировать казахский суд. Среди авторов, публиковавших свои научные труды в «Трудах» ОУАК, были А.Е. Алекторов, исследователь культуры и быта казахского народа, А.И. Добросмыслов (он был членом ОУАК и ОО РГО), И.И. Крафт. В 1896 г. Оренбургский отдел РГО и ОУАК приняли участие в подготовке и проведении Всероссийской художественной промышленной выставки в Нижнем Новгороде. Образованный ими Выставочный комитет проделал большую работу по сбору казахских экспонатов. Среди членов комитета были А.И. Добросмыслов, А.В. Васильев, Я.Я. Полферов, хорошо знавшие этнографию казахского народа [1, с. 243].

В «Трудах» Оренбургской ученой архивной комиссии опубликованы две работы, посвященные изучению обычного права казахов. Это исследование Л.А. Словохотова «Народный суд обычного права киргиз Малой Орды» [32] и работа А.И. Мякутина «Юридический быт киргиз» [33]. Работу Л. А. Словохотова ОУАК выпустила в 1905 году в XV выпуске «Трудов», вторая опубликована в XXV выпуске «Трудов» ОУАК, изданном в 1910 году. Оба автора являлись действительными членами ОУАК. Словохотов Леонид Александрович служил секретарем суда, являлся членом Комиссии с 1905 года, жил в Оренбурге. Мякутин Александр Иванович являлся членом ОУАК с 1901 года, служил сотником, бригадным адъютантом. Более подробную информацию о них мы дали в первом разделе. Особо подчеркнем, что оба исследователя являлись профессионалами в области права.

Исследователи Л.А. Словохотов и А.И. Мякутин, являясь представителями царской колониальной администрации и большими энтузиастами в изучении истории автохтонного населения казахской степи, проделали огромную работу по изучению их юридической организации.

Л.А. Словохотов в своем исследовании задался целью по возможности обрисовать

судоустройство, судопроизводство и выяснить смысл основных правовых положений народного суда киргиз Малой орды [32, с.4].

Задача работы А.И. Мякутина: «Собрать разбросанные по разным сочинениям, писанным в подавляющем большинстве случаев с этнографическими целями и не юристами, мелкие крупинки материальных правоотношений в киргизском адате гражданского характера, описать их, дать их юридическую квалификацию, постараться объяснить их значение и, наконец, сравнить с обычаями других народов»[33, с.8].

Обе работы являются весьма ценными источниками для изучения обычного права казахов, для изучения юридических, социально-экономических отношений казахского общества. В них отражены значительные изменения в структуре казахского обычного права, составляющих его компонентов, его источниках. Авторы внесли значительный вклад в изучение истории казахского общества. Вышеуказанные работы существенно дополняют немногочисленное количество источников и исследований по истории казахского обычного права.

Заключение

Можно заключить, что «Труды» ОУАК являются составной частью целого комплекса исторических источников по истории, этнографии, культуре целого ряда кочевых народов Центральной Азии, содержащий ценный материал, который трудно получить из других источников.

«Труды» ОУАК в целом содержательный источник, но ценность опубликованных работ, безусловно, различна. Общая ценность «Трудов» ОУАК как исторического источника заключается, прежде всего, в широкой информативности.

Результаты археографической, издательской деятельности ОУАК представляют ценность также для исследователей истории казачества, по истории просвещения и промышленности региона, для широкого круга исследователей, в особенности историков, археологов, этнографов. Использование материалов «Трудов» позволит выйти на новый уровень в освещении истории казахского, туркменского, башкирского народов.

Ряду материалов из «Трудов» ОУАК присуща имперская направленность, обусловленная политической конъюнктурой того времени, принципом «цивилизаторской миссии» России в имперской окраине. Но мы пришли также к выводу, что не все исследования в «Трудах» ОУАК несут на себе ярко выраженную идеологическую доминанту. Можно с уверенностью заключить, что разнообразная научная деятельность ОУАК носила в целом прогрессивный, демократический, просветительский характер.

О.И. Шведова, характеризуя материалы, содержащиеся в Трудах Губернских Архивных Комиссий России, отмечает: «...в них в достаточной степени ярко выражены верноподданнические чувства, как в чистом виде по ряду вопросов, так и в содержании и тематике статей: история церкви, церквей, монастырей, их императорский высочества и их императорские величества и пр.и пр. – все это занимает в «Трудах» комиссий солидное место. Эту дань времени комиссии отдавали в полной мере» [34,с. 377].

Но ценность «Трудов» не в этом. Хотя, изучая и эти материалы, можно сделать немало интересных выводов и наблюдений. Ценность «Трудов» комиссий заключается в большом количестве опубликованного ими документального материала, часто первостепенного значения, отсутствующего в центральных архивах, и в составлении ими в большом количестве описей архивных дел и документов, находящихся в распоряжении комиссий» [34.с.377].

При условии критического использования материалов «Трудов» ОУАК введение части материалов, представляющих действительную ценность как источники по истории, археологии, этнографии целого ряда кочевых народов Центральной Азии, значительно расширит источниковую базу так называемого «дореволюционного» научного наследия.

Литература

- [1] Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. - Алма-Ата: Наука, 1966.- С.236.
- [2] Зобов Ю.С. Оренбургская УАК (Из истории становления исторического краеведения на южном Урале) // Восьмые Бирюковские чтения. - Челябинск, 1988. - С. 143.
- [3] Протокол соединенного заседания ОУАК и ОО ИРГО от 25 мая 1911 г. // ГАОО. Ф.96, Оп.1 Д.93. Переписка об избрании в члены ОУАК и другим вопросам. - Л.3.
- [4] Юдин М.Л. Начало сношений с туркменским народом (Материалы для истории присоединения Закаспийской области) //Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. - Вып. XXIX. - Оренбург: Типография "Каримов, Хусаинов и Ко", 1913. С. 85–141.
- [5] Тугай Т. И. Представители оренбургской губернской администрации и краеведческих обществ в изучении Казахстана и Средней Азии (втор.пол. XIX – нач. XX в.) // Вестник ОГУ. - № 5 (141) - май 2012. С. 176.
- [6] Юдин М.Л. Положение торговли со Среднеазиатскими ханствами до занятия Туркестанского края // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. IX. Оренбург: Губернская типолитография. 1902. С. 1–50; Он же: Начало сношений с туркменским народом (Материалы для истории присоединения Закаспийской области) // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XXIX. Оренбург: Типография «Каримов, Хусаинов и Ко» 1913. С. 85–141; Он же: Начало покорения Туркестана // Южный край. 1903. №7–8.; Он же: Из рассказов о М.Д. Скобелеве // Русский архив. 1896. Кн. I. Вып. 4. С. 614–618; Он же: Кто взял Хиву? // Русский архив. 1896. Кн. I. С. 97–99.
- [7] Юдин М.Л. Начало сношений с туркменским народом (Материалы для истории присоединения Закаспийской области) //Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. - Вып. XXIX. Оренбург: Типография "Каримов, Хусаинов и Ко". 1913.
- [8] Асфендияров С.Д., Кунте П.А. Прошлое Казахстана в источниках и материалах.- Алматы.- Т.1. 1997.
- [9] Темиргалиев Р. История рода адай.// <http://atababa.kz/ru/history/read/Adai>
- [10] Присоединение Туркмении к России. (Сборник архивных документов). - Ашхабад, изд-во АН ТССР, 1960.-823 с.
- [11] Веселовский Н. Первое подданство туркмен России // Исторический вестник. № 5, 1884//http://drevlit.ru/docs/central_asia/XVIII/1760-1780/Perv_podd_turkmen
- [12] Добросмыслов А.И. Башкирский бунт в 1735, 1736 и 1737 г.//Труды Оренбургской ученой архивной комиссии - Вып. VIII. - Оренбург: типо-лит. Ф.Б. Сачкова, 1900. - 104 с.
- [13] Соколов Д. Н.Башкирское войско в походе русских против Наполеона.//Труды Оренбургской ученой архивной комиссии - Вып. VIII. - Оренбург : Оренбург: типо-лит. Ф.Б. Сачкова, 1900. - 104 с
- [14] Соколов Д. Н. Опыт разбора одной башкирской летописи // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Оренбург: типо-лит. И.И. Ефимовского-Мировицкого, 1898.-Вып. IV. С. 48.
- [15] Соколов Д. Н. О башкирских тамгах, (с приложением таблицы башкирских тамг) // Труды Оренбургской учёной архивной комиссии. Т. XIII. Оренбург: типо-лит. Н.А. Порхунова, 1904.- 107с.
- [16] Организация российско-среднеазиатской торговли через Южный Урал в 18 столетии// Режим доступа: <http://vatandash.ru>.
- [17] Материалы по истории Башкортостана. Оренбургская экспедиция и башкирские восстания 30-х годов XVIII в. / Авт.-сост. Н. Ф. Демидова. Т. VI. - Уфа: Китап, 2002. - С.708.
- [18] Амантаев И. Ф. Башкирское восстание 1739-1740 гг. : дисс.канд.ист. наук. - Уфа, 2012.- 207 с.: //Режим доступа: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/bashkirskoe-vosstanie-1739-1740-gg>.

[20] Соколов Дмитрий Николаевич // Режим доступа: <http://elibrary.orenlib.ru/index>.

[21] Стародубцева И.А. Д.Н. Соколов и его работы по стратиграфии и палеонтологии юры и нижнего мела России // Известия высших учебных заведений. Геология и разведка. - 2014, № 4. С. 62.

[22] Чернова Т.А. Конфессиональные аспекты русско-башкирских отношений в середине XVI в. // Вестник Челябинского государственного университета. Выпуск № 30 (321) / 2013.

[23] Участие башкирских войск в войне 1812 г. // Башкирский вестник // Режим доступа: <http://bashkorttar.ru>.

[24] Соколов Д. Н. Башкирское войско в походе русских против Наполеона. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии - Вып. VIII. - Оренбург : Оренбург : типо-лит. Ф.Б. Сачкова, 1900. - 104 с.

[25] Башкирские шежере как исторический источник // Режим доступа: Сайт Управления по делам архивов Республики Башкортостан // <http://www.gasrb.ru>.

[26] Хасанов Э.Р. Историческое краеведение на Южном Урале (вторая половина XIX – начало XX вв.): автореф. канд. ист. наук: 07.00.02.- Оренбург, 2005.

[27] Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. - Алматы: Қазақ университеті, 2006.

[28] Евгеньев А.А. Оренбургская археология с XVIII в. до конца 70-х гг. XX в.: автореф. канд. ист. наук: 07.00.06. – Казань, 2008.

[29] Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края с рисунками И.А. Кастанье // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Вып. XXII. Оренбург, 1910. - 361 с.

[30] Кастанье И.А. Надгробные сооружения Киргизских степей // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Вып. XXIII. - Оренбург, 1911. (на рус. и фр. языках). - 176 с.

[31] Германов В.А. Французы в Узбекистане // Библиотека центра экстремальной журналистики // Режим доступа: www.library.cjes.ru.

[32] Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой Орды // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XV. - Оренбург, 1905. - 56 с.

[33] Мякутин А.И. Юридический быт киргиз // Труды Оренбургской УАК. Вып. XXV. - Оренбург, 1910. - 248 с.

[34] Шведова О.И. Указатель «Трудов» губернских учёных архивных комиссий и отдельных их изданий // Археологический ежегодник за 1957г. - М., 1958.

References

[1] Masanov E.A. Oчерk istorii etnograficheskogo izucheniya kazakhskogo naroda v SSSR. Alma-Ata: Nauka, 1966. S.236. (in Russ.).

[2] Zobov YU.S. Orenburgskaya UAK (Iz istorii stanovleniya istoricheskogo krayevedeniya na yuzhnom Urale). Vos'myye Biryukovskiye chteniya. Chelyabinsk, 1988. S. 143. (in Russ.).

[3] Protokol soyedinennogo zasedaniya OUAK i OO IRGO ot 25 maya 1911 g. GAOO. F.96, Op.1 D.93. Perepiska ob izbranii v chleny OUAK i drugim voprosam. L.3. (in Russ.).

[4] Yudin M.L. Nachalo snosheniy s turkmenskimi narodom (Materialy dlya istorii prisoyedineniya Zakaspiyskoy oblasti). Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Vyp. XXIX. Orenburg: Tipografiya "Karimov, Khusainov i Ko", 1913. S. 85–141. (in Russ.).

[5] Tugay T. I. Predstaviteli orenburgskoy gubernskoy administratsii i krayevedcheskikh obshchestv v izuchenii Kazakhstana i Sredney Azii (vtor.pol. XIX – nach. XX v.) Vestnik OGU. № 5 (141). may 2012. S. 176. (in Russ.).

[6] Yudin M.L. Polozheniye torgovli so Sredneaziatskimi khanstvami do zanyatiya Turkestanskogo kraya. Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Vyp. IX. Orenburg: Gubernskaya tipolitografiya. 1902. S. 1–50; On zhe: Nachalo snosheniy s turkmenskimi narodom

(Materialy dlya istorii prisoyedineniya Zakaspiyskoy oblasti).Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Vyp. XXIX. Orenburg: Tipografiya «Karimov, Khusainov i Ko» 1913. S. 85–141; On zhe: Nachalo pokoreniya Turkestana.Yuzhnyy kray. 1903. №7–8.; On zhe: Iz rasskazov o M.D. Skobelevе // Russkiy arkhiv. 1896. Kn. I. Vyp. 4. S. 614–618; On zhe: Kto vzyal Khivu? Russkiy arkhiv. 1896. Kn. I. S. 97–99. (in Russ.).

[7] Yudin M.L. Nachalo snosheniy s turkmenskimi narodami (Materialy dlya istorii prisoyedineniya Zakaspiyskoy oblasti).Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Vyp. XXIX. Orenburg: Tipografiya "Karimov, Khusainov i Ko". 1913. (in Russ.).

[8] Asfendiyarov S.D., Kunte P.A. Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh. Almaty.T.1. 1997. (in Russ.).

[9] Temirgaliyev R. Istoriya roda aday. <http://atababa.kz/ru/history/read.Adai>. (in Russ.).

[10] Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii. (Sbornik arkhivnykh dokumentov). - Ashkhabad, izd-vo AN TSSR, 1960. 823 s. (in Russ.).

[11] Veselovskiy N. Pervoye poddanstvo turkmen Rossii. Istoricheskiy vestnik. № 5, 1884/http://drevlit.ru/docs/central_asia/XVIII/1760-1780.Perv_podd_turkmen. (in Russ.).

[12] Dobrosmyslov A.I. Bashkirskiy bunt v 1735, 1736 i 1737 g.Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Vyp. VIII. Orenburg: tipolit. F.B. Sachkova, 1900. 104 s. (in Russ.).

[13] Sokolov D.N. Bashkirskoye voysko v pokhode russkikh protiv Napoleona.Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Vyp. VIII. Orenburg: Orenburg: tipolit. F.B. Sachkova, 1900. 104 s. (in Russ.).

[14] Sokolov D. N. Opyt razbora odnoy bashkirskoy letopisi.Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Orenburg: tipolit. I.I. Yefimovskogo-Mirovitskogo, 1898.Vyp. IV. S. 48. (in Russ.).

[15] Sokolov D. N. O bashkirskikh tamgakh, (s prilozheniyem tablitsy bashkirskikh tamg). Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. T. XIII. Orenburg: tipolit. N.A. Porkhunova, 1904.107s. (in Russ.).

[16] Organizatsiya rossiysko-sredneaziatskoy trgovli cherez Yuzhnyy Ural v 18 stoletii. Rezhim dostupa: <http://vatandash.ru>. (in Russ.).

[17] Materialy po istorii Bashkortostana. Orenburgskaya ekspeditsiya i bashkirskiy vosstaniya 30-tykh godov KHVIII v. Avt.sost. N. F. Demidova. T. VI. Ufa: Kitap, 2002. S.708. (in Russ.).

[18] Amantayev I. F. Bashkirskoye vosstaniye 1739-1740 gg. : diss.kand.ist. nauk. Ufa, 2012. 207 s.: Rezhim dostupa: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/bashkirskoe-vosstanie-1739-1740-gg>. (in Russ.).

[20] Sokolov Dmitriy Nikolayevich.Rezhim dostupa: <http://elibrary.orenlib.ru/index>. (in Russ.).

[21] Starodubtseva I.A. D.N. Sokolov i yego raboty po stratigrafii i paleontologii yury i nizhnego mela Rossii. Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Geologiya i razvedka. 2014, № 4. S. 62. (in Russ.).

[22] Chernova T.A. Konfessional'nyye aspekty russko-bashkirskikh otnosheniy v seredine XVI v.Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Vypusk № 30 (321).2013. (in Russ.).

[23] Uchastiye bashkirskikh voysk v voyne 1812 g. Bashkirskiy vestnik//Rezhim dostupa:<http://bashkorttar.ru>. (in Russ.).

[24] Sokolov D. N.Bashkirskoye voysko v pokhode russkikh protiv Napoleona.Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii.Vyp. VIII. Orenburg : Orenburg : tipolit. F.B. Sachkova, 1900. 104 s. (in Russ.).

[25] Bashkirskiy shezher kak istoricheskiy istochnik. Rezhim dostupa: Sayt Upravleniya po delam arkhivov Respubliki Bashkortostan. <http://www.gasrb.ru>. (in Russ.).

[26] Khasanov E.R. Istoricheskoye krayevedeniye na Yuzhnom Urale (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.): avtoref. kand. ist. nauk: 07.00.02.Orenburg, 2005. (in Russ.).

[27] Baypakov K.M., Taymagambetov ZH.K. Arkheologiya Kazakhstana: uchebnoye posobiye dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy. Almaty: Kazak, universiteti, 2006. (in Russ.).

[28] Yevgen'yev A.A. Orenburgskaya arkheologiya s XVIII v. do kontsa 70-kh gg. XX B v.: avtoref. kand. ist. nauk: 07.00.06. Kazan', 2008. (in Russ.).

[29] Kastan'ye I.A. Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya s risunkami I.A. Kastan'ye Trudy Orenburgskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii. Vyp. XXII. Orenburg, 1910. 361 s. (in Russ.).

[30] Kastan'ye I.A. Nadgrobnnyye sooruzheniya Kirgizskikh stepey. Trudy Orenburgskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii. Vyp. XXIII. Orenburg, 1911. (na rus.i fr. yazykakh). 176 s. (in Russ.).

[31] Germanov V.A. Frantsuzy v Uzbekistane. Biblioteka tsentra ekstremal'noy zhurnalistiki. Rezhim dostupa: www.library.cjes.ru. (in Russ.).

[32] Slovokhotov L.A. Narodnyy sud obychnogo prava kirgiz Maloy Ordyy. Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Vyp. XV. Orenburg, 1905. 56 s. (in Russ.).

[33] Myakutin A.I. Yuridicheskiy byt Kirgiz. Trudy Orenburgskoy UAK. Vyp. XXV. Orenburg, 1910. 248 s. (in Russ.).

[34] Shvedova O.I. Ukazatel' «Trudov» gubernskikh uchonykh arkhivnykh komissiy i ot del'nykh ikh izdaniy. Arkheologicheskiy yezhegodnik za 1957g. M., 1958. (in Russ.).

УДК 94(574) “18/19”:32

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПОЛНОМОЧИЯ КАЗАХСКОГО ЧИНОВНИЧЕСТВА ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА

Удербаета С.К.

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана, Казахского национального университета имени аль-Фараби,
uderbaeva-saule@mail.ru

Аннотация. Статя «Деятельность и полномочия казахского чиновничества Туркестанского генерал-губернаторства» посвящена исследованию истории формирования казахского чиновничества Туркестанского генерал-губернаторства.

Автор являлся исполнителем проекта 0896/ГФ2 «Казахское чиновничество XIX-XX вв.: формирование, структура и персоналии», также в данное время является исполнителем проекта 1167 /ГФ 4 «Институт волостных в системе управления Казахской степью XIX- начало XX вв.: функции, деятельность и взаимодействие с российской властью». В рамках данных проектов изучается малоисследованная научная проблема формирования, структуры казахского чиновничества в имперский период. Как справедливо отмечает сам автор, данная тема была в советский период практически не освящена, так как существовали «идеологические запреты» советского тоталитарного режима. Личности казахских чиновников действительно были «фигурами умолчания».

Методология анализа основана на изучении исторических источников, архивных материалов, исследованиях отечественной и зарубежной историографии. Методы, используемые в работе, это конкретно-исторический, сравнительный, систематизирование и обобщение, критический анализ. Исследователи, ученые-историки, широкий круг интересующихся историей могут на основе статьи познакомиться с биографиями казахских деятелей Семиреченской и Сырдарьинской областей имперского периода, особенностями формирования чиновников этого региона.

Ключевые слова: казахские чиновники, чиновничество, Туркестанское генерал-губернаторство, Сырдарьинская область, Семиреченская область, имперский период, Казахская степь, должности, полномочия.

ТҮРКІСТАН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛЫҒЫ ҚАЗАҚ ШЕНЕУЛІГІНІҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН ӨКІЛЕТТІЛІГІ

Удербаета С.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан
uderbaeva-saule@mail.ru

Аңдатпа. «Түркістан генерал-губернаторлығы қазақ шенеулігінің қызметі мен өкілеттілігі» мақаласы Түркістан генерал-губернаторлығы қазақ шенеулігінің қалыптасу тарихын зерттеуге арналған.

Автор 0896/ГФ2 «XIX-XX ғғ. қазақ шенеуліктігі: қалыптасуы, құрылымы және тұлғалары», сондай-ақ қазіргі кезде 1167 /ГФ 4 «XIX-XX ғ. бас кезіндегі Қазақ даласын басқару жүйесіндегі болыстық институт: функциясы, қызметі және ресейлік билікпен әрекеттестігі» жобаларының

атқарушысы болып табылады. Осы жобалар аясында империялық кезеңдегі қазақ шенеуліктігінің қалыптасуы, құрылымы мәселелерінің ғылыми аз зерттелген тұстары қарастырылады.

Автордың өзі баса көрсеткендей, бұл тақырып кеңестік кезеңде қарастырылмаған, өйткені ол кезде тоталитарлық жүйенің «идеологиялық шектеулері» белең алған болатын. Қазақ шенеуліктері «атауға болмайтын» тұлғалар еді.

Талдау методологиясы тарихи деректерді, мұрағат материалдарын, отандық және шетелдік тарихнамалық зерттеулерді зерделеуге негізделген. Жұмыста қолданылатын әдістер, бұл нақты-тарихи, салыстырмалық, жүйелеу және қорытындылау, сыни талдау.

Зерттеушілер, ғалым-тарихшылар, жалпы тарихқа қызығушылық танытушылар мақала негізінде империялық кезеңдегі Жетісу және Сырдария облысы қазақ қайраткерлерінің өмірбаянымен және осы өңірлерде шенеуліктіктің қалыптасу ерекшеліктерімен таныса алады.

Түйін сөздер: қазақ шенеуліктері, шенеуліктік, Түркістан генерал-губернаторлығы, Сырдария облысы, Жетісу облысы, империялық кезең, Қазақ даласы, қызметтер, өкілеттіктер.

ACTIVITIES AND POWERS OF KAZAKH OFFICIALS TURKESTAN GOVERNOR-GENERAL

Uderbaeva S.K.

Candidate of Historical Sciences, assistant professor of History of Kazakhstan, Kazakh national University Named by Al-Faraby. Kazakhstan, Almaty, uderbaeva-saule@mail.ru

Abstract. The article "The activities and powers of the Kazakh officials Turkestan governor-general" is devoted to the study of the history of the formation of the Kazakh officials Turkestan province. The author is the executor of the project 0896/GF2 «Kazakh officials nineteenth and twentieth century's: formation, structure and staff», also at this time it is the executor of the project 1167/GF 4 «Institute township in the control system of the Kazakh steppe XIX- beginning of XX centuries».

These projects studied unexplored scientific problem of the formation, the structure of the Kazakh officials in the imperial period. As rightly pointed out by the author, this topic was in the Soviet period has not been studied, since there were "ideological taboos" of the Soviet totalitarian regime. Personality Kazakh officials were really "figure of silence."

Methodology of the analysis based on the study of historical sources, archival materials, research domestic and foreign historiography. The methods used in this specific historical, comparative, systematization and synthesis, critical analysis.

Researchers, scientists, historians, a wide range of interested in history can be based on the article to get acquainted with the biographies of the Kazakh leaders Semirechensk and Syrdarya regions of the imperial period, promotion of officers in the region.

Keywords: Kazakh officials, the bureaucracy, the Turkestan governor-generalship, Syrdarya region, Semirech'e region, the imperial period, the Kazakh steppe, position, authority.

11 июля 1867 года были приняты «Указ об учреждении Туркестанского генерал-губернаторства» и «Временные положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областями». Временные положения 1867 года включали 8 разделов: 1) устройство администрации, 2) устройство суда, 3) хозяйственные, общественные управления в Сыр-Дарьинской области, 4) подати и земские повинности, 5) устройство финансовой части в крае, 6) устройство почтовой части, 7) устройство медицинской части, 8) особые права и преимущества службы в Семиреченском и Сыр-Дарьинском крае. Временное положение 1868 года состояло из 7 разделов: 1) административное устройство; 2) устройство суда; 3) подати, сборы и земские

повинности; 4) о пользовании и владении; 5) о нравах киргизов; 6) об управлении духовными делами киргизов; 7) о школах в степи [1, с.281-282.].

Главное управление в крае было возложено на генерал-губернатора, а управление областями - на военных губернаторов. Генерал-губернатор являлся одновременно командующим войсками Туркестанского военного округа, с правом ведения дипломатических отношений с соседними странами. При генерал-губернаторе состояли: 1) канцелярия; 2) чиновники особых поручений. В Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях были созданы областные правления. Председатели областных правлений являлись одновременно помощниками военных губернаторов. Областные правления состояли из трех отделений: распорядительного, хозяйственного и судебного. Управление в каждом уезде осуществлялось уездными начальниками. Уездные начальники совмещали административные и полицейские функции. При уездных начальниках состояли помощники и канцелярия. Уезды делились на волости. Местное управление у кочевого и оседлого населения областей имело отличия. Волость составляли от 1000 до 2000 кибиток, аулы - от 100 до 200 кибиток. Волости управлялись избираемыми населением выборными от 50 кибиток волостными управителями, аулы выборными от 10 кибиток - аульными старшинами. Волостные управители и аульные старшины избирались на три года. Оседлое население Сыр-Дарьинской области в каждом населенном пункте избирало выборными от 10-50 домов на три года аксакалов. В городах избирались аксакалы от кварталов. По Временному положению 1867 года в Сыр-Дарьинской и Семиреченской областях учреждались три рода суда: военный суд, суд на основании общих законов империи и народный суд [2, с.9].

В каждом уезде были учреждены уездные кассы доходов и расходов, в областных городах Ташкенте и Верном - областные казначейства. В Верном и Ташкенте учреждались почтовые конторы, в Сергиополе, Копале, Токмаке, Казалинске, Перовске, Туркестане, Чимкенте, Аулиеате, Ходженте и Джизаке - почтовые отделения. Главный надзор за медицинской частью в Туркестанском генерал-губернаторстве возлагался на военно-окружного медицинского инспектора. Медицинскую часть в областях возглавляли дивизионные доктора. В каждом уезде учреждалась должность уездного врача. Российским чиновникам в Туркестанском крае создавались особые права и преимущества в виде стажа работы, оплаты труда и отдыха.

Во второй половине XIX века, в период правления императора Александра II на окраинах империи были приняты: Временное положение об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областями 1867 г. и Временное положение об управлении Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областями 1868 г., последствием чего явилась утрата казахами своей независимости. Положение об управлении Туркестанским краем (1886 г.) и Положение об управлении Степными областями 1891 г. – законы, действовавшие около 30 лет, до 1917 года. Известны были эти Положения как Туркестанское положение 1886 года и Степное положение 1891 года, в которых были «...охвачены все аспекты расширения и усиления колониальной администрации в Казахстане» [3, с. 40].

Туркестанское генерал-губернаторство было образовано в 1867 году, Степное генерал-губернаторство в 1882 году. До 1882 года Акмолинская и Семипалатинская области находились в ведении Западно-Сибирского генерал-губернаторства, а в 1882 году эти две области вместе с Семиреченской областью, выделенной из ведения Туркестанского генерал-губернаторства, вошли в состав вновь созданного Степного генерал-губернаторства[4,с. 224].

По «Степному положению» главным начальником Степного края являлся генерал-губернатор, назначаемый и увольняемый царем. Он был наделен неограниченной полнотой гражданской и военной власти. Имел право высылать вредных, по политической неблагонадежности инородцев в другие местности империи на срок не свыше пяти лет, согласовав свои действия с Министерством Внутренних Дел России. При генерал-губернаторе находилась канцелярия с большим штатом чиновников. Области возглавляли военные губернаторы и областные правления. В областях Семиреченской и Уральской военные

губернаторы считались и наказными атаманами казачьих войск [5, с. 42].

Для своевременного и быстрого исполнения полицейских обязанностей и распоряжений уездных начальников вводились полицейские служители, приставы и военные команды. Местное управление подразделялось на управления: в городах, кочевого населения, русских поселений, дунган и уйгур. Управление сельского русского населения производилось согласно статьям общих губернских учреждений империи. Управление нерусского оседлого и кочевого населения, как и прежде, производилось волостными управителями и аульными старшинами, избираемыми на три года. Выборы должны были производиться во время летних кочевков. Избрание пятидесятников осуществлялось из числа уважаемых родственников, не подвергавшихся суду [6, с. 54].

Перед выборами составлялся список баллотирующихся лиц. Выборы должны были производиться открыто и, по возможности, торжественно, в присутствии всех желающих киргиз. Обязательным было участие более 50% юртовладельцев. Также необходимо было доходчиво объяснить всем порядок выборов: закрытая баллотировка, ящики соответствующей окраски, устройство их. До выдвижения предлагалось пятидесятникам указать кандидатов на каждую должность и огласить список. К выдвижению приступали по очереди, согласно записи в списке. Число получаемых каждым баллотирующимся избирательных и неизбирательных шаров, объявлялось во всеуслышание, затем объявлялось, кто будет представлен на утверждение вышестоящих начальников. О результатах выборов составлялся общественный приговор за подписями и тамгами всех участвовавших и засвидетельствовавший уездным начальником [7, с. 55].

Руководитель региона наделялся неограниченной полнотой гражданской и военной власти. Увеличились штаты чиновников областных правлений, были введены новые должности полицейских служителей, приставов и военных команд. Степное положение четко определило нормы, в пределах которых могли вершить свои «великие дела» военные губернаторы и чиновники областей. За усердную службу волостные и аульные должностные лица, как сказано в новом законе, должны были награждаться ценными подарками, деньгами, медалями. В ряде статей предусматривались права и обязанности народных судей. Особое внимание уделялось контролю за деятельностью чиновников из казахов. Вышестоящие чиновники могли отстранять их от должности или же не утверждать итоги выборов волостных управителей и аульных старшин и назначить новые выборы.

По Положениям 1886 и 1891 гг. главное управление вверялось генерал-губернаторам. Генерал-губернатор Степного края был наделен неограниченной гражданской и военной властью. Из казны ему на жалованье отпускалось 1500 руб., на экстраординарные расходы - 2500 руб., на командировки чиновников и посылку служебных телеграмм – 6000 руб. [8, с. 78].

Туркестанский край в составе Российской империи является наглядным примером взаимодействия центрального правительства с национальными регионами. Образование генерал-губернаторства и создание в нем системы военно-народного управления было вызвано военно-политическими задачами государства. Ими же был обусловлен и авторитарный характер власти главного начальника края.

При генерал-губернаторе находилась канцелярия, которая состояла из правителя канцелярии (из числа военных генералов и штаб-офицеров не ниже полковника), двух начальников отделений, пяти столоначальников и пяти их помощников, бухгалтера, журналиста, архивариуса, экзекутора, редактора, неременного члена Распорядительного комитета по земским делам, делопроизводителя, его помощника. Также в штат чиновников канцелярии входили: областной лесничий, его помощник, старший землемер, два младших землемера, восемь межевщиков, два чертежника, три переводчика киргизского языка - 1-письменного, 2-устных и один переводчик китайского и маньчжурского языков [5, с. 44].

При генерал-губернаторе находились семь чиновников особых поручений: три для командировок, по одному чиновнику для переписки по китайским делам, по горной части - горный инженер, по строительной и дорожной части - инженер путей сообщения, по переселенческой части - агроном. Общее число чиновников вместе с генерал-губернатором составляло 29 человек [9].

Каждому чиновнику определялось жалованье и столовые, некоторым квартирные из казны или земских сборов. Правителю канцелярии полагалось 3000 руб. жалованья и 1500 руб. столовых, редактору - 500 руб. жалованья, 450 руб. столовых и 150 руб. квартирных. Чиновникам особых поручений - жалованья 1200 руб., столовых 800 руб., переводчикам киргизского языка от 400 до 800 руб. жалованья и от 200 до 400 руб. столовых, переводчику китайского и маньчжурского языков - 1200 руб. жалованья и 800 руб. столовых [3, с. 71.].

Управление в Степном генерал-губернаторстве делилось на главное, областное, уездное, местное (волостное и аульное). Высшее управление осуществляли военные чины: генерал-губернатор (главное управление), военный губернатор (областное), уездный начальник (уездное). Только местное управление находилось формально у волостных управителей и аульных старшин. Каждое из высших управлений возглавлял чиновник с достаточным жалованьем, некоторые – столовыми и квартирными; расходы на содержание чиновников осуществлялись как из казны, так и из земских сборов, местных – за счет аульных обществ. По закону чиновники всех рангов наделялись неограниченными полномочиями, что давало им возможность творить во вверенной им территории произвол, насилие и беззаконие. По мере развития процесса колонизации края, администрация требовала изменений штатов канцелярии Степного генерал-губернаторства [10, с. 24].

После начала Первой мировой войны какие-либо коренные преобразования в системе административного управления Туркестанским краем не предпринимались, а после 1917 года эти преобразования стали носить характер революционных изменений [11, с. 48].

В исследуемый период продолжается процесс инкорпорирования казахов Семиреченской и Сырдарьинской областей в государственную систему управления. Несмотря на особое внимание и жесткий контроль за деятельностью чиновников из числа казахов, число их увеличивалось, особенностью формирования чиновников этого периода стало то, что увеличивается число служащих казахов из обычных семей, не султанского происхождения.

Один из таких деятелей, первый казахский востоковед, агроном, чиновник, выходец из Семиречья Сабатаев Сатылган, также активно сотрудничавший в правительстве и совете Алаш-орды.

С. Сабатаев родился в ауле №7 Большой Алматинской волости Верненского уезда Жетысуской области в обычной казахской семье. Рано потерял родителей, познал нужду, но благодаря своим природным способностям, старанию, и стремлению к знаниям он в 1885 году поступает в Верненскую мужскую гимназию [12, с. 87].

Верненская мужская гимназия — среднее общеобразовательное заведение города Верного, функционировавшее в конце XIX — начале XX века. Была открыта в 1876 году как среднее учебное заведение гуманитарно-филологического направления, в 1881 году была преобразована в полную классическую гимназию. В 1899 году в Верненской мужской гимназии обучалось 260 учащихся [13, с. 410.]

В 1877 году при гимназии был учрежден Верненский пансион. В начале XX века в пансионе на казеннокоштом воспитании находилось 42 мальчика (20 – местных национальностей, 22 – русской), среди них известные в будущем партийные и советские деятели Д. Барыбаев, Т. Бокин, У. Джандосов, А. Розыбакиев [14].

С. Сабатаева можно назвать полиглотом он владел греческим, латинским, немецким, французским, русским языками. Как предсказал директор, так и произошло – в 1895 году С. Сабатаев поступает в специальный класс восточных языков Московского Лазаревского института

восточных языков.

Во время учебы Сабатаев активно участвовал в работе этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете, часто выступал на его заседаниях с сообщениями [12, с. 87].

Мало кто знает, что в научном журнале «Этнографическое обозрение» № 3 за 1900 год была опубликована его статья «Суд аксакалов и суд третейский у киргизов Кустанайского уезда Тургайской области».

С. Сабатаев стал первым казахом, получившим высшее образование в этом престижном учебном заведении. С ним на одном курсе учился Владимир Александрович Гордлевский (1876—1956 гг.) - впоследствии советский востоковед-тюрколог, специалист по турецкому языку, литературе, фольклору и истории Турции.

Архивные фонды ЦГА РК содержат интересные сведения о том периоде жизни Сатылгана Сабатаева, когда он вернулся на родину в Семиречье, после окончания Лазаревского института восточных языков. 30 сентября 1899 г. Сатылган Сабатаев по написал прошение Военному губернатору Семиреченской области о предоставлении ему какой-либо должности в Семиреченской области. В прошении он указывает себя как киргиза Алматинской волости Верненского уезда С.С. [15].

Как свидетельствуют архивные документы, в это время он находился в Кокпекты Семипалатинской Области в качестве члена экспедиции по исследованию Степных областей. Прошение датировано 30-м сентябрем 1899 г., место расположения - г. Зайсан Семипалатинской области [16].

В деле № 999 ЦГА РК фонда И-44 содержится формулярный список о службе письменного переводчика Пишпекского Уездного Управления Сатылгана Сабатова, составленный 14 декабря 1899 г. [17]. В нем представлена следующая информация:

Чин, имя, отчество, фамилия, лет от роду, вероисповедание, Знаки отличия, и получаемое содержание	Из какого звания происходит	Есть ли именование	Где получил воспитание, окончил ли полный курс наук в учебном заведении, когда вступил службу и какими чинами
Не имеющий чина С.С. письмен переводчик Пишпекского уездного управления род 24 мая 1874 г. Вероисповедания магометанского, Знаков отличия не имеет. Жалованья 533 руб. 33 1/5 к. Столовых 266 руб. 66 2/3 к.	Из киргиз Больше-Алматинской волости Верненского уезда	нет	Окончил курс Лазаревского института с правом на чин 12 класса в чем имеет аттестат. Выданный от 29 октября 1899 г. за № 2522. Приказом г. военного губернатора Семир. Области от 20 ноября 1899 г. за № 583 определен на службу по административно-полицейскому управлению с назначением на должность письменного переводчика при Пишпекском уездном управлении.

В 1899-1906 годы С. Сабатаев работает переводчиком Пишпекского, Жаркентского уездного управления Жетысуской области, в 1901-1906 годы - переводчик Жаркентского уездного управления, служащий переселенческого учреждения Жетысуской области, в 1906-1908 годы - служащий Главного управления по земледелию и оседлости Жетысуской области, в 1916-1917 годы служащий в сельско-хозяйственных органах Лепсинского уезда.

Интересно, что перейдя в 1906 г. на работу в Семиреченское областное управление, а затем в Главное управление земледелия и землеустройства Семиреченской области, через два года целеустремленный Сатылган Сабатаев с целью получить специальные знания в этой области

поступает и в 1915 году заканчивает Московский сельскохозяйственный институт [12, с. 88].

Ныне это Российский государственный аграрный университет - МСХА имени К.А. Тимирязева, до 1894 года - Петровская земледельческая и лесная академия, до 1917 года - Московский сельскохозяйственный институт, до 1994 года - Сельскохозяйственная академия имени К.А. Тимирязева (ТСХА), до 2005 года - Московская сельскохозяйственная академия имени К.А. Тимирязева (МСХА). Российский государственный аграрный университет имени К.А. Тимирязева, или «Тимирязевская академия» — высшее аграрное учебное заведение, одно из старейших высших учебных заведений России. Датой основания этого учебного заведения считается 3 декабря 1865 года, когда вышло распоряжение об открытии Петровской земледельческой и лесной академии. 25 января 1866 года состоялось открытие лекций [18].

Таким образом, Сатылган Сабатаев стал первым казахским ученым агрономом, получившим профильное высшее образование. И одним из первых казахов, закончившим два престижных высших учебных заведений.

После окончания института он работает в сельскохозяйственных учреждениях Семипалатинской области - Урджаре и Каркаралинске. Работал переводчиком в Пишпекском и Джаркентском уездных управлениях, иногда даже исполнял обязанности городского пристава Джаркента.

В конце XIX — начале XX века в бескрайние казахские степи в массовом порядке переселялись безземельные крестьяне из внутренних губерний Центральной России. Богатые и плодородные казахские пастбища и земельные угодья отбирались в переселенческий фонд. С. Сабатаев в 1906 году переходит на работу в Семиреченское областное переселенческое управление и в том же году в ноябре переводится в главное управление земледелия и землеустройства Семиреченской области. Через два года с целью получить специальные знания в этой области он поступает и в 1915-м оканчивает Московский сельскохозяйственный институт. Таким образом, он стал первым казахским ученым-агрономом, получившим высшее образование. После окончания института он работает в сельскохозяйственных учреждениях Семипалатинской области — Урджаре и Каркаралинске [19].

После падения царской власти С. Сабатаев принимает активное участие в общественно-политической жизни казахского общества: проводил собрания Семипалатинского областного казахского комитета в марте 1917 года, был избран членом правления Семипалатинского областного казахского комитета. Во время повсеместных выборов земства наравне с такими выдающимися национальными политическими деятелями, как А. Букейханов, Ж. Акбаев, Л. Ермаков, И. Тарабаев, С. Сабатаев тоже был выдвинут в члены Семипалатинского областного земства. Вместе с другими алашскими деятелями он активно принимает участие в организации первого Алашского конного полка в Семипалатинской области. Правительство и совет Алашорды добиваются от Сибирского правительства назначения С. Сабатаева главным специалистом по сельскому хозяйству. Поскольку он входил в состав правительства Алашорды, его вполне можно назвать первым министром сельского хозяйства Алашорды. В первые годы советской власти он работал в Каркаралинске агрономом. Погиб 15 апреля 1921 года в местности Ботакара Каркаралинского уезда от рук красногвардейцев, которые преследовали остатки белых, отступавших в сторону китайской границы [19].

Еще одним представителем казахского чиновничества Семиреченской области начала XX века является Аманжолов Садук Аюкеевич (1889-1941 гг.) - политический деятель движения Алаш, юрист. Родился в уезде Верном, Бакайской волости Жетысуской области (ныне Чиликский район Алматинской области).

В 1898-1907 годы учился в гимназии города Верный, с 1907 по 1912 годы учился на юридическом факультете Казанского императорского университета. Осенью 1912 года получил место младшего кандидата в суде Верненского округа, через год дослужился до старшего кандидата. Затем временно перевелся на должность арбитражного судьи в городе Сарканде, после

чего продолжил службу в городе Лепсы. С марта 1914 по май 1918 года работал судьей арбитражного суда в Сергиуполе (ныне Аягуз) [20, с.55].

После революции был руководителем комитета в Уржарском уезде. В 1917 году 21-26-го июля участвует на первом Всеказахском съезде Алаш Орды, проходившем в Оренбурге, где его избрали депутатом Всероссийского съезда. В том же году, 5-13 декабря принимает участие во втором Всеказахском съезде Правительства Алаш Орды, проходившем также в Оренбурге. Здесь он входит в состав членов Правительства - Национального совета от Жетысуской области. Участвовал в создании местных организации Алаш Орды, руководил учреждениями милиции в Жетысу. В августе 1918 года во II Жетысуском областном съезде, проходившем в Лепсы его избирают членом областного совета. Когда упомянутая область перешла в руки большевиков, Жетысуское отделение Алаш Орды переезжает в Шауешек. Занимался созданием военного ополчения в Шауешке [20, с.55].

Во время голода вместе с Базарбаем Маметулы помогает народу с продовольствием и укреплению оседлого образа жизни. В августе 1918 года в ходе битвы с большевиками он получает тяжелое ранение. Отыншы Альжанулы, находившийся рядом с ним погибает. В 1918-1922 гг. после изменения ситуации к лучшему в Шауешке возвращается на Родину. В 1929-1930 гг., когда деятели Алаш Орды в массовом порядке обвинялись за политическую деятельность якобы против народа и подвергались арестам, он уехал и работал в Москве, Бишкеке и Ташкенте. В 1941 году умер в Ташкенте [20, с.55].

Соратник деятелей Алаш-Орды Иса Тергеусизов также начинал свою карьеру службой в колониальном аппарате в имперский период. Он родился, по официальным данным, в 1882 году. По словам самого Тергеусизова – в 1881 году – в семье простых зажиточных казахов Куртинской волости Верненского уезда Семиреченской области.

В этом Куртинском крае Жетысу прежде жили и творили такие деятели, как историк и летописец казахско-джунгарской войны Казыбек Тауасарулы (1692–1776), а также народный целитель Куртка-тауп Султанкожаулы (1770–1906), прямым потомком которого и был Иса Тергеусизов [21].

В июне 1892 года Иса Тергеусизов поступает в Верненскую гимназию. Сдав вступительный экзамен, был определен в младшее отделение подготовительного класса. В гимназии проучился в общей сложности 6 лет, и в итоге получил три класса образования. Начиная чиновничью карьеру волостным писарем в Узун-Агачской волости, затем был переводчиком Отарского участкового пристава.

В октябре 1908 года Иса Тергеусизов приказом Военного Губернатора Семиреченской области был определен на государственную службу канцелярским служителем с откомандированием в должности временного исполняющего обязанности письменного переводчика Верненского уездного управления. О назначении его на должность письменного переводчика ходатайствовал Верненский уездный начальник [22].

За время работы он проявил добросовестность, за рамки установленных правил не выходил. В апреле 1909 года принял участие в задержании некоего беглого арестанта Пишпекской тюрьмы Лопатовича в селе Маловодном за кражу лошади у Верненского Кафедрального Собора. При задержании преступника проявил энергичность и распорядительность, за что получает благодарность. Сразу же после этого приказом Военного Губернатора был утвержден в должности письменного переводчика Верненского уездного управления. В октябре 1911 года Тергеусизов неожиданно получает приказ о командировании в Ферганскую область, в город Андижан, где он пробыл до мая 1912 года [21].

В сентябре 1917 года Иса Тергеусизов покидает переводческую службу, он командирован на второй Общеказахский съезд в Оренбурге, состоявшейся 5–13 декабря 1917 года. Он там был в числе семи делегатов. С ним вместе были Сатылган Сабатаев и Манке Исмаилов, ранее служивший кандидатом Каскеленского волостного управителя с 1885 года.

По возвращении в город Верный был образован Семиреченский областной казахский совет Алаш-Орды, избранный на втором областном казахском съезде в январе 1918 года. Совет состоял из девяти человек, в числе которых был Иса Тергеусизов в должности члена верненской уездной земской управы и уездного совета Алаш-Орда. Здесь были и видные деятели – Ибрагим Джайнаков в качестве председателя, а также Сатылган Сабатаев, Нусупбек Джакупбаев, Базарбай Маметов, Мухамеджан Тынышпаев, Садык Аманжолов, Толебай Дуйсебаев, Билял Сулеев [21].

Депутатом 2-й Государственной Думы от Сыр-Дарьинской области был избран Аллаберген Тлеули – 1856 года рождения. Служил старшим аксакалом. Получил домашнее мусульманское образование, а также обучался в начальной русско-туземной школе. Владел стадом свыше 1000 голов скота. 27 февраля 1907 г. избран в Государственную Думу от коренного населения Сыр-Дарьинской области, входил в Мусульманскую фракцию [12, с.39].

Особенностью конца XIX начала XX веков процесса формирования казахского чиновничества является то, что в этот период в регионе, как впрочем, и в других областях Казахской степи формируется группа казахских специалистов-ветеринаров. Ветеринарное образование казахские юноши получили в ветеринарных школах. Впоследствии казахи обучались на ветеринарных факультетах высших учебных заведений; во-вторых, большинство казахских ветеринаров начинали служебную деятельность в местах своей родовой этнотерритории; в-третьих, численность ветеринарного потенциала в крае оставалась незначительной, что определяло их большой объем работы; в-четвертых, в этот период происходит перемещение наиболее успешных казахских специалистов на ветеринарные пункты-участки с целью улучшения ситуации в животноводческой сфере; в-пятых, большинство ветеринаров состояло на службе в низших классных числах с соответствующим окладом [23].

Некоторое оживление в подготовке фельдшеров из местного населения началось в 60-е годы прошлого столетия, чему способствовало дальнейшее распространение русского образования. По реформе 1868 г. вводились штаты уездных врачей, фельдшеров и повивальных бабок. Нельзя не отметить роль Омской центральной фельдшерской школы, занимающей видное место в подготовке фельдшеров-казахов. В положении 1878 г. об учреждении этой школы «для приготовления из среды крестьянского сословия сельских фельдшеров для Тобольской и Томской губернии — на 100 человек...» было оговорено, что «... на имеющиеся вакансии могут быть принимаемые... пансионерами мальчики киргизских, инородческих и городских обществ и частных лиц с платою по 200 рублей в год». В 1880 г. Омскую центральную фельдшерскую школу окончили первые 5 казахов, в 1881 г. — 7, в 1882 г. — 1 и в 1883 г. — 2 [23].

В 1888 г. по распоряжению Степного генерал-губернатора в Омской фельдшерской школе за счет средств земского сбора для Семиреченской области были учреждены 2 стипендии, а с 1911 г. подобные стипендии были учреждены и для уроженцев Туркестанского генерал-губернаторства (12 стипендий) и Закаспийской области. Всего Омскую фельдшерскую школу до Октябрьской революции окончили 95 фельдшеров-казахов [23].

Подготовка фельдшеров из коренного населения в различных областях дореволюционного Казахстана шла неравномерно и в основном зависела от инициативы местных обществ и степени распространения русского образования. На территории дореволюционного Казахстана не было ни одного медицинского учебного заведения и подготовка фельдшеров из коренного населения осуществлялась в средних медицинских школах Центральной России.

В регионе формируются профессиональные группы казахских служащих: учителей, врачей, фельдшеров и ветеринаров. Профессиональная специализация указанных служащих соответствовала национальным традициям казахского народа. При этом система их подготовки основывалась на русско-европейских образовательных канонах. Внутри профессиональных групп между специалистами сохранялась существенная разница по качеству подготовки, степени акклиматизации, финансовому обеспечению. Только незначительная часть национальных специалистов проживала в городах.

Исенгулов Тубек Исенгулович служил врачом-ветеринаром. Родился в Чуйской волости Пишпекского уезда Семиреченской области. С 1888 по 1896 гг. учился в Верненской мужской гимназии. В 1896-1897 гг. работал учителем Мариинской дунганской школы Пржевальского уезда. 1897-1902 гг. - студент Казанского Ветеринарного института[12, с. 71].

Во время учебы привлекался к работе в экспедиции по исследованию степных областей под руководством Ф.А. Щербины. Работая в одной из партий, обследовавших хозяйства Зайсанского уезда в 1899 г., он был оставлен в экспедиции до полного окончания работ в связи с тем, что, по свидетельству заведующего естественно-исторической и хозяйственно-статистической частью исследования Е. Добровольского.

После окончания института работал в г. Джаркенте. Дочь Исенгулова - Азиза - была женой Т. Рыскулова. В 1922 г. семья Исенгуловых переехала в г. Алма-Ату. Т. Исенгулов был одним из первых ветеринарных врачей в республике, работал начальником управления ветеринарии, затем - линейным ветврачом Турксиба. Умер в 1930 г.[12, с. 71].

Функции ветеринарного врача на скотопрогонном тракте в урочище Той-Уткуль выполнял Султанов Ибрагим. Впоследствии власти его задействовали на охранно-карантинной линии по реке Чу, которая являлась административной границей между областями империи. Обязанности пунктового ветеринарного врача Чуйского Охранного пояса выполнял не имеющий чина Нургалий Якупович Якупов. В обязанности ветеринаров вменялся обязательный контакт с населением. Казахские служащие владели двумя языками, что и обуславливало необходимость их пребывания на проблемных участках[24].

Обязанности волостного фельдшера Семипалатинского уезда исполнял на Чуйской ветеринарно-охранной карантинной линии между Акмолинской и Сырдарьинской областями трудился пунктовый ветеринарный фельдшер Джансарин. С начала XX века государственные власти практиковали процедуру перемещения казахских служащих – уроженцев степных областей Казахстана в южные регионы, совсем недавно включенные в состав государства. Политическая цель данной акции заключалась в установлении контактов с местными родоплеменными авторитетами при тотальном дефиците специалистов из жителей данных областей и незнании языка, традиционных основ населения русскими профессионалами[24].

Основная масса учителей, врачей и ветеринаров концентрировалась в аграрной сфере, характерно также то, что большинство специалистов этих профессий демонстрирует незначительное представительство в их среде выходцев из социально-престижных слоев казахского общества как-то султанства или других знатных сословий[24]. Значительная часть из исследованных специалистов за длительный период своей деятельности не смогли совершить карьеры по служебной иерархии, ограничиваясь низшей ранговыми титулами с соответствующим обеспечением. Это положение было характерно для большей части казахских служащих.

Работа выполнена в рамках следующих проектов: по программе Грантового финансирования научных исследований Г 2014 0896/ГФ2 «Казахское чиновничество XIX-XX вв.: формирование, структура и персоналии», а также проекта 1167 /ГФ 4 «Институт волостных в системе управления Казахской степью XIX- начало XX вв.: функции, деятельность и взаимодействие с российской властью».

Литература

- [1] Материалы по истории политического строя Казахстана. -Том 1.-Алма-Ата, 1960. 441 с.
 [2] Материалы по введению русской политической системы управления в Казахстане. – Алматы: Қазақ ун-ті, 1999.- 255 с.
 [3] Жакыпбек С.К. Царские законы 1886 и 1891 гг. и усиление колониальной власти в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия историческая.- 2000. - №2 (17). – С. 39 – 43.

- [4] Агаджанов С.Г., Трепавлов В.В., Мухамедьяров Ш.Ф. Национальные окраины Российской империи: Становление и развитие системы управления. Отв. ред.: С.Г. Агаджанов, В.В. Трепавлов.- Москва.- 1997. - 416 с.
- [5] Крафт И.Н. Сборник узаконений о киргизах степных областей. - Оренбург, 1898. – 532 с.
- [6] Ахметжанова А.Т. Степное положение 1891 года в Казахстане: исторический аспект //Дис. канд. ист. наук. - Алматы, 2010. - 141с.
- [7] Жакыпбек С.К. Содержание реформы 1867– 1868 гг. // Вестник КазГУ. Серия историческая. - 2000. - № 16. – С. 75 – 80.
- [8] Васильев Д.В. Становление и развитие системы управления Туркестанского края, 1865-1886 гг. Автореф. дис. канд.и.н. - М.- 1999. /Режим доступа: Научная библиотека диссертаций и авторефератов: <http://www.dissercat.com>.
- [9] Национальная политика в императорской России. Под ред. Ю.И. Семенова. - Москва, 1997.
- [10] Киняпина Н.С. Административная политика царизма на Кавказе и в Средней Азии в XIX веке // Вопросы истории. – 1983. – №4. – С.23– 31.
- [11] Васильев Д.В., Нефляшева Н.А. Конструируя империю: исламские периферии России //Научные труды Института бизнеса и политики - Вып. 1.- Москва.- 2006.
- [12] Казахи в России: Биографический сборник в 2-х т. – М.: Вега, 2008.-Т.1.- 308с.
- [13] Алма-Ата. Энциклопедия /Гл. ред. М. К. Козыбаев.- Алма-Ата: Гл. ред. Казахской Советской энциклопедии, 1983. 608 с.
- [14] Букетова Н. Исторический очерк (электронный ресурс)// Режим доступа: <http://star.spgk.kz/Uchrezhdeniya-Vernenskoyi-muzhskoyi-gimnazii.html>. сайт (дата ссылки: 20.04.2014.)
- [15] ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д.999. Л. 20.
- [16] ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д.1153. Л. 1.- 1 об.
- [17] ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д.999. Л. 20.
- [18] Российский государственный аграрный университет – МСХА имени К.А. Тимирязева (электронный ресурс)// Режим доступа: <http://culture.ru/atlas/object/783> сайт (дата ссылки: 20.04.2014.)
- [19] Рыжков В. Первые переводчики стихов Абая. (электронный ресурс)// Режим доступа: <http://newsite.kazpravda.kz/print/1123617149> сайт (дата ссылки: 20.04.2014.)
- [20] Ескендірұлы М. «Алаш-Орда» министрлері. Алматы. 2008.-114 б.
- [21] Кыдырбекулы Д. Деятель Алаш-Орды Иса Тергеусизов. // Мысль. Сентябрь 21, 2013.//<http://mysl.kz>.
- [22] ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д.2579. Л. 1.
- [23] Из истории подготовки фельдшеров в дореволюционном Казахстане//Режим доступа: <http://oldmedik.ru/istoriya-mediciny>.
- [24] Айтмухамбетов А.А. Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX – начале XX вв. (исторический аспект)// Дис. д. и. н. //Режим доступа// <http://e-history.kz>

References

- [1] *Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana*. Tom 1. Alma-Ata, 1960. 441 p. (in Russ.).
- [2] *Materialy po vvedeniyu russkoy politicheskoy sistemy upravleniya v Kazakhstane*. Almaty: Kazak, un-ti, 1999. 255 p. (in Russ.).
- [3] Zhakypbek S.K. *Tsarskiye zakony 1886 i 1891 gg. i usileniye kolonial'noy vlasti v Kazakhstane* . Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. 2000. №2 (17). p. 39 - 43. (in Russ.).

- [4] Agadzhanov S.G., Trepavlov V.V., *Mukhamed'yarov SH.F. Natsional'nyye okrainy Rossiyskoy imperii: Stanovleniye i razvitiye sistemy upravleniya*. Otv. red. : S.G. Agadzhanov, V.V. Trepavlov. Moskva. 1997. 416 p. (in Russ.).
- [5] Kraft I.N. *Sbornik uzakoneniy o kirgizakh stepnykh oblastey*. Orenburg, 1898. 532 p. (in Russ.).
- [6] Akhmetzhanova A.T. *Stepnoye polozheniye 1891 goda v Kazakhstane: istoricheskiy aspekt*. Dis. kand. ist. nauk. Almaty, 2010. 141p. (in Russ.).
- [7] Zhakypbek S.K. *Soderzhaniye reformy 1867- 1868 gg.* Vestnik KazGU. Seriya istoricheskaya. 2000. № 16. p. 75 80. (in Russ.).
- [8] Vasil'yev D.V. *Stanovleniye i razvitiye sistemy upravleniya Turkestanskogo kraya, 1865-1886 gg.* Avtoref. dis. kand.i.n. M.1999. Rezhim dostupa: Nauchnaya biblioteka dissertatsiy i avtoreferatov: <http://www.dissercat.com>. (in Russ.).
- [9] *Natsional'naya politika v imperatorskoy Rossii*. Pod red. YU.I. Semenova. Moskva, 1997. (in Russ.).
- [10] Kinyapina N.S. *Administrativnaya politika tsarizma na Kavkaze i v Sredney Azii v XIX veke*. Voprosy istorii. 1983. №4. p.23- 31. (in Russ.).
- [11] Vasil'yev D.V., Neflyasheva N.A. *Konstruiruya imperiyu: islamskiye periferii Rossii. Nauchnyye trudy Instituta biznesa i politiki*. Vyp. 1. Moskva. 2006. (in Russ.).
- [12] *Kazakhi v Rossii: Biograficheskiy sbornik v 2-kh t.* M. : Vega, 2008. T.1.308p. (in Russ.).
- [13] Alma-Ata. *Entsiklopediya* / Gl. red. M. K. Kozybayev. Alma-Ata: Gl. red. Kazakhskoy Sovetskoy entsiklopedii, 1983. 608 p. (in Russ.).
- [14] Buketova N. *Istoricheskiy ocherk (elektronnyy resurs)*. Rezhim dostupa: <http://star.spgk.kz/Uchrezhdeniya-Vernenskoyi-muzhskoyi-gimnazii.html>. sayt (data ssylki.: 20.04.2014). (in Russ.).
- [15] TSGA RK. F. I-44. Op. 1. D.999. L. 20. (in Russ.).
- [16] TSGA RK. F. I-44. Op. 1. D.1153. L. 1. 1 ob. (in Russ.).
- [17] TSGA RK. F. I-44. Op. 1. D.999. L. 20. (in Russ.).
- [18] *Rossiyskiy gosudarstvennyy agrarnyy universitet MSKHA imeni K.A. Timiryazeva* (elektronnyy resurs). Rezhim dostupa: <http://culture.ru/atlas/object.783> sayt. 20.04.2014. (in Russ.).
- [19] Ryzhkov V. *Pervyye perevodchiki stikhov Abaya*. (Elektronnyy resurs). Rezhim dostupa: <http://newsite.kazpravda.kz/print>. (in Russ.).
- [20] Yeskendirly M. «*Alash Orda*» ministrleri. Almaty. 2008. 114 p. (in Russ.).
- [21] Kydyrbekuly D. *Deyatel' Alash-Ordya Tergeusizov*. Mysl'. Sentyabr' 21, 2013. mysl.kz. (in Russ.).
- [22] TSGA RK. F. I-44. Op. 1. D.2579. L. 1. (in Russ.).
- [23] *Iz istorii podgotovki fel'dsherov v dorevolyutsionnom Kazakhstane*. Rezhim dostupa: <http://oldmedik.ru/istoriya-mediciny>. (in Russ.).
- [24] Aytmukhambetov A.A. *Kazakhskiy sluzhashchiye Rossiyskoy imperii: formirovaniye, professional'naya i obshchestvenno-politicheskaya deyatelnost' v XIX - nachale XX vv.* (Istoricheskiy aspekt). Dis. d. i. n. Rezhim dostupa: <http://e-history.kz>. (in Russ.).

АК-ОРДА: ОТ УЛУСНОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ К НЕЗАВИСИМОМУ ГОСУДАРСТВУ

Ускенбай К.

Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МОН РК, к.и.н.

Аннотация. В настоящей работе предлагается пересмотреть широко распространенное мнение о том, что правители Ак-Орды (восточной части Улуса Джучи) находились в зависимости от правителей Золотой Орды (западной части Улуса Джучи) и сохраняли на протяжении всего времени номинальную форму вассалитета. Детальное изучение источников и анализ политической истории Ак-Орды позволили изменить наше понимание сути этого вопроса. Развитие государственного управления Ак-Орды прошло несколько этапов в своем развитии и зависело от внутренних и внешних воздействий.

Ключевые слова: Ак-Орда, Бату, Баян, Восточный Дашт-и Кыпчак, Джучи, Ерзен, Кончи, Мубарак-Ходжа, Орда, Ордаиды, Сасы-Бука, Урус-хан, Чимтай

АҚ ОРДА: ҰЛЫС БІРЛЕСТІГІНЕН ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТКЕ

Ускенбай К.

Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. Ш.Ш. Уәлиханова ҚР БҒМ, т.ғ.к.

Аңдатпа. Бұл жұмыста Ақ Орданың (Жошы Ұлысының шығыс бөлігі) билеушілері Алтын Орданың (Жошы ұлысының батыс бөлігі) билеушілеріне тәуелді болды және бүкіл уақыт бойы вассалитеттің номиналды формасын сақтап қалды деген кең таралған пікірді қайта қарау ұсынылады. Дереккөздерді егжей-тегжейлі зерттеу және Ақ Орданың саяси тарихын талдау осы мәселенің мәнін түсінуімізді өзгертуге мүмкіндік берді. Ақ Орданың мемлекеттік басқаруының дамуы оның дамуында бірнеше кезеңдерден өтті және ішкі және сыртқы әсерлерге байланысты болды.

Түйін сөздер: Ақ-Орда, Бату, Баян, Шығыс Дашт - и Қыпшак, Жошы, Ерзен, Кончи, Мубарак-Қожа, Орда, Ордаида, Сасы-Бука, Урус-хан, Химтай

AK-ORDA: FROM A ULUS ASSOCIATION TO AN INDEPENDENT STATE

Uskenbai K.

Leading researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences.

Abstract. In this paper, it is proposed to revise the widespread opinion that the rulers of the Ak-Horde (the eastern part of the Jochi Ulus) were dependent on the rulers of the Golden Horde (the western part of the Jochi Ulus) and maintained a nominal form of vassalage throughout time. A detailed study of the sources and analysis of the political history of Ak-Orda allowed us to change our understanding of the essence of this issue. The development of Ak-Orda public administration has passed several stages in its development and depended on internal and external influences.

Keywords: Ak-Horde, Batu, Bayan, Eastern Dasht-i Kipchak, Jochi, Yerzen, Konchi, Mubarak-Khoja, Horde, Ordaids, Sasi-Buka, Urus Khan, Chimtai

После завершения похода против государства Хорезмшахов и Восточного Кыпчакского государства в 1219–1224 гг. большая часть современной территории Казахстана вошла в состав Улуса Джучи. В 1237–1242 гг. монголы предприняли новые походы против Западного Кыпчакского государства и русских княжеств в результате которых границы Улуса Джучи расширились на западе до Дуная.

Земли к востоку от Жайыка (Яик, Урал) управлялись представителями «огланов левого крыла» во главе которых стоял старший сын Джучи Орда (Орду, Орда-Ичен, Эджен, Иджан), а степи к западу составили владения «огланов правого крыла» во главе со вторым сыном Джучи Бату. Это разделение сохранилось и в последующем при преемниках Орды и Бату. На основе этих улусов происходит формирование самостоятельных государств.

Восточные Джучиды – Ордаиды (Орда и его потомки) на многие годы возглавили «левое крыло». Их улусное владение именуется мною Ак-Ордой. Ордаиды правили в Ак-Орде на протяжении всей истории существования этого государства. Лишь дважды на рубеже 30–40-х и в 80–90-е гг. XIV в. власть в стране была в руках представителей других линий Джучидов (Батуид Тенибек и Тукатимурид Токтамыш). В 30–50-е гг. XV века, воспользовавшись ослаблением Ак-Орды, на ее территорию распространили свою власть потомки Шибана (5-й сын Джучи) во главе с ханом Абулхайром. После его смерти 1468 г. Ордаиды вернули себе свои владения в Восточном Дашт-и Кыпчаке, но с этого времени население Ак-Орды стало именоваться казахами, а их государство Казахским ханством.

Широко распространено мнение, что правители Ак-Орды «пользовались в пределах своего улуса практически полной самостоятельностью, однако сохраняли при этом номинальную форму вассалитета по отношению к сарайским династам» [1]. По мнению других историков «письменные источники со всей категоричностью опровергают тезис о политической независимости Кок-Орды (имеется ввиду Ак-Орда – К.У.) и правивших в ней потомков Орда-Ичена от сарайских ханов» и речь в данном случае должна идти только о «полной экономической независимости» [2].

Детальное рассмотрение политической истории Ак-Орды позволило все же изменить наши представления об управлении этого государства. Развитие государственного управления Ак-Орды прошло несколько этапов и зависело не только от внутренних факторов, но и от внешних воздействий.

В середине XIII в., когда сохранялось единство Монгольской империи, все улусы были зависимы от центра, находившегося в Каракоруме. Тогда хан Орда и его первые преемники, признавали власть не только великого хана империи, но и старшинство Бату и его потомков. Однако даже при этом, несмотря на то, что Бату оставался верховным правителем всего Улуса Джучи и потомки Орды «признают царями и правителями своими преемников Бату и имя их пишут на ярлыках своих сверху», каждое отдельное крыло Улуса Джучи к середине XIII в. формируется как независимая политическая структура. И с этого времени «не случалось, чтобы из урука (т.е. рода) Орды те, которые заступили его место, являлись к ханам урука Бату, потому что они находятся далеко друг от друга, и каждый был самостоятельным государем своего улуса» [3]. По словам Рашид ад-Дина, которому принадлежит и вышеприведенная цитата, «из войск Джучи-хана, одной половиной ведал он (Орда), а другой половиной – Бату» [4]. После распада Монгольской империи Улус Джучи обретает независимость. Ак-Орда при правлении Кунг-Кирана (1253–1280 гг.) подчинялась верховным ханам Джучидов Берке и Менгу-Тимуру. Но эти ханы по-прежнему не вмешивались во внутренние дела восточных Джучидов. После смерти Менгу-Тимура в 1382 г. Ак-Орда получает полную независимость. С 1380 г. на троне Ак-Орды в Сыгнаке утвердился внук Орды хан Кониши (Койши, Кунджи). Он значительно укрепил

институты государственного управления, для его правления была в целом характерна стабильное положение во внутренней жизни государства. Это не ускользнуло от внимания достаточно осведомленного путешественника Марко Поло: “У царя [“Севера” Коничи – К. У.] много народу, но он ни с кем не воюет и мирно правит своим народом” [5]. После смерти хана Коничи в 1301 г. в Ак-Орде наступил первый серьезный внутривластный кризис. Ордаиды начали острую борьбу за власть. В этой междоусобице были задействованы и внешние силы. Страна значительно ослабла в политическом отношении и попала в зависимость от Золотой Орды. В 1301 г. при поддержке правителей Чагатайского улуса Хайду и Дувы власть в Ак-Орде занял Кублук (Куйлюк, Кублюк), но в 1302 г. законному наследнику Коничи, его сыну Баяну удалось с помощью войска золотоордынского хана Токты вернуть себе трон. В 1308 г. против него выступил брат Мангытай (Макудай) на два года отнявший у него власть. В последние годы правления Токты Баян снова взял власть в Ак-Орде в свои руки. Помощь Токты обернулась новым периодом золотоордынского протектората над восточными Джучидами. Это положение сохранялось и при правлении золотоордынского хана Узбека (1313–1341 гг.).

Период междоусобной войны в Ак-Орде, участие в ней войск соседних государств лишней раз свидетельствует о статусе владений Ордаидов. Они являлись независимыми. Об этом же говорит и внешняя политика хана Баяна.

Сын и наследник Баяна Сасы-Бука (1318–1321 гг.) “совершенно не сходил с большой дороги службы” Узбек-хану “и не уклонялся ни от одного вызова и курултая” [6]. После смерти Сасы-Буки Узбек-хан назначил его преемником Ерзена (1321–1338 гг.), при правлении которого Ак-Орда восстановила прежнее внутривластное положение, но он по-прежнему “проявлял повиновение и подчинение”. По сведениям современников этот правитель был очень умен и образован, имел большую власть в стране и “степень его положения стала близкой к величию Узбек-хана”. “Своей справедливостью и милосердием он превратил Туркестан в образец высшего рая... Безопасности и процветания, какие имел тот улус во время его правления, (никто) после него не видел и во сне” [7]. Восстановление внутривластной стабильности и экономической мощи государства подвигнуло государственную элиту Ак-Орды к борьбе за восстановления независимости. Эту группу возглавил сын Ерзена Мубарак-ходжа-хан (1338–1340 гг.). Захватив власть в стране, он начал чеканку собственной монеты. Для подавления выступления Мубарак-ходжи Узбек в последний год своего правления отправил сына Тенибека. Менее года Тенибек был ханом в Сыгнаке и, получив известие о смерти отца, вернулся в Сарай, но был убит по дороге братом Жанибеком. Около двух лет (1342–1344 гг.) в Ак-Орде не было официально утвержденного хана, власть принадлежала Чимтаю, который лишь в 1344 г. был утвержден Жанибеком в качестве нового правителя Ак-Орды. Чимтай, не проявлявший особой внешнеполитической активности, направил свою деятельность на восстановление внутривластной стабильности в государстве “и сломанное во времена брата исправил так, как это требовалось потребностями времени”. Семнадцатилетнее правление Чимтая в целом спокойное подготовило последующее укрепление и возвышение Ак-Орды. В то время как это государство крепло и набирало силу, Золотая Орда вступила в тяжелую полосу двадцатилетней смуты и междоусобицы. Характерной особенностью его правления является преобладание Ордаидов над Батуидами. В это же время на арену активной политической борьбы выходят представители другой ветви Джучидов – Шибаниды.

Значительно укрепились институты управления при правлении Урус-хана (1361–1377 гг.). Он предпринял эффективные шаги по централизации власти, привлек на свою сторону большую часть государственной элиты, смог подавить сепаратизм других представителей Джучидов Восточного Дашт-и Кыпчака. Однако внешние войны, разрушительные походы правителя Мавараннахра эмира Тимура привели к ослаблению Ак-Орды, приходу к власти Токтамышша, представителя еще одной ветви Джучидов – Тука-тимуридов. Захватив власть в Ак-Орде, он с помощью ее ресурсов завоевал и Золотую Орду. При правлении Токтамышша в Ак-Орде

практически не было самостоятельной власти, по существу он перенес центр страны с Сырдарии на Волгу. В 1396–1428 гг. внук Урус-хана Барак-хан на несколько лет восстановил единство государства, начал борьбу за возвращение утерянных территорий. Усиление его власти вызвало противостояние с племенной знатью. Против него выступили мангыты. Борьба с ними привела к смерти Барака и возвышению Шибанидов Западной Сибири.

1. Варваровский Ю. Е. Распад Улуса Джучи в 60-70 е годы XIV века (по данным письменных источников и нумизматики). АКД. Казань, 1994, с. 13—14.
2. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М., 1985, с. 66.
3. Рашид ад-Дин. Джамии ат-таварих // Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Том II. Извлечения из персидских сочинений собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. М.-Л., 1941, с. 42.
4. Рашид ад Дин. Сборник летописей. Т. 2. Перевод с персидского Ю. П. Верховского. Прим. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова. Ред. проф. И. П. Петрушевский. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1960, с. 66.
5. Книга Марко Поло. А., 1995, с. 206.
6. Му'ин ад Дин Натанзи. Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.-Л., 1941, с. 129.
7. Там же, с. 129—130.

О ТЕРМИНАХ «КАЗАХИ» И «КАЗАХСКОЕ ГОСУДАРСТВО» В ИСТОЧНИКАХ

Ускенбай К.

Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МОН РК, к.и.н.

Аннотация. В настоящей работе приводятся сведения восточных источников о самоназвании казахского народа и его средневекового государства. По мнению автора, термин казах в качестве этнонима мог появиться на несколько десятилетий раньше общепризнанной даты, а именно в конце XIV – начале XV века. Это косвенно подтверждается сведениями Абдулгаффар Кырыми, автора «Умдет ал-ахбар». В качестве самоназвания средневекового Казахского государства, могло выступать сразу несколько наименований – Қазақ ұлысы, Қазақ мемлекеті, Қазақ елі. Такие обозначения использует в своем труде Ибн Рузбихан – билад-и казак, улус-и казак, дийар-и казак, мамлакат-и казак.

Ключевые слова: Абдулгаффар Кырыми, билад-и казак, билад-и узбек, Дашт-и Кыпчак, дийар-и казак, дийар-и узбек, Ибн Рузбихан, казакское летопись, казах (казак/казак), Казахская орда, Казахское ханство, Қазақ елі, Қазақ йайлағы, Қазақ мемлекеті, Қазақ ұлысы, мамлакат-и казак, мамлакат-и узбек, «Михман наме-йи Бухара», узбеки, узбекийан (узбекцы, узбековцы), узбек-казаки (узбак-и казак), узбек-шибан, улус-и казак, улус-и узбек

ДЕРЕККӨЗДЕРДЕГІ "ҚАЗАҚТАР" ЖӘНЕ "ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ" ТЕРМИНДЕРІ ТУРАЛЫ

Ускенбай К.

Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. Ш. Ш. Уәлиханова ҚР БҒМ, т.ғ.к.

Аңдатпа. Бұл жұмыста қазақ халқының және оның ортағасырлық мемлекетінің өзін-өзі атауы туралы Шығыс дереккөздерінің мәліметтері келтіріледі. Автордың пікірінше, қазақ термині этноним ретінде Жалпыға бірдей танылған күннен бірнеше онжылдықтар бұрын, атап айтқанда XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басында пайда болуы мүмкін. Мұны "Умдет әл-ахбар" авторы Абдулгаффар Кырымидің мәліметтері жанама түрде растайды. Ортағасырлық қазақ мемлекетінің өзіндік атауы ретінде бірден бірнеше атаулар болуы мүмкін – Қазақ ұлысы, Қазақ мемлекеті, Қазақ елі. Мұндай белгілерді Ибн Рузбихан – билад-и казак, Ұлыс-и казак, Диар-и казак, мамлакат-и казак өз еңбектерінде қолданады.

Түйін сөздер: Абдулгаффар Кырыми, билад-и казак, билад-и өзбек, Дашт-и Кыпшақ, Диар-и казак, Диар-и өзбек, Ибн Рузбихан, Қазақ шежіресі, Қазақ (Қазак/Қазақ), Қазақ Ордасы, Қазақ хандығы, Қазақ елі, Қазақ тілі, Қазақ мемлекеті, қазақ ұлыстар, мамлакат-и казак, мамлакат-и өзбек, " Михман наме-и Бұхара", өзбектер, өзбектер (өзбектер, өзбектер), өзбек-казактар (өзбак-и казак), өзбек-шибан, Ұлыс-и казак, Ұлыс-и өзбек

ABOUT THE TERMS "KAZAKHS" AND "KAZAKH STATE" IN THE SOURCES

Uskenbai K.

Leading researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences.

Abstract. This paper provides information from eastern sources about the self-designation of the Kazakh people and its medieval state. According to the author, the term Kazakh as an ethnonym could have appeared several decades earlier than the generally recognized date, namely at the end of the XIV – beginning of the XV century. This is indirectly confirmed by the information of Abdulgaffar Kyrym, the author of "Umdet al-akhbar". As a self-designation of the medieval Kazakh state, several names could act at once - Kazakh ulys, Kazakh memleketi, Kazakh eli. Ibn Ruzbihan uses such designations in his work – bilad-and Cossack, ulus-and Cossack, diyar-and Cossack, mamlakat-and Cossack.

Keywords: Abdulgaffar Kyrym, bilad-i Kazak, bilad-i Uzbek, Dasht-i Kipchak, diyar-i Kazak, diyar-i Uzbek, Ibn Ruzbikhan, Cossack letovye, Kazakh (Kazakh/Cossack), Kazakh Horde, Kazakh Khanate, Kazakh eli, Kazakh yailagi, Kazakh memleketi, Kazakh ulusy, mamlakat-and Cossack, mamlakat-and Uzbek, "Mikhman name-yi Bukhara", Uzbeks, uzbekiyan (Uzbeks, Uzbeks), Uzbek-Cossacks (Uzbek-and Cossack), Uzbek-shiban, ulus-and Cossack, ulus-and Uzbek

О термине "казак", ставшем этнонимом современного казахского народа, имеется обширная литература. На мой взгляд, наиболее близко к решению истории его возникновения и обстоятельств при которых он стал обозначением новой народности подошли казахские историки Сапар Ибрагимов [1, с. 66–71], профессор Турсун Султанов [2, с. 252; 3, с. 248–255] и академик Булат Кумеков [4, с. 32–40; 5, с. 295–301]. Интересную версию высказал профессор Зардыхан Кинаятулы [6, с. 297–323]. Нам хотелось бы обратить внимание коллег на причины того, почему подданным первых казахских ханов дали это название и почему оно так быстро за ними утвердилось.

Общеизвестно, что свое имя новая народность получила во время знаменитой откочевки. Вместе с тем, есть данные о том, что еще прямые предки Жанибека, одного из будущих казахских ханов, также обозначались термином "казак", поскольку также вели вольный, свободный образ жизни. Жанибек, правнук Урус-хана был не первым в своем роду казаком-скитальцем.

Предок казахских ханов Мухаммад-Урус-хан был могущественным правителем Туркестана, упоминаний о том, что он казаковал в источниках не встречается. Однако положение меняется после его смерти. Его потомкам пришлось долгое столетие (1380–1470 гг.) вести борьбу за право обладания кочевьями Восточного Дашт-и Кыпчака.

Куйурчук, сын Урус-хана и дед Жанибека вынужден был какое-то время вести образ жизни казака (скитаться вдали от родины), поскольку не имел сил противостоять Токтамышу. Барак, сын Куйурчука и отец Жанибека тоже прослыл казаком пока воевал с Шибанидом Хаджи-Мухаммадом. Об этом есть прямое свидетельство источника. Абдулгаффар Кырыми, автор «Умдет ал-ахбар» пишет, что Барак кочевал в местности «Қазақ йайлағы» (казакское летовье) [7, с. 108, 335].

Словно верный этой «семейной традиции» сын Барака Абу Саид Жанибек тоже вынужден был провести несколько лет в казачестве, вместе с ним его казакдашем (верным другом в его скитальчестве) был его родственник Керей, сын Пулада, сына Токтакии, сына Урус-хана.

Возможно Жанибек, казак в третьем поколении и стал причиной того, что за ним и за его новыми подданными прочно закрепилось это имя?

Другой вопрос на который хотелось бы обратить внимание, касается наименования государства Керей и Жанибека в источниках. Стоит отметить, что заметный вклад в изучение

этого вопроса на современном этапе внесли коллеги Амантай Исин и Нурлан Атыгаев в ряде своих публикаций и научных статей.

Средневековые исторические нарративы не содержат прямых указаний того, как называлось первое государство казахов. Современные историки именуют его ханством, поскольку во главе стоял хан, или ордой, вслед за русскими источниками. А так как основную массу населения составляли казахи, оно получило название Казахское ханство, или Казахская орда.

Авторы средневековых исторических сочинений использовали различные термины для обозначения Казахского ханства. Некоторые из этих терминов служили обозначениями и прежних политических образований на этой территории. В ряде источников владения казахских ханов именовали еще домонгольским этногеографическим термином Дашт-и Кыпчак или просто Дашт / Дешт (Кыпчакская степь). Этот термин широко использовался авторами мусульманских (арабских, персидских, тюркских) исторических сочинений в качестве обозначения всего Улуса Джучи (Золотой Орды) или его степных областей.

Ибн Рузбихан Исфাহани, автор широко известного персоязычного сочинения «Михман-наме-йи Бухара», многократно использует термин Дашт-и Кыпчак, или сокращено – Дашт, для обозначения владений узбекских и казахских ханов и султанов, а собственно казахских правителей именуется «ханами Дашта» [8, с. 99, 100, 101, 117].

Вместе с тем, уже во второй половине XIV и в XV веках, то есть, накануне образования Казахского ханства, в средневековых мусульманских исторических сочинениях появляется новое обозначение Восточного Дашт-и Кыпчака – Дийар-и Узбек (Узбекская страна или Узбекистан). В основе этого наименования лежит этнополитоним узбеки (узбекиян – узбекцы, узбековцы), который становится обобщающим для населения Восточного Дашт-и Кыпчака с 1350–1360-х гг. Примерно в это же время в соседних регионах появляются аналогичные этнополитонимы татары, ногаи, могулы. Все это явилось наглядным отражением происходивших в этом регионе центростремительных этнических процессов. Однако дальнейшей эволюции этнополитонима узбеки в этноним в Восточном Дашт-и Кыпчаке препятствовали политические процессы. Они привели, с одной стороны, к обособлению части узбеков во главе с Кереем и Жанибеком и основанию ими в Жетысу в 1465–1466 гг. Казахского ханства, с другой – к переселению группы узбеков во главе с Мухаммадом Шайбани в Мавераннахр в самом начале XVI в.

Процесс разделения на новые этнополитические общности наглядно отражен в замечательном сообщении автора «Михман-наме-йи Бухара»: «три племени относят к узбекам, кои суть славнейшие во владениях Чингиз-хана. Ныне одно [из них] – шибаниты и его ханское величество (Мухаммад Шайбани. – К.У.) после ряда предков был и есть их повелитель. Второе племя – казахи, которые славны во всем мире силою и неустрашимостью, и третье племя – мангыты, а [из] них цари астраханские» [8, с. 62].

Постепенное усиление политической и военной мощи Казахского ханства привело к замене этнополитонима узбеки сначала на узбек-казаки (узбак-и казак), а затем просто на этноним казахи (казак/казак). А термин узбеки «ушел» из Восточного Дашт-и Кыпчака вместе с Мухаммадом Шайбани и его сторонниками в Мавераннахр. Сначала их именовали узбек-шибанами (поскольку они признавали власть Шибанидов), а впоследствии — просто узбеками.

Ибн Рузбихан зафиксировал в своем сочинении период, когда этнонимия населения Восточного Дашт-и Кыпчака претерпевала изменения, и на смену термину узбек и его производным пришел термин казак, постепенно вытеснивший первое название из региона, где тот господствовал более столетия. Повествуя о взаимосвязи этих двух терминов, автор отразил не только увиденную им самим картину, но и, очевидно, представления той части узбеков, которая ушла из Дашта вместе с Мухаммадом Шайбани.

Ибн Рузбихан неоднократно именуется Восточный Дашт-и Кыпчак Узбекской страной. В четырех местах своего сочинения он использует термин дийар-и узбек [8, л. 30а, 47а, 70а, 72а]. Контекст сообщений подразумевает весь подвластный узбекам регион Дашт-и Кыпчака. В таком

же значении им трижды использован термин мамлакат-и узбек [8, л. 22б, 70а, VIа]. Причем, на одном листе автор использовал оба термина (дийар, мамлакат) с идентичным значением. Говоря о «переговорах, знаменательных днях и битвах» казахского хана Бурундука с Мухаммадом Шайбани, Ибн Рузбихан для обозначения региона использует термин улус-и узбек [8, с. 100, л. 76б]. Встречается в его тексте еще один термин. Река Сырдария, которую узбеки и монголы именуют «рекой Сыр» «течет на расстоянии более трехсот фарсахов по Туркестану, среди зимовий узбеков, и теряется в конце страны узбеков (билад-и узбек) в песках, которые жители той страны называют Каракумы» [8, с. 74, л. 1б].

Следует отметить, что Ибн Рузбихан закончил свой труд за восемь месяцев в сентябре 1509 г., когда на всем пространстве Восточного Дашт-и Кыпчака безраздельно господствовали казахи. По словам Ибн Рузбихана «старшим ханом (казахов. – К.У.) является Бурундук-хан, из потомков Узбека, часть которых называется казахами <...> в любое время, когда Бурундук-хан во все стороны улуса казахов посылал [приказ]: “Садитесь на коней для набега”, то в тот же час являлись четыреста тысяч колчанов богатырей, каждый из которых равнялся десятерым молодецким воинам» [8, с. 92–93].

Здесь Бурундук ошибочно назван потомком Узбека. Переводчик и издатель сочинения, известный востоковед Р.П. Джалилова, полагает, что в данном отрывке имеется ввиду золотоордынский хан Узбек [8, с. 176, прим. 80; 9, с. 132]. В тексте: аз оулад-и узбек (из потомков / потомства узбека, из узбековых потомков). Однако контекст этого сообщения и других аналогичных сообщений Ибн Рузбихана позволяет предположить, что речь все же идет об этнополитической общности узбеки, а не о хане Золотой Орды. Так Ибн Рузбихан в нескольких местах своего сочинения при упоминании казахов уточняет: «казахи являются одним из родов узбеков улуса Чингиз-хана» [8, с. 104], «узбеки из рода казахов отбивались от войск узбеков-шибанитов» [8, с. 123].

Очевидно, что и в приведенном выше выражении следует читать «Бурундук-хан из потомства (или: числа, рода) узбеков, часть которых называется казахами». В этом также убеждает и то, что Узбек-хан, во-первых, не был предком казахских ханов, и это шибанидским историкам было очень хорошо известно; во-вторых, имя Узбек-хана больше нигде в тексте «Михман наме-йи Бухара» не упоминается; в-третьих, здесь его имя упомянуто без титула. В персоязычных источниках Узбек в большинстве случаев пишется вместе с титулом хан – Узбек-хан [10, с. 89, 91–93, 98, 100–101, 105, 129, 141, 146, 206, 207, 211, 213] или падишах (царь) – падишах-и Узбек [10, с. 93, 102, 220]. Говоря о казахских ханах, Ибн Рузбихан отмечал, что они «происходят от потомков Ючи-хана, сына Чингиз-хана» [8, с. 61, 92], а «все казахи являются улусом Чингиз-хана» [8, с. 62]. «Ючи-хана» Ибн Рузбихан неоднократно упоминает в своем сочинении [8, с. 61, 66, 89, 94, 104]. Отголоском подобной ошибки можно считать сообщение Хайдара Рази, автора сочинения начала XVII в. «Тарих-и Хайдари», где он назвал казахского Тахир-хана, сыном (песар) Узбек-хана [10, с. 215, 274]; здесь, конечно же, нужно видеть общность узбеков, а не Узбек-хана.

Вот как этот же спорный фрагмент переведен в сборнике С.Д. Асфендиярова и П.А. Кунте: «В настоящее время главным ханом у казаков состоит Бурундук-хан, родом из узбеков».

Безусловно, автор «Михман наме-йи Бухара» прекрасно знал, что Дашт-и Кыпчак полностью принадлежит уже не узбекам, а казахам, ставшим вполне самостоятельной и очень грозной силой в регионе. Об этом же говорит и частота упоминания термина казах и его производных, в том числе и при обозначении страны ими заселенной. Она (частота) значительно превышает использование термина узбек в качестве обозначения Восточного Дашт-и Кыпчака.

Чаще всего для обозначения казахских владений Ибн Рузбихан использует термин билад-и казак [8, л. 23б, 59б, 69б, 84а, 89б (2 раза), Va, VIб (дар билад ва йурт-и казак), VIIIб (2 раза), 101а (3 раза), 103б, 104а, 105а, 107б, 110а, 119а]. Привычное для него персидское слово белад (мн. от бәләд – город, страна, область) в сочетании с этнонимом казах он применил в девятнадцати

случаях, нередко он использовал его и самостоятельно. Затем по количеству упоминаний (одиннадцать случаев) следует термин улус-и казак [8, л. 69б, 73б, 83б, 85а (2 раза), 98а, 100а (а также 1 раз улус-и джаниш-султан казак), 107б, 109а, Vб]. Данный термин, в свою очередь, характерен для кочевой тюрко-монгольской среды. Исследователи определяют улус как государство у номадов, «народ-государство», «особым образом организованный народ», «народ, данный во владение» [11, с. 43–44; 12, с. 214–216]. Также часто (восемь раз) применяется термин дийар-и казак [8, л. 69б (2 раза), 83а, 100б, 101а, 107б (2 раза), Vб]. Персидское слово дийар переводится как область, страна. В тексте сочинения Ибн Рузбихана находим также пять случаев применения термина мамлакат-и казак [8, л. 61а, 120б, VIб, VIIа]. Мамлакат – страна, государство, область, штат. Иногда автор существительное мамлакат дает во мн. ч.: мамалак-и казак [8, л. 22б].

Термин билад Ибн Рузбихан использует в нескольких значениях:

- 1 – небольшой населенный пункт (например, Сыгнак);
- 2 – крупный город (например, Сайрам, Ясы);
- 3 – область страны (например, Туркестан);
- 4 – страна (например, Казахская страна) [8, л. 101а; 13, с. 72–74].

При этом на одном листе рукописи могут встречаться несколько терминов для обозначения казахской (узбекской) страны [8, л. 69б, 70а, 101а, 107б, Vб, VIб] или одновременное использование одного термина (напр.: билад) для обозначения казахской страны и исторической области Туркестан [8, с. л. 32а, 105а, I, II]. В отдельных случаях Ибн Рузбихан область (владение) Сыгнака именуется мамлакат-и Сыгнак (логичнее было бы назвать вилайат), притом на одном листе своего сочинения он дважды говорит о мамлакат-и Сыгнак и здесь же владения казахских ханов именуется в одном месте улус-и казак и в другом – дийар-и казак [8, с. л. Vб, 110а].

Приведенные примеры показывают, с одной стороны, непоследовательность этого автора, как и некоторых других восточных авторов, в применении социально-политической терминологии, а с другой – по всей видимости, недостаточное знание ими аутентичных наименований населения Туркестана и Дашт-и Кыпчака.

Известный казахстанский востоковед К.А. Пищулина, рассматривая терминологию, использовавшуюся Ибн Рузбиханом и другими авторами восточных сочинений для обозначения городов, отмечала неоднократные примеры «неразборчивости в применении различных терминов к одним и тем же населенным пунктам» [13, с. 74]. Это заключение можно отнести и на рассматриваемую здесь терминологию.

Вместе с тем, мы не можем отказаться от всех вариантов, предложенных Ибн Рузбиханом для обозначения Казахского ханства. Упрочение власти казахских ханов, выход на международную арену и, как следствие всего этого, расширение ареала использования термина казах должно было привести к установлению определенного названия. Полагаю, что самоназвание отражало приведенные автором «Михман наме-йи Бухара» примеры, но в соответствии с тюркской грамматикой. Например: Қазақ ұлысы, Қазақ мемлекеті; можно добавить также Қазақ елі – как кальку терминов с персидскими словами дийар, билад. Примеры подобных наименований можно встретить в соседней Большой Орде (1438–1502 гг.), которая, как теперь установлено, называлась Тахт эли (Тақ елі – Тронное владение), Тахт мемлекеті (Тақ мемлекеті – Престольная держава), Тахт вилайеті (Тақ уәлаяты – Престольная область) [14, с. 9], добавлю Тахт улусы (Тақ ұлысы – «столичные улусы»).

Источники и литература

1. Ибрагимов С. К. Еще раз о термине «казах» // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. VIII. 1960.

2. Султанов Т. И. Казак: слово и этноним // Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. А., 1992.
3. Султанов Т. И. Казак: историко-политологическое и этническое содержание термина // Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. 2-е изд., исправл. и доп. СПб., 2004.
4. Кумекоев Б. Е. Историография вопроса о термине «казак» // Материалы Международной научно-теоретической конференции, посвященной известному ученому-историку Мухаммед Хайдар Дулати (1499–1551). Тараз, 1997.
5. Кумекоев Б. Е. О термине «казак» // История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) в пяти томах. Т. 2. А., 1997.
6. Зардыхан Қинаятұлы. Қазақ атауының тарихи-этимологиялық мән-мағынасы туралы // Зардыхан Қинаятұлы. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. (Тарихи-сараптамалық зерттеу). Астана, 2004.
7. Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 1. Транскрипция. факсимиле. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. – 420 с.
8. Фазлаллах Ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р. П. Джалиловой. – М., 1976.
9. Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под ред. проф. Асфендиярова С. Д. и проф. Кунте П. А. – 2-е изд. – Алматы, 1997.
10. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.
11. Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды.
12. Кычанов Е.И. История приграничных с Китаем древних и средневековых государств (от гуннов до маньчжуров). – 2-е изд., испр. и доп. СПб., 2010.
13. Пищулина К.А. Очерки истории Казахского ханства. Сборник статей. – Алматы: ИИЭ, 2016. – 350 с.
14. Трепавлов В.В. Большая Орда – Тахт эли. Очерк истории. – Тула, 2010.

УДК 94 (=5121):502

KIPCHAKS ROLE IN KAZAKH TRIBES FORMATION**Habizhanova G.B.**

d.h.sc, Kazakhstan history department professor al-Farabi Kazakh National University, Almaty
e-mail: gulnara02011966@mail.ru

Abstract. In the article the role of kipchak tribes in formation of the Protokazakh breeding formations in the period of the early Middle Ages reveals. Being guided by substantive provisions of such known researchers as N.Aristov, V.Bartold, S.Ahinzhanov, etc., the author defines the basic ways and directions of migrations of the Turkic tribes which have entered later in structure of kipchak confederation. Despite the extensive literature on Kipchak tribal formation, tamga signs analysis, sources about the Kipchaks as a part of the Uzbek, Karakalpak, Turkmen, Bashkir, as well as the other above-mentioned data allow to supplement the knowledge of the possible historical contacts with other ethnic groups and come to conclusion of their possible common origin. This conclusion is based on the theoretical statement of the Turkic nomads tribal structure mobility, their genealogical continuity and communication. Thus, the origins of many Turkic tribes, whose history since the beginning of the second millennium BC roots in medieval Qypchaq Union are closely connected with the territory of modern Kazakhstan.

Keywords: kipchak, migration processes, tamgas, turkic tribes, ethnic composition.

ҚЫПШАҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ РОЛІ**Хабижанова Г.Б.**

т.ғ.д., доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, ҚР, Алматы қ-сы
e-mail: gulnara02011966@msil.ru

Аңдатпа. Мақалада ертеорта ғасырлық қыпшақ тайпалық одағының этникалық құрамын талдау негізінде, ерте қыпшақтардың қазақ руларының этногенезіне қатыстылығы мәселелері қарастырылады. Автор Н.Аристов, В.Бартольд, С.Ақынжанов, Р.Кузеев және т.б. белгілі ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, ортағасырлық қазақ жерінде жүрген көші-қон үдерістеріне талдау жасай келе, арғын руының мысалында қыпшақ бірлестігіне көптеген қазақ руларының қыпшақ конфедерациясы құрамына енгенін негіздейді. Қыпшақ тайпалық бірлестігінің құрылуына байланысты көптеген әдебиеттердің болуына қарамастан, таңбалық белгілері, өзбек, қарақалпақ, түркмен, башқұрт халықтарының құрамындағы қыпшақтар туралы дерек мәліметтері, сондай-ақ жоғарыда аталған мәліметтер, басқа да этникалық топтармен тарихи байланысқа түскендігі туралы білімімізді толықтырып және шығу төркіні бір деген қорытынды жасауға әкеледі. Бұл қорытынды түркі көшпелілерінің ру-тайпалық құрылымының жылжымалылығы, сабақтастығы, генеологиялық байланысы туралы теориялық ережегемен негізделеді. Демек, тарихы б.э. екінші мыңжылдығында ортағасырлық қыпшақ одағынан бастау алатын көптеген түркі тайпаларының шығу тегі бүгінгі Қазақстан территориясымен тығыз байланысты.

Түйін сөздер: қыпшақтар, көші-қон үдерісі, таңбалар, түркі тайпалары, этникалық құрамы

КИПЧАКИ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ КАЗАХСКИХ ПЛЕМЕН

Хабижанова Г.Б.

д.и.н., доцент, профессор кафедры истории Казахстана
 Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, РК, г.Алматы
 e-mail: gulnara02011966@mail.ru

Аннотация. В статье на основе анализа раннесредневекового этнического состава кыпчакского союза племен рассматриваются проблемы участия ранних кыпчаков в этногенезе казахских родов. Опираясь на труды Н.Аристов, В.Бартольда, С.Ахинжанова, Р.Кузеева и других известных ученых, автор на основе анализа миграционных процессов, шедших на территории средневекового Казахстана, обосновывает на примере казахского племени аргын вхождение многих казахских племен в состав кыпчакской конфедерации. Несмотря на имеющуюся обширную литературу по кыпчакскому племенному образованию, анализ тамговых знаков, сведения источников о кыпчаках в составе узбекского, каракалпакского, туркменского, башкирского народов, а также других вышеуказанных данных, позволяют дополнить знания о возможных исторических контактах их с другими этническими группами и прийти к выводу об их возможном общем происхождении. Данное заключение основывается на теоретическом положении о подвижности родоплеменной структуры тюркских кочевников, их преемственности и генеалогической связи. Таким образом, истоки многих тюркских племен, история которых с начала второго тысячелетия н.э. уходит корнями в кыпчакский средневековый союз, тесно связаны с территорией современного Казахстана.

Ключевые слова: кыпчаки, миграционные процессы, тамги, тюркские племена, этнический состав.

Kazakh ethno genesis for long time was object of scholarly interest. Thus not surprisingly scientific literature contains a lot of evidences of academic interest to such problems as Kipchaks participation in Kazakh tribes' formation. This fact is particularly proved by existing scientific conglomerate name for all Kazakh tribes. However, in order to study historical interconnections we need systematization of accumulated knowledge. This work is particularly important because needed information is sometimes scattered on particles in historical works. Referring to pre-Mongol period, we can make assumption that Argyns as many Turkic tribes were part of the Kipchak tribal confederation. Famous Russian researcher Aristov provided significant data to justify his theory concerning mixed composition of Argyn tribes. Uzbekistan researcher K. Shaniyazov moved further after his colleagues to prove data on Kipchak's participation in the ethno genesis processes related to the Kazakhs as well as Turkic peoples of Central Asia. History of VII-VIII centuries evidences about contacts of Basmil tribe with Qarluqs. Mahmud Kashgar also describes these tribes as Turkmens. According S. Ahinzhanov, Kipchaks changed their winter migrations places and moved from Zhetysu (Semirechye) to the lower reaches of the Syr Darya, exactly since the migration of Turkic tribes. According to the scientist's assumption, Karluks were locating in the Zhetysu (Semirechye) since the VIII century. Then the contacts between Turk tribes and Kipchaks were inevitable. The Mongol conquest entailed not only the migration of tribes, but also the unification of some tribes to protect their territories and the formation of new tribal alliances and "the emergence of new ethnonyms." In this sense, as noted by the famous ethnographer M.Mukanov, " the carrier of the new ethnonym, which were Argyns in this case, was undoubtedly a new ethnic community and new tribal alliance. "... A new tribal alliance was very "numerous", and very "may" and the neighboring tribes might respectively give it name "..argun".

Argyns and their relations with other tribes

One of the examples of widely spread mutual ties can be long lasting relations of Argyns with some other tribes of Middle Zhuz. Some of the existing data prove as confirmation of these relationship types. This assumption will help to examine a case of Argyn's stay in larger tribal confederation due to information found in some sources. The first argument to prove this assumption is identical for some Argyn dynasties and Kipchak tribes tamga. For instance, it is known that tamga of the Kipchak tribe is looking as one or two oblique lines (/, //). The other Turkic tribe who's destiny is close to Kipchak people is Kanzhygaly dynasty of Argyn. The latter had the same // sign. Uzbek researcher K. Shaniyazov suggested detailed explanation of such link existence between different tribes. "Each tribe or ancient dynasty, which belongs to certain tribal confederation, had their tribal or dynastical tamga" [1, 1974]. Apparently, as a basis for common tribal tamga or tamga, was taken tribe that had been dominated in the tribal confederation. Kipchaks belonged to one of such tribes in Dasht-I Kipchak, the lands they had been inhabited from middle Xth - till 30-40 XIII c.c. and from XV till middle XVII c.c.

Therefore, the basis of tamga signs, were Kipchak tamga /. These tribes were part of the Kipchak tribal confederations. Tribes that segregated from Kipchak tribal confederation, or newly appeared tribal alliances usually used to take old tamga as the basic, while making some changes in it's image. [1, p.152]. Referring to pre-Mongol period, we can make assumption that Argyns as many Turkic tribes were part of the Kipchak tribal confederation. Famous Russian researcher Aristov provided the following data to justify his assumption concerning mixed composition of Argyn tribes. Thus, examining the generic composition of the Naiman, Kirey, Kipchak, he put the following parallels between these tribes and Argyn: each of the abovementioned tribes had in its composition certain clans with the same name. For instance, this ties can be observed between such clans as Tertaul of Argyns and Naimans. In this regard, as Aristov pointed out: "clan Tertaul is, as we shall see later, part of the tribe Argyn.

Since Tertaul tamga in Turgay region has two circles (Eki kuz, two eyes) which is tamga of Argyns, thus, with a reasonable safety we may suppose that Tarbagatai Tertouly could be stragglers from the main mass of the Argyn tribe. The latter as a results of certain migration had moved far west when the Tertaul joined them. Captain Andreev in his "Description of the Middle Horde" (1785), mentioned Tertaul clan. He met them on the Chinese borders, "County Akbarak Akbulat Tertaul, who was formerly a sergeant Karabash Imetyubyt, and at his death Zhoshanby; Nadezhda subservient to 600 tents". Afore mentioned manuscript reports of Semipalatinsk of 1866 year. Tertauls' considered themselves being distinct clan from Baydjigits. Tertaul's were divided into sections of Tokan (1.000 kib.), Togus (800 kib.), and Tuzakchi (600 kib.), totally 2400 kib.

A. Ivanovsky, being engaged in anthropological research in Zaisan district and Tarbagatai County, leads the "Tertoul" a fourth branch of the Janybek's sub-section and sub-division of all four. His proposed information considers Tertouls belonging to Zaisan Naiman, who were considered to have three more divisions of Ak-Naiman, Jal and Mam-bed ("Ethnographic Review", book 26, 1895, p.60)". [2, p.83-84] N. Aristov compares Kipchaks, Kerey and Argyn tamgas' with separate subgenus, which allowed the researchers to determine the ethnic closeness of Russian Argyns to the major tribes of the Middle Juz. However, while studying the relationships of the tribes in Middle Juz, Aristov came to the idea that both information are to prove the existence of historical ties with each other and also with other Turkic tribes. After N.Aristov followed with "the information provided (unfortunately is not enough full) the species composition of the Akmola county townships (Akmola region), reported to me by A.I. Troitskiy, was based on the census of 1895. This information shows that Temesh genus Tertoul originally placed in the district Nura had common Argyn tamga (two circles); in the sections of the parish same information should be concerned to Bopy and Kyrgyz. Later, in the Spassky district (Kuvandyk, clan Murat) we could see separating Salia (ref. to the sa-li-ya, elder Nien-ba-en, which is "Gin-shi" in 1160-1190 yr. was seeking for assistance of Jurchen Emperor against Kara-Khitans, together with Bo-gu elders of the clan Kangly...) and bayau (reference to the Bo-ya-wu, from Kangly clan, on biographies, placed in the "Yuan Shi" ...).

Momun clan Kandzhigaly in Korzhunkulskoy Eremenskoy townships were of distinctive special type of face and had tamga of Kipchaks. Sections koskeldy, kyldigar, oyum, kama and Dzhapar populated Eremenskoy township.

From Momunsk clan ula-Kipchaks (Ishim town) and boshtun-kipchak (Akmola county) tamga have common Kipchak and clan Kirei (munchaktinsk district branch ak-sary, kur-Sary and kozy, and Kyzyl-Tarask town sections buras, kurman, kur Saray, Biscara, in dzhebiq and tolk) preserves common kireev cross. In cherubay-Nura district (clan of Kuvandyk Kareke) is a branch of the current tok-bura, ak-bura, chuchak, Bargan, kendzhigary and agys-Nurbay. Generally tribe of Argyn justifies the prestige of its name, being really a mixture of Kirey, Naiman, Kipchak, and etc. components. "[2, p.92-93] Presenting the list of the Arab tribes, Aristov continued with Kipchaks, and here he identified some of clans with Argyns. Therefore, Kipchak tribe burzholy - is, according to the researcher, Argyn's clan Bershs, durut - is clan of A'srgyn tertoul (dyurt-ogul or Ogul according to N.Artistov), andzholy - Argyn's clan of kandzhigaly. [2, p.93] The researcher of ethnic history from Uzbekistan K. Shaniyazov is quite solid with this opinion. He also provides interesting information concerns to Kipchak's participation in the ethno genesis processes related to the Kazakhs as well as Turkic peoples of Central Asia. Thus, he calls the tribal federation Sary-Kipchak - alty- ata kanzhygaly ... "tribal unions "yigirma tort ota" Nurata Turkmen divided into four tribes, each of which is called the Alta-Ata: Alta-Ata kanzhigaly".

In XIII-XIV centuries Kanzhygaly genus had already joined Kipchak union. "...The descendants of the Kipchaks lived on the territory of Khorezm. According to K.L. Zadyhina, Khorezm's Kipchaks united under the name "Segiz Urug Kipchak" (Kipchak's 8 genera): Kangly - kanzhigaly ... names of a number of tribal divisions of Khorezm's Kipchaks (kanzhigaly, ...) match with the names of the Kipchaks of Zarafshan Valley, what testifies their common origin. "[1, c.127, 132] Karakalpak Kipchaks also have tribe Alta-Ata, which includes kanzhigaly genus. There is almost no doubt that kanzhygaly's argyn genus has Kipchak roots. Kanzhygaly branches are also presented almost in all Kipchak tribal groups of Uzbek and Karakalpak people. Based on K. Shaniyazov writings "Zarafshan valley ... at the end of XIX - early XX centuries., were habited by following groups of Kipchak Uzbeks: Parcha-Kipchak (kanzhigaly), Sara-Kipchak (kanzhigaly), Kipchak-Saray (kanzhigaly) → Turi (Zhasha, Ruda, Kirtmysh). Parcha-Kipchak tribal group settled in the villages ... Karakesek; Saray-Kipchak... in the villages ... Kanzhigaly. "[1, c.123-124, 125] N. Aristov also pointed out: "Kanzhigaly genus is also presented in the Uzbek tribe Kytai-Kipchak of Kytai branch (According to V. Radlov they lived in the Zarafshan valley) ". Settled Turkmens of Uzbekista that live in the north; in the mountainous of Nurota region, which also contain Kanzhygaly genera consider themselves as a part of the Great Horde's Yusun tribe "[2, c.149, 432, 150] Kanzhygaly branch is also presented at Uzbeks of Khojent county of Jizzakh region and Kurama union. Famous researcher S. Tolstov, was identifying ethnic interdependence of Nuratin Turkmens with Karakalpak and Uzbeks by concentrating his attention on presence of the large kanzhigaly genus in the generic composition of ethnic groups mentioned above. [3, c.97] Only thing we can add in this case is that it seems that Nuratin Turkmens also have ethnic relationships with Kazakhs.

History of VII-VIII centuries evidences about contacts of the Basmil tribe with Qarluqs. Mahmud Kashgar also describes these tribes as Turkmens. According S. Ahinzhanova, Kipchaks changed their winter migrations places and moved from Zhetysu (Semirechye) to the lower reaches of the Syr Darya, exactly since the migration of Turkic tribes. According to the scientist's assumption, Karluks were locating in the Zhetysu (Semirechye) since the VIII century. Then the contacts between Turk tribes and Kipchaks were inevitable. In this regard, from V. Bartold's work we can read the next: "From the writings of the Persian historian Beyhaki we know that long before the writings of Mahmud Kashgar Kipchaks already reached south till the boundaries of Islam and were neighbors of Khorezm. By the words about the movement of Kipchaks to the south, Mahmud apparently meant some Turkish peoples like Elk Bulak or Bulak, which were captured and taken away by Kipchaks, but then, with God's help, released from this bondage.... "[4, c.98] With the change of the ethnic situation in the XI century steppe that was

formerly called "Oguz's" was renamed to Kipchak's steppe.

Karlucs in early medieval period

According to S.Ahinzhanova, a reflection of the existence of the Karluk ethnic component among Kipchaks is the name of the Polovtsian tribe Ulashevichi, "which is one option of ethnonim Bulak, part of Karluk tribes." [5, c.188] As for the Karluk and Basmils it is known that together with the 9 Hoihu tribes they became "the people of the eleven tribes." Moreover, as it is indicated in Chinese sources, these "extraneous generations - basimi and gelolu" (i.e. Karlucs) always walked first in all military campaigns. [6, c.315] This integration had the character of a political union. Thus evidences that the early history of the Argyn tribe was very c related to the Karluk union. The political history of the early middle ages connects the Karluk and Basmils. After the events of the XI century described by medieval authors, some researchers had linked the further fate of the Basmils with the eastern group Shary, which are known to be broken away from the bulk of the tribe, and moved to the east. "According to sources, in XI century, one of the groups of Shary separated from the main group that were migrating to the West of Kipchak tribes and moved to the Talas valley. Then, being feared of the massacre tribe went to the eastern purlieus of the Karakhanid's state. In this area after inclusion in its ranks tribes of Basmils, Chumulov, Yabagu, tribe moved to the Zhetysu ... In the era of Katakitaits and Mongols, Basmils were not representing any political force, as it was before, what mainly indicates about the final loss of their political independence. "[7, c.166] This group of tribes, i.e. East Shary group is mentioned in the Kara-Khitan period (from the writings of N.Aristova), who calls them Sa-li-ya (Mid of. XII.) and informs that they, along with the Kangly tribes begged to be in subjection to the Jurchen. [8, c.288] T.Akerov, researcher of the Kyrgyz early history also believes that the tribes that were mentioned are those who were living in the eastern purlieus of the Karakhanid khanat, where in the neighborhood with Chigilyams there were located two other regions such as Sahry (Sa-li-ya) and Bugu. The first of these two was founded Kypchaks Shary, which got mingled with Basmil in the XI century. s. "[7, c.130]

The Mongol conquest entailed not only the migration of tribes, but also the unification of some tribes to protect their territories and the formation of new tribal alliances and "the emergence of new ethnonyms." In this sense, as noted by the famous ethnographer M.Mukanov, "the carrier of the new ethnonym, which were Argyns in this case, was undoubtedly a new ethnic community and new tribal alliance. "... A new tribal alliance was very "numerous", and very "may" and the neighboring tribes might respectively give it name « arqun ». Since the carrier, the object of the ethnonym consisting of various sorts in origin, because of their multiplicity became known in the history of the Kazakh as Argyn tribe. "[9, c.49]

R.G.Kuzeev made interesting assumption about Kipchak Bashkir tribe, in which Jet-uru genus is presented. According to the researcher, the latter "ethnically goes back to the Kazakh's Junior Horde's Zhetyru genus." Kuzeev tells a story of P. Nebolsin: "... that the Bashkirs Dzhidiru ... descendants of the several f Kyrgyz families from Kypchak genus, a very long time ago had passed from Siberia trough Urals, and entered into kinship with the Bashkirs." [10, c.116] Thus, on this basis it is possible to suppose that the ancestors of the Zhetyru tribal alliance were really in the Kipchak Union XI-XIII centuries and indirect evidence of this is the presences of the same name of genus among the Bashkirs, whose ancestors apparently had moved from the territory of medieval Kazakhstan. "Since the migration in to the Urals and in to the southern Urals, they (Kipchak - HG) were represented not as tribe, but the complex of genera and generic groups, whose ethnic history dates back to medieval Dasht-i-Kipchak ... At the same time Dzhete- Uru genus is historically and ethnically closely connected with the Dasht-i-Kipchak tribes." [10, c.113, 115]

Based on the theoretical derivation of the famous scientist R.Kuzeeva we can see that "multistage and mobile tribal structure of Turcik nomads, based on the principles of continuity and genealogical ties, was a peculiar resistance mechanism of transition of many attributes of tribal life (in the first place ethnonyms and tamgas) from the ancient and medieval times. "[10, c.118]. This allows us to draw a

conclusion about the possibility of presence of the great number of Turkic tribes as part of Kipchak union, which history from the beginning of the second millennium BC was obviously closely linked to the territory of Western Kazakhstan.

Литература

1. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. - Таш., 1974.
2. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности//Живая старина. - СПб., 1897.- Вып.3-4.
3. Толстов С.П. Города гузов//Советская этнография. – М., 1947. - №3.
4. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии// Бартольд В.В. Соч.- М., 1968. - Т.5.
5. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. - Алма-Ата, 1989.
6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - Алматы, 1998. - Т.1.
7. Акеров Т. Древние кыргызы и Великая степь (по следам древнекыргызских цивилизаций). – Бишкек, 2005.
8. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. - Бишкек, 2001.
9. Муканов М. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза.- Алма-Ата, 1974.
10. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. М., 1974.

List of references

1. Shaniyazov K.K. To the Ethnic History of Uzbek people. - Tash., 1974.
2. Aristov N.A. Notes about ethnic structure of Turkic tribes and ethnic groups, and data about their population // Live antiquity. - SPb., 1897.- vyp.3-4.
3. Tolstov S.P. Guze's Cities // Soviet Ethnography. - M., 1947. - № 3.
4. Bartold V.V. Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia // VV Bartold V.V. Soch.- M., 1968. - V.5.
5. Ahinzhanov S.M. Kipchaks in the history of medieval Kazakhstan. - Almaty, 1989.
6. Bichurin N.Y. Collection of Data on peoples in Central Asia in ancient times. - Almaty, 1998. - Vol.1.
7. Akerov T. Ancient Kyrgyzs and the Great Steppe (after the footsteps of ancient kyrgyz's civilizations). - Bishkek, 2005.
8. Aristov NA. Usuns and Kyrgyz or Kara-Kyrgyz. - Bishkek, 2001.
9. Mukanov M. Ethnic composition and resettlement of Kazakhs Middle Zhuz.- Alma-Ata, 1974.
10. Kuzeev RG The origin of the Bashkir people. M., 1974.

ӘОЖ 94(=512.1+=16)

XI-XIII ҒҒ. ҚЫПШАҚТАРДЫҢ ОРЫС КНЯЗДІКТЕРІМЕН САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Хабижанова Г.Б.¹, Сагинаева А.Н.²

¹Т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры,
gulnara02011966@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының PhD докторанты,
aikos-1978@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада XI-XIII ғасырладағы қыпшақтардың орыс княздіктерімен қарым-қатынасы мәселелері қарастырылады. Екі этностың ортағасырлардағы қарым-қатынасы сауда, экономика және мәдениет салаларындағы байланыстары негізінде зерттеледі. Автор мақалада қыпшақтардың орыс княздіктерімен қақтығысқа түсу себептерін де ашуға тырысады. Сонымен қатар, қыпшақтарда мемлекеттіліктің қалыптасуы кезеңіндегі, екі этностың тығыз байланыс жасағаны, бір-бірінің мәдениетіне ықпал еткені және байытқаны мысалдар келтіріле отырып, салыстырмалы түрде қарастырылады.

Түйін сөздер: қыпшақтар, түркілер, славяндар, мәдениет, сауда, экономика, саясат.

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КЫПЧАКОВ С РУССКИМИ КНЯЖЕСТВАМИ В XI-XIII ВВ.

Хабижанова Г.Б.¹, Сагинаева А.Н.²

¹д.и.н., профессор кафедры Истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби,
gulnara02011966@mail.ru

²PhD докторант кафедры Истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби,
aikos-1978@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы взаимоотношений кыпчаков с русскими княжествами в XI-XIII веках. А также, исследуется проблемы торговых, экономических и культурных отношений двух народов в средние века. Автор, ссылаясь на источники, приводит примеры взаимодействия и обогащения культур двух этносов, в начальном этапе становления государственности у кыпчаков. Анализируя литературы по теме, раскрывает причины военных столкновений кыпчаков с русскими княжествами.

Ключевые слова: кыпчаки, тюрки, славяне, культура, торговля, экономика, политика.

TRADE-ECONOMIC AND CULTURAL RELATIONS OF KIPCHAKS WITH THE RUSSIAN PRINCIPALITIES IN THE XI-XIII CENTURIES

Khabizhanova G.B.¹, Saginayeva A.N.²

¹d.h.s., Professor, Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University,
gulnara02011966@mail.ru

²PhD doctoral student, Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University,
aikos-1978@mail.ru

Abstract. This article discusses the Kipchak relations with Russian principalities in the XI-XIII centuries. And also, investigate the problem of trade, economic and cultural relations between the two nations in the Middle Ages. The author, citing sources, gives examples of the interaction and enrichment of cultures of the two ethnic groups in the initial stage of formation of statehood in Kipchak. Analyzing the literature on the topic, reveals the causes of armed clashes of Kipchak with Russian principalities.

Keywords: Kipchaks, Turks, Slavs, culture, trade, economy, politics.

Түркі халықтарының тарихи мұраларынан бастау алатын қазіргі мәдени игіліктеріміздің қалыптасуы мен даму тарихын білуде түркілердің көрші халықтармен қарым-қатынасын зерттеу өте маңызды. Өйткені, түркі тілдес халықтар көрші халықтармен, әсіресе славян халықтарымен кейде қарсылас, кейде одақтас мемлекет ретінде тығыз байланыс жасап, екі халық мәдениеттерін жаңа өзгерістермен толықтырып отырған.

Орта ғасырлардағы қыпшақтардың орыс княздіктерімен байланысы бойынша жазба деректер мардымсыз, тек жекеленген халықтар, мемлекеттер, этностар, қағандар мен қағанаттар және т.б. тарихына қатысты фрагментарлық мәліметтер ғана бар. Сол аздаған мәліметтерді осы екі халықтың қоныстанған аумағынан сол дәуірге жататын археологиялық қазба жәдігерлері негізінде салыстыра отырып қарастыру арқылы түркі-славян байланысының тарихын толықтыра аламыз. Ол байланыстардың сипаты негізінен көшпелі түркі халықтарының Шығыс Еуропаның жергілікті славян халықтарымен мәдени, рухани, шаруашылық, кейде сауда-саттық негіздерде жүзеге асырылды және олардың мәдени құндылықтарында ерекшелігімен қатар ұқсас, ортақ жақтары көп болды.

XI ғ. қыпшақтардың солтүстігіндегі көршілері феодалдық бытыраңқылық кезеңін бастан өткеріп жатқан орыстардың ата-бабалары болатын. Русьтіктердің дамуының басты сыртқы саяси факторы қыпшақтарға байланысты болды. Екі ғасыр тарихтың төзімен көрші болған қыпшақтар мен орыстар бірде жауласып, бірде одақтасып бір-біріне үлкен ықпал етті, бұл олардың экономикасында, саяси құрылысында, мәдениетінде өзіндік із қалдырды. Екі этностың даму үдерісі тығыз болғандығы сондай бүгінгі таңда бір халықтың тарихына қатысты аспектіні жеке қарастыра алмайсың, міндетті түрде орыстармен, славян халықтарымен тығыз байланыста қарастырамыз. Славяндар Ұлы қоныс аударуды бастарынан өткеріп, кейде басқа халықтармен бірікті, кейде жаңа этникалық топтарды қалыптастырып бөлінді, олар өзіндік этникалық элементтерін жоғалтпай басқа тайпалардың мәдениеттерін қабылдаған кезеңі де болды [1, 20-б.].

Орыс-қыпшақ байланысын қарастыруда маңызды тақырыптардың біріне қыпшақ-орыс қақтығыстары жатады. Өйткені, осы күнге дейінгі тарихнамада көшпелілер өркениеті, соның ішінде қыпшақтардың мәдениетіне де көзқарас біржақты жоққа шығарылып келді, олар тек жабайы, соғыс құмар, жаулаушы, отырықшылар мәдениетін жоюшы.

Қыпшақтар, жалпы көшпелілер өмірінде жаулаушылық жорықтары әрине маңызды орын алды, өйткені ол көшпелілер экономикасында табыс көзінің бірі болды. Десек те, көшпелілердің өздері де бұл жаугершіліктен ауыр жапа шекті. Қыпшақ-орыс қақтығыстарын қарастырғанда олардың зерттеушілер көрсететін XI ғасырдың орта шенінде оңтүстік орыс даласына күшті шабуыл жасайтындай тылда мықты базасы болмады және бұл жерде әлі де болса қыпшақтарға дейін қоныстанған пешенегтер мен оғыздардың қалған бөлігі соғыссыз қыпшақтарға біріншілікті бергісі келмеді [2, 8-9-бб.]. Міне осындай жағдайда қыпшақ-орыс қарым-қатынастары өрби бастады. Қыпшақтардың Русьпен қарым-қатынасы көп қырлы болды, тіпті орыс княздіктері көшпелілер империясының құрылымын қолданды. XI ғасырдың аяқ шеніндегі қыпшақтар мен орыстардың қарым-қатынасы туралы баяндайтын деректер әр түрлі, негізінен орыс жылнамалары бойынша екі елдің бір-біріне шабуылы, көрші тайпалармен соғыс жағдайында одақтасқан жорықтары, некелік одақтары туралы, қыпшақ қоғамының әлеуметтік құрылымы жөнінде, сондай-ақ қоғамдық институттары мен шаруашылығындағы бөліністің, рулық түсініктің сақталғаны сипатталды [3, 9-10-бб.].

Русьтің көшпелілермен тығыз қарым-қатынас орнатуға талпынуының бірнеше себептері болды. Біріншісі көшпелілер мықты әскери және экономикалық күшке ие болып, әлемдік саяси аренада көшбасшы ел қатарынан танылды. Орыс жеріне дамыған мемлекеттер институтының келуіне себепші болған солар. Көшпелілер империясы мен Русь дамудың бір сатысында тұрды. Қыпшақтар мемлекетінің ішкі құрылымы орыс княздіктері үшін жақын әрі түсінікті болды. Бұл өз кезегінде екі мемлекеттің сыртқы саяси құрылымының, титулдарының ұқсас болуынан, мәдени жақын ынтымақтастықта болуынан, ертедегі орыс жерлерінде мемлекеттің қалыптасуындағы көшпелілердің, қыпшақтардың орнын анықтауға байланысты болды [3, 3-б.].

Қыпшақтардың жеке мемлекеттік бірлестік ретінде танылған кезеңі XI-XIII ғасырлар аралығын қамтиды. XI ғасырдың 70-ші жылдарында қыпшақ командар оңтүстік орыс жерлерін басып алды да, бастапқыда Ертіс пен Еділ аралығындағы далаға қолданылатын атау «Дешті Қыпшақ», енді Еділден Дунайға дейінгі аймаққа да қолданылатын болды. Ортағасырларда қыпшақтардың беделді болғанын Византия сияқты «Әлемдік империялардың» мойындағанын білеміз.

XI-XV ғғ. Еуразияның хақ ортасында қалыптасқан мемлекеттердің тарихында, этногенезі мен мәдениетінде маңызды орын алып, қазіргі түркі тілдес қазақ, башқұрт, татар, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, оңтүстік алтайлықтар және т.б. халықтардың қалыптасуына айтарлықтай үлес қосқан қыпшақтар құрған мемлекеттің орталық аумағы қазақ даласы болды. XI-XIII ғасырлардың бас кезіне дейін Ертістен бастап, Дон мен Дунайға дейінгі аймақ «Қыпшақ Даласы» аталып, бұл өңірде ғасырлар бойы қалыптасқан қыпшақ мәдениеті үстем болған.

Мәдениеттердің ұқсастығына бола қыпшақтардікі немесе славяндардыкі деп бөлмей, екі халықтың мәдени жетістіктерін ғасырлар бойы сабақтастығын жоғалтпаған, бірін-бірі толықтырған тұтас бір ұқсас мәдениет деп қабылдауымыз керек. Олардың мәдениеттерінің ұқсас болуына территориялық орналасуы да әсер еткен.

Сонымен қатар, қыпшақтардың славян халықтарымен байланысы туралы жазба деректер де қызықты деректер беріледі. Мысалы мына дерек аса қызықты болып отыр, қыпшақтар мен рустардың арасында қандық туыстық орнату дәстүрі болған. Яғни, қыпшақ өкілі қолын инемен тесіп, өзіне жолдас болатын русьті таңдап, русь жарақаттан шыққан қанды аузына алып, қаны мен жаны бір туысқа айналатын болған. Кейде туыстасуда басқа дәстүр де қолданылды. Мыс ыдысқа сусын құйып, екі достасушы жақ бір-біріне адал болу сертімен ыдыстан сусын ішеді, сол арқылы мәңгілік туыстастықты бекітеді [4, 160-б.].

Бұл дәстүр тарих сахнасынан қыпшақтар кеткеннен кейін де өзінің жалғасын тапқан, мәселен, моңғолдардың арасында кең қолданылғанын Темужиннің Жамұқамен анда болып, бір-біріне адал бауыр болу үшін қанмен серттескенін тарихтан білеміз.

Қазіргі таңда Еуразиялану идеясы аясында ерте ортағасырлық Қазақстан тарихында маңызды орын алатын түркілер, соның ішінде қыпшақтар қалдырған мәдениет жетістіктері күллі Еуразия аумағына таралып, көрші халықтарға оң ықпалы болғаны зерттелуде. Әрине, Батыс пен Шығысты өзара жақындастырып, халықтар арасында мәдениеттер алмасуына мәңгілік көпір, мықты дәнекер болып, өркениеттер қорын молайтуға өлшеусіз еңбек сіңірген түркілер, қыпшақтар әлем өркениетінен тыс қалмайтыны түсінікті.

Қыпшақтардың ортағасырлық халықаралық аренадағы мәдени жағдайы бірнеше факторларға: ортағасырлық халықаралық қатынастағы негізгі күштер-еуразия аумағындағы көшпелілер, осы көшпелілердің көрші жатқан елдермен қарым-қатынасына, олардың мемлекеттерінің ішкі құрылымына, әскери әлеуетіне, климаттық жағдайына және т.б. байланысты болды. Мәселен, қыпшақтардың көрші жатқан елдермен көбіне-көп соғыс жағдайында болуынан «көшпелілер империясы» деңгейінен асып, ұзақ уақытқа түркі тілдес тайпалардан құралған Ұлы көшпелілер мемлекетін құруға мүмкіндігі болмады, оның үстіне бұл үдерісті моңғол шапқыншылығы да тежеді. Нәтижесінде, қыпшақтар тек этникалық атауын сақтай отырып, ортағасырларда түркі тілдес халықтардан құралған мемлекеттердің

калыптасуында маңызды орын алды.

Қыпшақтар көші-қон үдерісін басынан өткеріп, қиын қыстау жағдайда болған кезеңде де түркі мәдени қауымдастығының бір өкілі ретінде Еуразияның қай аумағында болмасын өзіндік дәстүрін, тұрмысын сақтады және оны жаулап алған аумақтарға таратты. Мәселен, қыпшақтар оңтүстік орыс жерлеріне аяқ басқан XI ғасырларда орыс әдебиетіне түркі мифологиясы енді, славяндардың қару-жарақтары көшпелілер қару-жарақтарының үлгісінде жасалды. «Бүгінгі күнгі халық ауыз әдебиетінің сақталған тамаша жазбаша және ауызша нұсқаларынан жырлардың тамыры сонау тереңде жатқанына куә боламыз. Жорықтан шаршап келген кезде қыпшақтар хисса-дастандарды тыңдап, қанаттанады. Русьтар қыпшақтармен қатар жақын орналасқаннан кейін қыпшақтардың жырлары орыстарға да өтті» [5, 159-б.].

Шынында славяндар өздерінің жазбаша әдебиетінің тамаша туындысы деп санайтын «Слово о полку Игореве» дастаны көшпенділердің ерлік дастандары үлгісінде жазылғаны ешкімге дау тудырмасы анық.

Сонымен қатар, ортағасырларда әскери өнер мен ат үстінде шебер қимылдауға машықтанған көшпенділер тәжірибесі үлкен сұранысқа ие болды. Еуразия даласымен шектесіп жатқан барлық көрші елдер көшпенділермен қарым-қатынасқа түсуге талпынып отырды, оның ішінде әскери одақтар, некелік байланыстағы одақтар, жалдамалы әскерлер және т.б. болды. Мәселен, орыс княздары да қыпшақтармен одақтасудың негізін әулеттік некеде деп есептегенге ұқсайды. Қыпшақтарға қыздарын ұзатып қана қоймай, қыпшақтардың ханшайымдарын әйелдікке алғаны тарихта белгілі жайт. Мәселен, 1094 жылы киевтік Святополк қыпшақ ханы Тугорқанның қызына үйленген. Келесі бір қыпшақ ханы Асеннің немересіне Владимир Мономах ұлы Юрийді үйлендіреді, сондай-ақ ұлы Андрейге Түрік ханның қызын қалыңдыққа алып береді. 1187 жылы Игорьдың ұлы Владимир Кончактың қызына, ал 1205 жылы Всеволод Суздальскийдің ұлы Ярослав қыпшақ ханы Кончактың қызына үйленеді [5, 151-б.].

Қыпшақтардың көрші отырықшы елдермен қарым-қатынасының бейбіт жолмен шешілген кезеңдері де деректерде тіркелген. Әрине ол ұзақ уақытқа созылмаған. Тұрақты бейбіт қарым-қатынастың ұзаққа бармауының себебі билік өкілдерінің тұрақты болмауында еді. Яғни, соғыс жағдайында немесе т.б. себептерге байланысты көшпелілерде хандардың жиі ауысуы, келісім жасалған әскери қолбасшылар тарих сахнасынан кетіп, орнына басқа билеушінің сайлануы сияқты факторлар әсер етіп отырды [6, 149-б.].

Сондай-ақ, қыпшақтардың ортағасырлық мемлекеттермен этно-мәдени байланысқа түсуіне аймақаралық сауда жолының бойында орналасуы, тікелей қатысуы да ықпал етті. Өйткені, Ұлы Жібек жолы басты ортағасырлық сауда магистралі болып қана қойған жоқ, ол экономикалық, этно-мәдени даму мен мәдени өркендеудің негізгі тетігі болды. «Шығыс Еуропада қыпшақ факторының пайда болуы мен қалыптасуы нәтижесінде қыпшақ тілінің сөздігі «Кодекс Куманикус» (XIII ғ.) жазылды. Бұл қыпшақтардың құрлықтағы және судағы сауда жолын бақылауда ұстағанынан, халықаралық қатынас құралы ретінде қыпшақ тілін білу қажеттігінен туындады» [7, 18-б.]. Осы жолдар қыпшақтардың, қыпшақ тілінің ортағасырларда Еуразия аумағында ықпалды күшке ие болғанын тағы да дәлелдей түсетіндей.

Сонымен, қыпшақ-орыс байланыстарының алғашында қақтығыстық сипатта басталуы тарихи заңдылық, бірақ жазба деректердің көрсетуі бойынша көрші халықтар, славяндар мен қыпшақтардың соғыс жағдайларында одақ құрған кезеңдері де болған және екі халықтың мәдениеті бейбіт тіршілік ету нәтижесінде бірін-бірі толықтырып, жаңа деңгейге шығып отырған және жоғарыда айтылған ойдың тобықтай түйінін келтірсек, онда қыпшақтар түркілер мәдениетін жалғастырушы ғана емес, оны ғасырдан ғасырға мұра етіп, жетілдіріп, көрші халықтардың мәдениетіне ықпал ете отырып, әр кезеңдегі қағанаттар мен халықтар мәдениетінің жақсы элементтерін бойына сіңіріп, ұлттық құндылықтарымызды сақтаушылар.

- 1 Рыбаков Б.А. Древние славяне и античный мир // Держава. М., 1997. №1. С.19-25.
- 2 Инков А.А. Древняя Русь и кочевники. Монография. М.: Изд-во МГУ, 2007. – 142 с.
- 3 Любчанская Т.В. Средневековые кочевники Восточной Европы и Древняя Русь (Кочевые элементы в генезисе древнерусской государственности). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ижевск, 2004. – 27 с.
- 4 Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К.: Университ. тип. И. И. Завадского, 1884. – 257 с.
- 5 Печенеги. История. География. Этнография. Отв. ред. В.Кукушкин. М.: Изд. Ломоносовъ, 2013. – 192 с.
- 6 Гагин И.А. Волжская Булгария: очерки средневековой дипломатии (X-первая треть XIII вв.). Рязань, СПб гос.унив-т, 2004. – 234 с.
- 7 Кумекон Б.Е. Кипчаковедение-концептуальное научное направление Евразийского масштаба. // Сб. мат. международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники». 29-30.05.2013. Астана, 2013. – 430 с.

УДК 930.26(574) «.../03»

СИМВОЛЫ ВЛАСТИ В КУЛЬТУРЕ КОЧЕВНИКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ГУННО-САРМАТСКОГО ВРЕМЕНИ

Шаймердинова Нурила Габбасовна, Ярыгин Сергей Александрович

Аннотация. Научное исследование посвящено анализу властной символики в культуре кочевников Центральной Азии гунно-сарматского периода. В работе используются письменные источники – древнетюркские, китайские, материалы археологических исследований. На основании имеющихся данных выделяются несколько основных групп властных символов – тамги, сюжеты генеалогических преданий, практики связанные с изменением физического тела. Данные инструменты служили элите кочевников для легитимации власти. Разнообразие типов и форм ее репрезентации показывает высокий уровень развития политической культуры в претюркский период. Множественность воинственных элитарных группировок в гунно-сарматское время в Центральной Азии, порождало кочевников обращаться к совершенно разным сторонам культуры и традиции. Они использовали все возможные инструменты для обозначения своего высокого статуса в социополитической иерархии кочевников изучаемого региона. Развитие властной символики в гунно-сарматский период привело в начале раннего средневековья к кодификации данных символов в государственной культуре Первого Тюркского каганата. Ключевые слова: власть, символы, кочевники, Центральная Азия, генеалогии, тамги, фасцинация

Ключевые слова: фасцинация, Азия, Центральная, кочевники, символы, власть, генеалогии, тамги

ҒҰН-САРМАТ ДӘУІРІНДЕГІ ОРТА АЗИЯ КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ БИЛЕУШІЛЕРДІҢ ТАҢБАЛАРЫ

Шаймердинова Н.Г., Ярыгин С.А.

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы ғұн-сармат дәуіріндегі Орта Азия көшпенділерінің мәдениетіндегі билеушілердің таңбаларын талдауға арналады. Жұмыста көне түрік, қытай жазба деректері, археологиялық зерттеулердің материалдары пайдаланылады. Мәліметтердің негізінде таңбалар, шежіре аңыздардың сюжеттері, адам денесінің өзгеруімен байланысты тәжірбиелер сынды билеушілер таңбаларының бірнеше негізгі топтары ерекшеленеді. Аталған құралдар билікті заңды деп тану үшін көшпенділерге қызмет еткен. Бейнелердің типтері мен пішіндерінің әртүрлілігі түркілікке дейінгі кезеңдегі саяси мәдениеттің жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Ғұн-сармат кезіндегі Орта Азиядағы билеуші элитарлық топтардың көптігі көшпенділердің мәдениет пен дәстүрге басқа қырынан тудыруға мүмкіндік берді. Олар көшпенділердің әлеуметтік-саяси басқару баспалдағында өздерінің мәртебесін белгілеу үшін барлық мүмкіндіктерді пайдаланды. Ғұн-сармат дәуіріндегі билеушілердің таңбаларының дамуы ерте орта ғасырдағы Бірінші Түркі қағанатының мемлекеттік мәдениетіндегі таңбаларды бір жүйеге біріктіруге әкеліп соқты.

Түйін сөздер: билеуші, символ, көшпенділер, Орта Азия, шежіре, таңба, фасцинация

SYMBOLS OF POWER IN THE CULTURE OF CENTRAL ASIAN NOMADS (HUN-SARMATIAN PERIOD)

Shaymerdenova N.G., Yaryghin S.A.

Abstract. The research is devoted to the analysis of power symbols in the culture of the nomads of Central Asia (Hun-Sarmatian period). We use the written sources (ancient Turkic, Chinese), and the materials of archaeological research. Based on of available data there were allocated some basic groups of power symbols - Tamgas, the topics of genealogical legends, some practices related to changes in the physical body. These instruments were used for legitimization of nomadic elite's power. A variety of types and forms of its representation shows the high level of political culture in pre-Turkic period. Plurality of militant elite groups in Central Asia in Hun-Sarmatian time made nomads turn to completely different aspects of culture and tradition. They used all possible tools to designate their high status in the socio-political hierarchy of the studied region. The development of power symbolism in Hun-Sarmatian period resulted in the codification of power symbols in the state culture of the First Turkic khanate (in the beginning of the early Middle Ages).

Keywords: power, symbols, nomads, Central Asia, genealogy, tamgas, fascination

В первой половине I тыс. н.э. на территории Центральной Азии начинают господствовать раннетюркские и древнемонгольские племена. На территории Северного, Центрального, Восточного Казахстана, Южной Сибири, Западной Монголии и в Северо-Западном Китае первенство принадлежало раннетюркским племенам – огурам, известных из китайских хрониках как телэ, гяньгуням, позднехунским племенам – юэбань, хэлянь и др.[1, с. 321-335]. В Центральной, Восточной Монголии и Северном Китае доминировали племена «дунхуской» группы, в своей основе являвшиеся носителями монгольских языков (исследователями не исключается, что некоторые из них были тюрками, маньчжурами и др.) – сяньби, ухуань, жужань, тоба, муян и др. В Западном, Южном Казахстане и в Средней Азии продолжали обитать потомки сармато-аланских кочевников, однако очевидно, что во многом чересполосное с ранними тюрками [2;3, с. 112-115].

В древнеуйгурском руническом памятнике VIII века – тесинской стеле, присутствуют строки, которые характеризуют политическую ситуацию в степи в период IV-VI вв. Отмечая его, как время правления «мудрых и великих каганов», автор Тесинской надписи уточняет, что правили они «тысячью своих элей» [4, с. 32-33]. Автор рунического текста говорит о множестве кочевых объединений, что соответственно свидетельствует о разнообразии аристократических кланов, которые занимали высокий социополитический статус внутри кочевых группировок. Это же соответствует описанию владений не только предков уйгуров в лице теле, но и других кочевых племен.

Множественность кочевых элит порождало особые формы противостояния, которые заключались не только в военном противостоянии, но так же в идеологическом. Элита претендовала на более знатное, чем другие части кочевых социумов, происхождение, а так же на большую знатность относительно других аристократических групп. Данные процессы порождали элиту кочевников искать специфические инструменты в рамках политической культуры для решения имеющихся вызовов. Подобными инструментами были специфические символы власти. Анализ данных инструментов представляет интерес для реконструкции мировоззрения и политической культуры кочевых народов переходного от ранних кочевников к ранним тюркам времени.

Властная символика кочевников поздней древности охватывала весь социокультурный background и включала в себя по мимо предметов материальной культуры и титулов, тамги, генеалогические легенды, манипуляции с человеческим телом.

В качестве основных объектов исследования выбраны – тамги, генеалогические легенды, манипуляции с человеческим телом.

Тамги. Институтом внешнего оформления верховной власти в любом сложноорганизованном сообществе, от вождеств до государств, являются его основные символы: герб, флаг и печать. Посредством данных знаковых систем власть наглядно демонстрирует свою идентичность, ценности, политические цели. К подобным символам можно отнести важные составляющие политической культуры древности и средневековья, специальные знаковые системы. Подобной системой, которая существовала на всех этапах существования кочевой культуры, была тамговая. Процессы формирования тамг, как знаков власти, проходили в разных регионах Центральной Азии неодинаково, что определялось совокупностью специфических факторов развития естественно-географического, культурно-исторического и геополитического характера. Соответственно, данные процессы имели в разных сообществах региона на разных хронологических отрезках определенные культурные особенности и различия, оставаясь в рамках общей кочевой цивилизационной парадигмы. Одной из главных функций тамг в культуре кочевников, выделяемой исследователями, посвятившими работы данной проблематике, является обозначение прав собственности [5, с. 75-86].

Наиболее исследованными в плане семантики, ареалов распространения и др. являются тамги сармато-аланских племен. Как считают специалисты, наиболее вероятно сармато-аланские тамги появляются в Европейской Сарматии с группами мигрантов с востока – южных регионов Центральной Азии или в некоторых случаях из Южной Сибири или Монголии. При этом наиболее значимым представляется регион Южного Казахстана и Средней Азии, как территория, где существовала многовековая традиция использования тамгообразных знаков [5, с. 75-86].

На территории Казахстана тамги гунно-сарматского времени встречаются в его Центральных регионах, в скоплении на отдельно лежавших каменных плитах святилищ – Мингурюк, на отдельных скалах – Калмак-Кырган (вероятно на вассальных от кангюйцев землях), а так же в предгорьях Кыргызского Алатау в Меркенском районе Жамбылской области, в храме-святилища Байте-3, на плите в урочище Карлыбас на Мангышлаке [6; 7, с.114-121; 8, с. 295-315].

На востоке кочевого ареала интерес представляют знаки, принадлежащие таштыкской культуре (II-V вв.) на территории Хакасии. Эта культура синхронна со временем активного распространения тамг у сармато-аланских племен. Среди «энциклопедий» следует отметить тамги на одном из двух менгиров из песчаника высотой до 3 м, образующих так называемые «ворота» в восточной части Саблыкской котловины – предполагаемом «пантеоне» тагарских «царей». Ворота датируются таштыкским периодом. Не менее интересны два менгира из ограды Большого Анхаковского кургана, на одной из граней каждой плиты изображено не менее 5-6 различных знаков имеющих аналогии в Сарматии. В частности, знак Фарзоя – классический боспорский «триденс», а на другой плите – знаки, идентичные известным тамгам Кубани, Правобережной Украины и Боспора [9, с.88-92].

Ко времени существования таштыкской культуры относятся изображения тамгообразных на крупах коней с деревянных плакеток, извлеченных при раскопках из таштыкского склепа Тепсей III. Подобные знаки известны в петроглифах местонахождений Суханиха, Подкамень, Ошколь, Тус и др. Известны изображения коней с тамгами на крупах на расположенных рядом Оглахтах. Помимо изображений на плакетках, среди Тепсейских материалов таштыкской эпохи тамги встречены на астрагалах косули с просверленными отверстиями. На астрагалах изображались перекрещенные круги, ромбы, схематические изображения птиц и пр. [9, с.88-92].

В гунно-сарматское время на Алтае известно скопление у Калгутинского рудника со знаками, почти во всех случаях имеющими аналогии с тамгами Средней Азии и Сарматии. Данным тамгам по стилистике близки серии тамг с р. Цаган-гол в Юго-Западной Монголии, имеющих прямые параллели в царских тамгах сарматов, Боспора и Хорезма. Возможно данные

тамги датируются более поздним временем и связаны с миграциями предтюркского времени групп кочевников из Средней Азии в Южную Сибирь и оказавших широкое влияние на оформление культурных особенностей раннетюркских племен эпохи Первого Тюркского каганата [10, с. 461-469].

На территории Монголии обширные скопления тамг и тамгообразных знаков периода ранних кочевников и хуннского времени известны на горе Тэбш, в Бикчиге, Тайхар-Чулуне, Аршаан-шаде и ряде других пунктов. По мнению исследователей, основная часть принадлежит собственно хуннам [11, с. 105-106].

В несколько более поздних источниках, посвященных тюркоязычным народам, у последних в отличие от документируемых материалов по иранским этносам, кроме клановых знаков широко использовалась тамга всего племени или всего государства, заменявшая государственную печать. В тюркских каганатах существовали специальные должности тамгаханов – хранителей таких тамг (от одного до трех чиновников) [11, с. 42]. Только у тюрков (и позже - у культурно тесно связанных с ними монголов) документируется специфическая практика, когда верховный правитель назначал тамгу племенам и различным знатным кланам. Так поступали легендарный предок ряда тюркских племен Огуз-каган и, по данным Рашид ад-Дина, другой эпический правитель - Кун-хан, сын Узун-хана [12, с. 64].

Тамги использовались кочевниками Центральной Азии во все периоды существования кочевого образа жизни. Сфера их применения достаточно широка. Важно отметить, что тамги использовались как символы на разных уровнях социальной иерархии кочевого общества. От рядовых кочевников до военно-дружинной и жреческой элиты. При этом тамги элиты безусловно выступали символами обладания, аристократическим родом или отдельным индивидуумом, права на власть над скотом, территорией, людьми или государством. Тамги элиты использовались кочевниками более низкого социального статуса в качестве знака подчинения. Тамги, переданные от обладателя власти в обществе другому индивидууму или группе легитимировали последних во властной структуре социума и наделяли властью.

Шежире. Генеалогические легенды и предания вызывают особый интерес в исследовании проблем этнической и политической истории древних народов. Данный тип легенд входил в состав политической мифологии, которая как и любая мифология, состояла из отдельных сюжетных единиц. Именно последние представляли собой специфические символы власти реализовавшие свою функцию в рамках традиционной культуры и представлений кочевых народов. Генеалогические предания кочевников обозначенного периода имеют семантическое сходство с западноевропейскими средневековыми тетология, которые в свою очередь являлись показателем и залогом сословного «качества» – знатности и благородства членов династии, как в историческом моменте так и перспективе. Известно, что именно аристократические коллективы отличались особой чувствительностью к подобной самоидентификации.

Известные из китайских источников генеалогические предания кочевников предтюркского времени, судя по всему попали в руки хронистов непосредственно от информаторов из кочевой среды. Косвенным подтверждением этому служат сведения из Вэйшу в которой говорится, что у не имеющих своей письменности сяньби существовали традиция передачи знаний о своих предках, как далеких, так и близких изустно [2].

Исходя из этого, мы вправе использовать генеалогические предания, или их «краткое изложение» посредством китайских летописей в качестве источников, которые позволяют представить какие элементы древнего эпоса и близких форм фольклора господствовавших в культуре кочевников в обозначенных хронологических рамках, были использованы в политической мифологии и оказывали влияние на обеспечение престижа элитарных групп.

Всего проанализировано тринадцать преданий, которые разделены на две группы. Первая связана с предтюркскими и тюркскими племенами западной части Центральной Азии. В данной группе преданий в основе происхождения правящей династии стоят представления о священном

браке человека и мифического животного (волчицы, волка, коровы/оленя): Усуни и гуньо в Шицзы; тюрки и ашина в Таншу, глава 215а и 215б; Чжоушу, глава 50; Суйшу, глава 84; Гаогюй (Гаочэ/Гаоцзюй/Дили/Теле) в Вэйшу, глава 103; Гяньгунь, небесный дух и корова [13, с. 147-168, 443-444; 14].

Вторая группа связана с монголоязычными племенами восточной части Центральной Азии. У представителей этой группы древних кочевников существовали представления о священном животном-благовестнике, а так же браке человека и небесной девы, а так же о специфических небесных знаках: сяньби и Хэгань в Суншу глава 96, л. 1а, 1б; табгачи (тоба) в хронике Вэйшу глава 1, с. 1б-2а; кидань в Вэйшу; жужань и Мугулюй в хронике Вейшу; Туюйхунь в Суншу, глава 96, л. 1а, 1б; юйвэнь в Чжоушу [2; 3, с. 320-325; 15, с. 320-325; 16, с. 213-218, 267, 398-399].

Как было сказано выше, все предания входят в крупный мировоззренческий блок, обозначаемый в науке, как политическая мифология, и как любая мифология она состоит из отдельных фундаментальных сюжетообразующих единиц мифа, формирующую его синхрондиакроническую структуру и делающую возможным достижение главной его цели.

Из контекста источников, вполне понятно, что главные герои преданий это зачастую исторические лица. Однако мы имеем дело с дописьменной культурой, в которой предания выступают инструментом мифологической корректировки исторического события. В рамках подобной операции, любая цепь событий трансформируется в ряд канонических сюжетов, что выводит основного персонажа на фольклорно-мифологический уровень. Чаще всего в генеалогических преданиях воспроизводится схема или отдельные моменты биографии культурного героя (чудесное рождение, чудесные свойства или владение чудесным предметом). Таким образом основным содержанием предания становится не историческое событие как таковое, а воспроизводимая мифологическая схема, которая позволяет посредством корреляции с существующими на тот период мифологическими представлениями, осуществлять легитимацию власти отдельного человека или династии.

Анализ преданий центральноазиатских кочевников позволил выявить пять основных групп сюжетов: 1. Сверхъестественный родитель; 2. Священный брак, зачатие или рождение в сакральном месте; 3. Чудесное спасение; 4. Герой; 5. Манифестация судьбы.

Сходство основных сюжетов кочевников поздней древности-раннего средневековья и этнографических тюрков говорит не только о преемственности, но и древности существования подобных сюжетов на территории Центральной Азии. Можно сделать вывод, что в генеалогических преданиях кочевников Центральной Азии начала – середины I тысячелетия присутствует основной набор сюжетов связанных с эпическим повествованием, сказаниями и другими формами фольклора, которые использовались в качестве политического инструмента. Центральные герои, основоположники аристократических линий, помещались в каноническую эпическую традицию. Это было связано с типом и формами исторического мышления у кочевников.

Фасцинация. Любой акт коммуникации между индивидуумами начинается с операций обозначаемых в науке как сенсорно-нейронная и психофизиологическая. В их рамках оппоненты оценивают потенциал и значимость друг друга на основании анализа телесных качеств, биологии и пластики, выразительного природного языка. Взаимодействующие получают первый и главный сигнал о поле человека, возрасте, силе, имеющейся опасности или ее отсутствию. Биологическое тело человека – это тело вида-индивида, так как оно дано природой. Частью телесного экзистенциала выступает социальное тело, которое соединено с социумной маркировкой и с социальным и групповым сознанием. В соответствии с этим получение социального маркера или метки напрямую зависит от решения социальной, религиозной или любой другой группы частью которой является индивид.

Изменение тела феномен свойственный исключительно человеку, являясь частью культуры и ее знаком. Оно выступает актом творения по отношению к неизменному телу –

естественному, биологическому. Манипуляции с биологическим телом осуществляемые в древних сообществах были тесно связаны со статусом социального тела, и демонстрационной составляющей демонстративно-коммуникативного тела. Для понимания мотивации любых манипуляций необходимо понимать, что тело представляется своеобразным текстом, который может быть считан актором и в рамках реализации политики тела. Манипуляции имеют несколько основных функций – во первых они выступают орудием «биовласти» и нацелены на управление через фасцинацию, т.е. влияние на воображение и волю человека с целью его психологического подчинения; во вторых они нацелены на манифестацию тождества обладателя знаков тела со знаками мироздания, как его тематического и концентрированного проявления.

В качестве основных техник можно отметить манипуляции следующего типа – неизменяемые и изменяемые. В первую группу входят – татуировки, пирсинг, деформации черепа, скарификация; во вторую группу входят – прически, раскраска. В работе рассмотрены татуировки, раскраска, деформация черепа и прическа.

В силу особенностей источников, как археологических, так и письменных не всегда возможно различить в культуре кочевников татуировку или раскраску, учитывая их семантическую близость, поэтому в работе они рассматриваются совместно.

Самыми известными являются татуировки обнаруженные на телах мумифицированных погребенных пазырыкской археологической культуры с территории Алтая выполненных из угля, сажи, киновари. Основной мотив татуировок это изображения животных: фантастических и реальных, а наиболее предствительно выглядят татуировки вождя из второго Пазырыкского кургана, они покрывали обе руки от плеч до кистей, грудь, спину и ноги (от щиколотки до колена). Подобное расположение татуировок предполагает, что они наносились на части тела, которые открытые для публичного показана состязаниях типа борьбы, не только борьбы богатырей между собой, но и борьбы эпической и мифологической между богатырем и чудовищем.

Данная традиция была известна у хуннских племен первой половины V в. Она была засвидетельствована для основателя царства Ся, на территории Северного Китая, вождя ордосских хунну Хелянь Бобо (407 – 431 гг.). Данный правитель отличался как физической силой, так и талантами стратега. Он провозгласил себя Буддой и велел изобразить его лик у себя на спине [17, с.202]. Контекст татуировки говорит о желании придать хуннскому правителю статус, который показывал его прямую связь со значимыми космическими иерархиями. Достаточно очевидно, что в тонкости буддийской доктрины Хелянь Бобо не вникал, и мы наблюдаем преломление имеющейся хуннской традиции сквозь призму буддизма.

Материальным подтверждением существования татуировок в культуре кочевников Центральной Азии выступают археологические находки в оглахтинской гробнице (III-IV вв.) относящейся к таштыкской археологической культуре, которая связывается с гянгунями. Татуировки, в количестве 13 фигур, были обнаружены на теле погребенного мужчины который судя по сопровождающему инвентарю принадлежал к местной элите. Изображения расположены спереди — на обоих плечах и руках и сзади — на спине и в основании шеи, материалом для их выполнения являлась сажа.Общей особенностью татуировки мумии является симметричное расположение большинства изображений — парных фигур на плечах, спине и руках выше локтя. Фигура в основании шеи расположена по центру, не нарушая принципа симметрии. Изображения на плечах и спине мумии имеют аналоги на орнаменте крупного щита изображенного на деревянной плакетке из тепсейского склепа 1, так же относящегося к таштыкской культуре и на шерстяных тканях из могильника Shanpula (бассейн Тарима, II в. до н.э. — IV в. н.э.) [18, с. 61-67].

Судя по сопроводительному инвентарю и погребальной конструкции погребенные принадлежали к социальной верхушки кочевых племен Минусинской котловины. Подтверждением существования статусной раскраски и татуировки у потомков гянгуней в Минусинской котловине известных под названием Хагяс (VI-IX вв.) сказано: «Храбрые из них

татуируют руки себе, а женщины, по выходе замуж, татуируют себе шею» [13, с. 351]. «Храбрые» явно свидетельствует о высоком положении подобных индивидуумов в военизированных социумах региона.

Важной частью человеческого тела в разные периоды представлялась голова. Поэтому вполне понятно, что манипуляции на голове служили важнейшим социально значимым сигналом. Сюда можно отнести деформацию черепа и создание специальной прически. Деформация представляет собой результат длительного внешнего механического воздействия на растущую голову ребенка. Для этой цели накладывали давящую повязку, которая обеспечивала необходимую форму черепа. Традиционная классификация типов деформации включает – лобно-затылочную, затылочную, теменную и кольцевую. Наиболее ранние и единичные случаи искусственной деформации черепа у кочевников Центральной Азии датируются сакским временем. В последующий гунно-сарматский период данная традиция получает массовое распространения в культуре кочевников от Тянь-Шаня на востоке до Устюрта на западе и Южного Приуралья на севере. Соотношение деформированных и недеформированных черепов в разных кочевых группах показывает несколько этапов распространения данной традиции. На первом этапе данная традиция выполняла социоразличительную функцию, и служила показателем принадлежности к элитарному, престижному слою общества. На втором этапе, в следствие массового распространения деформация вероятно сохраняясь в качестве эстетического эталона или превращалась в этноразличительный признак [19, с. 12-21].

Прическа – это уложенные в определенную форму волосы. Она может быть из естественных или искусственных волос. Часто одним из ее компонентов становятся головные уборы, ленты, ювелирные украшения. В период становления стратифицированных обществ прическа стала символом статуса, показывать принадлежность индивидуума к этнической, династической, профессиональной, религиозной группе. По ее особенностям можно было отличить представителя элиты от рядового члена социума или прошедшего инициацию от подростка. По мимо этого прическа могла отражать индивидуальные вкусы человека соответственные эпохе и моде.

Наскальное искусство на территории Центральной Азии показывает, что прически демонстрировали статус индивида, так традиционной мужской прической от эпохи бронзы до раннего железного века.

В Хоуханьшу относительно племен сяньби сказано, что они «перед браком прежде обривают голову» [2]. В данном случае мы видим свидетельство вступление в новый семейный статус, который находился выше на социальной лестнице, и переход в него оформлялся избавлением от старых волос.

О другой группе дунхуских племен – ухуаней повествуется, что «все бреют головы для облегчения и удобства. Женщины с наступлением времени замужества отпускают волосы, разделяют их и делают пучки. Надевают цзюй-цзюе (головной убор), украшают золотом и лазоревым камнем 12, головной убор делается, как в Китае, при ходьбе он качается. Вероятно бритье головы было свойственно именно мужчинам, хотя не исключено, что и детям. По мимо гигиенических функций бритая голова могла быть частью этнического кода. Интересны сведения о женской статусной прическе, которая отличала ее от девушек более низкого социально-возрастного статуса [20, с. 142-148].

Относительно владетельного рода Юй-вынь в Бейши сказано, что «мужчины стригли волосы и оставляли только на макушке вместо головного убора. Если вырастали на несколько дюймов, то снова остригали» [2]. Это показывает, что в культуре данной группы племен существовали специальные традиционно мужские прически, которые демонстрировали статус индивидуума, как мужчины, в отличие от женщин, детей, подростков, юношей.

В культуре туюйхуней по сведениям Суй Шу существовали прически и уборы для волос манифестирующий статус правителя – «правители туюйхуней делают чехлы для волос из черного

шелка, а их жены носят на голове золотые цветы. Утварь и одежда в общем такие же, как и в Среднем государстве. Многие ваны, гуны и знатные лица носят на голове шелковые платки. Женщины надевают юбки и короткие куртки, волосы заплетают в косы и связывают их нитками, на которые нанизаны бусины и раковины» [2].

Археологические данные подтверждают наличия причесок в культуре кочевников гунно-сарматского периода Минусинской котловины. В таштыкских погребальных комплексах и памятниках живописи. В ряде погребений непосредственно за черепом были обнаружены предметы похожие на туески изготовленные из бересты и свернутые в цилиндры средней высотой от 9,5 до 12 см. Благодаря сопоставлению с таштыкской графикой стало очевидно, что они представляли собой наконечники, колпачки для волос [21, с. 7-14].

У западной ветви огузских племен расселившихся во второй половине V в. на территории Восточной Европы и образовавшие болгарский племенной союз отмечаются бритые головы, которое связано в «Именнике болгарских ханов» с правящими родами. В тексте источника сказано, что Авитохол, Ирник, Курт, Безмер из рода Дуло и Гостун из рода Ерми – «держали княжение по ту сторону Дуная эти пять князей пятьсот пятнадцать лет с остриженными головами...» [22].

О потомках кангюев в Средней Азии доме Кан из т.н. юэчжэй группы чжаову в Бейши сказано, что «владелец заплетает волосы, носит золотой венец с семью дорогими камнями. Одевание из шитых шелковых тканей, камки и белого полотна. Супруга складывает волосы на голове и накрывает черным покрывалом. Мужчины стригут волосы, одеваются в камчатные кафтаны» [2].

Наглядное представление о внешнем облике центральноазиатской военной элиты начала I тысячелетия дают находки сделанные в Орлатском могильнике, расположенном на побережье правого притока реки Заравшана, к северу от г. Самарканд. В кургане №2, среди различных находок вооружения, поясных принадлежностей и бытовой утвари были обнаружены костяные пластины с резными рисунками батальных сцен, сцен охоты, животных. Материалы раскопок Орлатского могильника, включая пластины с рисунками, были проанализированы Г.А. Пугаченковой, которая пришла к заключению, что могильник был оставлен группой кангюйских кочевников во II - I вв. до н. э. Исследователь отметила характерные антропологические и этнографические черты воинов и охотников с орлатских пластин. У них «куполовидные», вследствие кольцевой деформации черепа, большие выступающие носы, удлиненные лица. Волосы на голове собраны в пучок или подстрижены, некоторые изображены с длинными усами и бородой, другие либо только с бородой или бритыми [23, Рис. 3.2-4, 4.1, 5.1-3, 6, 1-3].

Манипуляции формировали особое социальное тело и их назначение не может быть определено однозначно. От подчеркивания высокого социального статуса человека или его особенных личных качеств, до медицинских целей, защитного характера, украшений, средством передачи сакральной информации, знаком принадлежности к конкретному племени. Достаточно часто манипулятивные практики и их результат как часть корпуса политической символики были связаны с политикой тела и био властью. А главной функцией являлся принцип реализации фасцинации, как инструмента давления и воздействия на оппонента в рамках властной коммуникации.

Таким образом в политической культуре кочевников предтюрокского времени наблюдается спектр практик и инструментов, которые выделяют отдельного индивидуума или группу лиц, как обладателей властных полномочий. Символы власти включали группы вербальных и невербальных знаков – тамги, генеалогии, манипуляции с физическим телом. Данные символы закономерно дополняли традиционные символы власти существующие в виде специальных инсигний, знаковых украшений, оружия и костюма. Они демонстрируют мобильность и широкие возможности кочевнической культуры. Властная символика кочевников гунно-сарматского периода говорит о длительном пути развития политической мысли и культуры, которые получили

максимальное воплощение в эпоху создания и существования Первого Тюркского каганата.

Литература

1. Егоров Н.И. Некоторые методологические подходы к этнокультурной идентификации кочевнических древностей Евразийских степей//Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов: сб. науч. тр./гл. ред.: С.Г. Боталов, отв.ред.: Н.Н. Крадин, И.Э. Любчанский. Челябинск: Издат. Центр ЮУрГУ, 2013. С. 321-335.
2. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху./Предисл., пер. и прим.: Таскин В.С. М.: Наука, 1984. 486 с.
3. Комиссаров С.А., Алехин К.А. Юйвэнь и юйвэни//Гуманитарные науки в Сибири. – 1996. – № 3. – С. 112-115.
4. Кляшторный С.Г. Рунические памятники уйгурской эпохи как исторический источник//Вестник РГНФ. – 2007. – №4. – С.30-42.
5. Ольховской В.С. Тамга (к функции знака) // Историко-археологический альманах. – №7. – 2001. – С. 75-86.
6. Маргулан А.Х. Сочинения: В 14 т. Т. 3. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего то тема; Т. 4. Каменные изваяния Ульгатау / Сост. Д. А. Маргулан, Д. Маргулан. Алматы: Дайк-Пресс, 2003. 50 с. + вкл. 246 с.
7. Яценко С.А. Скопление клановых знаков-nishan позднеантичного времени на камнях святилищах в районе Мерке Жамбылской области//Казахстан и Евразия сквозь века: история, археология, культурное наследие: Сборник науч. трудов, посвящ. 70-лет. со дня рождения акад. Национальной Академии наук Республики Казахстан Карла Молдахметовича Байпакова. Алматы: 2010. С. 114-121.
8. Ольховский В.С., Яценко С.А. О знаках-тамгах из святилища Байте III на Устюрте (предварительное сообщение) // Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии (Отв. ред. В.С. Ольховский). М.: 2000. С. 295-315.
9. Советова О.С., Шишкина О.О. Тамги на плитах оград тагарских курганов под горой. Тепсей//Вестник Кемеровского государственного университета = Bulletin of Kemerovo State University: журнал теоретических и прикладных исследований. – 2015. – № 1(61), Т. 3. – С.88-92.
10. Азбелев П.П. Первые кыргызы на Енисее // Вестник СПбГУ. – Серия 12. – 2008. – Вып. 4. – С. 461-469.
11. Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. М.: Восточная литература, 2001. 190 с.
12. Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-наме. Баку: Элм, 1987. 128 с.
13. Бичурин (Иакинф) Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в древние времена. Т.І М.- Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1950. 471 с.
14. Кызласов Л.Р. История Южной Сибири в средние века. М.: Высшая школа. 1984. 167 с.
15. Миклашевич Е.А. «Племя единорога» на Енисее (сяньбэйские мотивы в наскальном искусстве Минусинской котловины)//Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции. Материалы тематической научной конференции. СПб.: 2004. С. 320-325.
16. Таскин В.С. О титулах шаньюй и каган//Mongolica. М.: 1986. С. 213-218.
17. Баринаева Е.Б. Этнокультурные контакты Китая с народами Центральной Азии в древности и средневековье. М.: ИЭА РАН, 2013. 420 с.
18. Кызласов Л.Р., Панкова С.В. Татуировки древней мумии из Хакасии (рубеж нашей эры) // СГЭ. – Вып. LXII. – 2004. – С. 61-67.
19. Ходжайов Т.К. География и хронология преднамеренной деформации головы в Средней Азии // OPUS: междисциплинарные исследования в археологии/Отв.ред. М.Б. Медникова. М.: ИА РАН, 2006. Вып.5. С. 12-21.
20. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: 1961. 391 с.
21. Вадецкая Э.Б. Таштыкскиенаносники и причёски // Железный век Кавказа, Средней Азии и Сибири. // КСИА. – Вып. 184. –1985. – С. 7-14.
22. Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. Харьков: ХГАК, 2006. 553 с.
23. Пугаченкова Г.А. Из художественной сокровищницы Среднего Востока. Ташкент: Изд-во лит. и искусства, 1987. 224 с.

ЕРЕЙМЕНТАУ АУДАНЫНДАҒЫ ЖАҢА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРДІ АНЫҚТАУ МАҚСАТЫНДАҒЫ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ

Шайхығалиев Е.А., Изтелеуова Л.И., Елюбаев Р.Б., Ержанов Р.Р.

Аңдатпа. Бұл мақалада Ақмола облысы мәдениет басқармасы «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» МКМ-сі мен Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институтының Ерейментау ауданының археологиялық ескерткіштерін анықтау мақсатындағы жүргізілген экспедицияның қорытындылары берілген. Мақалада Ерейментау ауданында орналасқан мәдени ескерткіштердің атаулары және олар туралы қысқаша сипаттама кездеседі. Экспедиция нәтижесінде, сол аймақтың әр кезеңдегі тарихын сипаттайтын 70-тен аса жаңа археологиялық объектілер анықталды.

Түйін сөздер: археология, экспедиция, Ерейментау ауданы, ескерткіштер, барлау жұмыстары.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДОЧНЫЕ РАБОТЫ ПО ВЫЯВЛЕНИЮ НОВЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ ЕРЕЙМЕНТАУСКОГО РАЙОНА

Шайхығалиев Е.А., Изтелеуова Л.И., Елюбаев Р.Б., Ержанов Р.Р.

Аннотация. В этой статье отражены итоги археологической экспедиции, которые были проведены КГУ «Центром по охране и использованию историко-культурного наследия» департамента культуры Акмолинской области совместно с научно-исследовательским институтом при Национальном музее «Халық қазынасы» Республики Казахстан. В статье указаны культурные памятники Ереументауского района и дается краткое описание этих памятников. В результате деятельности археологической экспедиции, были обнаружены около 70 новых археологических объектов, который характеризует разновременную историю данного региона.

Ключевые слова: археология, экспедиция, Ерейментауский район, памятники, разведовательные работы.

ARCHAEOLOGICAL PROSPECTING WORKS ON IDENTIFICATION OF NEW ARCHAEOLOGICAL OBJECTS OF EREYMENTAU DISTRICT

Shaikhygaliev E.A., Izteleuova L.I., Elyubaev R.B., Yerzhanov R.R.

Abstract. In this article are reflected the results of the archaeological expedition, which were held at KSU "Center for the Protection and Use of Historical and Cultural Heritage" of the Department of Culture of Akmola region together with the Research Institute of the National Museum "Halyk kazynasy" the Republic of Kazakhstan. The article listed cultural monuments Ereymentau district and gives a brief description of these monuments. As a result of activity of an archaeological expedition, about 70 new archaeological objects were found, which characterizes history of this region occurring at different times

Keywords: archeology, expedition, Ereymentau district, monuments, intelligence work.

Ақмола облысы мәдениет басқармасы «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» МКМ-сі Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ғылыми зерттеу институтымен бірлесіп Ақмола облысының «Тарихи-мәдени мұра объектілерінің кадастрын құру және геоақпараттық картаграфиясын жасау» атты иновациялық проектіні іске асыру мақсатында, 2016 жылдың 20 – 31 мамыр аралығында Ерейментау ауданының оңтүстік және шығыс бөліктеріне, жаңа археологиялық ескерткіштерді анықтау мақсатында кешенді барлау

жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде, сол аймақтың әр кезеңдегі тарихын сипаттайтын 70-тен аса жаңа археологиялық объектілер анықталды.

Бұл аймақтың географиялық және гидрологиялық локализациясын ескере отыра, алдын-ала белгіленіп алынған бағыт бойынша, Ерейментау қаласының оңтүстік-батысында орналасқан Павловка ауылынан басталып, солтүстік-шығыстағы Қойтас және Ажы аулдарына дейін, әр селолық округтерінің аралары, аласа шоқылар, өзен жағалары мен Павлодар, Қарағанды облыстарының шекаралары бойымен жүргізілді.

Бұған дейін Ерейментау ауданы 2009 жылы «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» ММ-сі «Мәдени мұра» аймақтық бағдарламасын жүзеге асыру аясында, ғылыми-зерттеу жұмыстары жағынан тәжірибелік білімдері бар – А. Досымбаева, В.Ф. Зайберт сынды ғалым тарихшыларды назарын аудару арқылы зерттелді. Нәтижесінде, ауданның солтүстік, солтүстік-батыс аймақтары зерттеліп, жалпы саны 49 археология ескерткіші анықталды. Бұл ескерткіштерді түбегейлі сақтап, қорғау мақсатында жер қатынастар бөлімі бастығы Е.К. Ахметовтың атына географиялық координаттары бар мәліметтер жіберілді [1].

Сол кезде ерекше деп, Қарағайлы елді-мекенінің маңында, Құмай өзенінің оң жағалауында анықталған кешенді ескерткіштер тобын атап айтуға болады. Кейіннен, Қарағайлы I, II, III және IV деп аталған мемореалдық діни-ғұрыптық кешен, осы аймақты қола ғасырынан ерте түркі дәуірі кезеңінде өмір сүрген этностардың жерлеу дәстүрін сипаттайды. Қазақстан аумағында мұндай кешенді археологиялық ескерткіштерінің топтасқаны әзірше екеу ғана, Тараз және Жайсан аймақтарында анықталғанын ескере отыра, тасты антропоморфты балбалдары бар құрбандық шалу храмының кешені табылған жерде, болашақта Ұлттық табиғи паркін құру жоспарланды. Атақты түркі танушы, тарих ғылымының кандидаты, Президенттік мәдени орталығының лаборатория меңгерушісі М.А. Досымбаеваның өзі де осы жерден табылған ескерткіштердің сөзсіз құндылығын нақтылап, дәлелдеп берді де, жоғарыда атап кеткен территорияда аспан астындағы ландшафтты мұражайын ашу керектігі жайлы ұсынысын білдірді.

Алайда, Қарағайлы I діни-ғұрыптық кешенінің балбал тасын 2009 жылдың қыркүйек айында варварлық түрде орнынан ұрлаған «Алтын Орта» ЖШС-нің директоры В.С. Волошин А.Х. Марғұлан атындағы археология институтының ешбір ұсынысын алмай, рұқсатсыз Астана қаласындағы Заманауи өнер музейне апарып сатқаны белгілі болды. Ал, ескерткіштің қазба жұмысы кезінде В.С. Волошин барлық археологиялық қазба технологиясының - әдістемелік негізін сақтамай, сонымен қатар, қазба жұмыстарынан кейін ескерткішті қалпына келтіру жұмыстарын жүргізбеген.

Мұндай жағдайды, яғни, тереңнен сыр шертетін құнды мәдени ескерткіштің жоғалып кетуіне жол бермеу мақсатында, «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» ММ-нің қызметкерлерімен Ақмола облысы прокуроры атына хат жіберіліп, ұрланған балбал тасты орнына қою жөнінде ықпал жасауларын сұрады.

Бірақ та, еңбектің көзі, 2009 жылдың қазан айында, «Нұр Отан» ХДП-ның орталық аппараты араласып, бірлесіп жасалған жұмыстың нәтижесінде жанданды, қайтсе де аталмыш ескерткіштің балбал тас өз орнын тапты [2].

Бүгінгі таңда, Қарағайлы мемореалдық діни-ғұрыптық кешенде қорғау-құтқару, қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп болған соң, ғылыми мақалалар жарияланып, аспан асты мұражай құру жобалары ұсынылып, Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын насихаттау мақсатында маңызды туристік бағыттарының біріне еңгізілді.

Алайда, барлау жұмыстары Ерейментау ауданының археологиялық локализациясының даму тарихы бойынша нақты нәтиже шығару мүмкіндігі болмады. Сол үшін, ауданды толығырақ зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет болды.

Осған орай, ауданның тарихи-археологиялық дамуын нақтылауы және әрі қарай зерттеуі, инновациялық проектіні іске асыру мақсатында өз мәресіне жетті.

Археологиялық барлаудың кешенді жұмыстары, аймақтың ежелгі және ортағасырлық

мұрасын зерттеу, жаңа анықталған объектілерді толық құжаттау мен тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдаланудың алдын-ала есеп тізіміне алуға бағытталған. Ғылыми ізденістер археология әдістемесіне сай, топографиялық зерттеу, геодезиялық координатын алу, фотофиксация жасау, географиялық схемаға түсіру және объект жайлы толық сипаттама жазу бойынша жүргізілді. Барлау жұмыстарының нәтижесінде, анықталған барлық археологиялық объектілер кадастрға енгізіліп, жеке-жеке құжаттамалары келтірілген, ескерткіш жайлы толық мәлімет беретін паспорттары мен картографиясы жасалып, геоақпараттық базаға енгізіледі. Әр паспорт ескерткіш жайлы қысқаша сипаттама, есептік карточка, топоплан және фотосурет сияқты негізгі құжаттардан тұрады. Ал геоақпараттық база, ескерткіштің атауы, типі, субтипі, нұсқауы, кезеңі, толық сипаттама мен топопланнан және әр ауылдық аймақ шегарасы бөлектенген карта сияқты толық мәліметтен тұрады.

Геоақпараттық жүйе базасы, ХХІ ғасырдағы ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен ІТ-технологиялардың арқасында Ақмола облысында орналасқан тарихи-мәдени мұра объектілерінің жағдайын бақылап, мониторинг жасаудағы мүмкіндіктерін пайдалану болып табылады. Мұндай база құрудың мақсаты, облысымызда тарихи-мәдени мұра нысандарының геоақпараттық базасы негізінде ескерткіштерді қорғау, ғылыми зерттеу мақсатында түрлі карталар жасау.

Иновациялық технологиялардың арқасында толық автоматтандырылған геоақпараттық база Ақмола облысында орналасқан тарихи-мәдени мұрасына қатысты нақты деректерді жүйелеу, мәліметтер базасын құру, түрлі мақсаттағы карта жасау және тұрақты мониторинг жүргізу сияқты міндеттерді атқарады.

Кешенді барлау жұмыстар негізі, табиғи-географиялық жағдайға байланысты алдын-ала дайындалып белгіленген екі бағыт бойынша жүргізді. Павловка – Ордабай бағыты Ерейментау ауданының оңтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс бөлігіндегі аласа шоқылар тізбектері мен қылқан жапырақты ормандардың және өзен жағалауларының алаптарынан өтеді. Ал, Ордабай – Ерейментау бағыты ауданның оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс бөлігі күмбезді, пролювийлі үшкілді төбелер мен жондардан және аккумуляттық жазықпен алмасады [3].

Жоғарда аталған барлық ғылыми зерттеу этаптары мен жазбалары, тарихи білімді насихаттау, жаңадан анықталған объектілерді сақтау және пайдалану мақсатында сақталады. Ескерткіштер жайлы ғылыми мәліметтер Қазақстанды ежелгі және ортағасыр дәуірінде мекендеген халықтардың мәдени дамуын теориялық түпнұсқасы ретінде пайдалануға болады. Ал, Қарасу, Тұрғынбай, Қарабұлақ, Жартас, Жарық, Қумая және Өленті өзендерінің табиғи географиялық ландшафтында жаңадан анықталып ғылыми айналымға енгізілген ескерткіштерді зерттеу мен сақтау, Солтүстік және Орталық Қазақстан этностарының өмірлік қызметін жан-жақты қалпына келтіруге айтарлықтай мүмкіндік туғызатыны сөзсіз. Жаңадан анықталған объектілер еліміздің тарихи-мәдени мұрамызды насихаттау мақсатында лобототориялық тәжірибие жағынан да, туризмды дамыту жағынан да кең түрде пайдаланылу мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Зайберт В.Ф., Потемкина Т.М., Хотинский Н.А. К вопросу о мезолите лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья // СА. 1981. № 3.
2. Ақмола облысының тарихи және мәдени мұрасы. Ескерткіштер жиынтығы. Алматы: «Қазқалпына келтіру» РМК ҒЗЖФ, 2008. – 496 б., карталар.
3. «Ақмола облысының тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» МКМ-нің 2016 жылғы есебі.

References

1. Zaybert V.F., Potemkina T.M., Hotinskiy N.A. K voprosu o mezolite lesostepnoy chasti Tobolo-Irtyishskogo mezhdurechyа // SA. 1981. # 3.
2. Akmola oblyisyinyin tarihi zhane madeni murasyi. Eskertkishter zhiyintyigi. Almaty: «Kazkalpyina keltiru» RMK GZZhF, 2008. – 496 b., kartalar.
3. «Akmola oblyisyinyin tarihi-madeni muranyi korgau zhane paydalanu ortalyigy» MKM-nin 2016 zhyilgyi esebi.

МАЗМҰНЫ

Абдимомынов Н.Т.	
АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (1242-1269 жж.).....	8
Алдажұманов Қ.С.	
СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚТЫ АЗЫҚ-ТҮЛКІПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ КАРТОЧКА ЖҮЙЕСІ (1941-1945).....	20
Алмагамбетова А.М.	
1959-1970 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АНАЛИЗІ.....	28
Алпысбес М.	
ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ХАЛЫҚТАР БІРЛІГІН НЫҒАЙТУДАҒЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ РУХАНИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ТАРИХ МҰРАЛАРЫ.....	37
Асанова С.А.	
ТАРИХИ ӘНГІМЕ-ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ.....	48
Әбділдабекова А.М.	
XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ОТАРЛЫҚ КЕЗЕҢДІ БАҒАЛАУ ...	53
Әбжанов Х.	
АКАДЕМИКТІҢ АМАНАТЫ.....	58
Әбубәкірова Ә.П.	
ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ ШЕКАРАЛЫҚ КЕЛІССӨЗДЕР МӘСЕЛЕСІ.....	64
Әділжанов Н.	
ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР: ФОРМАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТТІК ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ (ТАРИХИ-САЯСИ АСПЕКТІ).....	72
Баудиярова К.Б.	
ОТБАСЫ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН АНЫҚТАУДАҒЫ ТҮРЛІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР.....	82
Егізбаева М.Қ., Бейсегулова А.Қ.	
ӨЗБЕК ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИЕТІ.....	89
Жайлыбаев Д.Ж.	
ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҒЫ ТУРАЛЫ РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ЖАЗЫЛҒАН ЕҢБЕКТЕР.....	95
Жакин М.С.	
БӨРІ БАТЫР: АҢЫЗ ЖӘНЕ ДЕРЕК (сыни талдау тәжірибесі).....	99
Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Байдавлетова М.Д.	
ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР.....	113
Жетписбаев А.О.	
XIX-XX ҒҒ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ: ХАЛЫҚ САНАҒЫ: ХАЛЫҚ САНАҒЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША.....	122
Искакова Ғ.З., Байдавлетова М.Д.	
ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫ МЕКЕН ЕТКЕН ТЕРРИТОРИЯНЫҢ ТАБИҒИ ЛАНДШАФТЫ (VI-X ҒҒ.).....	131
Кабдушев Б.Ж., Кабдушева Л.Ж.	
ҚАЗАҚСТАНҒА АРНАЙЫ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ.....	138
Кариев Е.М.	
ЕУРАЗИЯ КӨНЕ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ БАСТАУЛАРЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАСЫ (ерте темір дәуірі және қазіргі заман).....	144
Каринбаев Ж.Ә.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БЕЛОРУС ЭТНОСЫНЫҢ ӨКІЛДЕРІ: ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН БҮГІНІ.....	152
Картаева Т.Е., Оралбай Е.	
ҚҰДЫҚ ҚАЗУ ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ҚҰДЫҚ ТҮРЛЕРІ (АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР БОЙЫНША).....	163
Кәрібаев Б.Б.	
XV Ғ. СОҢЫ МЕН XVI Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	180
Кәрібаев Б.Б., Ноғайбаева М.С.	
XV Ғ. I ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ӘБІЛҚАЙЫР ХАНДЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫНАН.....	186
Қозғамбаева Г.Б.	
ҰЛЫ ҒАЛЫМ, ГЕОЛОГ – ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ СӘТБАЕВ.....	193

Қозғамбаева Г.Б., Бейсеғулова А.Қ. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ МУЗЕЙІ.....	198
Қозыбақова Ф.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НАРЫҚ МЕХАНИЗМІНІҢ СОҢҒЫ ЭЛЕМЕНТТЕРІНЕ ҚАРСЫ СТАЛИНДІК ЭКСТРЕМИСТІК САЯСАТ.....	206
Қозыбақова Ф.А., Рвайдарова Г.О. 1921-1922 ЖЖ. ЖҮРГІЗІЛГЕН ЖЕР-СУ РЕФОРМАСЫНА ЖАҢА КӨЗҚАРАС.....	214
Майданали З. ИМПЕРИЯЛЫҚ КОНФЕДЕРАЦИЯЛАР ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІ БІРЛЕСТІКТЕРІ (ТАРИХНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР).....	222
Махаева А.Ш., Чаргынова Г.О. ШЫҒЫС ТҮРКІСТАНДАҒЫ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ 60-70 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ САЯСИ ҮДЕРІСТЕРДІҢ ҚАЗАҚТАР МЕН ҚЫРҒЫЗДАРҒА БЫҚПАЛЫ.....	227
Мухамадеев Т.М., Мухадеева И.А., Капбасова Д.С. Н. НАЗАРБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІ – ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚАУІПСІЗДІГІ, ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВТІЛІГІНІҢ ФЛАГМАНЫ РЕТІНДЕ.....	239
Мұсағалиева А.С. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ "АЛЖИР" ӘЙЕЛДЕР ЛАГЕРІНІҢ ТАРИХЫ: ТАРИХНАМА ЖӘНЕ МҰРАҒАТТЫҚ ДЕРЕКТЕР.....	245
Нұртазина Н.Д. VIII-X ҒҒ. ОРТАЛЫҚ АЗИЯДА ТҮРКІ КӨШПЕЛІ ҚОҒАМЫНЫҢ ЖАППАЙ ДАҒДАРЫСЫ ТУРАЛЫ.....	255
Нұртазина Н.Д. ҚАЗАҚСТАНДА ИСЛАМ ДІНІНІҢ ТАРАЛУЫ ФЕНОМЕНІНЕ ЖАҢА КӨЗҚАРАС.....	260
Нұртазина Н.Д. ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ТАРИХЫ: ДІНДЕР, МӘДЕНИЕТТЕР, БАЙЛАНЫСТАР.....	266
Омарбеков Т.О. АЛТЫН ОРДА ХАНЫ ТОҚТАМЫСТЫҢ МӘСКЕУГЕ ЖОРЫҒЫ.....	272
Өтепова Г.Е. VIII Ғ. - XX Ғ. БАСЫ КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ЗАҢНАМАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН.....	280
Өтепова Г.Е. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕР МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ПАТША ЗАҢНАМАСЫ.....	288
Өтепова Г.Е. СІБІР КОМИТЕТІНІҢ МӘЛІМЕТТЕРІ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ.....	297
Раздыков С.З. СУБЭТНОСТЫҚ МӘДЕНИЕТ – ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕСКІ ДӘСТҮРДІ ҰСТАНУШЫЛАРЫ.....	303
Садвокасова А.К., Кошман Т.В., Ракишева Б.И. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ, КОНФЕССИЯРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТАРИХЫ, АСА ҮЛКЕН ЭТНОСТАР ТАРИХЫН ҚОСА АЛҒАНДА: НЕГІЗГІ ҚОРЫТЫНДЫЛАР.....	316
Сайлан Б., Раушанбек Б. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІНДЕГІ БАТЫРЛАР ОБРАЗЫ.....	330
Сайлан Б. ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ УКРАИНАНЫ АЗАТ ЕТУ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ МЕН ЕРЛІКТЕРІ.....	335
Сыздықов С.М. «МӨҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ: САЯСИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҒЫ.....	340
Тасилова Н.А., Қозғамбаева Г. «ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ.....	345
Телеуова Э.Т. ДӘСТҮРЛІ ӨРКЕНИЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	351
Телеуова Э.Т. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ӘДЕТТІК ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫНАН.....	355
Толенова З.М., Кубеев Р.Д. АКАДЕМИК М.К. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ: ЖАҢА ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ.....	360

Удербасева С.К. ОРЫНБОР ҒЫЛЫМИ МҰРАҒАТ КОМИССИЯСЫНЫҢ «ЕҢБЕКТЕР» ЖИНАҒЫНДЫҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	365
Удербасева С.К. ТҮРКІСТАН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛЫҒЫ ҚАЗАҚ ШЕНЕУЛІГІНІҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН ӨКІЛЕТТІЛІГІ.....	380
Ускенбай К. АҚ ОРДА: ҰЛЫС БІРЛЕСТІГІНЕН ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТКЕ.....	392
Ускенбай К. ДЕРЕККӨЗДЕРДЕГІ "ҚАЗАҚТАР" ЖӘНЕ "ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ" ТЕРМИНДЕРІ ТУРАЛЫ.....	396
Хабижанова Г.Б. ҚЫПШАҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ РОЛІ.....	402
Хабижанова Г.Б., Сагинаева А.Н. ХІ-ХІІІ ҒҒ. ҚЫПШАҚТАРДЫҢ ОРЫС КНЯЗДІКТЕРІМЕН САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ.....	408
Шаймердинова Н.Г., Ярыгин С.А. ҒҰН-САРМАТ ДӘУІРІНДЕГІ ОРТА АЗИЯ КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ БИЛЕУШІЛЕРДІҢ ТАҢБАЛАРЫ.....	413
Шайхығалиев Е.А., Изтелеуова Л.И., Елюбаев Р.Б., Ержанов Р.Р. ЕРЕЙМЕНТАУ АУДАНЫНДАҒЫ ЖАҢА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРДІ АНЫҚТАУ МАҚСАТЫНДАҒЫ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ.....	422

СОДЕРЖАНИЕ

Абдимомынов Н.Т. А НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ (1242-1269 гг.).....	8
Алдажұманов Қ.С. С КАРТОЧНАЯ СИСТЕМА СНАБЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВИЕМ В КАЗАХСТАНЕ В ВОЕННЫЕ ГОДЫ (1941-1945)	20
Алмагамбетова А.М. ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА ЗА 1959 – 1970 ГГ.....	28
Алпысбес М. ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ТЮРКСКОГО МИРА В УКРЕПЛЕНИИ ЕДИНСТВА НАРОДОВ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	37
Асанова С.А. ИСТОРИЧЕСКИЙ НАРРАТИВ - ИСТОЧНИК ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ.....	48
Әбділдабекова А.М. ОЦЕНКА КОЛОНИАЛЬНОГО ПЕРИОДА В ТРУДАХ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА.....	53
Әбжанов Х. АМАНАТ АКАДЕМИКА.....	58
Әбубәкірова Ә.П. ПРОБЛЕМЫ И ИТОГИ ПЕРЕГОВОРОВ ПО ФОРМИРОВАНИЮ КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКОЙ ГРАНИЦЫ...64	
Әділжанов Н. ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ: КАК ФОРМАЦИОННОЕ И ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ЯВЛЕНИЕ (ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ).....	72
Баудиярова К.Б. МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ СЕМЬИ.....	82
Егізбаева М.Қ., Бейсеғұлова А.Қ. ЭТНОКУЛЬТУРА УЗБЕКСКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДОВ.....	89
Жайлыбаев Д.Ж. ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЕ ТРУДЫ ОБ ОБЫЧНОМ ПРАВЕ КАЗАХОВ.....	95
Жакин М.С. БОРИ БАТЫР: МИФ И ФАКТ (опыт критического анализа).....	99
Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Байдавлетова М.Д. ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	113
Жетписбаев А.О. ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ В XIX-XX ВВ.: ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРЕПИСЕЙ НАСЕЛЕНИЯ.....	122
Искакова Ғ.З., Байдавлетова М.Д. ПРИРОДНЫЙ ЛАНДШАФТ ТЕРРИТОРИИ НАСЕЛЕННЫЙ ТЮРКСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ (VI-X ВВ.).....	131
Кабдушев Б.Ж., Кабдушева Л.Ж. НАСИЛЬСТВЕННАЯ ДЕПОРТАЦИЯ В КАЗАХСТАН.....	138
Кариев Е.М. ИСТОКИ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ ЕВРАЗИИ (ранний железный век и современность).....	144
Каринбаев Ж.Ә. ПРЕДСТАВИТЕЛИ БЕЛОРУССКОГО ЭТНОСА В КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И НАСТОЯЩЕЕ.....	152
Картаева Т.Е., Оралбай Е. РАЗВИТИЕ КОЛОДЕЗНОГО ДЕЛА И ЕГО РАЗНОВИДНОСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ).....	163
Кәрібаев Б.Б. ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В КОНЦЕ XV- НАЧАЛЕ XVI ВВ.....	180
Кәрібаев Б.Б., Ноғайбаева М.С. ИЗ ИСТОРИИ ХАНСТВА АБУЛХАЙЫРА В I-ПОЛОВИНЫ XV ВЕКА.....	186
Қозғамбаева Г.Б. ВЫДАЮЩИЙСЯ ГЕОЛОГ И УЧЕНЫЙ КАНЫШ ИМАНТАЙУЛЫ САТБАЕВ.....	193

Қозғамбаева Г.Б., Бейсеғулова А.Қ. МУЗЕЙ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ Г. ШЫМКЕНТ ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	198
Қозыбақова Ф.А. ЭКСТРЕМИСТСКАЯ ПОЛИТИКА СТАЛИНА ПО ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДНИХ ЭЛЕМЕНТОВ МЕХАНИЗМА РЫНКА В КАЗАХСТАНЕ.....	206
Қозыбақова Ф.А., Рвайдарова Г.О. 1921-1922 гг. НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ПРОВОДИМУЮ ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНУЮ РЕФОРМУ.....	214
Майданали З. ИМПЕРСКИЕ КОНФЕДЕРАЦИИ И КОЧЕВЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ).....	222
Махаева А.Ш., Чаргынова Г.О. ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ВОСТОЧНОМ ТУРКЕСТАНЕ В 60-70 ГГ. XIX ВЕКА НА КАЗАХОВ И КЫРГЫЗОВ.....	227
Мухамадеев Т.М., Мухадеева И.А., Капбасова Д.С. ТРУДЫ Н. НАЗАРБАЕВА КАК ФЛАГМАНА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ, СОТРУДНИЧЕСТВА И ПЕРСПЕКТИВНОСТИ КАЗАХСТАНА.....	239
Мұсағалиева А.С. ИСТОРИЯ ЖЕНСКОГО ЛАГЕРЯ "АЛЖИР" В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ: ИСТОРИОГРАФИЯ И АРХИВНЫЕ ДАННЫЕ.....	245
Нұртазина Н.Д. О СИСТЕМНОМ КРИЗИСЕ ТЮРКСКОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНЦЕ VIII-X ВВ.....	255
Нұртазина Н.Д. НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ФЕНОМЕН ИСЛАМИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА.....	260
Нұртазина Н.Д. ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: РЕЛИГИИ, КУЛЬТУРЫ, КОНТАКТЫ.....	266
Омарбеков Т.О. ПОХОД ХАНА ЗОЛОТОЙ ОРДЫ ТОХТАМЫША НА МОСКВУ.....	272
Өтепова Г.Е. ИЗ ОПЫТА ИЗУЧЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА VIII-НАЧАЛА XX ВЕКА.....	280
Өтепова Г.Е. ЦАРСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО XIX ВЕКА О ЗЕМЕЛЬНОМ ВОПРОСЕ В КАЗАХСТАНЕ.....	288
Өтепова Г.Е. МАТЕРИАЛЫ СИБИРСКОГО КОМИТЕТА КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	297
Раздыков С.З. СУБЭТНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА - СТАРОВЕРЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА.....	303
Садвокасова А.К., Кошман Т.В., Ракишева Б.И. ИСТОРИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ, МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН, ВКЛЮЧАЯ ИСТОРИЮ НАИБОЛЕЕ КРУПНЫХ ЭТНОСОВ: ОСНОВНЫЕ ИТОГИ.....	316
Сайлан Б., Раушанбек Б. ОБРАЗ ГЕРОЕВ В ВОЕННОМ ИСКУССТВЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА.....	330
Сайлан Б. ПОДВИГИ ГЕРОИЗМ КАЗАХСТАНЦЕВ В БОРЬБЕ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ УКРАИНЫ.....	335
Сыздықов С.М. ИДЕЯ "МӘҢГІЛІК ЕЛ": ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ.....	340
Тасилова Н.А., Қозғамбаева Г. «МАТЕРИАЛЫ ПО КИРГИЗСКОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...» КАК ИСТОЧНИК ПО ХОЗЯЙСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСКИХ ХОЗЯЙСТВ.....	345
Телеуова Э.Т. СОЦИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ТРАДИЦИОННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ.....	351
Телеуова Э.Т. ИЗ ИСТОРИИ ОБЫЧНОГО ПРАВО КОЧЕВНИКОВ.....	355
Толенова З.М., Кубеев Р.Д. ВКЛАД АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ: НОВОЕ И ТРАДИЦИОННОЕ.....	360

Удербасева С.К. ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В «ТРУДАХ» ОРЕНБУРГСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ.....	365
Удербасева С.К. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПОЛНОМОЧИЯ КАЗАХСКОГО ЧИНОВНИЧЕСТВА ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА.....	380
Ускенбай К. АК-ОРДА: ОТ УЛУСНОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ К НЕЗАВИСИМОМУ ГОСУДАРСТВУ	392
Ускенбай К. О ТЕРМИНАХ «КАЗАХИ» И «КАЗАХСКОЕ ГОСУДАРСТВО» В ИСТОЧНИКАХ.....	396
Хабижанова Г.Б. КИПЧАКИ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ КАЗАХСКИХ ПЛЕМЕН.....	402
Хабижанова Г.Б., Сагинаева А.Н. ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КЫПЧАКОВ С РУССКИМИ КНЯЖЕСТВАМИ В XI-XIII ВВ.....	408
Шаймердинова Н.Г., Ярыгин С.А. СИМВОЛЫ ВЛАСТИ В КУЛЬТУРЕ КОЧЕВНИКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ГУННО-САРМАТСКОГО ВРЕМЕНИ.....	413
Шайхыгалиев Е.А., Изтелеуова Л.И., Елюбаев Р.Б., Ержанов Р.Р. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДОЧНЫЕ РАБОТЫ ПО ВЫЯВЛЕНИЮ НОВЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ ЕРЕЙМЕНТАУСКОГО РАЙОНА.....	422

CONTENTS

Abdimomynov N.T. SOME PROBLEMS OF THE POLITICAL HISTORY OF THE GOLDEN HORDE (1240-1269).....	8
Aldazhumanov K.S. CARD SYSTEM IN PROVIDING FOOD TO THE POPULATION OF KAZAKHSTAN DURING THE WAR (1941-1945).....	20
Almagambetova A.M. HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF TURKIC PEOPLES OF KAZAKHSTAN FOR 1959 - 1970.....	28
Alpisbes M. HERITAGE OF SPIRITUAL AND CULTURAL HISTORY OF THE TURKIC WORLD IN STRENGTHENING THE UNITY OF PEOPLES IN THE PROCESS OF GLOBALIZATION.....	37
Asanova S.A. HISTORICAL NARRATIVE - THE SOURCE OF IDENTITY IN MODERN KAZAKHSTAN.....	48
Abdildabekova A.M. EVALUATION OF THE COLONIAL PERIOD IN THE WORKS OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA OF EARLY XX CENTURY.....	53
Abzhanov Kh. ACADEMICIANS TRUST.....	58
Abubakirova A.P. PROBLEMS AND RESULTS OF NEGOTIATIONS ON FORMATION OF THE KAZAKHSTAN-CHINESE BORDER.....	64
Adilzhanov N. DEMOCRATIC TRENDS: AS A FORMATIVE AND CIVILIZATIONAL PHENOMENON (HISTORICAL AND POLITICAL ASPECT).....	72
Baudiyarova K.B. RESEARCH METHODS OF STABILITY OF THE FAMILY.....	82
Yegizbaeva M.K., Beisegulova A.K. ETHNO-CULTURE OF THE UZBEK AND KARAKALPAK PEOPLES.....	89
Zhailybayev D.Zh. PREREVOLUTIONARY PROCEEDINGS OF CUSTOMARY LAW KAZAKHS.....	95
Zhakin M.S. BORI BATYR: MYTH AND FACT (critical analysis experience).....	99
Zhappasov Zh.E., Tasilova N.A., Baydavletova M.D. SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA.....	113
Zhetpisbayev A.O. THE MAIN STAGES OF ETHNODEMOGRAPHIC CHANGES IN KAZAKHSTAN IN 19th - 20th CENTURIES: BASED ON THE POPULATION CENSUS MATERIALS.....	122
Iskakova G.Z., Baydavletova M.D. THE NATURAL LANDSCAPE OF THE TERRITORY INHABITED BY TURKIC TRIBES (VI-X CENTURIES.).....	131
Kabdushev B.Zh., Kabdusheva L.Zh. THE FORCED DEPORTATION IN KAZAKHSTAN.....	138
Kariyev Y.M. THE ORIGINS AND CULTURAL HERITAGE OF THE ANCIENT TURKIC CIVILIZATION OF EURASIA (early iron age and the present).....	144
Karinbayev Zh.A. REPRESENTATIVES OF THE BELORUSSIAN ETHNOS IN KAZAKHSTAN: HISTORY OF FORMATION AND CURRENT STATUS.....	152
Kartaeva T.E., Oralbai Y. THE DEVELOPMENT OF BUSINESS IN THE WELL AND ITS VARIANTS (MATERIALS OF ARCHEOLOGY AND ETHNOGRAPHY).....	163
Karibaev B.B. THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF KAZAKH KHANATE AT THE END OF XV- IN THE BEGINNING OF XVI CENTURIES.....	180
Karybaev B.B., Nogaibayeva M. FROM THE HISTORY OF THE KHANATE ABULKAYYR IN THE I-HALF OF THE XV CENTURY.....	186

Kozgambaeva G.B.	
OUSTANDING GEOLOG VERSUS SCIENTIST KANYSH IMANTAEVICH SATBAYEV.....	193
Kozgambayeva G.B., Beisegulova A.K.	
MUSEUM OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION IN SHYMKENT, SOUTH KAZAKHSTAN REGION.....	198
Kozybakova F.A.	
EXTREMIST POLITICS OF STALIN AGAINST LAST ELEMENTS OF MARKET MECHANISM IN KAZAKHSTAN.....	206
Kozybakova F.A., Rvaydarova G.O.	
1921-1922 A NEW APPROACH TO THE LAND AND WATER REFORM CARRIED OUT.....	214
Maydanali Z.	
IMPERIAL CONFEDERATIONS AND NOMADIC ASSOCIATIONS OF CENTRAL ASIA (HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM).....	222
Mahaeva A.Sh., Chargynova G.O.	
EFFECT OF POLITICAL PROCESSES IN EAST TURKESTAN IN 60-70 YEARS. XIX CENTURY IN THE KAZAKHS AND KYRGYZ.....	227
Mukhamadeev T.M., Mukhadeeva I.A., Kapbasova D.S.	
WORKS OF N. NAZARBAYEV AS A FLAGSHIP OF STATE SECURITY, COOPERATION AND PROSPECTS OF KAZAKHSTAN.....	239
Musagalieva A.S.	
HISTORY OF THE WOMEN'S CAMP "ALGERIA" IN NORTHERN KAZAKHSTAN: HISTORIOGRAPHY AND ARCHIVAL DATA.....	245
Nurtazina N.D.	
ON THE SYSTEMATIC CRISIS OF THE TURKIC NOMADIC SOCIETY OF CENTRAL ASIA AT THE END OF VIII-X CENTURIES.....	255
Nurtazina N.D.	
A NEW APPROACH TO THE PHENOMENON OF ISLAMIZATION OF KAZAKHSTAN.....	260
Nurtazina N.D.	
HISTORY OF ANCIENT CENTRAL ASIA: RELIGIONS, CULTURES, CONTACTS.....	266
Omarbekov T.O.	
CAMPAIGN OF GOLDEN HORDE KHAN TOKHTAMYSH TO MOSCOW.....	272
Otepova G.E.	
FROM THE EXPERIENCE OF STUDYING LEGISLATIVE SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN VIII-EARLY XX CENTURY.....	280
Otepova G.E.	
TSARIST LEGISLATION OF THE XIX CENTURY ON THE LAND ISSUE IN KAZAKHSTAN.....	288
Otepova G.E.	
PROCEEDINGS OF THE SIBERIAN COMMITTEE, AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN THE RUSSIAN EMPIRE.....	297
Razdykov S.	
SUBETHNIC CULTURE - OLD BELIEVERS OF THE EASTERN KAZAKHSTAN.....	303
Sadvokassova A., Koshman T., Rakisheva B.	
HISTORY OF INTER-ETHNIC, INTER-RELIGIOUS RELATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN, INCLUDING THE HISTORY OF THE LARGEST ETHNIC GROUPS: THE MAIN OUTCOMES.....	316
Sailan B., Raushanbek B.	
THE HEROES CHARACTER IN MILITARY ART OF THE KAZAKH NATION.....	330
Sailan B.	
HEROISM OF KAZAKHSTAN CITIZENS IN FIGHT FOR INDEPENDENCE OF UKRAINE.....	335
Syzdykov S.M.	
THE IDEA OF " MANGILIK EL": POLITICAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS AND HISTORICAL CONTINUITY.....	340
Tasilova N.A., Kozgambaeva G.	
"MATERIALS ABOUT KYRGYZ LAND USE ..." AS THE SOURCE ON HOUSEHOLD-ECONOMICAL HISTORY OF KAZAKH ECONOMY.....	345
Teleuova E.	
SOCIAL FEATURES ARE IN TRADITIONAL CIVILIZATION.....	351
Teleuova E.	
FROM HISTORY OF NOMADIC CUSTOMARY LAW.....	355

Tolenova Z.M., Kubeyev R.D. THE CONTRIBUTION OF THE ACADEMICIAN M.K. KOZYBAYEV IN HISTORICAL FIGURES STUDIES: THE NEW AND THE TRADITIONAL.....	360
Uderbaeva S.K. REFLECTION OF THE HISTORY OF THE NOMADIC PEOPLES OF CENTRAL ASIA IN THE "PROCEEDINGS" OF THE ORENBURG SCIENTIFIC ARCHIVAL COMMISSION.....	365
Uderbaeva S.K. ACTIVITIES AND POWERS OF KAZAKH OFFICIALS TURKESTAN GOVERNOR-GENERAL.....	380
Uskenbai K. AK-ORDA: FROM A ULUS ASSOCIATION TO AN INDEPENDENT STATE.....	392
Uskenbai K. ABOUT THE TERMS "KAZAKHS" AND "KAZAKH STATE" IN THE SOURCES.....	396
Habizhanova G.B. KIPCHAKS ROLE IN KAZAKH TRIBES FORMATION.....	402
Khabizhanova G.B., Saginayeva A.N. TRADE-ECONOMIC AND CULTURAL RELATIONS OF KIPCHAKS WITH THE RUSSIAN PRINCIPALITIES IN THE XI-XIII CENTURIES.....	408
Shaymerdenova N.G., Yaryghin S.A. SYMBOLS OF POWER IN THE CULTURE OF CENTRAL ASIAN NOMADS (HUN-SARMATIAN PERIOD).....	413
Shaikhygaliev E.A., Izteleuova L.I., Elyubaev R.B., Yerzhanov R.R. ARCHAEOLOGICAL PROSPECTING WORKS ON IDENTIFICATION OF NEW ARCHAEOLOGICAL OBJECTS OF EREYMENTAU DISTRICT.....	422

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2016. 4(8)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 15.12.2016.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй